

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LX
(2011)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LX
(2011)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MIHAILO VOJVODIĆ
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, SRĐAN KATIĆ,
ALEKSANDRA VULETIĆ, MILIĆ J. MILIĆEVIĆ,
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ILIJA TODEV,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
KONSTANTIN NIKIFOROV

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2011

УДК 93/94

YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LX
(2011)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЋУКИЋ, СРЂАН КАТИЋ,
АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, МИЛИЋ Ј. МИЛИЋЕВИЋ
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ИЛИЈА ТОДЕВ,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2011

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете и науке Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Драгана Кунчер ПОРТРЕТ ДАЛМАТИНСКОГ ЕПИСКОПА КРАЈЕМ 6. ВЕКА	13
Тибор Живковић ВРЕМЕ НАСТАНКА АЈНХАРДОВОГ ДЕЛА <i>VITA CAROLI IMPERATORIS</i>	25
Дејан Булић ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ГРАДА БРВЕНИКА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА	57
Драгић М. Живојиновић АРХИЕПИСКОП НИКОДИМ I	97
Марица Маловић-Ђукић БРАТА, УДОВИЦА ПАШКА БУГОНОВА (БУГОНА)	113
Валентина Живковић ПРЕТЊЕ КАЗНОМ ИЗОПШТЕЊА У КОТОРУ (XIII – XV ВЕК)	123
Биљана Марковић КРИВИЧНО ДЕЛО ПАЉЕВИНЕ У ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА ПРЕМА РУКОПИСИМА СТАРИЈЕ РЕДАКЦИЈЕ	139
Невен Исаиловић НЕКОЛИКО НОВИХ ПОДАТАКА ИЗ 1436. ГОДИНЕ О ФАМИЛИЈАРИМА ХРВАТИНИЋА У ЖУПАМА ЗЕМУНИК И ГЛАЖ	153
Ђуро Тошић СОЦИЈАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ У ТРЕБИЊСКОЈ ОБЛАСТИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ТУРСKE ВЛАДАВИНЕ	179

Александар Крстић ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ II ДЕО: ОД ПОЧЕТКА 15. ДО СРЕДИНЕ 16. СТОЛЕЋА	193
Александар Јаковљевић СЕЛО ДУБНИЦА У НАХИЈИ СЕНИЦЕ: НАСЕЉЕ, СТАНОВНИШТВО И ОБИЧАЈ ПРОСЛАВЕ ПЕТРОВДАНА ПОЧЕТКОМ 17. ВЕКА	213
Гордана Гарић Петровић ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВИНОГРАДАРСТВА И ВИНАРСТВА У СРБИЈИ	231
Viktorija Popovska-Korobar, Dragi Gorgiev ICONS FROM THE MUSEUM OF MACEDONIA WITH OTTOMAN PRAYER INSCRIPTIONS	247
Недељко В. Радосављевић АНТИМ ЗЕПОС, УЖИЧКО-ВАЉЕВСКИ МИТРОПОЛИТ 1802-1814	271
Радомир Ј. Поповић ВЛАДАРСКА И ЧИНОВНИЧКА ЗАКЛЕТВА У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ	289
Милан Кутлешић ПРЕОКРЕТ У ПОЛИТИЦИ ЛОРДА ПАЛМЕРСТОНА ПРЕМА РУСИЈИ И ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ (1827-1833)	311
Јелена Пауновић-Штерменски ДВА СРПСКА КНЕЗА, ОТАЦ И СИН – СЛИКЕ ИЗ БРИТАНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ИЗВЕШТАЈА	333
Бојана Миљковић-Катић КРЕДИТНА ПОЛИТИКА УСТАВОБРАНИТЕЉА	357
Милош Ковић МИСИЈА РОБЕРТА ЛОЈДА-ЛИНДЗИЈА У СРБИЈИ 1876. ГОДИНЕ	377
Момир Самарџић О СПОРАЗУМУ СРПСКЕ ВЛАДЕ И <i>ШТАТСБАНА</i> О ИЗГРАДЊИ ЖЕЛЕЗНИЦЕ У СРБИЈИ 1879. ГОДИНЕ	393

Александар Растовић ИЗВЕШТАЈИ БРИТАНСКИХ ДИПЛОМАТА О УПАДУ АЛБАНАЦА У СРБИЈУ 1878-1897. ГОДИНЕ	419
Милош Јагодић ПЛАНОВИ О ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ (1878-1885)	435
Зорница Велинова-Тренчева КАК БЕЛГРАДЧАНИ И СОФИЈАНЦИ ПОСРЕЦНАХА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈАТА	461
Љубодраг П. Ристић ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ И ЕНГЛЕСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ (1895-1900. ГОДИНЕ)	481
Сузана Рајић НОВА ПОЛИТИЧКА ЗАЈЕДНИЦА И ВЛАДЕ МИХАИЛА ВУЈИЋА 1901/2. ГОДИНЕ	505
Божица Младеновић, Милић Ј. Милићевић ”ВЕОГРАДСКЕ NOVINE” – ОГЛЕД О ПАРАЛЕЛНИМ ДРУШТВИМА У ВОЈНО-ГЕНЕРАЛНОМ ГУВЕРНМАНУ СРБИЈА 1915-1918.	541

ПРИКАЗИ

<i>Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I (1186–1321), приредили Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд: Историјски институт, 2011, 652 стр. (Невен Исаиловић)</i>	555
Franz Tinnefeld, <i>Die Briefe des Demetrios Kydones. Themen und literarische Form</i> , Wiesbaden 2010. (Бојана Павловић)	557
Дејан Микавица, <i>Српско питање на угарском сабору 1690-1918</i> , Нови Сад 2011, 288 стр. (Горан Васин)	561
Piotr Żórek, <i>Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1602 –1806)</i> , Wydawnictwo Homini SC, Kraków, 2009, 1–295. (Милош Луковић)	565

Љубодраг П. Ристић, <i>Велика Британија и Србија (1856-1862)</i> , Београд, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 102, 2008, 318+/1/. (Ненад Урић)	568
Dušan T. Bataković (dir.), <i>La Serbie et la France une alliance atypique: relations politiques, économiques et culturelles 1870- 1940</i> , Belgrade: Institut des Études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2010, pp. 614 (Вељко Станић)	575
Ivan Balta, <i>Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju</i> , Zagreb 2009, 439 str. (Биљана Стојић)	579
<i>Балкански ратови</i> , Фото-запис Самсона Чернова, прир. М. Перишић, М. Милићевић, Б. Богдановић, Београд 2010 (Божича Младеновић)	582

IN MEMORIAM

Милорад РАДЕВИЋ	(Радомир Ј. Поповић)	585
Радмила ТРИЧКОВИЋ	(Драгана Амедоски)	589
Богумил ХРАБАК	(Радмилко Пекић)	591
Даница МИЛИЋ	(Љубинка Трговчевић)	595

УПУТСТВО АУТОРИМА	597
-------------------	-----

CONTENTS

ARTICLES

Dragana Kunčer THE PROFILE OF A DALMATIAN BISHOP AT THE END OF THE 6TH CENTURY	13
Tibor Živković THE DATE OF COMPOSITION OF EINHARD'S <i>VITA CAROLI IMPERATORIS</i>	25
Dejan Bulić SUPPLEMENT TO THE RESEARCH OF THE TOWN OF BRVENIK FROM AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE	57
Dragić M. Živojinović ARCHBISHOP NICODEMUS I	97
Marica Malović Đukić BRATA, THE WIDOW OF PAŠKO BUGONOV (BUGON)	113
Valentina Živković THE THREAT OF THE PENALTY OF EXCOMMUNICATION IN KOTOR (13TH – 15TH CENTURY)	123
Biljana Marković ARSON IN THE LEGISLATION OF TSAR STEPHAN DUSHAN ACCORDING TO THE MANUSCRIPTS OF MORE ANCIENT REDACTION	139
Neven Isailović SOME NEW DATA FROM 1436. ON THE FAMILIARES OF THE HRVATINIĆI IN THE ŽUPAS OF ZEMUNIK AND GLAŽ	153
Đuro Tošić SOCIAL DIFFERENTIATIONS IN THE REGION OF TREBINJE IN THE FIRST YEARS OF TURKISH RULE	179

Aleksandar Krstić VRŠAC IN THE MIDDLE AGESPART II: FROM THE BEGINING OF THE 15TH TO THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY	193
Aleksandar Jakovljević THE VILLAGE OF DUBNICA IN THE NAHIYE OF SENICE: SETTLEMENT, POPULATION AND CUSTOM OF CELEBRATING ST. PETER'S DAY IN THE BEGINNING OF THE SEVENTHTEENTH CENTURY	213
Gordana Garić Petrović A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF VITICULTURE AND WINE IN SERBIA	231
Викторија Поповска-Коробар – Драги Горгиев ИКОНЕ СА ОСМАНЛИСКИМ МОЛИТВЕНИМ ЗАПИСИМА ИЗ МУЗЕЈА МАКЕДОНИЈЕ	247
Nedeljko V. Radosavljević ANTIM ZEPOS, METROPOLITAN OF UŽICE AND VALJEVO, 1802-1814	271
Radomir J. Popović THE ROYAL AND OFFICIALS OATH IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY	289
Milan Kutlešić REVERSAL IN POLITICS OF LORD PALMERSTON TOWARDS RUSSIA AND OTTOMAN EMPIRE (1827-1833)	311
Jelena Paunović-Štermenski TWO SERBIAN PRINCE, FATHER AND SON – PICTURES FROM THE BRITISH DIPLOMATIC REPORT	333
Bojana Miljković-Katić LENDING POLICY OF THE CONSTITUTIONALISTS	357
Miloš Ković THE MISSION OF COLONEL ROBERT LOYD-LINDSAY IN SERBIA IN 1876	377

Momir Samardžić	393
ON AGREEMENT OF SERBIAN GOVERNMENT AND STAATSBahn ABOUT THE CONSTRUCTION OF THE RAILWAYS IN SERBIA IN 1879	
Aleksandar Rastović	419
BRITISH DIPLOMATS REPORTS ABOUT ALBANIAN INVASIONS OF THE SERBIAN FRONTIERS AND TERRITORIES 1878-1897.	
Miloš Jagodić	435
PLANS ON SERBIA'S POLICY TOWARDS OLD SERBIA AND MACEDONIA (1878-1885)	
Зорница Велинова-Тренчева	461
КАКО СУ БЕОГРАЂАНИ И СОФИЈАНЦИ ДОЧЕКАЛИ ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈУ	
Ljubodrag P. Ristić	481
ČEDOMILJ MIJATOVIĆ AND PUBLIC OPINION OF ENGLAND (1895-1900)	
Suzana Rajić	505
THE NEW POLITICAL COMMUNITY AND THE MIHAILO VUJIC GOVERNMENT IN 1901/02	
Božica Mladenović, Milić J. Milićević	541
BELGRADE NEWSPAPER: AN ESSAY ABOUT PARALLEL SOCIETIES IN MILITARY-GENERAL GOVERNMENT OF SERBIA 1915-1918	
REVIEW ARTICLES	555
IN MEMORIAM	585
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	597

Драгана КУНЧЕР
Историјски институт
Београд

ПОРТРЕТ ДАЛМАТИНСКОГ ЕПИСКОПА КРАЈЕМ 6. ВЕКА*

Анстракт: На основу богате преписке папе Григорија I (590-604) сачувана су обавештења о епископима у Салони крајем 6. века (Наталу и Максиму). Хронолошки описујући њихов однос са папом у раду пажња је усмерена на саме личности епископа. Као закључак је дат њихов психолошки профил, с оценом да се радило о људима дубоко заинтересованим за световни живот.

Кључне речи: папа Григорије I, Салона, Далмација, епископ Натал, епископ Максим.

Крајем 6. века о историји Салоне, највећег града и црквеног седишта Далмације, зна се углавном на основу писама папе Григорија Великог (590-604).¹ У збирци која укупно броји око 970 писама² у више од четрдесет писама расправља се о проблемима Салонитанске цркве. Овај корпус обухвата широку лепезу прималаца. Писма су упућивана, у највећем броју, најважнијим личностима у Салони, епископу Наталу и његовом наследнику Максиму, затим појединим свештеним лицима у Далмацији, салонитанском архиђакону Хонорату, задарском епископу Сабинијану, представницима световне власти равенском егзарху Калинику,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. III 47025).

¹ *S. Gregorii Magni Registrum Epistularum*, ed. Dag Norberg, Turnholti 1982 (= ed. Norberg).

² R. A. Markus, *Gregory the Great and his world*, Cambridge 1999, 209 (= Markus, *Gregory the Great*).

проконзулу Далмације Марцелину (кога Григорије на појединим местима зове схоластик Марцел),³ преторијском префекту за Илирик Јобину, скрибону Јулијану и папским ректорима патримонија епископу Малку, подђакону Антонину и изасланицима у Цариграду Анатолију и Сабинијану. У овај број спадају још и пет циркуларних писама: два упућена свим епископима Далмације, два упућена свем салонитанском свештенству и једно упућено задарском свештенству. У њима се расправља о два различита црквена проблема које персонификују епископи Натал и Максим. Иако су различити, ови проблеми чине да Салона представља током целог Григоријевог понтификата извор невоља и бриге. У оба случаја види се да су на челу салонитанске цркве били непослушни црквени достојанственици који су се снажно одупирали папиним жељама и наредбама. У историографији су ови односи папе и Натала, а потом папе и Максима, познати и често су проучавани, а сама Григоријева писма везана за Далмацију посматрана су у различитим контекстима (нпр. у радовима о управи Далмације у том периоду, надлежностима проконзула и егзарха, односу папе и цара и слично).⁴ У овом раду желимо да хронолошким приповедањем, из писма у писмо, детаљно опишемо развој ова два спора, силину папиног инсистирања и силину отпора епископа, стратегију папе да спроведе своју вољу, подршку коју су добијали епископи од разних личности и најзад налажење компромиса. Надамо се да ћемо на тај начин представити и описати индивидуалне карактеристике највиших достојанственика најважније цркве у Далмацији у то време, које су, због постојања других, већих питања, у науци навођене узгред и сажето.

Први епископ Салоне, коме Григорије пише и кога помиње, Натал, већ је и раније био у сукобу са папском столицом. Из Григоријевих писама⁵

³ Упореди: Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 29 (= Ферлуга, *Византиска управа*).

⁴ Упореди: *Thomae Archidiaconi Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, ed. O. Perić – M. Matijević-Sokol – R. Katičić, Split 2003, 20-29 (= Th. Archidiaconi, *Historia*); F. Bulić, *S. Gregorio Magno Papa nelle sue relazioni colla Dalmazia (a. 590-904)*, Supplemento al „Bullettino di archeologia e storia dalmata“, 1, 2, 3 (1904), 1-17 (слично у: F. Bulić – J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1912, 62-67 (= Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*); Don F. Bulić, *Po ruševinama stare Salone*, prir. Emilio Marin – Ivana Britvić, Split 1986, 46-49); F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 227-228; Ферлуга, *Византиска управа*, 29-37; Markus, *Gregory the Great*, 156-159.

⁵ *Ep. 2.17*, ed. Norberg.

(као и из писања Томе Архиђакона)⁶ видимо да је папа Пелагије II (579-590), дуже време⁷ упућивао оштра писма салонитанском епископу корећи га због његовог понашања према архиђакону Салоне Хонорату. Разлог ових протеста је била жалба Хонората код папе да га је Натал са положаја архиђакона сменио против његове воље и промовисао, на силу, у виши чин свештеника. Из даљег читања разуме се да је архиђакон, по свој прилици строг и моралан, у складу са својом дужности чувара црквене имовине, бранио Наталу да свете посуде дели својим рођацима и тако штети цркви. Овај спор је наследио и Григорије који ће, као и Пелагије, све време бити на страни Хонората, поштујући га и бранећи од Натала. Тако, овај корпус писама везаних за Салону, почиње писмом упућеном Хонорату, на самом почетку Григоријевог понтификата. У новембру 590. године папа пише Хонорату и потврђује му да и он, као и његов претходник, жели да Хонорат буде враћен на архиђаконску дужност и да сматра да треба да дође до помирења између завађених страна. Уколико спор не реше сами, поручује да треба да дођу у Рим, Хонорат и Наталов представник, да он, детаљно испитавши случај, лично донесе пресуду.⁸ У јануару наредне године Григорије се Наталу први пут обраћа и шаље два писма, једно формално и љубазно у коме се захваљује Наталу на честитки приликом ступања на папски престо и друго у коме помиње постојећи спор.⁹ Као и у писму Хонорату, Григорије Наталу поручује да Хонорат мора да буде враћен на дужност архиђакона и понавља, у супротном, свој позив да дођу у Рим где ће он непристрасно (*deposito studio personarum*)

⁶ О сукобу између Натала и папе Пелагија II највише сазнајемо из дела Томе Архиђакона. Видети: Th. Archidiaconi, *Historia* 20-22. Слажемо се такође са Ф. Булићем да је Тома, поред Григоријевих писама, познавао и данас изгубљена писма папе Пелагија II упућена салонитанској цркви. Видети: Bulić, *Po ruševinama*, 46. На ово указује хронолошки опис догађаја у коме се детаљно помиње шта је Хонорат писао папи и шта је папа, као одговор, написао Наталу. Овај извештај не заостаје за оним који се односи на Григоријево време, а за који видимо да је написан на основу Григоријеве преписке. Упоредити скоро идентичне реченице у: Th. Archidiaconi, *Historia* 24 и *Ep. 1.19* 6-8, ed. Norberg.

⁷ Иако не можемо с прецизношћу знати када је Натал постављен за епископа Салонитанске цркве (помиње се година 580., видети: Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, 62), ипак, на основу Томиног описа Наталовог понашања за време Пелагија II и њиховог сукоба са пуно преокрета и ишчекивања потеза супротне стране, са сигурношћу можемо закључити да је Натал већ неколико година пре Григоријевог понтификата био на челу Салонитанске цркве.

⁸ *Ep. 1.10*, ed. Norberg.

⁹ *Epp. 1.20, 1.19*, ed. Norberg.

донети одлуку, у складу са правдом. Следеће писмо упућено Наталу стиже после више од годину дана у марту 592.¹⁰ Види се да Натал за то време не само да није послушао папу, него да се против њега умножавају гласине и оптужбе. Григорије га у овом писму оптужује да је занемарио пастирску дужност и да се сав предао приређивању гозби. Затим му пребацује да није посвећен читању Светог писма и да не настоји да привуче невернике у крило цркве. У вези са Хоноратом, директно га оптужује да га је збацио са архиђаконске дужности само зато што му је овај бранио да растура црквену имовину делећи свете предмете својим рођацима.¹¹ У овом писму Григорије први пут помиње санкције које би уследиле уколико га не послуша, врати Хонората и пошаље свог представника у Рим ради решавања спора. Он их наводи у градацији од блажих ка тежим, зависно од степена Наталовог оглушења о његова наређења. Најпре му је запретио губитком палија, епископског плашта, затим ускраћивањем причешћа и најзад лишавањем саме епископске части. Казном није запретио само Наталу, него и онемо кога је Натал поставио на Хоноратову дужност и који се, нечасно, сложио да заузме туђе место. Међутим, види се да Григорије није очекивао да ће ово писмо постићи успех и натерати Натала на послушност јер у исто време, марта 592. пише и једно заједничко писмо епископима у Далмацији у коме понавља скоро од речи до речи своје наредбе и претње Наталу и каже да му је жеља да их обавести „о ономе што се дешава“, тј. о постојећем сукобу између Свете столице и епископа Салоне, да не би остали у незнању и збуњени (*ne mentem possint ignorata confundere*).¹² Очигледно је да је папа овим писмом желео да упозори остале епископе да не помажу Наталу или да се не поводе за његовим примером. Да је Григорије добро разликовао моћ писаног убеђивања на даљину и лични контакт и директни притисак, види се из тога што је у исто време, вероватно по истом гласнику, писао свом лојалном сараднику, подђакону Антонину.¹³ Он је требало да отпутује у Салону и постане (уместо поткупљивог Малка)¹⁴ нови управник

¹⁰ *Ep. 2.17*, ed. Norberg.

¹¹ Натал је, по свему судећи, искористио правило да свештеник не може истовремено да буде и чувар црквене имовине. Видети: Bulić, *Po ruševinama*, 63.

¹² *Ep. 2.18*, ed. Norberg.

¹³ *Ep. 2.19*, ed. Norberg.

¹⁴ Малко је био управник папског патримонија у Далмацији, умро 594. Григорије га зове епископом, али не зна се где је тачно столовао, види: *The letters of Gregory the Great*, ed. John R.C. Martyn, Toronto 2004, 156 (= Martyn, *The letters*). У вези с Малком видети још *Epp. 1.36, 2.38, 3.22, 5.6*, ed. Norberg. Очигледно је да Григорије

далматинског патримонија. Од Антонина је тражио да најпре покуша да убеди епископа да врати Хонората на његову архиђаконску дужност, а ако ово, како је очекивао, не уроди плодом, поверио му је спровођење казни: одузимање палија и екскомуникацију Натала, као и свргавање нерегуларно постављеног архиђакона. Међутим, осим писма Наталу, писма свим далматинским епископима, писма подђакону Антонину, Григорије тог марта 592. шаље и четврто писмо упућено Јобину, преторијском префекту за Илирик.¹⁵ Оно је последње из ове групе и показује да Григорије није одустајао, већ је напротив био решен да са свих страна изврши притисак на Натала. Наиме, он од високог царског чиновника, кога најпре обасипа изразима похвале, сасвим јасно и у кратким реченицама тражи, да с једне стране узме у заштиту његовог изасланика Антонина, и с друге, да никако не пружа подршку Наталу, јер би то било, како каже „против правде“ (*contra iustitiam*). Иако одговори на ова писма нису сачувани, барем један, и то самог Натала, можемо да реконструишемо из новог папиног писма које он Наталу шаље у августу исте године.¹⁶ Из овог писма видимо да је папа у салонитанском епископу имао достојног и речитог опонента који је цитирајући Свето писмо умео да напише састав у своју одбрану. Како видимо из Григоријевог писма који га цитира, Натал је прво стао у одбрану својих гурманских страсти, цитирајући књигу Постања и говорећи да је и Аврам приредио гозбу за три анђела,¹⁷ а да је Исак сит благословио сина¹⁸ и најзад да су гозбе у ствари израз љубави према ближњем, а папи је поручио речима апостола Павла из посланице Римљанима да онај „ко не једе не осуђује оног ко једе“ (*qui non manducat manducantem non iudicat*).¹⁹ Већ на основу овога можемо изразити сумњу у искреност његове жеље за помирењем и степен поштовања папиног ауторитета. Даље, Натал се, у истом тону, бранио од оптужбе да (верницима) не чита Свето писмо јадајући се да је „притиснут невољама“ (*tribulationibus pressus*) и да нема времена. Изгледа опет да је једина оптужба коју није изврдавао реторском умешношћу била она о мањку мисионарске активности. Њу је очигледно снажно одбацио и

није био задовољан својим дотадашњима намесником у Далмацији јер Антонину у истом писму (*Ep. 2.19*) наређује да Малка пошаље у Рим да овај „положи рачуне о својим поступцима“ (*actionum suarum expositis ratiociniis*).

¹⁵ *Ep. 2.20*, ed. Norberg.

¹⁶ *Ep. 2.44*, ed. Norberg.

¹⁷ *1 Moj. 18:1-8*

¹⁸ *1 Moj. 27:25-27*

¹⁹ *Рим. 14:3*

поткрепио аргументима јер му је папа поверовао и рекао да се радује што то није тачно (*Valde uero in epistula uestra gauisus sum quod uos exhortationis studium dare fatemini*). И најзад, како се види из самог краја Григоријевог писма, мора да је у Наталовом одговору, поред цитата и досетки, па чак и дрских увреда, било и знакова помирења и послушности. Наиме, Григорије при крају каже: „*Tamen postquam fraternitas uestra ad suum ordinem rediit, nec ego meae uel decessoris mei iniuriae memor sum*“ (Ипак, пошто се ваша братска висост вратила оном што јој приличи, ја нећу памтити ни увреду нанету мени, ни увреду нанету мом претходнику). Шта је тачно стајало у Наталовом писму у овом делу, можемо само да нагађамо. Могуће је да се радило о обећању враћања архиђаконске части Хонорату или обећању слања свог представника у Рим или обе ове ствари заједно. У сваком случају Григорије ублажава свој став и показује се спремним на опроштај.²⁰ Наталу је касније, у октобру исте године, Григорије упутио још једно писмо о сасвим другачијем спору.²¹ Наиме, папа моли Натала да из прогонства врати Флоренција, епидаурског епископа и, сазвавши епископски сабор, поново испита његову кривицу. У овом писму нема претњи и бираним речима папа Натала покушава да „убеди“, а не да му нареди.²² На компликован и увијен начин он Наталу поставља своје захтеве: „*Quae res quoque nos in Florentii episcopi persona ad exhortationem uestrae fraternitatis admonuit*“ (Ова ствар нас је натерала да вашу братску висост подстакнемо у вези са епископом Флоренцијем). Међутим, сви спорови и сва питања везана за Натала нагло се решавају његовом смрћу која је потврђена следеће године у априлу.²³

Григорије је тада, почетком 593. године вероватно очекивао да ће најзад прилике у Салони да се смире и да ће напокон на салонитанску епископску столицу сести послушна и морална личност. Још у марту, када

²⁰ У писму Јовану, равенском епископу, папа пише да се Натал „поправио“ (*mores suos ipse correxit*). Видети: *Ep.* 2.38, ed. Norberg. Код Томе Архиђакона читамо да су папини захтеви испуњени, тј. да су Хонорат и Наталови представници дошли у Рим и да је папа доневши пресуду окончао случај. Видети: *Th. Archidiaconi, Historia* 24. Могуће је да је Тома Архиђакон имао увид у Григоријева писма која су данас изгубљена, а где се налазио овако изричит опис окончања спора.

²¹ *Ep.* 3.8, ed. Norberg.

²² У претходним писмима Григорије се Наталу обраћа директно, у другом лицу једине, са пуно императива. Овде напротив користи израз поштовања „ваша братска висост“ (*uestra fraternitas*), а уместо императива речи „неопходно је“ (*necesse est*). Заповест преиначава у подстрек (*hortamur*). О почасним називима у Григоријевој преписци видети у: Martyn, *The letters*, 104.

²³ *Ep.* 3.32, ed. Norberg.

су до њега стигле непроверене гласине о Наталовој смрти, он моли Антонина, свог ректора у Далмацији, да пожуре и организује избор новог епископа.²⁴ Антонин је морао не само да подстакне народ и свештенство да сложно и у договору донесу одлуку о свом будућем духовном пастиру, већ и да прати да се тај избор одвија на регуларан начин. А нерегуларност и јерес које се Григорије највише плашио била је симонија (у овом случају, куповање епископске части).²⁵ Он изричито говори Антонину да никаквим даровима, нити пријатељским везама не сме да се прибегава при избору новог епископа (*nec datio quibusque modis interueniat praemiorum, nec quarumlibet personarum patrocinia conualescant*). Особа са којом се, како видимо, Григорије дописује и која ће бити његов кандидат била је свакако Хонорат, архиђакон кога је Натал толике године угуњтавао и око чијег положаја чувара црквене имовине се и водио цео спор. Међутим, из Григоријевог писма Хонорату у априлу 593. види се да је Хонорат и даље, иако је Натал умро, имао пуно непријатеља међу салонитанским свештенством.²⁶ Он је очигледно долазио у Рим и поново се жалио папи да су црквене посуде изнете из цркве, а и да је поново његов положај угрожен. Папа га у писму теши и обећава да ће остати на својој дужности, а да ће Антонин, уз Божју помоћ, решити случај у вези са крађом светих предмета. Након два-три месеца од овог писма Хонорату папа је вероватно добио потврду да је управо Хонорат изабран за новог епископа јер салонитанском клеру шаље писмо пуно одушевљења, одобравања и честитки на правом избору.²⁷ Ипак, да се не ради о коначном именовању види се из тога што у том истом писму Григорије салонитанске свештенике храбри да остану при својој одлуци не дозволивши да их нико и ништа не поколеба а душу им испрља, како Григорије то песнички каже, „мрљом нелојалности“ (*maculam infidelitatis imponet*). Види се такође да овај избор, ако је уопште до њега и дошло, није био једногласан јер на крају писма салонитанском свештенству папа каже: „*Eos uero qui ab electionis uestrae unitate inconsiderate discordant, ut uobiscum sentire possint, ab Antonino subdiacono nostro fecimus admoneri*“ (Антонину смо наредили да оне који се не слажу са вама натера да се повинују и дају своју сагласност). Папина радост је била кратког века јер је већ у новембру морао да се суочи са одлуком далматинских епископа да Хонорат није адекватан кандидат. Он им љутито пише, под претњом

²⁴ *Ep.* 3.22, ed. Norberg.

²⁵ Видети: Martyn, *The letters*, 84.

²⁶ *Ep.* 3.32, ed. Norberg.

²⁷ *Ep.* 3.46, ed. Norberg.

екскомуникације, да, ако не желе Хонората, могу да изаберу само епископа са којим се он лично сагласи и за кога они добију потврду из Рима.²⁸ Међутим, већ у истом писму, при крају, папа износи ублажен и донекле контрадикторан став са почетком. Он, наиме, каже да далматински епископи имају његову дозволу да изаберу кога желе и да ће се он сложити са њиховом одлуком, под условом да то не буде Максим о коме је „чуо много лоших ствари“ (*de qua (sc. persona) ad nos multa mala perlata sunt*). (Постојање нелогичности између ова два дела (строжем и попустљивијем) не би требало да збуњује. Њу можемо објаснити могућношћу да се и у овом примеру радило о два различита писма која су преписивачи, случајно, спојили у једно).²⁹ Ипак, кад је реч о спорном избору епископа у Салони после Наталове смрти, сазнајемо да су се након пет месеци оствариле најцрње Григоријеве сумње и страхови. Писмо које пише у априлу 594. године насловљено је „Максиму, салонитанском узурпатору“ (*Maximo, praesumptori in Salona*).³⁰ Њега започиње реченицом којом уопштено критикује амбицију. Он каже да би и код свештеника чији је живот непрекоран и моралан, уколико би се поткрао овај грех, он сâм био за најстрожу канонску осуду. Међутим, и без овог увода као репера моралних квалитета свештеника, види се да су Максимови преступи и греси велики и бројни. Папа их ниже у једном даху, без ублажавања и двосмислености. Рекао му је да је на епископску столицу дошао на превару и уз крвопролиће, као личност чији начин живота³¹ као и младе године (*uitam aetatemque tuam non habemus incognitam*) не заслужују високу црквену част. Григорије помиње да је или лажима издејствовао потврду цара за своје рукоположење или да је чак лагао да ју је добио (*subrepta uel simulata piissimorum principum iussione*).³² Ипак, Григорије оставља могућност да су ово само гласине и каже да ће проверити да ли

²⁸ *Ep. 4.16*, ed. Norberg.

²⁹ О примерима састављања два или више писама у једно видети у: Dag Norberg, *In registrum Gregorii Magni studia critica II*, Upsaliae 1939, 11-14 (= Norberg, *In registrum II*). Разлог томе је начешће слична садржина писма, односно сличан формулар (нпр. о постављању нових епископа на упражњена места), које је писар задужен за уношење писама у регистар спојио у једно писмо.

³⁰ *Ep. 4.20*, ed. Norberg. Максим је, уместо од папе – како на томе инсистира Григорије – потврду свог епископског положаја затражио од цара (цар Маврикије, 582-602).

³¹ Упореди: *Ep. 4.20 92*, ed. Norberg.

³² О Григоријевом више пута коришћеном изразу „*iussio subrepta*“ (лажима издејствована заповест) видети у: Dag Norberg, *In registrum Gregorii Magni studia critica*, Upsaliae 1937, 42-44 (= Norberg, *In registrum*).

је Максим добио праву царску сагласност запретивши му да никако у међувремену не служи мису. Види се такође да је папа већ екскомуницирао Максима и да никако не признаје посвећење праћено насиљем. Из каснијих писама јасно је да је учешће војске, као и масакр који се помиње, у ствари директно мешање равенског егзарха у салонитанске прилике.³³ У то време егзарх у Равени био је Роман, Григоријев дугогодишњи непријатељ који је онемогућавао све папине планове о дуго жељеном миру са Лангобардима.³⁴ Ипак, да равенски егзарх није био једини Максимов заштитник и присталица види се из папиног писма од јула исте године. Оно је упућено схоластику Марцелу³⁵ који се код папе zaloжио за новог епископа и који је, као што је било очекивано, том приликом од папе добио негативан одговор.³⁶ Максимову дрскост папа никако није могао да опрости, па се у септембру исте године жалио свом изасланику у Цариграду Сабинијану набрајајући редом сва злодела и увреде које је претрпео.³⁷ Сазнајемо тако да је Максим поткупио наоружане егзархове људе који су умало убили и Антонина подђакона, да је јавно поцепео Григоријево писмо у коме му је забранио да он, док се не сазна права истина, обавља свештеничке дужности, и најзад да је и лично папу оптужио за убиство епископа Малка, коме се у то време судило у Риму, а који је, како Григорије каже, умро природном смрћу. Ипак, из наредног Григоријевог писма упућеног скрибону Јулијану марта 595. године видимо да је број Максимових присталица све већи.³⁸ И Јулијан је проповедајући слогу и мир, тражио од папе да опрости Максиму уз кога је, како каже, била и воља царског двора и љубав народа.³⁹ Али, као и случају Марцела, који се такође zaloжио за Максима, папа је остао тврдоглав и упоран. Једино решење, пише Јулијану, једини пут опроста био је Максимов долазак у Рим. Папа би тада саслушао његову одбрану и донео коначну пресуду. Исто понавља и септембра 595. године у писму упућеном Максиму, кога и даље ословљава *praesumptor*, узурпатор.⁴⁰ И

³³ *Ep.* 5.6, ed. Norberg.

³⁴ Упореди: *Epp.* 2.38, 6.33, ed. Norberg, Markus, *Gregory the Great* 102-105.

³⁵ Види нап. 3.

³⁶ *Ep.* 4.38, ed. Norberg.

³⁷ *Ep.* 5.6, ed. Norberg.

³⁸ *Ep.* 5.29, ed. Norberg.

³⁹ Из писма царици Константици јуна 595. године (*Ep.* 5.39) видимо да је цар, вероватно тражећи помирљиво решење, наложио Максиму да послуша папу и дође у Рим (где би се спровела истрага о његовим посупцима), али је истовремено од папе тражио да га прими с почастима.

⁴⁰ *Ep.* 6.3, ed. Norberg.

током целе наредне године, како видимо, број Максимових пријатеља је велики и не престаје да расте. Тако, у јануару Григорије пише писмо упућено свем свештенству и племићима Салоне у коме их разуверава, у скоро дефанзивном ставу, да према Максиму не гаји личну мржњу, већ да од њега тражи да дође у Рим ради утврђивања и испуњења правде.⁴¹ На крају додаје да зна да је Максим неке од њих приморавао да стану уз њега и да комуницирају са њим. Било ово последње тачно или не, из овог писма видимо да је већина угледних личности у Салони стала у одбрану свог епископа. Осим архиђаконa Хонората и епископа Паулина, нико није слушао наређења удаљеног понтифекса у Риму. Те исте године, челична упорност Григоријева опет је била на проби јер је у јулу морао да пошаље друго уопштено писмо упућено овом приликом свештенству, племићима и свем народу у Задру.⁴² Ту, као и у писму упућеном у Салону, понавља да није вођен личном нетрпељивошћу према Максиму, али да они не треба да буду у друштву Максимовом нити у друштву оних који комуницирају са Максимом. Међутим, 597. године полако нестаје подршке Максиму и Сабинијан, задарски епископ, који се уз плач и молитве покајао због пристајања уз Максима, прима Григоријево писмо похвале и одобравања.⁴³ Он ће овим чином, како видимо из даљих писама, на себе навући Максимов гнев, у толикој мери да је папа морао да интервенише код свог изасланика у Цариграду Анатолија и замоли га да задарског епископа узме у заштиту.⁴⁴ У исто време отприлике умире и Роман, равенски егзарх, и на његово место долази Калиник, са којим Григорије има бољу и лакшу комуникацију.⁴⁵ Начин решавања спора већ се назире у мају 599. године када Григорије моли равенског и миланског епископа да заједно у Равени испитају Максима и, у његово име, донесу коначну пресуду.⁴⁶ Очигледно је, како каже Маркус у својој књизи, дошло да договора између папе и новог егзарха и компромисног решења.⁴⁷ Максиму ће се ипак судити, али не у Риму, него у Равени. Морамо напоменути да је помирењу између папе и Максима допринело и изненадно покајање поменутог Марцелина, проконзула Далмације, који је до тада снажно подржавао салонитанског

⁴¹ *Ep.* 6.26, ed. Norberg.

⁴² *Ep.* 6.48, ed. Norberg.

⁴³ *Epp.* 7.17, 8.11, ed. Norberg.

⁴⁴ *Ep.* 8.24 ed. Norberg.

⁴⁵ Упореди: Markus, *Gregory the Great* 105.

⁴⁶ *Epp.* 9.156, 150, ed. Norberg.

⁴⁷ Markus, *Gregory the Great* 159.

епископа.⁴⁸ Оно је отворило могућност да папа своју љутњу на Максима окрене, после много година, у другом правцу и прогласи новог и правог кривца за све невоље салонитанске цркве (*Vos enim tanti mali de causa Maximi omnes astruunt auctores exsistere*).⁴⁹ У сваком случају, до споразума је дошло и Максиму је суђено у Равени где се он положивши заклетву над моштима светог Аполинарија и јавно се покајавши ослободио свих оптужби.⁵⁰ Након овога папа му је свечано, преко његовог ђакона Стефана, августа 599. послао епископски палиј и тиме потврдио да је помирење постигнуто и да је Максим званично признат од стране Свете столице за епископа Салоне.⁵¹

*

Оба епископа Салоне, можемо да закључимо, били су далеко од свештеничког идеала који је Григорије описао у *Liber regulae pastoralis*. Били су подложни многобројним страстима, а свој положај су видели више као начин прибављања сопствене користи него место са кога ће најбоље вршити пастирску дужност. Можда због разлике у годинама, Натал се показује као мање активна личност. Гозбе у којима је уживао, лењост у обављању епископске дужности па и сам подругљиви тон којим је одговорио папи приказују га као интелигентног човека, који своју памет упошљава само да би се одржао на свом положају, без намере да било шта мења или побољшава. Максим, напротив, изгледа као човек који је покретан амбицијом, увек будног духа, спремног на акцију. Иако је у папиним писмима оцрњен и оклеветан, мишљења смо да она ипак, одражавају један субјективни доживљај Максимове личности. Широки круг пријатеља и присталица који су га толике године подржавали и помагали мора да се заснивао и на личним квалитетима самог Максима, а не само на његовом новцу, претњама и притисцима. Уместо коначног закључка о Максимовом карактеру, оставићемо могућност и позитивне оцене личности која је задавала толике невоље папи Григорију Великом.

⁴⁸ Прокопзул Марцелин (у ранијим писмима схоластик Марцел, видети нап. 3) дуго времена је био Максимов заштитник (*Ep.* 4.38). Међутим, када је позван у Цариград да поднесе извештај пред царем, нашавши се у невољи, затражио је од Григорија да интервенише. Папа је пристао, заузврат затраживши да Марцелин престане да подржава Максима. *Epp.* 9.159, 237, ed. Norberg.

⁴⁹ *Ep.* 9.159, ed. Norberg.

⁵⁰ *App.* V, ed. Norberg.

⁵¹ *Ep.* 9.234, ed. Norberg.

Dragana Kunčer

**THE PROFILE OF A DALMATIAN BISHOP
AT THE END OF THE 6TH CENTURY**

Summary

The bishop Natalis and, after him, Maximus occupied the see of Salona in Dalmatia at the end of the 6th century. The Church of Salona, under jurisdiction of Rome, was an episcopal see which caused many troubles to the pope Gregory I. The disobedience of its bishops, supported by civil officials and local clergy, led to a rich correspondence of the pope and Dalmatian officials. He wrote to the bishops in Salona, but also to other influential persons, in order to preserve his authority and control in Dalmatia. However, the preserved letters in *Registrum epistularum* (over 40 about Dalmatian issues) reveal not only the ecclesiastical and political matters in that time, but also the real personalities involved in. We observed the genuine characteristics of main protagonists of the conflict: bishop Natalis and mostly self-proclaimed bishop Maximus. Our conclusion was that they were different kind of temperament, but with very much the same attitude toward their priestly duties and spiritual values – neglect and misuse.

Key words: pope Gregory I, Salona, Dalmatia, bishop Natalis, bishop Maximus.

Чланак примљен: 04. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Тибор ЖИВКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ВРЕМЕ НАСТАНКА АЈНХАРДОВОГ ДЕЛА *VITA CAROLI IMPERATORIS**

Анстракт: Тачно време настанка Ајнхардовог дела *Vita Caroli imperatoris* у историографији није утврђено. Испитивање контекста настанка дела и сучељавање хронолошких података који се у делу могу наћи, указује на то да би дело настало најпре у годинама непосредно после смрти Карла Великог, 815. или 816. године.

Кључне речи: Ајнхард, Карло Велики, Лувиг Побожни, Хилдуин.

Живот Карла Великог (*Vita Caroli imperatoris*) написао је, према сведочанству Валафрида Страбона,¹ Ајнхард – који није био само сведок догађаја, већ особа коју је Страбон сматрао веома

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ Валафрид Страбон (Walahfrid Strabo), 808/809 – 849, био је опат манастира Рајхенау, теолог и песник, ученик Храбана Маура, тутор Карла Ћелавог и особа веома блиска двору; видети, М. Manitius, *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters I (Von Justinian bis zur Mitte des 10. Jahrhunderts)*, München 1911, 302 – 314; E. S. Duckett, *Carolingian Portraits: A Study in the Ninth Century*, Ann Arbor 1988, 121 и даље (= Duckett, *Portraits*).

образованом и изузетних врлина.² Ајнхард је умро 840 године, Валафрид Страбон 849. године, па је тако Валафридов Пролог испред Ајнхардовога *VK* морао да настане између ове две године.³ У свом Прологу Валафрид напомиње да је он тај који је унео наслове и поделу на поглавља у Ајнхардово дело.⁴ Валафрид је извршио сличан редакторски захват у још једно дело, Теганово, Геста цара Лудвига (Побожног).⁵ Говорећи о Ајнхарду, Валафрид Страбон напомиње да је Ајнхард међу свим људима са Карловог двора, био једини којем се Карло поверавао о својим личним стварима, и да је био особа с чудесним даром да пронађе меру у узбурканим политичким збивањима, што му је омогућило да “преживи” тешка времена у време Лудвига Побожног, када су бројне недаће (на унутрашњем плану) захватиле државу Франака и када су достојанственици лако губили своје положаје.⁶ Из Валафридовога Пролога не би се могло закључити када је Ајнхард писао своје дело, већ само да је Ајнхард сигурно аутор.⁷

² *Einhardi Vita Karoli Magni*, ed. O. Holder-Egger, MGH SRG in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae 1911, XXVIII (= *VK*). Најновији превод овог дела на енглески језик, T. F. X. Noble, *Charlemagne and Louis the Pious: The Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan, and the Astronomer*, 2009, 21 – 50 (= Noble, *Lives*).

³ Валафридов Пролог је сачуван само у рукописима Б групе; cf. *VK*, XXVIII (apparatus).

⁴ *VK*, XXIX.

⁵ *Theganus Gesta Hludowici imperatoris*, ed. E. Tremp, MGH SRG in usum scholarum 64, Hannover 1995, 168.13 – 16 (= *Thegan*).

⁶ *VK*, XXIX.

⁷ У историографији није постигнута сагласност око времена настанка *VK*; видети, H. Löwe, *Die Entstehungszeit der Vita Karoli Einhardus*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 39 (1983) 96 – 101 (= Löwe, *Entstehungszeit*), определио се за раздобље 827 – 829; M. Tischler, *Einhard's Vita Karoli: Studien zur Entstehung*, Schriften der MGH 48, I – II, Hannover 2001, I, 121 – 122 (= Tischler, *Einhard's Vita Karoli*), сужава ово раздобље на 829 – 830. С друге стране, H. Krüger, *Neue Beobachtungen zur Datierung von Einhard's Karls vita*, Frühmittelalterliche Studien 32 (1998) 138 – 145 (= Krüger, *Neue Beobachtungen*), сматра да је дело настало пре 823. године, али остаје у двадесетим годинама деветог века. Noble, *Lives*, 13, опредељује се за 828. или 829. годину. R. McKitterick, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge 2008, 14 (= McKitterick, *Charlemagne*), сматра да је дело највероватније настало пре 817. године, али сигурно не после 823. године. Слично, D. Ganz, *Einhard's Charlemagne: The Characterisation of Greatness*, Charlemagne: Empire and Society, ed. J. Story, Manchester 2005, 51, n. 35 (= Ganz, *Greatness*), сигуран је да је *VK* сигурно настао после 817. године; за време “мало после 817. године” опредељује

Ајнхардово дело привлачило је пажњу историчара одувек, а оцењивано је на различите начине.⁸ Међутим Карлов портрет, односно питање у коликој мери је он Ајнхардова фикција, а у коликој мери реална слика најзнаменитијег франачког владара, није предмет ове расправе. Право питање, када се отпочиње истраживање времена настанка овог дела, јесте због чега је уопште настало? Карло Велики, који је Ајнхарду поверавао бројне важне дужности, био је мртав када је Ајнхард своје дело писао, па се поставља питање у каквом је односу Карлов портрет према личности његовог сина и наследника Лудвига Побожног (814 – 840), али и према политичким и друштвеним кретањима у Франачкој у тренутку писања дела. Несумњиво је Ајнхард Карла описао веома топлим речима, створивши портрет једног изузетног владара кога су красиле бројне особине: почев од његовог стаса, који је Ајнхард, како се испоставило доцнијим антрополошким испитивањима Карлових земних остатака, навео необично тачно,⁹ па преко његових занимања за уметност и

се и D. Iogna-Prat, *La construction biographique du souverain carolingien*, Annexes des CLCHM 15 (2003) 200. Најзад, R. Morse, *Truth and Convention in the Middle Ages: Rhetoric, Representation, and Reality*, Cambridge 1991, 159, сматра да је дело настало између 814. и 821. године, иако без изношења аргументације.

⁸ Велики критичар Ајнхардовог *VK*, био је L. Halphen, *Einhard, historien de Charlemagne*, Études critiques sur l'histoire de Charlemagne, Paris 1921, 86 – 98 (= Halphen, *Einhard*); такође у скорије време, R. Collins, *Charlemagne*, Toronto 1998, 1 – 2. Халфанов строги суд о Ајнхардовом *VK* донекле је оспорио F. L. Ganshof, *Notes critiques sur Eginhard, biographe de Charlemagne*, Revue belge de philologie et d'histoire 3 (1924) 725 – 758. Слично, McKitterick, *Charlemagne*, 20, уз оgradu да је Ајнхард, на свој начин, практично “створио” лик Карла Великог.

⁹ *VK*, 26.19 – 21: ...*statura eminenti, quae tamen iustam non excederet – nam septem suorum pedum proceritatem eius constat habuisse mensarum...*). Наводни гроб Карла Великог је отворен 1861. године и његови земни остаци су том приликом антрополошки обрађени. Испоставило се да је Карло Велики био висок 192 cm – тачно онолико колико је Ајнхард и написао; упор. A. Barbero, *Charlemagne, Father of a Continent*, Los Angeles 2004, 118. Најновија антрополошка истраживања, али само на основу леве потколенице која је истраживачима била доступна, показала су да је Карло Велики могао да буде висок око 195 cm, али телесне масе од свега око 78 kg; упор. F. J. Rühli – B. Blümich – M. Henneberg, *Charlemagne was very tall, but not robust*, Economics and Human Biology 8 (2010) 289 – 290. Међутим, велико је питање да ли су испитани заиста земни остаци Карла Великог, будући да је још Франсоа де Мели упозорио да се о гробу Карла Великог заправо не зна ништа поуздано. На основу писма, које је

књижевност,¹⁰ затим способности као војног заповедника, организатора и градитеља,¹¹ па све до описа његових емотивних стања у оним ситуацијама када је губио своје ближње (двојицу старијих синова и кћер) или особу коју је сматрао блиском (папа Хадријан I).¹² Портрет Карлов је пре свега људски, а владарска димензија је веома често скривена иза обичних људских врлина или мана: није волео да носи скупоцену одећу, осим када је то било неопходно (нпр. приликом црквених свечаности или на изричиту молбу папе Хадријана I или папе Лава III),¹³ био је умерен у пићу, али не и у јелу (посебно када је било речи о дивљачи),¹⁴ имао је велики број конкубина, а са четири од њих имао је и потомство – што Ајнхард ни у једном тренутку не сматра недоличним или друштвено неприхватљивим.¹⁵ Посебно је занимљиво и то што Ајнхард каже да се Карло често жалио како пост шкоди његовом телу¹⁶ – што је необично за владара који својим понашањем треба да пружи пример својим поданицима, а пре свега начином живота у складу са друштвеним (тј. хришћанским) нормама понашања тадашњег времена. Неусмњиво је, дакле, да у Ајнхардовом приказу Карла Великог не господари Карло као Богом штићени владар, који своја дела спроводи у складу са божанским планом – већ Карло као човек, свакако на важном положају, који

19. јула 1914. године Мелију упутио Др Е. Teichmann, који је тада вршио ископавања у Ахену, јасно је да су већ тада постојале бројне хипотезе о томе где се налази гроб Карла Великог – и све су биле једнако слабе: *Il y a plus d'une douzaine d'hypothèses sur l'emplacement du tombeau de Charlemagne; je les ai toutes étudiées, toutes sont fausses*; видети, F. de Mély, *Le tombeau de Charlemagne à Aix-la-chapelle*, Comptes-rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres 59e année 5 (1915) 352. Анализу извора који описују Карлов гроб, и која је показала да је фантастичан опис Карловог гроба који је открио цар Отон III заправо романирана средњовековна творевина, извршио је, G. Tessier, *Charlemagne*, Paris 1967, 306 – 308. У новије време, J. F. Moffitt, *The Enthroned Corpse of Charlemagne: The Lord-in-Majesty Theme in Early Medieval Art and Life*, Jefferson N.C. 2006, passim, покушао је да докаже како су средњовековни описи Карловог гроба и његових земних остатака поуздани.

¹⁰ VK, 30.1 – 22.

¹¹ VK, 20.9 – 21.18.

¹² VK, 24.12 – 17.

¹³ VK, 27.22 – 28.15.

¹⁴ VK, 28.18 – 29.6.

¹⁵ VK, 22.14 – 15; 23.1 – 5.

¹⁶ VK, 28.21 – 29.1.

није лишен бројних људских мана. Будући да је дело писано у време владавине Лудвига Побожног, онда се оваква представа Карла као владара мора тражити у оном политичком тренутку када Карлов портрет није могао битно да се разликује од политичког понашања и потреба његовог сина и наследника, јер Карлов портрет није смео да засени сина. Напротив, мане Карла Великог могле су да буду истакнуте намерно, како би се нагласиле, *ex silentio*, врлине Лудвига Побожног (није имао конкубине, био преко мере ревносан хришћанин, био умерен у јелу и пићу).¹⁷ У том случају дело је морало бити поручено са двора и самим тим морало је да има карактер званичног списка. Уколико *VK* није “службена” биографија – онда питање времена настанка тога дела остаје заувек отворено, а оно само постаје својеврстан парадокс панегиричке књижевности.¹⁸

Питање времена настанка Ајнхардовога дела можда се може наслутити већ у самом Ајнхардовом Предговору.¹⁹ Наиме, пошто је изнео свој став да је неопходно забележити догађаје како не би били заборављени, Ајнхард напомиње да нико не би могао боље да опише догађаје којима је он сам био сведок, и да, другим речима, он једноставно није познавао никога ко би уопште и могао да опише те догађаје.²⁰ Разлог који га наводи на писање појављује се некако као лични дуг владару, јер Ајнхард каже да не жели да дозволи да такав частан живот и величанствена дела, која нико у његово време не

¹⁷ *Thegan*, 200.7 – 204.10.

¹⁸ Примера ради, биографија Алфреда Великог и Виљема Освајача управо испуњава овај услов – обе су панегиричке и по месту настанка повезане са двором; видети, R. Abels, *Alfred and his Biographers, Images and Imagination*, *Writing Medieval Biography: Essays in Honour of Frank Barlow*, eds. D. Bates – J. Crick – S. Hamilton, Woodbridge 2006, 61 – 76; D. Bates, *The Conqueror's Earliest Historians and the Writing of his Biography*, *Writing Medieval Biography: Essays in Honour of Frank Barlow*, eds. D. Bates – J. Crick – S. Hamilton, Woodbridge 2006, 129 – 142.

¹⁹ Ајнхардов Предговор недостаје у 11 рукописа (од 18 коришћених за Курцеово издање): A1, A1*, A4, B групи (свих седам рукописа) и C2; cf. *VK*, 1 (apparatus). Tischler, *Einharts Vita Karoli*, 17 – 77, идентификовао је укупно 123 рукописа *VK*, од којих је средњовековних 105. Исти аутор оспорава да је група A најстарија, сматрајући да је настала 867. године на основу рукописа из Лорша (*Ibid.* 102 – 151). Видети и критику Тишлеровог двотомног дела, J. L. Nelson, *Tracking Einhard's 'Life of Charlemagne'*, *Journal of Ecclesiastical History* 57/2 (2006) 301 – 307.

²⁰ *VK*, 1.11 – 22.

може да понови, падну под вео таме и заборав. Затим, Ајнхард наводи и друге разлоге који га наводе на писање: истиче да му је Карло био попут другог оца, пријатељство са њим и његовом децом, свој друштвени положај на којем може да захвали управо Карлу, и најзад понавља, само другим речима, да такав живот не сме да падне у заборав – овог пута не због величанствене владавине, већ због осећања захвалности за све што је у животу прошао и постигао захваљујући Карлу.²¹ Дакле, до овог места, у Предговору се не може наћи ниједан исказ који би указивао на то да је дело поручено, јер се менторство евентуалног наручиоца не појављује ни у најситнијој појединости. Напротив, сви мотиви за писање Карлове биографије представљени су као искључиво лични.

Ипак, на два места у Предговору, Ајнхард, како се чини, наговештава да је *VK* дело писано за посебну прилику. Већ на самом почетку Предговора писац каже како је дело написао: “најбрже што сам могао” (...*quanta potui brevitate complexus sum, operam inpendens*).²² При крају Предговора, поново вели да је писање започео дрско (*in tantam inprudenciam proruperim*) тобоже без припреме, супротно Цицероновим упутствима из *Tusculanae disputationes*, али да је то учинио како би сачувао сећање на великог човека, упркос томе што ће та журба којом је писао можда и оштетити његову репутацију и изазвати осуду код неких људи.²³ Без обзира на то да ли је Предговор постојао у оригиналном спису (о овом питању видети ниже), или само у примерку *VK* који је био послат Ајнхардовом пријатељу Герварду (видети ниже), ово су Ајнхардове речи о начину како је дело настало – брзо, уз спремност аутора да претрпи осуду критичара.²⁴ Уколико ово истицање скромности аутора није фраза, онда се у ове две кратке напомене може разазнати да је дело настало журно као последица врло одређених околности. Свакако, то што је Ајнхард одлучио да *VK* напише брзо, још увек није доказ да је дело било наручено, али се поставља питање шта би то могло да буде што је Ајнхарда натерало да журно приступи писању.²⁵

²¹ *VK*, 1.27 – 2.12.

²² *VK*, 1.4 – 5.

²³ *VK*, 2.17 – 28.

²⁴ Ganz, *Greatness*, 40 – 41, сматра да је Ајнхард своју скромност истакао следећи Алкуинову реторику.

²⁵ Како се из самог *VK* може приметити хронолошки подаци, који би најпре требало да изгледе из ауторових сећања, преузети су на основу *ARF*, тако да

Међутим, већ сам почетак *VK* изгледа да крије траг да је дело било наручено. Наиме, Ајнхард своје излагање не започиње Карловим рођењем, што би било очекивано за једну биографију владара, нити са његовим оцем или дедом, већ са освртом на династију која је владала Францима раније – на Меровинге. Увођење династије Меровинга на самом почетку читавом делу неизбежно даје један посебан печат, будући да се на тај начин лако истиче пуно право Лудвига Побожног, Карловог сина, да влада Францима.²⁶ Начин на који је последњи краљ Меровинга, Хилдерик, приказан, несумњиво одаје тенденцију да се он у потпуности омаловажи. Прво, тек што је поменуо краља Хилдерика, Ајнхард саопштава да је он по наређењу папе Стефана развлашћен и замонашен. Затим пружа додатна објашњења због чега је то урађено – јер су праву власт имали мајордоми, а Меровиншки владар је био тек уживалац прихода са свог скромног имања, номинални прималац страних посланстава, окружен тек неколицином слугу и чиновника, а по земљи је путовао у колима која су вукла два вола.²⁷ Ово прво поглавље заправо је

Ајнхардове речи да пише како би сачувао сећања на Карлова дела, могу најпре да се односе на неке догађаје из Карловог живота који носе најпре лични печат и познате су само Ајнхарду. Међутим, у самом делу таквих места нема – само у неколико поглавља (19, 24, 25, 26 и 29) јављају се појединости из Карловог живота које, опет, ни издалека не могу да се назову “тајним” и познатим искључиво Ајнхарду. Више су у питању појединости из Карловог живота које су биле познате сваком ко је боравио на двору: 1. да је образовао своју децу у лепим уметностима, да синови јашу на франачки начин, да користе оружје и да лове, да кћерке умеју да предуге; 2. да је Карло био умерен у јелу и пићу, презирао пијанство, ретко правио гозбе, да су му током јела читали, а посебно је волео Августиново дело *De civitate Dei*; 3. да је био речит и да је учио стране језике, да је посебну пажњу поклањао лепим уметностима, а посебно је учио, од Алкуина, реторику, дијалектику и астрономију; 4. да је у цркви певао испод гласа заједно са осталима; 5. да је латинска имена месеци заменио франачким, као и да је смислио имена за 12 ветрова. Такође, управни говор, који би најбоље сведочио о личној вези између Ајнхарда и Карла, нигде се не јавља. Чини се да се Ајнхардове речи да жели да сачува Карла од заборава односе уопште на потребу да Карлова дела буду сачувана за будућа поколења. То је опет више династички моменат него лична потреба писца.

²⁶ О Меровинзима у овом контексту, видети, P. Fouracre, *The Long Shadow of the Merovingians*, Charlemagne, Empire and Society, ed. J. Story, Manchester 2005, 5 – 21.

²⁷ *VK*, 2.30 – 4.2.

суштински важно за испитивање намене дела. Чим се почиње са образложењем да је претходна династија била неспособна и правно ваљано развлашћена, читав спис добија династичко обележје, а самим тим појачава утисак да је само дело било – наручено. Тај утисак да је дело било наручено појачава и ток излагања у наредном поглављу, у којем се излажу почеци Каролинга од времена Карла (Мартела) са посебним истицањем две победе које је овај задобио над Арабљанима, а затим се (поглавље три) наставља излагањем о Пипину и његовом крунисању уз одобрење папе, а потом и о почетку Карлове владавине заједно са братом Карломаном. Тек у поглављу четири Ајнхард говори о Карловом детињству – али на изненађење читаоца – он томе и не жели да пише, јер, вели, “о његовом рођењу и детињству као и младости, ништа није написано..., а нису у животу ни они који би о томе могли нешто да кажу”.²⁸ Затим, од петог поглавља, Ајнхард започиње подробен опис Карлових ратова.

Дакле, у прва четири поглавља мало шта је посвећено Карлу, а оно што се њега тиче, углавном је изложено у контексту његових односа са братом Карломаном. Као да писац посебну пажњу посвећује правоваљаности династије Каролинга и питању наслеђивања власти унутар династије, а то је појединост која прилично убедљиво наводи на закључак да је *VK* било наручено дело. Наиме, упорно истрајавање писца на правоваљаности наслеђивања власти у случају покојног владара, Карла Великог, бесмислено је уколико није у функцији потврде права на врховну власт његовог наследника.

Најранија сведочанства о читаоцима *Vita Karoli* и најстаријим рукописима

Како је добро познато, Ајнхард је један примерак *VK* послао особи чији је иницијал прибележен у лондонском рукопису: “Ајнхард своме најдражем Г. уз поздрав” (*Einhardus carissimo G. suo salutem*).²⁹ У

²⁸ *VK*, 6.23 – 7.7. О каснијој традицији и скаскама о детињству Карла Великог, видети, J. L. Nelson, *Charlemagne the Man, Empire and Society*, ed. J. Story, Manchester 2005, 25 – 28.

²⁹ Noble, *Lives*, 11. У питању је рукопис *British Museum Cotton. Tiberius C XI, olim Traiectensis vel Egmondanus*, датиран у 10. век; cf. *VK*, XXI.

самом тексту Предговора Ајнхард пише: “Овде имаш књигу...у којој нема ничега чему би се ТИ дивео,³⁰ осим његових дела...”.³¹ Дејвид Ганц, а за њим и Томас Нобл, повезали су особу са инцијалом Г. на лондонском рукопису и ово ТИ, закључивши да је у питању иста особа.³² Дејвид Ганц је сматрао да је Г. заправо Гервард, библиотекар у палати Лудвига Побожног.³³ Колико извори допуштају може се закључити да је Гервард сигурно био библиотекар у палати у Ахену 828. године,³⁴ а да је двор напустио највероватније 829. или 830. године. Најзад, Гервард је био тај који је написао стихове посвете за примерак *VK* који је, наводно, предат Лудвигу Побожном.³⁵ Тако би лична заменица којом је Ајнхард у Предговору ословио читаоца, а иза које се крије Гервард, дворски библиотекар, на извештајан начин повезала настанак дела са двором.

С друге стране, све то још увек не мора да буде тако, јер је Ајнхард, написавши своје дело, могао да пошаље један примерак Герварду, који уопште није морао да буде у том тренутку дворски библиотекар.³⁶ Уколико је цар Лудвиг био наручилац дела ништа природније не би било него да Ајнхард у своме Предговору (уколико Предговор јесте заиста био саставни део списка) макар на неки начин укаже на Лудвига Побожног као наручиоца. Гервард, у својим стиховима, а који се односе на Карла, дословце каже ТЕБИ: *Hos tibi*

³⁰ Мисли се на књижевни стил, за који Ајнхард каже, скромно, да није за дивљење.

³¹ *VK*, 2.12 – 14: *En tibi librum praeclarissimi et maximi viri memoriam continentem; in quo praeter illius facta non est quod admireris, nisi forte...*

³² Noble, *Lives*, 11.

³³ D. Ganz, *Preface to Einhard's Vita Karoli*, Einhard: Studien zu Leben und Werk, ed. H. Schefers, Darmstadt 1997, 309; Idem, *Greatness*, 41.

³⁴ *Einhardi Translatio et miracula SS. Marcellini et Petri*, ed. G. Waitz, MGH SS 15/1, Hannoverae 1887, 258.21 – 12 (= *Translatio*): *Gerwardus palatii bibliothecarius, cui tunc temporis etiam palatinorum operum ac structurarum a rege cura commissa erat, de Noviomago veniens, palatium Aquense petebat.*

³⁵ Тако, Noble, *Lives*, 11. *VK*, XXIX: *...Hanc prudens gestam noris tu scribere, lector/ Einhardum Magni magnificum Karoli.*

³⁶ Рукописна традиција, која је подељена на рукописе А (x8), Б (x7) и Ц (x5) групе (cf. *VK*, XVI – XXIV), садржи Ајнхардов Предговор у две (А и С) од три “породице” рукописа (недостаје у А1, А1*, А4, В и С2; видети, *VK*, 1.30). Tischler, *Einhard's Vita Karoli*, 102 – 151, истиче Б породицу рукописа као најстарију, иако можда и савремену са групом А, али свакако наглашава њен значај јер сматра да је са ње Гервард начинио копију за Лудвига Побожног.

*versiculos ad laudem, maxime princeps/Edidit aeternam memoriamque tuam/Gerwardus supplex famulus, qui mente benigna/Egregium extollit nomen ad astra tuum.*³⁷ Стога, и Ајнхардово *En tibi librum*, могло би да се односи на цара, Лудвига Побожног. Уколико се, с друге стране, успоставља веза између иницијала Г. са Лондонског рукописа и дворског библиотекара Герварда, са *en tibi librum* (Гервард) из Ајнхардовог Предговора, онда се непосредно долази и до највероватнијег времена настанка *VK* – доба када је Гервард био дворски библиотекар. Проблем који се јавља јесте: када је Гервард најраније могао да постане дворски библиотекар, јер је тешко помишљати да је Ајнхард, на пример, послао своје дело 815/816 или 823. године Герварду, а овај годинама касније, чак и читаву деценију окаснивши, исто представио Лудвигу.³⁸ Уосталом из Гервардових стихова уопште се не може приметити да он *VK* представља Лудвигу – напротив, његови стихови су посвећени главном јунаку Ајнхардовог дела – Карлу Великом. На самом крају својих кратких стихова Гервард се обраћа читаоцу – било којем читаоцу, не одређеној личности, нпр. Лудвигу Побожном: *Hanc prudens gestam noris tu scribere, lector/Einhardum Magni magnificum Karoli.*³⁹ Из Гервардових стихова не може се ни наслутити када су написани, односно, када је Ајнхардово дело он представио Лудвигу Побожном – уколико га је уопште и представио. Осим тога, Гервардови стихови долазе на крају рукописа Б групе (делимично сачувани у БЗб, и недостају само у једном, БЗц), а не испред основног текста *VK* – где би им свакако било место уколико су се налазили на примерку намењеном Лудвигу Побожном.⁴⁰ У рукописима који не садрже Валафридов Пролог, Гервардови стихови долазе испред *Vita Karoli imperatoris*.

Биће да је Ајнхард по свему судећи послао један примерак *VK* Герварду, као пријатељу, а не као дворском библиотекару, па самим тим чињеница да је Гервард био библиотекар на двору у Ахену, по свој прилици до око 828. године, не стоји у непосредној вези са

³⁷ *VK*, XXIX.

³⁸ Гервард је постао дворски библиотекар у двадесетим годинама деветог века, али се не може рећи тачно које године; видети, R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1995, 189 – 190.

³⁹ *VK*, XXIX.

⁴⁰ *VK*, XXIX (apparatus). Супротно, Noble, *Lives*, 13, који сматра да је Ајнхардов Предговор упућен искључиво Герварду, а никако Лудвигу Побожном или било којем другом будућем читаоцу.

настанком *VK*. Једна друга појединост далеко ближе и сигурније осветљава близак однос између Герварда и Ајнхарда, јер је добро познато да је Гервард своју каријеру отпочео у Генту (Ghent) 814. године,⁴¹ оном истом месту у којем је Ајнхард 815. године добио од Лудвига Побожног две опатије (као световни опат).⁴² Тако се Гент јавља као природна спона између Ајнхарда и Герварда, а не само двор и библиотека у Ахену. Ајнхард и Гервард, дакле, могли су да се познају најкасније већ од јуна 815. године када је Ајнхард постао световни опат манастира Св. Петра и Павла крај Гента. У том

⁴¹ P. Lehmann, *Das älteste Bücherverzeichnis der Niederlande*, Het Bock 12 (1923) 207 – 213, довео је у везу извесног *Gerwardus (in Gannetias)*, са листе књига из рукописа *Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1877*, који је неке књиге завештао манастиру Лорш средином 9. века, са Гервардом, док је *in Gannetias* протумачио као место Гент. Затим је H. Löwe, *Studien zu den Annales Xantenses*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 8 (1951) 88, утврдио да је овај Гервард идентичан са Гервардом, дворским библиотекарером Лудвига Побожног, кога и Ајнхард помиње у своме делу о преносу Моштију св. Марцелина и Петра (види нап. 34). За општи преглед овакве идентификације видети J. Crick, *An Anglo-Saxon Fragment of Justinus's Epitome*, *Anglo-Saxon England* 16, ed. P. Clemens, Cambridge 1987, 190 – 191. Гервард се први пут појављује у изворима 814. године, када је поклонио земљу *in Gannita* (Гент), манастиру Лорш - *Anno primo Ludovici regis sub Adalungo abbate tradidit Gerwardus clericus in pago Batauua, in villa Gannita hubas V, et in Thesta hubas II, cum omni aedificio et collaborato...* Старо издање овог документа, *Codex Laureshamensis diplomaticus I*, Manheim 1768, N° 101. Видети и новије издање и коментар, A. Häse, *Mittelalterliche Bücherverzeichnisse aus Kloster Lorsch*, Wiesbaden 2002, 75.

⁴² Трећега дана јануарских ида (11. јануар) 815. године, у првој години владавине Лудвига Побожног, седмог индикта, Ајнхард и његова жена Ема (*Imma*) добили су од цара два поседа: *Michlinstad* и *Mulinheim*. Пет месеци касније, 15. јуна 815. године, Ајнхард је постао и световни опат манастира Св. Петра и Павла крај Гента (*monasterium Blandinium*). Најзад, 13. априла 819. године Ајнхард је постао и световни опат манастира Св. Петра у Генту (где су се налазиле мошти Св. Бава); видети, A. Teulet, *Les oeuvres d'Éginhard*, Paris 1856, 59 – 63, N°s 1 – 3. Преглед Ајнхардовог успона као световног опата даје, M. Innes - R. McKitterick, *The Writing of History, Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, ed. R. McKitterick, Cambridge 1997, 206 (Innes – McKitterick, *Writing*). Занимљиво је да су Ајнхардова писма сачувана заправо пуким случајем управо у манастиру Св. Баво, где су по свој прилици служила за образовање монаха; упор. D. Ganz, *Einhardus Peccator, Lay Intellectuals in the Carolingian World*, ed. P. Wormald – J. L. Nelson, Cambridge 2007, 38.

контексту Ајнхардово *en tibi*, заиста би и могло да се односи на Герварда, тј. у том случају Предговор испред *VK* постојао је само на примерку који је Ајнхард даровао Герварду (А и Ц група рукописа).

Уколико се осмотре сами рукописи *VK*, одавно је примећено да је 820. или 821. године један примерак већ постојао у библиотеци манастира *Sindleozes Auua* (Рајхенау).⁴³ Занимљиво је да је у каталогу овог манастира, прецизно датираног у осму годину владавине цара Лудвига Побожног (*Breuis librorum qui sunt in coenobio Sindleothes Auua facta anno VIII Hludouici imperatoris*), прибележено дело под насловом: *Vita et gesta Karoli imperatoris Augusti volum*,⁴⁴ што је наслов који се јавља још само у рукопису Б3б уз Валафридов Пролог: *Prologus vitae et gestorum Karoli imperatoris*, и донекле у Б3ц: *Gesta Karoli Magni secundum Strabum*.⁴⁵ Валафрид у Прологу такође понавља истоветан наслов дела: *Gloriosissimi imperatoris Karoli vitam et gesta, quae subiecta sunt, Einhartus*...⁴⁶ Истоветан наслов крије се већ у првој реченици *VK*: *Vitam et conversationem et ex parte non modica res gestas domini.... Karoli... regis*.⁴⁷ Дакле најстарији познати примерак *VK* је постојао сигурно 821. године у Рајхенау (осма година владавине Лудвига Побожног пада у фебруар 821 – јануар 822. године), носио је наслов који се јавља искључиво у два рукописа Б групе (Б3б и Б3ц), у којима Гервардови стихови долазе на крају дела (у рукопису Б3б сачувана су само прва четири реда, од шест, а у Б3ц, су потпуно изостављени,⁴⁸ али сви имају Валафридов Пролог), и који сви до једног немају Ајнхардов Предговор. Закључак који се намеће јесте да је најстарији познати примерак *VK* из Рајхенау имао наслов: *Vita et gesta Karoli imperatoris Augusti* и да није садржавао Ајнхардов Предговор. Ајнхардов Предговор био је намењен искључиво Герварду и није представљао интегрални део *VK*. Што се тиче Валафридовог Пролога, он је настао у време после Ајнхардове смрти јер га Валафрид доследно помиње у прошлом

⁴³ *VK*, VII, нап. 7.

⁴⁴ *Die Handschriften der landes bibliothek Karlsruhe*, VII. Die Reichenauer Handschriften, dritter Band, ed. K. Preisendanz, Wiesbaden 1973, 71, 76, N° 155. Видети и, R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989, 179 – 181. Титула Августа налази се у *VK*, 37.30 у Карловом тестаменту: *Karolo imperatore augusto*.

⁴⁵ *VK*, XXVIII (apparatus).

⁴⁶ *VK*, XXVIII.

⁴⁷ *VK*, 1.1 – 2.

⁴⁸ *VK*, XXIX, apparatus.

времену – дакле после 840. године. Користећи се примерком из Рајхенауа, односно рукописом из те групе, Валафрид је у првој реченици могао да прибележи наслов дела онако како је он већ био забележен у каталогу рукописа из Рајхенауа: *Vita et gesta Karoli imperatoris*.

У складу са временом појаве рукописа *VK* из манастира Рајхенау, је и закључак Кригера, који је, анализирајући два документа Лудвига Побожног, установио да се 823. године у њима могу наћи несумњиви језички и контекстуални утицаји *VK*.⁴⁹

Један други податак привлачио је такође пажњу истраживача, а налази се у писму Лупа од Феријера⁵⁰ (Lupus de Ferrières, око 805 – око 862) датирано прилично несигурно између 829. и 834, или чак у 836. годину.⁵¹ То што Лупо од Феријера каже да се диви Ајнхардовом *VK*, још увек не значи да је он баш једна од првих особа која је дело читала – већ најпре показује да је то дело већ било раширено: Лупо је до 830. године боравио у Феријеру, а између 830. и 836. у Фулди, да би се између 836. и 840. године бавио на двору; тек 840. године постао је опат Феријера – што на наше истраживање не утиче, јер је и Ајнхард исте године преминуо.⁵² Где је и када, дакле, Лупо читао *VK*: у Феријеру (до 830), Фулди (830 – 836) или на двору Лудвига Побожног (836 – 840)? На то питање нема одговора.⁵³

Поред Герварда и Лупа од Феријера постоје још најмање две особе које су читале *VK* у време док је Ајнхард још увек био жив – Вандалберт из Прима, 839. и Готшталк из Орбеа око 840. (Wandalbert

⁴⁹ Krüger, *Neue Beobachtungen*, 138 – 145. Noble, *Lives*, 10, иако не одбацује Кригерове закључке, ипак их сматра као недовољно аргументоване. С друге стране, McKitterick, *Charlemagne*, 13 – 14, узима, управо на основу Кригерове аргументације, да је *VK* настао пре 823. године.

⁵⁰ *Lupi abbatis Ferrariensis epistolae*, ed. E. Dümmler, MGH Epistolae 6, Epistolae Karolini Aevi IV, Berlin 1925, 1. 24 – 26 (= Lupi): *Siquidem vestra memoria per famosissimum imperatorem K[arolum], cui litterae eo usque deferre debent, ut aeternam ei parent memoriam, coepta revocari, aliquantum quidem extulere caput satisque constitit veritate subnixum praeclarum Ciceronis dictum...*

⁵¹ Noble, *Lives*, 10, н. 14.

⁵² О животном путу Лупа од Феријера, видети, T. F. X. Noble, *Lupus of Ferrières in His Carolingian Context*, *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History*, ed. A. C. Murray, Toronto 1998, 232 – 250. Превод Лупових писама, G. W. Regenos, *The Letters of Lupus of Ferrières*, Hague 1966.

⁵³ Krüger, *Neue Beobachtungen*, 126 – 129, сматра да је Лупо читао *VK* знатно пре 829. године; Löwe, *Entstehungszeit*, 96 – 101, определио се за 827 – 829; Tischler, *Einhalts Vita Karoli*, 121 – 122, око 829 – 830 у Фулди.

of Prüm, Gottschalk).⁵⁴ У сва четири поменута случаја: Валафрид, Лупо, Вандалберт и Готшалк, чињеница да су читали *VK* није од помоћи да се одреди време писања дела. Ова чињеница најпре сведочи о томе да је *VK* било раширено дело већ од тридесетих година деветог века, што опет, на извештан начин, указује на службени карактер списка, а самим тим и на постојање наручиоца. Тако дакле, као могућа места у којима је током 820-тих и 830-тих година читан *VK* јављају се: Рајхенау (према каталогу из 821), Феријер, Фулда, Ахен (Лупо), Гент, Ахен (Гервард), Прим (Вандалберт), Корбије, Орбе (Готшалк). Географски посматрано у питању је прилично велики простор – од данашње Белгије (Гент), преко Мозела (Прим) те Саксоније (Фулда) и Баварске (Рајхенау), све до подручја надомак Париза и Лоаре (Феријер и Орбе) – а за такво ширење једног рукописа ипак је било потребно извесно време, као и, што је још важније, “подршка” световних или/и духовних власти.

Визије и њихов могући утицај на настанак VK

Једна од утицајних особа са којом је Ајнхард био у сукобу, био је дворски капелан Хилдуин. Према једном другом Ајнхардовом делу, Преносу моштију светог Марцелина и светог Петра, дознаје се да је Ајнхард приликом преноса моштију, које су биле намењене његовој цркви (крај 827. године)⁵⁵, био покраден по Хилдуиновом налогу – макар му је сам Хилдуин то признао у зиму (јануар) 828. године.⁵⁶ Ајнхард је успешно расплео читаву ситуацију и повратио мошти “његових” светаца.⁵⁷ Недуго касније, примио је Ајнхард једну

⁵⁴ За Вандалберта и Готшалка као читаоце *VK* видети, Ganz, *Greatness*, 40. Видети и, Н. Е. Stiene, *Wandalbert von Prüm, Vita et Miracula Sancti Goaris*, Frankfurt 1981. Требало би обратити пажњу на то да су Валафрид Страбон, Лупо од Феријера и Готшалк, били пријатељи, који су један другом, сасвим извесно, могли и да сугеришу која су дела вредна читања – а сва тројица заиста јесу читала *VK*. Готшалк и Валафрид Страбо били су пријатељи још од детињства и наставили су да одржавају преписку и као зрели људи; упор. R. C. Dales, *The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages*, Leiden 1995, 93, 95.

⁵⁵ *Translatio*, 243.5 – 21.

⁵⁶ *Translatio*, 245.37 – 246.5.

⁵⁷ *Translatio*, 246.43 – 62.

књижицу, у којој су били савети Лудвигу Побожном шта треба да учини како би се успоставио ред у земљи.⁵⁸ Дакле, време смутњи, када су неки људи “радили” против цара, назирало се већ 828. године јасније него раније приликом побуне Бернарда 817. године, или Лудвиговог јавног покајања 822. године у Атињију.⁵⁹ Особа са којом је Ајнхард био у сукобу 828. године, Хилдуин, сигурно није био наклоњен Ајнхарду и неко време пре 828. године, посебно када је Лотар 822. године отишао у Италију да преузме своје краљевство, а Ајнхард, који му је до тада био васпитач, практично изгубио једну јаку спону са царем.⁶⁰ Хилдуин, будући да је био дворски капелан, уједно и опат најзначајнијег духовног средишта у Франачкој, манастира Сен Денија у Паризу, био је свакако присутнији на двору од Ајнхарда, и могао је постепено да потискује преостали Ајнхардов утицај на Лудвига Побожног.⁶¹

Томас Нобл сматра да се као готово извесно може закључити (*it is safe to say...*) да је Ајнхард написао *VK* како би зауставио критику Карла и његове владавине која се појавила двадесетих година деветог века.⁶² Међу дела која су се овом критиком бавила, Нобл је уврстио пре свега Визије – најпре Визију сироте жене из Лаона (818–822) и Визију монаха Ветија (824).⁶³ У Ветијевој визији, коју је прибележио монах их Рајхенауа, Хејто, Карло Велики је представљен у Чистилишту у којем је патио због свога сексуалног понашања.⁶⁴ У Визији сироте жене из Лаона Карло Велики је такође представљен како пати у мукама оностраниг живота. Жена, коју води монах кроз онострани свет, наилази на Карла Великог, грофа Бега од

⁵⁸ *Translatio*, 252.42 – 253.21.

⁵⁹ *ARF*, 158.

⁶⁰ *ARF*, 159: *Hlotharium vero filium suum in Italiam misit, cum quo Walahum monachum propinquum suum, fratrem videlicet Adalhardi abbatis, et Gerungum ostiariorum magistrum una direxit, quorum consilio et in re familiari et in negotiis ad regni commoda pertinentibus uteretur.*

⁶¹ *ARF*, 171, наводи како је Хилдуин 826. године стекао мошти св. Себастијана од папе Еугенија и како их је похранио у цркви Св. Медарда у Соасону.

⁶² Noble, *Lives*, 13.

⁶³ Noble, *Lives*, 12.

⁶⁴ D. A. Traill, *Walafrid Strabo's Visio Wettini: Text, Translation, and Commentary*, Frankfurt 1974. Такође, видети и, E. Kleinschmidt, *Zur Reichenauer Überlieferung der 'Visio Wettini' im 9. Jahrhundert*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 30 (1974) 199 – 207.

Аквитаније (пријатеља и особу од великог поверења Карла Великог) и Лудвигову прву жену Ермингард – све троје мучени од демона у Чистилишту, али као да очекују скори излазак. Лудвигово име она види на зиду Раја, али је замагљено, а водич јој објашњава да је то због тога што Лудвиг мора да се покаје због убиства Бернарда – зато је и враћају назад да ту поруку пренесе цару. С друге стране име Бернардово сија попут злата.⁶⁵ Некако у то доба јавља се и Визија монаха Рошара из опатије Флери, у којој монах среће Карла Великог пошто је његова казна окончана.⁶⁶ Ове три Визије, по времену настанка, а то су “зреле” године Лудвигове владавине (820 – 830), не могу да се посматрају као случајно настали састави под изненадним налетом визионарства монаха у различитим деловима Франачке. Ови састави се јављају као одговор на стање у држави, али још више, они могу да представљају врло снажно политичко оруђе, најпре у рукама Цркве.⁶⁷ Без имена поручиоца ових “визија”, тешко се може одгонетнути скривено значење и поруке које ови текстови шаљу. Изузетак је Хејтов текст Ветијеве визије, јер иза тог текста заиста стоји некадашњи епископ Базела. С друге стране, Рошарова визија потиче из Флерија, опатије која је у близини Сен Денија (Париз) у којој је пресудну улогу имао Хилдуин, особа која је све до 829. године била блиска Лудвигу Побожном. Најзад, Визија сироте жене из Лаона (*Visio cuiusdam pauperculae mulieris*) настала је (818 – 822).⁶⁸

⁶⁵ H. Houben, ‘*Visio cuiusdam pauperculae mulieris.*’ *Überlieferung und Herkunft eines frühmittelalterlichen Visiontextes*, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 124 (1976) 31 – 42.

⁶⁶ *Visio Rothcharii monachi*, ed. W. Wattenbach, *Anzeiger für Kunde der deutschen* 22 (1875) 73 – 74.

⁶⁷ Погледати и користан преглед средњовековних визија, T. Ehlen, *Vision und Schrift – Interessen, Prozeß und Typik der Verschriftlichung hochmittelalterlicher Jenseitreisen in lateinischer Sprache am Beispiel der ‘Visio Edmundi monachi de Eynsham’*, *Visio Edmundi monachi de Eynsham: Interdisziplinäre Studien zur mittelalterlichen Visionsliteratur*, ed. T. Ehlen – J. Mangei – E. Stein, Tübingen 1998, 253, нап. 5. Такође, B. de Gaiffier, *La légende de Charlemagne. Le péché de l’empereur et son pardon*, *Études critiques d’hagiographie et iconologie*, Bruxelles 1967, 260 – 275.

⁶⁸ H. Marcus, *Dreaming and the Symbiotic Relationship Between Christianity and the Carolingian Dynasty*, *Pen History Review* 16/2 (2009), 68 – 69, сматра да је ова визија последица *Ordinatio imperii*. Лаон се налази у троуглу између Ст. Квентина, Компјена и Ремса, приближно подједнако удаљен од сваког од ових места

Упадљиво је да се Визија монаха Ветија појавила 824. године, тачно годину дана после рођења Лудвиговог сина Карла (Ћелавог) из његовог другог брака са Јудитом. Према Нитарду, Лудвиг Побожни није знао како да новорођеном сину обезбеди неку земљу, будући да је својим синовима Лотару, Пипину и Лудвигу Немцу већ одраније доделио територије (тј. краљевине) на управу. Наводно је Лотар, на молбе очеве, обећао и заклео се да ће Карлу дати територију коју он буде желео. Доцније је зажалио због овог обећања и покушао да га погази, али је Лудвиг Побожни задужио војводу Септиманије, Бернарда, да се побрине за Карлове интересе и практично га начинио (Бернарда) другим човеком царства.⁶⁹ Нитард не пружа прецизну хронологију, нити је о овим догађајима ишта забележено у Аналима франачког краљевства. Али, један други догађај, уско повезан са Црквом, чини се да је могао да буде последица сукоба међу водећим црквеним прелатима. Наиме, у мају 823. године, Лудвиг Побожни је за епископа Меца поставио свога полубрата Дрога.⁷⁰ У кризним годинама 830. и 833. Дрого је остао веран Лудвигу Побожном и несумњиво је на својим плећима изнео велики терет обрачуна са оним црквеним прелатима који су стали на страну Лотара против Лудвига 833. године – најпре епископа Ремса, Еба. Други полубрат Лудвига Побожног, Иг, такође је царевом вољом постао опат два важна манастира – Св. Бертина (око 836) и Св. Квентина (око 838).⁷¹ Уздизањем полубраће у високе црквене чинове Лудвиг Побожни је практично тежио јачању свога утицаја међу епископима и опатима.

Ајнхард је свакако, иако лаик, био побожан – ништа мање од сваког хришћанина тога времена. Његова побожност јасно се назире у његовом делу о преносу моштију светог Марцелина и Петра, у то нема никакве сумње. Ајнхард је заиста могао, имајући пред очима поменуте Визије, као што је Томас Нобл и претпоставио, да управо на њих одговори писањем *VK*. Међутим, на ове визије Ајнхард је и те како одговорио 828. године. Наиме, те године, док је Лудвиг боравио у Ахену, стигао је гласник из Милхајма (црквени посед Ајнхардов) са књижицом која је садржавала откровење арханђела Габријела, који је, прерушен у светог Марцелина (његове мошти је Ајнхард

⁶⁹ *Nithardi Historiarum libri III*, MGH SRG, ed. E. Müller, Hannoverae 1907, 3.7 – 25 (*Nith. Hist.*)

⁷⁰ *ARF*, 161.

⁷¹ *Annales Bertiniani*, MGH SRG in usum scholarum, ed. G. Waitz, Hannoverae 1883, 12, 16 (= *Ann. Bert.*)

крајем 827. године прибавио за своју цркву у Милхајму из Рима), предао извесном слепом човеку да је достави Ајнхарду, а овај Лудвигу Побожном. Заиста, већ само путошћевне ове књиге откривења до Лудвига, изазива несумњив осећај да је у питању конструкција – и то веома провидна конструкција. Наиме, Ајнхард је крајем 827. године управо прибавио мошти светог Марцелина и похранио их у својој цркви у Милхајму, и одмах после тога, јавља се сам арханђео Габријел (дакле не неки монах, сирота жена, мистериозни човек попут Рошара) прерушен у Марцелина који своју поруку за Лудвига предаје слепом Албериху (ваљда да се избегне испитивање сведока да опише како му се то тачно Габријел јавио и како је изгледао), са прецизним упутством да је преда Ајнхарду, а овај опет, Лудвигу.⁷² Биће да је и самом Ајнхарду, иако вичном перу, овај опис задао доста муке, јер тешко да се и њему сам догађај чинио убедљивим. Од Габријела до Лудвига као посредници се јављају Марцелин, слепи човек Алберих и Ајнхард – укупно пет личности, што стварних, што из духовног света. Поврх свега, Ајнхард не оставља ни најмањи траг о садржају Алберихове визије. Стога, мислим да се овде састајемо са Ајнхардовим покушајем да утиче на Лудвига у време када су сплетке и завере на двору учестале.⁷³ Намера да на неки начин упозори цара је, можда, била ваљана, али је изведена прилично трапава, јер како сам Ајнхард каже, Лудвиг је, пошто је примио књижицу коју му је сам Ајнхард уручио, прочитао, али не наводи да је на њу реаговао.⁷⁴ Цару је очигледно било доста “визија” које су тих година преплавиле Франачку.⁷⁵

Визије би, будући да на њих Ајнхард одговара Габријеловим-Марцелиновим откривењем 828. године, требало искључити као евентуални мотив писца *IK* како би “одбранио” Карла и његова дела. Напротив, Габријелово-Марцелиново откривење пре би могло да наведе на закључак о потреби да се већ створени Карлов портрет “одбрани” – али, будући да садржај визије није познат, то питање остаје отворено.

⁷² *Translatio*, 252.11 – 253.21.

⁷³ Управо 828. године Ајнхард је био сведок када је на сабору у Ахену неколико високих чиновника изгубило своје положаје, међу којима и Балдерик из Фуланије; *ARF*, 174.

⁷⁴ *Translatio*, 253.18 – 19,

⁷⁵ Занимљиво је да су после Ускрса 839. године на двор Лудвига Побожног приспели посланици енглеског краља (*rex Anglorum*) који су цару такође представили једну Визију – *cuiusdam religiosi praesbiteri de terra Anglorum*; *Ann. Bert.* 18 – 19.

Потписници Карловог тестаментa и време настанка *VK*

Документ, којим Карло 811. године⁷⁶ уређује питање расподеле своје покретне имовине, сачуван је искључиво у *VK*, и данас је углавном прихваћено да је био саставни део *VK*.⁷⁷ За питање настанка *VK*, овај документ на први поглед није толико важан, будући да је свакако настао пре *VK*, али побуђује посебну пажњу због имена потписника и сведока, од којих су многи већ од јесени 817. године били у отвореној побуни против Лудвига Побожног (о Бернардовој побуни видети ниже) и последично кажњени и развлашћени (до пролећа 818. године).⁷⁸ Наравно, Ајнхард није могао да мења садржај Карловог тестаментa уклањајући имена “неподобних” потписника или оних који су имали непосредну корист од тестаментa – уколико је писао *VK* после јесени 817. године – али је право питање, да ли би онда тај тестамент уопште нашао места у његовом делу? Другим речима, желећи да подцрта Карлову правичност обелодањујући његову последњу жељу, Ајнхард би запао у незгоду да ту неприкосновену Карлову вољу заправо потписују исти они људи који су се побунили против његовог сина Лудвига, за кога сам каже, одмах после текста тестаментa, да се убрзо после очеве смрти постарао да се све изврши како је његов отац одредио.⁷⁹ На тај начин, обелоданивши имена потписника који су нарушили ред који је сам Карло

⁷⁶ Не у јесен 810. године, како сматра Noble, *Lives*, 48, нап. 103. Наиме, *VK* наводи прецизно да је овај документ састављен 811. године од рођења Христовог, у 43. години Карлове владавине Франачком ($768 + 43 = 811$), 34. години његове владавине Италијом ($775 + 36 = 811$), 11. години његовог царевања ($800 + 11 = 811$), четвртог индикта (1. септембар 810 – 31. август 811); cf. *VK*, 38.1 – 3. Једанаеста година Карловог царевања отпочела је 26. децембра 810. године, тако да датум састављања тестаментa мора да се тражи у првих неколико месеци 811. године, пошто се један од потписника, Хејто, јавља као посланик у Цариград 811. године – можда већ почетком године; cf. *ARF*, 133

⁷⁷ M. Innes, *Charlemagne's Will: Piety, Politics and the Imperial Succession*, *English Historical Review* 112 (1997) 833, нап. 2; Noble, *Lives*, 13.

⁷⁸ На ово такође упозоравају, Innes – McKitterick, *Writing*, 205.

⁷⁹ *VK*, 41.12 – 15: *Haec omnia filius eius Hludowicus, qui ei divina iussione successit, inspecto eodem breviario, quam celerrime poterat post obitum eius summa devotione adimplere curavit.* Овом реченицом се *VK* и завршава.

прописао, Ајнхард би сам Карлов тестамент на извешан начин довео у питање, што би могло да има тешке, најпре политичке, последице, управо по Лудвига Побожног.

Најважнији, односно политички најмоћнији епископи у Франачкој, управо су они који су се јављају као сведоци у Карловом тестаменту 811. године: Хилдебалд (архиепископ Келна),⁸⁰ Рикулф (архиепископ Мајнца),⁸¹ Арно (архиепископ Салцбурга),⁸² Волфар (архиепископ Ремса), Берноин (архиепископ Безансона), Јован (архиепископ Арла),⁸³ Лајдрад (архиепископ Лиона),⁸⁴ Теодулф (епископ Орлеана), Јесе (епископ Амијена), Хејто (епископ Базела), Валтгад (епископ Лијежа).⁸⁵ У самом тестаменту назначене су оне митрополије (*nomina metropoleorum...sunt*) које су по смрти Карловој добијале значајна средства из његове заоставштине, међу којима се са именима потписника тестаментa подударају: Келн, Мајнц, Салцбург, Ремс, Лион и Арл.⁸⁶ Сходно овоме, Хејто (Базел) није био међу онима који су били предвиђени да добију, као главари одређене епископије, средства из Карлове заоставштине. Па ипак, Хејто није био “одбачен”

⁸⁰ Хилдебалд (умро 819), архиепископ Келна, био је и канцелар Карла Великог од 791. године, а затим и његов дворски капелан – дакле особа од највећег поверења; видети, Н. Mayr-Harting, *Charlemagne, the Saxons, and the Imperial Coronation of 800*, *English Historical Review* 111 (1996) 1119, нап. 4.

⁸¹ Рикулф је умро 813. године; видети, Т. Schieffer, *Erzbischof Richulf (787 – 813)*, *Jahrbuch für das Bistum Mainz* 5 (1950) 329 – 342.

⁸² Арно је био близак саветник Карла Великог и особа од великог поверења, посебно за прилике у Баварској; видети, В. Merta, *Salzburg und die Karolinger im Spiegel der Königsurkunden*, *Erzbischof Arn von Salzburg*, ed. M. Niederkorn-Bruck – A. Scharer, *Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 40, Wien 2004, 56 – 67; такође, А. Firey, *Useful Guilt: Canonists and Penance on the Carolingian Frontier*. Readers, Texts and Compilers in the Earlier Middle Ages: Studies in the Medieval Canon Law in Honour of Linda Fowler-Magerl, ed. M. Brett – K. G. Cushing, Bodmin 2009, 25, нап. 32.

⁸³ О Волфару и Берноину мало се зна и тек нешто више о Јовану; упор. McKitterick, *Charlemagne*, 99, нап. 166.

⁸⁴ Лајдрад је био важан учесник у реформи цркве у време Карла; видети, М. de Jong, *Charlemagne's Church*, *Charlemagne: Empire and Society*, ed. J. Story, Manchester 2005, 103 – 104; такође, А. В. Langenwaller, *Agobard of Lyon: An Exploration of Carolingian Jewish-Christian Relations*, докторска теза, Универзитет у Торонту, Toronto 2009, 43 – 48 (=Langenwaller, *Agobard*).

⁸⁵ *VK*, 41.4 – 6.

⁸⁶ *VK*, 38.32 – 39.5.

(чим се јавља и као потписник) о чему најбоље сведочи чињеница да се (почетком) 811. године он јавља као главни Карлов посланик у Цариград, заједно са грофом Игом од Тура и Ајом од Фријулија.⁸⁷

Црквени прелати које су лично, односно као поглавари одређених архиепископија/епископија, имале користи од Карловог тестаментa били су до почетка двадесетих година деветог века покојни. Њихови наследници на положајима архиепископа, дакле, морали су да се у новом политичком амбијенту после 814. године, боре за свој утицај код новог цара, Лудвига Побожног. У тој политичкој борби неки су постали несумњиви непријатељи цареви, попут Еба од Ремса⁸⁸ и Агобарда од Лиона.⁸⁹ Доба њиховог понтификата готово се подудара и са почетком Лудвигове владавине (Агобард 814, Ебо 816). Обојица су за своје поступке били кажњени сменом са положаја 835. године. Теодулф од Орлеана и Јесе од Амијена, који Карловим тестаментом ништа нису добили, јављају се у време Лудвигове владавине као његови противници.⁹⁰ Тако се Теодулф од Орлеана (умро 820. или 821) већ 817. придружио Бернаруду у његовој побуни против цара, због чега је био рашчињен заједно са епископом Милана и епископом Кремоне (Анселм и Волфолд).⁹¹

Историјски подаци у *VK* који могу да одреде време настанка дела

Ајнхард у *VK* саопштава један занимљив податак: да су Арабљани само једном ступили на тло Италије, када су опустошили

⁸⁷ *ARF*, 133: ...*Haido episcopus Baslensis et Hug comes Toronicus et Aio Langobardus de Foro Iuli*...Могуће, је такође, да је тестамент састављен после повратка посланика из Цариграда, па би у том случају Карлов тестамент био састављен у лето 811. године, свакако пре 1. септембра.

⁸⁸ За Ебову улогу у побуни против Лудвига Побожног 833. и његов пад 834. године видети, *Thegan*, 232.1 – 4; 242.3 – 5; *Astronomus, Vita Hludowici imperatoris*, ed. E. Tremp, MGH SRG in usum scholarum 64, Hannover 1995, 500.15 – 502.7; *AB*, 7, 10 – 11.

⁸⁹ О Агобарду, његовом животу и списима, видети, *Langenwaller, Agobard*, 56 – 104.

⁹⁰ *Thegan*, 220.15 – 222.5, именује главне противнике Лудвига Побожног 829. године: *Hilduino archicapellano et Iesse Ambianensi episcopo, Hug et Matfrido, Elisachar abbate, Gotefrido et multis aliis perfidis*...

⁹¹ *Thegan*, 212.1 – 2; *Astronomus*, 384.3 – 6.

Centumcellae (Civitavecchia) –*contra Mauros nuper pyriticam exercere adgressos* – што заправо стоји у блиској вези са временом настанка *VK*.⁹² Уколико су Арабљани “одскора почели гусарске нападе”, онда и Ајнхард овако нешто може да напише две или три године касније – мање је вероватно 10 или 15 година потом. Како Анали франачког краљевства јасно наводе да Арабљани опустошили *Civitavecchia* 813. године,⁹³ онда и време настанка *VK* мора да се тражи у времену око 815. или 816. године, никако, на пример, 823. или касније.⁹⁴ Најзад, будући да Ајнхард у *VK* изреком помиње само један пострадали град, *Centumcellae*, иако описује поморске операције од јужне Шпаније и Француске, преко Нормандије до Италије, тим пре се чини извеснијим да је *VK* настао недуго после овог догађаја – 815. или 816. године. Вредело би напоменути да је епископ *Centumcellae (Leo Centumcellensis)* боравио као папски посланик маја 826. године у Инглхајму, што би могло да значи да је град до те године већ био обновљен после арапског разарања из 813. године.⁹⁵

Други податак из *VK* који би могао да буде искоришћен за хронолошко одређење настанка списка јесте начин на који је приказан Бернард, ванбрачни син Карловог сина Пипина, којем је Карло наменио краљевску круну Италије.⁹⁶ Ајнхард каже да је Карло показао изузетну наклоност према Пипиновој деци (Бернарду и његовим сестрама – Аделаиди, Атули, Гундрад, Бертахиди и Теодоради), наредивши да Бернард наследи свога оца (у Италији), а

⁹² *VK*, 21.10 – 17: *Fecit idem a parte meridiana in litore provinciae Narbonensis ac Septimaniae, toto etiam Italiae litore usque Romam contra Mauros nuper pyriticam exercere adgressos; ac per hoc nullo gravi damno vel a Mauris Italia vel Gallia atque Germania a Nordmannis diebus suis adfecta est, praeter quod Centumcellae civitas Erturiae per prodicionem a Mauris capta atque vastata est...*

⁹³ *ARF*, 139: *Hoc Mauri vindicare volentes Centumcellas Tusciae civitatem et Niceam provinciae Narbonensis vastaverunt.*

⁹⁴ Арабљани су тек 827. године трајно почели да се насељавају на византијску Сицилију, а напади на италијанско копно отпочињу тек од 830-тих година. Видети, F. E. Engreen, *Pope John the Eighth and the Arabs*, *Speculum* 20 (1945) 318 – 330; F. Gabrieli, *Greeks and Arabs in the Central Mediterranean Area*, *DOP* 18 (1964) 57 – 65.

⁹⁵ *ARF*, 169.

⁹⁶ Бернард је послат у Италију после сабора у Ахену 812. године; *ARF*, 136 – 137. *VK*, 24.10 – 11, изричито каже да је Бернард наследио оца (Пипина).

⁹⁷ *VK*, 24.6 – 11.

сестре Бернардове да се доведу к његовим другим унукама – вероватно на двор, у Ахен.⁹⁷ Топлина речи којима је Бернард описан, иако укратко, не показује да писац зна за Бернардову побуну 817. године, или њене последице по Бернарда, који је кажњен ослепљењем услед чега је и умро.⁹⁸ Када, нешто касније, говори о Пипину Грбавом, Карловом ванбрачном сину, Ајнхард каже да се он побунио против оца (792) и пошто је побуна откривена био је замонашен – уз циничну примедбу да је за таквим, монашким животом, одувек жудео.⁹⁹ У наставку излагања, у оквиру истог поглавља, Ајнхард помиње још једну побуну против Карла (785/786), али не наводи имена побуњеника – осим да су само тројица била убијена током гушења побуне.¹⁰⁰ Оно што посебно привлачи пажњу јесте Ајнхардов став о Пипину Грбавом, јер започевши излагање о његовој побуни, Ајнхард напомиње да га хотимично није поменуо у претходном поглављу у којем је навео сву Карлову децу: *Pippinus...cuius inter ceteros mentionem facere distuli*.¹⁰¹ То што је одлучио да изостави Пипина Грбавог при набрајању Карлове деце, показује и Ајнхардов став према Пипиновој побуни – а то је, очигледно неодобравање. С друге стране Бернард је приказан топло, и што је још важније, као неко ко је уживао посебну Карлову милост и пажњу. Имајући у виду Ајнхардов однос према Пипину Грбавом, тешко да би он задржао пријатни тон излагања о Бернарду да је у тренутку писања *VK* знао нешто о Бернардовој побуни из 817. године. Могао је Ајнхард лично бити наклоњен Бернарду и волети га, али не би могао да прећути побуну која је била дубоко супротна његовим назорима о неприкосновености краљевске власти и побуни као, опште посматрано, безбожном делу, противном божанском поретку и реду.

Бернардова побуна описана је у Аналима франачког краљевства веома необично. Средином 817. године, на Скупштини у Њимвегену, Лудвиг Побожни је крунисао свога сина Лотара за царасавладара. Другог сина, Пипина, поставио је за краља Аквитаније, а трећег, Лудвига (Лудвиг Немац) за краља Баварске. Нешто касније побунили су се Ободрити и Франци су безуспешно покушали да угуше ову побуну. У међувремену (децембар 817), управо пошто се цар вратио у Ахен из лова по Арденима, обавештен је о побуни

⁹⁸ *Thegan*, 210.5 – 212.15; *Astronomus*, 380.12 – 386.7.

⁹⁹ *VK*, 25.13 – 22.

¹⁰⁰ *VK*, 25.22 – 26.3.

¹⁰¹ *VK*, 25.13 – 14.

Бернарда, краља Италије, који је већ преузео стратешке прелазе преко Алпа и примио заклетву верности од свих италијанских градова. Затим, сасвим кратко, аналита каже: “Овај извештај је делимично био тачан, а делимично и лажан.” Цар је потом наредио да се окупе трупе и побуна угуши, а Бернард, видевши да се тој сили не може одупрети и губећи присталице свакодневно, одлучио је да се преда цару на милост у Шалону. Сви остали завереници следили су Бернардов пример. Вође завере били су Егидо, Регинард и Регинар (нагласивши за овог последњег да је био син грофа Мегинара који се својевремено такође побунио против Карла, 785/786), као и епископи Анселм од Милана, Волфолд од Кремоне и Теодулф од Орлеана. Пошто се у јануару 818. године вратио у Ахен, цар је учеснике завере неколико дана после Ускрса примерно казнио. Вође побуне су ослепљене, а епископи рашчињени. Остали, сагласно степену њихове кривице, били су изгнани или замонашени.¹⁰² О даљој судбини Бернарда аналита не збори ни речи – и то је оно што је необично. Тек под 822. годином, описујући јавно покајање Лудвига Побожног у Атињију, аналита само кратко каже да се цар покајао за оно што је учинио Бернарду, сину његовог брата Пипина, и опату Адаларду и његовом брату Вали.¹⁰³ Шта је то што је Лудвиг учинио Бернарду, поново се прећуткује. То што се догодило Бернарду први помиње Нитард, али опет на врло специфичан начин, напомињући да је због завере Бернарда ослепео и лишио живота Бертмунда, намесник Лиона.¹⁰⁴ Теган, који је писао око 837/838. године, побуну описује тако што дословце преузима текст из Анала франачког краљевства, али потом додаје и самостални додатак – да је Бернард умро трећег дана пошто је ослепљен. Дознавши за ово, цар је наводно плакао и допао у велику тугу и пред свим епископима се покајао зато што није спречио своје саветнике да се ово дело изврши.¹⁰⁵ То што Теган додаје о Лудвиговој патњи и кајању због Бернардове смрти – сасвим је ирелевантно, јер Теган пише панегирик цару, па је и природно да пронађе згодан изговор за овако страشان догађај и “одбрани” Лудвига Побожног. Најзад, тзв. Астроном, у своме делу Живот цара Лудвига (840/841), преузима углавном дословце текст из Анала франачког

¹⁰² *ARF*, 146 – 148.

¹⁰³ *ARF*, 158.

¹⁰⁴ *Nith. Hist.* 2.22 – 26.

¹⁰⁵ *Thegan*, 212.10 – 15.

краљевства, уз неколико додатака: наводи имена епископа Ратолда (Вероне) и Супа (гроф Бреше) од којих је цар дознао (наглашено: путем поузданог извештаја) за заверу¹⁰⁶ и да су Бернард и Регинар били ослепљени на такав начин да им је то донело “горку” смрт.¹⁰⁷

Опште узев сва три извора углавном пружају уједначену слику о Бернардовој побуни, уз незнатна одступања која се најпре могу објаснити жељом сваког од писаца да умањи Лудвигову кривицу за Бернардову мученичку смрт. Будући да је велики број магната, световних и духовних, очигледно био умешан у ову заверу, поставља се питање да ли би Ајнхард, говорећи о Бернарду као краљу Италије и знајући размере завере као и, што је још важније, крајње мрачан исход за многе који су у заверу били умешани, могао да ослика Бернарда тако топлим речима у *VK*. Свој општи став према завери против владара исказао је Ајнхард говорећи о побуни Пипина Грбавог и побуни против Карла 785/786. године. Тешко да би другачије могао да суди о Бернардовој побуни, колико год имао симпатија за њега или му био драг, уколико је у тренутку писања *VK* знао за њу.

Још један податак је коришћен за одређивање времена настанка *VK*. Наиме, говорећи о Карловим ратовима против Словена, управо 789. године, Ајнхард описује како је дошло до рата са Вилцима због тога што су Ободрити, који су одраније били савезници Франака (*quod Abodritos, qui cum Francis olim foederati erant...*), трпели сталне нападе од Вилаца.¹⁰⁸ Будући да се 817. године, некако баш пред Бернардову побуну, у Аналима франачког краљевства помиње устанак Ободрита,¹⁰⁹ неки истраживачи су сматрали да би ово био извештај доказ да Ајнхард пише после 817. године – управо због његових речи да су Ободрити одраније били савезници Франака, а да у тренутку писања *VK* то више нису.¹¹⁰

¹⁰⁶ *Astronomus*, 382.6 – 8.

¹⁰⁷ *Astronomus*, 386.1 – 2.

¹⁰⁸ *VK*, 15.6 – 9: *Causa belli erat, quod Abodrites, qui cum Francis olim foderati erant, adsidua incursione lacessebant nec iussionibus coerceri poterant.*

¹⁰⁹ *ARF*, 147.

¹¹⁰ Halphen, *Einhard*, 81, 102; Duckett, *Portraits*, 65; P. E. Dutton, *Charlemagne's Courtier: The Complete Einhard*, Toronto 1998, XIX. McKitterick, *Charlemagne*, 13, сматра да се Ајнхардов податак, да су Ободрити раније били савезници Франака, односи најпре на време после 809. године, када су Ободрити постали трибутари Данаца, него на време после 817. године.

Овакво тумачење, међутим, није тачно. Ајнхард, говорећи о томе да су Ободрити одраније били савезници Франака, остаје у 789. години, па самим тим, он само напомиње да су Ободрити били савезници Франака одраније (тј. пре 789. године) и да су Франци из тог разлога, савезничког, заратили против Вилаца у корист Ободрита. Анали франачког краљевства, у такозваној “поправљеној” верзији (а заправо “оригиналној”),¹¹¹ изричито наводе 798. године да су Ободрити увек помагали Францима, откада су их Франци прихватили за савезнике (*Nam Abodriti auxiliares Francorum semper fuerunt, ex quo semel ab eis in societatem recepti sunt*).¹¹² Говорећи о догађајима из 789. године, аналита напомиње, (у “поправљеној” верзији *ARF*) узгред, да је франачки заповедник имао уз себе Србе и Ободрите – без помена откада су они франачки савезници.¹¹³ Анали Франачког краљевства, заправо пружају сасвим довољно података на основу којих може да се разуме да су Срби и Ободрити били савезници Франка од 780. године, јер је Карло тада продро до Елбе и том приликом уредио односе између Саксонаца и Словена (тј. Срба и Ободрита, јер су они живели на Елби).¹¹⁴ Дакле, податак из *VK* да су Ободрити “одраније били савезници Франака” односи се на 780. годину, и никако не може да се доводи у везу са побуном Ободрита из 817. године на основу које би Ајнхард могао да се позове на њихово претходно савезништво са Францима, што би последично довело до датирање настанка *VK* у време после 817. године.

На питање времена настанка *VK* утицао је још један податак који је Ајнхард готово узгредно обелоданио. Наиме, говорећи о томе како је последње три године Карловог живота било необичних наговештаја (*prodigia*), да ће се нешто (лоше) догодити, Ајнхард, између осталог, наводи да се срушио портик (наткривени дрвени мост) који је повезивао базилику са двором и то тачно на дан Успења Господњег.¹¹⁵ Халфан је овај податак довео у везу са податком из *ARF*

¹¹¹ О проблему “оригиналних” и “поправљених” Анала франачког краљевства, видети, Т. Živković, *The ‘Original’ and the ‘Revised’ Annales regni Francorum*, *Historical Review* 49 (2010) 9 – 22.

¹¹² *ARF*, 105.

¹¹³ *ARF*, 84.

¹¹⁴ *ARF*, 55 – 56 (у обе верзије *ARF* догађај је описан на сличан начин).

¹¹⁵ *VK*, 36.8 – 10: *Porticus, quam inter basilicam et regiam operosa mole construxerat, die ascensionis Domini subita ruina usque ad fundamenta colapsa.*

из 817. године,¹¹⁶ у којем се помиње пад дрвеног портика на дан Последње вечере Господа, када је сам цар пропао заједно са више од 20 пратилаца,¹¹⁷ а не на неки догађај из времена последње три године Карлове владавине. Тако је овај податак послужио као додатна чињеница у прилог датирању *VK* после 817. године. Розамунд МекКитерик је врло јасно показала да Ајнхард помиње и честе земљотресе у Ахену и околини,¹¹⁸ као и страдање различитих грађевина у истом, трогодишњем раздобљу.¹¹⁹ Требало би обратити пажњу да говорећи о паду портика, Ајнхард прецизно наводи Ускрс, а *ARF* Последњу вечеру Господа – па је тако ваљда јасно да се овде ради о два различита догађаја. То што се портик срушио о великим црквеним празницима није случајно, јер у таквим свечаностима сигурно учествује више званица и почасних гостију, што је по свој прилици додатно оптерећивало дрвену структуру и довело до њеног пада. Друго, можда још важније, Ајнхард свакако не би описао пад портика као “лош знак” да је знао за пад портика 817. године када је и сам цар Лудвиг повређен. У том случају тај догађај би наговештавао и лош исход за Лудвига – а у *VK* Лудвиг ипак заузима почасно место.

Постоји још једна занимљива појединост која указује на то да је *VK* написан пре октобра 816. године. Говорећи о последњим месецима Карловог живота, Ајнхард пише како је позвао к себи сина Лудвига, краља Аквитаније, јединог преосталог од (жене му) Хилдегард, као и све прваке читаве Франачке државе, и посаветовавши се са њима учинио га наследником царске титуле ставивши му дијадему на главу и наредивши да се назива августом.¹²⁰ Прво, одлука да Лудвиг прими царску титулу била је Карлова уз одобравање свих

¹¹⁶ Halphen, *Einhard*, 95 – 96, исто мишљење има и Noble, *Lives*, 10, н. 13. Међутим, још је F. Ganshof, *Eginhard, biographie de Charlemagne*, Paris 1951, 217 – 230, помишљао да *VK* и *ARF* говоре о два различита догађаја, односно две различите несреће.

¹¹⁷ *ARF*, 146: *Feria quinta, qua cena Domini celebratur...*

¹¹⁸ *VK*, 36.21 – 25.

¹¹⁹ McKitterick, *Charlemagne*, 12.

¹²⁰ *VK*, 34.8 – 13: *Extremo vitae tempore, cum iam et morbo et senectute permeretur, evocatum ad se Hludowicum filium, Aquitaniae regem, qui solus filiorum Hildigardae supererat, congregatis sollemniter de toto regno Francorum primoribus, cunctorum consilio consortem sibi totius regni et imperialis nominis heredem constituit, inpositoque capiti eius diademate imperatorem et augustum iussit appellari.*

првака Франака; друго, наглашава се да је он био једини преостали син краљице Хилдегард; треће, током доношења ове одлуке била је и церемонија крунисања царском дијадемом. Јасно је, дакле, да је Ајнхардов приказ како је Лудвиг уопште дошао у могућност да наследи оца, требало да нагласи потпуну правоваљаност поступка увођења у власт, односно наслеђе. Када се Ајнхардов приказ разложи на поруке које шаље, добија се веома јасна слика:

1. Карло Велики је лично донео одлуку ко ће бити наследник.
2. Сви прваци Франака сагласни су били са царевим избором.
3. Лудвиг је био једини преостали, законити, син.
4. Лудвиг је том приликом и крунисан за цара.

Оно што је недостајало Лудвигу било је крунисање руком римског папе. Као што је добро познато Лудвиг Побожни је крунисан 5. октобра 816. године у Ремсу од стране папе Стефана IV (816 – 817).¹²¹ Сада се поставља питање, да ли би Ајнхард, уколико је у тренутку писања *ВК* знао за Лудвигово друго крунисање октобра 816. године, пропустио да напомене како је прво крунисање за цара, оно у Ахену, касније било потврђено од римског папе? У то је тешко поверовати. Читав Ајнхардов опис Лудвиговог устоличења као Карловог наследника прати јака концепција правоваљаности самог чина, којем недостаје само потврда римског понтифика. Верујем да уколико је Ајнхард знао за крунисање 816. године, не би пропустио да га помене, како би Карлова одлука још више добила на ваљаности. Такође, када је Карло 806. године донео одлуку о подели Франачке својим синовима: Пипину, Лудвигу и Карлу Млађем, управо је Ајнхард био тај који је Карлову одлуку однео у Рим папи на потврду.¹²² Отуда је, можда, у *ВК*, Ајнхард нагласио да је Лудвиг био ЈЕДИНИ преостали (легитимни, дабоме) син, јер је према документу из 806. године, потписаном од самог римског папе Лава III (795 – 816) власт требало да наследе тројица синова. Ново стање, настало 813. године, које је било последица преране смрти Карла Млађег и Пипина (810 и 811), ваљало је да буде потврђено од понтифика како би било правоваљано до краја. Отуда, Ајнхард није могао да прећути друго крунисање Лудвига Побожног у Ремсу – да је знао за њега у тренутку писања *ВК*.

¹²¹ *ARF*, 144.

¹²² *ARF*, 121.

Закључна разматрања

На основу оног дела из Ајнхардовог Предговора, у којем он саопштава да дело пише у журби, може се претпоставити да је дело било поручено. Династичка конотација прва четири поглавља и питање легитимитета династије, може да значи само једно – дело је поручио тадашњи владар, Лудвиг Побожни. Хронолошки подаци који су испитани у претходном делу рада, показују да не постоји препрека да се дело датира пре децембра 817. године – тј. пре Бернардове побуне. Арабљанско пустошење по Италији, које се “недавно” догодило (813), упућује на закључак да се то најпре може односити на раздобље од две или три године – дакле, 815 или 816. годину. Помен лошег наговештаја при крају Карлове владавине, који се показао рушењем дрвене конструкције која је повезивала двор и базилику у Ахену, сигурно није могућ уколико је Ајнхард знао за идентичан догађај из пролећа 817. године, када је сам цар повређен – јер, то би био лош знак за Лудвига. Пропуштање да се помене друго Лудвигово крунисање у Ремсу од стране папе Стефана IV, највероватније значи да је *VK* настао пре октобра 816. године. Стога, контекст у коме је дело настало ваља потражити у раздобљу фебруар 814 – септембар 816. године.

С овако предложеном хронологијом стоји у јакој вези још један важан податак – а то је посебан знак пажње који је цар показао према Ајнхарду и његовој жени Еми. Наиме, као што је у тексту већ наведено, 11. јануара 815. године, Лудвиг Побожни је даривао Ајнхарда са два села: Михелштат и Милинхајм, где ће Ајнхард касније (у Милинхајму) сазидати своју цркву и донети мошти Св. Марцелина и Св. Петра. Исте, 815. године, постао је Ајнхард и световни опат Св. Петра у Генту и опатији Баво, док је 816. године добио и опатију Фонтенел. Сви ови поклони којима је Ајнхард био обасут између јануара 815. године и краја 816. године, могу се тумачити, најпре, као последица награде за нешто што је учинио за цара. Такав разлог могао је да буде управо *VK* – дело које је Лудвиг Побожни поручио, а Ајнхард написао.¹²³ Две опатије које је 11.

¹²³ На ову могућност упозорили су Innes – McKitterick, *Writing*, 206.

јануара 815. године Ајнхарду даривао Лудвиг, добијене су када је, рецимо, завршио *ИК*. И датум је важан. Наиме, дело је било довршено готово тачно на годишњицу смрти Карла Великог – почетком 815. године (Карло је умро 28. јануара 814). У Генту је тада боравио и Гервард, па је тако и примерак *ИК* који садржи Ајнхардов Предговор, био поклон Герварду непосредно пошто је дело завршено, дакле 815. године.

Tibor Živković

THE DATE OF COMPOSITION OF EINHARD'S
Vita Caroli imperatoris

Summary

On the basis of a section of Einhard's Preface, stating that the author composed his work rather hastily, one can assume that it was ordered. Dynastic connotation, present in the first four chapters, as well as the mention of the issues regarding the dynastic legitimacy could only signify that the actual ruler, Louis the Pious, instructed Einhard to compose this work. Chronological data that were examined in the previous section of the work indicate that it should not be dated prior to December 817, i.e. before Bernard's rebellion. The mention of Arabian devastation of Italy, that had occurred only "recently" (in 813) – point to the conclusion that this could most probably encompass the period of two or three years and thus be dated to 815 or 816. The author's allusion to the malevolent omen, relevant to the final years of Charles' reign (demonstrated in collapse of the wooden construction that connected the court and basilica in Aachen) - could certainly not have been written if Einhard had already had the knowledge of the similar event that occurred in spring 817, when the emperor himself got injured, since that would have represented the malevolent omen for Louis. Failing to mention the second Louis' coronation by the pope Stephen IV in Reims would probably suggest that the *VC* originated before October 816. Therefore, the wider context in which the work was composed should be dated to the period ranging from February 814 to September 816.

Yet another important event stays intrinsically related to the proposed chronology – the special attention that the emperor has shown towards Einhard and his spouse Emma. As it has already been stated in the text, Louis the Pious donated two villages to Einhard on 11th January 815 – Michelstadt and Millenheim. It was in Millenheim that Einhard would later build his church and bring the relics of St. Marcellinus and St. Peter. Einhard was appointed secular abbot of St. Peter in Ghent as well as in the Bavo abbey the same year (815), whereas he received the Fontenel abbey the following year. These gifts that Einhard received between January 815 and the end of 816 might primarily be interpreted as a reward for certain deeds he has done in emperor's favour. *VC* might be a reason – the literary work Louis the Pious ordered Einhard to

compose. For instance, Einhard received the two abbeys from the emperor on 11th January 815 – upon the completion of the *VC*. The date is equally important. In other words, the work was finalized almost exactly on the anniversary of death of Charles the Great – in early 815 (Charles died on 28th January 814). At that very time, Gervard also sojourned in Ghent and thus received a copy of *VC* containing Einhard's preface as a gift, immediately after the work was completed, i.e. in 815.

Keywords: Einhard, Charles the Great, Louis the Pious, Hilduin.

Чланак примљен: 10. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ГРАДА БРВЕНИКА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА*

Анстракт: Рад на основу археолошких истраживања указује на фазе коришћења града Брвеника од праисторије до позног средњег века. Упркос неким историјским изворима који су указивали на коришћење тврђаве и током турске епохе, анализом пронађеног археолошког материјала, утврђено је да нема коришћења утврђења током османске власти. Ова чињеница нам сугерише да се поменути подаци односе на насеље у подграђу, а не на само утврђење.

Кључне речи: Ибар, град, Брвеник, праисторија, касна антика, средњи век, жупа, грнчарија, црква Св. Никола, турско доба.

Средњевијековни град Брвеник, седиште истоимене жупе у средњем веку, обухвата једну високу стеновиту купу на ушћу реке Брвенице у Ибар. Смештен на доминантном брду са највишом котом 598.70, омогућавао је лаку одбрану града, али и сигурну контролу шире области долине Ибра. Данас је са једне стране омеђен путем Рашка-Краљево – чије је пробијање довело до оштећења појединих кућа у подграђу – а са друге стране асфалтним путем који води долином Брвенице ка Градцу и селима у подножју планина Голије и Радочела. Уз вероватно, изражену привредну функцију, постојање рудника у

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

непосредној околини града (Копачички басен и Голија) указује и на улогу њихове заштите. Поред града, водио је важан средњовековни друм, који је спајао седиште Архиепископије са градовима у долини Ибра и осталим важним областима на југу.¹

На најстарију, претпостављену грађевинску фазу од брвана указује етимологија имена града.² Већ 1280. овде се помињу которски и дубровачки трговци.³ Рударски центри у Србији имали су значајно црквено градитељство због већег присуства Саса и предузимљивих људи из Приморја, тако да 1346. године у једном папском писму, поред већ познатих, помињу се и нове католичке парохије међу којима је и Брвеник.⁴ Католичка црква посвећена Св. Трифуну (*ecclesia S. Triphonis de Beruenich*) указује на Которане, међутим позиција цркве данас није позната.⁵ У складу са овим је и нешто ранији податак из 1335. године о продаји куће у Брвенику једног Которанина своме земљаку, што сведочи да су поједини трговци имали и куће.⁶

Ситуацију око историјских података везаних за град донекле компликује постојање још једног Брвеника на ушћу реке Брвенице у Лаб код Подујева и који није археолошки истраживан. У литератури је овај град промовисао И. Руварац, сматрајући да се поменути историјски подаци, везују управо за овај локалитет.⁷ За њега, Дероко бележи само

¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 108-109.

² За етимологију видети: С. Новаковић, *Паланка-Паланга-Полуга-Брвеник, К историји речи српског језика*, ГНЧ 2 (1878) 262-269; Р. Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971, 222.

³ К. Јиричек, *Трговачки путеви и рудници*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 267 (=Јиричек, *Трговачки путеви*); G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi I (1278-1301)*, Beograd 1932, 31.

⁴ С. Ћирковић, Д. Коваћевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 130.

⁵ Јиричек, *Трговачки путеви*, 267; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Историјско- географске студије, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 71 (=Динић, *Југозападна Србија*).

⁶ А. Mayer, *Monimenta Catarensia I*, Zagreb 1951, 415; Динић, *Југозападна Србија*, 71. Кратак преглед историјских догађаја, везаних за Брвеник видети и код: *Брвеник, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља - према писаним изворима*, приредио С. Мишић, Београд 2010, 56 (С. Мишић); С. Божанић, *Брвеник у средњем веку*, Рад музеја Војводине 47/48 (2006) 81-86.

⁷ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД 47 (1879) 178. Уосталом и подаци које износи К. Јиричек везани су за Брвеник код Подујева јер за други и не зна: Јиричек, *Трговачки путеви*, 267.

остатке сухозида,⁸ док В. Јовановић сведочи о остацима бедема, темељима неколико зграда и једној цркви.⁹ Иако је дилеме око убикације разрешио А. Соловјев,¹⁰ не треба олако одбацити идеју да су се неки историјски подаци ипак односили на Брвеник код Подујева.

Несумњиво од највеће важности за изучавање жупе Брвеник је повеља цара Уроша о замени поседа између Војислава Војиновића и челника Мусе из 1363. године.¹¹ Том приликом је замењена град и жупа Брвеник за град и жупу Звечан. Од тада Брвеник постаје центар области челника Мусе, а затим и његових синова Стефана и Лазара Мусића.¹² После Косовске битке град је, вероватно, припао Вуку Бранковићу, али како се Вук врло брзо нашао на удару Турака, а убрзо и страдао 1396. године, поседи су враћени деспоту Стефану. У прилог оваквом догађању говорила би повеља кнеза Стефана Лазаревића манастиру Хиландару око 1392. или 1395. године у којој се напомиње да је Обрад Драгосалић изгубио своју баштину због „невере.“¹³ Обрадovo неверство могло се тицати приклањања Вуку Бранковићу, непосредно после Косовске битке.¹⁴

Већ раније поремећени односи међу Лазаревићима, кулминирају 1408. године Вуковом побуном, која је довела до подела земље. Вероватно је тада Вук добио јужни део Србије, а самим тим и област Брвеника, коју је држао до погибије 1410. године.¹⁵ Након угарског продора до Сталаћа

⁸ Дероко констатује да постоји само расуто камење као сухозидина: Дероко, *Средњовековни градови*, 110.

⁹ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987, 363-384, 367 (В. Јовановић).

¹⁰ Различита мишљења везана за ово питање, као и одговарајућу литературу видети код: А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3(1928) 27.

¹¹ Повеља је објављивана више пута. Текст повеље са старијом литературом види код: М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 143-166.

¹² За просопографске податке челника Мусе и његових синова видети: С. Милојевић, *Мусићи*, ИЧ 33 (1987) 5-36; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века, властела српских обласних господара*, Београд 2000, 97-98, 101-102, 114-116.

¹³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 458-459.

¹⁴ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века, властела српских обласних господара*, Београд 2000, 112-113. На истом месту видети о свим повељама у којима се помиње Обрад Драгосалић и његовој задужбини- цркви Св. Ваведења у Кукњу, данас неубицираној.

¹⁵ *Историја српског народа* 2, Београд 1994, 75-87, 81-82 (Ј. Калић).

1437. године, почиње турско освајање Србије, окончано 1439. године освајањем Смедерева. Након „Дуге војне“ 1443. године, и тешких преговора деспот Ђурађ је успео да обнови земљу. Враћена су му 24 града, а обим ових области био је већи од оних у тренутку напуштања.¹⁶ Међу враћеним градовима који нуди Długosz нема Брвеника, али како је враћена Деспоту и цела Рашка готово сигурно се налазио у оквиру ове области.¹⁷ Коначна судбина југозападнoг дела Деспотовине била је запечаћена падом Новог Брда 1455. године, док је деспот Ђурађ успео да још неколико година управља северним крајевима.¹⁸ У једном периоду Брвеник је, могуће, био у рукама властелина Михајла Анђеловића, по чијем налогу је 1464. године изграђена припрата Нове Павлице, у којој је и сахрањен.¹⁹

Сматрало се да су Турци 1459. године од северних делова бивше деспотовине формирали Смедеревски санџак, подељен на нахије међу којима је била и Брвеничка нахија,²⁰ а да оснивањем Зворничког санџака око 1480. године у његов састав улазио и нахија Брвеник.²¹ Према најновијим историјским подацима, заснованим на најстаријем познатом турском попису брвеничке области (вилајета), насталом 1477. године, који садржи сумарне демографске и фискалне податке за 179 села, пет мезри и три манастира, у првим годинама османске власти област некадашње жупе Брвеник била је у саставу Скопско-босанског крајишта, а после његовог укидања, област и кадилук Брвеник припадали су Паша санџаку. Оснивањем Призренског санџака, највероватније, 1481. године, постаје његов део, вероватно све до првих година владавине Селима I (1512-1520), када је стављена под команду санџакбега Зворника.²² На основу

¹⁶ Историја српског народа, 2, Београд 1994, 254-267, 258 (М. Спремић).

¹⁷ J. Długosz, *Opera Omnia*, ed. A. Przewdzicki, Cracoviae 1877, XIII, 703; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 267 (=Спремић, *Деспот Ђурађ*).

¹⁸ Историја српског народа, 2, Београд 1994, 289-302, 299 (М. Спремић – Ј. Калић).

¹⁹ Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења 15 (1983) 243-249; Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици. Прилог проучавању уметности XV века*, Рашка баштина 3 (1988) 137-157. За личност М. Анђеловића видети: Спремић, *Деспот Ђурађ*, 515-516; 532; 537; 722.

²⁰ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560, Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004, 45.

²¹ Б. Кнежевић, *Села нахије Брвеник у првој половини XVI века: Српско село, могућности и даљи правци истраживања*, Београд 2003, 41.

²² Т. Катић, Г. Гарић –Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Miscellanea 32, Београд 2011 (у штампи) (=Катић, Гарић –Петровић, *Попис*).

објављених и необјављених пописа Зворничког санцака из прве половине 16. столећа - дефтера из 1519, 1533. и података из необјављеног дефтера из 1548. године - Б. Кнежевић је успела да утврди приближне границе нахије Брвеник.²³

Осим скромних историјских података, кратке описе Брвеника налазимо у путописима из 19. столећа. А. Алексић је августа месеца 1871, путовао чамцем од Рашке до Карановца – данашњег Краљева, као члан комисија која је имала оценити стање корита Ибра и могућност пловидбе. Из тог времена остао нам је опис града са реке: „*Кад се из даљине гледа на Брвеник, види се пространо старинско утврђење са многим кулама. Изгледа да град има два ката. Доњи град наше средину брда, а горњи град крунише нам вршак овог сасвим шиљатог брда. Кад се ближе к Брвенику дође, тек онда се види да је сам град врло незнатан, и састоји се просто из једног ниског зида, који је опасао средњи појас брда, а све су уображене куле просто стење, које у многоме има облик по брду расејаних кула, и зато су гледаоцу из даљине и изгледале као саставни део града.*“²⁴ У даљем тексту Алексић закључује: „*Ово незнатно утврђење биће из новијег турског времена, а зна се да су Турци у последње време држали овде малу посаду – као неки пикет – ради сигурности пута.*“ Овај податак је могао бити истинит, али се опет, као што ћемо видети, није односио на само утврђење. По причању сељака Турци су овде поставили своју посаду ради сигурнијег пролаза, након што је један Турчин „*од српског олова погинуо*“.²⁵

Алексић је забележио и народно предање према коме је код Брвеника био мост, али трагове моста није уочио.²⁶ Свакако је прелаз преко реке постојао, због важних црквених грађевина са друге стране Ибра, јер ктитори Нове Павлице не би себе оставили без одговарајућег прелаза.

Каниц бележи да је 1737. године, аустријски капетан Зека поражен код „*замка Брвеник*“ и морао је после тешких губитака да напусти овај

²³ На левој страни Ибра нахија је обухватала планински предео Чемерна, Радочела и суседних брда, сливове река Студенице и Брвенице, са насељима северно од Рашке. На десној страни Ибра простирала се у пределу Копаоника, са селима на југу: Јариње, Лешак, Лепосавић: Б. Кнежевић, *Села нахије Брвеник у првој половини XVI века*; Српско село, могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 41- 55.

²⁴ А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, ГНЧ 3 (1878) 30-31 (=Алексић, *Ибар*).

²⁵ Алексић, *Ибар*, 31.

²⁶ Алексић, *Ибар*, 32.

крај.²⁷ На каснија времена односи се податак који износи В. Петковић да се до првих година деветнаестог века спомиње у разним турским ферманима као насељен, а забележен је и на једној аустријској карти из 1690. године.²⁸

И на крају, народна традиција која пад Града везује за „Проклету Јерину“, а легенда личи на подвалу са тројанским коњем, забележена је у 19. столећу.²⁹

*

Град потпуно неправилне основе прилагодио се постојећем терену. Био је природно утврђење, на доминантном брегу, које се користило од праисторијског времена. Средњовековни градови-утврђења подизани су на неприступачним местима и тешко доступним брдима, на окукама или ушћима река, како би што успешније обављали своју одбрамбену функцију, а Брвеник се више него успешно уклапа у ову слику. Подграђе се, свакако налазило на правцу прилаза граду. Развојем привреде, а посебно рударства, извесно расте и његова економска функција, што доводи, вероватно, до раста подграђа, успостављања трга и умножавања занатске и трговачке популације. Брвеник, поред економског центра, изградњом Нове Павлице,³⁰ постаје и значајан духовни центар у чијој близини ниче више црква: Св. Никола у Шумнику,³¹ Св. Никола у

²⁷ Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Друга књига, Београд 2007, 41.

²⁸ *Brvenik*, Narodna enciklopedija I, ed. S. Stanojević, Zagreb 1928, 315 (V. Petković).

²⁹ Освајање града личи на причу о тројанском коњу. Наиме, легенда каже да је непријатељ дотерао под град много коња натоварених некаквим сандуцима. Вођа кириција, угледан момак, са dobrим препорукама успео је да убеди Јерину да и натоварени коњи уђу у град. Из сандука, појскачу војници, побију посаду и освоје град: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 658. Исто и Каниц: Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд 2007, 40.

³⁰ Мусини синови, Стефан и Лазар са мајком Драганом подижу манастир Нову Павлицу. Црква Вазнесења је грађевина развијеног триконхоса, са једним кубетом изнад четири слободна мермерна ступца и припратом. Својом основом и величином спада у најрепрезентативније грађевине моравске школе. За Нову Павлицу видети: М. Нихаиловић-М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989; А. Јуришић, *Нова Павлица*, резултати археолошких радова, Београд 1991; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 62-68.

³¹ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Кончулу*, Архитектура друге половине XIII века, Београд 2006, 155-175.

Радосићу,³² Св. Никола у Баљевцу,³³ Св. Никола у Кончулићу,³⁴ премда можемо рећи да је, услед близине Старе Павлице,³⁵ духовни центар био и раније.

Дугачком косом - од ушћу Брвенице у Ибар - водио је прилазни пут, доста тежак услед велике стрмине (Т. 1/3; 5/4). Могући приступ био је и са северне стране из залеђа, врховима низа брда који се ређају од Шумника до сувог рова на улазу у горњи град.³⁶ Данас га је тешко уочити јер је сам приступ граду обрастао у густу шуму па се шири потес не може сагледати, али се јаруга као остатак овог рова може уочити. Прилаз са ове стране је брањен једном кулом и данас видљивом у основи терена (Т. 3). И. Здравковић истиче његове мале димензије, такве да се у њему могла склонити посада од једва десетак људи. Судећи по облику, односно положају зидова и кула, град није служио за одбрану, већ више за осматрање.³⁷ Чуди овакво виђење, јер свуда унаоколо огромна расута гомила камена сведочи о некадашњим моћним остацима утврде, великим кулама и дебелим зидинама. Трагови зидина на појединим местима данас су потпуно изгубљени, али се бедеми још увек могу препознати и на доњим позицијама града, где их очигледно Здравковић није видео.

Остаци једног лагума, на источној падини града, који је водио до Ибра, данас затрпаног, могу се видети са магистралног пута за Краљево.³⁸

³² За остатке цркве у Радосићима Б. Кнежевић верује да су припадали манастиру Тушимља из пописа Зворничког санцака: Б. Кнежевић, *Манастири у нахији Брвеник по турским пописима из прве половине XVI века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 26, Нови Сад 1993, 268.

³³ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Баљевцу*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 1995, 207-216.

³⁴ За манастир Кончулић са тамо наведеном литературом видети: М. Чанак-Медић-Ћ. Бошковић, *Свети Никола у Кончулу*, Архитектура Немањиног доба I, Београд 1986, 163-168.

³⁵ Црква Стара Павлица, својом концепцијом простора, припада читавом низу грађевина насталих према солунској митрополској цркви Св. Софија из 7. столећа: В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура Византијског света*, Београд 1998, 306-307, 313. Несумњиво византијско порекло цркве сместило би је у временски оквир између 1020. године и Немањиног доласка на власт, јер нема њеног помена у житијима Симеона Немање.

³⁶ Суви ров је био карактеристика овог простора још од рановизантијског времена, али је најбоље очуван испред донжон куле Маглича.

³⁷ Није јасно зашто градом сматра само део на врху, где је за једну хоризонтално засечена стену у виду терасе, претпоставио да је послужила као осматрачница: И. М. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970, 118-119 (=Здравковић, *Средњовековни градови*).

³⁸ Постојање једног оваквог тајног пролаза констатовано је у Звечану, видети: Здравковић, *Средњовековни градови*, 88; 117.

Лагум је излазио на данашњи пут, некада вероватно до саме реке, те је служио за хватање воде или из реке или из неког извора у непосредној близини, али је могао омогућити и сигурну одступницу. Како је та страна стеновита, стрма и врло неприступачна, лагум се није могао „пратити“, нити археолошки истражити, због чега не знамо ни његову дужину, ни место уласка у град. Осим што је био засведен, није јасно да ли су унутар њега биле изведене степенице или стеновити континуиран успон. Остаје нам да се држимо правца пружања овог канала који је нацртао Ненадовић, а Дероко објавио.³⁹ Некадашња траса пута и данас је главни прилазни правац до града који је водио уз западни бедем града. Пут је доста широк, колски, добро уочљив, поплочан каменом или усечен у стену. Здравковић је видео на њему трагове коловоза, „а камење по којем се хода све је излизано и углачано од дуге употребе“.⁴⁰ Остаци старог пута, видљиви су готово до самог врха. На северној падини Горњег града могу се видети крупни комади одваљених зидних платана, метарских димензија. Појединим деоницама бедема данас је приступ немогућ, такав је случај са делом источног бедема до кога је допро профил каменолома, који се налазио у подножју. Након његовог затварања остала је врло висока литица. Бедем који се на њега надовезивао и који је правцем исток – запад био повезан са горњим градом, данас у добром делу није очуван, али његов правац потврђују очувана краћа деоница зида. Такође се виде и остаци некадашњег источног бедема али се не може одредити његова ширина нити јасно одвојити од пута, јер је сачуван у малој мери. Претпоставља се да су се остаци трга налазили на јужној падини подграђа, на заравњеном платоу, где су данас остаци једине познате цркве.⁴¹ Тако је забележено у поменутом попису у оквиру Зеамета Брваник да село Брваник (држи пазар, кућа 38) држи Мехмед-бег, (син Кара Хизира, јаше за Паша санџак), а поред тога држи и село Доњу Брваницу са 18 и село Горњу Брваницу са 45 кућа.⁴²

Црква је посвећена светом Николи, чије подизање и функција се везују за град Брвеник. Грађевину су четири јака пиластара – над којима се издизало кубе – делила на три травеја, а спољашње димензије цркве износе 11,5 м x 6,55 м.⁴³ На цркви су обављена мања археолошка

³⁹ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 107, сл. 89 (= Дероко, *Средњовековни градови*).

⁴⁰ Здравковић, *Средњовековни градови*, 88; 120.

⁴¹ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 86.

⁴² Катић, Гарић –Петровић, *Попис*.

⁴³ О изгледу и аналогијама цркве, са наведеном старијом литературом види: М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Брвенику*; Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 229-240.

истраживања 1966. године, али пронађени археолошки материјал није од помоћи при одређивању времена настанка цркве. Ипак од неколико пронађених надгробних споменика свакако најважнија је плоча кнеза Дабисе - у манастиру Николе, пронађена на средишњем делу западног травеја.⁴⁴ По облику и начину клесања слова, потиче из друге половине 14. века.⁴⁵ Кнез Дабиса је непозната историјска личност, али судећи по сахрани унутар цркве био је или ктитор или дародавац цркве.

Археолошким истраживањем, испод гробних плоча, констатовано је да су кости биле поремећене, са остацима фреско малтера и шута у слоју.⁴⁶ Јасно је да под цркве није првобитан, јер су надгробне плоче чиниле готово целу површину пода.

Ђ. Бошковић остатке фресака, са дозом опреза, датије у 14. век,⁴⁷ док Станић за датовање фресака предлаже другу половину 14. столећа.⁴⁸ Време изградње цркве је непосредно претходило времену израстања новог стила. Градитељ је - задржавши се у основи грађевине на решењу познатом у Рашкој школи - користио нове елементе у конструкцији сводних делова, која ће доћи до изражаја код објеката Моравске школе. Тако би црква у Брвенику по решењу куполе била претеча објеката моравског стила.⁴⁹

И. Ђорђевић сматра да се црква може сматрати задужбином кнеза Дабисе, нарочито због циклуса светог Николе који је био патрон ктитора док облици слова на надгробнику кнеза Дабисе упућују на другу половину 14. столећа и време Војислава Војиновића, пре неголи Мусино време.⁵⁰ Цркву треба везати свакако за време пре браће Мусића, јер они у близини имају своју задужбину Нову Павлицу.

Наспрам града на десној обали Брвенице налази се средњовековно гробље, које није било до ових истраживања познато. Данас је видљиво свега неколико необрађених надгробника, готово потпуно утонулих у земљу.

⁴⁴ Пронађено је неколико атипичних уломака керамике, турска лула и тег: Р. Станић, О. Вукадин, *Црква Св. Николе у Брвенику*, Саопштења 8 (1969) 150 (=Станић, Вукадин, *Црква*).

⁴⁵ Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 71.

⁴⁶ Станић, Вукадин, *Црква*, 153.

⁴⁷ Бошковић, *Белешке*, 285.

⁴⁸ Станић, Вукадин, *Црква*, 147.

⁴⁹ Станић, Вукадин, *Црква*, 148.

⁵⁰ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 166-7. За натпис на надгробнику види: Г. Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд 1974, 71.

Археолошка истраживања и покретни налази

Ископавања града Брвеника премда у скромном обиму, омогућавају нам да први пут сагледамо археолошки материјал са овог познатог средњовековног града и да о њему расправљамо у одговарајућем археолошком контексту.⁵¹ Пронађени предмети су вредно сведочанство о некадашњем животу и представљају основ за успостављање главних етапа живота у граду. Најбројнију категорију покретних археолошких чине делови керамичког материјала, док су у много мањем обиму заступљени остали археолошки предмети.

Најстарији налази грнчарије из неколико сонди указују на постојање праисторијског хоризонта. Е. Мушовић добро је претпоставио да је Брвеник, с обзиром на то да је подигнут на градини, могао имати своје основе у праисторији попут других бројних утврђења у рашко-ибарској регији.⁵² Како су налази ове грнчарије били предмет посебног рада сада само у најкраћим цртама нудимо податке о овим налазима. Поред сонде 1- слој црвено-мрке боје (Т.5), праисторијска грнчарија пронађена је у сонди 7. и сонди 8, у слоју мрке земље (Т. 6). Период када се користи утврђено градинско насеље на Брвенику припада прелазном периоду касног бронзаног у рано гвоздено доба, с краја II миленија п.н.е, и наставља се током старијег гвозденог доба, све до доласка Келта на Балкан, односно до почетка III века п. н.е.⁵³

⁵¹ Историјски институт је обавио сондажна истраживања града са укупно 10 сонди у периоду од 27. 05 до 10. 06. 2004. године. Пројектом је руководио др Тибор Живковић, виши научни сарадник Историјског института. Стручни консултант и руководилац радова је био др Марко Поповић, научни саветник Археолошког института у Београду, док је теренска ископавања водио Дејан Булић, археолог Историјског института. Прелиминарни резултати истраживања објавио је: Д. Булић, *Извештај са археолошких истраживања града Брвеника*, АП 2/3 (2004/5) 2008, 101-103.

⁵² Е. Мушовић, *Брвеник у турским изворима XV и XVI века*, НПЗ 16 (1992) 55 (=Мушовић, *Брвеник*).

⁵³ А. Капуран, М. Јевтић, *Налази из млађе праисторије са три средњовековна утврђења у долини Ибра и Моравице*, ЗНМ 21, Београд 2011 (у штампи).

Средњовековни грнчарија

Велика уситњеност грнчарије не дозвољава реконструкцију посуда, али њеном анализом добија се општа слика о начину израде и карактеристичним детаљима који омогућавају, путем аналогича временско опредељење. Керамички налази развртани су по уобичајеном начину у две основне групе - кухињско посуђе, које служи за припремање хране и глеђосано, стоно посуђе намењено изношењу на трпезу.

Кухињска грнчарија

Кухињску грнчарију са овог локалитета чине скромни налази лонаца, поклопаца, препуља и вршника који најчешће носе трагове горења на себи, као последица излагања ватри. Зделе нисмо успели идентификовати, што не значи да их није било.

Из слоја тамно-мрке земље сонде 1 потиче неколико налаза које смо датовали у најстарије време трајања града. Сведок овог времена на утврђењу је свега неколико ситнијих керамичких уломака израђених на спором витлу. То су комади израђени на ручном колу, сивих и мрких тонова, украшени водоравним тракама и валовницама. Ове производе локалних грнчара који се упадљиво разликују од осталих керамичких примерака, можемо датовати оквирно у 11-12. столеће, иако би могли бити и век-два старији (Т. 8/14-16; 14/8). Како је већ истакнуто „последња су асоцијација на ранословенско грнчарство које се губи крајем 12. и почетком 13. века,“ и последње примерке овакве грнчарије налазимо у материјалу из времена изградње манастира Студенице.⁵⁴

Приближно истом времену могли би да припадају два мања разгнута обода лонца, без икаквих украса (Т. 10/17-18; 16/8), из слоја мрке земље сонде 10 (слој са огњиштем). Израђени су на спором витлу, грубе фактуре због доста примеса за опошћавање глине. Одсуство глеђосаних примерака у ископу говори у прилог томе да су старији од периода 14 – 15. столећа. Блага повијеност обода „на горе“ код једног

⁵⁴ Благо манастира Студенице, Београд 1988, 27-68, 63 (М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински) (= Студеница).

примерка, има сличности са скромним остацима грнчарије из времена изградње Студенице.⁵⁵ Аналогни примерци из Београда везују се за 12. век и раздобље византијске управе.⁵⁶ У истом контексту могли би да посматрамо два мања, атипична обода грубих посуда из слоја рушења у ископу 2 (Т. 9/2-3; 16/1).

Сви остали пронађени примерци кухињске грнчарије припадају позном средњем веку; израђени су на витлу од глине сиве боје након печења. Посуде су условљене наменом, чему је подређен облик, квалитет и начин израде. Због њихове функције, облици су сиромашни, а глина са додатком примеса како би посуде биле чвршће. Судови припада локалној грнчарској производњи.

И за касније примерке степен очуваности лонаца је изразито мали, због чега је тешко говорити о њиховим облицима и типолошкој класификацији. Ипак карактеристични орнаменти и детаљи помажу у њиховом сагледавању. Први је лоптасти лонац, широког дна и сиве површине, чији је обод вероватно био левкаст, али није нам позната његова дужина и облик усне. Украшен је једнопрутом валовницом и текућом хоризонталном линијом у горњем делу посуде (Т. 8/13; 14/5). Поједине примерке ове врсте посуда пратила су ојачања у виду пластичних трака са косим урезима или јамицама (Т. 8/4; 14/7). Према налазима могли би да издвојимо још један лонац дужег левкастог, канелованог обода, чију усну прати украс изведен прстом. Израђен је од глине црвене боје печења (Т. 14/3). Неглеђосаној керамици припадају из сонде 4 атипични уломци лонаца и део канелованог обода (Т. 15/2).

Различитим лонцима – црвено или мркопеченим – припадају уломци разгннутих обода, заобљени или равно засечени из сонде 8 (Т. 12/1, 3; 16/6), неколико мањих уломака левкасто разгннутих обода (Т. 12/9,11; 15/5); те један примерак украшене усне са спољне стране урезима нокта (Т. 12/2; 16/6). Лонцима припада и неколико трбуха, типичних у репертоару налаза са нашег локалитета (Т. 11/9; 12/10; 15/5;16/6) и неколико дна, без икаквих техничких ознака (Т. 12/4-5; 15/5, 7).

На основу очуваних уломака, може се рећи да су уобичајена пластична ојачања рељефним тракама украшеним косим урезима. За ово време уобичајене су и једнопруте, таласасте линије и хоризонтални урези. Типичан је и орнамент снопа урезаних линија (Т. 8/10; Т. 9/4; 16/3).

⁵⁵ *Студеница*, 63, сл. 29.

⁵⁶ В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 47, сл. 18/2,7. (=Бикић, *Средњовековна керамика*)

Посуде оваквих карактеристика налазимо у Крушевцу, Сталаћу⁵⁷, манастиру Дренча...⁵⁸

Као последица депоновања спираног материјала уломци грнчарије различитих епоха пронађени су заједно у сонди 7 и сонди 9. Из истих разлога пронађени уломци су изразито ситни и испрани. Поред налаза стандардних форми издвојили бисмо део лонца са неукрашеним пластичним ребром и део поклопаца са дугметастом дршком (Т. 19/2; 30/5). И док се уломци керамике уклапају у слику створену инвентаром налаза из претходних сонди, поклопац је једини овакав налаз на локалитету. Израђен је од глине црвене боје печења са високим процентом песка, због чега је његова фактура грубља од већине сигурно издвојених лонаца, са овог локалитета. Саме дршке појављују се у касноантичком и рановизантијском периоду, али нису реткост за период Моравске Србије.⁵⁹ Са Београдске тврђаве познат је овакав поклопац из периода српске власти (1404-1427).⁶⁰

Из бедема непосредно уз сонду 7 извађен је део грубљег, неукрашеног суда са тракастом дршком, која је спајала обод са трбухом. Такође представља уобичајену појаву за временске оквири у којима се археолошки материјал са Брвеника креће (Т. 9/14; 16/4).

У следећу групу посуђа сврстали смо црепуље и вршнике. Сведоче о припремању хране на отвореном огњишту. Израда је занатска, на витлу, због чега се не могу поистовећивати са тзв. „женском керамиком“.⁶¹ Хронолошки нису осетљиве, због чега прате предложено датовање за трпезну керамику из слоја у коме су пронађене (Т. 8/5; 14/4). У овај тип посуђа сврстано је још неколико уломака грубе израде, од којих су поједини енгобирани са спољне стране (Т. 14/3,7). У сонди 10 пронађено је више уломака црепуља, у слоју у коме су констатовани и остаци огњишта (Т. 10/14-16; 16/7), а налаз уломака од бар две црепуље из сонде

⁵⁷ D. Minić - O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007, 58-62 (=Minić - Vukadin, *Stalać*).

⁵⁸ Манастир Дренча је основан 1382. године, док се прекид манастирског живота десио током прве половине 15. столећа, након чега више није обнављан: Г. Тошић, Д. Булић, *Нови прилози проучавању манастира Дренча*, Жупски зборник 1(2006) 55, Т. II.

⁵⁹ Minić - Vukadin, *Stalać*, Beograd 2007, 66.

⁶⁰ То су готово конични поклопци, са урезаним линијским украсом и понекад имају украс утиснут ноктом по ободу: Бикић, *Средњовековна керамика*, сл. 24/10-11.

⁶¹ М. Филиповић, *Женска керамика код балканских народа*, Београд 1951.

4 (Т. 9/12-13) и уломак црепуље из сонде 7 (Т. 10/4; Т.15/4) употпуњује слику о огњишној керамици и потврђују њихову велику примену приликом припремања хране.

Из слоја тамномрке земље, сонде 8 потиче већи уломак керамичког суда, црвеномрке боје, благо укошених зидова, са равно засеченим. Ближе ободу ојачан је пластичним ребром са ширим, косим урезима. Суд је с обзиром на димензије највероватније служио као вршник (Т. 12/13; 15/5), а вероватно истом типу посуде припада уломак са ширим пластичним ребром (Т. 11/10; 16/6). Оваква врста посуда није временски осетљива и јавља се у дужем временском периоду.

Глеђосана грнчарија

Велики број пронађених уломака припада глеђосаним лонцима. Глеђосани лонци не разликују се пуно од неглеђосаних, али су служили за чување уља, меда или друге течне хране, а могло се у њима и износити јело на трпезу. Могли су бити са једном дршком или без ње, а глеђосањем је уклоњена порозност зидова. Није немогуће и глеђосане лонце излагати ватри и кувати у њима, али ови примерци немају трагове који би указивали на такву праксу. Углавном су то ситни уломци црвено или мрко печених посуда, украшених сноповима хоризонталних линија изведених енгобом или ширих енгобираних трака у којима су уписане хоризонталне или таласасте траке. Понекад се користи и четкица за осликавање једноставних орнаментата - белих кружних мрља или широких косих трака изведених енгобом (Т. 14/1-2). Глеђ преко ових посуда даје зелену или мрку боју. Глеђ је сиромашна и по интензитету наноса, који је врло танак, али и по полихромним ефектима који се примењују. Тек ће се на неким комадима појавити дебео слој глазури. Лонци украшени на описан начин налажени су готово у свим сондама (Т. 10/ 5; 11/5-6; 15/2, 4, 8). Пронађен је само један примерак на исти начин украшен, али црвено печени уломак, делимично осликан енгобом, а затим превучен прозирном глеђи (Т. 15/8).

Овакви глеђосани лонци могу се наћи у манастиру Градац⁶² а познати су и из манастира Нова Павлица.⁶³ Аналогни археолошки

⁶² Датују се у први период од оснивања манастира до краја 15. столећа: А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 30 (=Јуришић, *Градац*).

⁶³ Лонци су крушколиког облика, веће запремине, равног дна и левкасто извученог обода. Спољна површина украшена је са два снопа хоризонталних

материјал потиче из културног слоја датованог налазом 12 новчића угарског краља Жигмунда (1386-1437).⁶⁴ Идентични лонци познати су са Маглича, цркве у Шумнику, Радошића,⁶⁵ Ђурђевих ступова.⁶⁶ На могућност нешто дужег трајања, указивао би један примерак пронађен у Студеници, у слоју датованом од средине 15. века до земљотреса који се десио пре 1608-9. године.⁶⁷ Чврсто опредељење да припадају 14-15. столећу, употпуњују налази из Сталаћа, где се целокупан керамички материјал датује од последњих неколико деценија 14. века до 1413. године.⁶⁸ Ове посуде биле би рад неке грнчарске радионице, из области Рашке, можда чак из најближе околине Брвеника.⁶⁹ На овакав закључак упућује и чињеница да су лонци идентични неглеђосаним, и по изradi и по орнаменту. Реч је, дакле, о истој грнчарској радионици, која је обично кухињско посуђе глеђосала, из потребе за нешто другачијом наменом ових производа.

Од регистрованих другачије глеђосаних примерака издвајамо левкасти обод монохромно глеђосане посуде, светложуте, готово беле боје, са пластичним ребром по средини обода (Т. 8/3; 14/6). Лонац идентичног обода познат је из манастира Градац,⁷⁰ а међу керамичким материјалом са Ђурђевих стубова, постоји сличан неглеђосан лонац.⁷¹

линија између којих је низ тачкица изведених четкицом умоченом у енгобу: А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991, 72, сл. 60-61 (=Јуришић, *Нова Павлица*).

⁶⁴ Материјал припада првом периоду живота у манастиру, јер је у 16. веку, по мишљењу аутора живот у Павлици потпуно замро, црква је служила само за потребе околног становништва, све до периода обнове Пећке патријаршије, након чега је и манастирски живот обновљен: Јуришић, *Нова Павлица*, 94, 98, 103.

⁶⁵ Д. Булић, *Жупа Брвеник-средњовековна археолошка налазишта*, Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2008. године.

⁶⁶ На основу аналогија, аутори одређују примерак у раздобље од друге половине 14. века до губитка државне самосталности 1459. Године: Е. Зечевић, Д. Радичевић, *Керамика Ђурђевих ступова*, Новопазарски зборник 25(2001) 32, сл. 2/6 (=Зечевић, Радичевић, *Керамика*).

⁶⁷ *Студеница*, 69-94, 81, к. б. 70; 88 к. б. 111, сл. 68 (Е. Пејовић). Поред слике стоји податак да је из касног 16. столећа.

⁶⁸ Minić - Vukadin, *Stalać*, Beograd 2007, 63 (сл.42/1-8).

⁶⁹ Већ је претпостављено да овакви лонци представљају производе неке грнчарске радионице у Рашкој области : D. Minić - O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007, 63.

⁷⁰ Јуришић, *Градац*, 30, 42, сл. 31. Налаз није експлицитно датован, али припада корпусу керамике од времена подизања манастира до обнове у 15. веку.

⁷¹ Зечевић, Радичевић, *Керамика*, 32, сл. 3/2. Сличног облика, али са дршком пуног пресека је и лонац са сл. 3/3.

У слоју је пронађено и неколико мањих уломака репрезентативних посуда, које пружају слику о томе какво се посуђе налазило на трпези господара брвеничког града. На посудама се појављују кружни орнаменти изведени шестаром, као и палметице у сграфито техници, а богатији колорит остварује се применом жуте, зелене и мрке глеђи (Т. 8/8 -12; 14/6).

Изразито луксузан производ представља глеђосани крчаг у комбинација са сграфито украсом, пронађен у сонди 8 (Т. 11/1; 15/6). Украшена је цела површина посуде. Крчаг је црвене боје печења, због чега су неенгобиране површине и тамо где је ова уклоњена урезивањем добиле окер тонове. Над енгобом је светлозелени и тамнозелени тон. Суд је имао тракасту дршку и вертикално изведен изливник, док је грлић таласасто профилисан. Између вертикалних, урезаних паралелних и таласастих линија, наглашених глеђосањем, смештен је мотив текуће волуте, који вероватно представља стилизовану лозицу. На овај начин ствара се утисак метопа које прате сликани орнамент у виду вертикалних тачака. На уломцима који припадају овој посуди уочавају се концентрични кругови изведени шестаром у којима су могле бити розете. Занимљивост представља и један мањи уломак сличне посуде, који могуће представља шкарт, услед неуспелог процеса печења након наношења глеђи. Ако је заиста шкарт, онда би био доказ да су се и такви судови куповали, наравно по знатно нижој цени (Т. 11/4; 15/8). Овакав начин украшавања познат је из манастира Градац на примерцима посуда из 13 - 14. века,⁷² и из Нове Павлице.⁷³

Крчагу или бокалу припадала је и тракаста дршка украшена жутом, зеленом и мрком глеђи унутар кружних сегмената изведених шестаром у сграфито техници (Т. 11/2; 15/8). И док украшавање дршки употребом кругова или полукругова познајемо, за овакав вид декорације нисмо нашли аналогију. Ипак овај примерак је временски близак осталим трпезним посудама, што се да закључити и по употреби глеђи.

Луксузну страну живота осликава и изузетан примерак писка, глеђосаног квалитетном маслинастозеленом, мрком и зеленом бојом, украшеног текућом спиралом у сграфито техници (Т. 9/11; 15/3). Стајао је у вертикалном положају и вероватно је припадао крчагу луксузне израде, какав познајемо из манастира Студенице.⁷⁴ Крчагу, или вероватније бокалу, припада један тамнозелено глеђосан обод (Т. 12/12).

⁷² Јуришић, *Мотив волуте*, 183, Т. II/2.

⁷³ Материјал припада првом периоду живота у манастиру: Јуришић, *Нова Павлица*, 80, сл. 70.

⁷⁴ Пронађен је у слоју који се датује од средине 13. до средине 15. столећа: *Студеница*, 76, кат. бр. 33, сл. 53.

Глеђосане тракасте дршке и дна могли су припадати бокалу или лонцу који наликују бокалима. Биле су део посуда које су служиле за складиштење и чување течности или одређене врсте хране (Т. 9/6, 8; 15/1).

Још неколико уломака керамике, припада примерцима украшеним сграфито техником. Посебне финоће су два примерка минуциозног цртежа, са урезаним мотивом стилизоване лозице (Т. 11/7, 8; 15/5, 8). На једном уломку шестаром су изведени концентрични кругови, који се преклапају (Т. 11/8; 15/5).

Сликање четкицом у комбинацији са зграфитом је често примењена техника, па је налазимо на више ситнијих уломака (Т. 8/7-9, 11-12; 14/6). Тешко је одредити врсту посуда којима су припадали пронађени комади, јер се јављају на зделама, тањирима, крчазима и бокалима, али у овом случају чини се да је реч о посудама затвореног типа. Овај материјал прати опште токове позносредњовековног грнчарства. Слични примерци проналажени су у поуздано датованим стратиграфским целинама током истраживања утврђења Моравске Србије и манастира. Мотив концентричних кругова и низова кругова који остављају и поља сферичних кругова извођени су шестаром, након чега остаје на средини круга траг његовог зашиљеног врха. Мотив дрвета где се наместо гранчица користе волуте, изведен је слободном руком. Орнамент концентричних кругова познат је са посуда из манастира Сопоћана које се датују у 13.-14. век,⁷⁵ а има га и на примерцима из Нове Павлице,⁷⁶ Ђурђевих Ступова,⁷⁷ Раванице...⁷⁸ Нажалост, не види се јасно који је мотив унутар кругова. У највећем броју случајева је то розета, те би претпоставили овај орнамент. Нешто је ређи мотив са три концентрична круга при чему је нешто веће растојање унутрашњег круга од спољна два. И док бележимо већи број концентричних кругова, дотле је овакав њихов распоред доста редак, што говори о слободи коју су себи давали грнчари Моравске Србије у интпретирању устаљених мотива, њиховој надарености и степену занатске вештин коју су грнчари уздигли на ниво уметничког стваралаштва.

⁷⁵ А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужесг подручја средњовековне Рашке*, Саопштења 15 (1983) 184, Т. IV/3-8 (=Јуришић, *Мотив волуте*).

⁷⁶ Јуришић, *Нова Павлица*, 77, сл. 66.

⁷⁷ Зечевић, Радичевић, *Керамика*, 52, сл. 17.

⁷⁸ Материјал потиче из старије грађевине у горњој порти, која је по аналогијама археолошког материјала датована у последње деценије 14. и прве деценије 15. столећа: Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваници (1967-1971)*, Саопштења 10 (1976) 80-81, сл 5-6.

Мотив дрвета живота налазимо на бокалу са Новог Брда, где заузима највећи део висине трбуха, затим на посуди из Сопоћана где је у комбинацији са другим мотивима,⁷⁹ али наш примерак је најближи уломцима са Крушевца и Сталаћа.⁸⁰ Мотив је вероватно био уклопљен у троугаони простор, како се и најчешће јавља.

Констатујемо још неколико, мање луксузних, монохромно глеђосаних дна из сонде 8 (Т. 11/, 11, 12/6-7; 15/5, 7).

Остали покретни налази

Са дна слоја тамно-мрке земље у сонди 1 потиче листолика гвоздена стрелица фрагментованог врха, са тулцем за насађивање у којој су се задржали остаци дрвета (Т. 13/2) и део потковице, која сама по себи није погодна за временско одређење, те је самим тим из истог периода (Т. 13/1). У сонди 7 је пронађено неколико, углавном мањих, гвоздених клинова, са купастим главама (Т. 13/4-5), а из сонде 8 потиче мањи комад стакла (Т.13/3), неколико гвоздених ексера, раскуцаних глава и квадратног пресека, једна фрагментована потковица и гвоздени предмет непознате намене (Т. 13/6). У стерилном слоју сипара у сонди 5, спирањем је доспео један комад гвожђа.

Хронолошко осетљиви покретни археолошки налази су само уломци грнчарије. Сви керамички налази средњовековне епохе - из сонди које су дале издвојене културне слојеве - пронађени су у слоју тамномрке земље. Веома је важно да је слој у сонди 1 затворен слојем сипара, а затим и слојем малтера који су се формирали ерозијом са горњих позиција и у овом случају указује на то да се живот након формирања слоја тамномрке земље није наставио на утврђењу. Непостојање наслојавања изнад слојева рушења у осталим сондама у Горњем граду сведоче исто ово. Осим изузетних примерака, пронађене аналогije указују на време 14-15. столећа. Ни један уломак керамике не можемо датовати у неко позније време, што указује на прекид живота на утврђењу са турским освајањем.

⁷⁹ Јуришић, *Мотив волуте*, 189, Т. VII/2. припада 13-14. столећу.

⁸⁰ Овако украшени бокали чине једну од карактеристика српске декоративне керамике 14-15. века у утврђеним градовима - Новом Брду, Крушевцу, Сталаћу, Београду и Голубцу: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 77-80, Т. XXXIV/4-6, сл. 91, 92; Minić - Vukadin, *Stalać*, Београд 2007, 99 .

*

Уз анализиране покретне налазе са археолошких ископавања, посебну групу предмета чине примерци новца добијени од господина Миломира Чекића, а који су били предмет посебног рада.⁸¹ Од 15 добијених комада новца, њих 8 потиче из неколико последњих деценија 4. столећа. Углавном је то новац Валентинијана II (379-392), један Аркадијев (395-408), један комад кован на десетогодишњицу смрти Константина I, дакле 347/8, док остали нечитки примерци, такође оквирно припадају 4. веку, а само три су без предложеног датовања.⁸² С обзиром на близак временски распон примерака новца, закључено је да су пронађени примерци вероватно, првобитно припадали остави новца, формираној око средине 5. столећа, пред најездом Хуна, 441. године, или нешто касније у време напада Гота, који су 457. године извели низ напада на Илирик, а 459. године заузели Дирахион.⁸³

Осим новца добијен је и фрагментовани бакарни предмет, мања фрагментована апликација у виду птичијих глава и једна ливена каричица, условно названа наушницом, који сведоче о квалитету израде накита на почетку турског периода. Накнадно је добијена и једна фрагментована двозуба мотика - дикела.⁸⁴

Поред ових налаза, у збирци Народног музеја у Београду налази се један византијски новчић- тремисис Јустина II (565-578), кован у Константинопољу а потиче из Брвеника.⁸⁵ Нема ближих података о томе да ли је пронађен на простору града Брвеника или данашњег насеља. Могуће да је налаз овог новца навео Г. Милошевић да претпостави да Брвеник потиче из византијског доба, иако не нуди аргументе за такву тврдњу.⁸⁶

⁸¹ Д. Булић, *Једна могућа остава из подграђа града Брвеника*, *Наша Прошлост* 8 (2007) 17-28 (=Булић, *Једна могућа остава*).

⁸² Булић, *Једна могућа остава*, 18-25.

⁸³ Такође је врло вероватно да су и налази из античке некрополе у Ланишту код Баљевца првобитно припадали остави новца остави насталој у исто време: Булић, *Једна могућа остава*, 25. За некрополу у Ланишту видети: В. Богосављевић, *Ланиште код Баљевца, касноантичка некропола*, *Рашка баштина* 3 (1988) 15-34.

⁸⁴ Булић, *Једна могућа остава*, 23-25.

⁸⁵ М. Vasić, *Les découvertes de monnaies d'or dans le diocèse de Dacie du IVe au VIe siècle*, in: *L'or monnaie III, Trouvailles de monnaies d'or dans l'occident romain*, eds. C. Brenot, X. Lorient, Cahiers Ernest-Babelon 4, Paris 1992, 305, бр. 90; В. Радић-В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006, 33, 126, кат бр. 372.

⁸⁶ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 129.

Како би се проверили наводи господина Чекића, по коме је на југозападној падини града, на мањој заравни са унутрашње стране бедема Доњег града нађено више комада новца, отворен је ископ 10. На 1,27 м релативне дубине пронађена је површина запечене земље са траговима гара, фундирана ситним ломљеним каменом, дефинисана као огњиште, дим. 1,00 x 1,03м (Т. 7). Међутим, атипични налази грнчарије, као што је случај и са грађевинском керамиком, не омогућавају прецизно датовање, осим што би одсуство глеђосаних примерака, говорило у прилог томе, да су вероватно старији од периода 14 – 15. столећа (Т. 10/17-18).

*

Истраживања ограниченог обима града омогућила су нам да, уз стратиграфске податке, сагледамо само делимично основу града, односно само делове зидних платана и остатке кула. Значајну допуну истраживањима пружа авионски снимак из 1964. г. на коме се уочавају два објекта (Т. 2).⁸⁷ Од већег објекта, данас је остао само део мањег кружног отвора зиданог каменом, али неприступачан јер се налази на високој стени. Једним ископом - сонда 9, желело се проверити евентуално постојање другог објекта на ЈЗ падини града, зашта су постојале индиције у виду камена и грумења малтера. Међутим, данас од њега нема ни трага. Унутар сонде, или у њеној околини нису уочени никакви остаци објекта препознатог на авио снимку, али налази већег грумења хидрауличног малтера из непосредне близине сонде, можда указују на остатке овог објекта. Комад хидрауличног малтера индиректно сведочи о постојању цистерне за воду.

Скученост простора диктирала је и рационалнији приступ при изградњи објеката унутар града, па су они често спратни. Међутим, ни један од ових објеката нисмо успели јасно идентификовати унутар зидина Брвеника. Разлоге не треба тражити само у малом степену истражености, већ и у дерутном стању у коме се град налазио.

Обично се унутар града налазе црква, житница, складиште оружја, помоћне зграде, коњушница и зграде за смештај посаде. Горњи град је истраживан са неколико ископа са циљем да се утврди стратиграфија локалитета и провери евентуално постојање објекта, зашта су постојале индиције у виду осутог камена. Сондом 2 констатовани су остаци зида објекта фундираног на живој стени, а једини констатовани слој представља

⁸⁷ Авио снимак је набављен у Војно - географском институту у Београду.

остатке обрушавања објекта (Т. 5). Сондом 6 пресечена је конфигурација која је на површини остављала утисак зида. Међутим, због димензија ископа није се успело изаћи из слоја чистог шута (Т. 7). Ситни комади сиге из слоја шута указују на њену употребу у грађевинске сврхе. Унутар ове површене, сондом 3 није потврђено постојање културног слоја.

Остаци још једног објекта са малтерним подом који је остао недефинисаних габарита констатовани су сондом 4. (Т. 6). Јединствен слој у културном смислу испод и изнад малтера указује да пре и након интервенције у позном средњем веку и формирање малтерне поднице није наступио значајнији временски јаз.

Брвеник је с обзиром на економску моћ својих власника морао имати, поред више грађевина које смо поменули, и резиденцијални објекат. Његово постојање потврђују нам остаци луксузног посуђа у ископима горњег града. Нажалост, стање у коме се утврђење налази и само сондажно истраживање не пружају нам довољно јасне податке о овом објекту. Можемо само да претпоставимо да се овај објекат налазио на самом врху града, где је данас огромна количина расутог каменог материјала и где културни слојеви нису сачувани. Налази кухињске грнчарије, црепуља и посуда за чување хране указују на постојање просторија са наменом кухиње и оставе, вероватно у оквиру поменутог објекта.

Стеновита подлога је диктирала зидање од саме стене. За зидање су употребљене велике количине углавном ломљеног камена, доста лошег квалитета узетог са лица места, уз употребу сантрача.⁸⁸ У градњи је употребљено много дрвета за кровне конструкције, скеле, али и за дрвену арматуру бедема. Зидови су имали два лица – тамо где су очувани. Неког нарочитог слагања није било, нити се камењу давао правилан облик. Унутрашњост зидне масе чинио је трпанац – ситан ломљени камен добро заливен кречним малтером. На овај начин није било отпадног грађевинског материјала. Највећа измерена дебљина бедема у Брвенику износи 2,75 м, и измерена је на ЈЗ бедема у близини некадашњег каменолома код сонде 7. Уз увид у акумулирани материјал са унутрашње стране бедема, ископом бр. 7, постало је видљиво лице бедема формирано ломљеним каменом слаганим у редове и везаним кречним малтером. Међутим, непосредно уз ископ ка каменолому вододерина је потпуно однела бедем, док је са супротне стране, у дужини од неколико метара сачувано само унутрашње лице бедема, у дебљини од једног реда камена.

Стање у бедемима читава се и у сонди 8, која се једном страном, наслањала на конструкцију камена налик сухозиду, а за коју се

⁸⁸ Здравковић, *Средњовековни градови*, 88; 120.

испоставило да је заправо остатак бедема који је затварао Горњи град (Т. 4/4; 6). Горњи део бедема је без видљивог везивног средства, вероватно услед спирања, док је у доњој зони видљив кречни малтер беличасте боје. Дно зида је фундирано на релативној дубини од 1,50 м, односно 1,60 м. Испод овог бедема, ка сувом рову видљиви су већи комади обрнутих зидних платана.

Врста грађевинског материјала која је коришћена као кровни покривач није довољно позната. У том правцу материјални докази нам мало кажују. Налази грађевинске керамике тегула и имбрекса из сонде 1, сонде 2 (Т. 9/1; 16/2), сонде 7 (Т. 10/1, 12; Т. 15/4 и Т. 16/5) и из сонде 10 (Т. 10/13) сведоче о кровном покривачу. Из сонде 8 интересантан је крупнији комад грађевинске керамике – цигле, изразите дебљине и грубе израде, недовољног квалитета печења. Оваква врста керамике, сама по себи је хронолошки неосетљива, па се ставља у контекст са налазима из ископа, у овом случају у позни средњи век, осим налаза из сонде 10, који би могли бити и старији. Трагова олова или камена погодног за кровни покривач није било. Кровне конструкције кула и осталих објеката у граду вероватно су биле дрвене, јер спорадични налази црепа и тегула у горњем граду нису довољни да сигурно потврде овакав кровни покривач. О облицима кула тешко је говорити, детаљних описа ранијих истраживача нема, а данас је такво стање на терену да их је без археолошких ископавања тешко препознати. У горњем граду разазнаје се кружна основа једне од кула, каквом ју је видео и Ненадовић (Т.1).⁸⁹ Међутим, како се након обрушавања зидова и код четвртастих кула формира кружна структура од обрнутог материјала, треба сачувати извесну резерву. Доња кула код сонде 7 била је квадратне основе. Кула је морала бити и на најистуренијој јужној тачки града, где је пут улазио у утврђење.

Извесна ојачавања и преправке кула, односно постојање различитих грађевинских фаза, за које је Ј. Калић претпоставила да су дошла у доба кнеза Лазара и после Косовске битке када су обновљена нека стара брдска утврђења и подигнута нова (Козник, Копријан, доградња Брвеника итд.) нисмо били у прилици да проверимо.⁹⁰ Једино, јединствен културни слоју испод и изнад малтера у сонди 4 указује на то да пре и након извесне грађевинске интервенције није наступио значајнији временски јаз. Судећи по покретним археолошким налазима, само утврђење није се прилагођавало околностима појаве ватреног оружја, јер у тренутку његове преваге над хладним оружјем, град Брвеник није био више у функцији. Уосталом, међу утврђеним местима у Србији до пред крај 17. столећа Брвеника нема.

⁸⁹ Скица основе града објављена код: Дероко, *Средњовековни градови*, 107.

⁹⁰ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 44.

Како ово није била гранична област, били су довољни гарнизони стационарани у Магличу, Звечану, Јелечу, Кознику.⁹¹ Турци су након освајања једне земље, задржавали само најзначајнија утврђења, док су сва остала рушили, онемогућавајући њихово касније коришћење.⁹² Случај са неколико сонди у горњем граду (сонда 1, 6, пала платна зидова код сонде 8) као и великих површина покривених расутим каменом, збиља би могли да припишемо пракси Турака да руше утврђења која им нису потребна. Ипак је вероватно, да је овако темељна девастација града, која се читава у расутом огромном каменом материјалу, последица рада каменолома, чији трагови бушења ради минирања су и данас видљиви на стенама горњег града. Најилустративнији пример за ову слику је ситуација у сонди 5, у којој је констатовано да на североисточном делу падине нема уопште културног слоја.

Можемо да констатујемо да је током праисторије постојало насеља градинског типа. На касноантичку фазу у подножју града указују налази новца, а на исту фазу могли би да укажу ретки, ситни и атипични налази керамике из сонде 10, као и налази грађевинске керамике - тегуле и имбрекси. Ова претпоставка може се односити само на подграђе, док на утврђењу ни једну грађевинску фазу бедема, грађевински објекат или налаз не можемо приписати овом времену.

Претпостављено земљано-палисадно утврђење, према скромним налазима припадало би 11 - 12. столећу, али теоријски и век-два старијем времену. О континуираном животу током 14 - 15. века, периода из кога потиче највећи број покретних налаза, сведоче местимично моћно очувани бедеми. Град је поделио судбину жупе, те је након признања турске власти ових области 1455. године престао да постоји. О трајању подграђа током турског периода сведоче остаци грађевина оштећени приликом градње магистралног пута Рашка – Краљево, подаци из турских пописа, али и неки случајни налази пронађени на доњим позицијама града, ван градских бедема, на које смо, између осталог, указали у овом раду.

У то доба град је већ био порушен, јер затечену девастацију локалитета можемо приписати не само лошем квалитету употребљеног камена и чињеници да је овде једно време радио каменоломи, већ и планском рушењу утврђења. Седиште кадије се морало налазити у подграђу, јер као што смо видели археолошки налази негирају присуство Турака у утврђењу. Истраживани локалитет, захваљан је за изучавање средњовековне грнчарије, јер је година освајања жупе *terminus post quem* за покретне археолошке налазе.

⁹¹ За утврђена места у турском систему одбране са одговарајућом картом видети: О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 105-158.

⁹² Исто, 105.

Dejan Bulić

**SUPPLEMENT TO THE RESEARCH OF THE TOWN OF BRVENIK
FROM AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE**

Summary

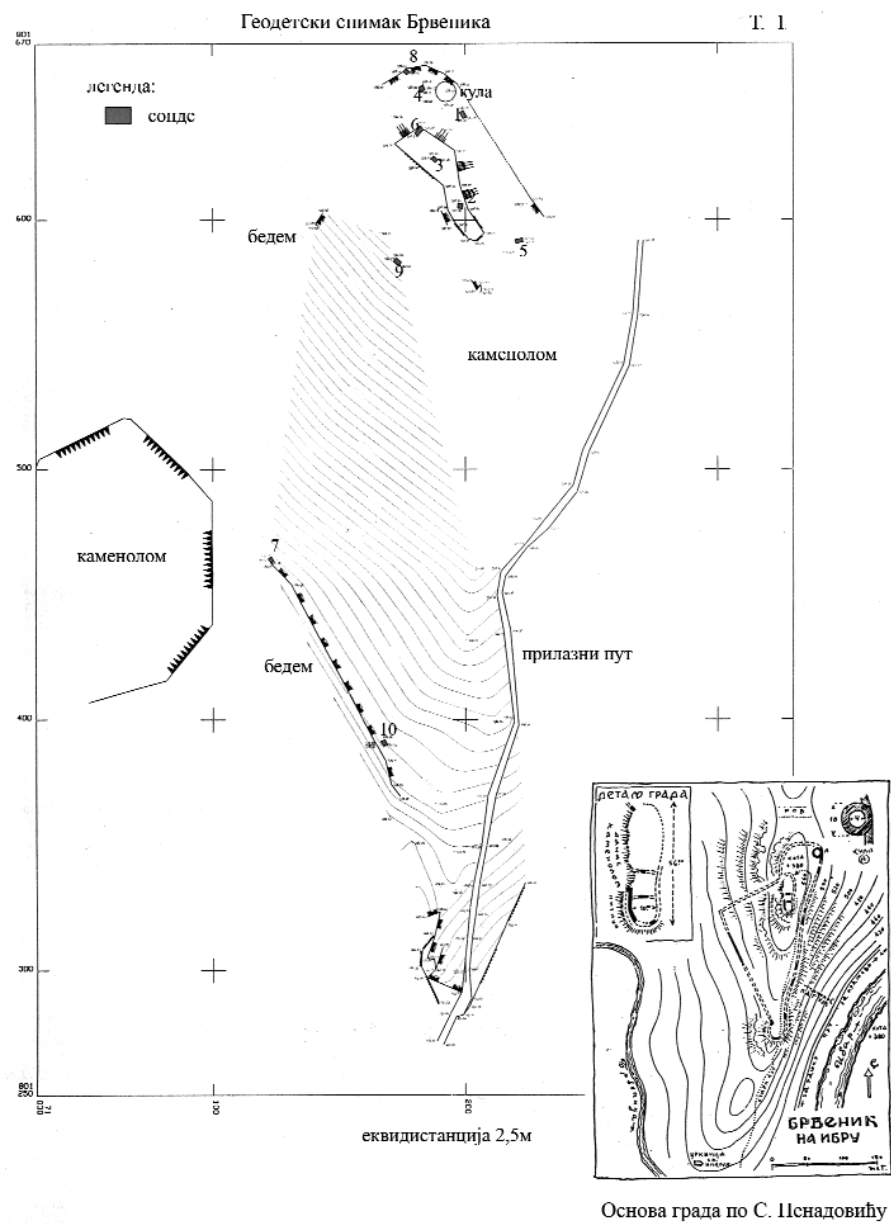
The medieval town of Brvenik represented the center of the homonymous medieval district and was situated at an elevated rocky location, at the confluence of Brvenica river into Ibar. The archaeological excavations have revealed different phases of the town's existence. On the site of the previous prehistoric gradina-type settlement, an earthen, palisade fortification was built, corresponding to the etymology of its place-name. The scarce material traces attest the earliest phase, approximately dated to the period encompassing the XIth and the XIIth centuries. The findings of coins as well as of scarce ceramic cooking utensils and pottery used for construction purposes confirm the existence of the Late Antiquity phase at the foothill of this locality. Nevertheless, this hypothesis could be relevant for the suburban area uniquely, whereas the ramparts, structures and other findings discovered at the site of the fortification could not be dated to the aforementioned period.

The major part of the movable archaeological findings have been dated to the Late Middle Ages. The town fell under the Ottoman rule in 1455, as did the entire district. The remains of the structures that got damaged during the construction of the main road Raška – Kraljevo confirm that life in the suburban area continued throughout the Ottoman period likewise. The information included into Ottoman censuses, as well as some scarce findings unearthed in the lower parts of the town and outside the ramparts confirm this fact as well. By that time, the town had already suffered destruction, since the decay of the site could be ascribed not only to the poor quality of the stone used in construction purposes and the existence of a quarry in that area, but also to the planned demolition of the fortification. The seat of a *qadi* has undoubtedly been situated in the suburban area, since traces of Ottoman presence inside the fortified site have not been confirmed by archaeological findings. The researched locality could offer substantial contribution for the study of medieval pottery, due to the fact that the year of the fall of this district represents *terminus post quem non* for the dating of the movable archaeological findings.

Keywords: Ibar, town, Brvenik, prehistory, Late Antiquity, Middle Ages, districts, pottery, St. Nicholas church, Ottoman period.

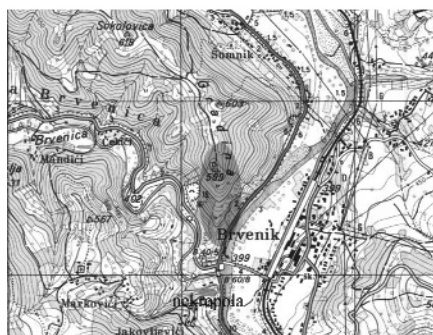
Чланак примљен: 09. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Т. 3

1. Положај на карти

2. Град Брвеник - поглед са ЈИ

3. Последице рада каменолома

4. Прилазни пут

5. Бедем у горњем граду

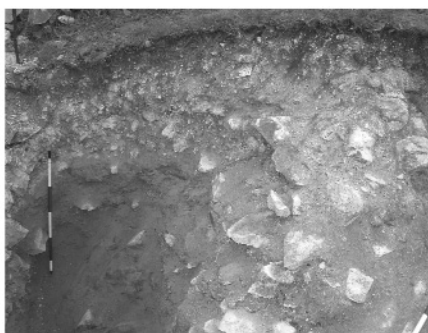

6. Лагум

Т. 4

1. Сонда 2

2. Сонда 6

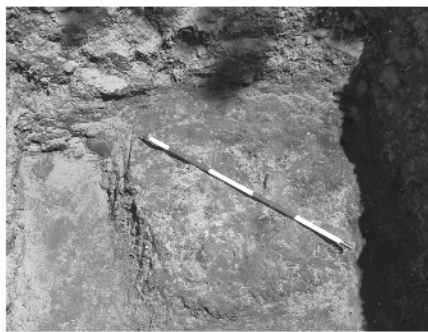
3. Сонда 7

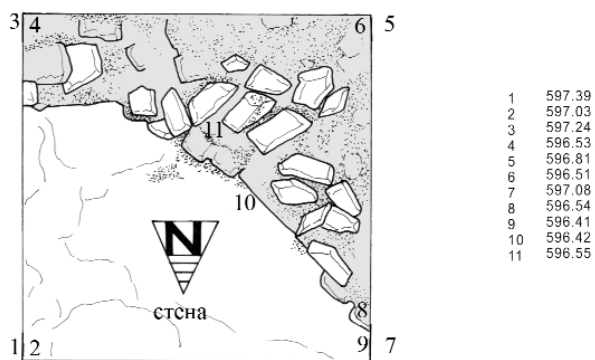
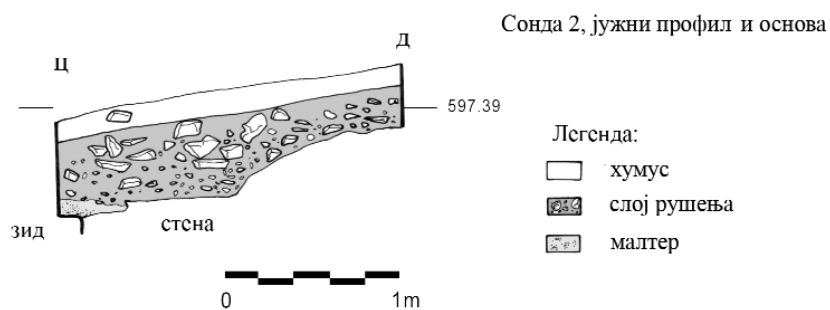
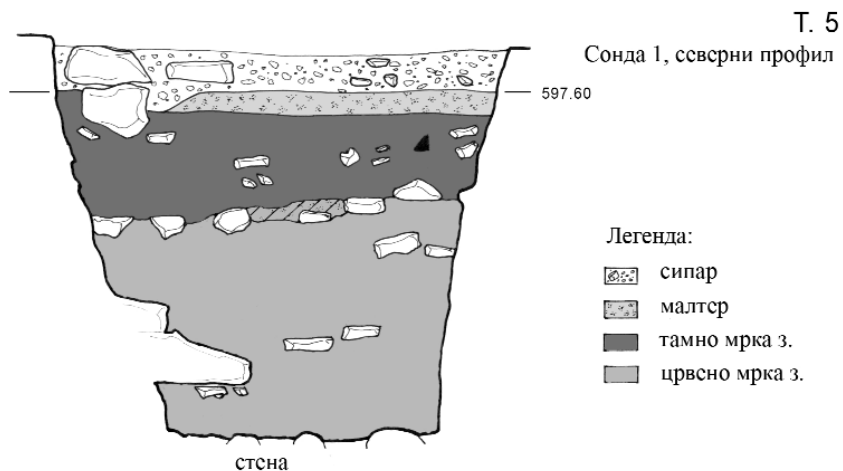
4. Сонда 8, профил а - д

5. Сонда 9

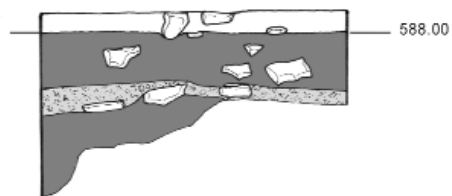

6. Сонда 10

Т. 6

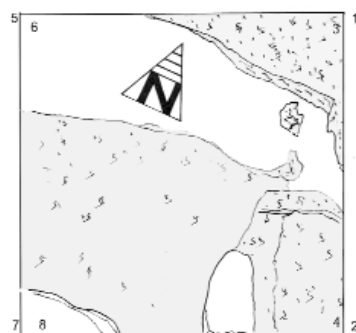
Сонда 4, источни профил

Легенда

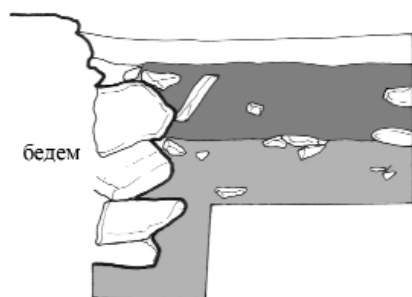
- хумус
- малтер
- тамно мрка з.
- мрка з.

Сонда 4, основа малтерне површине

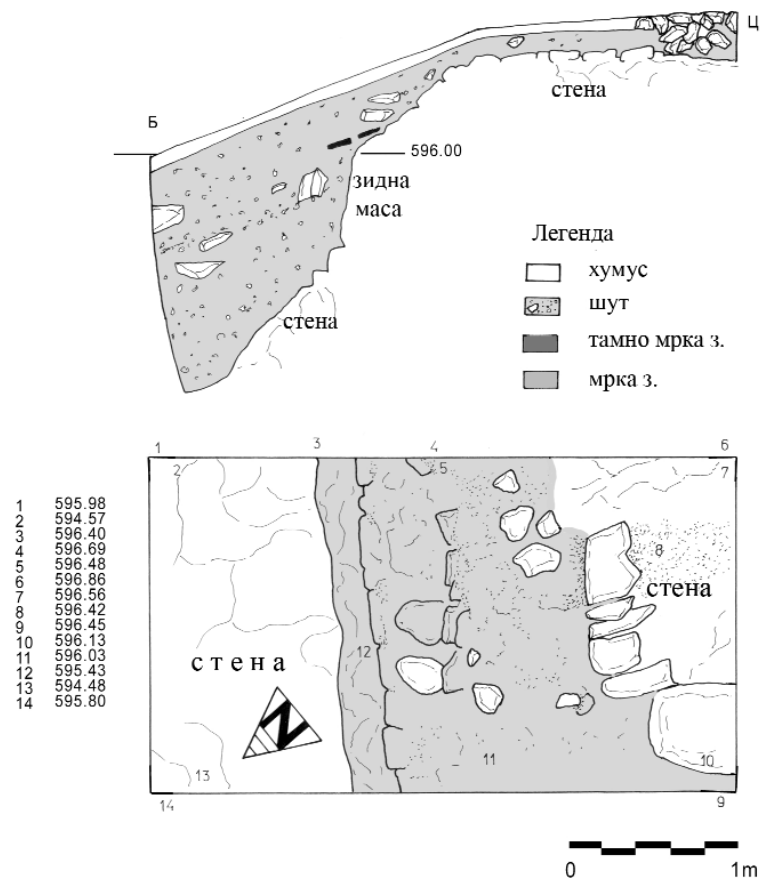
1	588.12
2	588.17
3	587.66
4	587.64
5	588.00
6	587.08
7	587.99
8	587.09

Сонда 8, северни профил

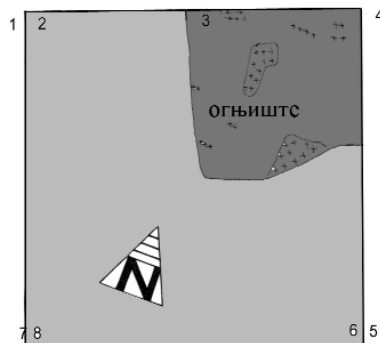
Т. 7

Сонда 6, основа и профил

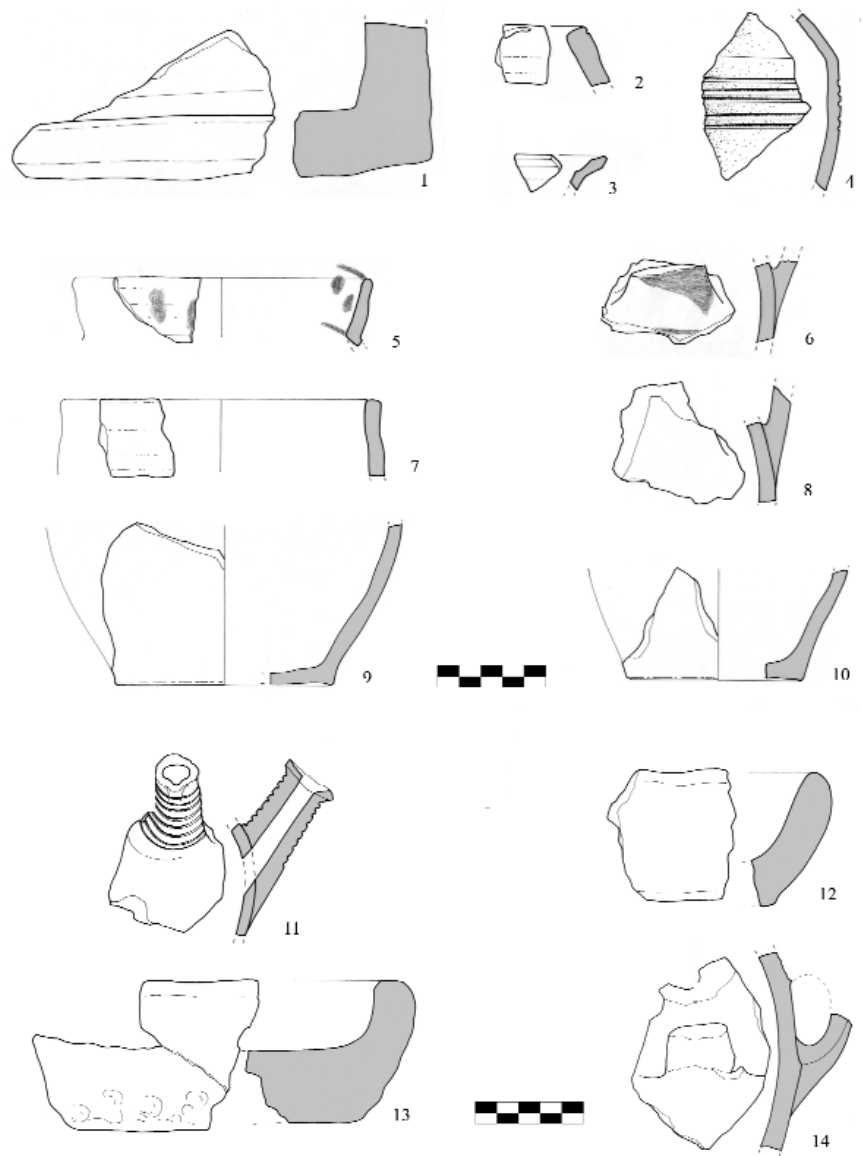
Сонда 10, основа

1 480.24
2 478.64
3 478.95
4 480.20
5 480.23
6 478.63
7 480.15
8 478.60

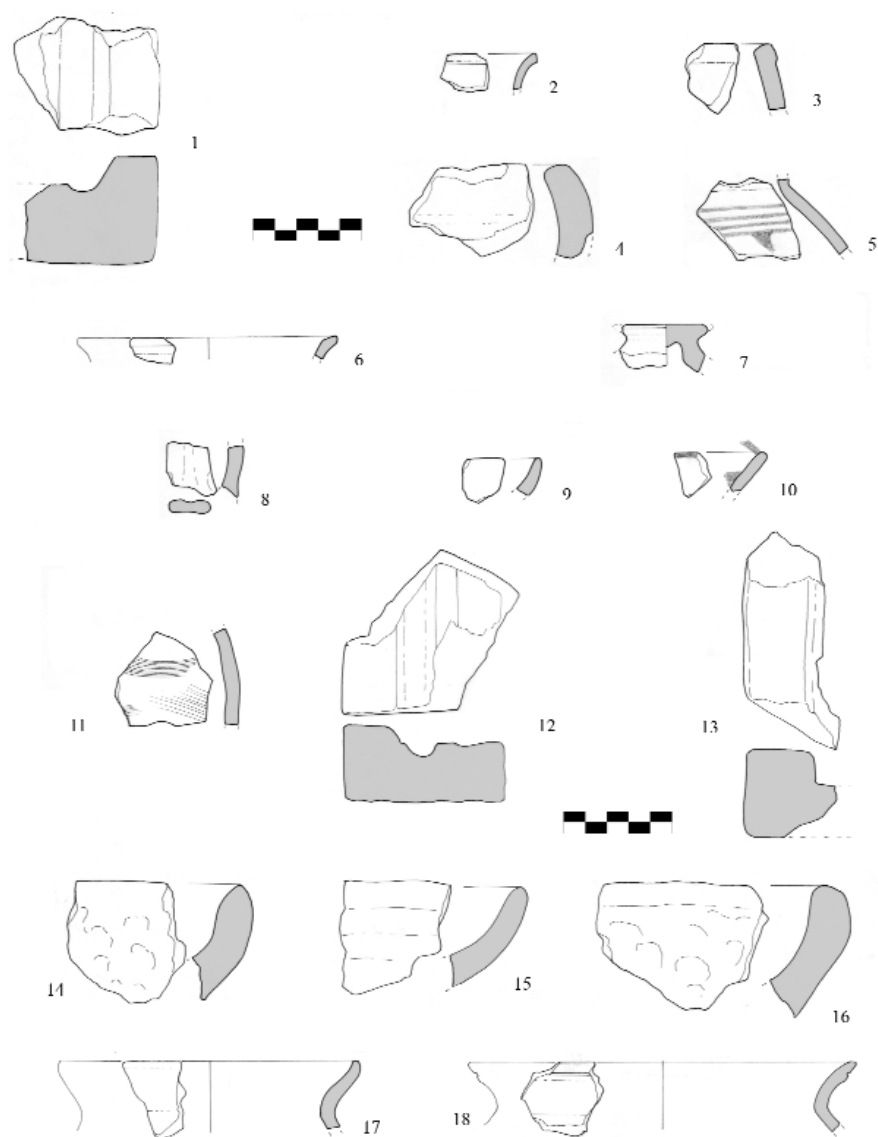

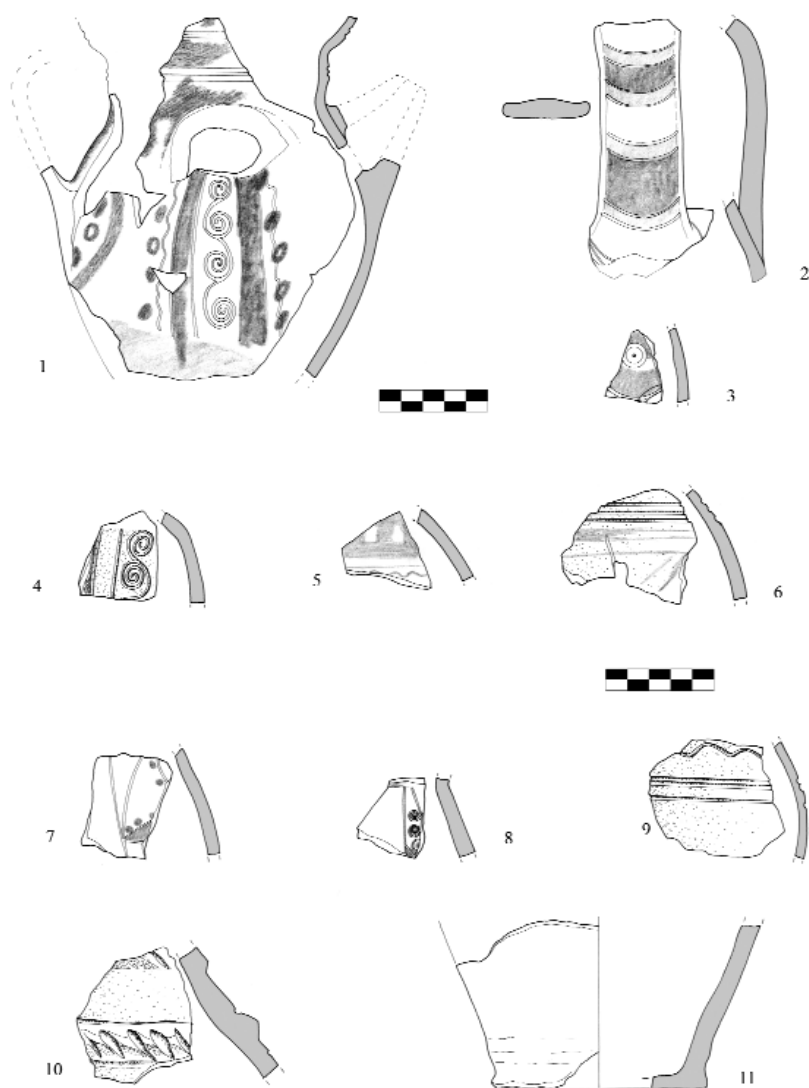
Т. 8 Сонда I, тамно мрка земља

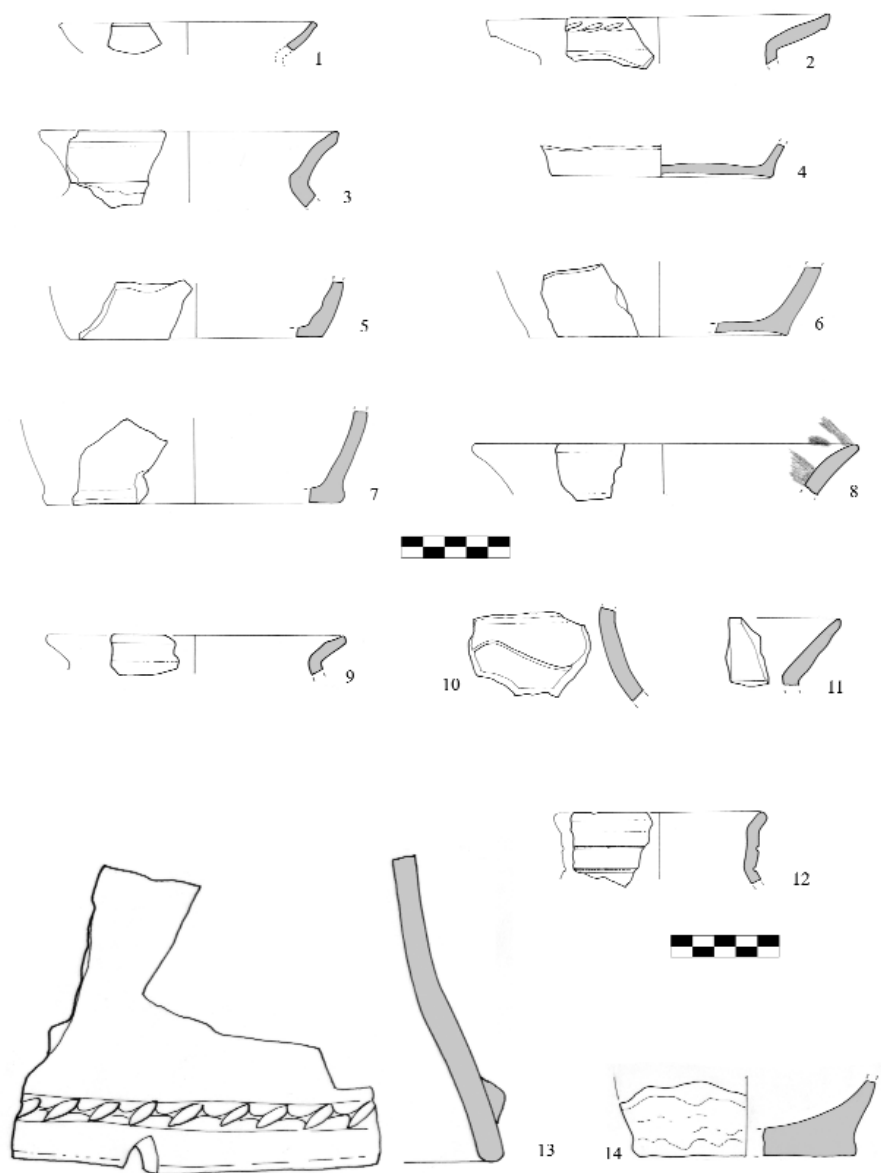
Т. 9 Сонда 2, слој рушења (1-4); Сонда 3, тамно мрка земља (5-10); Сонда 4, тамно мрка земља (11-13); бедем код сонде 7 (14)

Т. 10 Сонда 7, слој пута (1-5); Сонда 7, мрка земља (6-12); Сонда 10, тамно мрка земља (14-16); Сонда 10, мрка земља (17-18)

Т. 11 Сонда 8, тамно мрка земља

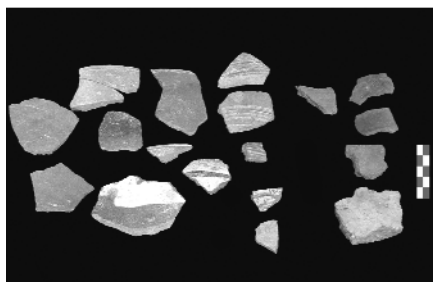

Т. 12 Сонда 8, тамно мрка земља (1-14)

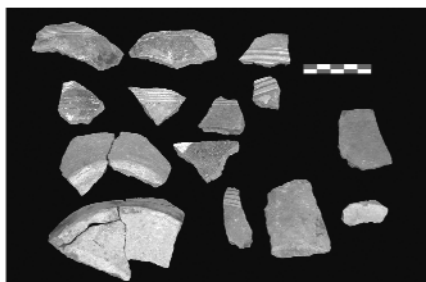

Т. 13 Сонда I, тамно-мрка з. (1-2); Сонда 7 (4-5); Сонда 8 (6)

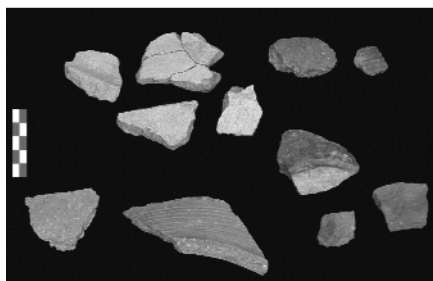
Т. 14

1. Сонда 1

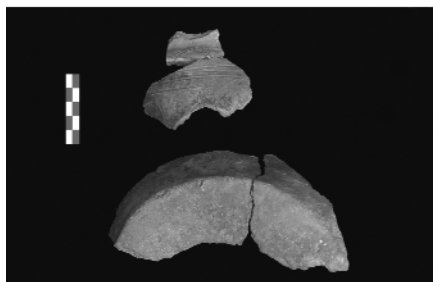
2. Сонда 1

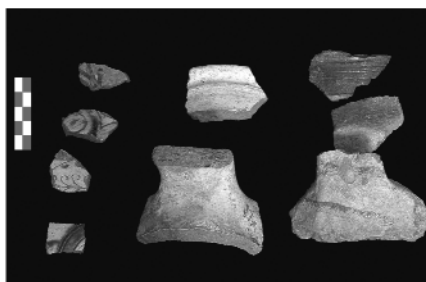
3. Сонда 1

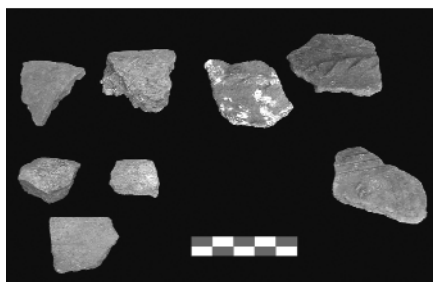
4. Сонда 1

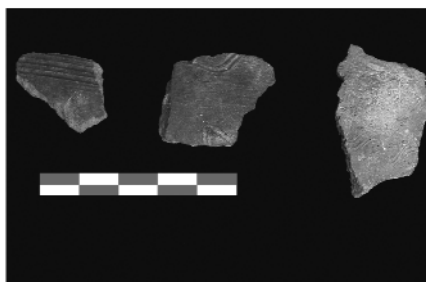
5. Сонда 1

6. Сонда 1

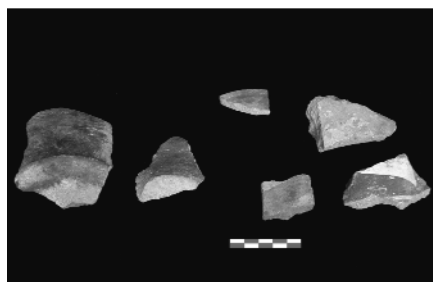

7. Сонда 1

8. Сонда 1

Т. 15

1. Сонда 3

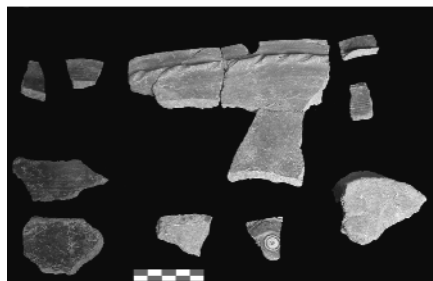
2. Сонда 3

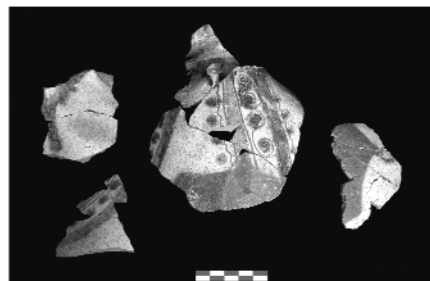
3. Сонда 4

4. Сонда 7

5. Сонда 8

6. Сонда 8

7 Сонда 8

8. Сонда 8

Т. 16

1. Сонда 2

2. Сонда 2

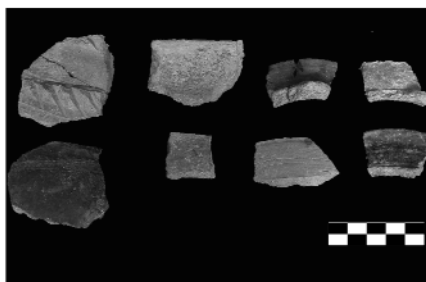
3. Сонда 2

4. Бедем код сонде 7

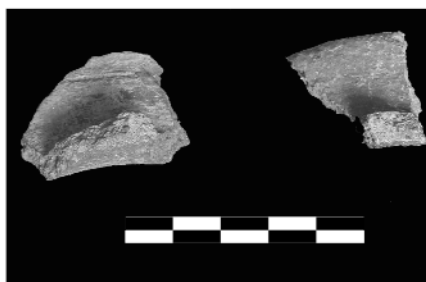
5. Сонда 7

6. Сонда 8

7. Сонда 10

8. Сонда 10

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ
Историјски институт
Београд

АРХИЕПИСКОП НИКОДИМ I*

Анстракт: Свестрана, готово ренесансна, личност Никодима I, игумана хиландарског (1311-1316) и архиепископа српског (1317-1324), привлачи пажњу истраживача од настанка критички утемељене националне историографске школе у другој половини XIX столећа. Његовим улогама монаха, теолога, књижевника, дипломате, политичара, црквеног великодостојника и светитеља бавили су се многи медиевисти. Но, упркос обиљу литературе, самом Никодиму није посвећена посебна студија, већ се о њему говорило у склопу проучавања ширих целина или је било речи о појединим аспектима његовог лика и дела. Овај рад покушава да, полазећи од постојећег изворног материјала и узимајући у обзир досадашње резултате истраживања, скицира што целовитији портрет десетог поглавара Српске цркве.

Кључне речи: Никодим, игуман, архиепископ, Хиландар, XIII-XIV век.

Личност Никодима, игумана Хиландара (1311-1316) и десетог поглавара Српске цркве (1317-1324), привлачила је својом свестраношћу пажњу многих истраживача-медиевиста од средине XIX века, тј. готово од првих тренутака у којима критички утемељена национална историографија прави своје почетне кораке, па све до наших дана. Толико интересовање не чуди узму ли се у обзир бројне улоге у којима се појављује Никодим: монах, богослов, књижевник, дипломата, политичар, црквени достојанственик, светитељ. Али, кренимо редом...

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Ђура Даничић први са језичке стране оцењује труд ученог архиепископа на преводу Јерусалимског типика светог Саве Освећеног са грчког на стари српски језик.¹

Светислав Вуловић своју студију публикује крајем столећа, посвећујући највише пажње поменутом преводу и укратко се осврћући на Никодимов живот и друге видове његове делатности.²

Иако је Милоје Васић своју расправу посветио Данилу II, у њој има више пасажа у којима се говори о књижевном труду десетог чувара трона светог Саве.³

Нешто касније појавио се рад Станоја Станојевића о српским архиепископима друге половине XIII и почетка XIV века, па се ту нашао и одељак о нашем јунаку.⁴ То је први потпунији приказ Никодимовог живота, али се аутору поткрала грешка код одређивања године његове смрти – уместо 1326. требало би да стоји 1324, о чему је пре тога аргументовано писао Љуба Стојановић.⁵

Значајна монографија Владимира Мошина и Миодрага Пурковића посвећује читаво поглавље Никодиму, али се излагање махом фокусира на његову улогу старешине српске обитељи на Светој Гори.⁶

Лазар Мирковић аутор је дводелне филолошко-богословске студије о Никодимовом типичу која је требало да послужи као увод у издавање тог споменика,⁷ што се десило тек почетком текућег миленијума, када се појавило фототипско издање трудом Ђорђа Трифуновића.⁸

Поменути истраживач, иначе, заслужан је за идентификовање Никодима као писца аренге спорне повеље краља Милутина за Карејску келију из 1317-1318.⁹

¹ Ђ. Даничић, *Рукопис архиепископа Никодима*, Гласник ДСС 11 (1859) 189-203, на стр. 189-193 издат је архиепископов предговор преводу типика.

² С. Вуловић, *Белешке о архиепископу Никодиму*, Глас СКА 43 (1894) 1-15.

³ М. Васић, *Архиепископ Данило II. Монах и уметник*, Прилози КЛИФ 6 (1926) 241, 243, 244.

⁴ С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326)*, Глас СКА 153 (1933) 71-78.

⁵ Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских. Од архиепископа Данила и других (Критичка разматрања)*, Глас СКА 106 (1923) 104, 105, 109-110, 111.

⁶ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Скопље 1940, 27-38; Београд 1999², 34-45 (уз допуне Мирјане Живојиновић). Ваља напоменути и то да је одељак о Никодиму написао Мошин.

⁷ Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима*, Богословље XVI[I]-2 (1957) 12-19; XVII[II]-1 (1958) 69-85.

⁸ *Типик архиепископа Никодима I-II*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2004-2007.

⁹ Ђ. Трифуновић, *Ко је састављач аренге повеље краља Милутина 1317-1318?*, Прилози КЛИФ 27 (1961) 243-244.

О развојном путу светитељског култа архиепископа Никодима, у оквиру своје студије о култовима лица у Срба и Македонаца, писао је Леонтије Павловић.¹⁰

Високо образовање нашег архијереја и његова литерарна делатност заслужили су да буду размотрени у прегледима старе српске књижевности из пера Димитрија Богдановића и Ђорђа Трифуновића.¹¹

У оквиру значајног дела о српским архијерејима кроз историју, владика Сава (Вуковић) даје и биографску цртицу нашег јунака, при чему, вођен Станојевићевим радом, доноси погрешну годину његове смрти.¹²

Ауторка првог тома историје Хиландара, Мирјана Живојиновић, посвећује дужну пажњу Никодиму и његовој бризи да увећа поседе српског атонског општежића током пет година свог начелствовања.¹³

Напоследку, Бранислав Тодић, у студији о зидном сликарству цркве Светог Димитрија у Пећи, образлаже своју тезу да архиепископ није само градитељ овог храма, већ и ктитор његовог живописа – изведеног између 1322. и 1324. године.¹⁴

Као што се може видети литература је бројна и разуђена, а слично је стање и код изворне грађе, која је по врсти документарна или наративна, а по провенијенцији грчка или српска, с том разликом што од извора на грчком језику имамо само оне документарне природе.

Међу српским наративним изворима најпознатији је свакако тзв. „Данилов зборник“, који садржи и Никодимово житије (по свој прилици, из пера Настављача).¹⁵ Нажалост, оно је лапидарно и пуно општих места, те се из њега о архиепископу може сазнати да је постао први човек Српске цркве у време краља Милутина, да није био дуговећ и да је на престолу

¹⁰ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа)*, Смедерево 1965, 97-99.

¹¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991², 165-168, 181, 204; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд 1994, 159, 196, 199-204, 218, 234-235.

¹² Сава, епископ Шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 362-364.

¹³ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 30, 123, 124, 131-133, 143-145, 150, 151, 153, 158.

¹⁴ Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Светог Димитрија у Пећи*, Зограф 30 (2004-2005) 123-140.

¹⁵ *Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 326-327; превод у Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, прир. Г. Мак Данијел, прев. Л. Мирковић, *Стара српска књижевност у 24 књиге*, Књига седма, Београд 1989, 127.

провео осам година (што је нетачно, јер је Никодимово поглаварство трајало равно седам лета). На сву срећу, у животима краљева Уроша II и Стефана Дечанског и архиепископа Данила II налазимо неупоредиво више изворног материјала.¹⁶

Различити записи, углавном на књигама из хиландарске библиотеке, допуњавају наша оскудна знања, а ту је и *Служба архиепископу Никодиму*, дело епископа Марка Пећког с почетка XV столећа, у коме се, према речима Димитрија Богдановића, употребом исихастичких симбола и термина мистички представља Никодимово подвижништво.¹⁷ Од записа посебан значај има предговор самог архиепископа српском преводу Јерусалимског типика из 1318/19. године,¹⁸ а у пећком летопису наилазимо на податак о његовом гробном месту.¹⁹

У документарне српске изворе спада неколико повеља, међу којима су најважније две из архиепископске канцеларије Никодима I (за Карејску келију светог Саве из 1321. и потврда Светостефанске хрисовуље), као и Милутинова за Кареју чију је аренгу написао наш архијереј.²⁰

Више аката на грчком језику који се данас чувају у архивама светогорских монашких обитељи (Хиландар, Зограф, Кутлумуш, Ксиропотам,

¹⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 152-155, 166-168, 357, 375; превод у Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига шеста, Београд 1988, 143-145; *Данилов Ученик*, 30-31, 36, 101, 106, 116.

¹⁷ *Србљак. Службе, канони, акатисти II*, прев. Д. Богдановић, прир. Ђ. Трифуновић, прев. ред. Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Београд 1970, 201-245. Уп. и Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је писац и када је састављена служба архиепископу Никодиму?*, Јужнословенски филолог 18 (1949-50) 197-204; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку. Студије, Београд 1970, 307-310.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, н° 52, 22-24 [у даљем излагању *Записи и натписи*]. Делимичан превод у Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 199-200.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, н° 160, 105.

²⁰ Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I за Келију светог Саве Јерусалимског у Кареји*, ССА 4 (2005) 23-50; исти, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију светог Саве Јерусалимског*, ССА 5 (2006) 11-41; за потврду Светостефанске хрисовуље уп. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 10-11; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*. Издава Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Сарајево 1890, 43-46.

Есфигмен) пружа информације о Никодиму, превасходно у улози првог човека српског манастира.²¹

„Живот и прикљученије“ сваког човека почиње рођењем, а то је, свакако, био случај и са нашим јунаком. Како то већ бива приликом истраживања српског средњег века, сасвим је непознато где је, када, како и у каквој средини потоњи поглавар Српске цркве (познат под монашким именом Никодим) дошао на свет. Запис на апостолу из хиландарске библиотеке, направљен у другој деценији XIV столећа, у време Никодимовог игуманствовања, каже за њега да је **ѡт ѡбласти западнѡх странѡх, земље рашѡскѡх рекомѡх срьбѡскѡх**.²² Да ли би то значило да је Никодим пореклом из западних области српске државе? Рекли бисмо да није. Писац посматра ствари из визуре Свете Горе, за коју Милутинова Србија представља Запад, па отуда „западне стране“. „Рашка“, односно „српска земља“, даље су прецизирање, будући да титулатуре српских световних и црквених поглавара говоре о „српској и поморској земљи“. Стога мислимо да Никодимов завичај ваља тражити негде у старом језгру српске државе (искључујући ту Зету, Хум и Крајину) пре ширења на Македонију. Никодимово образовање и каснија каријера посредно би указивали на то да је припадао властеоском слоју и не оном најситнијем. Речи из житија Милутиновог како „Никодим беше и пород и васпитање отачаства овога блаженога краља Стефана Уроша, и овоме од пре знан и од њега веома поштован“²³ не наводе на далекосежан закључак да је краљу био познат од младости, већ само говоре да га је Милутин познавао пре него што је овај постао архиепископ – уосталом, као хиландарски игуман Никодим је имао више од једне прилике за сусрет са владарем.

О младости будућег поглавара Српске цркве сазнајемо једино из стереотипне формулације његовог житија да је била испуњена стремљењем

²¹ *Actes de l'Athos IV. Actes de Zographou*, publié par W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, Византијскій Временник, приложение къ XIII тому, С. Петербургъ 1907, n° 12, 31-33 [даље *Zogr.*]; *Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou*, édition diplomatique par J. Bompaire, Paris 1964, n° 17, 128-31 [даље *Xérop.*]; *Archives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou*, édition diplomatique par J. Lefort, Paris 1973, n° 12, 83-95 [даље *Esphig.*]; *Archives de l'Athos II². Actes de Kutlumus*, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris 1988, n° 9, 53-57 [даље *Kutlumus*]; *Archives de l'Athos XX. Actes de Chilandar I. Dès origines à 1319*, édition diplomatique par M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998, n°s 28-33, 201-231 [даље *Chil.*].

²² *Записи и натписи I*, n° 50, 21; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, n° 47, 66-67.

²³ *Животи краљева и архиепископа*, 153; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

ка Господу, захваљујући великој благодати Светог Духа која се излила на њега.²⁴ *Служба* из пера Марка Пећког додаје како је Бог извео Никодима из световног метежа на Атонску гору, где је примио монашки образ.²⁵ Први сигуран датум у његовом животу је април 1290, од када датује акт епископа Јериса којим се решава судски спор између Хиландара и Зографа – у дотичном документу, међу другим одличницима српске обитељи, споменут је и монах Никодим, параеконом хиландарског метоха Светог Ђорђа у Солуну.²⁶ Добро познавање грчког језика и солидне административне вештине омогућили су младом калуђеру да се први пут искаже на важној дужности.

Следеће 22 године нема података о Никодиму, а он сам каже: „И био сам у послушању код игумана и све братије онолико, колико је Господ желео, све док на молбу, или, пре рећи, по наређењу господина краља и светих мојих отаца не преузех манастир, управљајући и носећи терет братије и манастирских послова“.²⁷ Из августа 1312. године потиче акт прота Теофана и светогорског савета којим се, на упорне молбе хиландарског игумана Никодима, исихастирији Светог Саве у Кареји додељује суседна, запуштена и пропала, келија Свете Тројице, са припадајућом јој земљом и свим правима.²⁸ Поставља се питање шта је све Никодим радио пре него што је постао игуман и каква су то била његова „послушања“?

Из житија Даниловог сазнаје се да је његов ученик био Никодим, који га је и наследио на месту старешине манастира.²⁹ Данилово начелствовање (1306/7–1310/11) препуно је драматичних догађаја везаних

²⁴ *Животи краљева и архиепископа*, 326; превод у *Данилов Ученик*, 127.

²⁵ „Сведидеће око Божије твоје душе, оче, видећу благодество и чистоту, од светске смутње изводи те и у Свету Атонску Гору да странствујеш упућује те“ (*Србљак* II, 223). Уп. и С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 72-73, нап. 73.

²⁶ ὁ μοναχὸς Νικόδημος ὁ παροικονόμος τῆς Θεσσαλονικέων (*Zogr.*, n° 12, 32, ред 39). Пресуда епископа Теодосија од Јериса сачувана је у архиви бугарског манастира у грчком оригиналу и словенском преводу. За паралелно издање обе верзије уп. В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, Споменик СКА 91 (1939) 175-177. Уп. и С. Кисас, *Српски средњовековни споменици у Солуну*, Зограф 11 (1980) 30.

²⁷ И прѣвѣх повелѣваѣмъ въ послоушании игоумена и ѿсекъ братикъ, клико Господеву изволи се, дондеже под оуѣмолникъмъ, паче повелѣникъмъ, господина краља и светыхъ моихъ ѡтъць и прѣдрѣжахъ монастырь, начельствоуекъ и теготы братикъ и монастырьскыѣ носе (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 33-34, ред. 207-211). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

²⁸ *Chil.*, n° 28, 202-203.

²⁹ *Животи краљева и архиепископа*, 357; превод у *Данилов Ученик*, 101.

за рушилачке упаде Каталанске компаније на Свету Гору. Недуго по почетку Даниловог игуманства Каталанци су, привучени изгледима на богат плен у атонским ризницама, извели први напад на монашку републику, највероватније, у лето 1307. године. Српска обитељ је истрпела дугу и тешку опсаду, а чак ни нестанак животних намирница није утицао на гвоздену вољу игумана-заповедника и његову намеру да се издржи по сваку цену. Завојевачи су на крају били принуђени да одступе, уз обећање да ће се вратити и претњу да ће мрском Данилу доћи главе. Стога је игуман одлучио да све драгоцености евакуише у Србију, што је и урадио наредне године. У његовом одсуству Каталанци су поново опсели обитељ и само је Данилов повратак спречио пад Хиландара.³⁰ Не знамо ништа о Никодимовој улози у овим збивањима, али је због своје блискости са Данилом морао имати важније место у њима, било да је делио с њим све опасности пута у Србију и назад, било да је остао у манастиру, како сматрају Мошин и Пурковић,³¹ у својству заменика игумана и вршиоца дужности команданта.

После Даниловог напуштања обитељског старешинства и његовог повлачења у Карејску келију светог Саве Јерусалимског, негде током 1311, Никодим постаје игуман. У свом уводу Јерусалимском типику, Никодим, сада као архиепископ (1318/19) приповеда како је својевремено, када је владао раздор између краљева Милутина и Драгутина, као хиландарски игуман, по налогу оба владара и српског државног сабора, ишао у Цариград код Андроника II.³² Исти владар је октобра 1313. издао хрисовуљу Хиландару којом му дарује село Кучево на Струми у знак захвалности на помоћи коју му је српски краљ пружио у борби против Турака у Малој Азији.³³ Претпоставка је Мошинова, иначе углавном прихваћена у научним круговима, да је василевс ту даровницу уручио лично Никодиму приликом његове цариградске мисије.³⁴ Постоји, међутим, и мишљење да се игуман обрео у византијској престоници крајем 1311. или почетком

³⁰ *Животи краљева и архиепископа*, 340-356; превод у *Данилов Ученик*, 88-100; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 21-22; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 251-273; иста, *Светогорски дани Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти. Децембар 1987, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 76-79; иста, *Историја Хиландара I*, 126-130.

³¹ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 29-30.

³² *Записи и натписи I*, н° 52, 22-23.

³³ *Chil.*, н° 29, 203-208.

³⁴ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 31.

1312. године.³⁵ У сваком случају, прави карактер овог пута, који је очигледно био од великог интереса за српски двор, није расветљен. Михаило Динић се пита да ли је Цариград требало да арбитрира, да буде гарант споразума или му је само достављен текст уговора не би ли и ван Србије постојала веродостојна верзија у случају нових трвења као после споразума у Дежеву? Како год било, Никодимовом одласку претходило је измирење међу браћом, чему је допринео Данило, сазивање државног сабора и давање инструкција хиландарском игуману. С тим у вези Динић, чак, не искључује могућност да је Никодим најпре ишао у Србију.³⁶

По повратку из Константинопоља Никодим је активан у раду светогорског протата – о томе сведоче његови потписи, писани српским језиком, најпре на акту прота Теофана за Кутлумуш из 1313/14,³⁷ а затим и на пресуди игумана Лавре (председавао у одсуству прота) за Ксиропотам из јуна 1314. године (Никодимов потпис гласи: **ѲѢ Никодимѣ, що соудиль Лавра право ксть**).³⁸ У Солуну, у митрополијској канцеларији, игуман 5. августа 1314. године склапа два уговора о куповини винограда у Ропалеји (20 km ји. од Солуна) и тако увећава метох Светог Илије, манастирски посед на Каламарији.³⁹ Никодимово старање око увећања хиландарског иметка потврђено је хрисовуљом Андроника II из јануара 1316, којом метох

³⁵ С. Кисас, *Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века*, Архиепископ Данило II и његово доба, 36-38. Аутор своју тезу заснива на Никодимовом податку о боравку неименованог антиохијског патријарха и јерусалимског патријарха Атанасија у Цариграду, у време када је на васељенској катедри столовао Нифон. Како су утврдили V. Laurent, *La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294-1350)*, REB 7 (1950) 149-150 и V. Grumel, *La date de l'avenement du patriarche de Constantinople Niphon Ier*, REB 13 (1955) 138-139, Нифонов патријархат траје од 9. маја 1310. до 11. априла 1314. године. Кисас (*нав. дело*, 37) доноси податак да је цар 20. октобра 1311. потврдио избор јерусалимског патријарха и наглашава праксу поглавара источних патријаршија да лично присуствују таквом чину. V. Grumel, *Notes de chronologie patriarchale. Un synchronisme des patriarches (Constantinople, Alexandrie, Antioche, Jérusalem) dans un rouleau liturgique de l'Athos (XIVe s.)*, Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXVIII-2, Beyrouth 1962, 263, 264, 265-266, сматра да су старешине Антиохијске и Јерусалимске цркве боравиле у Цариграду почетком Нифонове владе.

³⁶ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 69-71.

³⁷ *Kutlumus*, n° 9, 57, ред 57.

³⁸ *Xérop.*, n° 17, 131, ред 43.

³⁹ *Chil.*, n°s 31-32, 219-228. О хиландарском метоху на Каламарији уп. М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 151, 153, 214.

Светог Илије добија још 100 модија земље за виноград, а посед српских монаха у Солуну, метох Светог Ђорђа, стиче право коришћења воде.⁴⁰

У првој половини 1316. године игуман Никодим, у пратњи Теодула старца Карејске келије, борави на српском двору и уз помоћ архиепископа Саве III успева да измоли помоћ краља Милутина за испосницу Светог Саве. Сведочанство о томе остало је забележено у Милутиновој повељи из 1317/18.⁴¹ којом је регулисано питање куповине аделфата за житеље млчалнице, а краљ је постао њен нови ктитор и „опремио је књигама и часним иконама и свим потребама“.⁴²

Из маја 1316. потиче последњи помен Никодима као хиландарског старешине, реч је о његовом потпису (**Пресветык Богородице Хиландарскык равъ и молебникъ игоумънь Никодимъ свѣдочбоъ подъписахъ**) на акту прота Исака за Есфигмен.⁴³ Убрзо потом повлачи се у келију Светог Саве у Кареји, одакле је изабран за поглавара Српске цркве. О томе, уосталом, сведоче његове властите речи из архиепископске повеље за Карејску тихалницу: „Боравио сам и у Карејској келији светога господина оца нашега Саве, и опет, светим молитвама његовим ка Богу, уздигнут бејаш на преосвећени његов престо Божије свете велике цркве српске“.⁴⁴ Да у тренутку избора за архиепископа није више био игуман сугерише и Милутиново житије где се о њему говори као „о преподобном и богопобожном и свечасном монаху у великој Светој Гори Атонској Никодиму“.⁴⁵

Између 26. јула 1316, датума упокојења Саве III, и 12. маја 1317, дана избора Никодима I, Српска црква је била удова током девет и по месеци. У житију краља Милутина из Даниловог зборника приповеда се како су у том периоду одржана чак три државна сабора пре него што је престо светог Саве попуњен.⁴⁶ Станојевић претпоставља да је Милутин најпре безуспешно покушавао да прогура свог фаворита Данила, да би

⁴⁰ *Chil.*, n° 33, 228-231.

⁴¹ Д. Живојиновић, *Интерполисана хрисовуља краља Милутина за Карејску келију*, 11-41.

⁴² **И кнѣгами направихъ и чѣстѣнными иконами и всѣми потрѣбами** (*исто*, 20, ред. 127-128).

⁴³ *Esphig.*, n° 12, 93, ред 135; В. Мошин, *Акти из светогорских архива*, 189.

⁴⁴ **Прѣвыхъ же и въ келии карейской светаго господина оца нашего Савы и, пакы светыми кго молитвами Богоу изволившюу, възведенъ быхъ на прѣдсвещенни кго прѣстоль вожикъ светыкъ великыкъ цркъве сръпскыкъ** (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 211-215). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

⁴⁵ *Животи краљева и архиепископа*, 152-153; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

⁴⁶ *Животи краљева и архиепископа*, 152; превод у Данило Други, *Животи*, 143.

напоследку напустио са Никодимом као компромисним кандидатом.⁴⁷ Није немогуће да су се ствари управо тако одвијале, узме ли се у обзир чињеница да се избор поглавара отегао на скоро годину дана.

У Хиландару је на место игумана дошао Никодимов ученик Гервасије, а честити архиепископ је управљао Српском црквом равно седам година, од 12. маја 1317. до 12. маја 1324. када се представио у Господу (и не много времена затим био проглашен за светитеља). Изворни подаци о његовом архијерејству су малобројни и фрагментарни. За разлику од времена када се налазио на челу српске монашке заједнице на Светој Гори, сада више нема документарних извора на грчком језику.

Из периода 1317-1321. сачувана је потврда Светостефанске хрисовуље краља Милутина коју је издао архиепископ и у којој су поименично набројани сви епископи и игумани српске и поморске земље. Тако сазнајемо да је крајем друге деценије XIV века Српска црква имала 15 епархија и 14 игуманских седишта.⁴⁸

Као врховни црквени поглавар Никодим се старао о обогаћивању књижног фонда, баш као што је то чинио док је управљао Хиландаром. Из 1323/24. године сачуван је запис црнорисца Дамјана на тзв. „Шишатовачком апостољу“ да је та књига написана „**въ дѣни благороднааго крала Стефана Оуросла Третикга... повелѣникмъ архиепископа... Никодима**“, а да су поред ње преписани још и Параклитик и Октоих.⁴⁹ У својој повељи за Карејску келију из 1321. каже: „Наредих да се препише типик светог оца нашега Саве који је у Карејској келији, који је свети својом руком писао, а њега сам и ја видео, и наредих да се тај типик чува у црквеној ризници у Архиепископији, заједно са другим његовим црквеним уставима“⁵⁰ – ту се несумњиво радило о Хиландарском и Студеничком типуку и Законоправилу.⁵¹ Када је већ реч о уставима, незаобилазан је Никодимов превод Јерусалимског типика светог Саве Пустиножитеља из 1318/19, из

⁴⁷ С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 73-74, нап. 75.

⁴⁸ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 11. Попис тих црквених великодостојника може се наћи и у рукопису манастира Крушедол из XV столећа, уп. *Записи и натписи I*, n° 303-304, 94.

⁴⁹ *Записи и натписи I*, n° 54, 24.

⁵⁰ **повелѣх прѣписати типикъ светаго оца нашего Савы, кже ксть въ кареискои келии, кгоже светый своєю рукою писалъ, кго же и азъ видѣхъ и повелѣхъ хранили тѣи типикъ въ црковной ризници оу архиепископии и съ дрѣгыми кго светыми оустави** (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 222-227). Превод Татјане Суботин-Голубовић (*исто*, 40).

⁵¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 202.

чијег увода сазнајемо да је српски архијереј послао свог представника по грчки оригинал у цариградски манастир Светог Јована Претече.⁵²

Бригу за Карејску келију, у којој се и сам подвизавао, Никодим је показивао и као игуман Хиландара и, потом, као поглавар Српске цркве. Повеља из 1321. обнавља обавезу, коју је установио још свети Сава једним, данас изгубљеним актом, да Архиепископија сваке године поклања исихастирији 40 перпера и мазгу – што нису поштовали сви предшасници Никодимови у Дому Спасовом.⁵³

На политичкој позорници нарочито је било важно његово суптилно утицање на краља Милутина да дозволи повратак прогнаног Стефана, будућег Уроша III, са породицом из Цариграда, о чему нам казује Настављач у житију Дечанског.⁵⁴ После смрти Милутинове 21. октобра 1321. у Србији настаје смутно време и избија рат за престо између Владислава, Константина и Стефана. Никодим показује да је проницљив политичар, јер бира праву страну и већ 6. јануара 1322. крунише Дечанског за краља и сина му Душана за младог краља.⁵⁵

⁵² *Записи и натписи I*, н° 52, 23.

⁵³ И въспоменоуше ми... како ксть повелѣлъ светы ѡтъць нашъ Сава, прѣвыи архиепископъ сръпскыи землек... ѡт архиепископик келию свою иже въ Кареи нагледовати и давати на ѡсако годище братии живоущей оу нки кксоу .м. перперъ и мьськь... и кдинии архиепископи даали, а дроузи не дали (Д. Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I*, 34, ред. 215-222).

⁵⁴ *Животи краљева и архиепископа*, 166-168; превод у Данилов Ученик, 30-31.

⁵⁵ Стефан Урош III у оснивачкој повељи за манастир Високе Дечане из 1330. каже: и богомъ дарованьнимъ вѣнцемъ краљквства сръпскаго вѣнчанъ выхъ на краљквство въ кдинъ днь съ сыномъ моимъ въ лѣто .ṣṡṡṡ., мѣсеца генара .ṣ. днь, индикта .ṣ., въ праздникъ богопавлениа, благословеникмъ и роукою прѣвсвещеньнаго архиепискоупа Никодима и всѣхъ епискоупъ и всего събора сръпскаго (*Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Viennae 1858, н° 83, 90). Григорије Цамблак у свом *Житију Стефана Дечанског* вели: „А сrete га онај који је светитељствовао, тадањи архиепископ, са многим радошћу и царском чашћу, Никодим звани, и Христов ученик ваистину по првом Никодиму. А када су били у цркви, архијереј узевши рукама круну царства, венчаваше његову часну главу, показавши га као савршена цара свим илирским народима“ (Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Д. Петровић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига дванаеста, Београд 1989, 63; издање изворника Ј. Шафарик, *Животъ краля Стефана Дечанскогъ*, Гласник ДСС 11 (1859) 65).

Постоји и један веома споран документ, тзв. Улијарска повеља, који на занимљив начин помиње нашег архиепископа.⁵⁶ Према слову тог акта, Никодим је наложио краљу Урошу II да забележи све што су свети заштитници српске државе, Симеон и Сава, путем својих молитви учинили на унапређењу прилика у владаревом отачаству. Краљ је архијерејску наредбу испунио опширним аутобиографским казивањем, излажући повест догађаја од 1282. до 1313. године. Мада је Мошин покушао да докаже тезу историчара књижевности како је „аутобиографија“ послужила као предлогак Данилу за његово житије краља Милутина,⁵⁷ Сима Ћирковић дефинитивно је утврдио да је повеља фалсификат из друге половине владе деспота Стефана Лазаревића (1413-1427), фабрикован на основу животописа Стефана Уроша II из *Живота краљева и архиепископа српских*.⁵⁸ Из претходног излагања јасно је да помени Никодима I у овој повељи (има их укупно осам) немају изворну вредност, јер представљају анахронизме и не могу помоћи у реконструисању његовог портрета.⁵⁹

Поред деловања у књижевности, црквеној администрацији и политици архиепископ Никодим I се опробао и у градитељству. Колико се зна, подигао је две цркве. Према Пећком летопису, сазидао је цркву Светог Димитрија у архиепископском седишту у Пећи и у њој се налазило његово гробно место.⁶⁰ Овај једнобродни храм остао је, највероватније, неосликан

⁵⁶ Издања: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 17-24; *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves*, publié par B. Korablev, Византијскій Временник, приложение къ XIX тому, С. Петербургъ 1915, n° 18, 423-437 [даље *Chil. sl.*].

⁵⁷ В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 109-136. Претходно је исти аутор сматрао да овај документ спада међу „фалсификоване прераде оригиналних аката“ (уп. В. Мошин, *Повеље краља Милутина – Дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 69-70.

⁵⁸ С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, 53-68.

⁵⁹ *Chil. sl.*, n° 18, 424, ред. 36-37 и 41-42; 425, ред 63; 435, ред. 472-473; 436, ред. 493-494, 496 и 514-515; 437, ред 528. Да је реч о анахронизму недвосмислено потврђују изрази **тогда соџцаго** и **тогда настокџааго** који се у два маха користе уз архиепископово име. Никодим је последњи црквени поглавар Милутинове ере и надживео је краља, па овај никако не може да говори о њему у прошлом времену.

⁶⁰ У одељку под називом **О патріарсѣхъ землѣхъ сръбскыѣ стоји: И по сыхъ светыѣ Никодимъ, иже и цръквѣ създа светаго Димитріа въ патріархїи, идѣже и светыѣ мощи ѣго лежеть въ ковчезѣ** (Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, n° 160, 105).

за Никодимовог живота.⁶¹ Његово живописање наложио је архиепископ Јоаникије, око 1345, користећи прилику да употреби један део стручне радне снаге који је био ангажован на сликарским радовима у Високим Дечанима.⁶² Житије Данилово спомиње „место звано Лизица, где је икономија црквене области“ као локалитет где је Никодим подигао цркву посвећену првом српском архиепископу.⁶³ Од тог сакралног објекта није остао никакав траг, а ни топоним Лизица се не може убицирати.⁶⁴

Епископ Марко у својој служби Никодиму, посебно истиче његове заслуге као гонитеља јеретика (нпр. *јереси истребитеља или секиро што сече јеретичка устремљења... огњу што трњак јереси спаљујеш или иноплемене јереси од цркве и од свог стада одгурнуо јеси*)⁶⁵ и браниоца православља (*апостолских предања поуздана чувара и православља утврђење или као река премудрости твоја уста, блажени, истачу нам потоке богословља*).⁶⁶ Да ли су ово алузије на стварне догађаје из времена Никодимовог начелствовања Српском црквом? Можда сведочанства о његовој борби на сузбијању католичке или богумилске пропаганде? Наше је мишљење да се ради о топосима, те да иза ових редова Марка Пећког не стоје реална дешавања.⁶⁷

Према Данилчевом типу из 1416. године Никодим је преминуо на исти датум када је изабран за црквеног поглавара – 12. маја.⁶⁸ До исте године његове смрти, 1324, Стојановић и Мошин су дошли сваки за себе (и служећи се различитим рачунским методама).⁶⁹ На основу податка из Никодимовог житија о његовом „маловременом животу“ и чињенице да није могао бити посвећен за јеромонаха пре него што наврши 30 година (морао је да буде јеромонах у моменту када је постајао игуман Хиландара

⁶¹ Уп. и супротно мишљење које кохерентно образлаже Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века*, 123-140.

⁶² В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 55, 58. Аутор је тај став први пут изнео у расправи *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле* II, ЗРВИ 10 (1967) 143, 144.

⁶³ *Животи краљева и архиепископа*, 375; превод у Данилов Ученик, 116.

⁶⁴ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 174; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 55.

⁶⁵ *Србљак* II, 203, 209, 215.

⁶⁶ *Исто*, 203, 225.

⁶⁷ За супротно мишљење уп. С. Станојевић, *Српски архиепископи*, 77.

⁶⁸ *Мѣсеца мая .ѿ. прѣстави се архіепископъ свѣты Никодим* (*Записи и натписи* III, п° 5037, 73).

⁶⁹ Љ. Стојановић, *Житија краљева и архиепископа српских*, 111; В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 25, 37-38.

– око 1311), Мошин претпоставља како је Никодим могао да буде рођен око 1270.⁷⁰ Та претпоставка добија на снази ако се упореди са првим јављањем Никодима у изворима, у априлу 1290. Из претходног излагања произилази да се архиепископ упокојио у педесетим годинама свог живота.

Две године након смрти, наш архијереј спомиње се у хрисовуљи Уроша III за Богородицу Љевишку као „архиепископ свети Никодим“, што је у упадљивом контрасту са поменом архиепископа Саве III који му претходи и коме недостаје светачки епитет.⁷¹ Ова најава светости остварена је у другој половини столећа, када га један дечански рукопис помиње у друштву српских архиепископа-светитеља Саве, Арсенија и Јевстатија,⁷² а заокружена појавом *Службе* Марка Пећког почетком XV века. Никодимов светитељски култ и даље постоји,⁷³ а њему је посвећен придворни храм у Владичанском двору епархије Источноамеричке СПЦ у Едворту (Edgeworth), у округу Алигејни (Allegheny County) савезне америчке државе Пенсилваније.⁷⁴

Никодим је у сваком случају особена појава. Добар литерата, у равни својих савременика Теодосија и Данила. Поуздан дипломатски емисар, претеча славног Калиника,⁷⁵ такође савременика. Солидан манастирски администратор, најављивач хиландарског *belle époque*-а под Гервасијем. Пионир исихастичког учења, уводи Јерусалимски типик у Србију десетак година пре него што Григорије Синаит то ради у Парорији.⁷⁶ Посебно је занимљив његов однос са Данилом. Иако су готово вршњаци, овај је најпре Никодимов учитељ и старешина у манастиру, мада је његов хиландарски стаж осетно краћи. Недуго потом улоге се мењају – ученик прескаче свог ментора на црквеној лествици и постаје му надређени, упркос томе што и сам краљ жели да види Данила на престолу светог Саве. Такав је сплет околности и, ваљда, судбина. Никодим ће надживети Милутина, крунисати Дечанског и умрети две године касније. Тиме се коначно стварају услови да Данило Бањски и Хумски постане Данило II Српски.

⁷⁰ В. Мошин, М. Пурковић, *Хиландарски игумани*, 29.

⁷¹ *ѿо ксть придалъ родителъ краљкѣства ми съ архієпископомъ Савомъ и съ архієпископомъ свѣтымъ Никодимомъ* (С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 16, ред. 124-125).

⁷² Б. Тодић, *Српске теме на фрескама XIV века*, 126, нап. 20.

⁷³ Л. Павловић, *Култови лица*, 99.

⁷⁴ Сава Шумадијски, *Српски јерарси*, 364.

⁷⁵ О њему уп. V. Mošin, *Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka*, *Istorisko-pravni zbornik* 1 (Sarajevo 1949) 117-132.

⁷⁶ О томе уп. М. Васић, *Архиепископ Данило II*, 241.

Dragić M. Živojinović

ARCHBISHOP NICODEMUS I

Summary

Nicodemus, hegoumenos of Hilandar monastery (1311-13116) and Archbishop of the Serbian Church (1317-1324), is an interesting figure who appears in different roles: as a monk, theologian, writer, diplomat, politician and saint. Source material about him is rich and diverse, both by type (documentary and narrative) and by origin (Greek and Serbian). His birth date is unknown and the first mention of Nicodemus, as a young monk with the important function of the paraoikonomos of Hilandar's Thessaloniki metochion of St. George, is from the year 1290. Since Nicodemus was Daniel's disciple and given the fact that the former was succeeded by the latter, it is assumed that in the difficult years of Catalan menace (1307-1310) he had an important role in the defense of the Serbian monastic community on the Mt. Athos. While in the office of hegoumenos, Nicodemus saw to the growth of monastic estates in the vicinity of Thessaloniki and in the valley of the Strymon river. He also actively partook in deliberations of the Athonite Council of elders. As a representative of Kings Milutin and Dragutin he carried out a delicate mission in Constantinople at the court of Andronicus II, probably in the early 1312. In the first half of the 1316 he went to Serbia and from King Uroš II received help for the hermitage of St. Sabbas in Karyes. After the death of Archbishop Sava III (26 July 1316) Serbian Church was without a head for more than nine months, until Nicodemus was elected on 12 May 1317 as a compromise candidate – king's favorite being Daniel. During his term, which lasted exactly seven years for he died on 12 May 1324, Nicodemus made efforts to enrich ecclesiastical libraries and particularly important is his translation, dating from 1318/19, of the Jerusalem Typicon of St. Sabbas the Sanctified, whose Greek original was acquired in Constantinopolitan monastery of St. John the Forerunner. As a politician he was no less prosperous, because he convinced King Milutin to allow the return of banished Stephen to Serbia. After Milutin's death and the outbreak of the succession war, Nicodemus sided with Stephen (the eventual winner) and anointed him as King Uroš III. It is known that he built the churches of St. Demetrius in Peć (where he was buried) and of St.

Драгић М. Живојиновић

Sava the Serbian in Lizica. Shortly after his death he was canonized and in the early XVth century Bishop Mark of Peć wrote *Service to Archbishop Nicodemus* in which he had praised him as the persecutor of heretics and the defender of Orthodoxy.

Keywords: Nicodemus, hegoumenos, Archbishop, Hilandar, XIIIth-XIVth centuries.

Чланак примљен: 17. 02. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Марица МАЛОВИЋ ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

БРАТА, УДОВИЦА ПАШКА БУГОНОВА (БУГОНА)*

Анстракт: На основу извора и литературе, Грбаљског катастика, Которског статута, објављене которске и необјављене дубровачке архивске грађе приказана је пословна и друштвена делатност Брате, удовице Пашка Бугона. Истакнуто је Братино трговачко и кредитно пословање са својим сународницима и најближим суседима, пре свих са Дубровчанима и трговцима из Венеције. Породичне прилике и имовно стање.

Кључне речи: Брата Бугон, Котор, Србија, Дубровник, Венеција, кредит.

Брата Бугон, припадала је познатој которској патрицијској породици Бугон, јер је била удата за Паскоја-Пашка Бугона. Пашко је имао још два брата, Тому и Петра који су активно учествовали у привредном и друштвеном животу Котора у првој половини 14. века. Пашко је био најстарији међу браћом, али мање познат од своја два млађа брата. Братин муж Пашко умро је пре краја децембра 1326. године, Брата се први пут помиње као Пашкова удовица 26. децембра 1326. године.¹

Томина и Петрова снаха Брата после смрти мужа наставила је пословну каријеру слично као и њени девери, али у скромнијем обиму. Пословну сарадњу пре свих, обављала је са својим сународницима. Марко Драго, которски племић и трговац, задужио се 26. децембра 1326. код

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ *Kotorski spomenici Prva knjiga kotorskih notara od God. 1326-1335*, ed A. Mayer, Zagreb 1951, nr. 253, 98 (даље: *Kotorski spomenici I*).

Брате удовице Пашка Бугона на суму од 23 перпера, које ће јој вратити до Божића.² Брата није била само кредитор већ и дужник. Давала је у залог непокретну имовину (земљу) за позајмљени новац. Пословала је са оним Которанима који су трговали у Србији. Тако се задужила заједно са Петром Гостовим и сином Павлом код которског трговца Бисте Примути на суму од 60 перпера и дала му у залог половину заједничке земље коју је имала са Петром Гостовим у Брскову. Дуг је требало да врати за 15 дана.³ Она је била и епитроп својим суграђанима.⁴ Имала је непокретну имовину – куће и земљу у Котору. Средином јуна 1331. Брата са синовима Павлом и Иваном дала је у закуп једну своју кућу у Котору Илији Загуровићу на шест година. Унапред је примила најмовину од 50 перпера.⁵ Била је јемац сину Павлу када се задуживао у Котору код млетачких трговаца.⁶

И Брата, као и браћа њеног мужа Тома и Петар, пословала је са Дубровчанима. Када је била у Дубровнику склапала је кредитне послове и бавила се и породичним приликама. Почетком децембра 1332. године Брата је била у Дубровнику и удавала једну од ћерки (Ану) за Паскоја Лауренцијевог Китугња. Не зна се колики је мираз добила ћерка. Једино је познато да се истога дана Брата задужила у Дубровнику на 1600 перпера, дуг је требало да врати за годину дана.⁷ Изгледа да мираз није био исплаћен зету Паскоју на време, ни крајем априла 1336. јер му је Брата заложила једну своју кућу у Котору за 950 перпера које ће му вратити за годину дана.⁸

И почетком јуна 1333. срећамо Брату у Дубровнику и овог пута због удаје друге ћерке, Винице, за Дубровчанина Trippa de Stillo и дала јој је у мираз 500 перпера и 50 аксаћа злата.⁹ Имала је опет потешкоћа око исплате мираза. Због недостатка финансијских средстава односно готовине, исплата мираза није ишла уобичајеним током, те је долазило до одређених интервенција. Вероватно су браћа била задужена око исплате мираза, како је било предвиђено Которским статутом. Пошто Братин мираз није био довољан да исплати ћерки односно зету, Братин син Џиве саветовао је мајку почетком септембра 1333. да прода део имовине њиховог покојног

² *Kotorski spomenici* I, nr.253, 98.

³ *Kotorski spomenici* I, nr.918, 309.

⁴ *Kotorski spomenici* I, nr.192, 78-79.

⁵ *Kotorski spomenici* I, nr. 664-665, 234. Кућа се налазила код цркве св. Матије.

⁶ *Kotorski spomenici* I, nr.

⁷ *HAD, Aptagi* II fol.175, 1 XII 1332.

⁸ *Kotorski spomenici* II, nr.1664, 413.

⁹ *Aptagi* II fol.215, 5 VI 1333.

оца Пашка у Котору која је после Пашкове смрти припала Брати. На тај начин би брат Павле измирио преостали део мираза зету Trippu de Stillo.¹⁰ И овај пример говори да Брата, удовица Пашкова, није могла отуђити-продати непокретну имовину коју је наследила после мужевљеве смрти без сагласности синова, како је било предвиђено и Статутом.

Пословала је Брата и са млетачким трговцима који су трговали у Котору, Србији и Дубровнику у другој и трећој деценији 14. века. Почетком августа 1330. млетачки трговац Јакобело Белончело тражи од Брате, удовице Пашкове и њеног сина Павла, да му исплати 740 перпера мање један грош, који је обећала вратити за месец и по дана. Пошто Брата није на време вратила дуг, дозвољава Јакобелу да уђе у њене поседе и то у кућу, земљу и виноград у Друмидрани.¹¹ Брата је измирила ово дуговање Јакобелу Белончелу, јер је изјавио крајем јануара 1331. да му је Брата са синовима подмирила цео дуг.¹² Још један млетачки трговац, Јакобело Болани изјављује крајем јануара 1332. године да су му Пашко Бугон, Брата, жена Пашка Бугона и његови наследници подмирили све дугове.¹³ Овде се свакако радило о Пашковом дугу, тада 1332. године Пашко није био уживоту, јер је поменут као покојни још крајем децембра 1326. како сам раније навела. Тако је Брата била обавезна да враћа и дугове свог покојног мужа, јер је кредитор доставио дужничку исправу, како је било предвиђено Статутом.¹⁴

Брата је имала непокретну имовину у Котору. У Котору је имала најмање три куће.¹⁵ Куће је давала у закуп уз годишњу најмовину како сам раније навела. Једну своју кућу која се налазила у близини цркве св. Матије дала је у закуп на шест година уз годишњу најмовину од 12 перпера.¹⁶ Посе-довала је земљу у Друмидрани, Крепима и другим местима на которској територији.¹⁷ Давала је земљу у закуп уз годишњу ренту у новцу.¹⁸

Поред имовине у Котору Брата је поседовала непокретну имовину у Србији. Када су браћа Тома и Петар делили непокретну имовину у

¹⁰ *Aptagi II fol.236*, 11 IX 1333.

¹¹ *Kotorski spomenici I*, nr. 548, 197.

¹² *Kotorski spomenici I*, nr. 910, 307.

¹³ *Kotorski spomenici I*, nr. 885, 301.

¹⁴ *Statuta et leges civitatis Cathari*, Venetiis 1616, (*Stat. Cath.*) cap. 392; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 121-122.

¹⁵ *Kotorski spomenici I*, nr. 548, 197, nr. 634, 224, nr. 664-665, 234.

¹⁶ *Kotorski spomenici I*, nr. 664, 234.

¹⁷ *Kotorski spomenici I*, nr. 548, 197; II, nr. 234, 57.

¹⁸ *Kotorski spomenici Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, nr. 234, 57 (= *Kotorski spomenici II*).

Србији 25. децембра 1327. Брати, удовици Пашковој са сином Павлом, припали су један млин у Брвенику, кућа нова у Брскову, коју су делили са Петром Гостовим. Осим тога добили су на деоби и два парчета земље у Руднику.¹⁹ Тада на деоби нису била присутна остала деца Братина и покојног Пашка, синови Иван и Циве, јер су вероватно били малолетни, те је све послове водила мајка Брата заједно са тада пунолетним сином Павлом. Ђерке Пашкове односно Братине имале су право на мираз, али не и право на наследство пошто су имале браћу како је било регулисано статутом.²⁰ Помиње се још нека Братина земља у Брскову, коју није добила на деоби.²¹

Брата је током 1332. почела да отуђује имовину у Србији. Почетком 1332. заједно са сином Павлом продала је млин у Брвенику једном Дубровчанину за 30 перпера.²² И овај пример као и претходни још једанпут говори о томе да удовица није могла отуђити део мужевљеве имовине који јој је припадао (то је право на *lectum*) без сагласности пунолетних синова.²³ Брата се јавља у улози јемаца, повериоца и дужника у Котору.²⁴

Брата је била присутна на деоби имовине у Србији крајем 1327, као што смо навели. Међутим, када су браћа Петар и Тома делили имовину у Котору 16. априла 1333. године на деоби није било Брате и њене деце.²⁵ Вероватно је Брата добила свој део након смрти мужа Пашка, који је умро пре краја 1326. године, јер се у једном которском документу од 26. децембра 1326. Брата помиње као удовица Пашка Бугона.²⁶ Међутим, када су браћа Тома и Петар делили ждреб у Леденицама, средином октобра 1336. године, био је присутан само њихов нећак Павле, син покојног Пашка, који је добио свој део.²⁷

¹⁹ *Kotorski spomenici* I, nr. 496, 175; К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1978, 93 (репринт издање).

²⁰ *Stat. Cath. Cap.* CLXXXV, 110-111.

²¹ Види нап. 3.

²² *Kotorski spomenici* II, nr. 72, 19.

²³ i *Stat. Cath.*, cap. CXСIX, p.119; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII. до почетка XV. столећа*, Београд 1950, 132; Z. Janeković-Romer, *Rod i grad Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994, 106 ; Н. Богојевић, *Прилог проучавању положаја жене удовице у средњовековном Котору (XIV вијек)*, Десети конгрес историчара Југославије (15-17. јануар 1998), Београд 1998, 366-368.

²⁴ *Kotorski spomenici* II, nr. 693, 172.

²⁵ *Kotorski spomenici* II, nr. 345, 86.

²⁶ *Kotorski spomenici* I, nr. 253, 98.

²⁷ *Kotorski spomenici* II, nr. 1066, 275-276.

Међутим, на овим деобама земље (у Србији и Котору) нигде се не јавља још један Пашков син Вита, који се помиње у архивској грађи. Вита је рођен из вероватно ванбрачне везе Пашка и Богдане, која је била Витина мајка. Према томе, Богдана је вероватно била Пашкова вабрачна жена и Вита ванбрачни син. Према которском статуту земљу у Грбљу нису могли наследити ванбрачни синови.²⁸ Вита је изгледа умро млад, те је његове недовршене послове завршавала мајка Богдана. Витина мајка Богдана, како се наводи искључиво у документима, није оставила након Витине смрти део имовине у Котору Братиној деци већ његовим стричевима Петру и Томи. Богдана је 30. децембра 1334. изјавила да по сопственој жељи враћа Томи и Петру Бугонову кућицу и виноград на Мулу и препушта им своје право над свим потраживањима и оставама које је учинио покојни Вита.²⁹ Пашкова удовица Брата је саопштила средином априла 1337. године да неће ометати Петра и Тому Бугона у вези имовине покојног Вите, сина Пашкова, коју им је дала Богдана, мајка Витина.³⁰

Вита, син Пашка Бугона и Богдане (вероватно ванбрачна Пашкова жена) пословао је са својим суграђанима и Дубровчанима. У Дубровнику је био похрањен залог-остава Вите Бугона око кога су искрсли неки неспоразуми после Витине смрти. Не зна се да ли је у питању један те исти залог Вите, сина покојног Пашка Бугона, похрањен у Дубровнику, вероватно за позајмљени новац или је Вита позајмљивао новац од различите дубровачке властеле па је и залога било више. Вита је оставио у Дубровнику неко сребро, као залог, вероватно за позајмљени новац, мада се то у документу не каже. Међутим, из даљег текста види се да се радило о залогу за позајмљени новац. После Витине смрти послови око залога били су недовршени те их је наследила његова мајка Богдана. Почетком септембра 1334. године Богданини заступници у Дубровнику поводом Витиног залога били су Тома Бугон и Петар Сабо. Крајем јануара 1335. Тома Бугон и Петар Сабо именују Миха Бућу да их заступа у Дубровнику и да преузме од Пала Растиха њихове оставе и потраживања које је Вита Бугон код њега оставио.³¹ На крају се овај залог у сребру нашао код Михаила-Михе Бинчулића и њему је требало да се врати новац. Михаилови заступници у овом случају били су Теодор Бодачић и Јуре Кабужић, који су у року од два месеца требали да наплате Михаилов дуг од Братиних заступника Томе Бугона и Петра Саба. Када је дуг исплаћен

²⁸ Stat. Cath, cap. CCCC XII, 233-234.

²⁹ *Kotorski spomenici* II, nr. 704, 175.

³⁰ *Kotorski spomenici* II, nr. 1540, 385, nr. 1664, 413.

³¹ *Kotorski spomenici* I, nr. 1136, 386.

Михаилу Бинчулићу нема вести. Вероватно је дуг исплаћен Михаилу Бинчулићу, јер се више не помиње.³² Вита, син Пашка Бугона јавља се средином априла 1327. и као сведок у судским парницама у Котору.³³

Брата и Пашко имали су петоро деце: три сина Павла, Цива и Ивана и две ћерке Вину и још једну чије име остаје непознато и обе су биле удате у Дубровнику. Имао је Пашко још једног сина Виту кога смо већ споменули, са Богданом, која је као што смо истакли била ванбрачна Пашкова жена. У архивској грађи Богдана се помиње само као мајка Витина и нема помена да је била Пашкова законита жена. Исто тако, Вита се наводи само као Пашков син и уз његово име не стоји да је ванбрачни син Пашка Бугонова. У средњовековном Котору у католичкој средини није био познат развод брака.³⁴

Породица Бугон имала је велики углед у Котору у првој половини 14. века. О томе говори податак да су браћа Тома и Петар и њихова снаха Брата, Пашкова удовица, добили земљу у Грбљу, вероватно после прве поделе Грбља која је извршена након припајања Грбља Котору 1. октобра 1307. године. Из *Роанаског катастика* сазнаје се да је Брата, жена Пашка Бугонова за коју се не каже да је удовица (вероватно грешка писара) добила три карата земље у Горњем Грбљу од которске општине који су током прве поделе земље у Грбљу припадали једном од другова (Трифуну Зернеки-Цернеки?) у ждребу Базилија Матовог. Ту земљу коју је Брата добила тада у Грбљу не зна се када, (али не у првој подели земље у Грбљу, већ после тога када је општина располагала празним каратима) могли су њени потомци само наследити и дати у мираз. Нису је смели продати, заложити или било на који други начин отуђити како је било прописано Которским статутом.³⁵ Такође смо сазнали ко је све могао наследити земљу у Грбљу од Братиних наследника односно Пашкових наследника.³⁶ Земљу у Грбљу наследио је Павле Кастагна, Братин син,

³² *Kotorski spomenici* II, nr. 577, 144, nr. 586, 146.

³³ *Kotorski spomenici* I, nr. 269, 106.

³⁴ Види опширније: L. Blehova Čelebić, нав. дело, 116-117.

³⁵ *Stat. Cath. cap. CCCCXII*, 233-234; Stjepčević, *Kotor I Grbalj*, 26, 94-95 нап. 92, = *Arhivska istraživanja Voke Kotorske*, 202, 263-264, нап. 92; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ Грбаљ и Котор 11-13 октобар 2001. године, Грбаљ 2005, 389.

³⁶ Историјски архив Котор = ИАК, Роански препис Грбаљског катастика из 1457 = *Catasticum contractae Zoppa de Gerbili* - Катастик дијелова жупе Грбаљ = *Liber legiptimationum župe Grbalj*, Prolog, us, 1, 12'-13 (=Роански катастик, *Roanneski katastik* како га је назвао сам проналазач Мухамед Незировић. У даљем тексту *Роански катастик*). Љубазношћу Душана Синдика и Љуба Мачића добила сам CD

Павла је наследио његов син Пако-Паскоје? Ту земљу од Пака наследио је његов брат по мајци сер Никола Главатов, коме су је 1430. которски кнез и капетан и которски службеници одобрили, признали и потврдили.

И у једном другом ждребу, такође у Грбљу, према *Роанском катастику* се помињу тројица синова Павла Риле као главе ждреба који су добили шест карата. Од тројице браће најстарији Паскоје добио је два карата које су наследили горе поменути Павле Кастагна, Паскојев син, Павла је наследио његов син Пако-Паскоје?. Ту земљу од Пака наследио је његов брат по мајци сер Никола Главатов, коме су је 1430. которски кнез и капетан и которски службеници признали, потврдили и одобрили.³⁷ Овде се у два различита случаја јављају исти наследници у ждребу Брате, жене Пашка Бугона и у ждребу Паскоја Риле. Није познато из архивске грађе да је Брата пре удаје за Пашка Бугона била удата за Паскоја Рилу, сина Павла Риле. Истина, у једном которском документу с краја септембра 1333. године поменута је Брата, жена покојног Паскоја Риле.³⁸ Помиње се средином априла 1334. Павле, син покојног Паскоја Риле.³⁹ Међутим, оба имена се често јављају у Котору те зато на основу тога не можемо донети никакав закључак. Могло би се претпоставити да је поменути Павле Кастагна који се помиње као син Паскоја Риле и као син Брате Бугон, син из заједничког брака Паскоја Риле и Брате, касније удате Бугон. Брата, након смрти мужа Паскоја Риле није могла довести сина Павла са собом

снимак односно ксерокс копије Роанског катастика који је сада похрањен у Историјском архиву у Котору. Овом приликом срдечно им се захваљујем. Наведени Роански препис Грбалског катастика из 1457. године (Роански катастик,) пронашао је Мухамед Незировић у Градској библиотеци у француском граду Roanneu, у фонду Boullier број 5, Види: M. Nežirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Melanges Skok, Zagreb 1985, 357-374; Isti, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, Radovi FF u Sarajevu XII (2002) 209-223. Мухамед Незировић сматра да је которски нотар Johannes de Luxia преписао Задарски катастик из 1429. године (Балбијев катастик) када је био нотар у Котору (1431-1458) и препис је био готов 1457. године и то је Роански катастик из 1457. године. Значај *Роанског катастика* је у томе што доноси вести о првом власнику то јест почиње од првог уживаоца карата у Грбљу, међу којима је било оних који су добили земљу када је била прва подела карата - земље у Грбљу првог октобра 1307. године. Он затим прати све промене, односно његове наследнике и завршава се именом уживаоца у чијем је поседу био (карат) у том тренутку.

³⁷ *Роански катастик*, 5.

³⁸ *Kotorski spomenici* II, nr. 436, 109.

³⁹ *Kotorski spomenici* II, nr. 800, 198.

удајом за Пашка Бугона. Павле је морао остати у мужевљевој породици како је било предвиђено которским статутом.⁴⁰ Проблем је што Павле носи презиме Кастагна а не Рила. У которској архивској грађи не помиње се син Братин Павле као Кастагна (Кастагња-Костагња) већ само као Павле.⁴¹ Истина, Павле се помиње и као син покојног Пашка Бугона.⁴² Брата је изгледа из два брака имала два сина са истим именом. Оба Братина сина носила су име Павле. Из Братиног првог брака са Паскојем Рилом рођен је син Павле Кастагња (не носи презиме Рила већ Кастагња). Можда је Кастагња био надимак презимена Рила или је био само његов надимак, по коме је био познат, те се зато не помиње под презименом Рила. На основу досадашње истражености извора можемо претпоставити да је Брата имала двојицу синова истог имена, једног можда из првог брака (са Павлом Рилом) Павла Кастагњу и другог сина такође Павла са Пашком Бугоном.

О породичним приликама и Братином имовном стању у целости немамо податке јер није сачуван њен тестамент као ни друге которске властеле и грађана из тог периода с обзиром на то да од 1337. до 1395. нису сачуване судско нотарске књиге у Историјском архиву у Котору. На основу штуре и раштркане которске грађе покушаћемо да склопимо мозаик о Братином породичном стаблу и имовини.

За саму Брату не зна се одакле је и од ког рода је била. Брата се изгледа удавала два пута. У браку са Пашком Бугоном имала је петоро деце, три сина и две кћерке. Њихови синови су се звали Павле, Иван и Џиво а кћерке Ана и Виница, обе су биле удате у Дубровнику. Брата је поред поменуто петоро деце имала је још једно дете, сина Павла Кастагњу, вероватно из првог брака са Павлом Рилом. Такође, и муж Братин Пашко Бугон имао је осим поменуто три сина још једног сина Виту, рођеног у ванбрачној везе са Богданом, Витином мајком.

⁴⁰ Могло би се претпоставити да се ради о мајчином миразу, земља у Грбљу се могла једино наследити и дати у мираз како је било предвиђено Которским статутом (Stat. Cath. cap. ССССХП, р.233). Брата је вероватно удајом (за Паскоја Рилу) добила у мираз земљу у Грбљу, (мада то није наведено у Роанском катастику, већ да је ту земљу Брата добила од општине, што представља сметњу при доношењу наведене претпоставке: види нап. 33) па пошто се преудала тај мираз остаје деци из првог брака, те зато ту земљу у Грбљу наслеђује њен син Павле. Сва права које је Брата добила мужевљевог смрћу, губила је преудајом. Одлазећи у кућу новог мужа растајала се са децом, која су морала остати у породици свог оца. (Z. Janeković-Romer, *nav. delo*, 106). Можда је Павле Кастагња био Пашка Риле син натуралис - да ли?

⁴¹ *Kotorski spomenici* I, nr. 548, 197.

⁴² *Kotorski spomenici* II, nr. 693, 172; nr. 975, 245; nr. 1230, 317.

Од све деце Пашкове и Братине најпознатији је био син Павле. У которској архивској грађи јавља се Павле, као син Пашка Бугона, понекад само као Павле, син Братин. Павле, син Пашков бавио се кредитним и трговачким пословањем. Марин Јарти из Котора задужио се крајем децембра 1326. године код Павла, сина Пашка Бугона на 34 крстата перпера које ће вратити за месец дана.⁴³ Није Павле био само кредитор већ и дужник. Павле, син покојног Пашка Бугона, крајем децембра 1334. залаже земљу, кућу и расадник у Друмидрани за 1100 перпера млетачких гроша. Дуг враћа до празника Светог Базилија.⁴⁴ Приликом задуживања код млетачких трговаца почетком марта 1336. године, стриц Петар био му је јемац.⁴⁵ Сам Павле задужио се почетком октобра 1335. код стрица Петра.⁴⁶ Мајка Брата је финансијски помагала сина Павла средином октобра 1331. у његовом трговачком пословању.⁴⁷

Брата заједно са синовима Павлом и Иваном у првој половини 1331. даје две куће у Котору у закуп уз годишњу најмовину.⁴⁸ Брата, као што смо раније навели, дели имовину у Србији само са сином Павлом и његовим стричевима. Исто тако само Павле, син Пашка Бугона а нећак Томе и Петра Бугона добио је (његова се браћа не помињу) део имовине када су делили ждреб у Леденицама. Све ово говори о најстаријем сину привилегованом од оца, како је то било према которском статуту.⁴⁹ Једанпут је Брата имала и спор са сином Павлом почетком 1337. због неспоразума око земљишних поседа.⁵⁰

На основу извора и литературе, Грбальског катастика, објављене которске и необјављене дубровачке архивске грађе приказан је живот и рад Брате Бугон, удовице Пашка Бугона. Обрађено је Братино трговачко и кредитно пословање, породичне прилике и имовно стање. Брата је поседовала непокретну имовину (куће и земљу) не само у Котору већ и у Србији. На њеном примеру приказали смо положај удовице, (права и обавезе) у Котору у средњем веку који је био регулисан которским статутом. Пример Брате Бугон као пословне жене, иако усамљен, указао је на пословно укључивање жена у економске токове тога времена

⁴³ *Kotorski spomenici* I, nr. 252, 97

⁴⁴ *Kotorski spomenici* II, nr. 693, 172. Павле се задужио код Павла покојног Домање de Multigino.

⁴⁵ *Kotorski spomenici* II, nr. 1599-1600, 398.

⁴⁶ *Kotorski spomenici* II, nr. 1230, 317.

⁴⁷ *Kotorski spomenici* I, nr. 762, 267.

⁴⁸ Види нап. 5 и 15.

⁴⁹ *Stat. Cath. cap. CXXXIX*, 85; И. Синдик, *нав. дело*, 132.

⁵⁰ *Kotorski spomenici* II, nr. 1090, 282.

Marica Malović Đukić

BRATA, THE WIDOW OF PAŠKO BUGONOV (BUGON)

Summary

This paper covers the life and work of Brata Bugon, the widow of Paško Bugon on the basis of historical sources (the Cadastral Book of Grbalj, the Statute of Kotor, published documents from the Kotor Archives and unpublished from the Dubrovnik-Ragusa Archives) and literature. It deals with Brata's commercial and credit business activities with her countrymen and nearest neighbours (above all, the Ragusans and merchants from Venice), as well as her family life and financial status. Brata's good standing and high status is confirmed by the fact that she was given land in Grbalj, although she was a widow. Brata owned real estate (houses and land) not only in Kotor, but also in Serbia. Her case was used to depict the position of widows (their rights and obligations) in medieval Kotor, which was regulated by the Statute of Kotor. The example of Brata Bugon as a business woman, although an isolated instance, shows us that women were not absolutely excluded from economic flows in the middle ages.

Keywords: Brata Bugon, Kotor, Serbia, Dubrovnik-Ragusa, Venice, credit.

Чланак примљен: 14. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРЕТЊЕ КАЗНОМ ИЗОПШТЕЊА У КОТОРУ (XIII – XV ВЕК)*

Апстракт: На основу писаних извора анализирани су узроци и последице кажњавања екскомуникацијом и интердиктом у позносредњовековном Котору. Пораст броја изопштења из хришћанске заједнице, односно ускраћивања Светих тајни, стајао је у директној вези са развојем култа хостије и значаја причешћа у позном средњем веку. Разматрани су различити узроци примене ових казни – религиозни, политички, економски, као и они који се односе на грехе појединаца. Посебна пажња усмерена је на садржај тестамена Базилија Матовог из 1327. године у којем се говори о интердикту и изопштењу которских свештеника, а које до сада није било познато у науци.

Кључне речи: екскомуникација, интердикт, Котор, опорука, Свете тајне, трговина, грех.

У западноевропском средњем веку постојао је један духовни, политички и социјални концепт који је по својој вредности, снази и свеобухватности превазилазило све друге. То је била идеја о јединственом хришћанском друштву. Припадност хришћанској вери је био основни социјални императив који је превазилазио питање религиозности. Хришћанство је стекло моћ да повезује вернике, без обзира на њихову друштвену, економску и професионалну припадност. Са друге стране, вера је у средњем веку била и снажно средство искључивња људи из

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура* (Ев. бр. 177003).

друштва хришћанске заједнице. Не тако ретко, у позадини искључивања појединаца због непоштовања хришћанских норми и закона цркве, лежали су политички, економски и лични мотиви.

Римокатоличка црква је очекивала и захтевала од верника да хришћанске моралне постулате следе у свом свакодневном јавном, приватном и професионалном животу. У најближој вези са овом тенденцијом стајало је умножавање разлога због којих је црква интервенисала претњама изопштавања из хришћанске заједнице. Са позносредњовековним успоном градских комуна и, посебно, њиховог начина пословања и живљења, неки греси су постали уочљивији. Процес развоја банкарског, трговачког и занатског пословања донео је на површину изразито супротстављање између законитости које је носио свакодневни живот и оних које је наметала црква. Тако је вођење узорног хришћанског живота за сваког појединца значило превазилажење супротности између захтева свакодневице и духовних начела које је прописивала црква. Да би задржао социјални и економски статус и остао равноправни члан заједнице у којој живи и хришћанског друштва у целини, верник је морао да усклади активности из профаног живота са хришћанским нормама. Због своје активне укључености у световни и пословни живот градова и црквена лица су била суочена са овим проблемом. Црквени ауторитети су различитим начинима покушавали да одрже контролу и увид у дисциплину лаика, свештеника и редовника. Главни помагачи у томе били су новоосновани просјачки редови, који су активност усмерили на градове и прилагодили своје учење динамици и проблемима које је носио живот у градским заједницама. Фрањевци и доминиканци су настојали да одрже близак и непосредан контакт са широким кругом верника, чиме су штитили очување вере и дисциплину верника. Непоштовање закона цркве и теолошких догми имало је за последицу опомене, а потом и изрицање казни, које су хијерархијски биле разврстане према тежини почињеног греха.

Црквене власти су у позном средњем веку често посезале за застрашивањем казном изопштења (лат. *excommunicatio*), а ако претња није имала одјека, уследило би и изрицање саме казне. У првим вековима, екскомуникација је била крајња мера која се није изрицала олако, већ само у случајевима највећих моралних огрешења и злочина против вере, како би се заштитили и одбранили интереси цркве. Међутим, у касном средњем веку за овом казном се посезало знатно чешће. Тако би казна изопштења уследила због кривоклетства, насиља над свештеним лицима, непоштовања црквених ауторитета, незаконитог присвајања црквене

имовине, непојављивања на суду. Уз све то, треба истаћи да је екскомуникација у позном средњем веку постала снажно и ефикасно дипломатско, политичко и економско оружје против неподобних људи.¹

Након што би црквена власт појединцу више пута поновила претњу екскомуникације због почињеног греха и непоковања црквеном ауторитету, ступала је на снагу и сама казна. Екскомуникација је значила забрану присуства кажњеног црквеним службама, примања или давања Светих тајни и сакрамената и немогућност обезбеђивања хришћанске сахране, молитви и миса за спас душе. Ако би екскомуницирана особа ушла у цркву - богослужење је морало да буде прекинуто. Такође, строги вид казне је значио и забрану трговине са другим верницима и, коначно, потпуно искључивање кажњеног из хришћанске заједнице. Треба нагласити да казна није била трајна и да је престајала након покајања кажњеног и исправљања греха због којег је изречена.² Екскомуникација је била делотворна у два правца. Код људи је изазивала огроман страх, посебно због чињенице да изопштење из земаљске цркве може прерасти и у изопштење из небеске цркве, односно да неће добити последње помазање и прописну сахрану, уколико не би окајали грехе и исправили начињену штету. Друга, не мање застрашујућа страна ове казне, била је друштвена изолованост коју је она стварала.³ Изолација је обухватала сваки аспект социјалног живота, укључујући и пословање, односно зарађивање за живот, будући да је сваки контакт са изопштеним повлачио

¹ О казни екскомуникације са становишта духовних и социјалних импликација које је носила са собом, в. R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe, c.1215-c.1515*, Cambridge 1995, 295-296.

² Казна екскомуникације изрицана је јавно током три узастопне недеље на главном градском тргу. Изрицање изопштења често је задобијало веома театаралну форму у којој су симболички ритуали играли важну улогу. Бискуп заједнице у којој је екскомуницирани живео и дванаесторица свештеника стајали би у кругу у катедралној цркви и са звонима, књигом и свећама које су се гасиле у сирћету, симболички су изопштавали кажњеног из тела цркве. О екскомуникацији и појединачним примерима њеног изрицања, в. B. A. Pavlac, *Excommunication and Territorial Politics in High Medieval Trier*, Church History, Vol. 60, No. 1 (Mar, 1991) 20-36; R. H. Helmholz, *Excommunication in Twelfth Century England*, Journal of Law and Religion, Vol. 11, No. 1 (1994 - 1995) 235-253.

³ О поменима казне екскомуникације у неколико словенских епитимијних зборника, као изворима за истраживања народне културе, в. С. Бојанин, *Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19-21 марта 2009, Београд, САНУ 2009, 261-283.

за собом екскомуникацију. Тензија између укључивања и искључивања из хришћанског друштва је нарочито постала изражена у позном средњем веку, а тежња за преживљавањем у овоземаљском и спасењем на оном свету значила је проналажење својевсног компромиса.⁴

Друга делотворна, и у позном средњем веку често изрицана казна, био је интердикт (лат. *interdictum*). Интердикт је значио привремену забрану богослужења и давања Светих тајни, али без искључења из хришћанске заједнице. Представљала је колективну или персоналну казну коју је црквена власт изрицала заједницама и свештенству или појединцима. Могла је да варира по тежини и примени забране. Уопштено, интердикт је подразумевао забрану служења литургије, јавног служења сакрамената, звоњења црквеног звона, свечаног сахрањивања и служења миса за спас душе оних који су кажњени. Није било забрањено крштавање деце, приватно служење сакрамената, односно иза затворених врата цркве, ношење виатикума болеснима, приватно и несвечано венчавање. Кажњавање локалних цркава и бискупија често је стајало у најближој вези са тежњама надбискупија, као и папске курије, да осигурају и учврсте своју политичку и економску власт над појединим дијецезама. То се посебно може сагледати на примеру италијанских средњовековних комуна.⁵

Колико су се казне изопштења и интердикта одражавале на свакодневни јавни и приватни живот Которана? Сазнање о томе пружају сачувани извори у којима се помиње казна екскомуникације и интердикта. Посебно треба истаћи један извор који до сада није разматран у контексту изрицања казне изопштења у Котору. То је опорука Базилија Матовог из 1327. године која знатно мења досадашњу слику о динамици суочавања Которана са интердиктом. Такође, за стицање потпуније слике о овом питању требало би се осврнути и на развој религиозне праксе везане за Свету тајну причешћа, култ хостије, сахрањивање и завештање молитви за спас душе покојника, чија реализација је довођена у питање након што би казна изопштења била изречена.

⁴ Питање искључивања из средњовековног друштва разматрала је у новије време: Z. Janeković Römer, *Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera*, Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba, ur. T. Popić, Zagreb 2004, 21-40.

⁵ О различитим последицама интердикта, са посебним освртом на снажење религиозних група какве су флагеланти, фратичели и катари, на примеру кажњених комуна Фиренце и Асизија у XIII и XIV веку, в. R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe*, 296-298.

Рedefинисање значаја Свете тајне причешћа и култа хостије у касном средњем веку пратио је и пораст броја претњи и кажњавања екскомуникацијом и интердиктом, односно ускраћивања примања и давања светих тајни. Веза између причешћа, греха и екскомуникације је ојачана одлукама донетим на IV латеранском концилу 1215, године када је посебан акценат стављен на поштовање и повезаност две свете тајне – исповести и причешћа. Наиме, хостију није могао да прими онај ко није исповедао своје грехе. Одлуци су претходила разматрања теолога током XII века о критеријумима и условима под којим се може примити причест која има за циљ спасење и спајање са Христом, односно покајање и одустајање од грешног живота. Латерански концил је прописао обавезно исповедање за сваког верника макар једном годишње, као и примање причести бар на Ускрс, под претњом екскомуникације из цркве и богослужења и ускраћивања хришћанске сахране. У овом пропису је јасно подвучена веза између екскомуникације, поштовања светих тајни исповедања и причешћа и спасења душе након смрти.⁶ То су и три кључна елемента о којима говоре поједини которски писани извори. Њима треба придодати, као важна сведочанства о религиозним прокупацијама времена, и програме сликане декорације которских цркава.

Чињеница на коју треба обратити пажњу јесте да је пораст значаја исповести као предуслова причести, довео цркву у ближи контакт са верницима и тиме продубило могућности које је црквена власт имала у контолисању хришћанске заједнице. Уздизање причешћа као врхунца сакраменталног искуства сваког верника, у којем се гледа, адорира и прима тело Христово, свакако је морало да се одрази и на доживљај претње и казне екскомуникацијом, као ускраћивања овог светог чина у животу једног хришћанина. Усмереност пажње которских верника на причешће, односно на службе *Depositio* и *Elevatio* хостије, расветљава избор сцена које се сликају у првим деценијама XIV века у олтарским просторима две највеће градске цркве, у катедрали Светог Трипуна и конкатедралној колегијалној цркви Свете Марије од реке.⁷ Сликање сцена

⁶ О Светим тајнама у религиозној пракси Западне Европе и канону *Omnis utriusque sexus* Латеранског концила, в. R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe*, 30-35. Анализирајући развој евхаристичког празника *Corpus Christi*, Мири Рубин се посебно осврнула и на повезаност између исповести и причести, в. M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991, 65, 83-86, *et passim*.

⁷ О сакраменталној симболици апсидалне сликане декорације катедрале Светог Трипуна и Свете Марије Колеђате, в. В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд 2010, 194-198, 244-252, *et passim*.

из циклуса Христовог Страдања и Посмртних јављања којима се симболички представљају службе везане за хостију и само причешће непосредно претходи или чак настаје управо у време када су се грађани Котора сусретали са претњама а потом и казном интердикта.

Због економског профита и социјалног угледа које је бискупско достојанство доносило, у Котору је статутарно било забрањено да бискуп постане грађанин Котора, већ је то достојанство могао да носи неко ко је долазио из другог града и средине. Проблем је настао 1328 године када је папа именовао Которанина Сергија Болицу за бискупа, али су му његови суграђани забранили улазак у град. Суштина овог проблема је био сукоб око права на постављање бискупа у Котору између папе и надбискупа Барија. Которани су за бискупа примили Јована из Витерба, кога је поставио надбискуп Барија. Тиме су само поновили поштовање ранијег обичаја према којем је бискупа предлагао капитол каноника катедралне цркве и надбискуп под чију јурисдикцију је бискуп потпадао. Са друге стране, папа Јован XXII је поштовао првенство Свете столице, и зато је предложио и именовао Сергија за бискупа. Которани су стали у одбрану градске законске аутономије, поштујући одредбе свог стаута, не правећи изузетак што је наредба долазила од папе. Чак су испунили и новчану законску казну статутарно предвиђену за овакав прекршај и запленили имовину богате властеоске породице Болица, а Сергијевог брата Марина и његове синовце затворили у тамницу. Због настале ситуације, папа је преузео мере и прво изузео Котор из надлежности надбискупа Барија и поставио дубровачког надбискупа и хварског бискупа да заведу ред и поставе Болицу на место које му је одредио, а да се из статута избрише члан који је ограничавао папске одлуке и *libertas ecclesiae*. Након што ове мере нису уродиле плодом, папа је 1. јуна 1330. године запретио екскомуникацијом судијама, већницима и појединим свештеницима, а целом граду интердиктом. Након што ни ова тешка претња није донела очекиване резултате, ступила је на снагу и сама казна. Током 1331. године ствари су кренуле да се смирују, те је Сергије Болица постао бискуп у Пули, а Которани су примили за бискупа папског изабраника, Рајмонда од Агула. Уследило је и повлачење интердикта и екскомуникације појединаца 12. јуна 1331. године, а са извесним потешкоћама и враћање имовине Болицама и повлачење спорног члана статута.⁸

⁸ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* vol. IX, Zagreb 1911, br. 344, 360, 361, 362, 423 - 426, 448, 449, 455; О историјским околностима везанима за сукоб Котора и папе и бацања интердикта на град писали су: *Историја Црне Горе* 2/1 (С. Ћирковић) Титоград 1970, 92-93; J. J. Martinović,

Међутим, пре овог сукоба, Котор се сусрео са још једном казном интердикта, о којој у науци није било речи. О томе сведочанство пружа тестамент которског грађанина, Базилија Матовог, заведен 22. октобра 1327. године.⁹ Документ је посебно драгоцен из два разлога. Као прво, представља директан израз забринутости верника суоченог са проблемима интердикта и екскомуникације свештених лица који су погодили његов родни град. Зато се Базилије у тестаменту посебно позабавио решавањем своје сахране и обезбеђивања служења молитви и миса за спас душе. Други разлог јесте да садржај овог тестамента отвара питање другачијег сагледавања историјских прилика у Котору будући да се град два пута у кратком временском распону сукобио са папом.

У свакодневном животу града, интердикт је највише погађао тестаментарну праксу. Наиме, поред забрана које се тичу богослужења, кажњеној градској цркви није било дозвољено ни служење миса за мртве. Казни нису подлежали једино просјачки редови. Отуда су се опоручитељи у таквим приликама обраћали фрањевцима и доминиканцима за сахрањивање и служење миса *pro remedio animae*. У складу са таквом фунерарном праксом која је важила током трајања казне интердикта, своје последње завештање је саставио Которанин Базилије Матов. Већ на самом почетку тестамента, запажа се одступање од уобичајене тестаментарне праксе у Котору XIV века према којој су најчешће епитропи доносили опоруку нотару на препис и оверу, уз присуство судије и сведока. Базилије је сам дошао код нотара и затражио да његово последње завештање сведе у форму јавне судске исправе. Почиње уобичајеном формулом којом

Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka, Perast 2003; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica 2006, 47-50, *et passim*; J. J. Martinović, *Papinski interdikt i ekskomunikacija Kotorana u prvoj polovini 14. vijeka*, Hrvatsko – crnogorski dodiri / crnogorsko - hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, ur. L. Čoralić, Zagreb 2009, 147-155. У Дубровнику је 1337. године настављено суђење Котору због спорне статутарне одлуке о пореклу бискупа која је била повод сукоба, T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* vol. X, br. 330-339.

⁹ *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951 (dalje: MC vol. I), br. 438. Епитропи су пред судом потврдили потпуно испуњење Базилијеве последње воље у марту 1336. године, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981 (dalje: MC vol. II) br. 979. Базилије Матеи се више пута помиње у судско – нотарским исправама. Значајно је поменути да је имао патронатско право над црквом светог Луке, те заједно са другим херeditарима, 1326. године изабрао Драгона, сина Сергија Базилија, за опата цркве, MC vol. I, br. 134. Као покојни се помиње 1333. године, MC vol. II, br. 470.

изражава да је разлог састављања опоруке болест - *Basilius Mathei infirmus jacens, sanam habens memoriam et loquellam, hoc ultimum testamentum meum de rebus meis dispono*.¹⁰ Завештања која следе углавном су упућена фрањевцима и црквама које су се тада налазиле под фрањевачком кустодијом. Са друге стране, Базилије истиче да которске свештенике изузима из даривања све док се не ослободе екскомуникације (*Item volo, quod cuilibet sacerdoti, ciui Catere, dentur sex (dentur) pro missis, sed tum quando reconciliati erunt de istis excommunicationibus*). Прво завештање има литерерну форму и по томе се поново издваја од других которских тестамената овог времена. Базилије жели да његови преци не почивају без сећања (*In primis volo ad hoc, ut mei defuncti non jaceant sine memoria*) и у ту сврху обавезује своју децу да приходе од винограда дају за вечерња која треба да служе два фрањевца, један на годишњицу смрти његовог оца, а други на годишњицу смрти његове мајке. Такође, од истог прихода два фрањевца треба да служе *vigilias* и на његову и на годишњицу смрти његове жене. Након овог, завештава фрањевцима четрдесет перпера да направе *aliquod signum in ecclesia*. Малој браћи оставља десет перпера и за служење миса. Вотивни дар завештава и цркви Свете Марије у Улцињу. Оставља четрнаест перпера када се буде постављао кров (*pro copertura*) на цркви Светог Базилија. Треба нагласити да је у питању црква посвећена светитељу по којем је Матов добио име. Седам перпера завештава цркви Свете Марије од Гурдића, која је била под управом фрањеваца. По пет перпера оставља презбитеру Рикарду, свом духовном оцу, и презбитеру Јовану Клементису да препоруче његову душу Богу у својим молитвама. Базилије је дао и новац за окајање нанетих увреда, али је за разлику од таквих уобичајених завештања, ту суму наменио неком добром човеку да оде на ходочаснички пут. Ако се то не би десило, новац треба да се потроши за мираз двојкама без родитеља (*Item sentio me habere de malo ablato perperos centum, quos volo, ut detis alicui bono homini, qui ire voluerit ad passagium, uel maritetis pro ipsis centum perperis duas orfanas, si passagium non fuerit*). Десет перпера оставља и за мисе фрањевцима *de Antibaro*. Посебну суму новца је наменио да је његови епитропи према својој мудрости расподеле *pro pauperibus et orfanis et ubi eis melius*

¹⁰ Болест је била најчешћи разлог због којег су се Которани састављали тестамент, судећи према изворима из треће и четврте деценије XIV века. Разлоге писања последњег завештања у Задру, Трогиру, Дубровнику и Котору у позном средњем веку, разматрао је (на основу објављене и необјављене архивске грађе): Z. Ladić, *O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka*, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 607-623.

videbitur. Након именовања епитропа, међу којима нема црквених лица, што је такође необично за тадашње которске опоруке, Базилије је изразио жељу да га фрањевци испрате до гробнице и сахране, а да ниједан которски свештеник не сме да држи службу над његовим телом: *Item volo, quod si deus de hac vita iuxerit animam meam transire, fratres minores corpus meum cum cruce eorum consociant, et ad locum suum ferant, et nullus clericorum huius ciuitatis officium suum super corpus meum faciant*. Ова одлука и претходно наглашавање да ће которски свештеници добити дар који им је завештао тек кад се ослободе казне екскомуникације представљају кључ за разумевање ситуације у граду на који је бачен интердикт. Можда би у том контексту требало тумачити и Базилијеву жељу са којом завршава своју опоруку. Наиме, необично за тестаментарну форму у Котору, Базилије је на самом крају опоруке оставио десет перпера некое ко би отишао на ходочашће у Рим да моли за његову душу: *Item volo, quod pro facto, quod teneor ire Romam, detis alicui homini perperos decem, quod vadat pro me*. Завештање одласка на ходочашће у Рим и његово место на крају тестаamenta свакако говори о Базилијевој преокупацији спасењем душе након смрти у време када су његов град и свештеници били кажњени.

Треба истаћи да је након Базилијевог из 1327. године прва следећа сачувана опорука последње завештање Толије, удовице Паскала де Тоцена и носи датум 2. март 1330. године. По садржају се не издваја од уобичајених, односно нема ни помена екскомуникације свештеника и немогућности да тело покојника испрате которски свештеници до гробног места и одрже службу за спас душе.¹¹ То је опорука писана у време трајања сукоба Котора са папом око избора бискупа и датира пре претњи екскомуникацијом и њеном реализацијом.

Опорука Базилија Матовог је заведена у форму јавне судско – нотарске исправе 22. октобра 1327. године. Тестамент непосредно говори о екскомуникацији појединих свештених лица, и посредно о опоручној пракси и условима сахрањивања који су били промењени током трајања казне интердикта. Питање које опорука отвара јесте о којем се то интердикту ради, односно који су историјски догађаји изазвали кажњавање Котора. Наиме, тестамент датира годину дана раније од почетка сукоба између Котора и папе око именовања бискупа, који је завршен изрицањем казне

¹¹ *Tollia, uxor quondam Pascalis de Tocen* на првом месту жели да се од имовине коју поседује одвоји сто перпера за одржавање миса за њену душу. Петнаест перпера је наменила за окајање нанетих увреда. Пет перпера оставља свом духовном оцу. Свом брату, презбитеру Паску оставља седам перпера. Пет перпера је наменила *pro scriptis*, а сиромашнима десет перпера, MC vol. I, 629.

интердикта Котору. На основу писма папе Јована XXII којим потврђује именовање Которанина Сергија Болицу, клерика у Риму, за которског бискупа, као почетак сукоба узима се година из које датира овај извор - у јесен 1328. године. Сама казна изопштења је изречена након претњи у јуну 1330. године. Садржај опоруке Базилија Матовог недвосмислено говори о постојању исте казне над Котором годину дана пре писма, које се узима као почетак сукоба и три године пре изрицања интердикта. Кажњавање Котора интердиктом чак два пута за кратко време говори о динамици сукоба између папе и Котора и наводи на размишљање о постојању дубљих разлога који су лежали у позадини сукоба. Треба приметити још једну необичну чињеницу, а то је да се опоруке које су оверене током трајања интердикта, односно након јуна 1330. па до 12. јуна 1331. године не разликују по садржају *ad pias causas* од уобичајених опорука за Котор у то време.¹² То би говорило у прилог претпоставци да Которани нису у свим сегментима поштовали казну интердикта.

Разматрајући питање интердикта који је погодио Котор 1330. године, Ленка Блехова Челебић је изнела претпоставку зашто Которани нису довољно озбиљно схватили ситуацију која је довела до црквених санкција. Наиме, папа Јован XXII који је изрекао интердикт Котору и изопштио свештенике и поједине градске судије, био је познат по веома честом изрицању казни интердикта и екскомуникације. Због тога постоји разумна могућност да су учестале претње ослабиле снагу и ефикасност казни које је овај папа изрицао. Познато је да је папа Јован XXII у једном дану, 5. јула 1328. године, казнио суспензијом, екскомуникацијом или интердиктом чак четрдесет шест опата, тридесет бискупа, пет надбискупа и једног патријарха.¹³ Оваквој политици папе Јована XXII треба придодати и кажњавање Котора интердиктом о чему говори опорука Матовог из 1327. године.

Премда је казна екскомуникације била велика, ипак је тешко дати сигуран закључак о томе какве је реакције она код верника изазивала. Поред ова два помена интердикта и екскомуниције, писани извори касносредњовековног Котора сведоче да се за претњом екскомуникације

¹² MC vol. I, 626, 627, 628, 680.

¹³ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 286. Папа је био познат и по томе што је екскомуницирао Виљема Окамског и Мајстера Екхарта, а фрањевце спиритуалаце, због њиховог тумачења сиромаштва, осудио је за јерес. Такође, папа Јован XXII је активно спроводио идеју очувања и ширења католичанства што га је довело у сукоб са српским краљем Милутином, в. М. Ал. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 20-28.

посезало прилично често и да су прекршаји који су је изазивали били разнородни. Сваки верник, како лаик тако и свештено лице, могао је врло лако да се нађе у улози изопштеног. На основу расположивих извора стиче се утисак да је екскомуникација била у првом реду социјални, а тек потом религијски феномен. Претња и казна су постали легално оружје које се користило најчешће из пословних, економских и политичких разлога, а њихова делотворност је била променљива, а често је зависила од угледа и моћи које је изопштени имао у свом родном граду.

Са претњама екскомуникације Которани су се сусретали у више наврата. Ситуације које су изазивале предузимање ових мера биле су различите, од преступа свештенства и лаика до усмеравања понашања верника и постизања одређених професионалних, политичких и економских циљева. Неколико издвојених примера омогућавају да се стекне увид који су то прекршаји у верском и социјалном понашању појединаца у которској градској средини позног средњег века изазивали претњу изопштењем из хришћанске заједнице.

Међу првим поменима ове казне јесте Которски извор из средине XIII века и представља један од првих помена ове казне у граду. У питању је декрет који је донео капитул катедралне цркве Светог Трипуна 1255. године. Према овој одлуци, строго је забрањено да се у црквене редове примају ожењени и бигамисти. Намера црквених власти, како су нагласили, била је да искорене из цркве *odia et scandala* и да редовници живе према *ecclesiastica jura*. За овакве прекршаје запретили су казном екскомуникације.¹⁴

Изопштењем из цркве се претило и у случајевима непридржавања судских обавеза, за које су већ постојале законске санкције у статуту. Када је за епитропе свог последњег завештања године именовао свог духовног оца, свештеника Јунија Крамолија, Теодора Гуиманоја и свог брата Јунија, свештеник Марко им је под претњом изопштења (*sub pena excommunicationis*) наложио да морају да испуне његово последње завештање и потом додао: *Quod si non adimpleueritis, uos interpello apud deum omnipotentem, qui erit iustus iudex inter uos et me*. Свештеник Марко је опоруку саставио суочен са болешћу (*Ego presbiter Marcius infirmus iacens, sanam habens memoriam et loquelam, facio hoc meum ultimum testamentum*) Опоруку су донели на препис и оверу 1334. године двојица његових епитропа, свештеник Јуније и Теодор Гуиманој.¹⁵

¹⁴ *Monumenta Montenegrina VI. Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, ed. V. D. Nikčević, Podgorica 2001, 92-93.

¹⁵ MC vol. II, 886.

Особено преплитање сакралног и профаног карактеристично за позносредњовековна друштва,¹⁶ значило је и снажније уплитање цркве у питање градског пословања. Разлози за изрицање казне екскомуникацијом проширили су се и на случајеве трговања које се косило са захтевима црквеног календара. Током неколико деценија прве половине XV века которску привредну, трговачку и религиозну свакодневицу потресали су догађаји, који су на тренутке задобијали драматичне облике. Повод је био један закон који је 1435. године донела которска општина у сарадњи са црквом. Према овој одредби, становницима града и његове околине забрањено је да раде недељом и током одређених црквених празника. Чињеница које ја узбуркала Которане јесте да се ова забрана односила и на одржавање традиционалног которског недељног трга.¹⁷ Одредбу да за време дугачког списка црквених празника и недељом не сме да се ради, односно да све радње у граду треба да буду затворене, што је подразумевало и забрану одржавања тргова и сајмова, Которанима је усмено саопштио бискуп Марин Контарено током служења велике мисе у катедрали.¹⁸ Бискуп је потом написану одредбу причврстио на главна врата катедрале Светог Трипуна. Очигледно је овај пропис остао без правог резултата, пошто је Марин Контарено 12. децембра 1436. године морао да посегне за ултимативним наредбама - запретио је *pena excommunicationis* свим Которанима који би радили недељом и за време празника. Зачудо, бискупова претња изопштењем показала се неефикасном будући да су се недељни тргови у Котору задржали чак наредних седам година. То је било време када бискуп није могао да контролише поштовање одредбе јер није пуно боравио у граду. У таквој ситуацији, Которанима су свакодневне трговачке потребе и економски закони понуде и потражње превагнули над страхом од екскомуникације.

¹⁶ Питање преплитања сакралног и профаног на примеру празника и светковина у новије време је обрадио С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005.

¹⁷ Которска властела је 1428. године упутила молбу Сињорији да им се дозволи одржавање новог годишњег сајма *in festo Sancte Trinitatis*. Млечани су овај захтев одбили, образлажући да би се окупљањем мноштва људи угрозила безбедност града, в. G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXXIII-XXXIV (1921-1922) 135-136.

¹⁸ Попис празничних дана на које се односила забрана доноси: A. St. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420-1797)*, Zagreb 1934, 82, 94, 136-137; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 141. О бискупу Марину Контарену и о пропису о поштовању празничних дана писала је: К. Митровић, *Которски бискуп Марин Контарено и српска деспотовина*, *Историјски часопис* XLIX (2002) 67-91.

У складу са захтевима религиозности времена, бискуп је прибегао другачијем приступу који је уродио плодом. Коначно укидање недеље као трговачког дана догодило се тек након што је вернике на ту промену припремио један проповедник. Уобичајено за време касног средњег века, велики утицај на становнике градова имале су проповеди које су на трговима и у црквама држали доминиканци и фрањевци, посебно опсерванти, припадници строге стеге ових редова. Мали брат Никола из Задра је током зиме 1443. године држао ватрене проповеди у которској катедрали. Садржај својих проповеди је прилагодио сходно локалном проблему те је имао циљану групу људи које је нарочито осуђивао – трговце, зеленаше, и посебно оне који раде током недељног сајма. Жаром и вештином убеђивања речитим аргументима, овај проповедник је успео да потресе савест которским трговцима. Али изгледа да је и то било недовољно да би се одрекли свог уносног недељног трга. Након фрањевачких проповеди, кнез Леонардо Бембо је сматрао да је ситуација повољна да се уведе нови закон о трговању. Међутим, Которани су ипак покушали да спрече доношење закона. Током заседања Малог већа пред провидура је изашла депутација которске властеле и пучана, са захтевом да се закон не донесе, јер би његово усвајање означило потпуни крах которског трга. Преокрет је настао када је у дворану за већање ушао которски бискуп Марин Контарено са фра Николом из Задра. Поново су запретили екскомуникацијом, ако би се Которани држали *contra timorem Dei et honorem mundi*. Пошто их је подржао и кнез, коначно је донет закон да се недељом може трговати само предметима дневне употребе, а за велики традиционални которски трг одлучено је да се одржава у суботу. Дозвољено је да се у недељу продају само брзо кварљиве намирнице и дрва за грађу и огрев.¹⁹

Физички настрадаји на свештена лица су строго осуђивани и кажњавани изопштењем. Међутим, ни сами свештеници нису били изузети од решавања проблема насиљем. Судаћи према сачуваним которским изворима, највећи број претњи екскомуникацијом изрицан је свештеним лицима. Позадина покретања тужбе била је различита, од дуговања новца, противправног убирања прихода од цркве,²⁰ до проблема

¹⁹ Последице су биле далекосежне и градска трговина је почела да јењава. Од тог времена све више напредује недељни трг у Херцег-Новом, в. А. St. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom*, 82-83, 94.

²⁰ Два случаја екскомуникације свештеника због противправног присвајања црквених поседа детаљно је обрадила на основу необјављених архивских извора: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki*, 331–338. У питању су свештеници Трипун

везаних за насилну страну људске природе. Да су се овакви злочини дешавали у которској бискупији током средњег века говоре два временски удаљена примера - један из 1288, а други из 1449. године. Крајем XIII века которски бискуп Домније је борбу око превласти над католичким црквама у Брскову коју је водио са дубровачким доминиканцима пренео на домен физичког обрачуна. Тужбу против бискупа Домнија поднели су которски доминиканци, који су били под дубровачком кустодијом, 1288. године наглашавајући како је бискуп починио злочин који треба бити кажњен његовом екскомуникацијом. Док је њихов брат Урбан држао мису у част Бога и блаженог Доминика мученика, бискуп и неколико свештеника је ушло у цркву Светог Бартоломеја, насрнувши песницама на њега. Након овог злочина, отишли су до цркве Светог Павла, коју су такође држали доминиканци, и претукли брата Савина из истог реда. Папа Никола IV је тражио од дубровачког опата Светог Михаила на Шипану да которског бискупа доведе пред папски суд.²¹

Средином XV века которски свештеник Матија Паутинов је отпутовао у Рим и тужио код папе свог колегу, свештеника Антонија Друшка, сина богатог которског трговца из редова пучана, Марина Друшка, да га је заједно са својим друштвом, претукао на тргу Свете Марије Колеђате. Папа је упутио декрет 1449. године и тражио да которски бискуп Марин Контарено екскомуникацијом казни починиоце. Међутим, након саслушања сведока слика о почињеном злочину је задобила другачији изглед. Према њиховим изјавама, свештеник Матија Паутинов је са секиром у руци бацао камење на прозор Антонија Друшка, те је поменуто друштво сишло да га спречи, а при том му је Антонијев брат, Данијел Друшко, ударио шамар у покушају да му одузме секиру. Бискуп је оптужене послао у Рим да од папе траже опрост, али свештеника Антуна није казнио забраном богослужења јер није физички напао Паутину.²²

Као последњи пример у овом разматрању околности везаних за казну изопштења у позносредњовековном Котору, изабран је случај

Сцити и Драгоје Драго, а екскомуницирао их је средином XV века которски бискуп Фасеоло. Међутим, оба случаја је у корист свештеника решио његов наследник, которски бискуп Марко Нигрис.

²¹ Крупне грешке у преводу са латинског које су објављене у *Monumenta Montenegrina VI*, 120-121 уочила је и исправила L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki*, 45-46, n.46.

²² О овом случају је детаљно, доносећи и препис документа који се чува у Бискупском архиву у Котору (BAK I, 357), писала: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki*, 341-342, 461-463.

опата манастира Светог Ђорђа, Трипуна Болице, из средине XV века. Осим обиља података везаних за проблематичну личност опата Болице и његово кажњавање, овај случај говори и о снази штовања хостије. Опат Болица је био изузетно конфликтна личност, која је готово цео свој животни век улазила у сукобе, о чему је остало доста сачуваних писаних извора.²³ Сукоб са которским бискупом Анђелом Фасеолом је имао за последицу прво претње, а онда и саму екскомуникацију. Повода је било више: опустелост манастира Светог Ђорђа због опатове небриге, недржање богослужења, необазирање на бискупове наредбе да манастир мора имати капелана. Коначни скандал који је опат Болица приредио била је његова крађа богослужбених предмета - шкриње за мошти и сребрног калежа. Међутим, кап која је пресудила да опат Трипун Болица буде екскомунициран односила се на његово лоше чување хостије (*corpus Christi miserime tenet*) у дрвеној посуди пуној црвоточине. Изопштење је значило да је опату забрањено богослужење и давање Светих тајни, а другим свештеницима и верницима је наређено да га избегавају. Опат је био дужан да плати и новчану казну, између осталог и за набавку нове посуде за чување хостије.

Писани извори о суочавању Которана са интердиктом, као и одабрани примери екскомуницирања верника, лаика и свештеника, пружају сведочанство о заступљености и снази ових највећих црквених казни у свакодневном животу которске комуне у позном средњем веку. Након анализе ових појава као најважнији намећу се два закључка. Први се односи на број познатих казни интердиктом са којима се Котор суочио. Досадашње мишљење о једном интердикту проширено је на два позната случаја, оба изречена у кратком временском раздобљу. Због тога је претпостављено да је у основи ових сукоба лежао неки дубљи мотив. Други закључак се односи на казну екскомуникације. У складу са општом променом коју је ова казна доживела у позносредњовековној католичкој цркви и друштву, разлози њеног изрицања знатно су проширени и у Котору. Пораст броја кажњавања забраном примања и давања Светих тајни стајао је у директној вези са развојем култа хостије и значаја причешћа у позном средњем веку, о чему говоре и которски писани извори који су разматрани.

²³ О опату Трипуну Болици писао је опсежно Р. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Perast 1999, 30-37. У новије време, изворе везане за ову личност сакупила је и анализирао: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki*, 121-130.

Valentina Živković

THE THREAT OF THE PENALTY OF EXCOMMUNICATION IN KOTOR (13TH – 15TH CENTURY)

Summary

Contempt for canonical laws and theological dogmas resulted firstly in rebuke and subsequently in the pronouncing of sentences, which were hierarchically classified according to the severity of the committed sins. The causes and consequences of punishing by excommunication and interdict in late medieval Kotor have undergone some analysis, based on written sources. Also under review were different causes for the appliance of these penalties – religious, political, economic, as well as those which pertained to the sins of individuals.

Prior to the well-known conflict between the city of Kotor and the Pope regarding the appointment of Bishop Sergije II de Bolica, which started in 1328 and gave rise to the imposing of an interdict on Kotor in 1330, the city encountered another instance of interdict imposition, theretofore unknown in the study of this subject matter. This was corroborated by the testament of a denizen of Kotor, Basilius Mathei, registered on October 22, 1327. Basilius had accentuated in this document that he took exception to offering gifts to the priests of Kotor until they were released from excommunication and addressed the Franciscans to lay him to rest and to hold *vigilias* and *pro remedio animae* mass. This mendicant religious order, moreover, had the license to perform all church rituals for the duration of the interdict period. The punishing of the citizens of Kotor with an interdict twice during a short period of time speaks of the dynamics of the conflict between the Pope and the city of Kotor and leads to deliberation regarding the existing of the profound underlying reasons for the conflict.

Judging by the preserved sources, the citizens of Kotor encountered the threats of excommunication repeatedly: in cases when the last will of the testator was unobserved, when monks indulged in marriage or bigamy, in trading during church holidays, as well as due to physical assaults upon priests and neglect of the monastery by an abbot, and lapses in the holding of church services and neglect of the host. A longer listing of sins which demanded excommunicating from Christian society also brought about a frequent application of this penalty, as well as effecting a strong and efficient clerical, social, political and economic weapon against unfit individuals.

Keywords: excommunication, interdict, Kotor, wills, Sacraments, trade, sin.

Чланак примљен: 26. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

КРИВИЧНО ДЕЛО ПАЉЕВИНЕ У ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА ПРЕМА РУКОПИСИМА СТАРИЈЕ РЕДАКЦИЈЕ*

Апстракт: Паљевина извршена са предумишљајем спада у тешка кривична дела и у средњем веку је била сурово кажњавана. У византијском праву ово кривично дело налазимо у многим правним изворима. Норме којима се регулише кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана скупљене су у Скраћеној Синтагми Матије Властара (Е састав, гл. ђ) и Душановом законик у (чл. 99-100) у рукописима старије редакције. У Скраћеној синтагми одредбе о паљевини садрже описе разних облика кривичног дела од најлакшег извршеног из нехата до најтежег извршеног са предумишљајем. Прописана је судска истрага којом је требало утврдити све околности случаја. Казне су пратиле прецизно утврђену виност, па се случајна паљевина није кажњавала, док је за намерну паљевину запређена смртна казна која је извршавана одсецањем главе или спаљивањем. Душанов законик у чл. 99 предвиђа колективну одговорност села за насталу штету, уколико село не преда починиоца коме је запређена казна спаљивањем. У чл. 100 се регулише колективна одговорност околине уколико је паљевина извршена изван села.

Кључне речи: Синтагма Матије Властара, Душанов законик, паљевина, град, село, кривично дело, виност, нехат, предумишљај, случај, казна.

Паљевина спада у тешка кривична дела, ако је извршена намерно, односно са предумишљајем, и била је строго кажњавана у сваком времену и на сваком простору. По наводима А. Соловјева ово кривично дело је већ

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Руска правда изузела из система глоба, заједно са још два кривична дела – разбојништвом и крађом коња и предвидела је тешку казну изгнанства и конфискације имовине, *потокъ и разграбление*. У Псковској судској грамоти из 15. века (чл.7) паљевина је једно од четири кривична дела за која је предвиђена смртна казна: издајство, крађа из цркве, крађа коња и паљевина.¹ У Статуту града Будве има веома мало кривичноправних одредби.² Ипак, кривично дело паљевине се налази баш међу тим одредбама. У њима се говори о паљењу грма, сламе или гувна, стабла маслине, „општинске траве“, плота, „брда“ итд. приближавајући нам слику једне изразито аграрне средине. Казне су биле новчане, а њихова висина је некад зависила од понашања лица које је изазвало пожар – да ли је тражило помоћ и викало и да ли је пожар био изазван намерно или случајно. Будва је често страдала, па је прописана обавеза свих грађана да помажу и у самом граду и у њеном дистрикту, а било је кажњавано и само пасивно држање за време избијања и гашења пожара.³

Византијско право је ово кривично дело предвидело у Еклоги, али и у Земљорадничком закону, а касније и у свим најважнијим законским изворима, као што су Прохирон, Епанагога, Василике, Синтагма Матије Властара и Шестокњижје Константина Арменопулоса.⁴

Еклога (XVII, 41) која је служила као узор за законе из каснијег времена садржи детаљно описане облике паљевине, од злонамерне, односно учињене са предумишљајем, до случајне, која је била последица стицаја

¹ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 257-258. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, 353-354.

² У литератури постоји мишљење да је суђење за кривична дела већ у почетку млетачке владавине прешло у надлежност млетачких судских органа (которског ректора), те да је грађанима Будве за кривична дела суђено по млетачким законима. Тако су и многи прописи кривичноправног карактера изостављени из Будванског статута. У таквим околностима су превагу за нека кривична дела могле имати обичајно-правне норме. *Ž. Bužuklić, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 249.

³ Новчане казне показују да у Будви кривично дело паљевине ипак остаје у систему глоба. *Ž. Bužuklić, Исто*, 252.

⁴ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 257. S. Šarkiћ, D. Popović, *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Beograd, 1996, 93-98. Соловјев сматра да су одредбе о паљевини у потпуном преводу Синтагме Матије Властара која се нигде не налази уз Душанов законик узете из Василика. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Књиге Скопског научног друштва*, Књ. друга, Скопље 1928, 175-176.

неповољних околности, и за коју је наглашено да се не кажњава. Прво је утврђено да се потпаљивач који је подметнуо пожар у граду, са било каквом злом намером или планом да изврши пљачку, кажњава спаљивањем. То је био најтежи облик овог кривичног дела. Даље, потпаљивачу који ван града, у селу или на пољу злонамерно подметне ватру прети такође смртна казна која ће бити извршена на лакши начин за осуђеника (не огњем него мечем). Затим, у градацији облика кривичног дела паљевине долази паљевина учињена нехатом приликом рада на сопственом имању. У том случају починилац је био неопрезан и користећи ватру за уобичајене пољске радове изазвао је пожар који се проширио на суседно имање. Уколико је дан био ветровит или починилац није предузео уобичајене мере опреза, кажњаван је због непажње и несмотрености. Не прецизира се врста казне. Свакако можемо претпоставити да је починилац био дужан да надокнади материјалну штету, а могуће је, с обзиром на лакши облик кривичног дела, и да је казна била новчана. Међутим, уколико је починилац био савестан у свом поступању са ватром на сопственом имању, али се изненада подигао јак ветар и проширио пожар, он није сматран одговорним. Најзад, ако би се неком запалила кућа и тај се пожар проширио, није се сматрало да је крив онај код кога је избио пожар, без обзира на то што је ватра потекла из његове куће, а штета учињена и у суседству. Тако видимо да је прецизно изведена линија виности за све оне случајеве који су се у пракси најчешће дешавали, да је одговорност починиоца следила утврђену виност и најзад да су тежина казне и начин њеног извршења били у складу са свим посебним околностима.⁵

⁵ L. Margetić, *Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 1, Rijeka 1980, 53-78.

Руски превод Еклоге следи пажљиво свој грчки предложак и имајући и њега у виду проверавамо разумевање основног текста: *Те, кто из какой-либо вражды или (с целью) ограбления имущества устраивают в городе пожар, предаются огню. Те же, кто вне городской территории с злым умыслом поджигает селения или поля, или постройки полей, предаются казни мечом. Если же кто-либо, намереваясь выжечь солому или терновник на своем возделанном участке, заложил туда огонь, а огонь распространился дальше и сжег чужие возделанные участки или чужой виноградник, то судье надлежит заняться этим делом и, если огонь распространился по неопытности или беспечности, то виновный возместит ущерб потерпевшему. Ибо если он развел огонь в такой день, когда был сильный ветер, или же не предохранил огонь от дальнейшего распространения, то осуждается как несмотрительный и беспечный. Если же он все предусмотрел, но неожиданно поднялся сильный ветер и поэтому огонь распространился дальше, то не осуждается. И если от происшедшего воспламенился*

Тарановски закључује да је у средњовековној Србији кривично дело паљевине пре доношења Душановог законика потпадало под обичајно право и да због тога и нема овог кривичног дела нигде у изворима партикуларног права, као што су манастирске хрисовуље, уговори и други писани правни акти.⁶ Међутим, треба имати у виду да у Номоканону св. Саве, односно у његовом делу чији је извор у византијском Прохирону, а назива се Закон градски, налазимо кривично дело паљевине које је формулисано, са неким разликама у односу на Еклогу, али такође уз детаљно разграничење намере и нехата и са предвиђеним казнама које следе утврђену виност починиоца.⁷ Осим тога, српска редакција Земљорадничког закона садржи неколико чланова о паљевини.⁸

Земљораднички закон српске редакције кривично дело паљевине предвиђа у чл.60-62. У чл.60 се регулише материјална одговорност за паљење туђих кола и за крађу, па се за оба кривична дела предвиђа исплата двоструке вредности запаљене, односно украдене ствари.⁹ У тексту није наведено да ли овај новац треба да се исплати у целости оштећеном или неком органу власти или да се подели између њих. У чл.61 се говори о намерној (са предумишљајем) паљевини гумна или стога жита, а за такво дело се предвиђа казна спаљивања починиоца.¹⁰ Даље се,

чей-либо дом и сгорели некоторые из принадлежащих ему вещей и огонь разошелся так, что загорелись какие-либо из окружающих строений, то не будет привлечен к ответственности, если этот пожар произошел непреднамеренно. Е. Э. Липшиц, *Эклога, византийский законодательный свод VIII века*, Москва 1965, 72. Коментаришући овај члан аутор наводи и друге римске и византијске изворе у фн.41, в. Исто, 75, а упућује и на *Закон судни људем* у коме се налазе и црквене казне за ово кривично дело. Исто, 187-188. Уп. L. Burgmann, *Ecloga*, Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, Frankfurt am Main, 1983, 240.

⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 354.

⁷ А. Соловјев, «Градски закон» у средњовековној Србији, Архив за правне и друштвене науке, XVI, Београд 1928, 342-347. Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 133.

⁸ Најновије издање Земљорадничког закона са преводом и детаљним коментарима о сваком члану објавио је М. Благојевић, *Земљораднички закон, средњовековни рукопис*, САНУ, Извори српског права XIV, Београд 2007.

⁹ Чл.60: *Они који запале туђа кола или који украду, нека дају двоструку вредност. Жегџиен кола тоуждаа или крадџиен. сѣгѣвою цѣною да въздадѣтъ.* М. Благојевић, Исто, 68-69.

¹⁰ Чл.61: *Ко у гумно или стог жита подложи огањ из личне мржње или вражде, нека буде огњем сажежен. Жѣ Иже въ гоумнѣ или швнтѣли вѣлѣжшии огнь къ ненависти шсовници, или вражди. шгниемъ сѣжежени да вѣдѣтъ.* М. Благојевић, Исто, 68-69.

у чл.62, укратко наводи да се онај ко запали зграду са сеном или плевом кажњава сечењем руке.¹¹ Ни у једном од наведених чланова нити пак у неком посебном члану не видимо могућност ослобађања од одговорности за нехатну или случајну паљевину. Предвиђен је само онај облик кривичног дела у коме се подразумева зла намера, односно утврђује виност починиоца, а значајна разлика се прави једино с обзиром на врсту ствари која је запаљена. Следствено томе, казна за паљење кола је новчана у износу двоструке вредности запаљене ствари, а казна за паљење гумна или стога жита је смртна и то веома тешка по начину извршења – спаљивањем починиоца. Нису предвиђене никакве олакшавајуће околности. Одредбе су сведене, кратке и прецизне. Нешто лакша, али ипак веома тешка казна (сечење руке) је одређена за паљење зграде у којој се чувало сено или плева. Можда се сматрало да је опасност од ширења пожара мања у таквом случају. Свакако је паљевина, онако како је видимо из текста српске редакције Земљорадничког закона, била управљена против највиталнијих интереса сеоског становништва, па су и казне биле сурове.¹² У Закону се не предвиђа паљевина кућа у насељима, јер је то, вероватно, било регулисано у неком другом важећем правном извору, писаном или обичајном.

Кривично дело паљевине је у законодавству цара Стефана Душана предвиђено у неколико чланова, и то: у Скраћеној Синтагми Матије Властара и у Душановом закону у рукописима старије редакције, односно у Јустинијановом закону и Душановом закону у рукописима млађе редакције.¹³

У Скраћеној синтагми се одредбе о паљевини налазе у Е саставу, гл.Џ, (*Глава Џ О запаленіи.*) и садрже описе неколико облика учињеног дела који се слажу са описима и логиком испитивања виности починиоца какве смо видели у Еклоги. Међутим, за разлику од Еклоге, полази се од најлакшег облика и за њега се користи сажетија формулација дела чије се последице гранају у две могућности. Прва могућност је да је кривично

¹¹ Чл.62: *Ономе ко подложі огањ или у зграду са сеном или плевом, нека се рука одсече. ꙗѣ Или въ двѣмъ сѣна или плѣвы вѣлѣжшен ѡгнѣ. ꙗѣ да ꙗѣ ꙗѣ(ъ) се.* М. Благојевић, Исто, 68-69.

¹² М. Благојевић коментарише суровост казне и упозорава да су после спаљивања житарица и земљорадник и цела његова породица били изложени опасности смрти од глади. Детаљне коментаре уз чланове о паљевини и податке из других сачуваних докумената в. М. Благојевић, Исто, 152-156.

¹³ О рукописима обе редакције в. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, Необјављена докторска теза, Београд 2004, 151-153.

дело учињено из нехата у току уобичајених радова на сопственом имању за које се и иначе користио пламен (нпр. спаљивање стрњике). У овом случају се ватра проширила и спалила нечије усеве или виноград или нешто друго. Прописана је судска истрага којом је требало утврдити околности случаја: *Аще кто стрњиште своѣе нивы хотѣ пожещи и вѣложит вѣ нѣ огнь, огнь же и мимо то прѣминуѣ тоуждее пожежсет нивы, или тужди виноград или ино что, подобает судіам истезати...* Ако се истрагом утврди да је починилац учинио кривично дело из нехата, јер није предузео потребне мере опреза или се није довољно потрудио да савлада пожар који се ширио, проглашаван је кривим, али се из текста Синтагме не виде ни врста ни висина казне: *аще оубо по небрѣженю или неискоусѣствѣ вѣспалившиаго огнь сіе бысть, или нѣст браниль вѣсею силою, еже не прѣминути на прѣд пламену, ꙗко небрѣгъ сицевы и нерадивъ осуждаѣесе.* Тако је опет могуће претпоставити, као и због непотпуне формулацију у Еклоги, да је казна била новчана и да се штета мора надокнадити. Друга могућност се приказује као неповољан стицај околности у коме је онај ко је запалио ватру, без икакве зле намере, учинио све да спречи несрећу. Сматрало се да се такав догађај одиграо без ичије кривице, па да нема ни казне: *аще ли вѣсачскы онъ бранильъ есть, вѣнезаану же вѣтръ припаде и огнь пламень на вѣрѣжденнаго прѣнесе, неповинънъ есть иже огнь вѣспаливы.*¹⁴

У Синтагми се у истој глави предвиђа још један случај у коме јесте запаљена туђа имовина, али у коме такође нема ни одговорности ни кривца ни казне. Наиме, ако се некако запалила нечија кућа (значи, опет ненамерно), па се одатле ватра проширила и спалила туђу имовину, није одговоран власник куће: *З а к о н. Аще от некоѣго прилученіа домъ нечїи запалитсе и оттоуждоу огнь истекъ съблизу лежееще запалит, ничимже осуждаѣетсе иже испрѣва запаливы се.* Очигледно се сматрало да је

¹⁴ Текст је наведен према издању у књизи Т. Флорински, *Памятники законодательной дѣятелности Душана Цара Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888. Приложения, 168-169. *Ако ко хоће да запали стрњиште на својој ниви, па на њој наложи огањ и поред тога (огањ) пређе (и) туђе ниве спали или виноград или нешто друго, треба судије да испитају, да ли се ово десило због небриге или неискуства онога који је запалио ватру или није бранио свом снагом пламену да не пређе даље. Ако је (то било) по небризи и нераду онога, (он) се осуђује. Ако ли је он бранио из све снаге, али изненада дуне ветар и огањ пламен пренесе, није крив онај који је огањ запалио.* (прев. Б.Марковић) Уп. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, 262. Неког прецизнијег објашњења о казни нема ни у Студеничкој Синтагми коју је објавио Мошин: V. Mošin, *Vlastareva Sintagma i Dušanov Zakonik u studeničkom »Otečniku«*, Starine, 42, Zagreb 1949, 7-93, 68.

његова невоља већ довољно велика сама по себи и да је не треба увећавати, поготово што нема никакву кривицу. У наставку се уопштено препоручује да се прашта оно што је случајно запаљено: *З а к о н. По прилучаю бывшее запалѣніе пращется*¹⁵

Следи једна кратка одредба о паљевини зграде или стога пшенице која веома личи на непрецизно пренету и делимично измењену одредбу из чл.61 Земљорадничког закона: *Иже хранину или стогъ пшенице пожсегъ въ вѣдѣніи, быемъ бывъъ прѣвѣ и огнемъ съжизається*. Јасно је да је паљевина намерна, а запрећена казна се састоји из две казне, и то телесне казне батинања и смртне казне која се извршавала спаљивањем. Посебно је предвиђено и кривично дело намерне (с умишљајем) паљевине нечије куће (по лукавству). Оваква паљевина је кажњавана смртном казном извршаваном одсецањем главе. *Иже по лукавству попаливъ домъ нечїи, главою да оусѣчеться*.¹⁶

На крају се укратко описује драматична ситуација у којој би неко, да би спасао своју кућу од пожара који се шири, разорио суседну. Починилац се нашао у тешким околностима - он сам је већ претрпео велику штету, очигледно се законском регулативом његова одговорност ограничава само на процењену вредност учињене штете, па се, доследно, одређује плаћање одштете, без обзира на то да ли је ватра стигла до суседне куће или није: *Аще кто запалѣнію бившу, заеже съхранити свои домъ разоритъ сусѣдніи, празднуетъ акуліею, рекше тѣщета, любо огнь достиже, любо прѣдоугашень бысть*.¹⁷

Колико се састављач српске редакције Синтагме држао свог узора, односно грчког текста Синтагме Матије Властара? На то питање је желео да одговори још Флорински крајем осамдесетих година 19. века. Стога је норме о кривичном делу паљевине грчког оригинала и српског превода објавио заједно и закључио да се српски текст у свему слаже са грчким, те да је превод веран оригиналу.¹⁸

¹⁵ Текст је наведен према издању у књизи Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 168. Уп. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 262. и V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 68.

¹⁶ Текст је наведен према издању у књизи Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 168. Уп. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 262. и V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 68.

¹⁷ Текст је наведен према издању у књизи Т. Флорински, *Памятники, Приложения*, 168-169. Уп. С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, 262, V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 69. О ненамерној и намерној паљевини уп. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 100-101.

¹⁸ Т. Флорински, *Памятники*, 403-404.

А. Соловјев у својој класификацији кривичних дела описаних у Синтагми смешта паљевину међу опште опасна кривична дела, а не међу кривична дела против имовине, и то с правом, како се види и према строгим казнама (*jure talionis*) и према пажњи коју су редактори посветили овом кривичном делу још од Еклоге, уз нарочити труд да се поставе законски оквири који би омогућили утврђивање степена виности починиоца. Као директан старији грчки извор Соловјев наводи Василике, истичући да је Матија Властар преузео само световне законе.¹⁹

Душанов законик се бави кривичним делом паљевине у чл. 99 и 100 (према нумерацији С. Новаковића која је прихваћена у литератури).²⁰ У чл. 99 регулише се кривично дело паљевине која је изазвана намерно, односно са предумишљајем: *Ко се нађе да је запалио кућу или гумно, или сламу, или сено, из пизме коме. . .* У питању је огромна штета која је неком начињена, али и могућност да се такав пожар прошири, јер је у питању веома запаљив материјал. Стога је и забрањена казна веома оштра - смртна казна која треба да буде извршена спаљивањем починиоца: *да се тај паликућа сажеже на огњу*. Уколико овлашћени органи не нађу паликућу Законик предвиђа колективну одговорност целог села и у том делу се потпуно одваја од Еклоге односно, традиције римско-византијског схватања личне одговорности: *Ако ли се не нађе, да то село преда паликућу*. Очигледно се сматрало да се у самом селу морало знати ко је починилац и да је оправдано да се село обавезе да га преда. Међутим законодавац не прети сељанима никаквом телесном или било каквом другом казном, уколико не предају починиоца. Довољна је она сума коју би свакако платио паликућа као надокнаду штете, у висини реалне процене, али даље није прецизирано да ли се у пракси одређује некаква додатна новчана казна: *Ако ли га не преда, да плати то село што би паликућа платио*.²¹

¹⁹ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 175-176. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 175-176.

²⁰ У Атонском рукопису према коме се текст наводи то су чл.98 и 99. Д. Богдановић, *Атонски препис и превод Атонског преписа*, Законик цара Стефана Душана, I, Струшки и Атонски рукопис, САНУ, Београд 1975, 164-207. За друге рукописе старије редакције в. М. Пешикан *Индекс чланова*, Законик цара Стефана Душана, III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, САНУ, Београд 1997, 465-469.

²¹ Чланови 99. и 100. се наводе према Атонском рукопису где су то чланови 98. 99. Д. Богдановић, *Атонски препис и превод Атонског преписа*, Законик цара Стефана Душана, I, 187. Н. Радојчић наводи текст у чл.99 по Струшком, а називом по Атонском рукопису, док је у чл.100 текст такође по Струшком, а натпис по Призренском рукопису. Уп. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960, 62.

Надокнада штете није увећана неким евентуалним износом вишеструке вредности изгореле ствари (куће, сламе итд.) у односу на реалну процену штете, али се можда крије у формулацији *да плати то село што би паликућа платио*, а што се одређивало према нама непознатом начину. Такође није јасно да ли је смртна казна за починиоца истовремено значила да штету ипак неко мора надокнадити, односно да то морају учинити његови наследници који немају никакву кривицу.

У чл.100 Законика се предвиђа само начин надокнаде штете уколико је паљевина извршена изван села. Ту се поново срећемо са колективном одговорношћу која је била дубоко утемељена у српској правној традицији. Наиме у случају да је паљевина извршена изван села, дужна је *околина* да штету надокнади или, као и у претходном члану, да преда починиоца. Законодавац не сматра за потребно да понавља врсту казне за самог починиоца и начин њеног извршења, јер је то већ речено у претходном члану, па се подразумева иста и за нешто другачију варијанту истог кривичног дела. Могуће је и да се сматрало да није потребно понављати одредбе о степену виности и одговарајућим казнама, јер се то све већ налазило у *Скраћеној синтагми*, па је даље било важно предвидети у Законику начин наплате новчане надокнаде у случају паљевине извршене ван насеља, ако починилац буде недоступан.

Тарановски закључује да је одговорност села била супсидијарна и да су село и околина могли слободно одлучити да ли ће предати потпаљивача или не. С. Новаковић је, напротив, мислио да заједница – село или околина нису правиле избор, јер то не било у њиховом интересу, већ да једноставно некада није било могуће пронаћи или предати потпаљивача.²² Тарановски даје предност логици и искуству обичајноправних норми које су важиле у друштвима у којима појединац не бива увек одговоран државном апарату него је члан заједнице која га, бар делимично, штити. Тако Т. Тарановски претпоставља да заједница није предавала потпаљивача, ако његова кривица већ претходно није била извесна према сазнањима у самој заједници, ако је нпр. паљевина била случајна или нехатна, ако није било умишљаја или се чак потпаљивач није налазио потпуно при свести.²³

²² С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1926. 204-205.

²³ *Стари суд није кажњавао кривца, него кривично дело, те није улазио у претрес питања о виности и подобности за урачунљивост. Та је питања решавала ужа заједница, којој је кривац припадао, решавала их је, тако рећи, интуитивно према правној свести народној, те ако је нашла, да нема виности или урачунљивости,*

Л. Урошевић је у својој класификацији, према савременијем схватању, паљевину сместио међу кривична дела против опште сигурности људи и имовине. Није се сложио ни са С. Новаковићем ни са Т. Тарановским око правног тумачења последица које Душанов законик предвиђа за село које није испунило своју законску обавезу и предало починиоца државним органима власти. Он сматра да је погрешан закључак којим се одговорност села своди на цивилно-правни карактер и исцрпљује плаћањем новчане надокнаде и истиче да последице које сноси село спадају у кривично право, те да формулација у чл.99 значи да село мора да буде спаљено уместо починиоца, ако неће да га изда (а не ако не може да га изда). Заснива своје тумачење, између осталог, и на речи *патил* која се везује и за починиоца и за село.²⁴ Л. Урошевићу је свакако изгледало недоследно да се у Законику прво предвиди најтежа могућа казна за починиоца једног веома опасног кривичног дела, а затим колективна одговорност села сведе само на плаћање одштете и да се потпуно изостави свака друга казна. Поготово изгледа чудно да се према Законику том истом селу омогућавао слободан избор - да преда или да не преда кривца. Међутим, ни Л. Урошевић не нуди потпуно објашњење предвиђене санкције. Наиме, нејасно је да ли би спаљивање села значило и *расан*, што би у ствари било тешко очекивати уколико нечијом кривицом није дошло до катастрофалног пожара. Поставља се питање како би то било изведено, односно да ли би то значило потпуно уништење имовине (непокретне, покретне?) свих становника села, њихово расељавање итд. Намеће се цео низ отворених питања која се појављују уколико бисмо прихватили овакав став. Сматрамо да треба имати у виду да су државне власти од друштвене заједнице постепено преузимале право и обавезу кажњавања за почињена кривична дела, па је у том дуготрајном процесу некада било и паралелних правних радњи и својеврсне недовољно јасне

није кривца предавала суду, него је за њега плаћала. И то се потпуно слагало с интересима села, да сачува своје вредне чланове, који су пали у противправну радњу због неких неприлика, Супсидијарна је колективна одговорност коригирала формално процењивање кривичног дела од стране суда. То је стари обичајноправни поредак који је код паљевине Законик одржао и санкционисао. Т. Тарановски, Историја српског права, 354.

²⁴ *Према чл.99 кад би се учинила паљевина у селу, село је имало да изда кривца („да да пожешца“) а ако га не изда („не даст“), село је имало да поднесе оно што би имао поднети учинилац дела („што би пожешца патил и платил“). Л. Урошевић, Правосуђе и писано право у средњовековној Србији, Београд 1939, 198-200.*

поделе надлежности, па самим тим и недоследности и несагласности. Употпуњавање државне улоге у кривичном праву се постизало временом, снажењем и добром организацијом државних органа, али и самом праксом. Са друге стране треба истаћи да се баш на овом примеру види колико је важно познавање текстова свих сачуваних рукописа и њихово стално поређење, јер баш у овом делу формулације одредбе о паљевини постоје разлике међу рукописима. Тако у најстаријим рукописима, Струшком и Атонском нема речи *патиљ* на којој Л. Урошевић, између осталог, заснива свој закључак. Нема је ни у Хиландарском, Ходошском, Бистричком, Барањском и Раковачком рукопису, док Студенички рукопис уопште нема овај члан. Реч *патиљ* налазимо само у Призренском рукопису, али у фусноти најновијег издања је М. Пешикан реч *патиљ* означио као обичну писарску грешку: *патиљ и платил' уместо самог патиљ као у другим рукописима*.²⁵

Постоји још једна значајна разлика међу рукописима Законика и то разлика која не изгледа као резултат омашке или неразумевања. Наиме, у неким рукописима нема уопште оног дела одредбе који предвиђа казну спаљивања за починиоца кривичног дела.²⁶ Регулише се само начин

²⁵ Фусноте уз препис Призренског рукописа, уп. М. Пешикан. *Призренски препис и превод Призренског преписа*, Законик цара Стефана Душана, III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, САНУ, Београд 1997, 126.

²⁶ У рукописима старије редакције казна спаљивања је предвиђена за починиоца кривичног дела паљевине у: *Струшком* (чл.57-58), Д. Богдановић, *Струшки препис и превод Струшког преписа*, *Атонском* (чл.98-99), Д. Богдановић, *Атонски препис и превод Атонског преписа*, Законик цара Стефана Душана, I, 108-109, 186-187; затим *Хиландарском* (чл.88-89), Д. Богдановић, *Хиландарски препис и превод Хиландарског преписа*, *Ходошском* (чл.88-89) Д. Богдановић, *Ходошки препис и превод Ходошког преписа*, *Бистричком* (чл.97-98), Д. Богдановић, *Бистрички препис и превод Бистричког преписа*, Законик цара Стефана Душана, II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, САНУ, Београд 1981, 96-97, 134-135, 194-195; најзад у *Барањском* (чл.98-99), и *Шишатовачком* (чл.87-88), а није у *Призренском* (чл.98-99), и *Раковачком* (94-95), Д. Богдановић, М. Пешикан, *Барањски препис*, *Призренски препис*, *Шишатовачки препис*, *Раковачки препис*, Д. Богдановић, М. Пешикан, И. Грицкат-Радуловић, Б. Марковић, *Превод Барањског преписа*, *Превод Призренског преписа*, *Превод Шишатовачког преписа*, *Превод Раковачког преписа*, Законик цара Стефана Душана, III, 58-61, 126-127, 196-197, 252-253. Овог члана уопште нема у Студеничком рукопису Законика који садржи само 61 члан. Д. Богдановић, *Студенички препис и превод Студеничког преписа*, Законик цара Стефана Душана, II, 41-59. Уп. V. Mošin, *Vlastareva Sintagma*, 87-93.

плаћања накнаде за учињену штету и то од стране села и околине, ако село не преда починиоца, односно ако то не учини околина. Могуће је да је казна изгледала претерано сурова редакторима Законика, поготово што се у опису кривичног дела не помиње да је било некаквих жртава које су на страшан начин страдале у пожару него се само набрајају објекти које је починилац запалио било у селу било ван њега. Истини за вољу жртава није било, односно оне се не помињу ни у одредбама Синтагме ни у одредбама старијих византијских правних извора (нпр. у Еклоги или Прохирону), па се на тај разлог не можемо ослонити. Такви сложени случајеви, у којима је било и људских жртава, решавани су вероватно на основу коришћења више релевантних одредби, као што се ради и у савременом свету. Изостављање навођења сурове казне у неким рукописима Законика, а прецизно предвиђање начина наплате штете у чл. 99 и 100, можда баш указују на могућност коју је истакао још А. Соловјев: *То изгледа као излаз за ублажавање страшне казне прописане у Синтагми, која у ствари није радо извршавана ни у Византији ни код Срба.*²⁷

После пажљивог читања свих наведених текстова јављају се недоумице које потврђују да је без додатних поузданих података веома тешко са сигурношћу реконструисати слику практичне примене чланова о кривичном делу паљевине према законодавству цара Стефана Душана. Остаје стална и ненадокнадива празнина без сачуваних архивских докумената који би нам приближили правну праксу из времена настанка рукописа старије редакције. Стога је још драгоцене проучавање онога што имамо - сачуваних рукописа законодавства цара Стефана Душана, међусобно поређење текстова тих преписа и њихово саврњавање са старијим законским изворима.

²⁷ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 257-258.

Biljana Marković

**ARSON IN THE LEGISLATION OF TSAR STEPHAN DUSHAN
ACCORDING TO THE MANUSCRIPTS OF MORE ANCIENT
REDACTION**

Summary

Arson is a crime if committed intentionally or maliciously and was often followed by cruel punishments (*jure talionis*) according to older law sources.

In the legislation of Tsar Dushan, arson can be found in several articles in the Abridged *Syntagm of Matiya Vlastar* and in Tsar Dushan's Code in manuscripts of the more ancient redaction and also in Iustinian's Law and in Tsar Dushan's Code in manuscripts of the more recent redaction. This crime is contained in a variety of Byzantine legal sources the most important of them being: Ekloga, Agricultural legal Code, Prochiron, Epanagoga and later the Syntagm of Matiya Vlastar and The Six Books of Constantine Armenopulos.

In the Abridged Syntagm the regulations contain descriptions of different forms of arson in villages and towns, in both rural and urban life conditions. A judicial inquiry was regulated in order to determine all the circumstances of the accident, when significant destruction of property had occurred. Arson is prosecuted with attention to the degree of severity and sometimes was followed by death sentence by decapitation or burning to death.

Tsar Dushan's Code deals with arson in articles 99 and 100 (according to the generally accepted numeration of Stojan Novakovic). Collective responsibility of the village (articles 99) for the damage and destruction of property if the village does not hand over the suspect to the authorities is regulated in all manuscripts of the more ancient redaction. If the village would hand over the suspect, he would be investigated. If he would be found guilty, he would be punished with death sentence. In case the arson was committed outside the village (article 100) collective responsibility was regulated for the territory of the surrounding villages if the suspect had not been handed over to the authorities as in the previous article.

Key words: The Syntagm of Matiya Vlastar, Tsar Dushan's Code, arson, village, town, manuscripts of the more ancient redaction, regulation, accident, suspect, punishment.

Чланак примљен: 14. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Невен ИСАИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд

НЕКОЛИКО НОВИХ ПОДАТАКА ИЗ 1436. ГОДИНЕ О ФАМИЛИЈАРИМА ХРВАТИНИЋА У ЖУПАМА ЗЕМУНИК И ГЛАЖ*

Анстракт: На основу до сада непознате повеље угарског краља Жигмунда, издате 20. јануара 1436. десеторици властеличића од *Gernusze*, овај рад доноси нове податке о фамилијарима Хрватинића у Доњим Крајима, односно о њиховим поседима у жупама Земуник и Глаж – селима *Sergowczy*, *Mołuchna*, *Glode*, *Zowenowazela* и *Dabarcza*. Убикација поменутих топонима је од великог значаја за историју насеља северозападне Босне и града Бања Луке. Такође је утврђено да се војвода Јурај Војсалић, непосредни сениор десеторице дестинатара Жигмундове повеље, називао сином Војслава од Сокола, чиме се долази до сазнања где је столовао наведени брат Хрвоја Вукчића. Угарски краљ потврдио је изворну Војсалићеву даровницу наступајући и сам као дародавац, будући да су поменути фамилијари и њему верно служили, по свему судећи током похода Матка Таловца на Босну.

Кључне речи: краљ Жигмунд, Јурај Војсалић, Матко Таловац, Миливој Мачић, Доњи Краји, жупа Земуник, жупа Глаж, XV век, 1436. година.

Великашки род Хрватинића, као и област Доњих Краја, одавно су предмет изучавања критичке историографије и њима су биле посвећене бројне студије од XIX века до данас.¹ Осим у делима Мавра Орбина и

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Од посебног значаја су монографије: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416)*, Zagreb 1902. и J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002. Погледати и: Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008. (магистарски рад у рукопису).

Ивана Луцића, у Архиву Баћањија у Керменду (чији су сачувани делови данас у Будимпешти), Дубровачком архиву и Архиву ХАЗУ у Загребу, изузетно вредна грађа о Доњим Крајима и њиховим господарима може се пронаћи у Државном архиву у Задру и Каптолском архиву у Сплиту, али и у неким серијама Мађарског државног архива (Magyar országos levéltár) у Будимпешти.²

Недавно је Срђан Рудић објавио рад на основу једне непознате повеље краља Жигмунда Рестоју Милохни, која је у тесној вези са документом који представља основу овог чланка.³ Одраније је било познато да је краљ Твртко II, са својом делегацијом, боравио у Мађарској крајем 1435. и почетком 1436, као и да је тамо издао повељу фрањевцима у Босни.⁴ Знало се и да су у тој делегацији били канцелар Рестоје Милохна и још тројица племића.⁵ Изгледа, међутим, да је босанска делегација била ширира, о чему ће речи бити нешто касније.

Повеља краља Жигмунда извесној властели од *Gernycze* издата 20. јануара 1436, која је предмет наше анализе, никада до сада није обрађивана у историографији, иако се „крила на отвореном“. Као део фонда *Архив породице Франкопана* првобитно се налазила у замку Порпето крај града Удине у североисточној Италији.⁶ Одатле је, вероватно почетком XX века, пренесена у Мађарски државни архив у Будимпешти где је добила нову серијску ознаку – Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár 38522 (=DL 38522). Исправе *Архива Франкопана*, иако се тичу готово искључиво хрватске историје, уврштене су у Смичикласов Дипломатички зборник само за период до половине XIV века, док је њихов већи део објављен у дипломатарима породица Благајских и Франкопана и дипломатару тзв. Доње Славоније. Десетак исправа је

² I. Borsa, *Diplomatička zbirka fotokopija Mađarskog zemaljskog arhiva*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU 13 (1983) 245–249; M. Ančić, Jajce. *Portret srednjovjekovnoga grada*, Split 1999, passim; *Collectio diplomatica Hungarica – A középkori Magyarország digitális levéltára*, Budapest 2008.

³ С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, Историјски часопис (=ИЧ) 58 (2009) 173–180.

⁴ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, 150–151; *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463* (=Napretkova poviest BiH), Sarajevo 1942, 493; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 263–265.

⁵ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 150–151.

⁶ R. Lopašić, *Spomenici tržaćkih Frankopana*, Starine JAZU 25 (1892) 208–210, 319–329; D. Frangipane – S. Potočnjak, *Prilog istraživanju arhivske građe o Franu Krsti Frankopanu – L'archivio Frangipane, Joannis, Fluminensia* 22 (2010) 55–60.

публиковано недавно у научним часописима, док двадесетак још увек није доживело издање.⁷ Међу њима и исправа DL 38522.

На постојање ове повеље, али не и на њен садржај, указао је регест који је у Порпету преписао, а 1892. и објавио Радослав Лопашевић.⁸ Из текста се може закључити само да је документ носио број 49, да га је издао цар и краљ Жигмунд, на дан светог Фабијана и Себастијана у Секешфехервару (Стоном Београду) и да се њиме потврђује даровница „војводе Ђорђа, сина Војслава од Сокола“ којом је он неким својим присталицама доделио неколико села. Штури податак није привукао пажњу историчара, па нико није наслутио да се иза поменутог „Ђорђа“ заправо крије војвода Јурај Војсалић, нећак и главни наследник Хрвоја Вукчића.⁹

Дигитализацијом инвентара Мађарског државног архива, научној јавности су постали доступни регести скоро свих повеља које се чувају у Будимпешти. За разлику у порпетских, ови сажеци су богатији и прецизнији и на основу њих смо утврдили садржај Жигмундове исправе. За исправу DL 38522, наиме, стоји да ју је издао краљ Жигмунд Миливоју званом Мачић од *Gernycze*, петорици његове браће (Степану, Бољку, Петру, Драшоју и Радоју) и њиховим сродницима од исте *Gernycze* – Твртку, Ладиславу, Ружиру и Угљеши. Повељом је потврђена даровница Јурја, војводе Доњих Краја и сина Војслава од Сокола, издата наведеним особама због њихове верне службе. Њоме су им уступљена војводина села

⁷ L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897; T. Smičiklas etc, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* IV–VII, XI, XVI, Zagreb, 1906–1909, 1913, 1976; L. Thallóczy – S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus* I, Budapest 1910; L. Thallóczy – S. Horváth, *Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyéek) 1244–1710*, Budapest 1912; V. Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322–1527*, Zagreb 1917, 107–109; M. Ančić, *Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 38 (1996) 70–72; Isti, *Splitski i Zadarski kaptol kao „vjerodostojna mjesta“*, Fontes 11 (2005) 64–66; D. Karbić, *Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti (=OPZ) HAZU 16 (1998) 109–111.

⁸ R. Lopašić, *Spomenici tržačkih Frankopana*, 323–324. У регесту, наиме, стоји само: „XLIX. 1436. la festa de' santi Fabiano e Sebastiano. – Alba reale. – Sigismundo imperatore, re di Ungheria, conferma donazione di alcune ville e possessi fatta da Giorgio qn. Voyzlao de Zokol, vayvoda ad alcuni suoi aderenti.“

⁹ О Јурју Војсалићу погледати: N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle* II, Paris 1899, 158, 173, 274, 342; J. Мргич-Радојчић, *Доњи Краји*, 115–118; *Српски биографски речник (=СБР) III (Д–З)*, Нови Сад 2007, 620 (Ј. Мргич).

Sergowczy, utraque Mothychna, Glode, Zowenowazela и Daborcza у дистриктима тј. жупама Земуник (*Zemalnyk*) и Глаж (*Glas*). Замољен да се сагласи са донацијом, краљ је, због служби и услуга које су дестинатари учинили њему самом, потврдио Војсалићеву исправу и оснажио је новом, нашавши се лично у улози дародавца и уступивши поменуто села, са свим оним што им припада, представницима рода од *Gernycze*.¹⁰ У мађарском регесту стоји још и податак да је издати документ „*Relatio Matkonis de Talloucz, regni Sclavonie bani*”, односно извештај славонског бана Матка Таловца, у том тренутку надлежног за питања Босне и Хрватске.¹¹

Већ и сам наведени сажетак, којим је обухваћен читав садржај исправе, пружа низ значајних података за историју Босне 30-их година XV века. На основу места и датума издавања повеље јасно је да се то десило за време боравка босанске делегације на угарском двору.¹² Документ отвара и низ питања – ко је све био у наведеној делегацији, ко су заправо дестинатари, о којим се селима ради и шта је, конкретно, била служба којом су Миливој Мачић и његови сродници од *Gernycze* заслужили даровнице свог војводе и угарског краља. На сва ова питања, настојаћемо да пронађемо што уверљивије одговоре.

Пре тога се треба се запитати и како је повеља издата фамилијарима једног босанског великаша доспела у *Архив Франкопана*. О томе се не може дати коначан суд, али је могуће да се радило о примерку у поседу Матка Таловца који је некако доспео у руке Стјепана Франкопана, његовог колеге на банском положају, или Ивана (Анжа) Франкопана, цетинског кнеза и смењеног бана, са којим је Таловац ратовао током 1436.

¹⁰ *Collectio diplomatica Hungarica*, Budapest 2008. Босна се, међутим, у документу уопште не помиње.

¹¹ На повељи издатој Рестоју Милохни такође стоји „*Relatio Matkonis de Talloucz, regni Sclavonie bani*” – Magyar országos levéltár (=MOL), DL 44077 (повеља припада збирци докумената пренетој из Мађарског народног музеја). О Матку Таловцу погледати: V. Klaić, *Povijest Hrvata* III, Zagreb 1980³, 153–250 (passim); E. Mályusz, *A négy Tallóci fivér*, *Történelmi szemle* 23/4 (1980) 531–587; Isti, *Kaiser Sigismund in Ungarn 1387–1437*, Budapest 1990, према регистру.

Занимљиво је што се у Жигмундовој повељи Рестоју наводи да су додељени поседи у „нашем краљевству Босне“, док се у повељи Војсалићевим фамилијарима не наводи где су дистрикти Земуник и Глаж, а Доње Краје не прати одредница *Босне*, као нпр. у повељи Хрвоја Вукчића Жигмунду из 1393 (*...Inferiorum Bozne partium...*). Погледати: Н. Исаиловић, *Повеља војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду и краљици Марији*, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 87–97.

¹² P. Engel – N. Tóth, *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*, Budapest 2005, 130; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 263–265.

године.¹³ Јурај Војсалић је био угарски савезник и могуће је да су његови фамилијари учествовали и у походу бана Матка на Анжове поседе, мада о томе нису сачувани подаци. Упркос ћутању извора, није искључена могућност да је Жигмундова повеља могла бити и заплењена у рату.

*

Питање састава босанске делегације у тесној је вези са околностима које су претходиле њеној посети угарском краљу у Секешфехервару и које објашњавају и заслуге дестинатара повеље из 1436. За то се треба вратити неколико година уназад.

У Босни се од 1415. постепено почео учвршћивати турски утицај, а чести династички и феудални сукоби додатно су слабили централну власт. Извесних помака према стабилизацији прилика је било, али су упоредо са тиме јачали и обласни господари.¹⁴ Иако је, током своје друге владавине, Твртко II успео да се учврсти на трону, више пута је имао неприлике са рођацима и властелом. Он се раније појављивао као турски штићеник, али се временом везао првенствено за угарску круну. Почетком 30-их година XV века сличну политичку оријентацију имали су и војвода Доњих Краја и главни баштиник земаља Хрватинића Јурај Војсалић, са својим сродницима, као и хумска властела Радивојевићи-Влатковићи. Међусобно завађени Косаче и Павловићи били су тада непријатељски настројени и према босанском и према угарском краљу, а под снажним утицајем султана Мурата II.¹⁵ Након Конавоског рата, против Твртка II је устао претендент Радивој Остојић, турски штићеник, кога су, временом, подржали Косаче, Павловићи и Србија, која је успешно ратовала против Босне у Подрињу. Радивој је са османском војском успео да заузме

¹³ V. Klaić, *Krčki knezovi Frankapani I – od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka (od 1118. do god. 1480)*, Zagreb 1901, 225–227; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12/1 (1969) 96–99.

¹⁴ X. Шабановић, *Питање турске власти у Босни до похода Мехмеда II 1463. г.*, Годишњак историјског друштва (=ГИД) БиХ 7 (1955) 37–51; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог питању раних босанско-турских односа*, Годишњак друштва историчара (=ГДИ) БиХ 11 (1960) 257–263. За опште прилике у Босни погледати: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе (=Историја Босне)*, Београд 1964, 240–266; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 111–171.

¹⁵ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 258–261, 265–266; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 7–8; P. Živković, *Tvrtko II*, 111–137, 163–171; P. Rokai, *Poslednje godine*, 99–103.

неколико важних утврђења, па је 1433. босански владар био присиљен да се повуче у Угарску у којој је, уз прекиде, боравио више од две године.¹⁶

Како би помогао свом вазалу и обновио угарски утицај у Босни, краљ Жигмунд је наредио утицајном властелину Матку Таловцу да покрене поход на Радивоја и његове савезнике у лето 1434. године.¹⁷ У Таловчевој експедицији учествовао је и Јурај Војсалић, који је ратовао против Косача и постигао извесне успехе, што нам је познато из повеље коју је 12. августа 1434. под Крешевом издао породици Радивојевића коју је ослободио власти Сандаља Хранића.¹⁸ Матко, који је сам финансирао своју војску, задао је пораз Турцима, преотевши им привремено Ходидјед. Истом приликом су у његове руке дошли и Врандук, Јајце, Бочац, Комотин и други градови у које су ушле угарске посаде. Са њим је био и краљ Твртко, али се, због сукоба са властелом, задржао у Босни само колико и главница мађарске војске (до краја 1434).¹⁹ Смрт војводе Сандаља изазвала је нови сукоб, овај пут првенствено око Хума, у пролеће 1435. Краљ Жигмунд именовао је Матка Таловца за славонског бана и хумског намесника и позвао хрватско-далматинске банове Ивана (Анжа) и Стјепана Франкопана, Твртка II, Јурја Војсалића, крбавске кнезове Курјаковиће, цетинског кнеза Иваниша Нелипчића, те друге хрватске племиће и Влахе да нападну Стефана Вукчића Косачу.²⁰ У априлу 1435. Војсалић је заузео Дријева, али их је морао препустити угарској посади која је тај трг задржала само до августа.²¹

¹⁶ *Napretkova poviest BiH*, 485–488; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 261–266; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 101–103; Р. Živković, *Tvrtko II*, 163–171.

¹⁷ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 266; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 91, 99–103; Р. Živković, *Tvrtko II*, 171–175.

¹⁸ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Vienna 1858, 377–379; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 100–101; Ј. Мрѓић-Радојчић, *Доњи Крају*, 116–117.

¹⁹ *Napretkova poviest BiH*, 488; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 101; Р. Živković, *Tvrtko II*, 172; Р. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarских односа*, *Zbornik OPZ HAZU* 16 (1998) 61, 71–72; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 253–258. Врандук је, изгледа, одузет Радивоју, док је градове у долини Врбаса вероватно краљ Твртко II ставио под заштиту угарских трупа. Они су претворени у Таловчев *honor*, али не задуго, пошто их неколико година касније поново држе краљ и чланови династије Котроманића.

²⁰ L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Frangepanibus I*, 265–266; *Napretkova poviest BiH*, 490–492; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 266–270; Исти, *Херцег Стефан*, 8–10, 13–14; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 96, 100; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 259–261. Војсалић се у Жигмундовом акту од 26. априла 1435. наводи као „magnificus Georgius, filius Woyzlai“.

²¹ С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 9, 13; Р. Rokai, *Poslednje godine*, 100–102; Р. Živković, *Tvrtko II*, 175–181; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987, 141–143; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 260–263.

Краљ Твртко II боравио је код краља Жигмунда прво у Бечу крајем јануара, а затим у Пожуну у фебруару и марту 1435.²² Вратио се у Босну у априлу, у време отпочињања похода на земље Косача, само да би се 5. или 21. децембра поново обрео у Угарској, у Секешфехервару. До сада је било познато да су у делегацији, која се тамо задржала до краја јануара 1436, поред краља, били и Твртко Боровинић, Владислав Клешић, Јурај Драгичевић и логотет Рестоје Милохна.²³ С. Рудић је утврдио да повеља Твртка II фрањевцима у Босни од 25. јануара није једина која је настала у Стоном Београду. Он је донео податке из повеље коју је краљ Жигмунд издао Рестоју 18. јануара 1436. Ради се о потврди Милохниних баштинских поседа у жупи Ливно.²⁴ На основу повеље DL 38522 од 20. јануара исте године знамо да је даровница угарског краља било више, као и да је босанска делегација морала бити шира.²⁵ Могуће је, чак, да су све мађарске присталице у Босни, односно сви они који су суделовали у ратовима 1434/1435. били тада награђени од Жигмунда, без обзира на прилично ограничене домете тих похода. Јасно је, свакако, да конфесионално питање²⁶, као што се до сада сматрало у историографији, није било једини мотив поновног доласка босанског краља у Угарску.²⁷

²² P. Engel – N. Tóth, *Itineraria regum*, 129–130; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 257–259. Познато је да је Твртко II добио од краља Жигмунда градове Велики и Мали Калник. Не зна се, међутим, да ли су му они даровани почетком 1435. или почетком 1436. Извесно је само да су његови кастелани тамо седели од маја 1436. до априла 1439. (P. Engel, *Neki problemi*, 61).

²³ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 151; P. Rokai, *Poslednje godine*, 102–103; P. Živković, *Tvrtko II*, 181, 185–186; P. Engel – N. Tóth, *Itineraria regum*, 130; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 263–264. Позивајући се на Талоцијеве *Studien*, Ловреновић наводи да је Твртко са пратњом стигао у Секешфехервар 5. децембра, док Рокаи доноси податак о 21. децембру. Жигмунд је почетком децембра 1435. боравио у Тати, а у Стони Београд је стигао 20. децембра, те смо склонили да поверујемо оцени коју је изнео Рокаи.

²⁴ MOL, DL 44077; С. Рудић, *Неколико нових података*, 173–180.

²⁵ Повеље Рестоју и фамилијарима Јурја Војсалића нису писали исти писари, али је формулар веома сличан. Упор. MOL, DL 44077 и MOL, DL 38522. Није познато ко је саставио и написао повељу Твртка II фрањевцима (G. Čremošnik, *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, Radovi Naučnog društva NR BiH 3 (1955) 35–38).

²⁶ P. Rokai, *Poslednje godine*, 102–103; P. Živković, *Tvrtko II*, 179–181; С. Рудић, *Неколико нових података*, 174–176. О деловању Јакова Маркијског и фрањевцима у Босни погледати: P. Živković, *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, Istorijski zbornik 5 (1984) 169–182, са старијом литературом.

²⁷ Политичка усмерења Твртка II мењала су се често, под притиском текућих околности. Тако се после повратка у Босну, најкасније у јуну 1436, краљ морао помирити са Косачама и Турцима. P. Živković, *Tvrtko II*, 180–187.

На основу садржаја повеље издате Миливоју Мачићу и његовој братији не може се утврдити да ли је у Секешфехервару био и сам Јурај Војсалић, мада се то може претпоставити. Миливој и његови сродници, који су, како наслућујемо из исправе, лично заступали своје интересе пред краљевом канцеларијом, тешко да би могли доћи на угарски двор осим у пратњи свог феудалног господара.²⁸ Могуће је да је петиција била изложена бану Матку Таловцу још у Босни и да је он накнадно издејствовао краљево одобрење. Међутим, то је мало вероватно будући да повеља Рестоју такође садржи запис „*Relatio Matkonis de Talloucz*“, а знамо да је краљев логотет лично био на двору. Таловчева улога била је да потврди заслужност дестинатара.²⁹ Из изложеног се може претпоставити да је босанска делегација у Угарској заиста обухватила све најважније присталице Твртка II. Сумњу на такву тврдњу могао би да баци изостанак истакнутих појединаца, попут Војсалића, са листе сведока на Твртковој повељи од 25. јануара, али је могуће да је део њих до тада напустио мађарски двор или из других разлога био одсутан.³⁰

Једина „служба“ која је могла бити од користи и Јурју Војсалићу и краљу Жигмунду било је учешће у војним походима које је 1434. и 1435. организовао Матко Таловац. Са тим треба повезати записе о Таловчевом извештају на основу кога су издате повеље Рестоју и роду од *Gernycze*. Наиме, Миливој Мачић и други дестинатари добили су поседе зато што су се у саставу Војсалићеве војске борили против Турака, Косача и присталица „противкраља“ Радивоја. Поседе су добили у области Хрватинића, на путу којим је угарска војска продирала према југу 1434. године.³¹ Пошто се нигде у тексту не наводе као *nobiles*, може се претпоставити да се ради о ситној властели – властеличићима, који су деловали као фамилијари (људи) Јурја Војсалића.³² Како је војвода Јурај

²⁸ „...quod in personis fidelium nostrorum Mylywoy dicti Machycz de Gernycze necnon Stephani, Bolkonis, Petri, Drasoye et Radoye, filiorum Cresa, fratrum ipsius Mylywoy; item Twertkonis filii Bolyacz; Ladislai, Rwsyr et Wglese, filiorum Twerddislai de eadem Gernycze, nostre maiestati expositum est et narratum...“ (MOL, DL 38522).

²⁹ MOL, DL 44077; С. Рудић, *Неколико нових података*, 174–176.

³⁰ „...Item magnificis et egregiis Tuertkone Borovinich, palatino regni nostri Bosnae; Georgio filio Dragich; Ladislao filio quondam vajvodae Pauli Klessich, magistro curiae nostrae et Hristoja de Hlevna, camerario nostro...“ (Е. Фермендџин, *Acta Bosnae*, 151). Погледати и: G. Čremošnik, *Ostaci arhiva*, 5–8, 35–38.

³¹ P. Rokai, *Poslednje godine*, 101; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 253–257.

³² Рестоје Милохна се, у Жигмундовој повељи, назива „*fidelis noster egregius Restoye*“, што је био чест епитет особа са титулом витеза. (С. Рудић, *Неколико нових података*, 174).

био савезник Матка Таловца, а самим тим и краља Жигмунда, било је природно да и угарски владар својом потврдницом награди Миливоја и његову братију. Мање је вероватно да су поменути задужили угарског владара независно од Војсалића и неком другом приликом.³³

*

Први значајан просопографски податак који нуди повеља DL 38522 је именовање кнеза Војслава Вукчића, брата херцега Хрвоја и оца војводе Јурја Војсалића, као Војслава од Сокола.³⁴ Ради се, наиме, о граду Соколу на Пливи који је, са припадајућом жупом, од бана Твртка, добио велики војвода Вукац Хрватинић 1366. након што га је одбранио од угарске војске три године раније.³⁵ Наведено утврђење није било стара баштина Хрватинића, већ краљевски град који им је дарован и стога везивање Војслава за Сокол не би требало тумачити као родовски епитет.³⁶ Тај податак нам, заправо, говори да је Хрвојев брат столовао у том граду и да је непосредно држао жупу Пливу. Можда се тиме може објаснити одсуство сведока од Пливе у тексту повеље Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412, мада би то било у нескладу са поменом сведока од Глажа, жупе која је била под влашћу другог херцеговог брата – Драгише.³⁷ Након Хрвојеве смрти, Јурај Војсалић је, вероватно као најстарији мушки наследник рода Вукца Хрватинића, постао прво кнез (најкасније 1419), а

³³ О институцији фамилијара погледати: P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2005, 126–128; N. Isailović, *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka*, Spomenica akademika Marka Šunjića, Sarajevo 2010, 310–311.

³⁴ „...Magnificus Georgius, filius quondam Voyzlay de Zokol, wayuoda Partium Inferiorum...” (MOL, DL 38522). О кнезу Војславу погледати: СБР II (В–Г), Нови Сад 2006, 293 (С. Ћирковић); М. Анчић, *Јајце*, 59; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 86, 198.

³⁵ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 68, 70; Иста, *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу*, Стари српски архив (=ССА) 2 (2003) 167–184.

³⁶ I. Bojanovski, *Sokol na Plivi*, *Naše starine* 13 (1972) 41–69; P. Engel, *Neki problemi*, 64; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 68, 193–198; Иста, *Повеља бана Твртка*, 173–174.

³⁷ Може бити да је Драгиша био мртав, а његов син Иваниш малолетан 1412. О кнезу Драгиши и његовом везивању за Глаж погледати: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, према регистру; СБР III, 370 (Ј. Мргић); Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 32, 43, 86, 120, 198, 210, 230–231.

затим и војвода Доњих Краја (1421).³⁸ Са потоњом титулом га срећемо и у Жигмундовој повељи од 20. јануара 1436, али се, у складу са угарском праксом, напомиње и да је син Војслава од Сокола, као што је два дана раније логотет Рестоје назван сином Милохне *de Bogonynagora*.³⁹ Може се наслутити да је, приликом поделе баштине Хрватинића, највећи број жупа „земље“ Доњих Краја, заједно са титулом „земаљског“ кнеза, односно војводе, припао Војсалићу – Плива, Земуник, део Сане, Глажа и Ускопља, а вероватно и мање жупе попут Лужаца и Трибове. Драгишићи су држали жупу Бањицу, највећи део жупе Глаж и делове жупа Сана и Ускопље. Жупа Лука са Јајцем, као и неке стратешки важне тврђаве, дошле су у руке краља Босне, док није јасно коме су припале жупе Врбања и Мел.⁴⁰

Треба се, затим, запитати ко су Миливој звани Мачић од *Gernycze* и остали дестинатари Жигмундове исправе. Њихова имена су словенска, претежно народна, онаква каква се углавном срећу у средњовековној Босни. У том периоду високу учесталост народна имена имају и на територији хрватских земаља и Србије, али су – посебно када се ради о Славонији – значајан удео имала и хришћанска.⁴¹ Будући да се ради о људима Јурја Војсалића за претпоставити је да се ради о Босанцима (на шта указују и имена попут Миливој, Твртко, Тврдислав, Ружир), мада није искључено да су они дошли са војводинских поседа у Угарској за које не знамо, али које је могао добити због заслуга у служби краља Жигмунда. Миграције из Босне према Славонији постале су учестале после слома босанске државе (1463) и угарских бановина (почетком XVI века), али их је у мањој мери било и раније.⁴²

³⁸ Напомињемо да се Јурај први пут као *војвода Доњих Краја* помиње у сопственој повељи из 1434. Сви његови помени пре тога укључују само титулу, а не и пропратну географску („земаљску“) одредницу. F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 283, 305, 318; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 115–116.

³⁹ MOL, DL 44077; С. Рудић, *Неколико нових података*, 174, 177.

⁴⁰ Врбању је, са градом Котором, Хрвоје поклонио жени Јелени 1412, па је та жупа њеном преудајом за краља Остоју можда прешла у посед круне. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (=ССП) I–1, Београд–Сремски Карловци 1929, 549–551; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 91–92, 108–121.

⁴¹ На основу других дипломатичких извора може се утврдити да су у Славонији преовлађивала хришћанска имена. Погледати: MOL, DL 103560 (1433); MOL, DL 34976 (1455); MOL, DL 38060 (1520). У Хрватској и Далмацији била су распрострањена и народна имена, али нису апсолутно доминирала.

⁴² *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, passim; P. Engel, *Neki problemi*, 58–61. У документу из 1494. у коме се први пут помиње Бања Лука, помињу се и извесни Никола и Ладислав *de Gernek*, кастелани у граду Костору. (Погледати:

Идентификацији личности би помогла убикација топонима *Gernycze* који повезује све дестинатаре у један род. Ради се о породичном презимену изведеном не од претка, већ од баштинског средишта наведене фамилије. За угарске прилике то је био чест обичај – водећи великаши стицали су презиме преко свог матичног поседа (Горјански, Моровићи, Кањижаји).⁴³ Међутим, потрага за словенским топонимима исписаним од стране мађарског писара, представља тежак задатак. Наиме, у објављеним турским дефтерима за простор Босне и у расположивим списковима насељених места бивше Југославије, не постоји насеље Герница или Гернице, како би требало читати *Gernycze* које се помињу у Жигмундовој повељи.⁴⁴

Постоји могућност, додуше не сасвим поуздана, да се ради о данашњем селу Грница, северно од Горњег Вакуфа.⁴⁵ То се село 1436. налазило у области која је већим делом била у власти Хрватинића, управо на правцу продора Матка Таловца и Јурја Војсалића из лета 1434, па је могуће да су тамошњи властеличићи допринели заузимању Крешева и других градова.⁴⁶ Необично је, међутим, да жупска властела добије поседе удаљене од свог завичаја. Па опет, могуће је да је дошло до сеобе на нове

L. Thallóczy, *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*, Budapest 1915, 124). Осим кроз сличност топонима (*Gernek* и *Gernycze*), не можемо довести ове личности у везу са дестинатарима повеље краља Жигмунда. Овде се свакако ради о угарским службеницима из времена Јајачке бановине.

⁴³ P. Engel, *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)* I–II, Budapest 1996.

⁴⁴ J. М. Овадија, *Именик места Краљевине*, Београд 1938; *Именик насељених места и FNRJ (станје 1. јануара 1951)*, Београд 1951. *Именик места. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora, srezova i pošta u Jugoslaviji*, Београд 1956; *Именик места : pregled svih mesta, opština i srezova u Jugoslaviji*, Београд 1960; пр. А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Сарајево 1985; пр. А. Хандџић – С. Бузов – Л. Газић – А. Куповић, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* I–III, Сарајево 2000; пр. F. Спахо – А. Аличић – В. Златар, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Сарајево 2007; пр. А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

⁴⁵ Именик (1938) 81; Именик (1951) 232; Именик (1956) 193; Именик (1960) 194; Војногеографски институт (=VGI), Топографска карта 1:25000, секција Конјик 1–1 (1973). Археолошких остатака у самој Герници нема, али се зна да је читав крај био добро насељен у средњем веку. Погледати: *Arheološki leksikon BiH (=AL BiH)* 2, Сарајево 1988, 169–187, карте регије 12.

⁴⁶ P. Rokai, *Poslednje godine*, 101; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 184–192. Крешево је припадало краљу Босне до краја 1433. када га је заузео Сандаљ Хранић. Јурај Војсалић га је преотео Хранићу у лето 1434. (P. Živković, *Tvrsko II*, 168, 173; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 117). За Ускопље и област око Крешева борили су се и Турци.

поседе, незахваћене ратним страдањима.⁴⁷ Грница је забележена у попису Босанског санџака из 1468/69. и Клишког санџака из 1550.⁴⁸ У потоњем се једна мезра истог имена помиње северозападно од Ливна, као заселак села Прилука, али је мање вероватно да су то *Gernycze*.⁴⁹ Детаљне топографске карте ситне размере често дају боље резултате, али је тешко нагађати где би се место из повеље могло налазити. Увидом у мапе подручја Доњих Краја утврђено је да насеља тог или веома сличног имена, осим Грнице, више нема.⁵⁰

Будући да нисмо у могућности да прецизно утврдимо одакле су дестинатари, треба да размотримо њихов статус. У повељи се не наводи да су *nobiles*, штавише нису означени никаквим епитетом, али то не мора

⁴⁷ Познато је да су Турци у лето 1435. покренули успешну контраофанзиву против Мађара и Твртка II. (P. Živković, *Tvrtko II*, 179–181).

⁴⁸ *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 127, 310, 385; *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 103, 190–191. Грница се 1468/69. наводи као део тимара више особа, међу којима су и Радивој, Крижан, Драгнић и Миклош, синови Чавлија. Из турског оригинала није, међутим, потпуно јасно да ли је пописана Грница код Горњег Вакуфа или Црнице код Бугојна. Вероватније је, ипак, да се ради о Грници (видети нап. 49). У попису из 1550. поседе у Грници имају Вук син Драгића, Милиша, Абдија и Мехмед син Радоње. Последњи је власништво откупио од Алије Вилића. О Ускопљу под турском влашћу погледати: A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, POF 25 (1975) 143–156.

⁴⁹ *Opširni popis Kliškog sandžaka*, 64. Њива Грница пописана је 1550. код Великих Сирјана у Рами (*Opširni popis Kliškog sandžaka*, 205). Свега неколико километара јужно од Бугојна и југоисточно од Веселе Страже постоји место Црнице, док код Крешева постоје Црнићи (у дефтеру из 1468/69. Црница), али је сличност назива тих места са „*Gernycze*“ знатно мања у односу на Грницу. Погледати: VGI, *Topografska karta 1:25000, секције Јајце 4–4* (1976) и Сарајево 1–1 (1973); *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 79, 168, 201; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine I/1* (ur. Adem Handžić), Sarajevo 2000, 456, 487, 585; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine I/2* (ur. Adem Handžić), Sarajevo 2000, 512. У изворима се срећу и други топоними који наликују Грници или Црници – попут Крнице (Грнице) код Брезе, Грнице код Сарајева, Грнов(н)ице у Лашви, Црнице код Приједора, Црновића између Јајца и Бочца – али би се они тешко могли идентификовати са местом из повеље краља Жигмунда (*Opširni popis Bosanskog sandžaka I–III*, према регистру). Исто важи и за Церник у Славонији, односно Церницу код Бихаћа (M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku*, GDI BiH 13 (1962) 234).

⁵⁰ VGI, *Topografske karte 1:25000*. Додатни проблем представља и чињеница да смо располагали само мапама с краја XX века, када су многи стари топоними променили име или заборављени.

да значи да нису били ситно племство. Одредница *de Gernycze* може се читати и као „из Герница“ и као „од Герница“. Ако се радило о Босанцима, што је, као што смо навели, највероватније, они су, по свему судећи, били локални властеличићи из неке од жупа или области под влашћу Јурја Војсалића (Плива, Земуник, Трибова, Лушци, део Сане, Глажа и Ускопља, а привремено и западни Хум).⁵¹ У том својству, наступали су као његови фамилијари и пратили га у рату – по устаљеном правилу, за његову *веру господску* договали су му *верну службу*.⁵² У Жигмундовој исправи јасно се наводи да им је Војсалић поклонио нека *своја* села. Будући да није поуздано изједначавање *Gernycze* са Грницом, не можемо знати да ли су поклоњени поседи били у близини матичног села дестинатара.

Један занимљив податак, који крије полеђина повеље, намеће још питања. Тамо се налази, чини се савремени, запис „*Donatio Mylywoy dicti Machycz Croati etc.*“.⁵³ Из овог натписа би произишло да је Миливој, са осталим дестинатарима, Хрват, мада се исти податак ни на који начин не помиње у самом тексту исправе. Како је за средњи век крајње неуобичајено на овакав начин наводити етничку припадност личности у дипломатичкој грађи, решење ове дилеме могло би понудити тадашње схватање територијалног устројства краљевине Угарске. Уколико су властеличићи од *Gernycze* били са територије Хрватског краљевства, којем су припадали и делови данашње Босне (Бихаћ, Петровац, Дрвар), били би означени као Хрвати.⁵⁴ У нешто општијем смислу, и да су са територије краљевине Славоније, која је обухватала и жупаније Дубица, Сана и Врбас, могли би бити названи Хрватима.⁵⁵ Ову другу претпоставку истичемо првенствено зато што је жупа Глаж, која је била под влашћу Хрватинића и у којој је Миливој Мачић са братијом добио поседе, из

⁵¹ Ј. Мрغيћ-Радочић, *Доњи Краји*, 115–118; СБР III, 620.

⁵² А. Бабић, *О односима вазалитета у средњевјековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 29–44; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, Зборник Филозофског факултета у Београду 6–2 (1962) 95–112.

⁵³ MOL, DL 38522, verso.

⁵⁴ Погледати: R. Lopašić, *Hrvatski urbani. Svezak I*, Zagreb 1894, 6–12; L. Thallóczy, *Jajcza története*, 114–115; J. Kolanović, *Hrvatsko običajno pravo prema ispravama XIV. i XV. stoljeća*, Arhivski vjesnik 36 (1993) 85–98; D. Karbić, *Hrvatski plemićki rod*, 73–117; M. Ančić, *Jajce*, 29–63.

⁵⁵ Документи са подручја тзв. Доње Славоније објављени су у: L. Thallóczy – S. Horváth, *Alsó-Szlavóniai okmánytár*. Део објављених исправа потиче из Архива Франкопана. Погледати и: M. Mesić, *Građa mojih rasprava u „Radu“*, Starine JAZU 5 (1873) 236–237.

угарског угла била део славонске жупаније Врбас.⁵⁶ Матко Таловац је, уз то, свега неколико месеци након издавања повеље краља Жигмунда у којој се наводи као „известилац“, постао далматинско-хрватско-славонски бан, обједињујући све матичне хрватске земље под својом управом. Он је, подсетимо, истовремено био надлежан и за Босну и Хум.⁵⁷ Остаје, напоследку, и могућност да је наведена одредница из записа заиста означавала само етничку припадност.⁵⁸

Најзад, на основу списка дестинатара, може се делимично реконструисати њихов родослов. Сва десеторица фамилијара Јурја Војсалића потичу од три човека од *Gernycze*, чији је међусобни однос непознат. Могуће је да се радило о тројици рођене браће, али је једино извесно да су дотични били сродници, пореклом из истог места. Шесторица бенефицијара су синови Креше (Cresa) – Миливој звани Мачић (Mylywoy dictus Machycz), Степан (Stepanus), Бољко (Bolko), Петар (Petrus), Драшоје или Дражоје (Drasoye) и Радоје (Radoye); један син Бољца (Bolyacz) – Твртко (Twertko) и тројица синови Тврдислава (Twerddislaus) – Ладислав (Ladislaus), Ружир (Rwsyr) и Угљеша (Wglesa).⁵⁹

⁵⁶ Ј. Мргич-Радојчић, *Доњи Краји*, 249–256. Подсећамо да Жигмунд назива поседе дароване Рестоју Милохни делом Босне (MOL, DL 44077; С. Рудић, *Неколико нових података*, 174, 177), док се у повељи фамилијарима Војсалића Босна уопште не помиње.

⁵⁷ V. Klaić, *Hrvatsko kraljevstvo u XV stoljeću i prvoj četvrtini XVI stoljeća*, *Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva* 8 (1905) 129–147; Isti, *Povijest Hrvata* III, 159–162, 165–167; P. Rokai, *Poslednje godine*, 96–101.

⁵⁸ Погледати: М. Ančić, *Jajce*, 29–63; J.V.A. Fine, *When Ethnicity Didn't Matter in Balkans : A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor (Michigan) 2006. Католичанство становништва већине места поменутих у повељи и уопште подручја северно и северозападно од Бања Луке могло би, али не би морало указивати на етницитет, будући да је веза народности и вере познија конструкција. Уосталом, као што је речено, није извесно да су дестинатари Жигмундове повеље изворно били из Земуника и Глажа. Погледати: F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, *Starine JAZU* 4 (1872) 211–213; Isti, *Hrvatska prije XII veka glede na zemljišni obseg i narod*, *Rad JAZU* 56 (1881) 99–103; K. Draganović, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, *Croatia sacra* 4 (1934) 188–193; J. Šalić, *Sjeverozapadno od Banja Luke*, Banja Luka 1999. И ономастичка истраживања Милана Васића указују на то да је до XVI века крајњи запад и северозапад Босне насељавало становништво са типично хрватским именима (М. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 247–248). Па опет, имена фамилијара Јурја Војсалића из 1436. карактеристична су управо за средњовековну Босну, а не хрватске земље (осим далматинског залеђа).

⁵⁹ MOL, DL 38522.

Ниједна од ових личности не помиње се у до сада познатим изворима о фамилијарима Хрватинића, било да су они босанске, угарске, напуљске, дубровачке или турске провенијенције.⁶⁰ Нема трага ни о иоле сличним именима.⁶¹ У прилог овој тези, навешћемо само сведоке из жупа Земуник и Глаж у којима су властеличићи од *Gernucze* добили поседе 1436. У повељи Хрвоја Вукчића жени Јелени из 1412. сведок од Земуника је кнез Богавац Чемеровић с братијом, док су у повељи Јурја Војсалића Радивојевићима из 1434. сведоци из ове жупе војвода Марко и кнез Петар Брсачић. Сведок од Глажа помиње се само 1412. и то је војвода Иваниш Петровић.⁶² Сам Глаж, познато је, држали су потомци Драгише Вукчића – Иваниш Драгишић, а после његове смрти (пре августа 1446), његови синови Павле, Марко и Јурај.⁶³ Ни имена других сведока и фамилијара Хрватинића не указују на њихову везу са дестинатарима повеље краља Жигмунда од 20. јануара 1436.⁶⁴

*

Топографски подаци из повеље DL 38522 не представљају ништа мањи изазов за историчаре од просопографских. На основу досадашњих истраживања, једино се неспорно могу идентификовати две жупе – Земуник (*Zemalnyk*) и Глаж (*Glas*), у којима су се налазила села која је Јурај Војсалић поклонио својим фамилијарима од *Gernucze*.⁶⁵ Посебан

⁶⁰ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 97–100; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004, 134–140 (докторска дисертација у рукопису); Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића Хрватинића у Сплиту (1403–1413)*, *Историјски часопис* 58 (2009) 125–146; Isti, *Fragments o familijarima Hrvatinića*, 307–325.

⁶¹ Забележен је једино помен Миливоја, дијака херцега Хрвоја, с почетка 1404. године. Он се, међутим, тешко може повезати са фамилијарима из *Gernucze*. Видети *ССП I–1*, 457; Н. Исаиловић, *Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Остоје*, *ССА* 8 (2009) 171–173, 179–180.

⁶² *ССП I–1*, 551; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 91–92, 99, 116, 216, 250; Isti, *Fragments o familijarima Hrvatinića*, 315–318. Сведоци из Ускопља, одакле су можда потекли властеличићи из *Gernucze*, не наводе се у сачуваним повељама Хрватинића.

⁶³ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 438–441.

⁶⁴ Видети нап. 59. Извесни Мачић (Machyz), син Павла, помиње се као жупанијски судија у Врбашком граду 10. јануара 1383. (L. Thallóczy – S. Horváth, *Alsó-Szlavóniai okmánytár*, 97).

⁶⁵ T. Smičiklas etc, *Codex diplomaticus VI*, Zagreb 1908, 588–589; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 12–13; М. Карановић, *Границе средњевековне босанске жупе Земљаник*, Гласник

проблем у трагању за тим местима представља кумулативно навођење жупа у којима се налазе. У босанским повељама било је уобичајено разграничавање насеља по жупама или областима. У случају Жигмундове потврдне повеље назначено је, пак, да се сва села налазе у Земунику и Глажу, па је немогуће утврдити која од њих су у првој, а која у другој жупи.⁶⁶ Да је сачувана изворна Војсалићева диплома, вероватно ћирилска, можда би штошта било јасније, јер би се избегао угарски формулар, као и „мађаризација“ словенских топонима.⁶⁷ Напомињемо да је сасвим јасно да краљ Жигмунд није схватао поменуте жупе као угарске жупаније (*comitatus*), већ их назива дистриктима (*districtus*). Тај вишезначни термин овде је послужио као замена за словенски назив одговарајуће територијално-управне јединице – жупе. Извесно је да су дестинатари или њихови заступници поднели краљу и његовој канцеларији изворну даровницу, али она није преведена и дата у трансумпту, већ је прилагођена угарском дипломатичком моделу.

Миливој Мачић и његови сродници добили су укупно пет села у Земунику и Глажу. Као што није познато која села припадају ком *дистрикту*, није познато ни да ли њихов поредак у повељи има значење тј. да ли је прво село заиста у Земунику, а последње у Глажу. Понуђене убикације, о којима ће речи бити ниже у тексту, чак указују на супротно. Ниједно од пет села из повеље не помиње се у другим средњовековним

Земаљског музеја у Сарајеву (=ГЗМ) 48 (1936) 27–36; Исти, *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ 49 (1937) 105–107; В. Скарић, *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ 49 (1937) 37–53; М. Благојевић, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 59–76; Р. Engel, *Neki problemi*, 63; Ј. Мргич-Радојчић, *Доњи Краји*, 213–225, 249–256; Иста, *Лијевче поље – белешке о насељима и природи 15–19. век*, ИЧ 55 (2007) 175–193; Р. Čošković, *Susret sa zagubljenom poviješću. Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 2001; D. Periša, *Recenzija knjige P. Čoškovića „Susret sa zagubljenom poviješću. Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku“*, Zagreb 2001, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 22 (2005) 199–216; *Историја Босанске Градишке и њене околине : од најстаријих времена до 1985. године* (ур. Р. Михаљчић), Градишка 2008.

⁶⁶ Примере босанских баштинских повеља видети у: F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 247–250, 438–441 и Lj. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmenskog arkiva*, GZM 18 (1906) 401–444; Ј. Мргич-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.

⁶⁷ Град Кучлат је тако писан као *Kerechlad*, Ускоплје *Wzkwplia*, Бобовац *Babouch*, Ливно *Cleuna* итд.

документима, али то не доводи њену веродостојност у питање.⁶⁸ Остале баштинске повеље не наводе та села зато што су она била у поседу других личности. Дobar пример за то је повеља краља Томаша синовима Иваниша Драгишића из 1446. у којој се наводи низ њихових села у Глажу. Ниједан топоним не поклапа се са селима из Жигмундове повеље из 1436. управо зато што су она, пре даровања фамилијарима од *Gernycze*, била баштинска места Јурја Војсалића којима је он располагао, а не поседи Драгишића.⁶⁹

Идентификацију и убикацију села дарованих Војсалићевим људима покушали смо да извршимо на основу објављених турских и аустријских пописа, топографских карата и именика насељених места Југославије. Није било могуће недвосмислено утврдити ниједан топоним, али су дате све могуће опције.⁷⁰

Село *Sergowczy* требало би читати као Серговци, али такво место данас се више не може наћи на простору који су захватале жупе Земуник и Глаж (делови садашњих општина Градишка, Србац, Лакташи, Бања Лука, Рибник и Мркоњић град).⁷¹ Села Горњи и Доњи Срђевићи у општини Србац, иако именом највише подсећају на насеље *Sergowczy*, не би требало узимати у обзир, будући да се налазе са десне обале Врбаса тј. у „земљи“ Усори, а не у жупи Глаж.⁷² Ако се ова места занемаре, једина уверљива могућност је да се ради о Шарговцу, селу око 5 км северозападно од Бања Луке, са којом је почело да сраста. Шарговац се јавља и у турском попису из 1604, у бањалучкој нахији, као мезра Шарготица.⁷³ Под данашњим именом у изворима се не среће пре XVIII века.⁷⁴

Utramque Mothychna јасно означавају два места тј. обе Мотихне. Насеље Мотихна (као ни Мотич(и)на, како би се још могао читати

⁶⁸ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, према регистру; Иста, *Повеља бана Твртка*, 101–102, 113.

⁶⁹ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 439–440; М. Благојевић, *Северна граница*, 69–75; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 254–256; Иста, *Лијевче поље*, 177–183.

⁷⁰ На овом месту желимо да изразимо захвалност колеги Мирославу Нишкановићу чији су нам савети такође били од велике помоћи.

⁷¹ Видети нап. 64.

⁷² *Imenik* (1951) 550; *Imenik* (1956) 404; *Imenik* (1960) 399; VGI, *Topografska karta 1:25000, секција Derventa 1–1* (1976).

⁷³ *Именик* (1938) 295; *Именик* (1951) 582; *Именик* (1956) 422; *Именик* (1960) 417; VGI, *Topografska karta 1:25000, секција Banja Luka 1–4* (1986); *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* III (ur. Amina Kupusović), Sarajevo 2000, 411, 434. Шарготица се наводи као мезра, уписана заједно са вароши Бања Лука, која је део чифлука мустахфиза бањалучке тврђаве.

⁷⁴ Ј. Šalić, *Sjeverozapadno od Banja Luke*, 117–120.

топоним из повеле) не постоји на простору горе наведених општина, па се можда ради о селу Мотике, око 5 км западно од Бања Луке, које се, као и суседни Шарговац, већим делом спојило са градом. Мотике су забележене у турском попису бањалучке нахије из 1604. Помен *обе Мотихне* може објаснити данашња подела места на Горње Мотике и Мотике.⁷⁵ Уколико бисмо узели као тачно разграничење жупа Глаж и Земуник на речици Црквени, онда би Мотике, које леже северно од ње, биле једно од најјужнијих насеља глашке жупе, а исто важи и за Шарговац.⁷⁶ Мотике се, као католичка жупа, помињу од XVII века.⁷⁷

Насеља *Glode*, које се може читати само као Глоде, данас нема ни у траговима – ни на картама, ни у именицима места.⁷⁸ Међутим, у дефтеру из 1604. мезре Глод и Градпоље, другим именом Ћенопоље и Ошолићи, пописане су заједно са вароши тврђаве Међуричје у нахији Бања Лука.⁷⁹ Нема сумње да су *Glode* и Глод идентични, али убикацију отежава што нити један топоним из 1604. више не постоји. Међутим, једна пропратна белешка у том попису указује на локацију села и утврђења Међуричје.⁸⁰

⁷⁵ Именик (1938) 186; Именик (1951) 392; Именик (1956) 298; Именик (1960) 297; VGI, *Топографска карта 1:25000, секције Banja Luka 1–3* (1976) i *Banja Luka 1–4* (1986); *AL BiH* 2, 125, 127, 132, *карте регије 9*; *Opširni popis Bosanskog sandžaka* III, 409, 411–412, 432, 434, 437, 443. Мотичица се 1604. наводи као мезра, уписана заједно са вароши Бања Лука као део чифлука мустахфиза тврђаве, на коју се населило становништво вароши. Саме Мотике помињу се као село у коме постоји вашар, а поседе има извесни Мустафа-челебија. Међутим, највећи део земље у селу тада је уживао вакуф џамије Ферхадие.

⁷⁶ М. Карановић, *Границе*, 28–33; В. Скорић, *Жупа Земљаник*, 38–46; М. Благојевић, *Северна граница*, 61–75; Ј. Мргић-Радочић, *Доњи Краји*, 40, 159, 215, 222, 249.

⁷⁷ Ј. Šalić, *Sjeverozapadno od Banja Luke*, 7–10, 13–25. Стара католичка жупа Мотике простирала се на подручју знатно ширем од данашњег и обухватала је скоро сва места западно од Бања Луке.

⁷⁸ Једино село тог имена (Глоди) у некадашњој Југославији налази се у општини Зворник. Именик (1938) 58; Именик (1951) 192.

⁷⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka* III, 409, 438–439.

⁸⁰ Тврђаву Међуричје на Врбасу уопште не бележе средњовековни документи, као ни акти из времена Јајачке бановине. V. Klaić, *Pad Obrovca, Udbine i Jajca*, *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 57–67; Ј. Мргић-Радочић, *Доњи Краји*, према регистру. На старим мапама из XVI и XVII века, на десној обали Врбаса, низводно од Бањалуке уписиван је топоним *Medizere* (*Mediera*, *Mearcere*, *Medicres*, *Medicrecz*) који је можда означавао Међуричје, мада таквих тумачења до сада није било, а карте тога времена су веома непоуздане. Наведени топоним ишчезава са мапа крајем XVII века, када и извесна *Wania* јужно од Бања Луке. Погледати: G. Sedić, *Banjaluka i okolica na*

Наводи се, наиме, да у селу постоји чаир (ливада) Медно Поље. Медено Поље постоји и данас као потес бањалучког приградског насеља Врбања, који се простире јужно од ушћа реке Врбање у Врбас.⁸¹ Стога је готово извесно да се Међуричје, као што му и име каже, заједно са суседном мезром Глод, налазило управо на ушћу Врбање, штитећи прилаз нешто јужнијој тврђави Бања Лука, која се првобитно развијала на простору испод ушћа Црквене у Врбас.⁸² Како се село Глод, оквирно, налазило на тремећи некадашњих жупа Земуник, Глаж и Врбања, не може се прецизно одредити којој од њих би припадало у средњем веку.

Zowenowazela представљају најзагонетније насеље повеље. Топоним би требало читати Зовенова или Совенова села. Такво име крајње је неуобичајено. Могуће је да је оно последица „мађаризације“ словенског топонима од стране Жигмундовога писара. Уколико је име искварено, јако је тешко реконструисати га. Међутим, будући да су друга места из повеље колико-толико препознатљива, не бисмо смели отписати постојање села чије право име наликује забележеној речи *Zowenowazela*. Пошто ништа слично не нуде ни мапе, ни спискови насеља, ни турски пописи, изнећемо прилично смелу хипотезу да је заправо реч о Новим Селима, док је префикс *Zowe-* настао или зато што је место било на Сави (која је често писана као *Zawa*) или зато што је мађарски писар прочитао или чуо да се село „**зове** Нова села“, па интегрисао тај глагол у свој запис. На територији некадашњег Глажа и Земуника данас постоји само једно насеље звано Ново Село које се налази на Сави, око 5 км источно од Градишке према ушћу Врбаса. Оно је било у саставу глашке жупе и у суседству Ламинаца–Сређана, претпостављене локације града Глажа.⁸³ Једини топоним

nekim kartama od XVI–XVIII vijeka, Istorijski zbornik 3 (1982) 167–172, са прилозима; S. Živković, *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama (XVI, XVII i XVIII vek)*, Beograd 1990.

⁸¹ VGI, Topografska karta 1:25000, секција Banja Luka 1–4 (1986); *Opširni popis Bosanskog sandžaka* III, 438.

⁸² О настанку Бања Луке и археолошких траговима насеља погледати: L. Thallóczy, *Jajcza története*, према регистру; Lj. Taloci, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527*, Zagreb 1916, 229, 234–238, 249–250; M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima*, Banja Luka 1973³; Z. Žeravica – L. Žeravica, *Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci*, *Naše starine* 16–17 (1984) 19–46; *AL BiH* 2, 125–130, karte regije 9; Љ. Шево, *Бањолучка тврђава Кастел*, *Наше старине* (РС) 1 (1998) 69–80; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 124–131, 159, 215, 222–223.

⁸³ Именик (1938) 193; Именик (1951) 409; Именик (1956) 310; Именик (1960) 308; VGI, Topografska karta 1:25000, секција Nova Gradiška 4–1 (1976); *AL BiH* 2, 43–47, 52, karte regije 3; *Opširni popis Bosanskog sandžaka* III, 511, 524; J. Мргић, *Лујевче*

идентичног имена, забележен у XIX веку, а данас заборављен, је Ново Село, махала сеоца Мађир, које се налази на десној обали Врбаса, 1 км низводно од ушћа Врбање, односно 3 км северно од центра Бања Луке.⁸⁴ Данас је то део поменутог града. Последњи и најмање вероватан „кандидат“ за *Zowenowazela* налази се у некадашњој жупи Земуник. Реч је о Новоселији, најјужнијем приградском насељу Бања Луке, удаљеном око 4 км од центра града.⁸⁵ За разлику од Новог Села код Градишке, које је пописано, Мађир–Ново Село и Новоселију не срећемо у дефтеру из 1604, мада није искључено да је становништво потоњег места пописано у склопу вароши и касабе Бања Лука.⁸⁶

Село *Dabarcza* требало би читати као Дабарца. Данас на простору некадашњих Доњих Краја постоји село Дабар крај Санског Моста, које је припадало јужном делу жупе Сана и стога се не може идентификовати као насеље наведено у повељи из 1436.⁸⁷ Стога је вероватно да се ради о топониму Дабрац, који се налази недалеко од града Бочца у долини Врбаса. Иако се претпоставља да је у средњем веку постојала и жупа Трибова, чијем је истоименом центру Дабрац најближи, није искључено да је ова локација била једна од најјужнијих тачака жупе Земуник.⁸⁸ Трагови градине и насеља указују на то да је Дабрац био насељен у средњем веку, те може одговарати месту *Dabarcza*.⁸⁹ Мезра Дабрица помиње се у пописима из 1541. и 1604. у нахијама Змијање, односно Требава.⁹⁰

поље, 185, 195. У Турском попису из 1604. Ново Село, другим именом Карагоз, припада нахији Лефче и представља запуштен и ненасељен чифлук Мурад-бега, сина Ферхад-паше.

⁸⁴ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896, 160; VGI, Topografska karta 1:25000, секција Banja Luka 1–4 (1986).

⁸⁵ VGI, Topografska karta 1:25000, секција Banja Luka 3–2 (1986).

⁸⁶ *Opširni popis Bosanskog sandžaka III*, 411–412, 419–435.

⁸⁷ Именик (1938) 83; Именик (1951) 127; VGI, Topografska karta 1:25000, секција Prijedor 3–2 (1976); Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 244–248.

⁸⁸ М. Карановић, *Границе*, 28–33; В. Скарић, *Жупа Земљаник*, 38–46; М. Благојевић, *Северна граница*, 67–69; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 209–212.

⁸⁹ Именик (1938) 83; Именик (1951) 127; Именик (1956) 123; Именик (1960) 124; VGI, Topografska karta 1:25000, секција Jajce 1–2 (1976); *AL BiH* 2, 137, 140, 144–145, karte regije 10; *Opširni popis Bosanskog sandžaka I/2*, 443, 452; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 211.

⁹⁰ М. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 240–241, 245; А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 157–159; *Opširni popis Bosanskog sandžaka I/2*, 443, 452.

На крају треба закључити да се документом DL 38522 потврђује значај Мађарског државног архива за истраживање историје средњовековне Босне. Повеља краља Жигмунда учвршћује индиције које су се појавиле у чланку С. Рудића, да је угарски владар награђивао своје босанске вазале током њиховог боравка у Секешфехервару децембра 1435. и јануара 1436. и открива да су даровнице примале особе различитог друштвеног ранга. Нема сумње да је таквих повеља било још, иако су нам сада познате само оне упућене Рестоју Милохни и фамилијарима Јурја Војсалића из *Gernycze*. Црквено питање, дакле, није било једина тема боравка босанске делегације у Мађарској.

Анализирана повеља доноси и нова, иако фрагментарна, сазнања о до сада непознатом роду фамилијара Хрватинића у Доњим Крајима 30–их година XV века, који су поклоне и привилегије заслужили својом верном службом војводи Јурју Војсалићу и бану Матку Таловцу, као изасланику краља Жигмунда, током похода на Босну у лето 1434. и пролеће 1435. године. Најзад, први пут је посведочено постојање пет села у жупама Земуник и Глаж, до сада незабележених у средњовековним изворима. Њихова убикација, иако не сасвим поуздана, указује на то да се највећи део њих налазио уз трасу античког пута Сплит – Градишка и у непосредном суседству данашње Бања Луке.⁹¹ На основу аргумента *ex silencio* можемо изнети и хипотезу да насеље и тврђава Бања Лука, барем под тим именом, нису ни постојали 1436, односно да датирају тек из периода Јајачке бановине.⁹²

Није позната судбина Војсалићевих фамилијара након 1436. године. У првим турским дефтерима, чини се, нема личности које би се могле поистоветити са њима или њиховим непосредним потомцима. Уколико су боравили у селима која су им поклоњена повељом краља Жигмунда, онда су били на територији у саставу Јајачке бановине. У првом попису после пада Јајца из 1528/30. простор некадашњег Земуника и Глажа највећим делом није био забележен, већ се први пут јавља 1541.⁹³

⁹¹ Е. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960; *AL BiH* 1, 154–155.

⁹² Могуће је да од Јајачке бановине потиче име Бања Лука (банова лука, банова речна долина). Не би требало повезивати име града са мађарским *bánya* (рудник) или са бањом у значењу изворишта топле минералне воде. Видети нап. 79.

⁹³ 91, 164, *MAD 540 ve 173 numaralı – Hersek, Bosna ve İzvornik livâları icmâl tahrîr defterleri* I, Ankara 2006, 14–21; М. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini*, 239–242.

Како тим пописом нисмо у целости располагали, на основу дефтера из 1604. могло се утврдити да је тај простор делом опустео, па тако и нека села дарована фамилијарима од *Gernycze*.⁹⁴

ПРИЛОГ

Текст повеље краља Жигмунда
издате фамилијарима од Гернице 20. јануара 1436.
(Мађарски државни архив, DL 38522)

Relatio Matkonis de Talloucz Regni Sclavonie bani

Nos Sigismundus, dei gracia Romanorum Imperator semper Augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmacie, Croacie etc. Rex, Memorie commendamus tenore presencium, significantes quibus expedit universis, quod in personis fidelium nostrorum Mylywoy dicti Machycz de Gernycze necnon Stepni, Bolkonis, Petri, Drasoye et Radoye, filiorum Cresa, fratrum ipsius Mylywoy; item Twertkonis filii Bolyacz; Ladislai, Rwsyr et Wglese, filiorum Twerddislai de eadem Gernycze, nostre maiestati expositum est et narratum quomodo alias Magnus Georgius, filius quondam Voyzlay de Zokol, wayuoda Partium Inferiorum, quasdam possessiones seu villas suas hereditarias Sergowczy, utramque Mothychna, Glode, Zowenowazela et Daborcza appellatas, in districtibus Zemalnyk et Glas habitas, simulcum universis ipsarum utilitatibus et pertinenciis, serie certarum litterarum suarum exinde confectarum, pro serviciis prefatorum Mylywoy Machycz necnon Stepni, Bolkonis, Petri, Drasoye, Radoye, Twertkonis, Ladislai, Rwsyr et Wglese, per ipsos annotato Georgio wayuode exhibitis et impensis, eisdem Mylywoy Machycz ac Stepno, Bolkoni, Petro, Drasoye, Radoye Twertkoni, Ladislao, Rwsyr et Wglese ipsorumque heredibus universis in perpetuum dedisset et contulisset, in quarum pacifico dominio iidem, virtute huiusmodi donacionis et collacionis ipsis ut prefertur exinde facte, sine alicuius litis mocione se asserunt a dudum perstitisse et persistere eciam de presenti. Supplicatum, itaque, extitit nostre celsitudini pro parte antefati Mylywoy Machycz ac aliorum quorum supra ut pretactam donacionem et collacionem prescripti Georgii wayuode ratam, gratam et acceptam habentes, eidem nostrum Regium benivolum consensum prebere dignaremur pariter et assensum. Nos, itaque, huiusmodi supplicationibus nostre maiestati in personis prelibati Mylywoy Machycz ac aliorum quorum supra modo antelato subiective

⁹⁴ *Opširni popis Bosanskog sandžaka* I/2, 452; III, 409–443, 524.

oblatis, tamquam iustis et iuriconsonis, Imperiali et Regali benignitate benignius inclinati prenarratam donacionem annotati Georgii wayvode per eum de predictis suis possessionibus seu villis prescriptis Mylywoy Machycz necnon Stepano, Bolkoni, Petro, Drasoye, Radoye, Twertkoni, Ladislao et Wglese in perpetuum ut predicatur factam eatenus quatenus huiusmodi donacio et collacio ipsius Georgii wayvode per eum prefato Mylywoy Machycz et aliis predictis rite et de iure facta est et si ac in quantum premissis expositis et narratis veritas suffragatur ratam, gratam et acceptam habentes, eidem nostrum Regium benivolum consensum prebemus pariter et assensum de uberiori nichilominus nostre liberalitatis ac gratie dono consideratis etiam fidelitatibus et fidelium servitorum, meritis, pretitulatorium Mylywoy Machycz necnon Stepani, Bolkonis, Petri, Drasoye, Radoye, Twertkonis, Ladislai, Rwsyr et Wglese per ipsos maiestati nostre et facto nostro Regio dyademati, locis debitis et temporibus opportunis, iuxta possibilitatis eorum exigenciam laudabiliter exhibitis et impensis, antefatas possessiones Sergowczy, utramque Mothychna, Glode, Zowenowazela et Daborcza vocatas, in pretactis districtibus Zemalnyk et Glas nuncupatis ut premittitur habitas, simulcum universis ipsarum utilitatibus et pertinenciis – quibuslibet terris videlicet arabilibus, cultis et incultis agris, pratis, fenetis, aquis, fluviis et aquarum decursibus, montibus, vallibus, vineis et vinearum promontoriis, molendinis quoque ac molendinorum locis et generaliter quarumlibet utilitatum ac pertinenciarum integritatibus quovis nominis, vocabulo, vocitatis ad pretactas possessiones legitime ac ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub ipsarum veris metis et antiquis, animo deliberato et ex certa nostre maiestatis sciencia prenominate Mylywoy Machycz, necnon Stepano, Bolkonis, Petro, Dragoye, Radoye, Twertkoni, Ladislao, Rwsyr et Wglese, ipsorumque heredibus et posteritatibus universis premissis, sic uti nostre superius exposita et narrata sunt maiestati stantibus et se habentibus nove nostre donacionis titulo dedimus, donavimus et contulimus; ymo damus, donamus et conferimus Iure perpetuo et irrevocabiliter possidendi, tenendi pariter et habendi, Salvis iuribus alienis harum nostrarum litterarum, quibus maius novum duplex sigillum nostrum quo ut Rex Hungarie utimur appensum est, vigore et testimonio mediante. Datum in Albaregali, in festo beatorum Fabiani et Sebastiani martirum, Anno domini millesimo quadringentesimo tricesimo sexto, Regnorum nostrorum Anno Hungarie etc. XLmonono, Romanorum XX^osexto, Bohemie XV°, Imperii vero tercio.

Relatio Matkonis de Talloucz Regni Sclavonie bani

На полеђини:

1436. Donatio Mylywoy dicti Machycz Croati etc.

Sergowczy, Mothychna, Glode, Zowenowazela, Daborcza

Карта:
Претпостављене убијације топонима
поменутих у анализираној повељи
(DL 38522)
(Аутор карте: Гордана Гарић Петровић)

Neven Isailović

**SOME NEW DATA FROM 1436. ON THE *FAMILIARES*
OF THE HRVATINIĆI IN THE ŽUPAS OF ZEMUNIK AND GLAŽ**

Summary

On the basis of newly discovered historical source from the National Archives of Hungary (shelfmark DL 38522), the charter of king Sigismund of Luxemburg, issued on January 20, 1436, the article provides new data on the *familiares* of Juraj Vojsalić Hrvatinić in the župas (districts) of Zemunik and Glaž, located in the „land“ of Donji Kraji. *Vojvoda* Juraj, son of Vojslav Vukčić of Sokol, donated his villages *Sergowczy*, *utraque Mothychna*, *Glode*, *Zowenowazela* and *Daborcza* to the members of a gentry family of *Gernycze* (six sons of *Cresa* – *Mylywoy* called *Machycz*, *Stepanus*, *Bolko*, *Petrus*, *Drasoye* and *Radoye*, one son of *Bolyacz* – *Twertko* and three sons of *Twerddislaus* – *Ladislaus*, *Rwsyr* and *Wglesa*) for their faithful service. King Sigismund confirmed and strenghtened the donation by issuing his own charter during the visit of Bosnian royal and noble delegation at the Hungarian court in Székesfehérvár (*Albaregalis*) in the winter of 1435/1436. It is probable that the reason for the vojvoda's and king's generosity was the participation (and credits) of the aforementioned gentry in the military campaign of Juraj Vojsalić and Matkó Tallóci in Bosnia and Hum in 1435/1436. where the war was waged against the opponents of Bosnian king Tvrtko II (the Turks and regional lords). It cannot be positively determined from where the addressees of the charter originate, but there is a possibility that they come from the village of Grnica near Gornji Vakuf in the former župa of Uskoplje. They also cannot be linked to any known family of the *familiares* of the Hrvatinići. The villages mentioned in the document are not positively identified or traced on the map of Donji Kraji. However, for each of them is given the assumption of their location. If the proposed solutions are correct, most of these villages were located in the immediate vicinity of the town of Banja Luka that probably dates from not earlier than the second half of XV century.

Keywords: king Sigismund od Luxemburg, Juraj Vojsalić, Matkó Tallóci, Mylywoy Machycz, Donji Kraji, county (župa) Zemunik, county (župa) Glaž, XV century, 1436.

Чланак примљен: 28. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

СОЦИЈАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ У ТРЕБИЊСКОЈ ОБЛАСТИ У ПРВИМ ГОДИНАМА ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ*

Апстракт: На основу постојеће литературе и објављених најранијих турских дефтера (1468/69. и 1475/77), обрађене су социјалне диференцијације у требињској области почетком турске владавине које су резултирале преласком хумско-требињске властеле у спахије хришћане из чијих су тимара произлазиле и одређене војне обавезе према Порти. Упоредо са властелом, праћена је и судбина сеоског становништва, почев од броја села и домова у њима па до укупног годишњег пореза израженог у акчама. Компарирањем вијести из Дубровачког архива и коришћених података из турских пописа доспјели смо и до имена појединаца из реда поменуте властеле и сељаштва.

Кључне речи: Требиње, Порта, Недим Филиповић, тимар, баштина, нахија, спахије хришћани, сељаци, послуга, робље.

Неколико требињских великаша из предосманског периода – попут Павка и Вукосава Куделиновића, Вукосава Прибиловића, Богете Ђурђевића, Љубенка Љубишића, Младоша Старчића, Дабижива Остојића, те Добровоја и Остоје Прељубовића – доживјели су и преживјели успостављање турске власти и као спахије-хришћани били укључени у новоформиран тимарски систем.¹ Зато ћемо, ради потпунијег схватања

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 21, 21, 23, 28 и 46 и Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку (Требињска област)*, Београд 1998, 27, 54, 209, 212, 213, 216, 217, 219, 220, 240, 258.

настале ситуације и бољег разумијевања међусобних односа старих требињских велможа и новонасталих спахија-хришћана у првим годинама након успостављања туђинске власти, поћи од закључка познатог османисте Недима Филиповића да је на подручју нахије Требиње било 1468/69. године 17 тимара, од којих 15 у рукама хришћана, а преостала два тимара: јудан у посједу спахије муслимана, Илијаса сина Мусе, очигледно човјека турског поријекла, а други тимар у статусу мевкуфа, тј. тимара чија је рента припадала фискусу.²

За готово све спахије-хришћане који су држали поменутих 15 тимара могло би се рећи да су били влашког поријекла. О томе у доброј мјери свједочи и биљешка у Поименичном попису херцеговачког Санџака из 1475/77. године у којој се каже да листа која иза ње слиједи садржи имена „стarih спахија“, што су по царској заповијести забиљежени с баштинама које посједују „према влашком закону“, и плаћају „влашки порез“. Од тих спахија, њих четрдесеторица су регистровани у цемату Мирче, сина Краса, а преостала деветорица у сљедећих осам села: Кучани, Темци, Храсно, Поплатац, Турач, Орах, Студенац и Стубе.³ Ако се тај списак „стarih спахија“ из поименичног херцеговачког дефтера 1475/77. упореди са списком спахија посједника тимара у Требињу из сумарног босанског дефтера из 1468/69. године, примјећује се да се већина власника поменутих 15 тимара (њих деветорица или 60%) налази и на једном и на другом списку, о чему свједочи сљедећи табеларни преглед.

² N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini (Vlasi i uspostava timarskog sistema)*, Godišnjak, knj. 12, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, 188.

³ A. Aličić, *Poimenični popis Sandžaka Vilajeta Hercegovine (Poimenični popis)*, Sarajevo 1985, 160-161.

ПРЕГЛЕД ПОДАТАКА О СПАХИЈАМА-ХРИШЋАНИМА
ИЗ СУМАРНОГ ДЕФТЕРА 1468/69. КОЈИ СЕ ПОМИЊУ КАО
„СТАРЕ СПАХИЈЕ“ 1475/77. ГОДИНЕ⁴

Име спахије	Саставни дијелови тимара					Војна дужност
У дефтеру из 1468/69. г.	У дефтеру из 1475/77. г.	село		Hassa посједи	Укупна рента тимара	
		Читаво	Дио села		у акчама	
1	2	3	4	5	6	7
Војвода Вукосав син Радоја	Војвода Вукосав	-	Гричар(ево)	3 винограда 6 њива	3.235	средњи оклопник са 1 лаким оклопником и 1 момком
Кнез Павко син Добрушка са братом Вукосавом	Кнез Павко и Вукосав син Добрушка	Љекова Спарожићи (пусто) Миринићи (пусто)	Ленчево Сливница Чичево	1 виноград	2.685	иду заједно у рат
Младуш син Старца	Младуш син Старчића	Главска	-	-	1.200	лаки оклопник
Вукосав син Прибила	Вукосав син Прибила	-	Била Љубово	-	450	иде у рат
Дабиша син Остоје	Дане син Остоје	-	Сливница Миринићи Љубово	-	350	иде у рат
Којо син Радка	Којо син Радка	-	Пољице	-	160	иде у рат
Тврдко Радосалић	Тврдко син Радосава	-	Хум Стрганица Кучићи Згоњево	-	910	лаки оклопник
Драгић Срђић	Драгић син Мрђе	-	Стрганица Цицина	-	370	иде у рат
Мркша син Прибисала	Радоје син Мркше	-	Засад Талежа	1 виноград	390	иде у рат

⁴ А. Аличић, *Sumarni popis Sandžaka Bosne iz 1468/69. godine (Sumarni popis)*, Mostar 2008, 151-154. Н. Филиповић (*Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 189, 190 i 193) је унио села Грнчарево, Сливницу и Пољица у цјелини, умјесто појединих њихових дијелова,

Први пажљивији поглед на понуђену табелу сучељава истраживача са неколико ситнијих нелогичности у своме садржају: прво, неслагање између Драгића Срђића и личног имена његовог оца Мрђе (што Филиповић тумачи погрешним читањем писара), а потом уношење читавог села Миринића, као пустог, у тимар Добрушких синова Павка и Вукосава и једног његовог дијела (без претходне ознаке пусто) у тимару Остоје сина Дабишиног. Надаље, падају у очи и титуле војводе и кнеза, чији су носиоци (Радојев син Вукосав и Добрушков син Павко) били, вјероватно, бивше влашке старјешине, те огромне разлике у висини ренте убиране с појединих тимара (почев од 160 акчи с тимара Тврдковог сина Које, па до 3.235 акчи с тимара војводе Вукосава), из чега произлазе и различите војне дужности спахија (од личног учешћа у рату – без оклопа – преко лаког оклопника, па до средњег оклопника који је ратовао у пратњи једног лаког оклопника и једног момка).

Поменута група од девет спахија-хришћана у сумарном дефтеру из 1468/69. унесена је, дакле, међу оних 49 „стarih спахија“ који су, по царској заповијести, били деградирани на степен обичних влашких посједника баштине. Пошто се под појмом „старе спахије“ (*kadimî spahiler*) подразумевају „стари затечени феудалци“, од којих су поменута деветорица – према сумарном дефтеру 1468/69. године – имали тимаре у Требињу, произлази да им је турска власт признала њихове влашке баштине као феудалне баштине, с титулом и обавезама спахије. Имајући, управо, то у виду, Филиповић је с правом закључио „да се овдје ради о влашким старјешинама и припадницима истакнутог влашког слоја који су прије Турака ушли у феудалну класу, стекли баштину и, уз своје влашко поријекло, почели да се одвајају од своје влашке подлоге, иако су, као на примјер, војвода Вукосав и кнез Павко, задржали своје титуле влашких старјешина и, вјероватно, свој утицај и свој углед у влашким групама из којих су потјецали“.⁵ Но, те влашке скупине из којих су ови потицали, морале су бити и саме „захваћене процесом седантеризације и смјештања по селима, изузев ако се није радило „о влашким старјешинама и истакнутијим власима“ који су се, уласком у феудалну класу, потпуно одвојили од влашке масе која је улазила у катунске групације на подручју ближе или даље околине Требиња.“⁶ И, на крају, било како било, примјер ових влаха „стarih тимарника“ јасна је потврда да су „у још предосманско вријеме

у тимар војводе Вукосава, кнеза Павка и Радковог син Које. Уз то је другачије прочитао и називе села: Љекова (Лихова), Љубово (Љубихово), Згоњево (Уска Њива) и Засад (Засат).

⁵ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 194.

⁶ Isto, 194-195.

влашке старјешине и истакнути власи улазили у домаћу феудалну класу у овој области“ и да је „постепеном феудализацијом влашког старјешинског врха дошло до преовлађивања влашког феудалног елемента над класичним феудалним елементом“.⁷

Другу скупину међу власницима 15 хришћанских тимара чинила су шесторица (или 40%) спахија из сумарног дефтера 1468/69. који се не налазе на листи од 49 деградираних тимарника из 1475/77. године, нити се на њој налазе лица за која би се могло претпостављати да су њихова браћа или очеви. О њима доносимо доњи преглед података.

ПРЕГЛЕД ПОДАТАКА О СПАХИЈАМА-ХРИШЋАНИМА
ИЗ СУМАРНОГ ДЕФТЕРА 1468/69. КОЈИ СЕ НЕ ПОМИЊУ У
ПОИМЕНИЧНОМ ДЕФТЕРУ 1475/77. ГОДИНЕ⁸

Име спахије	Саставни дијелови тимара			Укупна рента тимара	Војна дужност спахије
У дефтеру из 1468/69. г.	село		Hassa посједи		
	Читаво	Дио села			
1	2	3	4	5	6
Радман син Богавца		Чесманица	1 њива	250	иде у рат
Вукић син Грубача		Дражин До Цицина Хум	1 виноград 2 њиве	2.505	средњи окопник с момком
Вукић син Грубача - други		Грнчарево	-	1.700	лаки окопник
Добри и Остоја синови Дабижива	Дрсаље Тули Гола Главица (пусто)	Талежа Засад	1 виноград и њива	1.030	заједно иду у рат
Љубенко син Љубише		Згоњево	-	420	иде у рат
Богиша син Ђорђа	Љубово	Била	-	400	иде у рат

⁷ Isto, 195.

⁸ А. Аличић, *Sumarni popis*, 152-154. Н. Филиповић (*Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 190 и 193) је, као што смо видјели, прочитао село Доли умјесто Тули, Уска Њива умјесто Згоњево и Љубихобо умјесто Љубово које је само једним дијелом, умјесто у цјелини, унио у тимар Ђорђијевог сина Богише.

Пратећи редом спахије-хришћане забиљежене у горњем прегледу података, Филиповић је за Богавчевог сина Радмана поуздано утврдио да је био старјешина катуна од 17 кућа и 2 неожењена у влашкој скупини Дробњака. Далеко више невоља задали су му двојица сљедећих спахија због истих њихових личних имена и имена њихових очева. Да, ипак, нису били једна те иста личност говори ознака други (*diger*) уз име последњег Грубачевог сина Вукића и различита села која су улазила у састав њихових тимара. Међутим, неизвјесно је остало који је од ова два Вукића управљао катуном у групацији Пива-Бања, а који, опет, катуном у формацији Рудине.⁹

Филиповић, надаље, мисли да је немогуће утврдити припадност влашких посједника преостала три тимара (Доброг и Остоје, синова Дабижива, Љубенка, сина Љубише и Богише, сина Ђорђијева). Међутим, преостали извори, упркос његовој скепси, показују да се радило о представницима најистакнутијих требињских породица који су преживјели успоставу турске власти и били укључени у новостворени тимарски систем: Добри (Добровој) и Остоја Дабижиновић-Прељубовић, Љубенко Љубишић-Љубибратић и Богиша (у дубровачким изворима Богета) Ђурђевић-Милкусовић.¹⁰

На питање да ли тимари последњих шесторице спахија који се не срећу на листи деградираних „стarih спахија“ из 1475/77. године представљају њихове од старе (предосманске) власти признате феудалне баштине, или су их добили од Турака, у циљу привлачења катунске организације за коју су ови били везани, не може се дати сигуран одговор. Међутим, из приложених табела јасно се види да су се дијелови седам

⁹ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 191-192. О свему томе види опширније: М. Маловић-Ђукић, *Још једном о настанку нахије Пива*, Шћепан поље и његове светиње кроз вјекове : Зборник радова са научног скупа : (Плужине, 24-25. септембар 2006), Беране 2010, 155.

¹⁰ Добровој и Остоја Дабижиновић-Прељубовић посједовали су 1468/69. заједнички тимар, у чији су састав улазила три села: Дрсаље, Тули и Гола Главица и дијелови два села: Талеже и Засада (А. Алић, *Sumarni popis*, 153). Љубенко Љубишић, вјероватно, најмлађи међу браћом, надживио је браћу Радоја, Радосава, Радића и Мрђу и, захваљујући гостопримству дубровачке владе, преживио бројне турске нападе (М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 23-24), да би дочекао и успоставу њихове власти као спахија тимара који се састојао од дијела села Згоњева којег је Н. Филиповић (*Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 193) прочитао као Уска Њива. Након пада под турску власт (1465) чувено требињско село Бијела постало је власништво Богете Ђурђевића и Вукосава Прибиловића (М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 19-20).

села: Грнчар(ево), Хум, Била, Згоњево, Цицина, Засад и Талежа налазили у заједничком посједу обје наведене скупине власника тимара, чија је укупна вриједност ренте у групи посљедњих шесторице била за 3.445 акчи (или 46%) мања од вриједности ренте с тимара првих деветорице спахија-хришћана.¹¹

Слично поменутој властели, и сељаци су наставили да живе на „старим огњиштима“ послје успостављања турске власти у требињском крају. Захваљујући подацима из босанског сумарног дефтера 1468/69. и херцеговачког поименичног дефтера 1475/77. године, у прилици смо да реконструиремо чак и број сеоских кућа и висину укупног годишњег пореза (израженог у акчама) који је био плаћан у сваком селу понаособ. О томе свједочи и доњи преглед података.

ПРЕГЛЕД ПОДАТАКА О БРОЈУ СЕЉАЧКИХ КУЋА И ВИСИНИ
ГОДИШЊЕГ ПОРЕЗА У СЕЛИМА ТРЕБИЊСКОЈ ОБЛАСТИ ПРЕМА
СУМАРНОМ ПОПИСУ БОСНЕ ИЗ 1468/69. ГОДИНЕ¹²

Село	Број сеоских кућа	Број неожењених	Висина укупног годишњег пореза
			у акчама
1	2	3	4
Мичево	5	1	150
Горица	9	4	928
Придворци	6	-	1.162
Хрупила	12	2	3.874
Драговићи	17	2	3.106
Грнчарево	30	7	4.935
Дражин До	3	-	1.280
Цицина	5	1	1.065
Хум	6	-	400
Стрганица	7	-	430
Кучићи	5	1	400
Згоњево	6	4	630
Љекова	2	-	400
Ленчево	2	-	130
Сливница	6	-	900

¹¹ Ђ. Тошић, *Требињска област*, 220.

¹² А. Аличић, *Sumarni popis*, 151-154.

Чичево	16	9	3.396
Спарожићи	пусто	-	150 (приход из вана)
Миринићи	3	-	290
Љубово	4	-	750
Би(је)ла	5	-	250
Дрсаље	3	-	480
Тули	1	1	150
Талежа	4	-	250
Засад	4	-	540
Главска	14	6	1.200
Пољице	7	1	440
Чесминица	6	1	1.324
Кремени До	2	-	472
Бухово	10	2	1.111
Биоград	1	-	56
Подгљивље	9	3	1.012

Из горње табеле јасно се види да је у првом босанском сумарном дефтеру 1468/69. године у требињској области регистровано 31 село са 210 сеоских кућа и 45 неожењених који су плаћали укупан годишњи порез од 31.661 акчу, што је у просјеку износило око 150 акчи по једној породици. Пада у очи и то да су поједина села са једнаким или приближно једнаким бројем кућа плаћала различите износе пореза. Те разлике између броја сељачких кућа и висине плаћаног пореза ишле су понекад и до нелогичности. Тако нпр. село Дражин До са 3 куће плаћало је 268 акчи пореза више од села Подгљивља које је бројало 9 кућа, а село Чесминица са 6 кућа 124 акче више од села Главске која је бројала 14 кућа. Тешко бисмо могли видјети другог разлога таквом стању, осим различитих производних могућности сеоског атара и повољне структуре сеоског имања, тј. да ли је, уз сељачко газдинство, било у њима и *hassa* посједа (винограда, њива и ливада).

Све наведене елементе (број села, сеоских кућа и неожењених у требињском крају, као и висину њиховог годишњег пореза), наставићемо да пратимо на основу података из херцеговачког поименичног дефтера 1475/77. године.

ПРЕГЛЕД ПОДАТАКА О БРОЈУ СЕЉАЧКИХ КУЋА И ВИСИНИ
ГОДИШЊЕГ ПОРЕЗА У СЕЛИМА У ТРЕБИЊСКОЈ ОБЛАСТИ
ПРЕМА ПОИМЕНИЧНОМ ПОПИСУ САНЦАКА ВИЛАЈЕТА
ХЕРЦЕГОВИНЕ 1475/77. ГОДИНЕ¹³

Село	Број сеоских кућа	Број неожењених	Висина укупног годишњег пореза у акчама
1	2	3	4
Ловигора	7	-	245
Запоље	4	-	100
Кучићи	16	3	1.329
Стрганица			
Ком			
Цицина			
Талежа	3	-	130
Ускопље	6	2	246
Орах	6	-	114
Хрупила	7	-	1.316
Подгљивље	6	-	856
Дражин До	3	-	856
Гола Главица	4	-	168
Пољица	4	-	118
Чесминица	11	-	1.035
Згоње(во)	6	-	186
Главска	3	-	125
Чичево	13	-	1.241
Кремени До	1	-	58
Столац	5	-	325
Спарожићи	7	-	535
Љекова	3	-	409
Белград	3	-	128
Бобовиште или Бучила	4	-	244
Засад	3	-	309
Чемци или Врсаље	4	-	531
Гомиљани	6	-	376

¹³ А. Аличић, *Poimenični popis*, 486.

Корјенићи	26	-	1.655
Скрозигрм			
Жупљани			
Чичево	1	-	141
Дивине	3	-	163
Очије или Огрдовићи	3	-	187
Тврдоши	3	-	164
Попи	6	-	636
Хлапје	2	-	112
Горица	11	-	925
Придворци	3	-	225
Грнчар(ево)	19	-	1.928

У четердесетак села Требињске нахије уписано је 212 кућа и 5 неожењених, с укупном висином годишњег пореза од 17.114 акчи, или око 80 акчи по свакој кући просјечно. У поређењу с временом од прије 7-8 година, број требињских села сада је био већи за девет (или око 29%), а број кућа свега за двије куће (или око 0,9%), док је висина укупног годишњег пореза била готово за половину (или 46%) мања у односу на претходни период. Изнесени подаци о незнатном порасту броја кућа и осјетном паду укупне висине годишњег пореза у наведеним селима указују, према казивању Н. Филиповића, „на нестабилно и флуидно стање у регији Попова и Требиња“, ¹⁴ које се, вјероватно, може тумачити честим промјенама власти (турске власти, власти херцега Влатка, поновне турске власти и власти Херака Вранеша) на овим просторима. ¹⁵

Компарирањем вијести из Дубровачког архива и података из херцеговачког поименичног пописа препознају се чак непосредно (по имену), или преко имена њихових очева и синова, појединци који су живјели у неким требињским селима, о чему свједочи и доњи табеларни преглед.

¹⁴ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 205.

¹⁵ О томе види опширније: Ђ. Тошић, *Требињска област*, 134-139.

ПРЕГЛЕД ПОДАТАКА О ИМЕНИМА ЛИЦА
КОЈА СУ ЖИВЈЕЛА У СЉЕДЕЋИМ ТРЕБИЊСКИМ СЕЛИМА¹⁶

Село	Имена лица	
	У Дубровачком архиву	У турском поименичном дефтеру из 1475/77. год.
1	2	3
Главска	Остоја Тарсић	Добрашин и Добровој синови Остоје
	Брајко Прибичевић	Радут син Брајка
Горица	Богдан Прибисалић	Радивој син Богдана
	Ратко Радовчић	Вукосав син Радка
Пољица	Божидар Ђурђевић	Божидар сиромас
	Радоје Беладинаовић	Радоје син Беладина
	Радоња Радохнић	Радоња син Радохне
Бобовиште	Радих Браниловић	Радич син Бранила
	Радоња Радовчић	Радоња син Радовца
	Влатко Ивковић	Ивко син Прибића
Ускопље	Добрил Његовановић	Добрил син Његована
	Ђурађ и Владислав Рожић	Ђурађ и Владислав синови Руже
Талежа	Вукосав Прибисалић	Вукосав син Прибисава
	Радивојевићи	Андријаш син Радивоја
	Радоје Чулић	Радоје син Чуле
Спарожићи	Радич Вукашиновић	Радосав, Миладин и Божићко синови Радића
Орах	Стјепан Радосалић	Никола и Радих синови Стјепана
Попи	Дабижив Миросалић	Дабижив син Миросава

Сва ова лица, пописана као порески обвезници у турском поименичном дефтеру, бавила су се низом других послова, као што су: узимање дубровачке стоке на припашу, пресретање и пљачкање пролазника на друмовима и њихова продаја Турцима.

¹⁶ A. Aličić, *Poimenični popis*, 495, 499-503, 505; Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): Lamenta de Foris (Lam. de For.) XIII fol. 26. VI 1440; HAD: Diversa Cancellariae (Div. Canc.) LXIV fol. 67', 13. IX 1454; HAD: Lam. de For. XXV fol. 204', 31. XII 1453; HAD: Lam. de For. XXXVIII fol. 120', 12. I 1457; XLI fol. 33, 19. XII 1468; fol. 37, 21. XII 1468; fol. 76, 22. I 1469; fol. 78', 27. I 1469; HAD: Lam. de For. XLII fol. 94, 2. IX 1470; HAD: Lam. de For. XLV fol. 82, 10. X 1474; HAD: Lam. de For. L fol. 183-183', 8. I 1485.

Осим зависних сељака на властеоским имањима, постојала је и бројна послуга по кућама имућних Требињаца. Биле су то, најчешће жене које су обављале послове у домовима својих господара, а ови сматрали чак и њихово потомство својим робљем.¹⁷ За разлику од оних који су помно водили рачуна о броју и обавезама својих робова, неки други су их, у одређеним приликама, пуштали на слободу и дозвољавали им да иду куда хоће.¹⁸

¹⁷ Бјелави, жени Брајка Љубојевића, била је украдена једна сукња у кући Радића Добросалића у селу Љубову „quam gonellam famula suprascripti Radic nomine Gerliza dedit suprascripti Radosauo„ (HAD: Lam. de For. VIII fol. 82', 2. IX 1428), док је Радосав Љубишић из Требиња тражио да му се преда Прибетко „tamquam filium sclauē sue et per consequens sclauum suum natum in domo sua. (М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967, 99, 9. I 1430).

¹⁸ „Ego quidem Berislauus de Tribigne confiteor quod seruū meum Obratum francaui et liberaui ab omni seruitute, ut dictus Obratus uadat per quatuor partes mundi francus et liber quocumque ei placuerit“. G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi I (1278-1301)*, Београд 1932, 72, 16. I 1282.

Đuro Tošić

**SOCIAL DIFFERENTIATIONS IN THE REGION OF TREBINJE
IN THE FIRST YEARS OF TURKISH RULE**

Summary

The paper establishes the fact that there were 17 *tîmârs* in the region of Trebinje in 1468/69. Fifteen of them were in the hands of Christians, while of the other two *tîmârs* one was owned by a Muslim *sipahi* (obviously a man of Turkish origin) and the other had the status of *mevkuf*, i.e. of *tîmâr* whose rents belonged to the fiscus. If the list of “old *sipahis*” (*kadimî sipahiler*) from the detailed census of Herzegovina from 1475/77 is compared with the data on *tîmâr*-owning *sipahis* in Trebinje from the summary Bosnian census from 1468/69, it can be noted that most owners of aforementioned 15 *tîmâr* (nine of them or 60%) can be found in both censuses. The second group among the owners of these 15 *tîmâr* consisted of six (or 40%) *sipahis* mentioned in the summary census from 1468/69, who are not found on the list of 49 degraded *tîmâr*-holders from 1475/77. The same list does not seem to include persons who could be the sons or fathers of the *sipahis* mentioned in 1468/69.

Like the nobility, the peasants also continued to live in their old households after the establishment of the Turkish rule. Thanks to the individual person from the Bosnian summary census from 1468/69 and detailed census of Herzegovina from 1475/77, we are able to make tables of the village households and bachelors, and also the amount of total annual taxes (measured in *akçe*) paid by each village separately and types of military obligations of the people.

Keywords: Trebinje, the Ottoman Porte, Nedim Filipović, *tîmâr*, hereditary possession, *nahiye*, Christian *sipahis*, peasants, servants, slaves.

Чланак примљен: 08. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ
II део: од почетка 15. до средине 16. столећа*

Анстракт: Краљ Жигмунд је пре 1431. године град Ћr(d)somlyó (Вршац) са припадајућим властелинством даровао српском деспоту, али му је тај посед привремено одузет 1440. године. Деспот Ђурађ Бранковић је 1444. дао Вршац у залог Јовану Хуњадију, након чега је град дуже од деценије био предмет спора између српског владара и угарског губернатора. Вршац је за то време више пута прелазио из руку породице Бранковић у посед Хуњадија и обратно, да би после пада Србије 1459. године поново припао Хуњадима. Краљ Матија Корвин је 1472. године Вршац даровао тамишком жупану Петру Доцију, а почетком 16. века тврђава је поново у краљевском поседу. О урбаном развоју, становништву и привреди насеља Ершомљо испод истоимене тврђаве има мало података. Као трговиште се помиње 1330. године, а статус града стекао је изгледа крајем 14. или почетком 15. века (као *civitas* забележен је 1416. године). Под османску власт Вршац је пао 1552. године.

Кључне речи: Вршац, Ћr(d)somlyó, Банат, средњи век, Угарска, Србија, Ђурађ Бранковић, Јован Хуњади, Петар Доци, тврђава.

Слабљење османског притиска у Подунављу након Ангорске битке 1402. године и склапање угарско-српског савезништва 1403/1404. године, оличеног у вазалним односима деспота Стефана према краљу

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Жигмунду, повољно се одразило и на пограничне крајеве јужног Баната.¹ Још током последње деценије 14. stoleћа краљ Жигмунд је настојао да заштити јужне границе од османских напада стварањем обједињеног одбрамбеног система, поверавајући више жупанија, махом пограничних, на управу својим поузданим присталицама. Оваква пракса на југоисточној граници достигла је свој пуни обим током првих деценија 15. stoleћа, када је системом одбране на том подручју руководио Пипо од Озоре (Пипо Спано, Филип де Схоларис). Он је од 1404. до 1426. године вршио дужност жупана Тамишке, Крашовске, Ковинске, Чанадске, Арадске, Чонградске, Зарандске и Фејерске жупаније.²

Вршац (Érsomlyó)³ су почетком 15. века такође држали тамишки и крашовски жупани: Филип Корођи и Јован Алшани 1404. године, и Пипо од Озоре 1405-1408. године. Пипо од Озоре је у Ершомљу боравио у октобру 1405. године, о чему сведочи и једно његово писмо настало у овом граду.⁴ Годину дана касније, 5. новембра 1406, у Вршцу је био и угарски краљ.⁵ Жупани су, као и раније, за кастелане Вршца постављали своје фамилијаре,⁶ који су истовремено имали и функције поджупана

¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1982 70-74 (Ј. Калић); Р. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001, 232; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002 (=П. Рокаи, *Историја*), 131; А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, ур. М. Матицки и В. Јовић, Београд 2010, 77-78.

² Е. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986, 129, 133; Р. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I*, Budapest 1996, 139, 144-145, 203-204.

³ О историји Вршца до почетка 15. века: А. Крстић, *Вршац у средњем веку. I део: од раног средњег века до краја 14. stoleћа*, Историјски часопис (=ИЧ) 59 (2010) 77-102.

⁴ Писмом од 20. 10. 1405. године тражио је од свих судских инстанци у Краљевини да до 13. јануара 1406. године одложе рочишта у парницама против Бенедикта Химфија од Егерсега и његовог брата Хима, јер су се налазили у краљевој служби (највероватније су учествовали у походу на Босну у јесен 1405. године): Е. Mátyusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/1 (1400-1406)*, Budapest 1958, no. 4210. Уп. Ј. Мргић, *Северна Босна 13-16. век*, Београд 2008, 95-96.

⁵ Жигмундово писмо Ердељском каптолу поводом одређивања граница једног поседа, датовано „in Ersomplio”: Magyar Országos Levéltár (Мађарски државни архив), Budapest, Collectio Antemohacsiana (DI) 30425. Уп. и: Р. Engel – Н. С. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382-1438)*, Budapest 2005, 86.

⁶ А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 89, у нап. 43 омашком су погрешно наведени приређивач и година издања *Анжујског дипломатара* са регестом повеље из 1323. године, у којој је сачуван први помен кастелана Вршца. Тачан библиографски

Крашовске жупаније: 1404. године на овим положајима налазио се Бенедикт, син Егидија од Добше, прво заједно са Ладиславом Бардушем, а потом са Јаковом од Бекефалве. Њих су на месту заповедника града и поджупана наследили Пипови људи, Павле Чапи и Валентин Тели (1406), а затим Јаков Чеп од Ђертениша (1408).⁷

Деспот Стефан Лазаревић је 1411. године од краља Жигмунда добио бројне поседе широм Угарске, између осталог у Торонталској жупанији тврђаву Бечеј, на острву у Тиси, са варошима Бечеј, Бечкерек, Арача и Башайд. Извесно је већ тада био именован за жупана ове жупаније.⁸ Није познато да ли је Вршац у суседној Крашовској жупанији био међу властелинствима које је добио деспот Стефан, али се то чини вероватним. На основу једног забележеног судског спора вођеног 1431. године може се закључити да је Вршац у то време био у поседу деспота Ђурђа Бранковића. Наиме, извесни Дионисије звани Дија из села Воја, јобаћ Ладислава Химфија Реметског, тврдио је пред Петром и Симоном, службеницима вршачког кастелана Ладислава сина Михаила, да је законито стекао два вола и једног коња од Новака и Николе, синова Мартинових *de Dragalyolch dezpoti*. Међутим, ови официјали, у ствари вршачки вицекастелани, ухапсили су и злостављали поменутог Дију, и при том му одузели више комада разног оружја (мач, бодеж, лук, тоболац, футролу за лук), једну памучну тунику и 10 златних форинти. Због тога је Ладислав Химфи у име свог злосрећног кмета поднео тужбу против

податак је: L. Blazovich–L. Géczi, *Anjou-kori oklevéltár VII*, Budapest-Szeged 1991, 326, no. 712.

⁷ Вршачки кастелани су, у својству поджупана, са племићким судијама Крашовске жупаније судили у неколико спорова везаних за одређивање међаседа и угрожавање поседовних права: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, Budapest 1883, 244–245, 247; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/2 (1407–1410)*, no. 6070. Тамишки жупан Пипо од Озоре наредио је марта 1406. године вршачким кастеланима и крашовским поджупанима Павлу Чапију (*de Chaph*) и Валентину Телију (*de Twl*) да не ометају Јакова и Николу Чепу (*Ceph*) у изградњи замка (*castellum seu fortalitium*) на њиховом поседу у Ђертенишу (поред реке Брзаве, источно од Гатаје у Румунији): G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, *Történelmi Társulat* 1884, 18; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/1*, no. 4509. О кастеланима Ершомља уп. и: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest 1977, 109–110; *idem*, *Archontológia I*, 144–145, 309. О властеоским замковима у време краља Жигмунда: E. Fügedi, *Castle and Society*, 137–141.

⁸ *ИСН II*, 85–86, 322–323 (Ј. Калић, С. Ђирковић); P. Engel, *Archontológia I*, 210; *idem*, *The Realm*, 232–233.

вршачких кастелана, то јест вицекастелана Петра Фејера.⁹ На сигуран закључак да је Вршац био у деспотовом поседу не упућује само то што је спор око стоке у који су умешани деспотови кметови изнет пред вршачког кастелана, односно његове вицекастелане, него још више чињеница да је поменути Ладислав, син Михаила од Геста, био деспотов фамилијар и његов кастелан у Таљи и Токају од 1433. до 1439. године, а краће време је исту дужност обављао и у другим деспотовим градовима у Угарској (Болдогкеу, Мункачу и Речецу 1433. године).¹⁰ Околност да је српски владар овог свог угарског службеника премештао по потреби из једног града у други, с краја на крај Угарске, сведочи и о поверењу које је имао у њега.

Поред деспота, властелинства у јужном Банату имала је и поједина српска властела. Деспоти и други српски великаши који су држали поседе у Угарској доводили су на њих своје људе: службеници су често били Срби, а и сељаци из Србије прелазили су на ова властелинства. Слободно кретање преко подунавско–посавске границе и редовне трговинске везе олакшавали су упознавање угарских крајева и поспешивали померања српског становништва, које је бежало од турске опасности.¹¹ У

⁹ Пошто су оптужени кастелани (тј. вицекастелани) порицали да су нанели наведену штету, крашовски, чанадски и ковински жупан Матко Таловац је 5. августа наредио да се они полагањем заклетве заједно са дванаесторицом племића оправдају да нису криви. Требало је такође да наведени јобаћ Дија са тројицом људи положи заклетву, како би потврдио своју оптужбу против вицекастелана Петра Фејера, што је он и учинио 16. августа 1431. године. Штета је процењена на износ од „трећине од 100 форинти”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340-342.

¹⁰ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526 (=Oklevéltár)*, Budapest 1907, 95-96, 101-102, 106-110; P. Engel, *Királyi hatalom*, 99, 110, 144, 160, 162; idem, *Archontológia I*, 284, 309, 370, 399, 439, 444, 517, II, 85; К. Јиричек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 376-377; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 600.

¹¹ О поседима српске властеле на територији јужног Баната у време деспота, српским сеобама преко Саве и Дунава и српском становништву на том простору видети: *ИСН II*, 318, 320, 325 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 37 (1988) 10, 25-30; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 39-42; М. Благојевић–Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 285-289; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, ЗМСИ 73 (2006) 32-36, 40, 44.

првој половини 15. века у документима се први пут јавља читав низ насеља на подручју Крашовске жупаније која носе словенска, тј. српска имена, већином у поседу угарских племића.¹² Међутим, за разлику од неких других јужнобанатских градова, као што су Ковин, Торњиште (код Панчева) и Х(а)рам на пример, о Србима на подручју Вршца у овом периоду нема сачуваних директних и конкретних података. Због тога је врло занимљива наведена парница из 1431. године, у којој се помињу деспотови људи Новак и Никола, синови Мартина из Драгољевца. То је једини забележени помен овог насеља, које није убицирано, али се из контекста читаве приче може закључити да се село Драгољевац налазило на подручју вршачког властелинства.¹³

У настојању да пронађе податке о средњовековном Вршцу у историјским изворима, а незнајући да је Вршац у ствари Ершомљо, Феликс Милекер је насеље Podwersa (Poduersa) у Крашовској жупанији идентификовао са Вршцем, односно вршачким подграђем. Он је сматрао да је правилна транскрипција имена овог насеља Подвршан, што је потом прихваћено и у српској историографији.¹⁴ Насеље Podwersa припадало је Јовану Јанкију од Нађлака, а након што је он умро без мушких потомака, краљ Жигмунд га је 1427. године даровао, заједно са другим Јанкијевим поседима, вранском приору Алберту од Нађмихаља. У краљевој даровници од 19. маја 1427. године, у акту Чанадског каптола о увођењу Алберта Нађмихаљија у посед добијеног властелинства од 29. јула исте године, као и у краљевој потврди наведене даровнице од 14. фебруара наредне

¹² Уп. D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 112.

¹³ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340. Ф. Милекер је Dragalyolch довео у везу са топонимом Valea Dragoi код Барбоша, северозападно од Решице у Румунији, што се тешко може прихватити: B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915, 82.

¹⁴ B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 123; исти, *Вршачки град, историјско-археолошка скица*, Вршац 1934, 4, 7; исти, *Кратка историја Вршца*, Вршац 1935, 3-4 (=Вршац у старини, Милекерове свеске 2, Вршац 2009², 41, 44, 186-187); Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и становништва*, Београд 1955, 102; М Петровић, *Вршачка кула*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 6-7 (1976) 53. Одатле се и у најновијим прегледима вршачке историје понавља како први поуздани подаци о насељу датирају из око 1425. године, из времена досељавања Срба под деспотом Ђурђем Бранковићем, када се назива Подвршан: *Енциклопедија српског народа*, гл. уредник Р. Љушић, Београд 2008, 205, s. v. Вршац (Д. Гатарић). Резерву према идентификацији Podwersa – Вршац изразио сам још у раду: *Из историје*, 47.

1428. године, набрајање поседа иде истим редоследом. Оно почиње од Нађлака и других насеља у Чанадској жупанији, а затим се прелази на насеља у Крашовској жупанији, и то идући са севера на југ, од Сентђурађа на Брзави, до Јама (сада Жама) и Русовца (Русове) на Карашу и Вичинику, после чега се бележе још два поседа у Тамишкој жупанији. У том следу, после прихода од прелаза преко реке у Сентђурђу и кастела у истом месту, наводе се насеља Podwersa, Dupolcz, Vaad (Ватин), а затим више других села, од којих су бар последња два лежала поред реке Иган.¹⁵ На основу уочене логике набрајања поседа са севера ка југу, може се закључити да се наведена Подв(е)рша налазила негде између Сентђурђа и Ватина. Ипак, имајући у виду име овог села, није немогуће да је оно лежало негде подно Вршачких планина, али је свакако искључено да је у питању вршачко подграђе, не само зато што се оно у документима назива истим именом као и сама тврђава – Etsomlyo, већ и стога што је оно увек било међу „припадностима” ове тврђаве, а никада део властелинства породице Јанки.¹⁶

Недоумицу је изазивао и један акт Арадског каптола од 18. маја 1439. године, који се односи на деобу опустелих поседа Олахсаг и Драгомирфалва код Лугаша, између сродника, припадника две гране једне влашке племићке породице. На документу је, поред других свештених лица Арадског каптола, потписан и каноник Доминик, уз чије име у Пештијевом издању овог акта стоји „de Vershecz”.¹⁷ Милекер је, као и Чанки, крајем 19. века сматрао да је овде реч о јужнобанатском Вршцу, али је након тога променио мишљење, тако да у његовим познијим радовима помен арадског каноника из 1439. године више није повезиван

¹⁵ „...Item Zenthgewrgh, Alchy, Kerepche iuxta fluuium Borza cum tributo in eadem Zenthgewrgh exigi consueto, et castello ibidem habito, necnon Podwersa, Dupolcz, Vaad. Item Kwles, Rarozygeth, Naghbelzek, Kyzded Belzeg, Item Sythe, Gerech, Igrechy, ac alias duas villas iuxta fluuium Igon habitas, Item Vasarhel, Jaam et Rusolch appellatas, alias eciam quaslibet possessiones atque villas iuxta fluuios Crassow et Wytelnek vocatos in Comitatu de Crassou situatas...”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 311, 317-318, 320-321.

¹⁶ После Албертове смрти 1434. године, властелинство је припало његовим синовима, Јовану, Ладиславу и Ђорђу. Ђорђе од Нађмихаља је због „невере” лишен свих поседа 1444. године. Потомци Нађмихаљских су још 1550. године потраживали наведене поседе у Крашовској жупанији, протествујући што их је краљ Фердинанд I дао Петру Петровићу и Ђорђу Утјешеновићу: F. Pesty, *Krassó vármegye története IV*, 49-50; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 112; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 44, 187.

¹⁷ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 367-369.

са Вршцем.¹⁸ Иако Милекер није навео разлоге за промену свог става по овом питању, она је била оправдана, будући да се на снимку документа види да је тај каноник заправо убележен као Доминик „de Wybecz”.¹⁹

Током владавине Анжујаца и Жигмунда дошло је до снажног замаха урбанизације у Угарској. Правни положај градских насеља и степен њихове аутономије био је различит – од слободних краљевских градова (*libera regia civitas*) са широким привилегијама, преко црквених градова, првенствено бискупских седишта, до градова у поседу великаша. Посебну, велику групу насеља чинила су трговишта (лат. *oppidum*, мађ. *mezőváros*), неутврђена и често недовољно урбанизована насеља, која су у руралним крајевима, какав је био Банат, имала улогу регионалних привредних центара. Осим Темишвара, на овом простору није било краљевских градова који би спадали међу значајније урбане центре Угарске.²⁰

Иако се налазило на важном путном правцу који је повезивао Темишвар са Подунављем, те је стога било трг (*forum*) још у првој трећини 14. века, насеље под вршачком тврђавом није се брзо развијало као привредни и урбани центар. Наиме, још 1392. године краљева повеља убраја Ершомљо у рурална места, ничим га не издвајајући од осталих насеља вршачког властелинства.²¹ Један документ краљеве канцеларије

¹⁸ С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца I*, Панчево 1886, 35; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 109. Међутим, у литератури се и касније наводило да је Вршац под тим именом забележен 1439. године, што сам и сам учинио у раду: *Из историје*, 47.

¹⁹ Документ се чува у Румунији, у Arhiva Istorică a Filialei Din Cluj a Academiei RR; снимак у Magyar Országos Levéltár, DF 254995. Уколико се не ради о неком месту у Арадској жупанији, вероватно је у питању Új Pécs (сада Pécium Nou) у Тамишкој жупанији.

²⁰ О развоју градова, градског права и аутономије у Угарској детаљније: P. Engel, *The Realm*, 250-264; П. Рокаи, *Историја*, 79-81, 105. О средњовековним градовима и варошима на простору данашњег Баната: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 15-22, 97, 116-117, 125-126; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 6, 19-20, 56-58, 152-155; исти, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Вршац 2003, 173-175. О Темишвару: J. Szentkláray, *Temesvár története*, in: *Temesvár, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest s. a, 1-31; I. Petrovics, *Foreign Ethnic Groups and Urban Development in Medieval Hungary: the Case of Temesvár*, *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-istorie V* (1997) 235-245.

²¹ „Castrum nostrum Ersomlyo simulcum possessionibus et villis Ersomlyo, Crassofew, Chercech, Jabolnok, Waradya et Wizwar vocatis...”. С друге стране, у истом документу се подграђе тврђаве Патак у Земпленској жупанији назива *opidum Patak*: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 220-221. Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 91-92, 97, 99-100.

из 1416. године, настао поводом сукоба међу ситним поседницима, за сада је једини познати који, макар успут, изреком помиње Вршац као градско насеље – *civitas*.²² Ако се сме судити на основу тако фрагментарних података, и имајући у виду Жигмундову политику подстицања развоја градова у пограничним областима, коју добро илуструју сачуване ковинске привилегије,²³ могло би се закључити да је Вршац градски статус са одговарајућим привилегијама добио крајем 14. или почетком 15. столећа.

Нажалост, о самом Вршцу као насељу, његовој урбанизацији, конкретном садржају добијених повластица, грађанству и привредном животу вароши у позном средњем веку данас се не може ништа рећи због недостатка одговарајуће изворне грађе. Случајни налази са локалитета *Капелин брег* подно тврђаве: наковањ, калуп – матрица за отискивање у кожи или искуцавање у сребрном лиму, сребрна чаша украшена на унутрашњој страни готичком розетом, који се датирају у 14-15. век, указују на постојање занатских радионица и илуструју стил живота богатијих становника града.²⁴ Током систематских археолошких истраживања вршачке тврђаве 1997-2002. године сакупљени су бројни покретни налази: уломци керамичких посуда, оружје и делови ратничке опреме, разноврсни предмети од гвожђа, кости и камена, уз ретке предмете луксузне израде од бронзе и стакла. Они сведоче о животу у вршачком замку, али успут пружају и неке информације о привредној активности у Вршцу. Тако налази кухињске (лонци, поклопци, зделе, цедиљке, црепуље) и трпезне

²² Краљ Жигмунд је 18. августа 1416. године наредио крашовском жупану или поджупану и жупанијским племићким судијама да испитају жалбу Гала, Михаила и Петра, синова Марка и унука Петра од Араче, поднету против њихових рођака из друге гране фамилије Арачких, Јована и његовог сина Мартина. Јован и Мартин су скоро три године без одобрења својих рођака користили њихов део некада заједничког породичног поседа Араче, убирајући све приходе, и без знања оштећених продали њихов виноград „in monte seu territorio civitatis Ersomlya vocate”. Осим тога, док је мајка тужитеља присуствовала миси у парохијској цркви, Јован Арачки је упао у њихову кућу, обио им шкрињу и однео све повеље које доказују њихово право на посед: E. Mályusz-I. Borsa, *Zsigmond-kori oklevéltár V (1415-1416)*, Budapest 1997, 591, no. 2215.

²³ I. Magdics, *Rácskevei okmánytár*, Szekesfehervár 1888, 1-35; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник Српског ученог друштва 67 (1887) 1-22; А. Крстић, *Из историје*, 34-39, где су детаљно разматране ковинске привилегије и наведена ранија релевантна литература.

²⁴ Предмети се чувају у Градском музеју у Вршцу: инв. бр. Аа 4206, Аа 4208; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186-187; *Народни музеј у Вршцу 1882-1972*, Вршац 1972, 132.

керамике (зделе, бокали и крчази) указују на локалну израду, али и на увоз из аустријских и других угарских грнчарских радионица. За предмете луксузније израде: две бронзане зделе и стаклене посуде, очуване у фрагментима, један ливени треножни гвоздени свећњак и ретке налазе накита, укључујући и апликације за одећу, изнето је мишљење да не потичу из локалних вршачких радионица, већ да су увезени из значајнијих занатских центара Угарске, или немачких радионица. Бројни налази гвозденог оружја и оруђа (стреле, врхови копаља, мамузе, потковице, ножеви, српови, косир, клинови, катанци, браве, итд.) упућују на постојање вршачких ковачких радионица, а потребе за оправком каменог утврђења и израда камених пројектила од локалног гнајса сведоче о клесарској занатској делатности.²⁵

Са друге стране, откривена позносредњовековна кућа – полуземуница у парку Неуропсихијатријске болнице, на периферији средњовековног насеља, која се према археолошком материјалу (керамика и алати од гвозђа) датује у 15-16. век, указује на то да је градско насеље, бар на својим ободима, још увек задржавало рурална обележја.²⁶

Након што су му Османлије 1439. године заузеле државу, деспот Ђурађ је због сукоба са новим угарском краљем Владиславом I Јагелонцем (1440-1444) изгубио и своје поседе у Угарској.²⁷ Краљ Владислав I је деспоту Ђурађу одузео и Вршац, који је дао свом ризничару Михаилу Орсагу од Гута и његовом брату Јовану. Међутим, млади краљ је врло брзо, већ 9. децембра 1440. године, услед „крајње потребе” узео Вршац натраг себи, дајући Михаилу и Јовану Орсагу у замену краљевску тврђаву Шољмош у Арадској жупанији.²⁸ Деспот Ђурађ се у лето 1441. године измирио са краљем Владиславом I и његовим присталицама, али је ипак морао да се одрекне бројних својих поседа широм Угарске у корист

²⁵ М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009, 65-101, 130-138. Уп. и: В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оружје са Вршачког утврђења: археолошки подаци*, Истраживања 18 (2007) 49-57.

²⁶ Захваљујем археологу Миодрагу Аралици, кустосу Градског музеја у Вршцу, на подацима о резултатима археолошких истраживања на простору Неуропсихијатријске болнице и другим локалитетима, које ми је љубазно ставио на располагање.

²⁷ *ИСН II*, 250-251, 326-327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 235-236, 247-248.

²⁸ Краљ се обавезао да ће браћи Орсаг бити враћен Вршац, или им дата нека друга тврђава исте вредности, уколико он или његови наследници на престолу не буду у могућности да њима и њиховим потомцима осигурају мирно уживање добијеног поседа Шољмош: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 381-383.

ердељског војводе Јована Хуњадија. Како би ову утицајну личност наградио за заслуге током „Дуге војне” са Турцима, надокнадио му ратне трошкове, и задобио га за склапање мира са султаном којим је обновљена српска држава, деспот је у лето 1444. године Хуњадију препустио Вилагошко властелинство у Зарандској жупанији.²⁹ Хуњади је, изгледа у исто време, у залог добио и бројне друге деспотске поседе у Угарској: Мункач у Берешкој, Сатмар, Немети и Нађбању (*Rivuli Dominarum*) у Сатмарској, Дебрецин у Бихарској, Бесермењ у Сабољчкој жупанији, као и Вршац у Крашовској жупанији. Наредне 1445. године Хуњади је и званично уведен у посед наведених властелинстава.³⁰

Вршац је опет прешао у руке деспота Ђурђа Бранковића након Хуњадијевог заробљавања у Србији 1448. године, до чега је дошло после тешког пораза угарске војске у сукобу са Турцима на Косову пољу. Губернатор Угарске се заробљеништва у Смедереву ослободио тек пошто се обавезао да ће платити ратну штету коју је начинио у Србији и вратити деспоту поседе које је заузео, осим оних које је држао према њиховим ранијим уговорима.³¹ Хуњади је морао деспоту да врати и Вилагош, а из једног занимљивог документа од 13. марта 1450. године сазнаје се да је био принуђен да преда и тврђаву Ершомљо.³²

²⁹ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 71-75; *ИСН II*, 257, 327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 288; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, зборник радова, ур. М. Спремић, Београд 2011, 232.

³⁰ Палатин Ловра Хедервари је 2. јула 1445. године од Стонобеоградског каптола тражио да Хуњади буде уведен у посед ових градова и вароши које је добио у залог. Каптол је 18. септембра исте године обавестио палатина да је током последње декаде јула и прве половине августа Хуњади уведен у посед вароши Дебрецин у Бихорској и Бесермењ у Сабољчкој жупанији и њима припадајућих села и селишта, затим у посед града Мункача и његовог властелинства, као и вароши Берг, Ламбертсас и Вари, такође у Берешкој жупанији. У извештајима Стонобеоградског каптола, сачуваним у препису из 1506. године, не помиње се увођење Хуњадија у посед Вршца и његовог властелинства, али се то извесно догодило, како се види из догађаја наредних година: *DI 37602*; А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32 (2011) 125-156.

³¹ *ИСН II*, 327-328 (С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 344-345; Ђ. Бубало, *Поседи*, 233.

³² Хуњади је оптужио Ладислава Патакија, деспотовог фамилијара и кастелана Таље, као једног од одговорних што се након заробљавања у Србији 1448. године из

Вршац је читаву деценију после губернаторовог изласка из смедеревског затвора био предмет аспирација породице Хуњади. После неуспелог споразума између српског владара и угарског губернатора из маја 1450. године, у коме се не помиње Ершомљо,³³ деспот Ђурађ је поново регулисао односе са Јованом Хуњадијем мировним уговором у Смедереву 7. августа 1451. године. Споразумом је било предвиђено да се деспотова унука Јелисавета, кћи Кантакузине Бранковић и грофа Улриха Целског, уда за млађег губернаторовог сина Матију, потоњег угарског краља. Деспот се са породицом обавезао да ће у случају да до брака не дође, Хуњадију и његовим синовима као накнаду предати, поред деспотских поседа које већ држе (Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин и Бесермењ) још и бројне друге поседе: Купиник, Сремску Митровицу и Сланкамен у Сремској, Бечеј и Бечкерек у Торонталској, Вршац у Крашовској и Вилагош у Зарандској жупанији.³⁴ Будући да је уговор испоштован, и млада Јелисавета предата Хуњадију, наведени градови су остали у деспотовим рукама.³⁵

Смедеревским уговором из 1451. године односи деспота и Хуњадија били су само закратко изглађени. Када је Хуњадијев шурак Михаило Силађи 17. децембра 1455. године заробио деспота Ђурађа у Купинику, српски владар је морао да исплати висок откуп и да се обавезе да ће Силађију препустити Бечеј и Шомљо, то јест Вршац, са њима припадајућим варошима, селима и пустарама.³⁶ Краљ Ладислав V (1445-

Смедерева ослободио тек када је оставио сина Ладислава као таоца и предао тврђаву Ершомљо. Како је Патаки одбио оптужбе, спор је требало да пресуди двобој њихових представника заказан за празник светог Варнаве (11. јун 1450.) пред државним сталежима у Будиму: K. Szabó, *Az Erdélyi Múzeum eredeti oklevéleinek kivonatai (1232-1540) III*, Történelmi Tárlat 1890, 105.

³³ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 159-162.

³⁴ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853, 305-312; G. Fejér, *Genus*, 149-157; *ИСН II*, 328 (С. Ђирковић); А. Крстић, *Из историје*, 48; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234, где се Ершомљо идентификује са Шемљугом.

³⁵ Девојчица је умрла већ у јесен 1455. године: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 474.

³⁶ Иако у документу стоји само Somlyo, сигурно је у питању Ершомљо (Вршац), а не Мезошомљо (Шемљуг), који деспот није поседовао. Ова исправа краља Матије издавана је више пута: S. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae II*, Vindobonae 1771, 195-200; A. Bárány, *Torontál vármegye hajdانا*, Buda 1845, 15-16; F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 406-408; *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, Budapest 1919, 423-425; регест: L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 240; уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 381-382; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 471-473; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234-235.

1457) спречио је спровођење овог уговора, тако да је стари деспот и следеће године боравио у Бечеју, током османске опсаде Смедерева и Београда. Међутим, наредне 1457. године дошло је до грађанског рата између краља и странке хуњадијеваца, у који се, на краљевој страни, умешао и нови српски владар, деспот Лазар Бранковић. Српски деспот је у априлу 1457. године заузео Ковин и још неке подунавске градове, али су снаге хуњадијеваца 25. маја потукле Србе на Тамишу, и освојиле деспотов град Бечеј, убивши кастелана са породицом.³⁷ Шта се за то време дешавало са Вршцем није познато, али је, по свему судећи, и он допао у Силађијеве руке. Градови Бечеј и Вршац враћени су наследницима деспота Лазара 1458. године, током преговора које је нови угарски краљ Матија Корвин (1458-1490) водио са њима о предаји Смедерева и Голупца у замену за поседе у Угарској. Краљ Матија је, међутим, 20. августа исте године обећао свом ујаку Силађију да ће он поново преузети град Бечеј и варош Бечкерек, и град Шомљо са „припадностима”, у случају да Бранковићи изневере угарског краља, умру без мушког потомства или предају Голубац Турцима.³⁸ Стицајем околности, Голубац се управо тих дана предао Махмут-паши Анђеловићу, који је у лето 1458. године освојио скоро читаву српску државу осим Смедерева.³⁹

Сећање на то да је Вршац био у поседу деспота Ђурђа Бранковића задржало се међу Србима који су живели у овом граду много дуже од његовог другог имена. Евлија Челебија, иначе непоуздан у историјским предањима, боравећи 1665. године у Вршцу, чуо је да је вршачку тврђаву подигао „један од српских краљева по имену Деспот”.⁴⁰ Према локалном

³⁷ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 204-206; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Сремски Карловци 1927, 241; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, ЗИМС 1 (1970) 85-86; *ИСН II*, 304, 329 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 503-504; П. Рокаи, *Историја*, 158-159; исти, *Прилог биографији деспота Лазара Бранковића*, ИЧ 56 (2008) 189.

³⁸ Видети напомену 36.

³⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 14; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 23-24; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 523; А. Крстић, *Из историје*, 48-49; Ђ. Бубало, *Поседи*, 238.

⁴⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Yazmasının Transkripsyonu – Dizini*, 7. Kitap, Hazırlayanlar Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff, İstanbul 2000, 166; *Evliya Çelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar Н. Šabanović, Сарајево 1979, 542. Захваљујем колеги Александру Јаковљевићу за турско издање Евлијиног дела.

предању забележеном у 19. веку, Срби који су дошли са деспотом Ђурђем, наводно 1425. године, населили су се на брегу над увалом *Козлук* (североисточно од града). Они су своје ново насеље назвали Вршац због његовог положаја. Поједине вршачке грађанске породице изводиле су своје порекло од тада досељених Срба.⁴¹

У светлу чињенице да је Вршац са околином више година припадао српском владару, требало би размишљати о најстаријој прошлости неколико православних манастира на том подручју. Деспот Ђурађ је од папе Николе V (1447-1455) добио одобрење да на својим угарским властелинствима може подићи девет манастирчића за православне монахе.⁴² Манастире смештене на обронцима Вршачких и Банатских планина предање везује за Светог Саву и деспота Јована Бранковића, али прве поуздане вести о њима имамо тек од друге половине 16. века, када су убележени у османским дефтерима. Године 1566/7. године и касније пописани су манастири Месић посвећен Светом Јовану Крститељу, код истоименог села источно од Вршца, Мало Средиште (Свети Арханђели) западно од Вршца и манастир Виреш Свети Никола у близини Вршца.⁴³ Постоји мишљење, засновано на префиксу *Viroş* (од *vörös* – мађ. црвен), да се овај последњи налазио на локалитету Црвенка, вероватно оном подно Вршачког брега, југоисточно од града.⁴⁴

⁴¹ С. Милекер, *Повесница*, 35.

⁴² Е. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 225; Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 357; *ИСН II*, 442 (С. Ћирковић).

⁴³ О овим и осталим манастирима у Вршачкој нахији: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 43, 77, 114, 132, 135, 188; Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged 1996, 21-22, 76, 79, 91, 134, 147, 149, 169-172; D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti 2007, 119-123, 139, 146, 148. Уп. Р. Грујић, *Духовни живот*, 368-369; М. Јовановић, *Српски манастири у Банату*, Београд 2000, 13-30, 45-50; Д. Рацков, *Манастир Месић*, Нови Сад 2002.

⁴⁴ T. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 299-300, претпоставља да је манастир био на потесу Црвенка северно од Вршца, али је извесније да би га требало довести у везу с истоименим потесом под Вршачким брегом, југоисточно од града, јер је на суседном потесу Физеш (Визош) у 19. веку забележен топоним *Манастириште*: С. Милекер, *Повесница*, 42.

После пада Голупца у турске руке августа 1458, а потом и Смедерева јуна наредне године, сва властелинства у Угарској била су одузета деспотској породици. Османлије су заробиле Силађија код Пожежене 1460. године,⁴⁵ па је после његовог погубљења у Цариграду наредне године Вршац поново доспео међу краљеве поседе. Краљ Матија Корвин је априла 1472. године даровао Вршац познатом ратнику, бившем капетану Београда, заповеднику дунавске флоте, тамишком жупану и потоњем јајачком бану Петру Доцију.⁴⁶ Вршац је припадао Доцију вероватно до смрти 1494. године.⁴⁷

Позивајући се на један акт из 1492. године, Д. Чанки је изразио мишљење да је Ершомљо у то време можда доспео у руке великашке породице Гереб Вингарти.⁴⁸ Наиме, палатин Стефан Запоља је 8. новембра 1492. године Петру и Матији Геребу од Вингарта, на њихов захтев, израдио препис поменуте повеље краља Матије од 20. августа 1458. године о признавању Силађијевог права на Бечеј и Вршац у случају да Бранковићи почине неверу, изумру или предају Голубац Турцима.⁴⁹ Чини се да је Геребима, сестрићима Михаила Силађија,⁵⁰ ова повеља из 1458.

⁴⁵ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 248-250; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsiae 1771, 556; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 391-392; О. Зиројевић, *Смедеревски сањакбег Али-бег Михалоглу*, ЗМСИ 3 (1971) 11-12.

⁴⁶ Поступајући по захтеву краља Матије од 7. априла 1472. године, Арадски каптол је по устаљеној процедури, у присуству суседа и сумећника, увео тамишког жупана Петра Доција у посед града Ершомљо и припадајућег властелинства 25. јуна исте године: DI 45495; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52; A. Крстић, *Из историје*, 49.

⁴⁷ О Доцију видети: L. Thallóczy-S. Horváth, *Jajcza (banság, vár és város) története 1450-1527*, Budapest 1915, CXXXVII-CXXXVIII, CXVI-CXVII, CCLXXIII, 51-53, 59, 68 (=LJ. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, prevod M. Šufflay, Zagreb 1916, 112, 115-116, 233); К. Јиречек, *Историја Срба I*, 411-412; А. Ивић, *Историја*, 21, 23, 25; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 197, 437; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 70, 73-75; *ИСН II*, 382, 385 (С. Ћирковић); P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, tab: *Dóci*.

⁴⁸ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; по њему и: B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52.

⁴⁹ Наведена краљева исправа налазила се у рукама трећег брата Гереба, ердељског епископа Ладислава, али он није био вољан да је уступи својој браћи, правдајући се да је и њему потребна: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, 474-475.

⁵⁰ Браћа Гереби били су синови Силађијеве сестре Софије, а краљ Матија Корвин син његове друге сестре Јелисавете: P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, tab: *Kacsics nem 6. Geréb (vingárti), Szilágyi (horogszegi)*.

године била потребна због Бечеја, а не због Вршца, који им највероватније није ни припадао. Гереби су Бечеј добили од Матијиног наследника, краља Владислава II Јагелонца (1490-1516).⁵¹

Беатриса Франкопан, удовица херцега Јована Корвина, ванбрачног сина краља Матије, тражила је у октобру 1506. године од краљевог дворског судије исправе Стонобеоградског каптола из 1445. године о увођењу Јована Хуњадија у посед властелинстава које је добио у залог: Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин, Бесермењ и Вршац. Пошто су наведени документи били у рукама Николе Керестурија, Корвинова удовица је од канцеларије дворског судије добила два њихова преписа. Један се односи на увођење Хуњадија у посед Дебрецина у Бихарској и Бесермења у Саболчкој жупанији са припадајућим селима и селиштима, а други на исту процедуру за град Мункач и његово властелинство, укључујући и вароши Берг, Ламбертсас и Вари у Берешкој жупанији.⁵² Како се међу актима преписаним 1506. године не налазе извештаји о увођењу Јована Хуњадија у посед добара које је истом приликом добио у Сатмарској жупанији (Сатмар, Немети, Нађбања) и Крашовској жупанији (Вршац), може се оправдано претпоставити да херцеговиња тада није била заинтересована за ова властелинства. Наиме, Јован Корвин, као највећи поседник у Угарској крајем 15. и почетком 16. века, држао је у својим рукама још од 1484. године Мункач и Дебрецин. Овај последњи је и у јануару 1506. године припадао његовој удовици.⁵³ Дакле, ни ове исправе из 1506. године сасвим сигурно немају значаја за историју Вршца, јер је Вршац почетком 16. века поново био у краљевом поседу. То произилази из предрачуна државних расхода за 1504. годину, у коме је наведена и плата вршачког кастелана.⁵⁴

Другу половину 15. века на подручју јужног Баната, који је постао погранична зона према Османском царству, обележила су честа ратовања и четовања. Пустошећи пљачкашки упади акинција из Смедеревског и Видинског санцака повремено су допирали до Темишвара и Великог

⁵¹ Гереби су се 1498. године спорили око града Бечеја са породицом Соколи: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 125; уп. и: Р. Шмит, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина I, 310.

⁵² DI 37602. Уп. напомену 30.

⁵³ F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)*, *Starine JAZU* 37 (1934) 200-201, 223, 291; G. Herpay, *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*, Debrecen 1916, 95-96; G. Schönherr, *Hunyadi Corvin János (1473-1504)*, Budapest 1894, 29-31.

⁵⁴ L. Thallóczy-S. Horváth, *Jajcza története*, 181.

Варадина.⁵⁵ Према познијем Евлији Челебији, Вршац је привремено освојио „Гази Бали-бег у доба султана Мехмед-хана Освајача године.”⁵⁶ Заузимање Вршца се не помиње у другим изворима и не може се стога прецизно датовати.⁵⁷ Овако формулисана Евлијина тврдња упућује на познатог акинџијског команданта Бали-бега Малкочоглуа, који је за владавине Мехмеда II Освајача (1451-1481) био на дужности смедеревског санџакбега између 1473. и 1475. године.⁵⁸ У тај период пада и један од најразорнијих османских похода на територију јужне Угарске, акин на Велики Варадин 1474. године.⁵⁹ Међутим, треба имати у виду да Евлија Челебија на неколико места у свом делу или меша Бали-бега Малкочоглуа и Бали-бега Јахјапашића, или мисли да је овај други деловао у време Мехмеда II.⁶⁰ Бали-бег Јахјапашић је у периоду од 1513. године до смрти

⁵⁵ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 9-27; иста, *Турско војно уређење*, 65-87.

⁵⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 166; Е. Çelebi, *Putopis*, 542.

⁵⁷ У турском издању, као и у Шабановићевом преводу Евлијиног текста, налази се празнина на месту године у којој је Бали-бег наводно освојио Вршац. Милекер, који је користио мађарски превод дела Евлије Челебије, наводи да је то било 1456. године, у време опсаде Београда и Бали-беговог продора до Оршаве: Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 187. Међутим, није познато да су у време опсаде Београда 1456. године Османлије проваљивале на територију јужног Баната. О опсади Београда уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 127-171.

⁵⁸ Бали-бег Малкочоглу управљао је Смедеревским санџаком и 1494-1498. године: Н. Šabanović, *Beogradski pašaluk*, *Enciklopedija Jugoslavije* I, 1955, 473; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 261. Уп. и: F. Babinger, *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Malqoç-Oghlus*, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, München 1962, 359-362.

⁵⁹ Према османским хроничарима, поход на Велики Варадин 1474. године предводио је Али-бег Михалоглу, док је Бали-бег Малкочоглу наредне 1475. године пустошио по Срему: О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 16; иста, *Турско војно уређење*, 69; С. Imber, *The Ottoman Empire (1300-1481)*, Istanbul 1990, 218, 228-229. Није јасно на основу ког извора Ф. Бабингер тврди да је поход на Велики Варадин 1474. године предводио смедеревски санџакбег Бали-бег Малкочоглу: Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 288.

⁶⁰ Говорећи о смедеревским задужбинама и гробу Бали-бега Јахјапашића, Евлија га назива Гази Бали-бег, а освајање Северина и изградњу Фетислама (Кладова) извршио је по њему „Гази Бали-бег, један од команданата Мехмеда Освајача...”. Паланке Баточину и Коларе такође је подигао „Гази Бали-бег Смедеревски”, један од Освајачевих заповедника. Освајање Рудника, Кулича, Нове Паланке (банатског Храма), Молдове и Оршаве такође приписује Гази Бали-бегу, у време султана Мехмеда Освајача: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 168, 171, 175, 176; Е. Çelebi, *Putopis*, 68-69, 311-312, 314, 379, 544, 551, где се у Шабановићевим коментарима ово углавном повезује са Бали-бегом Малкочоглуом.

1527. године у више наврата обављао дужност смедеревског и видинског санџакбега, и за то време се истакао у борбама на граници и упадима у јужну Угарску. Довољно је поменути његову улогу у освајању Београда и пустошењу Срема 1521. године, затим поновни упад у Срем 1523. године, заузимање Северина наредне 1524. године, учешће у освајању Петроварадина и Мохачкој бици 1526. године.⁶¹ Могуће је зато да је до првог, привременог освајања Вршца, извесно праћеног разарањем града, дошло током треће деценије 16. века. Изгледа да се трагови пожара откривени приликом археолошких ископавања вршачког утврђења могу довести у везу са догађајима поменутим код Евлије Челебије. Вршачки замак је након тог пожара обновљен.⁶²

Насеља су током акинџијских продора пљачкана и паљена, становништво је одвођено у робље, а оно које је избегло овакву судбину, склањало се дубље у унутрашњост. Погранични крајеви постали су ретко насељени, па су угарске власти организовале масовна пресељења становништва из северне Србије (1480-1481, 1494, 1500-1502. године). Поред ових великих и принудних сеоба, у другој половини 15. столећа непрекидно је текао и један мање приметан процес појединачног преласка српског становништва на територију Угарске.⁶³ Током наредних деценија, већински српски удео у популацији јужног Баната постајао је све изразитији, а и на другим банатским подручјима бивало је све више српског живља. Није стога случајно један османски документ из 1541. године подручје данашњег Баната окарактерисао као „*прави српски вилајет*“.⁶⁴

⁶¹ Ј. Томић, *Нови Град - Кладово - Фетислам*, Глас СКА 70 (1906) 34-36; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 233-234, 244, 247, 250, 262, 266; *ИСН II*, 466, 470-471, 477 (С. Ћирковић); Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјанашић*, ИЧ 32 (1985) 49-76; А. Kubinyi, *The Battle of Szávaszentdemeter-Nagyolaszi (1523): Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács*, Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, ed. P. Fodor, G. Dávid, Leiden 2000, 80-81, 87, 96-98, 105-109, 114.

⁶² М. Брмболић, *Вршачки замак*, 20-21, 51, где се према Милекеру ово разарање Вршца датује у 1456. годину.

⁶³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 198-199, 208-210, 224-226; иста, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 120-126; *ИСН II*, 386-387, 431-435, 451-452, 458-460 (С. Ћирковић); исти, *Сеобе*, 43-46; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 30-32; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја*, 303-308.

⁶⁴ P. Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary 1520-1541*, Acta Orientalia XLV, 2-3 (1991) 316.

Други извори тога времена такође бележе да се од Липове и Темишвара до Дунава простире Рашка.⁶⁵

Нажалост, сачуване вести о Вршцу и његовој околини у другој половини 15. и првој половини 16. века су ретке. Испоставило се и да се неки подаци приписивани Вршцу ипак на њега не односе. Тако се у литератури одавно провлачи тврдња да је 1494. године благајник краља Владислава II за буре вршачког вина плаћао 10,5 златних форинти.⁶⁶ Међутим, у угарским дворским рачунским књигама из 1494. и 1495. године, које је још 1797. године објавио Јохан Кристијан Енгел, стоји нешто друго. За краља је 28. фебруара 1495. године *in Wereche*, где се у то време налазио, купљено *septem vasa vini*, које су плаћене 74 форинте. На основу краљевог кретања, које се може пратити и по тој рачунској књизи, види се да је овде питању Вировитица (мађ. Verőce), а не Вршац.⁶⁷

Наведени предрачун државних расхода из априла 1504. године показује да је Вршац почетком 16. века имао одређену улогу у одбрани југоисточних граница Угарске. За вршачког кастелана је на име годишње плате предвиђен износ од 200 форинти (100 у новцу и 100 у соли), што је била најмања сума намењена некој тврђави. Међутим, и вршачка тврђава је била најмања од оних које су на подручју Северинског баната финансиране из краљеве касе (Темишвар, Северин, Карансебеш и Лугош).⁶⁸ Током бурних дешавања у Угарској наредних деценија (селачки устанак 1514. године, Мохачка битка 1526. године и продор Турака, грађански рат између краљева Јована Запоље и Фердинанда Хабзбуршког, покрет Јована Ненада),⁶⁹ Вршац и његова тврђава као да нису играли истакнуту улогу. То се дâ закључити према до сада доступним историјским изворима о овим збивањима, у којима о Вршцу нема података. Ипак, треба имати у виду и да се привремено освајање Вршца, о коме говори Евлија Челебија, можда догодило управо током треће деценије 16. века.

⁶⁵ Д. Поповић, *Срби у Банату*, 32.

⁶⁶ С. Милекер, *Повесница*, 37, са ранијом литературом; Ф. Милекер и други, *Историја вршачког виноградарства*, Милекерове свеске 4, Вршац 2003, 6, 63, 83, 129.

⁶⁷ J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I*, Halle 1797, 70; А. Крстић, *Из историје*, 47, нап. 105.

⁶⁸ За војне трошкове Темишвара било је предвиђено 13.696 форинти, за Северин 6.500, за Карансебеш и Лугош укупно 2.050 форинти. Примера ради, за трошкове одбране Београда одређена је сума од 24.284, а за Шабац 3.950 форинти: L. Thallóczy–S. Horváth, *Jajcza története*, 178–183.

⁶⁹ О овим догађајима видети: А. Ивић, *Историја*, 51–82; *ИСН II*, 462–490 (С. Ђирковић); Р. Engel, *The Realm*, 362–371; *Историја Мађара*, 178–195.

Сведочанства о Вршцу у овом периоду налазе се у два географска дела. На првој географској карти Угарске, такозваној Лазаревој карти из 1528. године, на широком простору између Тамиша и Дунава уцртане су две тврђаве – Вршац (Ершомљо) и Шемљуг (Мезошомљо). *Ersomlo* је приказан као утврђени град на врху брда са једном истакнутом централном и две мање бочне куле са шиљастим крововима.⁷⁰ Никола Олах, потоњи канцелар и острогонски надбискуп (1553-1568), у свом делу *Hungaria* из 1536. године такође помиње Вршац. Он је навео да се у равници између Тамиша и Дунава, званој *campus Maxons*,⁷¹ могу видети две тврђаве – једна горска, Ершомљо, уздиже се посред поља, док је друга равничарска, Шомљо, према Темишвару. О самом Вршцу Никола Олах не саопштава више ништа, али указује на тешко стање на простору јужног Баната услед продирања Османлија. Према овом извору, неколико пограничних тврђава на левој обали Дунава, укључујући Ковин, Дубовац и Храм, налазило се већ више година под влашћу Турака. Због тога ни Угрима, али ни Турцима није било безбедно ловити у том крају богатом јеленском дивљачи, осим уколико 300 или више коњаника не иде заједно.⁷²

Деценију након што су Османлије заузеле Будим, Мехмед-паша Соколовић је 1551. године отпочео освајање Баната, ослањајући се и на помоћ тамошњих Срба. Вршац је под османску власт доспео наредне 1552. године, када га је, током похода на Темишвар, освојио други везир Ахмед-паша. На заузетим територијама образован је Темишварски ејалет, а Вршац је постао седиште Шемличке, тј. Вршачке нахије у Темишварском санџаку овог ејалета.⁷³

⁷⁰ Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске Tabula Hungariae*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 423-436, карта у прилогу; *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 42-43; друга верзија Лазареве карте: М. Брмболић, *Вршачки замак*, 10.

⁷¹ Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 81.

⁷² Nicolai Oláhi *Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu atque opportunitatibus*, in: *Adparatus ad historiam Hungariae*, ed. M. Bél, Posonii 1735, 31.

⁷³ Е. Čelebi, *Putopis*, 542; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 188; исти, *Повесница*, 40; А. Ивић, *Историја*, 157-167, 171-173; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, ЗИМС 1 (1970) 22-23; иста, *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање*, ЗИМС 14 (1976) 122-123; *ИСН III-1*, 169-187 (Р. Самарџић); Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései*, 169-172; К. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága III*, Budapest 2007, 1371.

Aleksandar Krstić

VRŠAC IN THE MIDDLE AGES

Part II: from the begining of the 15th to the middle of the 16th century

Summary

The castle of Ér(d)somlyó (Vršac) has gained on importance from the end of the 14th century, when started first Ottoman raids in the Danubian basin area. Hungarian king Sigismund (1387-1437) had donated Ér(somlyó with his estate to Serbian despot before 1431, but king Wladislas I (1440-1444) temporary deprived despot Đurađ Branković (1427-1456) of Vršac in 1440. Despot Đurađ mortgaged Ér(somlyó and some other estates in Hungary to János Hunyadi in 1444, as compensation for military help in the so-called „long campaign“ against the Ottomans (1443-1444). During the next decade, Vršac was an object of dispute between the Serbian ruler and János Hunyadi, changing its owner for several times. After the Ottoman occupation of Serbia in 1459, the Branković family lost all its estates in Hungary. Vršac became the property of king's uncle Michael Szilágyi, who was executed in Constantinople in 1461. King Matthias Corvinus (1458-1490) donated Ér(somlyó to Peter Dóci, the count of Temes, in 1472, and at the beginning of the 16th century the castle was again a part of the royal domain. The second half of the 15th and the first half of the 16th century was a period of intensive Serbian migrations in Banat and other parts of southern Hungary. By the end of that period, Serbs constituted the majority of the population in southern Banat. Nevertheless, there is a very limited amount of information on the urban and economic development and population of the Ér(somlyó settlement, lying underneath the identically named fortification. The settlement was mentioned as a market place in 1330, and a status of town had gained at the end of the 14th or at the begining of the 15th century (it was mentioned as *civitas* in 1416). The archaeological findings from the castle on the hill Vršacki breg suggest a certain level of trade and craftsman activity. The Ottomans captured Vršac in 1552.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, the Midlle Ages, Hungary, Serbia, Đurađ Branković, János Hunyadi, Peter Dóci, castle.

Чланак примљен: 08. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ
Народна библиотека Србије
Београд

**СЕЛО ДУБНИЦА У НАХИЈИ СЕНИЦЕ:
НАСЕЉЕ, СТАНОВНИШТВО И ОБИЧАЈ ПРОСЛАВЕ
ПЕТРОВДАНА ПОЧЕТКОМ 17. ВЕКА***

Апстракт: На основу нових извора, уз коришћење података доступних преко историографије идентификована је непозната црква која се у једном османском документу из 1618. назива црквом села Дубница у нахији Сенице. У усменој традицији она се помиње под именом црква Стеве Васојевића и налазила се у близини данашњег града Сјенице. Документ показује да је поменута црква почетком 17. века била средиште одржавања хришћанског култа посвећеног празнику Петровдан (29. јун / 12. јул), обичаја који се још увек практикује у селима на Сјеничко-пештерској висоравни. Такође, посебно су обрађена питања времена настанка данашње Сјенице и просторног положаја села Дубнице, које је током друге половине 15. и читавог 16. века најзначајнија насеобина у оквирима нахије Сенице.

Кључне речи: Османско царство, Сјеничка нахија, Дубница, црква, Петровдан, празник, 17. век

Током средњег века од када се јавља у изворима Сјеничка област¹ чинила је саставни део Рашке где је настала средњовековна српска држава. Како у средњем веку тако и током османског периода кроз њу су

¹ Сјеница се у изворима јавља у облику Сенице, што је задржано у даљем тексту када се као технички појам преузимао из грађе. Промена у изговору убацивањем слова „ј“ везује се за 19. век и насељавање становништва са подручја ијекавског говора (Е. Мушовић, *Становништво. Сјеничко-пештерска висораван*, Гласник Етнографског музеја 52–53 (1988-1989) 17, нап. 15).

пролазили важни путеви повезујући Босну и Јадранско приморје с једне стране, са Рашком а доцнијом Новопазарском облашћу и Цариградским друмом, с друге стране. И поред тога, због малобројности изворне грађе њена историја није у довољној мери позната.²

До оснивања Босанског санџака 1463. Сјеничка област се налазила у непосредној зони утицаја Скопског крајишта успостављеног крајем 1391. одакле се, током прве половине 15. века, османска власт постепено ширила према земљама Деспотовине и Босанског краљевства резултирајући коначним запоседањем читавог простора до 1455.³ Као резултат увођења османске управе, у саставу Босанског санџака, формирана је нахија, односно вилајет Сеница која се подударала са старом средњовековном жупом која је географски, оквирно, захватала територију Сјеничко-пештерске висоравни.⁴

На ободу Сјеничког поља, на његовој јужној страни налази се данашње село Дубница, удаљено четири километра од града Сјенице.⁵ У оквирима нахије Сенице село је по броју становника, просторном положају, локалним институцијама и традицијом везаном за њега, која је распрострањена на ширем географском простору,⁶ било од знатно већег значаја него што је то до сада било примећено. О самом селу није посебно писано те се пажња више усмеравала на Сјеницу као привредни и

² О комуникацијском значају Сјеничке области током средњег века, а затим и османског периода вид. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историски часопис [=ИИЧ] 3 (1937) 119–146; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 123–131; С. Димитријевић, *Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку*, САНУ. Посебна издања CCCIV, Београд 1958, 98–104.

³ А. Стојановски, *Кратак осврт на изворе и литературу о Скопском крајишту*, у: Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 55–61.

⁴ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982², 34.

⁵ Село Дубница је недавно обрађено у оквиру антропогеографских истраживања Сјеничке области, уп. М. А. Павловић, *Села Сјеничког краја. Антропогеографска проучавања*, Београд 2009, 530–536.

⁶ У истраживањима порекла становништва на територији централне Србије забележено је више примера усменог предања по ком су испитаници водили порекло „од Сјенице... из Дубнице“, уп. нпр. М. Драгић, *Гружа. Антропогеографска испитивања*, Насеља српских земаља, књига 10, Београд 1921, 192, 320; Б. Дробњаковић, *Јасеница. Антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, књига 13, Београд, 1923, 283, 290, 340, 348; М. С. Филиповић, *Таково*, Насеља и порекло становништва, књига 37, Београд 1960, 168, 229.

административни центар читаве области. Међутим, извори указују на то да је Дубница била најзначајнија насебина на овом простору, при чему њен значај треба сагледати и у складу с чињеницом да изворна грађа указује да данашња Сјеница није ни постојала све до пред крај 17. века.

Дубница се први пут помиње половином 15. века, и то у изворима османске провенијенције. Старином је несумњиво знатно старије о чему сведочи име словенског порекла сачувано у називима више истих и сличних топонима. Учестало се јавља у османским пописним дефтерима из 15. и 16. века који се односе на територију босанског санцака док се повремено може наћи и у изворима нетурског порекла. Тако су у првом османском попису из 1455. у селу била уписана 24 дома уз 5 удовичких, а већ наредни из 1468/9. указује на осетно увећање броја становника. Тада је забележено да су у њему постојала 53 дома, уз 16 неожењених и 3 удовичка домаћинства.⁷ Оба пописа сведоче о растућем значају Дубнице која је за нешто више од једне деценије, бар по броју уписаних кућа, прерасла у највеће село у читавој нахији Сенице.⁸ На основу до сада некоришћеног извора из прве половине 16. века уочљив је даљи развој села. Ради се о сумарном попису из 1530. где су поред 32 дома и 1 удовичког, уписаних уз село Дубницу, посебно пописани и војнуци Дубнице са 86 домова.⁹ Поменути подаци добијају на значају када се има у виду да је исте године у читавој нахији Сенице у њених 35 села било пописано укупно 187 хришћанских домова уз додатних 560 војничких у чему је сама Дубница чинила скоро 1/6 односно 1/7 укупног становништва нахије.¹⁰ Промена у броју становника приметна је на основу последњег

⁷ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 9; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 19.

⁸ Šabanović, *Krajište Isa-bega*; 3–5, 8–10, 42, 48–50; Aličić, *Sumarni popis*, 17–19, 27–28.

⁹ *164 Numaralı Bosna Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530) [=164 Numaralı]*, 70. Дефтер је објављен у: 91, 164, *MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926-939 / 1520-1533)*, II, <Tıpkıbasım>, Ankara 2006. Уз војнуке села Дубница тада је уписан и неубицирани заселак Чрклић (*mahâlle-i Çirklik*), уп. *164 Numaralı*, 70.

¹⁰ *164 Numaralı*, 15–16, 49–50, 57, 68–70, 72, 76, 79, 87–88, 90, 92, 94, 98–99, 103. Сачуван је и опширни попис Босанског санцака из 1530. године (BBA, TD 157, 1–1091) који је садржински и структурно идентичан наведеном сумарном дефтеру (*164 Numaralı*). Иако се за поменути опширни попис у архивском инвентару наводи да је сачуван у целости што прати и непрекинута нумерација страна, то ипак није случај. Поређењем са сумарном верзијом дефтера увиђа се да

сачуваног пописа из 1604.¹¹ где се бележи пад уписаних кућа будући да тада број домаћинстава у Дубици није био већи од 48, с тим да је исти процес уочљив у читавој нахији при чему је поменуто село поново заузимало најзначајније место.¹²

Османски извори су становништво села Дубница попут читаве нахије категорисали као „Власи Сенице“ заведене тако још од првог сачуваног пописа из 1455. укључујући и последњи из 1604.¹³ Сјенички Власи су били специфична влашка група, како према друштвеном положају заснованом на плаћању пореза познатом као филурија, тако и у погледу обавеза према османској држави. Због изузетног комуникационог

му у потпуности недостају странице где су пописани тимари у кадилуцима Нови Пазар, Вишеград, Неретва и Брод (уп. 164 *Numaralı*, 68–256; TD 157, 1–601) што чини више од 40% садржине сумарног дефтера (укупно има 393 стране). Највећи број села која су припадала Сјеници, укључујући и Дубницу, налазе се управо на странама које недостају.

¹¹ *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II, Sarajevo 2000, 267–291. Како није забележена уводна белешка о времену настанка пописа, на основу сачуване тугре султана Ахмеда I настанак текста оквирно се одређује годинама његове владавине (1603–1617). Приређивачи извора одлучили су се за 1604. годину вођени уобичајеном логиком да је попис морао отпочети у првој години ступања на престо султана и да је завршен у другој. У утврђивању тачног датума настанка пописа потребно је извршити анализу његове структуре и притом га упоредити са претходним сачуваним пописом. У сваком случају попис нахије Сенице је морао настати након 1590. јер је забележена једна наредба с тим даузом у дефтеру, уп. *Исто*, 268. Из техничких потреба се у даљем тексту преузима 1604. као година настанка дефтера.

¹² *Opširni popis*, II, 272–273. Опширан (*mufassal*) по садржају, попис доноси сумаран број од 76 домаћинстава у самој Дубници. Број кућа је нетачан већ по пребројавању укупног броја уписаних лица и он износи 75. У дефтеру су заведене све баштине третиране као појединачне пореске једнице (*hâne*) према којима се плаћала филурија у износу од 315 акчи. Упоредивањем имена поседника баштина закључује се да је свака баштина, иако дефинисана као једна кућа, могла бити уписана на једно исто лице и по неколико пута. Тако је 26 баштина уписано на имена људи који се већ налазе уписани у попису села. На двојицу од њих је уписано по две баштине, на једног је заведено три, а на још једног чак шест. На крају једна баштина је уписана на све становнике села. Из тог разлога, стварни број кућа није могао бити већи од 48, уп. *Исто*, 272–273. Исти случај је приметан у већини села ове нахије (*Исто*, 267–291) што позива на опрез приликом преузимања сумарних података о броју уписаних кућа из датог извора.

¹³ Šabanović, *Krajište Isa-bega*, 8; Aličić, *Sumarni popis*, 6, 24; 164 *Numaralı*, 98; *Opširni popis*, II, 267.

значаја њихове дужности су се сводиле на обезбеђивање путева кроз област Сенице, с тим да су вероватно имали и задужења помоћно-војног карактера приликом транспорта војних потрепштина ван простора у ком су живели.¹⁴ Сама Дубница је почетком 17. века имала и свог кнеза, а у њој се још помињу примићур и лагатор¹⁵ – институције посведочене и у другим местима у Османском царству где је живело становништво с влашким статусом.

Због трговачких путева који су пролазили кроз ову област познато је неколико спорадичних случајева када су дубровачки трговци били пресретани, пљачкани или убијани на овом простору. Ове вести се јављају од 1510. године, а међу њима се Дубница изричито помиње 1526, када је у њој убијен један трговац из Смедерева, а слично се понављало и 1527. као и 1531.¹⁶ Доцније су и путописци из 17. века, улазећи у Сјеничку висораван преко Милошевог Дола, идући даље преко Сјеничког поља, планине Јадовник и Рогатичких шума ка Новопазарској области, остављали сведочанства о непосредној опасности од разбојништва.¹⁷

Несигурности на путевима, о којима говоре дубровачке вести и путописне белешке, нису биле ништа веће од оних које су постојале и на осталим путним правцима дуж читавог османског територија. Према канун-нами босанског санџака из 1516. сазнаје се да је тада на снази већ била одредба према којој су путеве обезбеђивали војнуци Новог Пазара и Сенице (у значењу предеоних целина). У том циљу, до 1516. било је основано неколико насеобина на стратешки важним тачкама у којима се првобитно населило по 20 војнука одакле су вршили обавезу обезбеђивања непосредне околине. Искузујући тежњу да се посебном законском нормом регулише проблем безбедности на јавним путевима османска држава се уједно ослонила на локалне хришћанске снаге које су још од 15. века

¹⁴ Д. Бојанић, *Шта значе подаци о Сјеничким власима у попису из 1455. године*, ИЧ 34 (1987) 109–110. Упоредо су постојала и влашка села са дербенцијским статусом чија је обавеза такође била да штите и обезбеђују различите деонице путева – било да је прелаз преко копна или воде, на местима где је постојала потреба за тим (*Opširni popis*, II, 268–269, 271, 273). Више о установи дербенција вид. А. Стојановски, *Дервенциството во Македонија*, Скопље 1974; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 176–183.

¹⁵ *Opširni popis*, II, 272–273.

¹⁶ Б. Храбак, *Харамје, одметници и устаници, 1450-1700*, Новопазарски зборник [=НП] 3 (1979) 5.

¹⁷ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI-XVII век*, 159, 174; В. Винавер, *Период турске владавине (XV-XVIII века)*, у: *Нови Пазар и околина*, ур. Михаило Малетић, Београд 1969, 175; Храбак, *Харамје*, 5.

чиниле део османске војне организације. Ослањајући се на локално обичајно право примењен је обичај обезбеђивања путева који је постојао и пре доласка Турака а чији се траг налази још у Законику цара Душана. Посебним уговором између војнука и њихових заповедника – санџак-бегова прецизирано је да уколико би неко погинуо на путу или би му пропао иметак, чувари оне вароши којој пут буде ближе имали би обавезу да накнаде штету потражиоцу.¹⁸ Број војнука задужених за извршавање поменутих обавеза на простору Новог Пазара и Сенице оквирно се може сагледати на основу поменутог дефтера из 1530. Он је тада износио укупно 980 војничких кућа при чему су, осим у три случаја где су у питању били муслимани, сви били хришћани активно укључени у извршавање војних обавеза.¹⁹ На врху тако устројене војничке организације у нахији Сенице 1530. налазио се извесни кнез Огњан насловљен као „кнез војнука Влада Сенице“ који је уживао тимар у износу од 1000 акчи.²⁰

У серији документа вођених у склопу обављања свакодневних послова на Дивану, познатих као *Mühimme defterleri* (важни дефтери) за хиџретску годину 1026/27 (1617-1618) сачуван је концепт наредбе упућене кадијама Новог Пазара, Прибоја и Старог Влаха.²¹ Из њега се се сазнаје да је настао на основу представке коју је поднело становништво

¹⁸ *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957, 32. Ова одредба се понавља и у наредној канун–нами из 1530. године (*Исто*, 43). Поменуте вароши су основали Скендер-бег (Нова Варош), Фируз-бег (непознато), Јунус–паша (касније се помиње под именом Бојник – околина Ивањице) и варош Прибој.

¹⁹ *164 Numaralı*, 15–17, 52, 55, 68–81, 83–87, 90–92, 94–100. Од тога на нахију Сенице потпада 560 војничких кућа, 18 војничких баштина и 1 куће војнука неспособног за службу, док је у нахијама Рас, Јелеч и Враче на које се односи област Новог Пазара било 420 војничких кућа, од чега су три биле муслиманске уз 22 пописане војничке баштине.

²⁰ *164 Numaralı*, 98. Његов тимар је чинио приход од шест војничких кућа у селу Зајечић (постоји и данас у непосредној близини Дубнице према истоку) за које се још каже да се другим именом звало Брвеница (*Timâr-ı knez Ognan knez-i voynûgân-ı Eflâkân-ı Seniçe; Karye-i Brveninçe nam-ı diğêr Zayêçik tâbi'-i Seniçe; 'an voynûgân: hâne-i gebr 6; Hâsıl 1000*).

²¹ *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618) <Özet – Transkripsyon – İndeks ve Tıpkıbasım>*, Ankara 2000, бр. наредбе 277. У транслитерацији текста име села је погрешно прочитано као *Donçe*. Изнад садржине концепта наредбе налази се фраза „написан је“ (*yazıldı*) што говори да је постојао и ферман који је тада био издат.

нахије Сенице (*Seniçe nâhiyesi ahalisi*) жалећи се на злоупотребе извршних органа власти (*ehl-i örf tâifesi*). Као непосредан повод за жалбу наведено је да се код неименоване цркве у селу Дубница „у време код неверника познато као Петровдан“ тј. на хришћански празник Петровдан (*Dubniça nam karyede [] nam kenisâ yanında kefare tâifesinin Petro günü dimekle ma'rûf zamana değîn*) окупљало становништво приликом чега је долазило до опијања (*şürb-i hamr*), преступа, разбојништва и сукоба (*fesâd ü şenâ'at ve niçe gavgâ eyledükleri ecilden*) међу учесницима скупа. Збога почињених преступа током његовог одржавања становништво које се жалило позивано је на правну одговорност при чему су се подносиоци представке бранили тврдњом да се поменути скуп одржавао иако се на том месту хришћанско становништво није окупљало од давнина (*ol mahalde kadimden cem'iyet idegelmemişler iken*) чиме се указује на обичај скоријег датума што би могло бити у вези са скоријим постанком поменуте цркве.

Иако се ради о сажетом концепту текста припремљеног током издавања званичног документа његова употреба је вишестрана. У њему се налази, за сада, први познати писани траг о постојању цркве у селу Дубница. Ова црква је у потпуности непозната у литератури. С друге стране, садржина документа има за предмет и обичај годишњег окупљања становништва код поменуте цркве што заслужује посебну пажњу.

Црква поменута у документу не јавља се у османским дефтерима нити је познат неки други писани извор о њој.²² Додатно отежавајућу околност представља чињеница да је изостављено њено име. Пописни дефтери босанског санџака у ретким случајевима бележе цркве на простору источно од реке Дрине,²³ иако теренска истраживања на простору

²² Потребно је скренути пажњу да је село Дубница неосновано довођено у везу са тзв. Дубничким манастиром који се налази на планини Златару у селу Божићи, источно од Нове Вароши (Д. Милосављевић, *Судбина неких цркава и манастира у Полимљу и Старом Влаху после Велике Сеобе*, Ужички зборник 28 (2002) 14–15). О овом манастиру не постоји ниједан писани извор и све до 70-тих година прошлог века у потпуности је био непознат, уп. Р. Станић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 316.

²³ Основни принцип код састављања пописних дефтера је био да се утврде извори прихода који би потом били распоређивани за издржавање тимарске војске. Како је земљишни посед био основни извор прихода, и уколико га нека црква или манастир нису имали, из тог разлога најчешће нису били ни увођени у попис на основу чега би се сачувала белешка о њиховом постојању будући да нису давали никакве таксе.

области Сенице указују да их је морало бити далеко више него што то показује ова врста извора.²⁴

Археолошким рекогносцирањем терена није пронађен траг да је у данашњој Дубници сачуван локалитет који би указивао на постојање цркве. Међутим, у непосредној околини Дубнице на Радишића брду, које својим положајем доминира читавом околином, налази се археолошки локалитет познат као „црква Стеве Васојевића“. Њени остаци су сачувани у склопу старије некрополе настале најкасније у 15. веку. Грађевина је правоугаоне основе, димензија 4.9 x 4.3 m. На истоку је полукружна апсида ширине брода, док је на западу припрата димензија 1,50 x 3,10 m. Објект је делимично укопан у земљу. Са северозападне стране налази се пространа некропола. Сахрањивања су вршена и око саме цркве у времену од 15. до краја 17. односно почетка 18. века. Судећи по археолошком материјалу сачувани остаци цркве потичу из 17. века.²⁵

Први проблем се односи на име цркве на Радишића брду. На основу народних песама позната је личност Стеве Васојевића око које се обликовало више варијанти уско локализованих и неуједначених предања. Народне песме о Стеви Васојевићу, по постанку, представљају млађи облик песама о Стефану Мусићу,²⁶ сестрићу кнеза Лазара и несумњиво

²⁴ Д. Премовић-Алексић, *Резултати археолошког рекогносцирања околине Сјенице*, Zbornik Sjenice 1 (1985) 43–55; Иста, *Остаци црква на подручју општине Сјеница*, НП 20 (1996) 51–71.

²⁵ Заштитна ископавања на овом локалитету обављена су 1979. у сарадњи Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Археолошког института у Београду. Тада је делимично истражена и некропола. Време настанка цркве је утврђено на основу паралелне сличности основе и начина зидања са црквама које су са сигурношћу датирани у 17. век (уп. О. Вукадин – Д. Минић, *Црквица на Радишића брду код Сјенице*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 302–303). Поновним ископавањем некрополе утврђен је временски распон сахрањивања али се није наишло на траг да је постојала старија црква на чијој основи је могла бити подигнута у 17. веку (Д. Премовић-Алексић, *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, НП 18 (1994) 13–20).

²⁶ Ст. Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, Годишњица Николе Чупића [=ГНЧ] 2 (1878) 117–119; А. Гавриловић, *Белешке о варијантама српских народних песама*, ГНЧ 18 (1898) 259–260; У песмама се наилази на широко распрострањен мотив закаснелог косовског јунака и клетве кнеза Лазара на њега због недоласка на Косово. Најчешће је везан за Стефана Мусића и најранији помен се налази у Ерлангенском рукопису с почетка XVIII века (уп. С. Петровић, *Предања о Стеви Васојевићу из Лубурићеве рукописне збирке*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 67/1–4 (2001) 210). Постојале

историјској личности. То се за првопоменутог не може тврдити, али је од посебног значаја чињеница да се у сачуваним песмама неоспорно подвлачи његова веза са Дубницом. Тако се Стево Васојевић просторно смешта „у Сеницу, у село Дубницу“²⁷; „у равној Сјеници, у Сјеници на двору Дубници“ односно „од Сјенице и града Дубнице“.²⁸ Једнако томе, усмена традиција је преко Стеве Васојевића успоставила и просторну везу између села Дубнице и цркве на Радишића брду.²⁹

Имагинација народне поезије уобличене око личности Стеве Васојевића поседује и одређену црту историјске утемељености. Познато је да су припадници племена Васојевића почели да се насељавају на Сјеничко-пештерској висоравни током 18. века чиме су, сасвим природно, доносили са собом и сопствену традицију и усмена предања о прошлости. На тај начин би се могла успоставити хронолошка граница пре које ова црква није могла да понесе такво име.³⁰

На основу изложеног, оправдано се намеће питање: да ли је „црква Васојевић Стеве“ у ствари црква села Дубнице? Одговор је без сумње потврдан уколико је Дубница границама села захватала простор данашњег Радишића брда. Директна веза се не може успоставити на основу малобројних историјских извора, али постоје јасне индиције које иду у прилог овој претпоставци.

су и различите локалне варијанте са истим мотивом. Забележен је облик имена Стјепан Бушић у једној бугарштини с половине XVII века (*Исто*, 210). Прва песма о Стеви Васојевићу забележена је у околини Ваљева 1832. (Ј. Стејић, *Саборъ истине и науке*, Београд 1832, 179–190).

²⁷ Стејић, *Саборъ*, 179.

²⁸ Т. Катанић, *Песма о Стеви Васојевићу*, Гласник Етнографског музеја у Београду 14 (1939) 71.

²⁹ Ову традицију је записао А. Лубурић (1891–1944) из чије је необјављене рукописне грађе С. Петровић објавила белешке о Стеви Васојевићу прикупљене током његовог боравка у Сјеници. Лубурић је записао да је у месту Кулина у Дубници видео „кулу војводе Стева Васојевића“, и да је на Радишића брду имао своју цркву (Петровић, *Предања о Стеви Васојевићу*, 215). Оба податка указују на то да је село Дубница у непобитној вези са поменутим локалитетима. Око Кулине је Лубурић видео трагове веће насобине чији је камен послужио за подизање државних зграда у Сјеници. Чак се и за брдо Корите, нешто јужније од Радишића брда говорило да се на њему чувала стока Стеве Радишића (*Исто*, 215). Катанић је пре тога забележио (1901) да су двори Стева Васојевића били на брду Дубница изнад самог села (Катанић, *Песма о Стеви Васојевићу*, 70).

³⁰ Р.-Ј. Вешовић, *Племена Васојевићи*, Подгорица 2005 [репринт издања из 1935], 264–265, 272–274, 287–288; М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд 1986, 217–218, 222–225, 227–228.

Према једном званичном попису насељених места општине Сјеница у Округу Рашка, насталом према стању непосредно након Балканских ратова, међу засеоцима варошице Сјенице наводи се поменуто Радишића брдо.³¹ Непосредна близина локалитета у односу на град Сјеницу (2 km) наизглед чини излишним питање припадности атарским границама Сјенице и у ранијим вековима. Међутим, већ је указано на чињеницу да се данашње место Сјеница, с позиције доступне изворне грађе, не спомиње током 16. и већег дела 17. века.³² Будући да је Дубница прво гранично село у односу на Сјеницу њен значај стога постаје већи током истог периода.

Једним документом из 1531. Сеница је просторно омеђена тако да јој се Увац налазио на почетку, док се на њеном крају налазила управо Дубница.³³ Извор указује на посебну предеону целину с чиме се подударају и малобројни сачувани помени Сенице у средњовековним изворима³⁴ иза чега се препознаје појам средњовековне жупе.³⁵ Истовремено, у истим изворима се спорадично говори о наплати царине, постојању караванске станице, као и да се овде налазило привремено боравиште владара. Данашња Сјеница нагло је добила на значају током 18. и нарочито 19. века када је постала судско и војно-административно средиште.³⁶ Насеобина истог имена се, стога, доводила у везу с постојећим подацима из извора

³¹ М. А. Вујичић, *Речник места у ослобођеној области Старе Србије*, Београд 1914, 120.

³² Д. Премовић-Алексић, *Настанак града Сјенице*, НП 19 (1995) 89–101.

³³ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета XI/1, Београд 1970, 246. Овде су Увац и Дубница очигледно села која омеђују Сјеницу тј. Сјеничко поље; Јиречек је први искористио поменути извор који је протумачио као област жупе Сјенице (К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, у: Зборник Константина Јиречека, 1, Београд 1959, 291, нап. 259). Поменути извор представља инструкцију дубровачком посланику код босанског паше од октобра 1531. У њему се спомињу *Vivaz (Vuvaz)* као „principio“, а *Dubliza* као „fine di Scieniz“ (*Исто*, нап. 259).

³⁴ У сачуваним документима јављају се следећи облици: **на Сѣници**: 1252. г.; **на Сѣнице**: 1330. г.; **на Сѣницахъ**: 1348, 1360. г.; **на Синицахъ**: 1463. г, уп. Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4, Београд 1890, 2; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 150, 182–183, 421; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, Београд-Сремски Карловци, 1929, 17, 98–99; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Београд-Сремски Карловци, 1934, 241.

³⁵ Јиречек, *Трговачки путеви*, 291, нап. 259; Динић, *Југозападна Србија*, 246.

³⁶ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 94–98.

те се у складу с тим, као историографска чињеница, наводи да је на месту данашње Сјенице још од 13. века постојао трг и караванска станица.³⁷

Превасходно у значењу предеоне целине о Сјеници говоре и путописне белешке 16. и 17. века.³⁸ Изузев усамљеног случаја из 1533,³⁹ ниједан од путописаца није посведочио о постојању насеобине Сјенице, а П. Контарини чак помиње да је 1580. ступивши у сјеничко поље из правца Милошевог Дола логоровао у њему близу села Дубница.⁴⁰

Међутим, далеко је значајније да османски извори не спомињу место *Сенице* што би био сигуран доказ да је данашња Сјеница тада и постојала. Пре свега, на њу се не наилази ни у једном попису санџака Босне сачуваним у широком временском размаку од половине 15. па до

³⁷ Јиречек, *Трговачки путеви*, 244, 248, 284–285, 291, 300. Појам је тумачен у значењу жупа; Исто и у његовој историји српског народа (уп. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 242, 256, 392, 421) с тим да се на једном месту тумачи и као посебна насеобина, тј. данашња Сјеница (*Исто*, 68); М. Динић такође је третирао појам Сенице као предеону целину (жупу), уп. Динић, *Југозападна Србија*, 246; У тумачењу података из путописне литературе Матковић је сматрао да је у питању данашња Сјеница, уп. Matković, *Putopisi*, Rad JAZU 56, 217; У Историји српског народа Сјеница се према регистру наводи као жупа и трг, мада се у тексту о њој говори као о предеоној целини (*Историја српског народа*, II, Београд 1982, 28, 64, 222, 584). Такође, на приложеним картама убележена је Сјеница (*Исто*, 29, 59, 93, 211, 223, 259); Да је била и град вид. М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник Матице српске за историју 79–80 (2009), 21–22, 34–35; Као жупа, трг и караванска станица такође у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 253; Х. Шабановић је тумачењем текста канун-наме из 1516. додатно усложио проблем сматрајући да се једна од поменутих вароши у кануну односи на Сеницу (Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 118, 146). Међутим, у тексту се не говори о вароши Сенице већ о раније поменутих варошима (вид. нап. 18) које су подигнуте ради обезбеђења путева за војнуке Новог Пазара и Сенице (у значењу шире области): „*Yeni Bazar ve Seniçe voynûkları için [...] ihdâs itdükleri varoşlarda [...]*“, уп. *Kanuni i kanun-name*, 25, 32. Такође, сматрао је да је Сјеница била и седиште кадилука Стари Влах (Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 182).

³⁸ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka [=Putovanja]*, Rad JAZU 62, Zagreb 1882, 98; Самарџић, *Београд и Србија*, 159, 174. („Сјеничко поље“: 1550 г.; „велико поље звано Сјеница“: 1611; „велика равница Сјеница“: 1626).

³⁹ Matković, *Putovanja*, Rad JAZU 62, 59. Путопис Корнелија Шепера који је из правца Новог Пазара доспео у област Сенице (*de Cinitza*) а потом и „градић“ по имену „*Zynitze*“ што је прочитано као Сјеница.

⁴⁰ Matković, *Putovanja*, Rad JAZU 124, 65. У два коришћена рукописа име села је записано *Dumaizza*, односно *Domnizza* што је свакако искривљен облик топонима Дубница.

почетка 17. века.⁴¹ А насупрот томе, у османским изворима редовно се наилази на село Врсенице⁴² које и данас постоји југоисточно од Сјенице у чијој се непосредној близини налазе остаци средњовековног утврђења.⁴³ Исто тако, ни археолошким ископавањима није се наишло на трагове материјалне културе на простору данашње Сјенице који би евентуално одговарали овом периоду, а уколико се и наилазило на њих они су редовно били присутни на ободима Сјеничког поља, не и у њему.⁴⁴ Први поуздан податак о њеном постојању нашао се тек у спису М. Кабоге из 1706. који је путујући за Цариград изричито споменуо паланку Сјеница⁴⁵, која је била ужурбано изграђивана током 1696. након османског успостављања контроле над путевима ка Босни прекинутим устанком у Рашкој области 1688. након избијања Бечког рата.⁴⁶ Од 18. века почињу да се јављају учестали помени у османској грађи у којима се опет наводи искључиво као паланка Сјеница која убрзано добија на војно-административном значају поставши и седиште новоустановљеног кадилука Сенице.

Дубница је тако могла својим атаром запремати већи опсег него што је то данас случај. На тај начин је могла захватати и простор Радишића брда које доминира како над Дубницом тако и над читавим Сјеничким пољем. Поменуте обавезе војнука Дубнице у погледу заштите и обезбеђивања путева тешко да су биле могуће без контроле и над овим стратешки важним положајем.

⁴¹ Вид. пописе нахије Сенице у: Šabanović, *Krajište Isa-bega*, 8–10, 42, 48–50; Aličić, *Sumarni popis*, 6, 16–19, 21, 27–28; 164 *Numaralı*; 15–16, 49–50, 57, 68–70, 72, 76, 79, 87–88, 90, 92, 94, 98–99, 103; *Opširni popis*, II, 267–291.

⁴² Записано као *Vîrh Senice* (164 *Numaralı*, 16).

⁴³ О тврђави, подигнутој још у 4. веку а потом обновљеној током 9–10. века, на локалитету Велика Градина (уп. Д. Премовић-Алексић, *Велика Градина у Врсеницама*, НП 15 (1991) 195–197) нема помена у османским дефтерима. Пут кроз Сјеничко поље током 16. и 17. века ишао је његовим јужним ободом чиме се долазило до Врсенице, одакле се затим ишло ка долини реке Људске преко села Рогатац (дербенд) где се пут даље настављао ка Новом Пазару. Тим правцем је прошао и М. Кабога 1706, уп. Л. Војновић, *Записци племенитога госпара Марина Маројица Кабоге*, Споменик 34 (1898) 203–249.

⁴⁴ Премовић-Алексић, *Настанак града Сјенице*, 89–101; Иста, *Резултати археолошког рекогносцирања околине Сјенице*, *Zbornik Sjenice* 1 (1985) 43–55.

⁴⁵ Војновић, *Записци*, 219–220.

⁴⁶ Р. Тричковић је на основу османске грађе дошла до података да је током 1696. већ била изграђивана паланка у Сјеници. уп. Р. Тричковић, *Beogradski pašaluk, 1687–1739*, Београд 1977, 176–177 [докторска дисертација у рукопису у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду].

На том локалитету се, несумњиво, налази и један од значајнијих споменика културе на читавом простору Сјеничке области, што посредно показују и друге локалне легенде повезиване са њим. Једно предање о подизању цркве св. Ђорђа у суседном селу Дујке, јужно од Дубнице говори да је та црква једног јутра осванула у селу тако што је „прелетела“ са суседног Радишића брда. Иза легенде се највероватније крије обнова цркве извршена средином 18. века **трџдом і подвигом крпопа моисеа радшића** о чему сведочи сачувани натпис.⁴⁷ Пажњу побуђује чињеница да се први пут јасно јавља презиме Радишић у близини истоименог брда, чиме је историјски посведочен и додатни елемент назива овог локалитета. Стога, уколико се узму у обзир изнесене чињенице неименована црква села Дубница из 1618. је, сасвим извесно, „црква Стеве Васојевића“ на Радишића брду.

О одређенијем хронолошком оквиру времена настанка и нестанка ове цркве може се само претпостављати. Археолошком претрагом терена није се наишло на доказ да је црква, чије је време настанка датирано оквирно у 17. век, подигнута на основама неке старије грађевине. Да ли је она заиста подигнута у времену непосредно пре издавања документа (1618) не може се поуздано рећи. Последњи попис села Дубнице (1604) показује да су се у претходном попису налазила уписана два попа – свештеника, који су имали своје баштине, чиме се посредно може извести закључак да је још тада постојала црква у Дубници. У канун-намама за санџак Босну већ од 1516. налази се посебно наведена одредба о рушењу цркава подигнутих у местима где нису постојале „од старог неверничког времена“, што само по себи говори да су такви случајеви заиста постојали.⁴⁸ Такав принцип је османска држава усвојила као руководећи по питању новоизграђених верских објеката, али у пракси није увек доследно спровођен. Притисак власти је био далеко јачи у градским средиштима, али и далеко блажи у сеоским, претежно хришћанским срединама поготову где је исламизација била на ниском нивоу.⁴⁹

О времену када је црква запустела може се само нагађати. Читава област је нарочито страдала у годинама Бечког рата, током сеобе становништа у Угарску и Аустрију за време патријарха Арсенија III. Након неуспешне побуне на ширем подручју Рашке 1688. године и упада

⁴⁷ Р. Павловић, *Како су код нас цркве „летеле“*, Научно популарни списи, књига V, Одељење друштвених наука, књига 3, Београд: САНУ 1961, 3–4.

⁴⁸ *Opširni popis*, II, 272; *Kanuni i kanunname*, 31.

⁴⁹ О томе вид. R. Gradeva, *Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings*, *Etudes balkaniques* 4 (1994) 14–36.

османских трупа у Рашку област, знатан број цркава и манастира је запуsteо на читавом овом простору. Заједно са становништвом, велики број цркава је тада нестао и више нису обновљане, а време је учинило своје те за њима није остао никакав траг. На крају потребно је подвући да су почетком 20. века у читавој области Сјенице постојале свега три парохијске цркве.⁵⁰

Садржина поменутог документа отвара простор да се поставе питања која заслужују посебну пажњу. У њему се несумњиво говори о прослави хришћанског празника посвећеног култу св. Петра у првим деценијама 17. века.⁵¹ Није непозната чињеница да су за време османске владавине окупљања становништва око цркава и манастира била уобичајена појава, најчешће у складу са традицијом и локалним обичајима, али су извори о томе оскудни и недовољно речити. Ипак, није тако чест ни случај да се из османских извора сазнаје такав тип података. Из поменутог документа се види да је празнични дан у селу Дубници био на Петровдан (*Petro giini*) што је скраћени и познатији назив празника светих апостола Петра и Павла који је падао 29. јуна по старом, односно 12. јула по новом календару. Култ св. Петра иначе је био од посебног значаја за становништво примарно упућено ка сточарству као основној привредној грани.⁵² Стога је сматран и сточарским празником и био је распрострањен нарочито у планинским пределима. Прослава овог празника била је у непосредној вези са завршетком и отпочињањем новог циклуса сточарских радова. Спољашња манифестација се огледала у обичају паљења лила – бакљи прављених од коре дрвета и луча. Употреба ватре је имала значајну улогу у народним обичајима и веровањима. Веровањем у њену заштитну моћ и магијска својства требало је да се обезбеди плодност како стоке тако и летине. Ватра се палила уочи самог празника најчешће предвече,

⁵⁰ Д. Бојанић, *Два прилога историји Пријепоља*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (1979) 99–102; С. Катић, *Јеген Осман-паша*, Београд 2001, 162–165; Н. Перић, *Попис школа и учитеља, парохија и свештеника монашког реда, у Рашко-Призренској епархији у 1906/7 години*, Голуб. Календар за преступну 1898 годину, Цариград 1908, 42–52.

⁵¹ MD 82, бр. наредбе 273.

⁵² М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Годишњица Николе Чупића 18 (1898) 166, 172, 176; В. Ст. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, у: Етнографски списи, Београд 1972, 200–201; Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1998², 291–292 (Лила, олалија), 350–351 (Петровдан).

због магијских својстава, и по правилу, на неком доминантном узвишењу одакле се она могла видети у читавој околини. Читав ритуал се окончавао ношењем ватре око торова са стоком након чега се организовала народна свечаност на којој су биле уприличене активности забавног садржаја.⁵³

Феномен окупљања је по правилу био уско повезан са одређеним видом обављања неког култног обреда на традиционално утврђеном месту. Хришћанство је постепено потискивало паганске облике понашања чиме је дошло до значајне промене у спољашњем облику где су наместо старих паганских божанстава постепено израђали хришћански мученици и свеци преузимајући њихову улогу.⁵⁴ Скупови крај цркава, како некад тако и данас, најчешће су одржавани на одређен празнични дан, било на дан свеца коме је посвећена црква, било на дан празновања неког значајног црквеног светитеља. Такви празнични скупови су се одржавали периодично, увек на исти датум, најчешће једном годишње. Међутим, постоје примери који показују да су се таква окупљања могла дешавати чешће – два, три па и више пута годишње. Како се у случају села Дубнице истиче да се скуп одржавао код цркве (*kenisâ yanında*) јасно је да се ради о познатом обичају окупљања становништва крај цркава, а под окриљем заштитника скупа – у овом случају св. Петра.

Такви скупови су представљали повод опште народном празновању догађаја за становништво како ближе тако и шире околине. Будући да се окупљао већи број људи долазило је до различитих врста преступа у понашању, а документи често назначавају конзумацију алкохола као главни узрок, који су доводили до сукоба ширих размера па и убистава због чега је долазило до реакције представника власти. О томе сведоче како поменуто окупљање код цркве у селу Дубница тако и временски блиски познати примери с краја 16. и прве половине 17. века који се односе на манастире Милешева и Дечани.⁵⁵ Ако се има у виду да је у нахији Сенице и суседним областима живело становништво са војним

⁵³ П. Костић, *Обичај паљења лила уочи Петровдана у селу Тријебинама код Сјенице*, Зборник Сјенице 3 (1985) 32–39.

⁵⁴ S. Vryonis, *The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate*, The Byzantine Saint, ed. Sergei Hackel, Birmingham 1981, 196–226.

⁵⁵ Н. Kaleši. – I. Eren, *Četrnaest turskih fermana manastira Dečana*, Glasnik Muzeja Kosova 10 (1965-1970) 315, 318–320; F. Dž. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28-29 (1980) 363-374; Бојанић, *Два прилога*, 98. У сваком од наведених примера потражиоци докумената су тражили од централних власти да се спрече даља окупљања становништа.

задужењима, о чему је било речи, где је ношење оружја био услов за обављање службе, празнична окупљања становништа су могла доводити до озбиљнијих друштвених последица.

Данас се на читавом простору Сјеничко-пештерске висоравни још увек одржавају архаични облици прослављања празника св. Петра, како међу хришћанима тако и међу муслиманима што указује на појаву дужег временског трајања чему се сада може додати и документовано сведочанство с почетка 17. века. На крају није на одмет поменути да се континуитет огледа и у чињеници да је црква у Сјеници саграђена крајем 19. века посвећена управо апостолима Петру и Павлу.

Aleksandar Jakovljević

**THE VILLAGE OF DUBNICA IN THE NAHIYE OF SENICE:
SETTLEMENT, POPULATION AND CUSTOM OF CELEBRATING
ST. PETER'S DAY IN THE BEGINNING OF THE
SEVENTHTEENTH CENTURY**

Summary

In this article, based on new data from historical sources and using data available through the historiography, it was possible to identify an unknown church mentioned in Ottoman document from 1618. The aforementioned church titled as Dubnica village's church located in nahiye of Senice was by now completely unknown. Using the oral tradition which preserved the name of Steva Vasojević's church and its relations to the village of Dubnica it was possible to establish firm ground based on other sources and archeological data in accepting the thesis that two churches are the same one. This document suggests that the aforementioned church was an important early 17th century center and place of maintaining and exhibiting a local Christian cult devoted to St. Peter's festival (June 29 / 12 July), one of the many holidays on which were based important social, cultural and economic relations among local inhabitants. Also, importance of Dubnica village through 15th-16th century was stressed, based on data from Ottoman census books (*tahrir defterleri*). According to these sources this settlement was most important one in the whole nahiye of Senice judging by number of population, local institutions, preserved oral traditions and spatial position with regard to the fact that the existence of today's neighboring town Sjenica was not confirmed in available sources during 15th-17th century, especially the one's belonging to the Ottoman provenances.

Key words: The Ottoman empire, Nahiye of Senice, Dubnica, church, St. Peter's day, festival, 17th C.

Чланак примљен: 04. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВИНОГРАДАРСТВА И ВИНАРСТВА У СРБИЈИ*

Апстракт: У раду ће бити указано на број, величину и положај митрополијских винограда у околини Београда, као и на врсту и обим радова који су током године обављани у њима. Значајни приноси са ових добара омогућавали су производњу неколико врста вина које су у великој мери подмиривале потребе митрополијске резиденције у Београду.

Кључне речи: Србија, виноградарство, винова лоза, вино, винарство, Београдска епархија.

Заравни благих падина и плитке и широке долине залеђа Београда, прекривене највећим делом лесом, омогућиле су развој виноградарства у непосредној близини града као и у околним селима, која су била главни снабдевачи београдског тржишта различитим прехранбеним производима. О развијеном виноградарству на овој територији сведочи извештај број средњовековних извора на основу којих можемо закључити да су се виногради београдских становника простирали јужно од града ка Авали.¹ Узгој винове лозе на ширем подручју града није прекинут ни након

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 291.

турских освајања. Извештаје западних путописаца, који помињу обиље доброг и јефтиног вина у Београду², потврђују и османски катастарски пописи. Међу селима са највећом производњом вина истицала су се Вишњица и Миријево која су, заједно са селима Горњим и Доњим Сланцем, припадала вакуфу Мехмед-паше Јахјапашећа доносећи му приход од 12.540 акчи на име ушура од шире.³ Век касније Евлија Челеби пише о великим површинама под виноградима у околини Београда, на које његови становници плаћају порез од 38.000 акчи.⁴ Према речима овог путописца, виноград су се простирали од југоисточне стране шехера до села Вишњице, па до варошких чесама, затим до текијског винограда, а одатле до Абаза-(пашина) киоска⁵, затим Авалским потоком до утврђења Авале.⁶

На овом простору је забележено постојање винограда и у првој половини 18. века. На Амановој мапи која је израђена 1721. године, а на којој је представљен један део Београдског дистрикта, већи комплекси винограда уцртани су око Београда иза шанца, на подручју данашње

² Ђ. Костић, *Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд*, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 19.

³ Овај вакуф је 1560. године убирао приход од 298 ведара шире или 8940 акчи из Вишњице (20 ведара од становника Вишњице и 278 од власника винограда у атару Вишњице) и 120 ведара шире или 3600 акчи из Миријева (89 ведара шире са винограда становника Миријева и још 31 ведро од власника винограда у миријевском атару). Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд 1964, 484, 487, 523, 527, 530, 531; Вакуф је међу својим службеницима имао и мајстора за вино. А. Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града: београдски вакуф Мехмед-паше Јахјапашећа*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 154.

⁴ У тексту се користи термин аспра који је у Европи код нас био синоним за акчу. Наведени износ се није односио на винограде вакуфа Мехмед-паше Јахјапашећа који су били слободни од давања. Иначе, Евлија је прегледао и уносио у своје дело податке из различитих сицила, дефтера, вакуфнама и фермана. Више о изворима Евлије Челебија погледати у уводу Хазима Шабановића издању одломака путописа. Е. Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1973, 9-55, 91, 590.

⁵ Абаза-пашин киоск се налазио у близини данашње Дубровачке улице на Дорћолу. Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521-1867. Архитектонско – урбанистичка студија*, Београд 1977, 139.

⁶ Čelebi, *Putopis*, 91.

општине Палилула до Ташмајдана и на западном Врачару. Велике површине под виновом лозом простирале су се и источно од града према Вишњици, док је мањих винограда је било у околини Раковице, Репишта, Железника и Ресника. Највећи јединствени комплекс винограда обухватао је предео између Мокролушког потока и Топчидерске реке.⁷

У оквиру овог комплекса винограда 1730. године Београдска епархија је имала три винограда у Топчином (Топчиском) Селу⁸, два у Дузлуку⁹, један на Камену и два изнад Дузлука на Дедеином брду¹⁰ (Дедињу, Топчидерском брду и Сењаку). У долини Топчидерске реке, поред митрополитове воденице, налазила су се два новозасађена винограда од 6 и 30 мотика.¹¹ Код Топчиског Села, на брду више чесме, до турског шанца, налазио се још један виноград од 4 мотике. Више Дузлука био је виноград од 12 мотика, а у самом Дузлуку, до реке, виноград од 15 мотика. На Дедеином брду налазила су се два винограда, и то од 4 и 14 мотика. У близини наведених винограда био је и виноград *више Камена*¹²

⁷ Ж. Шкаламера, *Мапа једног дела Београдског дистрикта из 1721. године*, Годишњак града Београда 17 (1970) 49.

⁸ Топчино Село налазило се на левој обали Топчидерске реке, на месту где се данас налази железничка станица Топчидер. На Амановој мапи је уцртано пет кућа и велико гробље. Шкаламера, *Мапа једног дела Београдског дистрикта*, 52.

⁹ Назив Дузлук (од турске речи düzlük која значи раван, површ) односио се на део подножја *Дедеиног брда* – *Дедине* (Дедиња, Топчидерског брда и Сењака), греде која дели Мокролушку од Топчидерске долине.

¹⁰ На *Дедини* су се Турци 1717. године утврдили шанчевима. Шанчеви су се око Београда простирали у полукруг. До Дунава су се спуштали гребеном десне стране Миријевског потока, све до Вишњице, а до Саве гребеном *Дедине*. Главни стан турске војске је био изнад Бањичког поља, на коме су се и у 19. веку налазили виногради. К. С. Протић, *Одломци из историје Београда*, Годишњица Николе Чупића 7 (1885) 284-285.

¹¹ Мотика је износила осмину јутра. С. Гавриловић, *Урбаријално питање у Сремској жупанији средином XVIII века*, Зборник МС за друштвене науке 27 (1960) 7.

¹² Топоним (ороним према Шкаламери) *Камен* се помиње у вези с границом атара Топчиног Села. На њега је управно ударала граница атара која се пружала преко *Дедеиног брда*, да би се наставила ка Сави. Р. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718.-1739.)*, Споменик СКА 51 (1913) 100; Шкаламера, *Мапа једног дела београдског*

од 16 мотика. Укупна површина свих поменутих винограда, заједно са виноградом од 8 мотика на митрополијском мајуру који се налазио поред пута за Смедерево, износила је 109 мотика.¹³

Митрополија је, између осталих земљишних поседа, имала и три винограда у Гроцкој, и по један у Смедереву и Пожаревцу.¹⁴ Њихова површина није забележена, изузев да је један од три смедеревска винограда имао 22 мотике под белом лозом.¹⁵ О виноградима и осталој епархијској имовини у Гроцкој и Смедереву бринуо је јеромонах Силвестер, док су радове у самим виноградима обављали за то посебно унајмљени службеници. Дворски виноград у Смедереву одржавао је Гаврило Андрејевић

дистрикта, 59. У неколико извора с почетка XIX века помиње се и село Камен. На основу грађе коју је прикупио Бранко Перуничкић, а у којој се на једном месту за село Камен каже да се налази поред Саве, Релја Новаковић је убицирао ово ишчезло насеље у предео Каменску Туприју код Велике Моштанице, који је уцртан на карти околине Београда из 1883. Р. Новаковић, *Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда*, Годишњак града Београда 32 (1985) 102-104.

¹³ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 106-107, 136, 143; Д. Руварац, *Непокретно имање митрополије београдске у Београду 1730*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије 2 (1912) 209; Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик СКА 42 (1905) 129-130.

¹⁴ У другој половини 16. века Смедеревски санџак се издвајао по производњи вина у односу на остале санџаке на средњем Дунаву – Срем, Ђулу и Сегедин. Према неким истраживањима у Смедеревском санџаку је производња вина по домаћинству била око шест пута већа у односу на производњу у Срему, 12 у односу на Ђулу и 122 у односу на Сегедин. В. McGowan, *Food Supply and Taxation on the Middle Danube*, *Archivum Ottomanicum* 1 (1969) 150, 186-195. Виноградарство у Браничеву је било развијено и током средњег века. Након турског освајања, у попису из 1476, виноградима су забележени у готово свим браничевским селима. Приход од шире већи од 1000 акчи забележен је у 14 села од којих се њих девет налазило у Лучици. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560: земља – насеља – становништво*, Београд 2004, 92.

¹⁵ Архив Српске академије наука и уметности, Карловци, фонд Митрополитско-патријаршијски архив „Б“, 1729/68 (=АСАНУК, МП „Б“); Руварац, *Митрополија београдска*, 129-130; Грујић, *Прилози за историју Србије*, 144.

док је радове у два винограда у Пожаревцу обављао Недељко Циганин.¹⁶ Вино се чувало у подрумима на имањима и у митрополијским кућама у Смедереву, Гроцкој и Пожаревцу, одакле је један његов део, заједно са вином добијеним на име *милостиње*, допреман у Београд лађом.¹⁷

Одржавање винограда је захтевало знатно веће издатке него одржавање осталих митрополитових поседа и они су 1731. године износили 425 форинти.¹⁸ Надзор над овим трошковима, као и бригу о свим виноградима у околини Београда водио је дворски служитељ *параикон*ом, коме је помагао посебно унајмљени службеник, *винцилир*.¹⁹ *Винцилири* су вршили директан надзор над најамним радницима и радовима у виноградима. Ту службу је током 1731. године вршио извесни Никола, 1732. и 1734. *винцилир* Стојан, док се 1735. године помиње *винцилир* Лека. Надница *винцилира* је 1734. године износила 50 новаца.²⁰

Током целе године винограде су чували и одржавали *пудари*. Винограде у долини Топчидерске реке чувало је пет *пудара*, од којих су двојици забележена имена, Мојсију, који је био задужен за виноград код воденице на Топчидерској реци, и Милићу који је бринуо о виноградима у Дузлуку.²¹

Велике сезонске радове су обављали унајмљени радници. О времену у којем су предузимани одређени радови, о броју радника и њиховим надницама имамо податке за две узастопне године, 1731. и 1732. годину,²² која се издвајала по плодности, нарочито по роду жита и грожђа.²³

¹⁶ Годишња плата Гаврила Андрејевића је износила 40 форинти. Недељко Циганин је 1735. године за радове обављене у виноградима у Пожаревцу добио 13 форинти. АСАНУК, МП „Б“, 1735/63; АСАНУК, МП „Б“, 1732/28.

¹⁷ Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд 1958, 35, 105, 107, 114-116.

¹⁸ АСАНУК, МП „Б“, 1732/28.

¹⁹ Р. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 101-105.

²⁰ АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87-88, 105, 107, 115, 116.

²¹ Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87-88, 115.

²² Подаци о виноградима и виноградарским радовима сачувани су у два дворска *тефтера*. АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87-88.

²³ АСАНУК, МП „Б“, 1732/111.

Сезонски радови у виноградима су отпочињали средином марта.²⁴ Иако у дворским *тефтерима* није наведено о којим је радовима реч, можемо претпоставити да се, након што би прошла опасност од појаве мразева, вршило одгртање чокота. Током априла лоза је орезивана. Након резидбе, крајем априла и почетком маја, виногради су се по први пут у току сезоне окопавали.²⁵ Ово окопавање се називало *покопница*.²⁶ У мају су постављане притке (тачке) за које је лоза везивана ликом.²⁷ Крајем маја вршено је друго окопавање винограда тзв. *прашење*. Треће окопавање, *изгртање*, обављало се у другој половини јуна. У то време су се виногради чистили а током јула и августа плевили и заламали. У септембру се брало грожђе²⁸ након чега су у октобру уклањане притке. Током целог новембра вршило се подмлађивање винограда полагањем а радови су се завршавали у касну јесен загртањем лозе, чиме је вршена њена припрема за зиму и заштита од ниских температура.²⁹

Наднице најамних радника који су обављали наведене послове су износиле између 20 и 45 новаца.³⁰ Најмање су били плаћани берачи, док

²⁴ Начин на који су виногради одржавани током године и радови који су у њима обављани нису се у значајној мери променили у односу на средњи век. Упореди: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004², 115-131.

²⁵ За копање су се користиле различите врсте мотика. Према Прокопију Болићу, раковачком архимандриту, почетком 19. века код нас су се виногради понајвише окопавали четвороугаоном мотиком *босанком*. П. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть прва*, Будим 1816, 216.

²⁶ *Покопница* није вршена сваке године, већ онда када виноград није био згртан или када неколико година узастопно није окопан у пролеће. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть прва*, 218-219.

²⁷ За 7.000 притки, које су набављане у оближњим селима Железнику и Жаркову, 1732. године је издвојено укупно 17 форинти и 96 новаца. Лоза је повезивана ликом и у ту сврху је 1731. године купљено 20 бремена за 7 форинти и 10 новаца. АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87.

²⁸ Године 1732. било неопходно издвојити 58 форинти и 75 новаца за 235 надница берача. Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 88.

²⁹ АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87-88.

³⁰ Ове наднице су биле знатно веће од просечне наднице у Бечу која је према Кости Петровићу тада износила 17 новаца. К. Петровић, *Карловци и карловачко становништво*, Историски часопис 5 (1954-55) 302.

су највеће дневнице од 45 новаца исплаћене 1732. године полагачима. Копање, везивање и плевљење се плаћало 25 новаца а постављање притки, *прашење*, резивање и загртање 35 новаца. Неке од радова су обављале и жене. Тако је за везивање исплаћено 28. јула (8. августа) 1731. године 107 *женских надница* од по 25 новаца.³¹

У изворима везаним за митрополијске земљишне поседе у Београдској епархији немамо података о сортама винове лозе која је гајена у поменутим виноградима. Највероватније су се на њима узгајале оне врсте лозе које се помињу и у каснијем периоду на овом простору. Имајући то у виду, можемо претпоставити да се један део сорти које је описао Прокопије Болић, архимандрит манастира Раковца, у књизи *Совршенъ винодѣлацъ*³² могао наћи и у виноградима у околини Београда.³³

³¹ АСАНУК, МП „Б“, 1732/28; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 87-88.

³² Током 18. и у првој половини 19. века, времену наглог напретка науке, између осталог и хемије, и њене практичне примене, настао је низ радова и књига посвећених унапређењу винарства. На трагу тадашњих европских токова у тој области, настале су и прве књиге на српском језику посвећене вину и његовој производњи: *Искусни подрумар* Захарија Орфелина и *Совршен виноделац* Прокопија Болића. За разлику од *Искусног подрумара*, Болићево дело се бави и виноградарством. Главни извор и узор за структуру *Совршеног виноделца* представља *Traité théorique et pratique sur la culture de la vigne avec l'art de faire le vin, les eaux-de-vie, esprit de vin, vinaigres simples et composés*, дело које је извршило пресудан утицај на развој производње вина у првој половини 19. века, времену познатом и као „златно доба вина“. У њему су сакупљене и поново објављене студије Жана Антоана Шаптала (Jean-Antoine Chaptal), Антоана Августина Парментијеа (Antoine Augustin Parmentier) и Луја Дусијеа (Louis d'Ussieux), које су своје прво издање имале у оквиру *Cours complet d'agriculture* Франсоа Розијеа (François Rozier). J. B. Gough, *Winecraft and Chemistry in 18th-Century France: Chaptal and the Invention of Chaptalization*, *Technology and Culture* 39/1 (1998) 74. Болић је пред собом имао превод Јосипа Болтића на латински поменутог дела који је 1808. објављен у Бечу под насловом *Tractatus de vitis cultura arteque parandi vinum, crematum, spiritum vini, acetum simplex et compositum*. Имајући за узор његов садржај и структуру, Болић је извршио прву класификацију и дао опис старих сорти лозе која су гајене у Срему. Такође, дао је и низ података од непроцењиве вредности о виноградарству и справљању вина на нашим просторима.

³³ Прокопије Болић је класификовао и описао поједине сорте грожђа које су узгајане на нашем подручју пре епидемије филоксере. Тако су описане:

Припрема вина отпочињала је још у току саме бербе која се одвијала у другој половини августа или у септембру. Код нас је био обичај да се обрано грозђе у виноградима преручи у чаброве и муља муљалима начињеним од *рашљатог* дрвета које је било огуљено и углачано. При припреми белог или ружичастог вина, одмах по муљању грозђа вршило се цеђење, након чега су преостали чврсти делови смесе сакупљани у платнене кесе у којима је гњечењем и гажењем истискиван преостали сок. Комина која је остајала користила се за печење ракије, прављење сирћета или *чингера*, који је добијан наливањем воде у комину. Бурад са широм је, након затварања, одношена из винограда до качаре, винске стаје, пивнице или подрума у којима се одвијало прво врење. У исто време кљук настао муљањем црног грозђа је превожен у отвореној буради³⁴, да би у качари или подруму био присут у велике каце у којима је остајао до завршетка врења, након чега је отакан у бурад.³⁵

1. Чавчица или Чавка; 2. Црни Грашац; 3. Скадарка; 4. Балента или Баленка или Валенка; 5. Црно грозђе попут Волујарке; 6. Волово око или Волујарка или Месан; 7. Друга Волујарка, Месан названа; 8. Црна зеленика; 9. Тамјаника црна; 10. Црни Дренак; 11. Чађавица; 12. Плаветан Дренак; 13. Црвена Дињка; 14. Црвени Дренак; 15. Црвенкастобели Дренак; 16. Радовинка; 17. Мирковача; 18. Скадарка бела; 19. Бела Дињка; 20. Бели Грашац; 21. Право или чисто бело грозђе; 22. Овчиј ренак; 23. Бела Волујарка; 24. Балента или Валента бела; 25. Тамјаника; 26. Першун грозђе; 27. Сланкаменка или Модруша; 28. Смедеревка; 29. Бело крупно грозђе; 30. Бела Ранка; 31. Друга врста Беле Ранке; 32. Мирисавка; 33. Мирисавица или друга врста Мирисавке; 34. Бели Дренак; 35. Бели крупни Дренак. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть прва*, 36-60. Преносом филоксере 1864. године, за 30 – 40 година уништени су засади сорти европско-азијске лозе (*Vitis vinifera L.*), која се до тог времена гајила на сопственом корену. Криза је превазиђена производњом резница лозних подлога и калемљењем сорти европске лозе. А. Накаламић, Н. Марковић, *Опште виноградарство*, Београд 2009, 12. Ипак, велики број старих винограда је заувек уништен, а њихово место су заузеле оранице и баште. Такав је случај био и у неким селима у околини Београда. Р. Т. Николић, *Околина Београда*, Насеља српских земаља II, Београд 1909, 925.

³⁴ Тако је 20. септембра (1. октобра) 1726. године исплаћено 12 форинти берачима, чаброношама и рабацијама који су превозили кљук. Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 35.

³⁵ П. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, Будим 1816, 58-60, 83, 187.

Французи, Немци, Хрвати и Мађари су, према Болићевим речима, почетком 19. века употребљавали посебне справе за цеђење кљука са гредом или завртњем, које се нису користиле у нашим крајевима.³⁶ Међутим, на архиепископском поседу у Топчидеру помиње се један *шајтов*³⁷ (преса за вино).³⁸

Једина качара на епархијским добрима забележена је 1733. године у Гроцкој. У њој се тада налазила каца од 100 акова³⁹ (5430 литара) и једна бачва од 40 акова (2172 литра).⁴⁰ Највероватније да се део вина припремао на поседу уз Топчидерску реку, где је чувана преса. На њему, или у његовој близини, на једној од аустријских карата је уцртан и митрополитов подрум (Vladika Bodrum)⁴¹, који се не помиње у пописима митрополијске имовине с краја треће и почетка четврте деценије XVIII века. Међутим, на њега се можда односи запис о постојању *шајтова* на митрополијском имању у Топчидеру, при чему би појам *шајтов* означавао не само пресу већ и спремиште за вино.⁴²

Вино са митрополијских винограда, као и оно добијено на име милостиње, поклоне или купљено, чувано је у великом подруму нове митрополијске резиденције.⁴³ Подрум је имао укупно 17 прозора, четири округла

³⁶ Исто, 58-61, 187.

³⁷ Термин *шајтов* у овом случају означава винску пресу. У истом значењу помиње га и Захарије Орфелин. З. Орфелин, *Исквсний подрѣмаръ*, Беч 1783, 107. Према Вуковом речнику основно значење овог термина је завртањ. В. Стеф. Карацић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852, 832. Оба значења дата су у речнику ЈАЗУ. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika XVII*, JAZU, Zagreb 1959, 446.

³⁸ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 143.

³⁹ Један аков износи 54.30 литра. Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)*, Београд 1950, 95.

⁴⁰ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 143.

⁴¹ Новаковић, *Још о неким ишчезлим селима*, 108.

⁴² Како је преса била, уколико се примењивала, најзначајнија справа која се користила у припреми вина, њено име се користило и за вински подрум. О. Mladenova, *Grapes and wine in the Balkans: an ethno-linguistic study*, Balkanologische Veröffentlichungen bd. 32, Weisbaden 1998, 579.

⁴³ Према Болићевим речима, озидане и укопане пивнице су у Срему биле реткост. Оне су се најчешће налазе испод кућа са улазом са стражње стране. Готово да нису укопаване те је у њима лети температура била скоро подједнако висока као и у собама изнад. У њима не само да је чувано вино, већ

и 13 обичних, без окана, са капцима. У двама мањим преградама чуване су даске, шиндра, различити материјал и предмети из старог двора. Из великог подрума се до двора долазило кроз један мањи подрум, који се налазио до капеле, и једна дупла окована храстова врата. На другој страни се налазила соба у којој је држана зелен, а која је 1733. године служила као затвор.⁴⁴

За одржавање вина и подрума био је задужен Максим Игњатовић, дворски *кухл и келер мајстер*.⁴⁵ Приликом пописа обављеног 1733. године у великом подруму су забележене 92 стаклене боце и 85 буради на дрвеним подваљцима, запремине од једног до 30 акова.⁴⁶ Након бербе 1732. године, у митрополијском подруму се налазило нешто више од 30.000 литара вина, од чега је већи део био са митрополијских винограда у Београдској епархији.⁴⁷ У подруму се такође налазило и вино из Срема,

су и жене преко лета ткале. Вински судови су често држани и под стрехама, препуштени различитим временским условима и нечистоћи. У Мађарској, Славонији и Хрватској, пивнице су често прављене у самим виноградима, од благом облепљеног плетара. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, 255. Зграде у којима се у виноградима чувало вино, пивнице, биле су карактеристичне и за поједина виноградарска подручја централне Србије и Бугарске. Више о овој теми: Н. Пантелић, *Пивнице – пољане*, Гласник Етнографског музеја у Београду 22-23 (1960) 171-185; Mladenova, *Grapes and wine*, 576.

⁴⁴ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 135-137.

⁴⁵ У уговору склопљеном са њим 1. октобра 1732. године, између осталог се међу његовим дужностима наводи и надзор над виноградарским пословима. Д. Руварац, *Уговори Митрополита Вићентија Јовановића с дворским послужитељима*, Архив за историју Српске православне митрополије карловачке 1 (1911) 50. Према инструкцији издатој дворским служитељима 1731. године, једна од његових дужности је била: „Подрѣм’ чисто держати и вїно без’ свакога извѣта сваке свѣботе чистити и доливати и једин’ чеп’ на єдном’ ардовѣ кои мѣ са покажетъ держати и никадѣ херибомѣ вина возмѣщавати, но какѣ у єдном’ ардов’ нестанеѣ дрѣгїи ѿворити, а онаѣ лѣпо опрати и на шпредѣленном’ мѣстѣ положити.“ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 104.

⁴⁶ У објављеном тексту пописа постоји прекид у редним бројевима винских посуда. Нису наведене посуде од броја 59 до 109. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 136.

⁴⁷ У двору се налазило више од 25.000 литара вина произведеног од грозђа са митрополијских винограда у околини Београда, Пожареваца, Гроцке и

токајско вино и *рацешторф*⁴⁸. У двору се чувало још и пет акова вина од *милостиње* из Смедерева и исто толико вина које је митрополит добио од Београђана на поклон за Божић. До пописа који је обављен марта 1733. године потрошено је више од 90 акова различитог вина. Поред тога што је примао поклоне у вину, митрополит их је и давао, пре свега члановима Београдске и Темишварске Администрације.⁴⁹

Од грозђа са винограда Београдске епархије добијано је неколико врста вина. Највише се производило црно вино⁵⁰ и то захваљујући *саду* у Дузлуку. Нешто мање је било обичног белог вина као и *белог самотока*⁵¹ из Дузлука, Топчиног Села и Смедерева. Поред ових вина пописане су и мање количине *белог бермета*⁵²,

Смедерева. Од грозђа које је обрано на виноградима у околини Београда 1732. године забележено је 16.000 литара. Како је део винских посуда изостављен из пописа, производња вина је вероватно била и већа. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 135-137.

⁴⁸ Вино из Рацерсдорфа у Пожунској жупанији (Раче у данашњој Словачкој). Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 289.

⁴⁹ Тако је 1726. године допремљено из Карловаца у Београд шест акова црног вина на поклон принцу Александру. Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка 13173, КИ 1698. Две године касније митрополит Мојсије Петровић је различитим званичницима у Београду и Темишвару поклонио нешто више од 68 акова дворског вина, највише црног карловачког и белог смедеревског, а нешто мање београдског, црног грочанског и смедеревског белог *бермета*. Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 39.

⁵⁰ Према Болићевим речима, у Срему, Славонији, Мађарској и Аустрији био је обичај да се при прављењу обичног црног вина муљају гроздови, док су се само при прављењу најбољих вина, пре свега од сушака, одвајала зрна од петелки. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, 136-137.

⁵¹ Самоток је вино добијено од најквалитетније шире исцеђене из грозђа без великог притиска. Mladenova, *Grapes and wine*, 520.

⁵² Друго име за *бермет* је *пелењак* или пеленово вино. Припремао се од белог или црног грозђа и то тако што се у буре ређао ред добро сазрелог и неплеснивог грозђа, па ред пелена, док се буре готово не испуни. Потом се наливала шира или старо вино. Често се додавала и слачица која се спречавала исувише јако врење шире. Осим на овај начин, пеленово вино се справљало и мешањем куване или свеже шире са пеленом и другим травама и зачинима. Орфелин, *Искусный подрямаръ*, 306-328; Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, 312-313.

белог пунтвајна⁵³, шилера⁵⁴, белог и црног шилера, и црвеног вина.

Вино са домаћих винограда у великој мери је задовољавало потребе двора. Приликом пописа марта 1733. године забележено је да митрополит Вићентије Јовановић пије „бело вино карловачко бермет, брано 731“.⁵⁵ Вино се углавном куповало приликом приређивања свечаности или за поједине госте. Тако је током 1731. године за куповину вина за двор издвојено само 10 форинти и 18½ новаца, од чега је потрошено скоро 4 форинте за гозбу која је приређена за Шта(ј)ндеља, фортификационог палир-официра, и још 16 гостију.⁵⁶

⁵³ Пунтвајн је *свезано* или *немо* вино (*немак*). П. Болић, *Словаръ винодѣлца*, Будим 1818, 29, 128. Немо вино је непреврело слатко вино које се добијало наливањем свеже шире у сумпорисану бурад, која је добро затварана да би се спречио улазак ваздуха и врење. Ово вино се употребљавало како за пиће тако и за поправљање лоших вина. Орфелин, *Исквснѣй подрѣмаръ*, 121-125.

⁵⁴ У подруму су се 1733. године чувала 4 акова *шилера*, али и вино које је забележено као бели и црни *шилер*. Према Орфелину *шилером* је код нас називано вино средње боје. Оно се добијало када се црно грозђе цедило, као и бело, одмах након муљања. Пишући о најпознатијим винима, од сремских вина он истиче *шилер*, изврсно и здраво вино које се добија из црвене шире, и након три или четири године добија посебан укус. У истој књизи, у поглављу посвећеном справљању вештачких вина, налази се и пет рецепата за справљање *шилера* мешањем комовице, прокуване и свеже шире, и различитих зачина. Орфелин, *Исквснѣй подрѣмаръ*, 104, 189-195. Према Вуковом *Српском рјечнику* шилер [шилѣр] је *vinum helvolum* (ружичасто вино). Караџић, *Српски рјечник*, 839. У савременим речницима шилер се дефинише као врста црвеног вина, комињак. Према етнографској литератури, *шилер*, најслабије вино, добија се када се приликом отакања остави мало црног вина у комини, па се у њу још сипа и вода. А. Kruszc, *Vukova trpeza – kulinarska terminologija u prvom izdanju „Srpskog rječnika“ Vuka Stefanovića Karadžića (1818)*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 47 (2004) 279. Овако добијено пиће (додавањем воде у комину) према Болићу се звало *чингер* и било је пиће за слуге. Вода се додавала постепено, мања количина, из дана у дан, чиме се омогућавало започињање и одвијање врења. Након осам до 12 дана се отакала вода а по завршетку врења, буре се затворало и одлагало у пивницу. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, 187, 302-304.

⁵⁵ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 136.

⁵⁶ Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 53-68.

Поред вина, у подруму београдске резиденције забележено је 11 акова (597, 3 литара) *шербета* који се справљао кувањем меда и воде.⁵⁷ Додавањем хмеља или пивског квасца у току или након кувања подстицано је врење. По пресипању у буре, шербет се остављао на топлем месту да преври.⁵⁸

Од грозђа са митрополитских винограда добијана је и ракија. У самом двору, до кухиње, налазила се ракичница. Била је покривена даскама и ограђена а имала је и ковачки оцак од цигала. У њој је чуван и коришћен један казан са лулом и табарком. Поред казана у дворској ракичници, један казан се налазио и у Гроцкој.⁵⁹ Од 1734. године помиње се и нова ракичница, која се налазила на неком од митрополитових поседа крај Београда.⁶⁰

Ракија је печена у касну јесен, највероватније на свим митрополитовим добрима. Овај посао су обављале за то унајмљени ракичије. Старац Петко је 1734. године испекао у Пожаревцу за двор десет казана ракије за шта је добио 1 форинту и 50 новаца. Домаћа производња није задовољавала потребе те је те године купљен један *аков* ракије за домаћинство у Пожаревцу, слуге и госте.⁶¹

У дворском подруму, за разлику од вина, 1733. године није пописан ниједан аков ракије. Тада је само забележено да се међу судовима са вином налази једно буре „с гроздијем, бермет за ракију“. Међутим, истовремено у подруму митрополитове резиденције у Карловцима, налазило се 16 акова нове ракије, а у малом подруму куће у којој се

⁵⁷ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 137.

⁵⁸ Орфелин, *Исквсний подрѣмарь*, 450-461.

⁵⁹ Почетком треће деценије 18. века у *Краљевини Србији*, делу данашње централне Србије који је Пожаревачким миром дошао под власт Хабзбуршке монархије, пописан је 191 казан за печење ракије. J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717-1739*, Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv, Neu Folge III, Wien 1889, 240.

⁶⁰ Вероватно је изграђена у јесен 1734. године, јер се тада помињу у *тефтеру* издаци за *маоре* који су радили на ракичници од 17 ф. и за мајсторе Јосифа, Јефту и Алексу, од 15 форинти. О радовима на ракичници се бринуо баштован Рака. Грујић, *Прилози за историју Србије*, 132, 143; Поповић, Богдановић, *Грађа за историју Београда*, 107, 108.

⁶¹ Руварац, *Митрополија београдска*, 130.

налазила школа, три акова шљивовице⁶², два акова *бермета* и 27 акова комове ракије.⁶³ У околини Карловаца, као и у остатку Срема производиле су се значајне количине ракије, подједнако комовице и шљивовице, захваљујући великим површинама под виноградима и шљивицима. Највећи део производње подмиривао је домаће потребе, а само мали део се извозио. Обична комова ракија извозена је у Турску, док је за шљивовицом, која је у другој половини 18. века била цењено алкохолно пиће, постојала потражња и у Немачкој.⁶⁴

Виноградарска и винарска традиција фрушкогорског виногорја, посведочена низом извора, очувала се све до данас. Иако је епидемија филоксере оставила неизбрисив траг и на овом подручју, производња неких вина никада није прекидана, док је других, након поново пробуђеног интересовања за старо винарство, обновљена. У исто време, подаци који указују на то да су се током прве половине 18. века на виноградима у околини Београда и Смедерева производиле значајне количине вина, међу којима и бермета и шилера, остали су забележени само у малом броју сачуваних рачуна и дворских бележница из доба митрополита Мојсија Петровића и Вићентија Јовановића.

⁶² Према архимандриту Болићу шљивовица је: „найизреднїя отъ свїю други ракіѣски производа“, и „свагда боля отъ странны розолїя, кое се съ многомъ вештиномъ и трошкомъ праве“. Болић, *Совршенъ винодѣлацъ, часть друга*, 411-412. Са овим мишљењем слаже се и Фридрих Вилхелм фон Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube) који описујући Славонију и Срем пише да се од сремске шљивовице прави бољи и пријатнији пунч него од западноиндијског рума или источноиндијског арака. Најбоља шљивовица се, по његовим речима, добијала од црнкастих крупних шљива. Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 1998, 46.

⁶³ Грујић, *Прилози за историју Србије*, 136, 152, 153.

⁶⁴ Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 2003, 352; Таубе, *Историјски и географски опис*, 225, 95.

Gordana Garić Petrović

**A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF VITICULTURE AND
WINE IN SERBIA**

Summary

In the fourth decade of the 18th century, nine vineyards situated in the vicinity of Belgrade were the most important part of the land owned by the Eparchy of Belgrade. Church official *paraikonom* and employee known as *vincilir* supervised all seasonal work and workers. From grapes grown in the Eparchy's vineyards several wines were made including *bermet* and *šiler*. The wine was stored in the main cellar of the metropolitan's residence in Belgrade. In the spring of 1733, there were some 30.000 liters of wine of different kinds in the palace.

Keywords: Serbia, vineyards, wine, grapes, Eparchy of Belgrade.

Чланак примљен: 08. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Viktorija POPOVSKA KOROBAR
Museum of Macedonia
Skopje, Macedonia

Dragi GORGIEV
Institute for National History
Skopje, Macedonia

ICONS FROM THE MUSEUM OF MACEDONIA WITH OTTOMAN PRAYER INSCRIPTIONS

Abstract: The paper presents inscriptions incised in Arabic script on three Despotic icons from the collection of the Museum of Macedonia that originate from Marco's monastery in vicinity of Skopje and from the church of St. Archangel Michael from the village Oreovec near Makedonski Brod. With the analysis and interpretation of these works interesting topics are revealed mainly from the aspect of the existence of religious syncretism during the Ottoman period. Although the existence of this type of graffiti is known in science there is no serious research, and the aim of this the paper first of all is to increase the initiative of sharing such data.

Keywords: Icon, Prayer, Ottoman inscriptions, Ottoman graffiti, Marco's Monastery, Torbeshs, Synkretism, Cryptochristianity

An interesting phenomenon in research of the known and complex manifestations of the mutual living of the Christian and Muslim population in Macedonia during the Ottoman domination represents the presence of Ottoman inscriptions on the Christian cult objects and edifices. The occasions for raising this issue for this sizeable work are the three icons in the collection of the Museum of Macedonia which originate from Marco's monastery near Skopje and from the church of St. Archangel Michael in the village Oreovec near Makedonski Brod.

The Despotic icons from the church St. Demetrius in Marco's monastery, which are presupposed to be created about the year of 1400-1405 were repainted in 1865. The Ottoman inscriptions on the icons of the Holy Virgin Hodegetria and Jesus Christ Savior and Life Giving Source most

probably were written during this interval. Although an attempt was made to read their contents, the inscriptions were left out from an analytic approach.¹

Ottoman inscriptions beside on the icons are also found in the catholicon of Marco's monastery for which there was no interest till now. These inscriptions are mixed up with a great number of Slavic inscription and a few Greek graffiti engraved by pilgrims and visitors on the columns under the dome area. Up to beginning of the conservation works that were conducted in 1963, the majority of these inscriptions were hidden under the painted layer from the 19th century.² In this paper we will present several of these inscriptions as part of the thematic whole.

In reference to the Ottoman inscription on the Despoticon of the Holy Virgin Hodegetria from the late 16th or the early 17th century brought from the church of St. Archangel Michael from the village Oreovec we have previously given a comment that this may be a type of religious syncretism.³ Our aim is to attempt to interpret the content of the numerous Ottoman inscriptions and the circumstances in which they were created, namely who wrote them and when.

The reading of the inscriptions on the icons from Marco's monastery is difficult as result of the mixing of the colors and the gesso during the incision of the letters, as well as the mistakes in the writing. For a more objective deciphering of the content we likewise provide an alternative explanation. On the icon of the Holy Virgin (**fig. 1-2**) the inscription is delivered in three rows, just below her right hand palm and decipherable is the following text: Ah Meryem(?) / ah *Şahım ah Rabbiye*(?) / *Aşıkı Mehmed (Muhammed)* – Oh Mary (?) Oh ruler / Oh governess (?) the loving Mehmed (Mohammed).⁴

¹ Miljković-Peppek P., *An Unknown Treasury of Icons*, City Institute for the Protection of Cultural Monument-Skopje, Skopje 2001, especially 18-19, T. III, IX, where the period of writing of the graffiti is determined to the 16th/17th centuries.

² The sole Slavic graffiti that are located on the upper registers where known by the first researchers of the monastery: cf. Mirković L. - Ž. Tatić, *Markov manastir*, Narodni muzej u Beogradu, Srpski spomenici III, Novi Sad 1925 (with older literature); Ivanov Yo., *Bulgarski starini iz Makedonia*, Sofia 1931 (phototypic publication 1970), 118-127; for the conservation work see: Spirovski S., *Rezultati od konzervatorskite raboti na fresko-živopisot vo crkvata Sveti Dimitrija-Markov manastir*, Glasnik na INI, 2, Skopje 1971, 239-245.

³ Popovska-Korobar V., *Icons from the Museum of Macedonia*, Museum of Macedonia-Skenpoint, Skopje 2004, cat no. 84.

⁴ Alternative reading (M.I.): *Ah Seyyide Şahım / Ah rabbiyem Meryem/ Aşıkı Mehmed* – Oh my governess/ Oh ruler Meryem/ the loving Mehmed. For the consultations regarding the inscriptions we express our sincere gratitude to professor Dr. Metin Izeti (from the Faculty of Art at the Tetovo State University).

The inscription on the icon of Jesus Christ (**fig. 3-4**) is written in six rows on the chimation above his right elbow and reads: *Ah Hüseyin / ah...(?) / Ah şahım ve mülhem, ah agam Rabbi(?) / İbrahim aşıkı Hacı Hasanoğlu / Ruhuna merhum* – Oh Husain Oh...(?) / Oh ruler inspiration, Oh sir and governor / the loving Ibrahim Hadji Hasanoglu / May his sole rest in peace.⁵

With great certainty from the orthography of these two inscriptions we can assume that they were written by a same person and during the same period. Firstly we find arguments in the used terms and the way they were written. In both of the inscriptions the orthography of the graphemes, or the use of certain words for example *şah* and *aşıkı* are repeated and are almost identical. The content of these two inscriptions are very similar and with the same aim. The third indication that they were written by the same person is the style of the writing, no matter of the different names which are mentioned. It is possible that a literate person wrote the inscriptions for someone who was not knowledgeable to write.

Unfortunately in the inscriptions there are no elements which direct to a potential dating. The brief and exclusive religious content of the inscriptions without a single profane element makes the dating even more complicated. Nevertheless the precise and clear use of some grammatical forms that are distinct for the newer period of the historic development of the Ottoman-Turkish language may be of help in the estimated dating of the inscriptions. Firstly we have the correct use of the dative form in the syntagma *ruhuna merhamet*, which in the older Ottoman texts sometimes can be delivered in a locative form. Likewise, there is clear use of the possessive suffixes for first and third person singular, which direct to the conclusion that these inscriptions were created as earliest as the second half of the 18th century.

In reference of determining the period of these inscriptions of great use can be the graffiti with similar content incised on the columns in this church. The oldest witnessed graffiti (**fig.5**) that addresses the same person Hadji Hassan, from the inscription on the icon of Jesus Christ is from 1796 and reads: *Ah rabbi, ah şahım / Hacı Hasan / Sene 1211* – Oh Master, oh my ruler / Hadji Hasan / the year of 1211 (1796). This graffiti is of great importance since it determines the period of the origin of the inscriptions and also suggests that he may be Hadji Hassan who was a literate person and wrote the inscriptions on the damaged icons.

⁵ Alternative reading (M.I.): *Ah Huseyn / Ah Ibn Şah / Ah Şeyh ve Şahımız Hacı İbrahim Aşki / Ruhuna rahmet* – Oh Husein/ Oh son of the ruler/ Oh our sheik Hadji İbrim the loving / mercy for his sole.

fig. 1

fig. 2

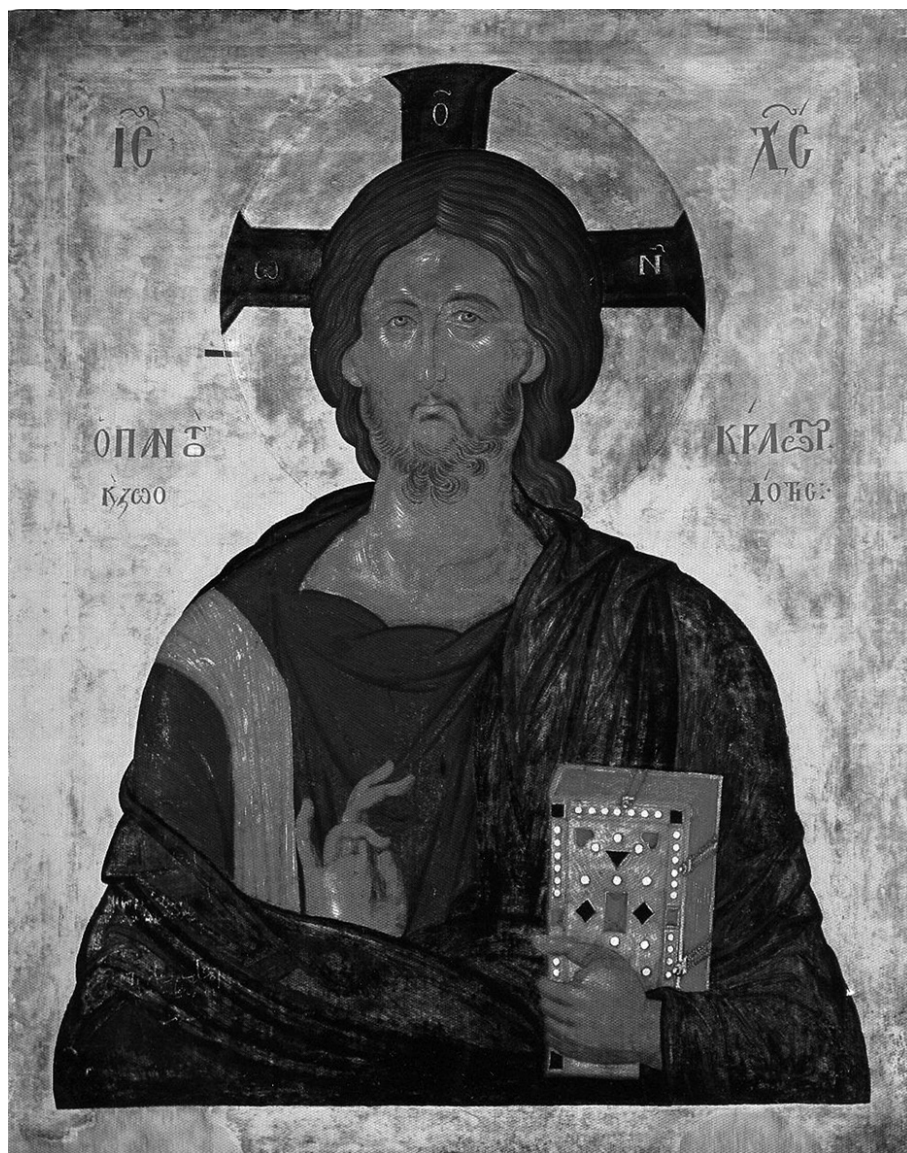

fig. 3

fig. 4

fig. 5

fig. 6

fig. 7

fig. 8

fig. 9

fig. 10

There are two more graffiti from 1808/09 and from 1811 which read: *Ah naçarım Hacı Sefer dır / Aşıkı Ahmed rabb-ı mazlum / Celilim Rabbım Huseyn / 1223* – Oh feeble is Hadji Sefer / the loving Ahmed, the master of the subjugated / my sublime master Husein / 1808/09, and *Meryem Ah Ah 1226* – Mary oh, oh =1811 (**fig. 6-7**). From the undated ones we have chosen several better preserved graffiti: *İşaret* – Isharet, a sign, mark; *Ah şahım / Salih Aşıkı* – Oh my ruler / Salih the loving; *Ah Mustafa aşıkı / ah...* – Oh Mustafa the loving...; *Ah şahım, padişahım / Tahriren fi mah-i Rebiyülevvel* – Oh my ruler, my Padishah / written in the month of Rabi' al-awwal⁶; *Ahşahım Ah hubbanı, O Ali / Ah Agam, Ah Mustafa a şıkı* – Oh, my ruler, oh deeply loved, o Ali / oh my master, oh the loving Mustafa.

The Ottoman inscription found on the gold painted background of the icon from Oreovec on the right side of the Virgin's head is actually the most well known invocation which the Muslims' articulate before the beginning of all their chores, and is cited at the beginning of all the religious Islamic books, as well as the holy Qur'an: *Bismillahi rRahmani rRahim* – In the name of Allah, the beneficent the merciful. (**fig. 8-9**) It is impossible to give a more precise dating of this calligraphic inscription, but as we mentioned it must be related to the attribution of the icon, namely to the end of the 16th or the early 17th century. It is important to note although the icon was delivered to the museum from the small funerary church of St. Archangel Michael it is very likely it was brought from another church or a monastery nearby.⁷

In the study of the inscriptions of the icons we state certain facts. The three icons belong to the first row of the iconostasis and without them the liturgy service is incapable. The icons of Christ and the Virgin are kissed after the so called Entrance prayers, or the repentance troparions. The subject of the Deesis/the Prayer for salvation of mankind with the customary adjoining icon of St. John the Forerunner created the core of the theme of the Last Judgment.⁸ Salvation, the entry in to the Lord's kingdom, where victory over sin and death is accomplished was also expected by the Muslims in Allah's Last Judgment.⁹

⁶ Rabi' al-awwal, is the third month in the Arabic lunar calendar.

⁷ According to the size of the icon of the Holy Virgin it can fit into the iconostasis; however the icon has no stylistic similarities with the other Despoticon of Jesus Christ, or with the frescos which date from the second quarter of the 17th century.

⁸ Babić G., *O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada*, Zbornik za likovne umetnosti 11, Matica srpska, Novi Sad 1975, 3-41; Chadzidakis M., *Ikonostas*, Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, band III, Stuttgart 1978; Mirković L., *Pravoslavna liturgika*, Drugi posebni deo, Beograd 1982, 57-58.

⁹ Quran Surahs 1:4; Surahs 2:5; Surahs 19: 95; cf. *Enciklopedija živih religija*, ured. K. Krim, R. A. Bulard, L. D. Šin, second edition, Nolit, Beograd 1981, 654.

The incision of the Ottoman inscriptions which deliver prayers do not disturb the images and the original Greek or Slavic inscriptions,¹⁰ to be precise they do not interpose the cult of the Orthodox picture. The invocative Islamic verse on the icon from Oreovec of the Holy Virgin bares this text before the section *Meryem* (Mary) in the Qur'an or Surahs (19), and at this point is very "suitable" since it articulated somebody's intermediary prayer towards the Holy Mother of God.

The Ottoman inscriptions on the columns in Marco's monastery coexist with the aloglothic graffiti. These are personal or instantaneous requests, or simply they notify the presence on the holy site where these visitors possibly donated something as a gesture of gratitude and reverence. In all the cited examples the religious appropriation is apparent.

With the analysis of these inscriptions a question is raised in reference to the identity of these individuals who wrote them. Certainly the revealing of the identity of the scribes is impossible, but according to us there are several elements that may direct to a supposition in relation of their religious provenance. First of all, from the content and the terminology which was used in the inscriptions we can conclude with great certainty that the scribes were individuals who had religious education, more precisely in the spirit of the traditional Islam. Reference to this is the use of the term *aşık* = in love (with God) which is present in the graffiti and on the icons, as well as on the columns. Namely, this attribute implies to the lowest hierarchy of the Bektashi order of the Dervishes, specifically it refers to disciples who have not yet been initiated in the order and are in the phase of preparation. This Muslim *tarikāt* (order) known by the heterodox and the unconventional distinguishing of God, has a special place in the history of mystic Ottoman learnings. Compared to other orders of the Dervishes the main characteristic of this one is in the learning, namely the use of the people's mystic and neglecting the Islamic service to God, even the obligatory prayer. Their approaching to God was achieved through paths and ways that bare elements from the peoples' Islam which were still alive in the old Turkish pre-Islamic beliefs, like shamanism. These beliefs were complemented with elements from the folk Christianity after Christianity was encountered in Anatolia, where Paganism was still alive. As result of the numerous similar elements with the Christian faith in the rituals and the beliefs it can be assumed that within the order of the Bektashi there was no larger a dogmatic interfering so they could address their prayers to the Christian saints and the Christian temples.

¹⁰ The inscriptions on the icons from Marco's monastery are written in Greek, while on the icon from Oreovec there is also an inscription from the donors written in Slavic, cf. Miljković-Pepok, loc. cit; Popovska-Korobar, loc. cit.

One more component that directs to the possibility that these inscriptions were written by individuals from the Bektashi Dervishes order is the fact that in all the three inscriptions there is mention of the name Hussein (on the icon of Jesus Christ and the graffiti on the column, fig. 4 and 6) and Ali (a graffiti on a column, fig. 6) with a indicative meaning of a “ruler” or “master”. Just after the period of the four righteous caliphs the name of Hussein appears as the grandson of the prophet Mohamed, the son of the caliph Ali who was killed by the first dynasty of the Islamic rulers. After Hussein was killed he had grown to be one of the most important martyrs of the Shiite movement and one of the most important persons in the Islamic mysticism. It is known that the secret learnings of the Bektashi are Shiite. They distinguish the 12-imams, and there central person is Ali who is linked with Mohamed and Allah. As result of this the Dervish order is in a constant clash with the Orthodox and the traditional Islam.¹¹

In this context we have to emphasize the tradition of the Bektashism that predominantly exists on the territory of Western Macedonia. More than ten Bektashi tekkes were active till the beginning of the 19th century in Macedonia: the H'dr baba tekke at Makedonski Brod, the Dikmen baba tekke in the village Kanatlarci, near Prilep, the Arabati baba tekke in Tetovo, furthermore the tekke of Mustafa baba and Suleyman baba in Skopje, the tekke of Djafer baba in Gostivar, the tekke of Ali baba in Debar, as well as others.¹² It can be assumed that the scribes of the inscriptions may have been members of one of these above mentioned tekkes.

¹¹ Hasluck F. W., *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. M. M. Hasluck Vol. II, Oxford, 1929; Birge K. J., *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1965; Inaldzik H., *Osmansko carstvo*, Beograd 1974, 280-281; Elezović Gl., *Derviški redovi muslimanski*, Skoplje 1925; Palikruševa G., *Derviškiot red Halveti vo Makedonija*, Zbornik na Štipskiот Нарoden muzej br. 1, Štip 1959, 105-119; Palikruševa G. et K. Tomovski, *Les Tekkes en Macedonie aux XVIIIe et XIXe siecle*, Estrattodaghi Atti del Secondo congresso internazionale ghi arte turca, Napoli 1965, 204-211; Stojanovski A., *Dervendzistvoto vo Makedonija*, Skopje 1974, 50-59; Čehajić Dž., *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, posebna izdanja XIV, Sarajevo 1986, passim; Mikov L., *Izkustvoto na heterodoksnite muslimani v Bulgaria (XVI-XX vek)*, *Bektaši i kazlbaši-alevii*, BAN, Institut za folklor, Sofia 2005; Izeti M., *Tekovite na tesavufot*, Združenie za kulturna afirmacija „Skofia“- Tetovo, Tetovo 2008.

¹² Palikruševa G. et K. Tomovski, loc. cit.; Stojanovski A., *Edno potvrdeno predanie*, Muzejski glasnik na Istoriskiot muzej na Makedonija br. 4, Skopje 1979, 53-57; Čehajić, op.cit. 173-177; Koneska E., *Dilemi okolu istorijata na crkvata Sv. Nikola ili H'd'r baba turbeto vo Makedonski Brod*, Glasnik br.1, Institut za nacionalna istorija, Skopje 2006, 161-167; Koneska E., *Pregled na beктаšiskiot derviški red vo R. Makedonija*, in: *Balkanite. Meždu tradiciata i modernizma*, BAN, Institut po balkanistika, Sofia 2009, 229-255.

The second important indication that may refer to the origin of the scribes is the fact that these icons originally belonged to the region of Marco's River and the area of Makedonski Brod (Dolno Poreche), regions which were inhabited in the past and currently by an Islamized Slavic population. These inhabitants are known by the name Torbeshs or Slav origin Muslims who accepted the Islamic faith after the arrival of the Ottomans. While this population is greater in the area of Marco's River in the villages (Pagarusha, Kolichani, Cvetovo, Umovo, Drazhilovo), the Orthodox village of Oreovec in its vicinity has only the villages of Plasnica and Preglovo which have a dominant Torbesh population. Characteristic for this population is that after accepting the Islam faith they kept their native language and for a long time they were devoted to their old Christian faith. This affection in their spiritual life was displayed by the dual faith, namely the Crypto-Christianization which was the most distinct and long lasting phase after the acceptance of the Islam faith. The phenomenon of the dual religion is characterized by the attempt to preserve the bond with the old religion, by secretly cherishing the Christian customs and beliefs. The new Muslims kept their Christian names and used them in secrecy, in their homes they retained icons of the Christian domicile saints-protectors, they celebrated the Christian feast in secrecy and also in secrecy they baptized their children and held weddings. Long after the acceptance of the Islamic faith they did not stop going to their churches which were nearby and there they lighted candles and prayed to the Lord. Even today, there are numerous customs and beliefs from the everyday life of these Muslims in which we can recognize the Christian and Pagan origins.¹³

In the surrounding of Marco's monastery near Skopje and the church of St. Archangel Michael at Oreovec near Makedonski Brod inhabited by Muslim population where the dual-faith had a long presence has directed us to suppose that the authors of the inscriptions were inhabitants of these regions. One of the indications for the period when these inscriptions on the icons were

¹³ Hadzivasiljević J., *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*, Beograd 1924, 25-39; Trifunovski F. J., *Za torbešite vo Porečieto na Markova reka*, Godišen Zbornik, kn. 4, Filozofski fakultet na Univerzitetot vo Skopje, Skopje 1951, 3-10; Palikruševa G., *Islamizacija na torbešite i formiranje na torbeškata subgrupa*, unpublished doctoral thesis, Skopje 1965; Matkovski A., *Islamizacijata kako pacifikacija na Debarskiot kraj*, Bigorski kulturno-naučni sobiri, (Gostivar 1971), Gostivar 1973, 225-234; Zirojević O., *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvoverje*, Srpski genealoški centar, knj.10, Beograd 2003. For a more in depth study of the process of the Islamization see: Gjorgiev D., *Naselenieto na makedonsko-albanskiot graničen pojas (XV-XVI vek)*, Institut za nacionalna istorija, Skopje 2009.

created is the fact that the process of Islamization of the population had finished and they settled the region during the second half of the 18th century.¹⁴

The heromonachos Kiril Pejčinović, who was a hegúmenos of Marco's monastery had incised an inscription on the north-west column inside the church in 1801, and in his well known work created while he was here "Ogledalo" (Mirror) he likewise gives a mention of the Torbesh population.¹⁵ His sermons can not be excluded from his environment in which he lived and it is interesting how he uses his language, he employs Turkish words to be more persuasive in the preaching the true Orthodox principle. Alongside the different synonyms he uses them largely as stylistic variations, for example the Virgin is *Sultana* (Governess) or *Rijal* (The Knowledgeable one); for Christ the appellations *Saybia* (Master), *Kurtuliya* (Savior), *Afendya* (Infinite ruler), or a Lord who is a strong *Cenk* (warrior).¹⁶

It is necessary once again to mention the Bektashi Dervish order when we speak about the acceptance of the Islamic faith in these regions. Namely the spiritual influence of this order is considered as one of the most significant elements in the conversion of the Christian population. The mistrust of the Islam which existed among the Christians in the villages was overcome particularly by the members of this *tarīqah*. The Islam of the Bektashi which was "diminished" by the numerous Christian and Pagan elements that were close to the traditional beliefs and were easily accepted by the illiterate Christian population which had been economically weakened. The transition to such Islam which did not enforce special obligations and a meant transition from one folk culture with a tradition full of numerous Pagan customs and beliefs, into another one which was packed with similar beliefs and customs and generated certain privileges and an easier life. This was actually an act of rationalism and not a question of belief of a certain religious dogma. The recognition of the Islam faith in this approach had preserved many of the elements from the old belief which were widely practiced for the dual faith, as well as the religious tolerance that was present outside the larger town centers has directed us above all basically to the prospect that from this newly Islamized

¹⁴ Hadzivasiljević, op.cit., 25, 29-30; Trifunovski, op.cit., 3-6 (the inhabiting of the Torbesh population that originate from region of Dolna Reka began in the second half of the 18th century and continued till the mid 19th century).

¹⁵ Koneski B., *Kiril Pejčinović, Slovo za praznicite*, Skopje 1956 – republished in Koneski B., *Za literaturata i kulturata*, kn. IV, *Izbrani dela vo sedum knigi* (second supplemented edition), Skopje 1981, 19-58.

¹⁶ Koneski, op.cit., 33, 51; Jašar-Nasteva O., *Od leksikata na Kiril Pejčinović*, Simpozium „Kiril Pejčinović i negovoto vreme“, Tetovo 1973, 93-103

population especially were recruited many of the members of the Bektashi Dervish order. Thus the members of this tarīqah with such ideological origin were also spiritually free to visit the Christian temples and to address prayers to Mary and Jesus. For them God was one for them and the paths towards him were numerous and different.¹⁷

Like in Christianity the factor of miracles and legends which are connected to healing are a common ground in the heterodox Islam.¹⁸ The miracles may be also understood in relation to Marco's monastery if we consider several brief data's and informations that reflect the atmosphere of the local population at the end of the 18th century and the first half of the 19th century. The erection of the west porch is considered to be the work of two Pashas from Skopje and is related to the legends about their healings in the monastery, namely with a warning from the great saint Demetrius.¹⁹ During this period the Despotic icons were not yet repainted and their spiritual suggestion was strengthened with the appellations of the Holy Virgin *The guide on the route to the salvation*, Christ Savior and Life giver; St. John the Forerunner *Herald of repentance from the Constantinople Petra*, Demetrius *Merciful* and Archangel Michael *The Lords' Frightening guardian* brought about an impressive and frightening feeling for each person standing before them. The historic context of the monastery strongly present and alive in the folk memory as an endowment of king Volkashin and King Marco and the icons which were a

¹⁷ It will be interesting to research the churches and the monasteries in the East part of Macedonia where there is not such a strong traditions of the Bektashi Dervish order and there are no inhabitants of the Islamized population and to determine if there is a similar phenomenon regarding the Ottoman inscriptions on the icons and the walls of the monasteries. For the time being we have no such knowledge.

¹⁸ In reference to Macedonia we like to remind of the "mixed" shrines: the monasteries of St. Nahum near Ohrid and of the Holy Immaculate Virgin near Kichevo, the church of St. Nicholas which at the same time is a turrbe (tomb) of H'dr baba at Makedonski Brod, and the mosque of Husamedin pasha in Shtip which for the Christians at the same time is the church of St. Elijah: Koneska E. - R. Jankuloski, *Shared Shrines*, Macedonian Centre for Photography, Skopje 2009, with selected literature).

¹⁹ Towards the late 18th century "Gamzi pasha" (!?) abandoned the idea of pulling down the temple and erected a stone parapet about 1830, while Havzi pasha after the scary dream about the saint- equestrian discarded the idea of melting the lead roof and gave away a large quantity of oil and erected the porch with stones brought from Makresh near Kumanovo (Mirković - Tatić, op.cit., 2, 6). It is notable to mention that during this period on the route Skopje - Kumanovo a well known Bektashi tekke was found of Karadja Ahmed and which during St. George's feast day had immense visitations by the Christians (Hasluck op. cit., 582).

bequest of a Byzantine empress are related to the well known Constantinople monastery of Petra and no doubt created certain legends.²⁰ The presence of the holy remains and the precious reliquaries were comprehensible for the distinguished monasteries and once these icons were kissed they gave ease to the different believers in a miraculous way.²¹ The captions in the old manuscripts at the beginning of the 20th century inform us about long-lasting stars²², which often were interpreted as a miraculous celestial signs and so forth.

In context of our research we can enhance our work with the Ottoman inscriptions found on icons. A very good example is the icon of Christ's Nativity and the Slaughter of the Innocent Children of Bethlehem from the monastery of St. Nahum near Ohrid.²³ **(fig.10)** Beside the unusual iconography this icon from the 19th century is especially important to us because of the inscription-legends written in Greek and in Arabic language.²⁴ This icon is a one more enrichment in acknowledging the relations of the Muslims with this specific monastery,²⁵ and confirms that they also bestowed their domestic/family icons.²⁶

²⁰ It was believed the church housed an imperial tomb as result of the donors portraits that are located in the south-west part of the church, however this assumption has not been confirmed archeologically (Мирковић-Татић, op.cit.; Nošpal-Nikuljska N., *Markov manastir - monument kako dokument niz istorijata*, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija, vol. I, edited by V. Moshin, Arhiv na Makedonija, Skopje 1975, 401-415). A more in-depth study for the historical context of the icons from Marco's monastery see: Miljković-Peppek, op.cit., 11, 25-26 (for the monastery of St. John the Forerunner-Petra were a hospital and hostel were located), 53-56 (for the donors of the icons, the empress Elena Paleologus, the daughter of Constantine Dragash who together with King Marco were killed at Rovine in 1395).

²¹ At the beginning of the 20th century only the remains of St. Glykeria were kept in a silver box in the alter (Mirković L., *Još nešto iz Markovog manastira kod Skoplja*, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. 1, Skoplje 1925, 303).

²² Polenaković H., *Prilozi za zapoznavanje na Kirila Pejčinović*, Godišen Zbornik, kn. 5, Filozofski fakultet na Univerzitetot vo Skopje, Skopje 1952, 1-12.

²³ Georgievski M., *Golemite praznici vo ohridskiot ikonopis od XV-XIX vek*, Ohrid 1998, cat.no. 3, without illustration. We express our sincere gratitude to the colleague Milcho Georgievski from the NI Institute and Museum - Ohrid for the information and the photos.

²⁴ The Greek inscription-legend is written with red paint above the dome of the cave in which the Nativity is depicted, while with white paint is the Arabic script that clarifies the birth of the Messiah, and certain figures (the wise men, the shepherd and the angel) and the slaughter of the innocent.

²⁵ Since the 1820's very often the Bektashi from Korçë and its surroundings visited the monastery of St. Nahum the Miracle Maker and Healer, and by the Muslims population this saint was identified with the saint Sary Saltuk (Hasluck, op. cit., 436, 546, 583).

In spite the consultation with several competent colleagues from the neighboring Balkan countries we have no substantiated informations of similar syncretistic manifestations, but certainly this is not exclusive expression to our region.²⁷ More valid conclusions may be given when the other examples will be studied in the corpus of Ottoman inscriptions in the Christian temples.²⁸

²⁶ About the keeping of icons in the homes, cf. Matkovski, *Islamizacijata kako pacifikacija na Debarskiot kraj*, 226 (with examples from Borye- near Korčë); Zirojević, op cit. 21-22. The Travelogue of Johan Han from 1863 gives an account about the endowments of the Turkish women to the monastery of St. Nahum so their children can be healed or they gave oath to the saint, likewise the monastery was traditionally under the patronage and protection of eminent Muslims (Husayn-bay), cf. *Makedonija vo delata na stranskite patopisci*, 1850-1864, ed. A. Matkovski, Mislà, Skopje 1992, 631. In this context we like to mention the icon in the Belgrade museum collection with the depiction of St. Elijah in a cave, whose traditional Orthodox iconography received Greek-Ottoman caption with Arabic script, cf. Tatić-Đurić M., *Ikona sa orijentalnim natpisom u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu*, Zbornik Narodnog muzeja XI/2, Beograd 1982, 7-14, fig. 1, for the icon it is concluded that „nonetheless the icon was created in a Islamic environment by an artist who still had vague remembrance of his Greek- Orthodox origin“.

²⁷ We know from literature that there is graffiti of a verse from the Persian poet Hafiz – on a fresco in the outside narthex in the well know church of the Holy Virgin of Levishka in Prizren from 1306/7 (Panić D. - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Srpska književna zadruza, Beograd 1975, 9, fig. 7). In reference to the first part of the Hafiz's verse that reads: „The pupil of my eye is for you a nest, (honor us with an entrance, this home is yours)“, it is assumed that this is giving praise to the beauty of the fresco paintings. However we believe that the graffiti because of its location near the Last Judgment can be explicated as a metaphoric prayer for salvation.

²⁸ In the church of the Holy Sophia in Ohrid there are Ottoman inscriptions, however according to our observation of the photo documentation of the art historian Milcho Georgievski the dozen inscriptions written with paint and pencil on the west wall in the north porch as well as on the dado in the central apse area for now do not give informations that these inscriptions had prayer qualifications.

Викторија Поповска-Коробар – Драги Ѓоргиев

**ИКОНЕ СА ОСМАНЛИСКИМ МОЛИТВЕНИМ ЗАПИСИМА
ИЗ МУЗЕЈА МАКЕДОНИЈЕ**

Резиме

У раду се презентују записи са арапским писмом, урезани на три престоње иконе које потичу из Марковог манастира код Скопља и цркве Св. арханђела Михајла у селу Ореовецу близу Македонског Брода. Анализа и тумачење њиховог садржаја, као и околности у којима су записи настали, отварају интересантне теме, најпре с аспекта верског синкретизма у османлиском периоду.

Запис на Богородичиној икони из Марковог манастира гласи: *Ах Марија (?)*, *ах владичице*, *ах господарице (?)*, *љубљени Мехмед (Мухамед)*. На Христовој икони је текст: *Ах Хусеине*, *ах... (?)*, *ах господару и надахнуће*, *ах господине и господару*, *љубљени Ибраим*, *Хаџи Хасаноглу*, *покој му души*. На основу ортографије одређених графема и речи, конкретне и јасне граматичке форме карактеристичне за млађи период историјског развоја османско-турског језика, како и према стилу писања, претпостављамо да су записи на иконама настали око 1405. били писани истом руком, најраније током друге половине XVIII века или нешто касније. Одређивању времена помажу и датирани графити сличног садржаја са стубова у наосу манастирске цркве. Најстарији којег запажамо је из 1796, док су други из 1808/9. и 1811. године.

Запис на икони Богородице из села Ореовеца је најпознатија исламска инвокација: *У име Бога, Свеопштег Доброчинитеља, Милостивог*. Калиграфски исписани графит би требало датовати свакако после настанка ове иконе (крај XVI - почетак XVII века), вероватно у касни XVIII или рани XIX век.

У циљу ближег разумевања ове појаве посебно се разматрају следеће теме и чињенице: 1. Функционално значење иконостасних икона (литургиска пракса, идејна повезаност са Страшним судом) и религиозна апропријација османлиских графита; коегзистенција с алоглотским хришћанским записима сличног садржаја на стубовима цркве Марковог манастира и однос муслимана према познатим манастирским средиштима; фактори чудотворства и легендарности у хетеродоксалном исламу. 2. Бекташиска традиција у Македонији и могућа повезаност са овим и

другим графитима кроз њихову терминологију. 3. Торбеши и њихова концентрација у области Маркове Реке и Македонског Брода у XVIII и XIX веку; двоверство и криптохришћанство као карактеристична и дуготрајна фаза њиховог духовног живота после исламизације.

Синкретистичка појава није ексклузивна за ово балканско подручје. Када корпус османлиских записа у хришћанским светилиштима буде темељније истражен, тек тада би се могли доносити валиднији закључци. Иницијатива о размени сличних података основни је циљ овог рада.

Кључне речи: икона, молитва, османлиски натписи, османлиски графити, Марков Манастир, Торбеши, синкретизам, криптохришћанство

Чланак примљен: 09. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

АНТИМ ЗЕПОС, УЖИЧКО-ВАЉЕВСКИ МИТРОПОЛИТ 1802-1814*

Анстракт: У раду су представљени нови резултати истраживања биографије ужичко-ваљевског митрополита Антима Зепоса, значајне личности из времена Првог српског устанка, који је као архијереј Васељенске патријаршије учествовао и у политичким и дипломатским пословима. Посебна пажња посвећена је расветљавању до сада непознатих детаља који се односе на прележану тешку болест у Хабзбуршкој монархији и последице које је она оставила, али и на неку врсту амнестије коју је 1808. добио посредством Патријаршије, а која је допринела његовом постепеном и готово неприметном дистанцирању од устаничког врха. У тренутку слома устанка митрополит Антим је остао на челу епархије све до октобра 1814, када је дао оставку на архијерејски престо.

Кључне речи: Антим Зепос, Србија, Први српски устанак, Османско царство, Ужичко-ваљевска митрополија, избеглиштво, амнестија, оставка.

У време постојања Ужичко-ваљевске митрополије, од времена након склапања Београдског мира 1739. до њене поделе на епархије Шабачку и Ужичку 1831. на њеном челу се променило девет архијереја у високом митрополитском звању.¹ Међу њима био је и митрополит Антим

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

¹ Ужичко-ваљевска митрополија основана је у времену између маја 1739. и августа 1740. У њеном случају радило се о обичној епархији у високом рангу митрополије, а не о било каквој аутономној цркви, па се статус који је имала као неодвојиви део

Зепос. Време његове управе отпочело је уочи Првог српског устанка 1802, а окончано након његовог слома, 1814. године. Као и његов савременик, београдски митрополит Леонтије Ламбровић, и он је на одређен начин учествовао у устаничким збивањима, али видови њиховог учешћа нису увек били исти.²

Основни биографски подаци о Антиму Зепосу из времена пре доласка на чело Ужичко-ваљевске митрополије познати су захваљујући једном за то време ретком извору, његовом портрету из 1811, насталом током боравка у Хабзбуршкој монархији. На том портрету, делу непознатог сликара (можда Стефана Гавриловића), записано је да је рођен у *Архипелагу*, на острву Миконос, и да је у време настанка портрета имао 49 година.³ Из тога произилази да је година његовог рођења 1762. Ужички епископ Јоаникије Нешковић, углавном добро обавештен, у својим *Беседама* навео је да је Антим био *Грк из Цариграда*, али он није знао за податке записане на његовом портрету, а вероватно ни за његово постојање. Сем тога, Антим је у Ужичко-ваљевску митрополију заиста дошао из Цариграда, па је и то могло да Јоаникија Нешковића доведе до поменутог закључка.⁴

прво Пећке, а потом Васељенске патријаршије, никако не може поредити са рангом аутономне Карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији. У време уочи избијања Првог српског устанка, ова епархија имала је 12.597 домова, и била је, након Рашко-призренско-скендеријске (нема тачних података о броју кућа, али је ова митрополија плаћала највећи пешкеш царској благајни од свих епархија бивше Пећке патријаршије, од око 16.000 акчи), Сарајевске (15.500 домова) и Београдске (15.000 домова), највећа митрополија чији су верници углавном били православни Срби. У време управе митрополита Антима Зепоса, Ужичко-ваљевска митрополија обухватала је шест од дванаест нахија Београдског пашалука: Ужичку, Пожешку, Рудничку, Соколску, Ваљевску и Шабачку. Осталих шест нахија припадало је Београдској митрополији. Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 29-30, 125-126, 128..

² О митрополиту Антиму Зепосу настало је више научних радова, а његова делатност посебно се помиње како у делима која се односе на Први српски устанак, тако и оним чија је основна тема историја Православне цркве у областима које су насељавали Срби. Међу њима посебан значај имају радови Р. Перовића, *О шабачком владци Антиму 1804-1806*, Београд 1941. (сепарат броја *Просветног гласника* за ту годину који није штампан у целини), и Софије Врује, *Епископ Антим и Први српски устанак*, Зборник за историју Матице српске 15 (Нови Сад 1977), 151-160. Његова личност се, наравно, често пута помиње и у бројним објављеним изворима из тог периода, који ће у овом раду такође бити коришћени.

³ Л. Шелмић, *Портрет епископа Антима Зеповића*, Гласник СПЦ за 1981 (Београд 1981), 254-255.

⁴ Ј. Нешковић, *Беседе говорене епископомъ ужичкимъ Јоанникиемъ*, Београд 1868, 327.

На основу *Споменице* о избору за ужичко-ваљевског митрополита из марта 1802, јасно је да Антим Зепос у том тренутку није имао архијерејски чин, већ да је био протосинђел Ираклијске митрополије. О његовом избору одлучио је Сабор од десет архијереја, од којих је лично учествовало њих пет, а пет је дало писану сагласност. Међу непосредним учесницима сабора био је и његов претходник Данило, тада већ у својству трновског митрополита, као и ираклијски митрополит Мелетије чији је Антим протосинђел био. Поред Антима, постојала су још два кандидата, која такође нису имала архијерејски чин.⁵ С обзиром на ту околност, након избора је прво требало извршити Антимово рукоположење у епископа, такође од сабора архијереја, да би затим од патријарха добио синђелију за одређену епархију. Међутим, документ без кога не би могао да ступи на дужност био је султанов берат, или акт у форми фермана којим је његов избор одобрен и потврђен. Сваки новоизабрани митрополит је за берат султановој благајни плаћао *нешкеш* (поклон), чија је висина зависила од величине епархије. Сем тога, у Патријаршији је добијао архијерејске печате, најчешће два, а некада и три, чије су копије остајале у њој. Снабдевен свим потребним исправама, новопостављени митрополит одлазио је у своју епархију. Тако је, свакако, било и са Антимом Зепосом.⁶ Његова пуна архијерејска титула гласила је *Митрополит ужички, ваљевски и притом же егзарх целог Илирика*. У скраћеном облику, Антим се потписивао и као *Епископ шабачки*, или *Епископ ужички*.⁷ Титула *егзарха целог*

⁵ Друга два кандидата били су Никодим и Пајсије, али се њихови монашки чинови не помињу, па се са сигурношћу може тврдити да се не ради о епископима, јер би у противном њихова имена била наведена испред Антимовог. Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник СЦ (Београд 1910), 42.

⁶ Важно је напоменути да су готово све епархије Васељенске патријаршије, међу њима и Ужичко-Ваљевска, биле у рангу митрополија, а чак и викарни епископи носили су митрополитско звање. Та традиција ушла је у Пећку патријаршију након продора патријараха и архијереја Васељенске патријаршије у њене структуре после 1739. и, наравно, опстала и након њеног укидања и припајања њених епархија тој патријаршији 1766. Разлика између фермана и берата је у томе што је први издаван у форми указа о постављењу, а други као наредба. Издавању фермана прибегавало се само у изузетним случајевима, односно ванредним околностима, или када је требало непосредно што јасније одредити архијерејска права. О рукоположењу архијереја, њиховом избору и увођењу у дужност у време османске власти, опширније: Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 157-163; *Исти*, *Ужичко-Ваљевска митрополија 1739-1804*, Ваљево 2000, 59-63.

⁷ *Исти*, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 350.

Илирика била је само почасна, као и у случају других архијереја Васељенске патријаршије.⁸

У Ужичко-ваљевску митрополију Антим је стигао исте 1802. Његова управа почела је у време када се Београдски пашалук, погранична провинција у којој се митрополија и налазила, био у ванредној ситуацији због узурпације власти од стране локалних јаничара и њихових старешина (дахија), и све већег притиска на Србе који су до убиства законитог београдског везира, Хаци Мустафа-паше, јануара 1801, имали одређен полуаутономан статус потврђен ферманима, који је обухватао и већу слободу вере у односу на суседне области.⁹

Митрополит Антим је и у таквом времену, у несигурним околностима које му свакако нису ишле наруку, вршио своју дужност сагласно обавезама које је имао према верницима. У самој Митрополији он се, по једном каснијем извору, јавља већ 30. марта (11. априла) 1802. године. Тај податак можда није тачан, јер се ослања на тврдњу свештеника Јакова Дражића из Богатића, који је приликом вршења пописа Шабачке епископије из 1836. навео да га је тог дана у Шапцу рукоположио митрополит Антим. Од Дражићевог рукоположења до настанка поменутог Пописа протекло је више од тридесет година, а он код себе није имао синђелију којом би ту тврдњу поткрепио, па је његово казивање вероватно дато по сећању.¹⁰ Међутим, уколико је путовао воденим путем (Црним морем, Дунавом и Савом), Антим је можда до тада и могао да стигне у Ужичко-ваљевску митрополију. Насупрот томе, копнени пут је дуже трајао, а неки истраживачи управо указују на то да је дошао сувоземним путем.¹¹ Са њим су дошли и неки од његових ближих рођака, међу којима и брат Франческо, који се касније чешће помиње у изворима, сестрић Коста, и придворни монаси и слуге. На основу других расположивих података, сасвим је извесно да је Антим у Београдском пашалуку био у августу, а у својој епархији у септембру/октобру 1802. У запису насталом у манастиру Боговађа, наводи се да је у Београд стигао 15. (27) августа, а у манастир Боговађу 26. септембра (8. октобра) те године, када је у њему служио

⁸ Рашки митрополит носио је титулу егзарха Горње Мезије, скопски Доње Мезије, сарајевски Далмације..., *Исто*, 351.

⁹ О томе опширније Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Београд 1949.

¹⁰ Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 54.

¹¹ Јоаникије Нешковић наводи да је кратко време боравио у Ваљеву, а потом прешао у Шабац. Ј. Нешковић, *нав. дело*, 327.

архијерејску литургију, рукоположио једног свештеника и произвео једног кандидата у ђакона.¹²

Антим Зепос је у новој средини од почетка одговорно вршио своју духовну мисију. Језик локалне средине није одмах научио, па су му и прве синђелије биле на грчком. Касније је, међутим, водио и српску преписку, а на грчком се само потписивао. У епархији је затекао вернике са мало знања, без довољно контаката са свештенством, и са присутним сујеверјем. За то се знало и у Патријаршији, која му је 1803. наредила да се потруди да искорени уочене неканонске обичаје. Посебним писмом патријарх Калиник V указао му је на то да свештенство из незнања или немарности не врши како треба Свете тајне крштења и причешћа, да народ не осећа праву пастирску бригу и да због тога често умире од, како се наводи, *разних епилепсија и бољештина*. Патријарх му је скренуо пажњу да је то постала његова одговорност, и да се неће моћи оправдати *ни пред Богом ни пред људима* ако се то настави због немарности или његовог нехата.¹³ Антим је на те изазове одговорио рукоположењем већег броја свештеника.¹⁴

Однос према верницима и локалном свештенству учврстио је његов углед и поверење које је уживао међу епархијотима. Прота Матија Ненадовић, угледни свештеник из Бранковине, села у Ваљевској нахији из његове митрополије, наводио је да је Антим *истина Грк, али света душа*, или би, поредећи београдског митрополита Леонтија с њим, једноставно закључио да он *није као наш свети Антим ваљевски*.¹⁵ Иако је прота Матија Ненадовић своје мишљење о митрополиту Антиму изнео у *Мемоарима* написаним после устанака, сасвим је сигурно га је формирао знатно раније. Са тако брзо стеченим угледом митрополит Антим Зепос дочекао је избијање Првог српског устанка.

Након сече кнезова и избијања буне против дахија на Сретење Господње 2. (14) фебруара 1804, деловање два митрополита у београдском

¹² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, запис 3790, стр. 323-324.

¹³ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 100.

¹⁴ Исти, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 54-56. Због језичке баријере, прве синђелије издавао је на грчком језику, попут оне дате Илији Поповићу, свештенику цркве у Сечој Реци, у Ужичкој нахији, којом му је 1802. додељена субјелска парохија. *Синђелија митрополита Антима Зепоса јереју Илији Поповићу из 1803*. Породична збирка Поповића из Субјела.

¹⁵ М. Ненадовић, *Мемоари*, приредила Т. Петровић, Нови Сад-Београд 1969, 211, 218, 219.

пашалуку није било исто. Захваљујући својој дипломатској вештини и уложеном напору да се успостави мир између дахија и устаника привидним учешћем у преговорима, београдски митрополит Леонтије Ламбровић успео је да изађе из Београда и обезбеди одређену слободу кретања, као и тренутну личну безбедност.¹⁶ Убрзо након тога, он је прешао у Хабзбуршку монархију, о чему је 11. (23) априла 1804. карловачког митрополита Стефана Стратимировића обавестио фенечки архимандрит Арон Радовановић.¹⁷

Ситуација са ужичко-ваљевским митрополитом Антимом била је, међутим, знатно сложенија и тежа, а истраживачи који су се тим питањем бавили нису увек имали јасан одговор шта се заправо у време избијања устанка с њим дешавало. Јоаникије Нешковић је сматрао да се уплашио и прешао у Срем, где је боравио до 1813. године.¹⁸ Позивајући се на карловачког митрополита Стратимировића, Радослав Перовић износи претпоставку да се по отпочињању буне повукао у шабачки град, у коме је остао до капитулације 16. априла, да би потом прешао у Хабзбуршку монархију, односно у Срем. По издржаном контумацу у Митровици, половином маја је посетио и самог митрополита Стратимировића.¹⁹ Софија Вруја сагласна је са тим тврдњама, с тим што истиче да је митрополит Антим био пријатељ са бројним Србима и уживао велику наклоност свештенства и верника.²⁰ Међутим, ситуација у Шапцу била је врло сложена, и из тог града митрополит Антим се једва спасао. По извештају земунског протопрезвитера Михаила Пејића, 14. (26) марта 1804, јаничари су, из освете за претрпљене поразе, у шабачкој вароши сабљама убили јереје Живка и Максима, очигледно Србе, као и митрополитовог протосинђела грчке народности, кога су *исекли на комаде*.²¹ Митрополит Антим је, дакле, био талац локалних јаничара, а

¹⁶ Неуспели преговори између устаника и дахија, вођени су у Хасан-пашиној паланци (Смедеревска паланка) 20. фебруара (4. марта) 1804. Са представницима дахија на преговоре је стигао и митрополит Леонтије, који се већ тада ставио на страну устаника. Р. Љушић, *Вожд Карађорђе I*, Смедеревска Паланка 1993, 80-81. Он због тога у Цариграду није могао сносити последице, јер устаници још увек нису ушли у сукоб са царском влашћу, док је дахијска узурпација власти била очигледна.

¹⁷ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 104.

¹⁸ Ј. Нешковић, *нав. дело*, 327.

¹⁹ Р. Перовић, *нав. дело*, 6-7.

²⁰ С. Вруја, *нав. дело*, 151-152.

²¹ Р. Перовић, *Први српски устанак, акта и писма I*, Београд 1977, док. 3, стр. 58.

никако њихов присталица, како је тврдио Никанор Ружичић, а прихватио чак и Ђоко Слијепчевић.²² Уосталом, и новинарски извештаји о збивањима у Београдском пашалуку, објављивани у Бечу, говоре о томе да је митрополит Антим у Шапцу био мучен од Турака.²³ О његовој ситуацији је, очигледно подробно, био обавештен и митрополит Стратимировић, који се обратио с молбом ваљевском протопрезвитеру Матији Ненадовићу да Срби нађу начина да га спасу из шабачког града, јер је Антим све учинио да би заштитио своје вернике.²⁴ У каквој се ситуацији у Шапцу почетком устанка нашао митрополит Антим Зепос, говори и податак да је тада спаљено око 155 хришћанских кућа, и побијен део српског становништва вароши.²⁵

Већ 25. маја (6. јуна) 1804. земунски протопрезвитер Михаило Пејић, најпоузданији Стратимировићев извор информација, обавестио га је да се оба архијереја, и Антим Зепос и Леонтије Ламбровић, налазе у Земуну, и да су спремни да се врате у Србију. Ускоро, 16. (28) јуна исте године, они су већ били у устаничком логору у Топчидеру.²⁶ Од тада, па све до октобра 1807, делатност митрополита Антима Зепоса је релативно добро позната.

На почетку устанка, позиције у којима су се налазили београдски митрополит Леонтије и ужичко-ваљевски Антим нису биле сасвим идентичне. То је закључио и Стратимировић, можда и пренаглашено тврдећи да због недовољног знања српског језика Антим није могао да чини ништа друго, сем да потписује све устаничке молбе и представке, писане како султану, тако и хабзбуршком цару Францу I, па и њему лично. По тим тврдњама, нешто више активности Антим је показао тек приликом доласка војске Бећир-паше у доњу београдску варош 21. јула 1804.²⁷

²² Н. Ружичић, *Критика Закона о црквеним властима источноправославне цркве у Краљевини Србији*, Весник СЦ за 1891, Београд 1891, 65; На основу ранијих истраживања, Слијепчевић наводи да се он са Турцима добро држао и побегао у Митровицу, а одатле у Турску. Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве II*, Београд 1991, 297.

²³ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 6.

²⁴ В. Б. Савић, *Прота Матеја Ненадовић, акта и писма*, Горњи Милановац 1984, док. 5, стр. 33-34; Р. Перовић, *Први српски устанак, акта и писма I*, док. 6, стр. 61-62; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 103.

²⁵ Е. Г. Маретић-Роткирх, *Исторія приключенія у Сербіи отъ год. 1804. до 1812*, ЛМС за 1826, Будим 1826, 2, 27. (преведено из *Österreich Militärische Zeitschrift* за 1821).

²⁶ Р. Перовић, *Први српски устанак, акта и писма I*, док. 21, стр. 76; док. 30, стр. 83.

²⁷ То је изазвало и одређено подозрење према њему, али је оно било краткотрајно. Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 7.

Насупрот њему, београдски митрополит Леонтије добро је говорио српски, јер је од свог дечачког узраста живео у Београду, и брзо се укључио у тренутна дешавања. То му је касније створило и велике проблеме, пошто су устаничке власти биле мишљења да делује самостално, јер је водио и преговоре без њиховог знања.²⁸

Антим је одржавао блиске контакте са локалним свештенством из његове митрополије. О тој блискости сведочи и податак да је дозволио попу Луки Лазаревићу, тамнавском војводи, да напусти свештенички позив 1805. и поново се ожени, како би се активно укључио у рат, мада другим свештеним лицима то није била непремостива препрека (Хаци Мелентије Стефановић, прота Милутин Илић-Гучанин...). На новом венчању он му је чак био и кум.²⁹ Друга личност са којом је био близак, свакако је ваљевски протопрезвитер Матија Ненадовић, син оборкнеза Алексе, једног од првих жртава сече кнезова. Антим је сигурно познавао и протиног оца. Када је група устаничких старешина предвођена Јаковом и Матејом Ненадовићима и Божом Грујовићем сазвала за 15. (27) август 1805. Скупштину у манастиру Боговађа, митрополит Антим је од организатора био одређен да изврши миропомазање Карађорђа светим миром.³⁰ На овој скупштини требало је да буде основан и Савет (Совјет), који би руководио народним пословима, као и да се ближе уреди институција поглавара земље (вожда) и његова права. У Боговађи се скупило око 1.000 представника из Ваљевске, Рудничке и Београдске нахије, али она никада није одржана. Вожд Карађорђе Петровић одмах је сазвао скупштину у Борку, позвавши на њу и окупљене у том манастиру. Митрополит Антим је, са око 300 људи, такође отишао у Борак, чиме је показао оданост вожду. Карађорђева опозиција тако је лишена политичке моћи. Новоформирани Совјет отпочео је рад у манастиру Вољавча, да би му потом било допуштено да се премести у Боговађу.³¹

²⁸ Митрополит Леонтије оптуживан је од неких Срба и за смрт свог претходника чији је протосинђел био, митрополита Методија, као и за предају дахијама Хаци Рувима Нешковића, најугледнијег српског архимандрита. Ти догађаји, као и Леонтијева одговорност, никада у потпуности нису разјашњени. О томе опширније Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, Београд 2009, 47-64.

²⁹ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888, 287-292; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 87.

³⁰ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 7.

³¹ Скупштина у Борку одржана је 15. (27) августа, на дан када је била планирано и одржавање скупштине у Боговађи. Р. Љушић, *Уставност и државност*, Србија 19. века, Београд 1994, 214-215.

Током следеће, 1806. године, највише је извора о делатности митрополита Антима, и они су критички добро употребљени у радовима Радослава Перовића и Софије Врује.³² Митрополит Антим се почетком године налазио у својој епархији, где је народ, посебно у Мачви, позивао да се прикључи устаницима, на тај начин искорачивши изван јасних оквира поверене духовне мисије, што је и Патријаршији могло да створи проблеме у Цариграду, док су османске власти покушавале да га по сваку цену ухвате.³³ Стога закључак Софије Врује да су се око његовог присуства на својој страни борили и Срби и Турци, и да се он тада још увек налазио између сукобљених страна, не може бити у потпуности прихваћен, иако је на њега у циљу смиривања прилика и обуставе рата свакако деловала и Васељенска патријаршија чији је архијереј био.³⁴ Његова делатност 1805, као и чињеница да је једва остао жив 1804. у шабачком граду, говоре у прилог томе да је већ био одлучно на страни устаника. Почетком 1806, Антим је први пут на себе преузео и једну преговарачку мисију. Заједно са још једним српским представником из Шапца, прешао је 8. јануара те године у Хабзбуршку монархију, како би у Кленку посредовао у преговорима са представницима шабачког османског гарнизона о његовој мирној предаји. Ти преговори су пропали.³⁵

Након што је крајем јануара 1806. османска војска продрла у Мачву, Антим је са бројним избеглицама, поново прешао у Срем. Међутим, његови мотиви за одлазак из Србије били су и личне природе, јер се у Митровици налазио на лечењу његов брат Франческо, кога је желео да обиђе. Осим тога, и његове личне ствари налазиле су се код брата на чувању.³⁶ Перовић наводи да је митрополит Антим у Хабзбуршку монархију прешао са два ђакона и тројицом слугу, а у Митровици се већ одраније налазио и његов сестрић Коста, који је учио у једној српској школи.³⁷ Међутим, неко од ђакона или слугу највероватније је био за то

³² Сви извори које су наведени аутори користили чувају се у историјској збирци Архива САНУ у Београду. Како би се избегло понављање појединих чињеница, у овом раду биће цитирани резултати Р. Перовића и С. Врује, до којих су дошли пре свега њиховим критичким коришћењем.

³³ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 8-9.

³⁴ С. Вруја, *нав. дело*, 153.

³⁵ У овим преговорима Антим је био само посредник, не и преговарач. Могуће је да је за учешће у тој мисији имао и препоруку Васељенске патријаршије. *Исто*, 153-154. Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 8.

³⁶ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 8; С. Вруја, *нав. дело*, 11.

³⁷ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 8.

време добро образован српски писар, јер је његова преписка која је уследила са карловачким митрополитом Стратимировићем била на српском језику. Захваљујући Стратимировићу, који се одазвао молби групе митровачких грађана да помогне у Антимовом збрињавању, Славонска Генерална команда одобрила је да издржи прописани контумац у Митровици, а потом остане у овом граду. Антим је у контумац стигао 8. марта 1806.³⁸

Боравећи у Сремској Митровици, овај архијереј успоставио је блиску писану комуникацију са митрополитом Стратимировићем, обавештавајући га о борбама које су се одвијале у северозападној Србији током 1806, нарочито истичући српске војне успехе и велике размере османских пораза, посебно након битке на Мишару. У већини извештаја његово опредељење је јасно, јер Србе просто назива *наши*, а за османску војску не износи никакво позитивно мишљење.³⁹ Како би сачувале привидно строгу неутралност у српско-османском сукобу, хабзбуршке власти померале су избеглице дубље у унутрашњост од границе, па је, и поред молби које је Стратимировић слао у његову корист, митрополиту Антиму наређено да напусти Митровицу. Септембра 1806, он је за своје боравиште изабрао манастир Бешеново, где је по наређењу митрополита Стратимировића морао бити примљен са свим почастима, заједно са братом Френческом, сестрићем Костом и два ђакона.⁴⁰ Како тврди Радослав Перовић, Антим је изгледа поново почетком октобра 1806. био у Митровици, одакле је упутио молбу Стратимировићу да свештенику Димитрију Вуковићу, избеглом из Шапца, буде додељена парохија у Карловачкој митрополији.⁴¹ Међутим, овај податак мора се примити са резервом, јер се он 23. септембра писмом само захвалио Стратимировићу на пруженом гостопримству у манастиру Бешеново, али највероватније у том тренутку још није кренуо из Митровице ка њему.

Када је Србија почетком 1807. у потпуности ослобођена, митрополит Антим није се одмах вратио у своју епархију. До тога је дошло тек у јулу те године, када му је Стратимировић издао и *Уверење* о томе да се достојно и скромно држао у Хабзбуршкој монархији, у времену док је, како се наводи, био принуђен да живи у њој.⁴² Антим је кратко боравио у

³⁸ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 9; С. Вруја, *нав. дело*, 154-155.

³⁹ Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*, 69; С. Вруја, *нав. дело*, 155.

⁴⁰ С. Вруја, *нав. дело*, 157; Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 9.

⁴¹ Р. Перовић, *О шабачком владици Антиму*, 10.

⁴² С. Вруја, *нав. дело*, 158.

Србији, шаљући и из ње Стратимировићу извештаје о локалним приликама. Међутим, ускоро ју је поново напустио, и у њу се није враћао неколико година.

Његово одсуство из ослобођене Србије за већину историчара је остало нејасно, посебно када се ради о времену од 1808. до 1812. Међутим, извори из Архива САНУ у Сремским Карловцима омогућавају да се тај нејасан период Антимовог живота расветли, али и да се укаже на нове чињенице када је реч о његовом односу са устаничким врхом. Преписка сремскомитровачког протопрезвитера Бранковића са митрополитом Стратимировићем, као и самог Антима са њим, објашњава узроке његове пасивности 1807-1808. Митровачки протопрезвитер јавио је 19. фебруара (3. марта) 1808. да је митрополит Антим Зепос имао *злу и опасну болест*, од које му је и живот био угрожен. Та болест је од лекара дијагностификована као скорбут (шкорбут), а њене манифестације биле су тако изражене да му је крв текла на уста, нос и, како се у писму наводи, одакле год је могла да тече из организма.⁴³ Писмо је настало када је митрополит Антим још увек био веома слаб, али на путу опоравка, што значи да је прве симптоме болести свакако осетио још 1807. У истом писму наводи се и то да му је као терапија преписана и чоколада доброг квалитета, па се изражава нада да ће му Стратимировић послати *фине чоколаде*!⁴⁴

Скорбут, тешка болест изазвана дуготрајним недостатком витамина С, односно аскорбинске киселине, има дуг период развоја, а њени симптоми постају временом све израженији. Тако је, већ у јесен, митрополит Антим Зепос сигурно увелико био захваћен њима, а опис болести из писма митровачког протопрезвитера Стратимировићу то потврђује. Из писама су видљиве и необичне методе лечења (чоколада, вино...), мада се још у првој половини 18. века знало да се овака болест лечи узимањем свеже хране са што више витамина. У том периоду митрополит Антим свакако је био потпуно онеспособљен да врши своју архијерејску мисију.

Стратимировићу се писмом од 23. фебруара (7. марта) 1808. обратио и Антим лично, извињавајући се што због болести пре тога није могао ни да пише. Извештавајући га о свом стању, он наводи да је крв престала да тече, али и то да му још увек повремено излази пена на уста. Антим у писму такође наводи да је добио послату чоколаду, на чему се захваљује. Да је у време настанка писма још увек био веома слаб, сведоче

⁴³ *Сремскомитровачки протопрезвитер митрополиту Стратимировићу 19. фебруара (2. марта) 1808*, Архив САНУ у Сремским Карловцима (АСАНУК), фонд Б, 1-1/1808.

⁴⁴ *Нав. место.*

и његове речи да би се одужио посетом, како налаже и ред, али да физички није у стању да и тај, релативно кратак пут до Карловаца, издржи. Испод текста Антимовог писма остала је и белешка митрополитског писара у Карловцима, у којој се наводи да је 28. фебруара (11. марта) 1808. на њега већ одговорено, и да је митрополиту Антиму као лек на поклон већ послато квалитетно бело вино и један крст.⁴⁵ Писмо послато из Карловаца стигло је до Антима већ следећег дана. Он је на њега одмах одговорио, захваливши се на даровима, и поново указавши на то да га болест још увек мучи.⁴⁶ На овај начин утврђено је да је питање Антимове пасивности у наведеном периоду резултат дуге, тешке, исцрпљујуће и животно угрожавајуће болести, коју је једва преживео.

Митрополит Антим поново се обратио Стратимировићу 15. (27) априла 1808, писмом којим му је честитао Васкрс и поновио да је још увек врло слабог здравља да би могао доћи у Карловце како би се са поглаваром Карловачке митрополије лично срео.⁴⁷

Девет дана касније, до Антима су дошле и вести које су га свакако приморале да дубље размисли о својој будућности. Николас Бекела, царски службеник из Пеште, проследио је 2. априла 1808. Стратимировићу писмо за њега, које му је послато из Васељенске патријаршије. Њиме га је сарајевски митрополит Калиник, у својству члана Светог синода, обавестио да се код писара његовог викарног епископа Венедикта (Краљевића) налази писмо, како каже, са *Пардоном* (највероватније потврдом личне амнестије). Тим писмом му је од Васељенске патријаршије одобрено да слободно оде у његову, Ужичко-ваљевску митрополију, иако је она била на простору под устаничком контролом.⁴⁸ Таква дозвола сигурно му је дата уз пуно знање османских власти, које су имале на уму да је на почетку буне био близак устаничком врху. Међутим, за разлику од београдског митрополита Леонтија Ламбровића, Антим је највише времена проводио ван устаничке државе, у Хабзбуршкој монархији, и уколико се изузму

⁴⁵ Митрополит Антим Зепос карловачком митрополиту Стратимировићу 28. фебруара (10. марта) 1808. АСАНУК, фонд Б, 1- II/1808.

⁴⁶ Антим Стратимировићу 29. фебруара (11. марта) 1808. АСАНУК, фонд Б, 1- III/1808.

⁴⁷ Антим Стратимировићу 15. (27) априла 1808, АСАНУК, фонд Б, 1- IV/1808.

⁴⁸ Антим Стратимировићу 16. (28) априла 1808, АСАНУК, фонд Б, 1- V/1808. Скептичан према писмима што их је добио, Антим Зепос их је поново послао Стратимировићу молећи га да све то провери. Антимова даља делатност указује на то да су вести које је добио биле тачне, што је делом одредило и његово касније деловање.

личне симпатије према тежњама његових верника, на њега не би могла да се баци велика кривица према османским властима. Одатле, дакле, и потиче разлог за давање поменуте амнестије, а његови каснији кратки боравци у Србији до устаничког слома су можда били и одобрени од Васељенске патријаршије. Када се ово питање анализира, не треба заборавити да је Porta 1807. и 1808. преко патријаршијских емисара и пограничних митрополита покушавала да преговорима реши српско питање⁴⁹, и да су у то временом сигурно били укључени видински и зворнички митрополит, а једно време и београдски митрополит Леонтије.⁵⁰ Сви Антимови каснији потези су, очигледно, били одређени и овим актима, који нису били познати или пажљиво анализирани међу историчарима.

У овом случају отвара се и питање положаја кратовског митрополита Венедикта Краљевића, тада викарног епископа сарајевског митрополита Калиника који је требало да га замењује док је боравио у Цариграду као синодски митрополит. Краљевић је, с обзиром на то да је имао лоше односе са верницима и да нико није хтео да османским властима гарантује за његову лојалност, пребегав у Хабзбуршку монархију. Вести о његовом преласку стигле су Стратимировићу септембра 1807, и он му је, као и митрополиту Антиму раније, одредио за боравиште манастир Бешеново. Међутим, већ крајем те године он је прешао у Србију, придруживши се митрополиту Леонтију, да би се у мају 1808. појавио у Далмацији (мада под француском влашћу).⁵¹ То отвара питање веродостојности писма из Цариграда које је, преко Краљевићевог писара и Бекеле, стигло до Антима. Међутим, с обзиром на то да је писмо било послато Краљевићевом писару, а не Краљевићу, може се закључити да је писар остао у Хабзбуршкој монархији.⁵² Сем тога, вести до Патријаршије, али и до централних власти у Цариграду, и обратно, нису увек стизале благовремено, па је и

⁴⁹ Непознати аутор *кајмакам-паши*, 22. зилхице 1222 (20. фебруара 1808). Обавештава га да је у Србију од Васељенске патријаршије послат један митрополит да посредује у склапању мира. Ориентална архивна колекција (ОАК), НБКМ Софија, 19/75.

⁵⁰ У преговорима у селу Голубињу код Пореча са видинским Мула-пашом и митрополитом Дионисијем 13. октобра 1808 је, поред Родофиникина и Стефана Живковића Телемаха, учествовао и београдски митрополит Леонтије. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 109.

⁵¹ Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд 1989, 478-479.

⁵² Са Венедиктом Краљевићем у Хабзбуршку монархију прешла су најмање четири лица, један ђакон, који је свакако обављао административне послове, затим два придворна калуђера и један слуга, али нема података да су потом с њим заједно прешли у устаничку Србију. *Исто*, 478.

писмо које је Патријаршија послала Антиму Зепосу преко Краљевићевог писара морало је да путује дуже време, посебно због тога јер се радило о другој држави. Зато се може са сигурношћу тврдити да су вести које су преко Краљевићевог писара стигле до митрополита Антима биле веродостојне.

Од тог времена, Антимови поступци указују на то да је он, скоро неприметно, почео да се постепено дистанцира од устаничког врха. Уживајући гостопримство у Хабзбуршкој монархији, пре свега од карловачког митрополита Стратимировића, он је у Србију одлазио само повремено. Управу над његовом митрополијом преузео је прво митрополит Леонтије, што се види из рукоположења свештеника и издавање синђелија тим лицима, а то *de facto* стање огледало се и у титули коју је тада носио, а која је у скраћеном облику гласила *Митрополит сервијански*.⁵³

Међутим, како је због своје делатности, која није увек била у складу са вољом устаничког врха, августа 1809. и митрополит Леонтије Ламбровић напустио Србију, заједно са руским изаслаником Константином Константиновићем Родофиникином, земља је остала без архијереја на својој територији.⁵⁴ Након што су српску устаничку државу напустила оба митрополита, у њој се почело размишљати о томе како успоставити колико-толико нормалан црквени поредак. Једна од идеја првобитно је била да Хаци Мелентије Стефановић, рачански архимандрит и војвода Соколске нахије, у Русији буде рукоположен за архијереја, али тај неканонски поступак није био прихваћен и због тога што, између осталог, руске војне власти нису биле сагласне са тим.⁵⁵ Покушаја да се Хаци Мелентије уведе у архијерејску дужност било је и касније. Он је већ 3. (15) јула 1810. од Карађорђа и Совјета проглашен за митрополитског намесника, али ни то именовање није било канонски исправно. Тек касније, митрополит Леонтије именовао га је за администратора до његовог повратка, који му је у међувремену допуштен исте године, и то је био једини легалан чин.⁵⁶

Импровизација у црквеним пословима показује колико је канонско

⁵³ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 108.

⁵⁴ Исто, 109; Исти, *Шест портрета православних митрополита 1766-1891*, 60.

⁵⁵ Исти, *Шест портрета православних митрополита*, 60. Већ у новембру 1809, на Скупштини у Хасан-пашиној Паланци, предложено је да се на место митрополита Леонтија изабере Хаци Мелентије Стефановић, као и да се формира комисија која ће испитати узроке српско-руских неспоразума. Р. Љушић, *нав. дело*, 59. То је, у ствари, био зачетак идеје да се у Србији створи аутономна црква. Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 114.

⁵⁶ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 114-116.

право било мало познато устаничком врху. Тако су Карађорђе и Совјет молдовлашком митрополиту Гаврилу у Јаши 8. (20) фебруара 1811. послали Хаџи Мелентија Стефановића, са молбом да га рукоположи у епископски чин како би могао да буде постављен за ужичко-ваљевског митрополита, уз образложење да је, одласком митрополита Антима Зепоса епархија одавно *остала без свога пастира*, али њиховој молби опет није удовољено. Из ове молбе извесно је само то да Антим није боравио у својој епархији.⁵⁷ Настојања устаничког врха да се створи неки облик аутономне цркве су, међутим, настављена. Хаџи Мелентије Стефановић је, упркос томе што није рукоположен, током 1812. као епископ управљао Ужичко-ваљевском митрополијом, додељујући и парохије свештеницима, а и у будућим Карађорђевим плановима био је предвиђен за ту улогу.⁵⁸

Године 1812. Карађорђе је имао у плану да Антима Зепоса, који је те године у фебруару кратко боравио у Србији, прогласи за српског митрополита, док би београдског митрополита Леонтија задржао уз себе. Како сматра Радош Љушић, хиротонисање је требало да изврши карловачки митрополит Стратимировић, али је он од тога одустао.⁵⁹ Међутим, у овом случају није јасно о каквом се хиротонисању ради, с обзиром на то да је Антим већ имао архијерејски чин.⁶⁰ Могуће је било само да се изабере, односно устоличи на чело неке епархије или аутономне цркве, и то уз сагласност *Мајке цркве*, Васељенске патријаршије, али се она свакако не би сагласила. Јер, још увек се нису били стекли никакви услови да се оснује аутономна црква. Из тих, пре свега канонских разлога, Стратимировић је вероватно и одустао од те идеје. Када је реч о личности која је тада била у Србији и комуницирала између Карађорђа и Стратимировића, могуће је да се заиста ради о митрополиту Антиму Зепосу. Међутим, у документу који је Алекса Ивић открио у бечком Ратном архиву (*Kriegsarchiv*),

⁵⁷ Исто, 117.

⁵⁸ Р. Љушић, *нав. дело*, 175. О Хаџи Мелентијевој делатности као изабраног, али не и посвећеног архијереја, опширније Ж. Марковић, *Хаџи Мелентије Стевановић, епископ-изабраник Шабачко-ужичке епархије*, УЗ 21 (Ужице 1992), 23-34.

⁵⁹ Р. Љушић, *нав. дело*, 175.

⁶⁰ *Хиротонија*, обред рукоположења, на пример, из чина јеромонаха или протопрезвитера у епископски чин. *Енциклопедија православља III*, Београд 2002, (З. М. Ј.)

⁶¹ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку...*, 121. Овде је, највероватније, у питању погрешно прочитано Антимово име на грчком језику, **ΑΝΘΗΜ**, а које је, написано писарском руком, могло да подсећа на реч Аневм. А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку X*, Београд 1973, 31.

помиње се *господин Аневм*, кога и он сам поистовећује са Антимом.⁶¹ Антим је, како тврди и руски изасланик Недоба, ишао и у Тополу ради договора са Карађорђем по питању његовог устоличења за српског митрополита, и убрзо је требало да поново дође.⁶²

Међутим, након сазнања која је већ одавно имао о добијеној амнестији, отворено је питање колико је митрополит Антим био искрен у разговорима са Карађорђем по овом сложеном питању. Чувајући се неканонских поступака, због којих би могао бити изложен и црквеној казни, он је вешто избегавао да буде увучен у планове да буде проглашен за митрополита целе Србије, јер никакав акт којим би била установљена аутономна црква није био могућ, између осталог и због тога што није успостављен мир, нити је Србија призната као засебна територијална целина попут румунских кнежевина. Од тада, па до слома устаничке државе, митрополит Антим није се враћао у Србију.

Догађаји по слому устанка посредно то и доказују. Док је по паду Србије митрополит Леонтије сместа смењен са чела Београдске митрополије⁶³, са Антимом Зепосом, знатно популарнијим архијерејем међу Србима, то није био случај. Митрополит Леонтије био је и први на списку од двадесет устаничких старешина, чак испред Карађорђа Петровића, чије је изручење од Хабзбуршке монархије тражио велики везир Бехрем-паша.⁶⁴

Насупрот томе, Антима Зепоса нико није на тај начин тражио, а поред већ поменуте личне, општа амнестија проглашена у новембру 1813. сигурно се односила и на њега. Антим Зепос остао је ужичко-ваљевски митрополит све до октобра 1814. У *Обзнани* новог ужичко-ваљевског митрополита Данила II, до тада јеромонаха који је изабран од сабора од осам архијереја, наводи се да је *њен архијереј, кир Антим, положио својевољно и неприсиљено оставку, која се види у прилогу...*⁶⁵ Раније формулације употребљаване у администрацији Васељенске патријаршије када се ради о замени архијереја који су отказали лојалност патријаршијској, али и османској власти, биле су одмерене, али јасне. За такве митрополите говорило би се да су *нестали*, да су *избројали дане живота*

⁶² В. Б. Савић, *Карађорђе, документи II*, Горњи Милановац 1984, док. 805, стр. 1125.

⁶³ По препоруци сераскера Хуршид-паше, за београдског митрополита је по Леонтијевом одласку из Србије постављен Дионисије II Нишлија, који је раније био његов словенски писар. Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита*, 61.

⁶⁴ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе II*, 212-213.

⁶⁵ Д. Алексијевић, *нав. дело*, 125.

или слично, док је Антимова оставка забележена као сасвим легитиман чин. У времену између пада Србије и доласка новог митрополита Данила II у Ужичко-ваљевску митрополију, нема података, чак ни у секундарним записима, да се Антим враћао у своју епархију, мада се ни та могућност не може одбацити. Уместо њега, на чело епархије дошао је Данило II, човек недостојан митрополитског звања, који је тешко глобио народ, и због тога убрзо био уклоњен и по казни заточен у манастиру Метеори као обичан монах, након што је изразио своје кајање.

Даљи животни пут митрополита Антима није познат. Јоаникије Нешковић, знатно ближи његовом времену него каснији истраживачи, сматра да је *отишао негде у Турску и не зна се где се упокојио*. Митрополит је могао да се повуче у неки од бројних манастира, да се врати у Цариград или на Архипелашка острва, у свој завичај. Малобројни расположиви извори из тог времена, међутим, онемогућавају да се његова биографија у потпуности заокружи, јер ни грчка историографија на та питања не даје одговоре.

Митрополит Антим Зепос дошао је на чело Ужичко-ваљевске митрополије као странац, без доброг познавања српског језика, и то у време када је на делу била јаничарска узурпација власти, праћена различитим насиљем и скрнављењем храмова. У време отпочињања борби око Шапца, мучен од Турака, једва је успео да преживи и из њега изађе, да би касније једно време учествовао у активностима устаника. Међутим, од 1806. полако се пасивизирао, прво због болести брата, а потом због тога што је оболео од скорбута од кога се једва излечио. Писма која је добио из Цариграда са личном амнестијом и препоруком да ипак иде у своју епархију, условила су да се полако почне дистанцирати од активности устаничког врха, изговарајући се породичним проблемима и болешћу. Након слома Првог српског устанка 1813, Антим Зепос није смењен као београдски митрополит Леонтије, нити му је претила опасност по живот. Оставку је дао крајем 1814, и вратио се назад, вероватно у Цариград или у грчке пределе Османског царства. Популарност коју је стекао међу Србима благим поступањем према верницима и деловањем на почетку устанка, остала је и касније.

Nedeljko V. Radosavljević

**ANTIM ZEPOS, METROPOLITAN OF UŽICE AND VALJEVO,
1802-1814**

Summary

In the year 1802, Antim Zepos, the former protosingel of the Mitropoly of Heraclion, got appointed metropolitan of Užice and Valjevo. Antim was born in 1762, on the island of Myconos. He arrived to the Mitropoly of Užice and Valjevo shortly after his appointment. The seat was situated at Šabac. Metropolitan Antim undertook his spiritual mission among the body of believers as well as clergy during the usurpation of power on behalf of the janicars in the Belgrade Pashaluk, where the eparchy was located. In 1804, when the First Serbian Uprising broke out, Antim was in Šabac, where the slaughter of the Christian population took place. Antim managed to leave Šabac through mediation of Stratimirović, metropolitan of Karlovci, and soon after joined the Serbian rebels via the Habsbourg Monarchy. Until 1806, he actively participated in the Serbian assembly system, as well as in strivings concentrated upon inciting the believers to join the rebels. In early 1806, his attempts to reach the peaceful capitulation of the garrison of Šabac through mediation in negotiation process failed. At the aftermath of this event he fled for the Habsbourg Monarchy and moved along with his relatives and monks to the Monastery of Bešenovo, after a brief sojourn in Sremska Mitrovica. He was heavily hit by scorbutus during 1807 and 1808. He got amnestied for his previous actions by the Osmanic authorities and the Ecumenical Patriarchate. At that time, his contacts with the leading rebels became less frequent. In 1812, the plan proposed by Karađorđe, according to which he was to be nominated metropolitan of the entire Serbia failed, since he would thus have traspassed the ecclesiastical canons and got deposed of his rank as well as of his eparchy. After the uprising broke down, Antim officially remained in the function of metropolitan of Užice and Valjevo and held his duty until October 1814, when he submitted his resignation.

Keywords: Antim Zepos, Serbia, the First Serbian Uprising, the Osmanic Empire, the Mitropoly of Užice and Valjevo, exile, amnesty, resignation.

Чланак примљен: 26. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

ВЛАДАРСКА И ЧИНОВНИЧКА ЗАКЛЕТВА У СРБИЈИ У 19. ВЕКУ*

Апстракт: У раду је обрађено питање владарске и чиновничке заклетве у Србији у тзв. „дугом” 19. веку. Владарска заклетва имала је значајно место, будући да су сви владари нововековне Србије заклетву положили на почетку своје владавине, а поједини и више од два пута. Владарска заклетва прописана је у свим уставима Кнежевине и Краљевине Србије. Најчешће владари су се заклињали на очување државне целовитости, устав и народна права. Заклетву су полагали и чланови намесништва. Чиновничка заклетва у Србији у 19. веку законски је почела да се уређује од 1839. године. Начело трипартитне поделе власти заступљено у Уставу из 1838. године, нашло је одраза на прописе о заклетви коју су представници тих грана власти полагали.

Кључне речи: заклетва, владар, намесници, чиновници, Србија, 19. век.

Заклетва има дубоке цивилизацијске и историјске корене. У српској историографској литератури мало пажње је посвећено чину владарске, чиновничке и војничке заклетве у 19. веку, иако је она била присутна у државном и друштвеном животу Србије. Феноменом заклетве прва се код нас бавила етнолог Ласта Ђаповић, која је у обимом невеликој, али садржајно значајној студији *Заклетва на тлу СФРЈ* компаративним приступом од

*Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

средњег до 20. века, обрадила то питање.¹ Међутим, у тој студији у појединостима није анализирано питање владарске и чиновничке заклетве у Србији у 19. веку.

Постоје две основне врсте заклетви: *заклетве обећања* и *заклетве потврде*. Прва врста заклетви полагана је на почетку владарске, чиновничке или војничке дужности, док је друга врста заклињања коришћена у судовима у функцији доказног средства, или потврде истинитости исказа сведока.² У овом раду бавићемо се само првом врстом заклетви, због тога што то питање, посматрано у дужем временском раздобљу, омогућава уочавање владајућег идеолошког обрасца у Србији у 19. веку и што друга врста заклетви, због специфичног карактера, захтева посебно истраживање.

Владарска заклетва

Није познато да ли су средњовековни српски и босански владари приликом ступања на престо полагали заклетву. С обзиром на средњовековно поимање владарске власти, по којем је монарх изабраник божији, то није постојала могућност и потреба да владар приликом преузимања власти полаже заклетву.³ Средњовековни владари су, ипак, у својим писаним исправама заклетвом потврђивали привилигије и права властеле, задајући „вјеру господску.”⁴ Цар Душан је једном манастиру 1348. године издао „хрисовуљу уз заклетву”.⁵ Краљ Твртко I је 1378. потврђивао повеље

¹ *Заклетва на тлу СФР Југославије*, Етнографски институт, Посебна издања, књига 16, Београд 1977. Одредница *Заклетва* заступљена је у појединим новијим лексиконима и енциклопедијама, док о војничкој заклетви у 19. и почетком 20. века, више од других облика заклетви, постоји тек неколико чланака. М. Јовичић, *Лексикон српске уставности*, 1804-1918, Београд 1999, 84-85; *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 204-205; *Енциклопедија православља* 1, Београд 2002; Д. Самарцић, *Војничка заклетва и војна застава у Србији и Црној Гори*, Даница 4, 1997, 121-130; П. Бојовић, *За Књаза и отаџбину војничка заклетва*, Ниш 1904; С. Магдаленић, *Војничка заклетва*, Београд 1909; В. Богишић, *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*, Загреб 1874, 555, 557-560, 563.

² Л. Ђаповић, *нав. дело*, 12-13.

³ *Исто*, 28-29.

⁴ С. Ћирковић, „Верна служба” и „вјера господска”, *Зборник ФФ у Београду* 6,2 (1962); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 60-61; *Лексикон српског средњег века*, 205.

⁵ *Лексикон*, 205.

својих претходника Дубровчанима и заклео се на крст и јеванђеље. Бројни су слични примери у повељама српских и босанских средњовековних владара.⁶

Владари нововековне Србије на почетку владавине полагали су заклетву. Карађорђе на збору у Орашцу 14. фебруара⁷ 1804. године, кнез Милош на Таковском збору 23. априла 1815. године, кнез Михаило приликом преузимања кнежевске власти 14. марта 1840. године⁸, а кнез Александар Карађорђевић 7. новембра 1842. године⁹. Када су кнез Милош и кнез Михаило по други пут преузимали кнежевску власт, нису се заклињали 1859, односно 1860. године. Кнез Милан заклео се 7. октобра 1872. године пред посланицима Народне скупштине у Крагујевцу¹⁰, краљ Александар Обреновић 16. јуна 1893. године у Београду.¹¹ Краљ Петар I Карађорђевић заклео се пред посланицима Сената и Народне скупштине у згради Народне скупштине у Београду 25. јуна 1903. године.¹²

Заклетва је, углавном, означавала непосредни почетак владавине, мада је било примера у другој половини 19. века да су кнежеви и краљеви, као уставни владари, заклетву на устав полагали неколико недеља после преузимања власти. Пошто је 22. августа 1872. године преузео власт од намесништва, кнез Милан је заклетву положио 7. октобра те године, а краљ Александар Обреновић 16. јуна 1893. године, три месеца после преузимања власти.

Поједини владари, осим на почетку, током владавине заклињали су се на уставе. Вожд Карађорђе заклео се на уставне акте из 1808. и 1811. године, а заједно са њим, заклетву су положили и чланови Правитељству-јушчег совјета, чиме су свечано потврђена међусобна права и обавезе. Команданти, кнезови и „сав народ” признавао је 1808. године Карађорђево

⁶ Г. Бехмен, *Идеолошки аспекти аренги, заклетви и санкција у средњевјековним босанским исправама*, Историјски записи LXXXII, 1-2 (2009), 167-175.

⁷ Сви датуми су по грегоријанском календару, изузев датума цитираних новина из 19. века, који су остављени по јулијанском календару.

⁸ „Г. митрополит позове Књаза да по старом христјански владатеља обичају православну веру исповеди, који кад свети Символ вере с побудитељним гласом чита, буде повторително од митроплита позван, да на Устав Књажества Србије заклетву положи, коју је он, окружен од свију архијереја, под небом стојећи и руке на крсту и евангелију држећи (...) изговорио” (Новине србске, даље: СН, бр. 10, 9. март 1840).

⁹ СН, бр. 44, 26. октобар 1842.

¹⁰ *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу*, Београд 1872, 9-14.

¹¹ *Народна скупштина, лист о раду српске Народне скупштине*, бр. 1, 9. јун 1893, 7.

¹² *Стенографске белешке о раду ванредне Народне скупштине за 1903. о избору краља и доношењу Устава*, Београд 1903, 197-198.

вођство и право наследства, „а он Господар Георгије Петрович, објешчава се за сав народ отеческу бригу носити и Совјет Народни за верховни земље Суд препознавати”.¹³ Кнез Милош се заклео на Сретењски устав 1835. и на Устав из 1838. године, а краљ Александар Обреновић на Устав из 1901. године.¹⁴

До Сретењског устава 1835. владарска заклетва није законски регулисана. Потоњи устави Кнежевине и Краљевине Србије садржавали су одредбе о заклетви. У време Првог и Другог српског устанка традиција полагања заклетве преузета је из обичајног права и управо због недостатка писаних норми имала је значајно место у друштвеном животу.¹⁵ Припреме за Први српски устанак почеле су у лето 1803. године, а на Аранђеловдан те године устаници су се, према сведочењу Петра Јокића, први пут заклели пред буковичким протом Атанасијем Антонијевићем.¹⁶ На збору у Орашцу 14. фебруара 1804. године, устаници су се заклели на верност војду Карађорђу „...да ћемо верни бити своје старешини и свом народу и да нећемо издати свога старешину и један другог до последње капље крви. Целивамо по заклетви пред протом крест и евангелије, изљубимо се сви...”.¹⁷ На скупштини у Београду 22. јануара 1811. године, када је проглашен трећи уставни закон, Вожд се на следећи начин заклео: *У име*

¹³ С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд 1907, 48.

¹⁴ Тог дана у Двор су дошли чланови Сената и Народне скупштине. Седницом Народног представништва председавао је председник Сената.

Димитрије Маринковић, краљ Александар и краљица Драга у пратњи председништва Сената и Народне скупштине, министара и дворске свите ушли су у салу у 11 сати. Краљ је пред митрополитом Инокентијем и дворским протојерејем и ђаконом положио заклетву, коју је затим потписао и после чега је напустио дворану (*Стенографске белешке Народног представништва за 1901. годину*, 1329-1330).

¹⁵ В. Богишић, *нав. дело*, 557-560; *Протокол и Регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2010.

¹⁶ Прота Атанасије је од окупљених тражио „верност и постојанство”, подсетио је на издају Вука Бранковића храбрећи присутне божјом помоћи. „Сад прота извади из цепа један мали крстић. Ми устадосмо сви; он нам рече да дигнемо увис три прста. Потом он поче говорити (...) „Ко издо, издало га тело; пожелио али не мого поћи; нити му се старо ни младо у кући јављало. Од руке му се све скаменило, у тору му не блејала стока, у обору не рикала. Да Бог да се у сињи камен створи да се други на њега угледају. Нити био срећан ни дуговечан нит лица Божија игде угледао. Ми смо на све то викали Амин. Потом пољубисмо крст, па поседасмо” (*Казивања о српском устанку*, приредила Драгана Самарџић, Београд 1980, 167; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе 1*, Београд 2000, 49-50).

¹⁷ *Казивања*, 35-36, 176-177.

*Свјатија Тројици три прста дижем, гди заклињем се Богом живим, честним крстом и свјатим Евангелијем и свим свјатим, да ја хоћу за народ, који предводим, за своје и свакога мени потчињенога отечески бринуту се за обрану нас свију, славу нашега народа дјелати, имјеније моје да и сам живот жртвоват пожалити нећу за спасеније народа, ослобожденије отечества и нас пособ.*¹⁸

У изворима нису сачуване појединости везане за полагање Милошеве заклетве на Таковском збору.¹⁹ Међутим, о друге две кнежеве заклетве, постоји више података. Сретењским уставом, члан 44, одређено је да владар приликом ступања на престо „издаје ... народу на честном крсту и Еванђелију (...) заклетву.”²⁰ Ипак, кнез Милош није положио заклетву прописану уставом, већ скраћену и донекле измењену верзију те заклетве, коју је, највероватније, саставио Димитрије Давидовић, писац устава и кнежев секретар. Дакле, положена заклетва кнеза Милоша на Сретењски устав, гласила је: *Заклињем се светом, јединосушчном Тројицом: да ћу Устав овај и цјелост Књажества Србије нерушима држати; да ћу и свакога другог придржавати да и[х] нерушима држи; и да ћу чувати и бранити и слободу и личност и безбједност имања сваког Србина.*²¹

О кнез Милошевом заклињању на Сретењски устав Јован Хаџић и Алекса Симић у мемоарима оставили су, готово, подударне описе. „...Најпре, метуо му је [кнезу Милошу-прим. Р. П.] митрополит Петар обе руке на крст и Јеванђеље, а он их смакне на налоњу, а Стојан Симић дође те му подигне руке опет на крст и Јеванђеље, чинећи се као да мисли да је књаз Милош погрешно, али он их опет спусти на налоњу. (...) Кад му

¹⁸ С. Новаковић, *нав. дело*, 92-93.

¹⁹ В. Карацић, *Историјски списи I*, Сабрана дела Вука Карацића XV, Београд 1969, 57; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 478.

²⁰ Сретењски устав прописивао је следећу форму владарске заклетве: *Заклињем се светом, јединосушчном и неразједном Тројицом, да ћу Устав Књажества Србије држати точно и совјестно у цјелости, и да ћу сваког придржавати, да га такође у цјелости држи; да ћу бранити неповредимост православне источне цркве у Србији, да ћу свим силама и средствима чувати цјелост Србије и обштенародну слободу личности, и безбједност имања и права сваког Србина; а најпосле да ћу се свакојако старати, да обезбједим и узвисим благостојаније и свега народа Србскога, воопште и свакога Србина понаособ. Тако ми Бог помогао! (Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VIII, уредник Миодраг Јовичић, Београд 1988, 50; даље: *Устави Кнежевине и Краљевине*).*

²¹ СН, бр. 6, 9. фебруар 1835.

је митрополит читао заклетву, а он по њему говорио, онда кад је дошао до речи, да ће устав хранити нерушимо, он је говорио рушимо, чинећи се тобож да не може да изговори нерушимо. Митрополит му пофтори нерушимо, а он опет одговори рушимо, и кад је то тако три пута било, најпосле га митрополит остави на миру, и он се дејствително заклео да ће устав хранити рушимо, као што га је дејствително и нарушио (...).”²²

Устав из 1838. године, члан 9, предвидео је заједничко полагање заклетве владара и највиших државних чиновника, пред митрополитом, да неће „чинити ништа противно интересима народа; дужностима, које су им наложене њовим званијама; дужностима њиве совјести, ни мојој Царској вољи” (подвукао Р.П.). Кнез Милош, чланови Савета и министри, заједно су се заклели на тзв. Турски устав 27. фебруара 1839. године у Саборној цркви у Београду. *Ми долупотписани заклињемо се Всемогућим Богом пред светим његовим Крестом и Евангелијем, да ћемо се клонити сваког дела, које би било противно интересима народа, нашим званијама или дужностима наше совјести, или законој вољи султана, да ћемо напротив тога Устав Књажевства Србије, који нам је премилостиви султан наш у половини шевала 1254. по турском љеточисленију (од 10. до 12. децемврија 1838) даровао, не само точно набљудавати, него и настојавати да га сваки Србин точно набљудавати, тако нам Господ Бог помогао, и тако да можемо дати о томе одговор на страином његовом суду. Закључавајући ову нашу заклетву целујемо слово и крст Спаситеља нашег. Амин.*²³

Намеснички устав из 1869. године, члан 11, уредио је питање владарске заклетве, коју је кнез Милан Обреновић положио 7. октобра 1872. године. *Ја, Милан М. Обреновић IV, примајући владу, заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овоме свету, пред светим његовим крстом и евангелијем, да ћу земаљски устав неповређен одржати, да ћу по њему и законима владати, и да ћу у свима мојим тежњама и делима само добро народа пред очима имати. Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивам за сведока Господа Бога, коме ћу одговор давати на страином његовом суду, и потврђујем истинитост ове заклетве целивањем св. евангелија и крста Господа Спаситеља Исуса Христа. Тако ми Господ Бог помогао. Амин!*²⁴

²² Сећање Алексе Симића на књаза Милоша (приредио и предговор написао Радош Љушић), Београд 1997, 55; Ј. Хацић, *Спомени из мојег дневника*, Огледало србско I, Нови Сад 1864, 69.

²³ СН, бр. 8, 25. фебруар 1839.

²⁴ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 93; *Протоколи Народне скупштине држане у Крагујевцу 1872. године*, 9-14.

Такође, Устав из 1888. године, члан 60, предвидео је да краљ, ступањем на престо, полаже заклетву пред Народном скупштином. Краљ Александар Обреновић 1893. године и краљ Петар Карађорђевић 1903. године заклели су се следећом заклетвом: *Ја [Александар Први, Обреновић Пети]/[Петар Први], ступајући на Престо Краљевине Србије и примајући Краљевску власт, заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овоме свету, да ћу чувати независност Србије и целину државне области, да ћу земаљски Устав неповредан одржати, да ћу по њему и законима владати, и да ћу у свима мојим тежњама и делима добро народа пред очима имати. Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивам за сведока Господа Бога, коме ћу одговор давати на страшиноме његовом суду. Тако ми Господ Бог помогао! Амин!*²⁵

Устав из 1901. године у члану 20. прописивао је, такође, владарску заклетву. Краљ се, наиме, заклињао пред Народним Представништвом (Народном Скупштином и Сенатом), што је учинио краљ Александар Обреновић. *Ја Александар Први, Краљ Србије заклињем се Свемогућим Богом, да ћу чувати независност и целину Краљевине, да ћу владати по Уставу и законима, да ћу одржавати неповређена права народна и да ћу у свима Својим делима и тежњама вазда имати пред очима добро народно. Тако Ми Господ Бог помогао.*²⁶

У већини владарских заклетви од 1835. године доминирају три вредности на које се владари заклињу: „устав”, „добро народа” и „државна целовитост”. Истовремено, владарске заклетве одражавале су околности под којима су поједини уставни проглашени. У заклетви прописаној Сретењским уставом, као и у измењеној верзији на коју се кнез Милош заклео, унете су идеје опозиције која је издејствовала доношење тог устава. „Слобода личности” и „безбедност имања сваког Србина”, права грађана Србије разрађена су у једанаестој глави Сретењског устава. Већ у заклетви према Уставу из 1838. године, не помиње се уопште целина државне територије, већ „закон воља султана (...), који нам је устав (...) даровао.” Од Устава из 1869. понављају се горе наведене три вредности на који се владари заклињу. Међутим, редослед је различит. То што се кнез према Уставу из 1869. прво заклињао на

²⁵ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 146-147; *Народна скупштина, службени лист о раду српске Народне скупштине*, бр. 1, 9. јун 1893, 7; *Стенографске белешке о раду ванредне Народне скупштине за 1903*, 197-198.

²⁶ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 172; *Стенографске белешке Народног представништва за 1901. годину*, 1329-1330.

очување Устава и закониту владу, последица је тога што је Устав донет за време Милановог малолетства и самим тим што му је био наметнут. Већ према Уставу из 1888. године, у време када је Србија међународно призната држава, владар се прво заклињао на очување „независности Србије и целину државне области”, па на Устав и на крају на добро народа. У Октроисаном уставу из 1901. редослед приоритета у заклетви је исти је као у Уставу из 1888. године.

Чин полагања владарске заклетве пропраћен је, каткад, другим церемонијама: водоосвећењем или миропомазањем владара. Водоосвећење је литургијски чин којим се путем освештане воде призива благодет божја која има силу освећења и очишћења, како на личност владара, тако и на простор у којем се ритуал обављао. Током полагања заклетве, владари су држали у рукама крст, или су стављали руке на крст и јеванђење, призивајући тим ритуалним чином за сведока Бога, као врховног пресудитеља, истовремено вербално се заклињући у Бога. Пошто би се владар заклео, следио је чин миропомазања, као што је било 1840. године на почетку кнез Михаилове владавине и 1842. године на почетку владања кнеза Александра Карађорђевића. Веровало се да миропомазник тим чином добија *дар Духа Божјег*, који га штити и издваја од осталих.²⁷

Осим за владаре, устави Кнежевине и Краљевине Србије, предвиђали су и да намесници полажу заклетву. Сретењски устав у члану 34, Намеснички устав у члану 14, Устав из 1888. чланом 167 и Устав из 1901. чланом 21 прописао је ту обавезу за намеснике.²⁸ Заједничко за

²⁷ Српске новине подробно су писале о чину миропомазања кнеза Александра Карађорђевића. „Потом започео се чин миропомазања, у који је пар дијакона довео Књазу ужежену свећу. По совршенију евангелија изишло је цело чинодејствујуће свештенство на царска врата с претходећа два дијакона и ставило се тако у ред, да су код амвона и с једне и друге стране прва два дијакона ишла, а за њима све по два свештеническа лица од нижег степена на више прелазећи к царским вратима стајала су, најпосле пак два архијереја до самог степена пред царским вратима место заузела, и онда се приближио епископ Тимочки г. Доситеј Новаковић, с првим дијаконом на десној страни стојећим к столу Књажеском, и позвао Књаза да миропомазанија ради приступи к царским вратима, на који позив Књаз са Епископом дошао је посред постављеног чинодејствујућег свештенства до степена пред двери, где га је Митрополит с два дијакона, од који је један књигу а други свећу држао очекивао и по прочитанију прописани молитава, пошто се и сам Књаз на исти степен попео, светим миром помазао, а ужички епископ г. Никифор, који је као и Тимочки на самом степену стојао, показна је места отирао. По миропомазанију Књаз се (...) вратио на своје место” (СН, бр. 44, 31. октобар 1842).

²⁸ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 49, 93-94, 134, 172.

наведене чланове устава била је обавезивање намесника да ће бити верни владару и да ће владати по уставу и законима. Садржај намесничке заклетве прописан је једино у Сретењском уставу.²⁹ Турским уставом, није предвиђена установа намесништва, а ипак за време његовог важења постојала су два намесништва: Прво намесништво 1839/1840. и Друго намесништво 1868-1872. Кнеза Милоша, после абдикације 1839. године, наследио је син Милан. Будући тешко болестан, фактички није преузео власт, јер је опозиција, искористила његову болест и 14. јуна 1839. године образовала Намесништво. Намесници Аврам Петронијевић, кнежев представник, Јеврем Обреновић, председник Савета и Тома Вучић Перишић, заповедник народне војске, пре ступања на дужност заклели су се пред митрополитом Петром, епископима, члановима Савета, министрима и посланицима Народне скупштине.³⁰ После убиства кнеза Михаила, у Топчидеру је 2. јула 1868. отпочела с радом Велика народна скупштина на којој је за владара Србије проглашен малолетни кнез Милан и Намесништво. Намесници Миливој Петровић Блазанавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић тог дана су се заклели пред посланицима Велике скупштине, митрополитом Михаилом и двојицом свештеника. Претходно је митрополит одржао говор у којем је намеснике позвао на родољубље, верност и будућност Србије. „Запечатите, Господо, своје обећање светом вером, потврдите своју реч што ју данас свечано народу задајете,

²⁹ Форма заклетве за намесништво према Сретењском уставу гласила је: *Заклињем се светом, јединосушчном и неразједљивом Тројицом, да ћу Књазу вјеран бити; да ћу у свршивању Књажеске власти за време малолетства његова одржати Устав Књажества Србије у цјелости, нити да ћу се у најмањем чему от њега удаљивати, нити допустити коме да се удали од њега; да ћу цјелост Књажества Србије, и обштенародну и личну безбједност бранити, и одржавати права сваког Србина, и старати се свим силама о обштенародном и понаособном благостојању Србском. Тако ми Бог помогао (Устави Кнежевине и Краљевине, 49).*

³⁰ Заклетва намесника 1839. године гласила је: *Ми долепотписани заклињемо се Всемогућим Богом пред светим његовим Крестом и Евангелијем да ћемо као Намјестници достоинства Књажеског у Србији сва тројица согласно и неразједљиво ништа један без другог не чинећи, све дужности са овим звањем скопчане точно, верно и свето испуњавати, придржавајући се совјестно у свему Устава Земаљског, и да ћемо одма, како Блистателна Порта Књаза новог у достојанству потврди, Намјесничество ово наше положити; тако нам Господ Бог помогао, и тако да можемо дати о томе одговор на страшном његовом Суду. Закључавајући ову нашу заклетву, цјелујемо Слово и Крест Спаситеља нашег Амин (СН, бр. 23, 7. јун 1839).*

заклетвом коју пред Богом и црквом изричете Србији и њеном кнезу.”³¹ Заклетва је опширношћу и јединственим ритуалом (двоструко заклињање на крст и еванђење) требало додатно да обавезе намеснике. Краљ Милан на дан абдикације, 6. марта 1889. године, користећи своје уставно право именовао је чланове намесништва: Јована Ристића, Косту Протића и Јована Бели-Марковића. Они су у Двору, у присуству бившег краља и малолетног краља, положили заклетву.³²

³¹ Заклетву коју су намесници положили 1868. године гласила је: *Ми долепотписати намесници кнежевске власти у Србији по избору законите скупштине народне држане у Топчидеру 20. јунија 1868. године због непунолетства кнеза србског Милана Обреновића IV примајући владу у своје руке заклињемо се свемогућим Богом пред светим његовим крстом и еванђељем да ћемо савестно и верно вршити високе дужности наше на корист отачаства и народа нашег, да ћемо се у свима својим делима руководити интересима Србије, да ћемо се клонити свачега и сваког дела, које би било противно нашој савести и законима земље или користи и праву Србије и кнеза србског Милана Обреновића IV него се свечано обавезујемо и заклињемо да ћемо брижљиво настојавати да сваки Србин точно испуњава законе земље и да ћемо верно очувати владу младом свом кнезу Милану, коме се на верност заклињемо пред Богом и српском народу. У опште заклињемо се да ћемо све силе своје за благо и срећу народа, отачаства и кнеза нашег употребљавати. Да је ова наша заклетва искрена, призивамо за сведока Бога, коме ћемо одговор давати на његовом страшном суду. Изричући свечано ову нашу заклетву пред Богом и народом, потврђујемо истинитост ове целивањем светог еванђеља и крста Спаситеља Господа Исуса Христа. Тако нам Бог помогао! Амин! (Протокол Велике народне скупштине која је држана у Топчидеру после мучко-крвничког убијства књаза Михаила М. Обреновића III, Београд 1868, 25).*

³² *По сили наменованија Његовога Величанства Краља Милана I основаног на члану 70 Устава Земаљског, ми потписани Краљевски намесници примајући краљевску власт у своје руке, заклињемо се Свемогућим Богом и свим што нам је најсветије на овоме свету, да ћемо до пунолетства Његовога Величанства Краља Србије Александра I савесно вршити своје намесничке дужности на корист Отаџбини и Престолу, да ћемо бити верни Краљу Александру чувајући са оданошћу његов Краљевски престо, и да ћемо владати по Уставу и законима земаљским. Да је ова наша заклетва искрена, призивамо за сведока Господа Бога, коме ћемо давати одговор на његовом страшном суду. Тако нам Господ Бог помогао! Амин (СН, бр. 42, 22, фебруар 1889, ванредни број).*

Чиновничка заклетва

Чиновничка заклетва у Србији у 19. веку у непосредној вези је за уставним и законским уређењем земље. Дугорочно и систематско устројство државне управе почиње проглашењем Устава 1838. године, који је, упркос свим манама, поставио начело трипартитне поделе власти. Положај чиновника до Устава из 1838. године био је несигуран и несталан. Наведени устав и Уредба о чиновницима од 29. марта 1842. обезбедили су сталност чиновничког звања. Чиновнички положај, у склопу целокупног кнез Михаиловог уставног законодавства, први пут је систематски регулисан 1861. године *Законом о чиновницима грађанског реда*, који је убрзо замењен другим таквим законом од 27. фебруара 1864. године, који је са мањим допунама и изменама остао на снази до стварања југословенске државе.³³

Чиновничка заклетва од 1838. године прописивана је уставом и уређена законима. До тада су се народне старешине заклињале према обичајима и црквеним правилима. За време Првог српског устанка целокупни државни апарат био је у функцији рата и ослобођења земље и по свом карактеру заклетва је била више војничка, него цивилна. Прота Матија Ненадовић, на пример, пише да су се чланови Правитељствујушћег Совјета заклињали у нахијама из којих су долазили и да су на заседање Совјета доносили пуномоћја.³⁴ Из времена прве владавине кнеза Милоша није познат ниједан пропис којим је регулисано старешинско и чиновничко полагање заклетве. Поп Никола Костић, тек постављени кнез Пожешке нахије, заједно са Радославом Јеленчанином, у писму од 14. јануара 1816. године заклињао се кнезу Милошу: „Особито ја поп Никола Костић заклињем се в Свевишњем Богом и Сербском законом да нећу, или учинити илити какву кривоправду кнезу Радославу или знаном или незнаном, колико својем брату рођеном. Ја поп Никола Костић и повтрждам мојом муром ради болошого верованија.”³⁵ Често су старешине и кметови једне кнежине или нахије упућивали писане заклетве верности кнезу Милошу, као што су учинили кнезови и кметови

³³ К. Кумануди, *Основи јавног права Краљевине Србије II књига, Административно право, I Централна управа II Локална управа*, Београд 1909, 4-6; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада 1838-1858*, Београд 1925, 27-44.

³⁴ М. Ненадовић, *Мемоари, целокупна дела, свеска 1*, приредио А. Младеновић, Београд 1986, 126.

³⁵ *Књажевска канцеларија, Нахија пожешка 1815-1839*, приредио Д. Вуловић, Београд 1953, 2.

Пожешке нахије 1826. године.³⁶ Пошто је кнез Милош положио заклетву на Сретењски устав, потом су се приступи чиновници и народни посланици заклели на Устав и верност кнезу.³⁷

Деветим и шеснаестим чланом Устава из 1838. године предвиђено је да највиши чиновници, односно саветници и министри, заједно са кнезом полажу заклетву.³⁸ У неколико чланова Устројенија Савета од 9. маја 1839. године уређено је полагање заклетве чланова Савета и министара, којом су се обавезивали „да неће ништа чинити противно интересима народа, дужностима, које су им наложене њиним званијама, дужностима њине совјести, ни законом вољи царској.”³⁹ Чланом 58 Устројенија Совјета предвиђено је да сви чиновници Савета „полажу заклетву на званије своје пред Совјетом, коју и написмено дају у руке председатељу са потписом својим.”⁴⁰ У Устројенију Књажеске канцеларије од 10. јуна 1839. године (чланови 3 и 43) предвиђено је да Кнежев представник и министар иностраних дела, као и сви чиновници „Канцларије ове, а и Агенција српски у иностраним државама, полажу заклетву на званије своје пред Представником, кому и написмено са потписом својим такову у руке дају.”⁴¹

Од проглашења Устава 1838. године до Закона о чиновницима грађанског реда из 1864. године, у неколико прописа регулисано је питање чиновничке заклетве. Уставом из 1838. године највиши чиновници (чланови Савета, као носиоци законодавне власти и министри, највиши представници извршне власти) издвојени су од осталих државних службеника и изједначени су са кнезом, са којим су се, као што смо видели, заједнички заклињали. За судије, војску и ниже чиновнике, тзв. „административни чиновници”, установљене су засебне заклетве.

Заклетва чиновника у првим годинама после проглашења Устава из 1838. године, била је прилагођена рангу и положају. Тако је постојала

³⁶ „... И сасвим подвргавамо се ми ниже потписани кнезови и кметови свим височајшим заповестима вашим и добри стојимо за своју кнежину или сељане, (...) и на ово заклињемо се свјатом Тројицом, честним крстом, свјатим јеванђелијем, и свим што ми христјани за свјато почитујемо да ћемо верни бити овој заклетви нашој и ми и наши потомци” (А САНУ, Историјска збирка, 923).

³⁷ СН, бр. 6, 9. фебруар 1835.

³⁸ *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском*, I, Београд 1840, 3, 5.

³⁹ Чланови 4, 6, 58 (*Исто*, 17, 23).

⁴⁰ *Исто*, 27.

⁴¹ *Зборник закона и уредаба* I, 29, 35.

посебна заклетва за окружне начелнике, за среске начелнике, помоћнике начелника, писаре и сеоске кметове.⁴² У распису Министарства унутрашњих дела од 10. марта 1839. године упућеног свим окружним начелствима и судовима, препоручено је да окружни начелници заклетву полажу у Окружном суду, пред члановима Суда и „надлежним протојерејем”.⁴³ У другом распису, од 22. марта 1839. године препоручено је окружним начелницима да надгледају заклињање среских начелника. Срески начелници би према том распису заклетву „давали” усмено „на крсту и евангелију” пред свештеником и писано према датом пропису.⁴⁴ Посебна заклетва установљена је за помоћнике окружних начелстава и писаре.⁴⁵

Увидело се брзо да је полагање различитих заклетви беспотребно и компликовано, због чега се приступило уједначавању чиновничке

⁴² Указом кнеза Милоша од 10. јуна 1837. године цивилни (*статски*) чиновници добили су војне чинове прапоршчик, поручик, полукапетан, капетан, мајор итд. (*Зборник закона и уредаба у Књажесству Србији у досадањим зборницима нештампаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. год.*, Београд 1877, 189-190). Кнез Михаило је уредбом од 26. јуна 1861. године укинуо војне чинове цивилним чиновницима и увео је поделу на платне разреде (*Зборник закона и уредаба издани у Књажесству Србији XIV*, Београд 1862, 132-134).

⁴³ Окружни начелници заклињали су се на следећи начин: *Ја долепотписати заклињем се Свемогућим Богом, пред светим његовим Крстом и Евангелијем, да ћу Устав Књажества Србије, даровани нам премилостивим Султаном нашим у половини шевала 1254. по турском у летоислицију /од 10. до 12. декемврија 1838/ не само сам точно набљудавати но и настојавати да га сваки мени потчињени точно набљудава, да ћу дела и дужности званија мога, као началник Окружија Н по прописима и наставленијама од претпостављени ми власти изданима, точно, вјерно и совјестно отправаљати, да ћу најпосле свега клонити се, што би интересима народним, моме званију, или мојој дужности противно било. Тако ми Господ Бог помогао, и тако да могу дати о томе одговор на страшном Суду. Закључавајући ову моју заклетву, цијелим слово и крст спаситеља нашег* (Архив Србије, даље: АС, Министарство унутрашњих дела, полицајно одељење, даље: МУД-п, 1839, II, 55).

⁴⁴ Заклетва среских начелника разликовала се од заклетве окружних начелника на једном месту: ... „да га сваки у мени вовреном Срезу [...]” (АС, МУД-п, 1839, IV, 81).

⁴⁵ За помоћнике начелстава у заклетву су унете следеће синтагме: [...], „и настојавати да га сваки мој млађи точно набљудава”, [...], „да свима силама мојима претпостављенога ми Начелника у извршенију његови званични дужности, на ползу народњу потпомагати”, [...]. Заклетва писара садржавала је следећу синтагму: „да ће као писар по умним способностима мојима претпостављенога ми начелника и помоћника у писмоводству охотно потпомагати” (АС, МУД-п, 1839, III, 53).

заклетве. Потпредседник Савета Стефан Стефановић предложио је кнезу Александру 15. маја 1845. године усвајање јединствене заклетве „за чиновнике свију струка правленија без разлике”, изузев чланова Савета и војске.⁴⁶ Резултат те иницијативе била је Уредба од 31. маја 1845. године, којом је прописана јединствена заклетва за све чиновнике, која је гласила: *Ступајући у званије Н.Н. заклињем се Свемогућим Богом и његовом светом и нераздељеном Тројицом, да ћу владајућем Књазу Србском Н.Н. веран, Уставу и законима покоран, и налозима претпостављени ми власти послушан бити. Тако ми Господ Бог помого, и тако да могу дати о томе одговор на страшном његовом суду.*⁴⁷

Међутим, непосредно после усвајања уредбе, Паун Јанковић, министар правде и просвете, у допису кнезу Александру 12. јула 1845. године, аргументовано је образложио да нова заклетва није примењива за судије. Наиме, судије су заклетву полагале према Закону о окружним судовима из 1840. године. Пошто је Уредбом из 1845. године било предвиђено да и судије, попут осталих чиновника, полажу јединствену заклетву, Јанковић је тражио да се из опште заклетве чиновника изузму судије, пошто нова заклетва не садржи важан део судијске заклетве, тј. да ће „при суђењу, без разлике лица и чина, ни на чији атар не гледајући, непристрасно по законима и правди и чистој совјести поступати.”⁴⁸ Јанковићеве примедбе су уважене и годину дана касније, 6. августа 1846. године прописана је нова чиновничка заклетва, из које су изузете судије, војска и чланови Савета. У заклетви су прецизиране „службене дужности” на које се чиновник заклиње. *Ја Н.Н. ступајућу у званије Н.Н. заклињем се Свемогућим Богом, пред светим крстом и на Евангелије да ћу владајућем Књазу Србском Н.Н. веран и уставу земаљском покоран бити; да ћу дужности овог мојег званија по уредбеним прописима и законим налозима претпостављени ми власти точно, ревностно и савестно отправљати; да ћу званичну тајну тврдо хранити и да ћу се сваког дела клонити, које би интересима Правитељства и народа противно било. Тако ми Господ Бог помогао, и тако да могу о том одговор дати на његовом страшном Суду.*⁴⁹

⁴⁶ АС, Министрство иностраних дела, внутрено одељење, даље: МИД-в, 1845, V, 193.

⁴⁷ *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском* III, Београд 1847, 44.

⁴⁸ АС, МИД-в, 1845, V, 193.

⁴⁹ *Речник закона, уредба, уредбени прописа и пр. издани у Књажеству Србији од 1827. до половине 1854. год.*, изradio Ђорђе Петровић, Београд 1856, 118. Тако прописану заклетву положио је у Цариграду капућехаја Милан Петронијевић 29. маја 1861. године (АС, МИД-и, 1861, V, 56).

На промену чиновничке заклетве у првим година после проглашења Устава 1838. године, утицале су, свакако, династијске и политичке борбе. Када је у пролеће 1840. године кнез Михаило преузео власт, Министарство унутрашњих дела је у октобру 1840. године предложило Савету промену заклетве. Сматрало се да у претходној заклетви није довољно наглашено „да се сваки у исто време како на Устав, тако и на верност Књазу и Отечеству своје заклиње.” Стога се у измењеној заклетви наглашава чиновничка оданост кнезу, држави и уставу. Заклетва је на почетку гласила: „Ја долепотписати заклињем се Свемогућим Богом, пред светим његовим Крстом и Еванђелијем, да ћу Његовој Светлости, милостивјејшему господару књазу нашем Михаилу М. Обреновићу и Отечеству на сваком месту и у свако време веран бити, (подвукао Р.П.) да ћу Устав Књажества Србије (...)”.⁵⁰ У измењеној чиновничкој заклетви установљеној после преврата из 1842. године, чиновници су се заклињали на верност и поштовање устава „Отечеству нашем Србији и Његовој Светлости Књазу нашем, Господару Александру Карађорђевићу.”⁵¹

После смене на престолу 1858. године, усвојена је нова чиновничка заклетва. Прописом од 31. марта 1860. године, ван снаге стављена је

⁵⁰ Министарство унутрашњих дела је предлагало да се дан за полагање заклетве раније закаже, да онај који полаже заклетву буде у униформи или у свечаном оделу, а исто тако свештеници и чланови суда морали су бити одевени свечано (АС, МУД-п, 1840, IX, 69).

⁵¹ Чиновничка заклетва на почетку владавине кнеза Александра Карађорђевића, на примеру заклетве Василија Филиповића, практиканта Окружија рудничког од 13. јануара 1843. године, гласи: *Ја долепотписани Василије Филиповић заклињем се Богом свемогућим, да ћу служити Отечеству нашем Србији честно и верно, да ћу Његовој Светлости Књазу нашем, Господару Александру Карађорђевићу веран бити и Устав и законе и уредбе точно набљудавати, да ћу дужности званија мога совјестно испуњавати, тајну званичу свето хранити и свега онога клонити се, што би ползи народној противно било; да ћу претпостављеним ми властима, надлежateljствима и старешинама у свима делима у круг дужности званија мога падајућима послушан и покоран бити, и заповестима и налозима њиовим повиновати се и никада противан показати се нећу; и да ћу нарочито мени претпостављеном Начелству свима силама припомагати, да се мир, безбедност и закони поредак обдржи; да се са непријатељем власти моје, Устава и законога поретка никада слагати нећу и да ћу се свагда онако владати, како да оправдам поверење на мене положено, и са точним и совјестним испуњавањем дужности моји и Богу угодим, и Отечеству на ползу служим, како да с честију и похвалом живим и славно умрем. Тако ми Господ Бог помогао, и тако да могу одговор дати на страином суду* (АС, МУД-в, 1843, IV, 1).

уредба о заклетви од 25. јула 1846. године, с напоменом да ће заклетву, приликом ступања на дужност, полагати сви чиновници, изузев војске, судија, саветника и попечитеља. У заклетви из 1846. године чиновници су ступали у *званије* („Ја Н.Н., ступајућу у званије...”), а 1860. у *државну службу* („Ја Н.Н. ступајући у државну службу...”), чиме се снажније наглашавао статус чиновника као државних службеника. Поред тога, чиновници су се по заклетви из 1846. године заклињали Кнезу и на Устав („да ћу владајућем Књазу Србском Н.Н. веран и уставу земаљском покоран бити”), док по заклетви из 1860. године на верност се заклињу само кнезу, и на поштовање устава и закона („да ћу владајућем Књазу србском Н. Н. веран бити; да ћу се Устава, Закона и Уредба Земаљски придржавати”).⁵²

Док је Законом о чиновницима грађанског реда из 1861. (члан 5 и 6) налагана обавеза заклињања чиновника, при томе није прописан садржај заклетве, то питање на дуги временски период решено је Законом о чиновницима грађанског реда из 1864. године. Тада нормирана заклетва чиновника остала је на снази до стварања југословенске државе. Дакле, заклетва је гласила: *Ја Н. Н. заклињем се свемогућим Богом, да ћу владајућем књазу Н.Н. веран бити и да ћу дужност моју по законима и законим наредбама претпостављени ми власти точно и савесно отправљати.*⁵³ Ту заклетву полагали су министри, тим законом сврстани су у ред државних чиновника, учитељи и професри Лицеја. Наиме, учитељи основних школа изједначени су са осталим државним чиновницима законом о основним школама из 1857. године, док су гимназијски професори државни чиновници постали од усвајања закона о гимназијама из 1863.⁵⁴

Намеснички устав донео је новину у погледу чиновничке заклетве. Наиме, до 1869. године, чиновници су се заклињали само једном, приликом ступања на дужност. Међутим, поменути устав предвиђао је да државни чиновници, осим заклетве верности владару, полажу заклетву на

⁵² *Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији XV*, Београд 1863, 227-228.

⁵³ *Зборник закона и уредаба XIV*, Београд 1862, 39.

⁵⁴ К. Кумануди, *нав. дело*, 17; Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 1971, 44-45, 97. Аћим Чумић, професор београдске гимназије, заклетву је положио 6. октобра 1863. пред парохом Милошем Сушићем и директором Ђорђем Малетићем (Јасмина Милановић, *Аћим Чумић 1836-1901*, Београд 2007, 42). На основу Закона о основним школама из 1882. године, члан 53, прописана је посебна учитељска заклетва. До тада, учитељи су полагали горенаведену чиновничку заклетву (*Просветни зборник закона и наредба*, приредили Мил. Марковић и Зар. Р. Поповић, Београд 1895, 908-909).

поштовање Устава.⁵⁵ Јасна је намера намесничког режима да чиновништво заклетвом привежу за своју највреднију тековину-Устав. Расписом Министарства унутрашњих дела од 24. септембра 1869. године наложено је чиновницима тог министарства да положи следећу заклетву: *Пошто сам се ја НН заклео да ћу владајућем Књазу Милану М. Обреновићу IV веран бити, да ћу дужност моју по законим наредбама претпостављени ми власти точно и савесно отправљати, сад се заклињем свемогућим Богом још и да ћу се Устава земаљског савесно придржавати.*⁵⁶

Чиновници су се заклињали и приликом промене владара на престолу. Када је краљ Александар Обреновић ступио на престо 6. марта 1889. године, у име којег је владало Намесништво, Министарства унутрашњих дела наредног дана упутило је распис о обавезној заклетви свих чиновника новом краљу.⁵⁷

Чиновници су се заклињали усмено пред свештеником и старешином. Уколико је званичник био на вишем положају, то је ранг свештеног лица пред којим је заклетва полагана био виши. Чиновник је за време изговарања заклетве држао подигнуту десну руку са састављена три прста. После тога, заклетва је потписивана и предавана на чување у архиву. Писану заклетву оверавао је свештеник потписом и печатом уз уобичајену формулацију да је заклетва положена „по обредима наше православне цркве.”

* * *

За судије, чланове примиритељних судова, окружних судова, Апелационог и Врховног суда, носиоце судске власти, постојала је посебна заклетва. Судијска заклетва предвиђена је Сретењским уставом, али је, ипак, регулисана каснијим законима.⁵⁸ У привременом закону Примиритељних судова од 29. јуна 1839. године предвиђено је да чланови Примиритељних судова заклињу пред општином „у присуству надлежног свештеника, којом ће се обвезати, да неће ништа чинити противно дужностима њиовог званија и опредељенија, и дужностима њине

⁵⁵ Члан 106. Намесничког устава гласи: „Државни чиновници полажу Књазу заклетву, да ће му бити верни и послушни, и да ће се устава савесно придржавати. Војска не полаже заклетву на Устав” (*Зборник закона и уредба издани у Књажевству Србији од почетка до краја 1869*, Београд 1869, 76).

⁵⁶ АС, МУД-п, 1869, XVI, 165.

⁵⁷ АС, МУД-п, 1889, IX, 1.

⁵⁸ *Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 54,

совјести.”⁵⁹ Устројенијем окружних судова од 6. фебруара 1840. године, шестим чланом заклетва за судије гласила је: *Ја (име рекавши) заклењем се Богом свемогућим, да ћу дужности званија мога свето и нерушимо испуњавати, Устава, Закона и уредби земаљски придржавати се, при суђењу без разлике лице и чина, ни на чији атар не гледајући, беспристрастно по законима, правди и чистој совјести поступати, и да ништа, што би ползи и користи Отчества, и слободи и правама народнима противно било, чинити нећу.*⁶⁰ Исту такву заклетву полагале су судије Апелационог суда, установљеног 1840. године, пред вишим црквеним достојанствеником и министром правде.⁶¹

Заклетва судија, попут чиновничке заклетве, била је подложна изменама из политичких и династијских потреба. Почетком педесетих година положај кнеза Александра није имао, као на почетку, широку подршку међу уставобранитељима, а још мање у јавном мњењу. У жељи да се судије у окружним, Апелационом и Врховном суду у већој мери придобију за режим, 25. маја 1853. године, донето је „Допуњење формуле заклетве судејски членова”, како би се у већој мери нагласило „обвезателство верности и привржености к владајућем Књазу.” У односу на претходну, на почетку нове заклетве додато је: „Ја Н. Н. заклињем се Богом свемогућим, да ћу владајућем Књазу Н.Н веран и привржен бити (подвукао Р.П.(...)).”⁶² Судијска заклетва остала је неизмењена до Закона о чиновницима грађанског реда из 1864. године, када је прописана нова заклетва за судије: *Ја Н. Н. заклињем се свемогућим Богом, да ћу владајућем књазу Н.Н. веран бити, да ћу дужност моју точно и савесно извршавати, и да ћу се при изрицању правде без призрења на лице, јединствено закона придржавати.*⁶³

⁵⁹ *Зборник закона и уредаба* I, 237. У Устројенију општина од 13. јула 1839. године не помиње се обавеза полагања заклетве чланова примиритељних судова.

⁶⁰ *Исто*, 183.

⁶¹ *Исто*, 197.

⁶² *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском*, VII, Београд 1854, 49-50. Указом од 17. октобра 1850. године, којим је допуњен указ о ношењу униформи прописано је да сви чиновници заклетву полажу у униформи (*Зборник закона и уредаба*, V, 287).

⁶³ Када је кнез Милош 1860. године мењао заклетву за административне чиновнике, оставио је неизмењену уредбу о заклетви чланова суда из 1853. године (*Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији XV*, Београд 1863, 227-228).

* * *

Носиоци законодавне власти полагали су посебну заклетву. По Уставу из 1838. године законодавна власт припадала је Државном Савету. Саветници, њих 17 били су највиши државни чиновници и они су заједно са кнезом Милошем положили заклетву 27. фебруара 1839. године. Промена на престоу Србије 1858. године, када је одлуком Светоандрејске скупштине за кнеза проглашен Милош Обреновић, промењена је 15. марта 1859. године саветничка заклетва: *Ја Н.Н. ступајући у званије Члена Совјета Земаљског, заклињем се Свемогућим Богом, на светом крсту и евангелију, да ћу владајућем Књазу Н.Н. веран бити; да ћу задобивена права мога отечества свето чувати, и у свима мојим делима само корист и напредак Србије пред очима имати. Тако ми Господ Бог помогао, и тако могао о томе дати одговора на његовом страшном суду.*⁶⁴

Закон о Народној скупштини из 1861. године уредио је да се народни посланици заклињу пред министром унутрашњих дела, и „да ће у саветовању и давању гласа само благо отечества и, ако је Књаз сазвао скупштину, право Књаза пред очима имати.”⁶⁵ То што су се народни посланици заклињали пред министром полиције, речито сведочи о нивоу парламентаризма у Србији у то време. Када је Уставом из 1869. Народна скупштина добила већу улогу у законодавству у уставним одредбама нашао се и пропис заклетве народних посланика.⁶⁶ Уставом из 1888. године, чланом 107. нормирана је заклетва посланика, која је примењивана до промене устава 1894. када је враћена заклетва предвиђена Намесничким уставом.⁶⁷ Уставом из 1901. и Законом о пословном раду

⁶⁴ *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству србском*, XII, Београд 1859, 35-36.

⁶⁵ *Зборник закона и уредаба*, издани у Књажеству Србији, XIV, Београд 1862, 143-144.

⁶⁶ *Заклињем се јединим Богом, и свим што ми је по закону најсветије и на овом свету најмилије, да ћу устав верно чувати, и да ћу при мојим предлозима и гласању опште добро Књаза и народа, по мојој души и моме знању непрестано пред очима имати. И како ово испунио, онако ми Бог помогао и овога и онога света* (*Зборник закона и уредба издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1869*, Београд 1869, 58).

⁶⁷ *Ја (име) заклињем се јединим Богом и свим што ми је по закону најсветије и на овоме свету најмилије, да ћу Устав верно чувати, и да ћу у своме посланичком раду опште добро Краља и народа, по мојој души и мојем знању непрестано пред очима имати. И како ово испунио, онако ми Бог помогао и овога и онога света* (*Устави Кнежевине и Краљевине Србије*, 141).

Народног представништва из 1902. године за чланове Сената и Народне скупштине прописана је следећа заклетва: *Ја (име и презиме) заклињем се јединим Богом да ћу Устав верно чувати, и да ћу при саветовању и гласању само опште добро Краља и народа у виду имати. И како ово испунио будем, тако ми Бог помогао овога и онога света.*⁶⁸

* * *

Заклетва је, поред заставе, грба и химне, имала важно место у државној идеологији Србије у 19. веку, о чему сведоче Устави Кнежевине/Краљевине Србије с бројним одредбама о владарској, чиновничкој и војничкој заклетви, као и закони и прописи којима је уређено то питање. Поникла из средњовековне државне традиције, српског обичајног права, као и устаљене праксе у европским државама, заклетва у Србији, почев од 1838. године, законски је брижљиво уређивана. Чиновничка заклетва, одражавала је, међутим, тренутне политичке околности, иако је постојала тенденција да се пропише универзална заклетва, која неће бити подложна променама због политичких и династијских разлога, што је, на крају, учињено 1864. Распрострањеност примењивања заклетве у Србији у 19. веку показује како је код чиновништва свесно негован култ државе и династије. Чиновници су заклетву полагали ступањем на дужност и приликом промене владара на престолу. Осим на верност владару, заклињали су се на поштовање Устава, претпостављених, на чување службене тајне итд. Сматрало се да је заклињање на хришћанске светиње морално обавезујуће да код чиновника учврсти поданичку верност и службеничку прилежност. Смена династије у Србији (1842, 1858. и 1903) по правилу доводила је до отпуштања чиновника из државне службе. У тим збивањима, било је чиновника који су, држећи се положене заклетве претходном владару, остајали радије без службе, него што су били спремни да прекрше једном положену заклетву. Било је, наравно, и оних других, који су олако прелазили преко дате заклетве. Култ чиновничке заклетве негован је у Србији до 1944/5. године, када је нова власт укинула ту обавезу, што је један у низу примера револуционарног раскидања државне традиције Србије и Краљевине Југославије после Другог светског рата.

⁶⁸ *Устави Кнежевине и Краљевине*, 178; *Зборник закона и уредаба и уредбени закона*, 57, Београд 1904, 355-356.

Заклетва краља Петра I Карађорђевића (Народна библиотека Србије, Београд, Рг 1157)

Radomir J. Popović

**THE ROYAL AND OFFICIALS OATH IN SERBIA
IN THE 19TH CENTURY**

Summary

The rulers of Modern Serbia took an oath at the very beginning of their reign, and few of them did it several times. The form of the royal oath was prescribed by the Constitutions of the Principality of Serbia as well as by the Constitutions of Kingdom of Serbia (1835, 1838, 1869, 1888, 1901 and 1903). Serbian sovereigns mainly took their oath to the constitution, to preservation of national integrity and to respect of „people’s rights.“ Besides the ruler, the members of the regency as well took an oath. State’s officials oath in the 19th century Serbia is directly related to the constitutional and administrative organization of the country, which was systematically regulated since 1838. The principle of the tripartite division of power, which is represented in the constitutions (the legislative, judicial and executive), reflected itself in the form of an oath, which was taken by representatives of these branches of government. During the 19th century, several different oaths were customized for „administrative officials“, i.e. civil servants, for judges and for the representatives of legislative authorities such as counselors, MPs and senators. In the second half of the 19th century, Serbian kings, ministers, MPs, judges, senior and junior civil servants of the central and local government’s, military officers, elementary school teachers, high school teachers as well as professors at the University (Velika Škola), have been taking the oath. This fact represents an apparent indication that the cult of the state was cultivated by the form of an oath.

Key words: oath, Prince, King, ruler, officials, Serbia, 19. century.

Чланак примљен: 10. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Милан КУТЛЕШИЋ
Историјски институт
Београд

ПРЕОКРЕТ У ПОЛИТИЦИ ЛОРДА ПАЛМЕРСТОНА ПРЕМА РУСИЈИ И ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ (1827-1833)*

Апстракт: Лорд Палмерстон је у периоду од 1830. до 1865. године деловао или као министар спољних послова или као премијер Велике Британије, уз кратке прекиде док је био у опозицији. Оснивач је једног политичког правца британске спољне политике, а основни постулат те политике био је очување Османског царства и борба против оних који су доводили у питање његов опстанак. Главни супарник у испуњењу његових циљева била је у Русија. У овом чланку покушаћемо да представимо како је дошло до изградње оваквих ставова, с обзиром на то да је Палмерстон претходно био ватрени присталица самосталне грчке државе, противник османске политике и предани савезник руске политике.

Кључне речи: Палмерстон, Николај I, султан, Мехмед Али, Грчка револуција, Османско царство

Догађај који је узбуркао духове у целој Европи двадесетих година деветнаестог века и који је означио почетак краја система који је успостављен на Бечком конгресу, и Свете алијансе уопште, јесте устанак Грка против власти Османлија који је започео 1821. године. Дешавања у Грчкој су имала велики одјек на Старом континенту и довела су до тога да велике силе уђу у отворен сукоб међу собом, што због саме идеје

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

револуције, што због блискоисточне политике и интереса. Лорд Палмерстон се налазио у групи људи који су подржавали Грке и критиковали власт султана. Највећег савезника своје политике налазио је у руском цару Николају I, као владару који ће донети слободу Грцима. Са друге стране, одређени политички кругови британског друштва зазирали су од политике руског цара, сматрајући га главном претњом интересима британске спољне политике. Палмерстонов политички пут био је такав да је доласком на место министра спољних послова из корена променио своје политичке ставове. Палмерстон је оснивач једног политичког правца британске спољне политике, а основни постулат те политике био је очување Османског царства и борба против оних који су доводили у питање његов опстанак. Османско царство је требало да служи као брана руском надирању у источно Средоземље што је било од виталног значаја за Британију, јер је тај простор био најкраћи пут до Индије. Индија је за Британију имала изузетан значај, јер је била главни извор снабдевања сировинама. Одлуке за које се залагао, које је доносио и иза којих је чврсто стајао биле су кључне по развој догађаја на простору Османског царства, с обзиром на то да је у периоду од 1830. до 1865. година боравио на функцији или министра спољних послова или премијера Велике Британије. Задатак овог рада је да представи Палмерстонова убеђења и схватања кроз више политичких догађаја, околности које су утицале на формирање његових ставова и које су довеле до тако наглог заокрета према Русији и Османском царству.¹ Колико је овакав османофилски став оставио трага на развој британске спољне политике најбоље се одразило

¹ Не можемо рећи да су тему овог рада обрађивали историчари, али је о самој личности и делу лорда Палмерстона литература бројна: J. Ridley, *Lord Palmerston*, London 1972; Ch. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841. Britain, the liberal movement and the Eastern Question I-II*, London 1969; D. Brown, *Palmerston: A Biography*, New Hampshire 2010; P. Ziegler, *Palmerston (British history in perspective)*, Hampshire 2002; M. E. Chamberlain, *Lord Palmerston (Political portraits)*, Cardiff 1987; L. C. Sanders, *Life of viscount Palmerston*, Charleston 2008; David Steele, *Temple, Henry John, third Viscount Palmerston (1784-1865)*, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford 2004 [<http://oxforddnb.com/view/article/27112>]; Ch. Webster, *Urquhart, Ponsonby and Palmerston*, *The English Historical Review*, Vol. 62, No. 244 (1947), 327-351; F. S. Rodkey, *The Views of Palmerston and Meternich on the Eastern Question in 1834*, *The English Historical Review*, Vol. 45, No. 180 (1930), 627-640; Исто, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841*, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4 (1929), 570-593; Исто, *Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841: Part II, 1839-1841*, *The Journal of Modern History*, Vol. 2, No. 2 (1930), 193-225.

на Берлинском конгресу у ставовима које је заступао његов политички следбеник, конзервативац Бенџамин Дизраели.²

Хенри Џон Темпл, трећи виконт од Палмерстона, потицао је из старе енглеске племићке породице. Родио се 1784. године. Опредељење његове породице за политику торијевске странке навело је младог Палмерстона да се и он политички определи за ту политичку струју. У јануару 1806. године на место новог премијера дошао је војвода Портланд. У новој влади било је места и за Палмерстона који је виђен на функцији једног од млађих лордова адмиралитета. Године 1809, у влади Спенсера Персивала, Палмерстон добија место у секретаријату рата и на том месту је службовао наредних 18 година. По избијању устанка у Грчкој његове симпатије су биле на страни Грка, али водеће европске силе нису гледале са симпатијама на грчке устанике.

Преокрет у европској политици.

Палмерстон по први пут у влади

На самој политичкој сцени Европе долази до промене у корист устаника. У Француској је умро краљ Луј XVIII и наследио га је брат, гроф од Артоа, као Шарл X. Нови краљ је био велики хеленофил и још већи хришћанин и никако није могао да стане на страну нехришћана (Османлија) насупрот хришћанима (Грцима). Најважнији догађај по даљи развој ситуације била је промена на престолу у Русији, где је умро цар Александар I, а на његово место је дошао његов најмлађи брат Николај I, који ће се показати као далеко већи и спретнији играч у шаховској партији европске политике. Метерних је на разне начине успевао да Александра I омете у намери да се умеша у грчко-турски сукоб, али се нови цар показао као непоколебљив. Николај I није био творац Свете алијансе и стога није имао личну обавезу да се усаглашава са Аустријом по питању доношења спољнополитичких одлука.³ Тада долази до приближавања Британије и Русије и 4. априла 1826. године у Санкт Петербургу две силе потписују споразум о заједничком деловању, где су се обавезале да посредују између зараћених страна. Француска им се придружила 6. јула

² Палмерстон је највећи део своје политичке каријере провео као виговац, а о делатности Бенџамина Дизраелија погледати у М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.

³ Ф. Л.. Форд, *Европа у доба револуција 1780-1830*, Београд 2005, 324.

1827. године⁴ и тада је склопљен Лондонски споразум којим је потврђено посредовање у рату.

У сенци ових догађаја долази до промена и на британској политичкој сцени. У фебруару 1827. године лорд Ливерпул је доживео срчани удар и више није био способан да води владу. Краљ Џорџ IV се одлучио да за то место предложи Џорџа Канинга. Његови конкуренти, војвода Велингтон и Роберт Пил, нису испуњавали све услове. Велингтон се компромитовао у краљевим очима, јер је прихватио да буде нови начелник генералштаба на сам дан смрти војводе од Јорка (фебруар 1827. године), дотадашњег начелника генералштаба, док је Роберт Пил сматран превише младим за ту функцију. Са друге стране, Канинг је уживао велику популарност због својих ставова и краљ је желео да стекне симпатије народа, да би га супротставио аристократији која је желела да монополизује учешће у влади.⁵

Канинг је ступио на дужност 10. априла 1827. године и то је довело до цепања торијевске странке. Конзервативни торијевци нису желели да учествују у влади и Велингтон, Пил и Елдон одлазе у опозицију. Палмерстон, Хаскисон, лорд Дадли, Годерич и Грант остају уз Канинга и тако формално настаје посебно политичко крило, названо канинговци, по своме вођи. У владу су тада ушли и неки виговци, као на пример Вилем Лемб (лорд Мелбурн) и Џорџ Тирни.⁶ Канинг је понудио Палмерстону место министра финансија у својој влади, али је морао да повуче ту понуду због краља Џорџа IV који није волео Палмерстона. Договорено је да Палмерстон остане на функцији ратног секретара, али и да буде члан кабинета.⁷ Тако Палмерстон, после 26 година учешћа на политичкој сцени, у четрдесет трећој години живота постаје члан владе. Ни сам Канинг није био велики поштовалац Палмерстона, али било му је добро да га има уз себе, поготово у ситуацији када га је напустио велики број торијеваца. И заиста, ко би могао да га криви? Палмерстон је био на истој функцији годинама, а чинило се да се ништа неће ни променити по том питању. Није имао репутацију доброг говорника, што је јако битно за продорност у политичком животу парламентарних држава. То и није могао да покаже из простог разлога што то његова функција и није

⁴ Wellington Papers, 1/907/3, копија уговора између Русије и Велике Британије од 4. априла 1826. године и споразум између Русије, Велике Британије и Француске од 6. јула 1827. године, <http://www.archives.soton.ac.uk/wellington> (у даљем тексту WP).

⁵ A. Briggs, *The Age of Improvement 1783-1867*, London 1966, 223-225.

⁶ Исто, 226-227.

⁷ J. Ridley, *нав. дело*, 129.

превише захтевала. И даље се на њега, углавном, гледало као на владиног функционера који је ту највише због свог племићког порекла и који највећи углед има међу лондонским дамама.

И Канингу се, међутим, ближио крај. На сахрани војводе од Јорка, у фебруару 1827. године, прехладио се и, како је време одмицало, здравље му се погоршавало. Умро је 8. августа 1827. године.⁸ Канинг је од свих британских премијера најмање времена провео на тој функцији – 119 дана.

Расплет грчко-османског сукоба.

Палмерстоново филхеленство и сукоб са Велингтоном

На место Канинга, краљ је за премијера предложио лорда Годерича, који је као и његов претходник понудио Палмерстону место министра финансија, али је, такође, морао да повуче своју понуду због противљења краља Џорџа IV. Годерич није био тако јак и истакнут појединац као Канинг. Имао је мањак харизме и ауторитета, а и здравствено стање му није било на завидном нивоу. Са таквим карактеристикама није могао дуго да одржи на окупу владу која је била на удару и торијевске и виговске опозиције. У јануару 1828. године краљ га је разрешио дужности и на место премијера позвао војводу Велингтона.⁹

У међувремену, у периоду док је Годерич обављао дужност премијера, одиграо се један догађај који се показао као пресудан за стицање грчке независности. Годерич је деловао у складу са Лондонским споразумом и заједничка британско-француско-руска флотила допловила је до Пелопонеза под вођством британског адмирала Кодрингтона. Наредба је била да присиле Ибрахим-пашу да обустави даље операције, да се примири и сачека резултате преговора великих сила. Са усидреном флотом Ибрахим-паше код Наварина, 20. октобра 1827. године, Кодрингтон је добио обавештење о непријатељском деловању турске морнарице. Стари морски вук, ветеран са Трафалгара и ученик славног Нелсона, није оклевао када су такве ствари у питању. Издао је наређење за муњевиту акцију и савезничка флота се као тајфун обрушила на османску и у року од три сата целу је уништила. Ибрахим-паша, који није знао шта га је снашло, успео је да сачува неколико бродова (боље речено, савезници су их поштедели разарања) и отпловио је са Пелопонеза да се никад више не

⁸ Исто, 133.

⁹ Исто, 134.

врати. Грчка независност је била ближе него икада, највише захваљујући сплету невероватних околности.¹⁰

Велингтон је дошао на место премијера јануара 1828. године и затекао је ситуацију коју није желео, али са којом је морао да се носи. Морао је, прво, да некако склопи владу. Увидео је да би торијевска влада имала већу стабилност наспрам виговске опозиције ако би уз себе имала и канинговце и тако поново долази до зближавања некадашњих страна-чких колега. Канинговци су поставили услов да њихови чланови задрже дотадашња министарска места или да добију нова министарска постављења и да питање католичке еманципације, које је тада било актуелно, уђе у оптицај. Велингтон је пристао направивши компромис тако што је искључио лорда Елдона из владе, али се показало да оваква влада са таквим премијером не може да буде дугог века. Велингтон је, ипак, био војничина која је своје министре третирао као потчињене у војсци, а не као равноправне саговорнике. Канинговцима је било тешко да се на то навикну, поготово што су сви стасали у влади флексибилног и толерантног премијера какав што је био лорд Ливерпул.¹¹

Разлике су биле више него очигледне, и по питању унутрашње и по питању спољне политике. Велингтон се противио и католичкој еманципацији и изборној реформи, на чему су канинговци инсистирали.

Што се тиче спољне политике, канинговци су подржавали Грке, док су Велингтонови торијевци тврдили да, бранећи Турке и султана, бране принципе легитимизма и традиционалног друштвеног поретка.¹² Пошто се догодио Наварин, Велингтон је одлучио да Британију повуче из учешћа у грчко-турском сукобу, оставивши простор за деловање руском цару Николају I, који ништа лепше није могао да пожели. Велингтон је, штавише, подбадао султана против Грка. То је Махмуда II осмелило да заузме чвршћи став према Русима и одбаци Акерманску конвенцију из 1826. године, што су Руси искористили и објавили му рат.¹³

Најжешћег противника због своје антигрчке и антируске политике Велингтон је имао у Палмерстону. Палмерстон је размишљао и деловао у духу Канингове политике двадесетих година деветнаестог века, само са много више идеалистичких побуда него што је Канинг то себи дозвољавао.

¹⁰ A. Briggs, *нав. дело*, 349; L. S. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 274; Ф. Форд, *нав. дело*, 325.

¹¹ A. Briggs, *нав. дело*, 228.; J. Ridley, *нав. дело*, 134.

¹² М. Ковић, *нав. дело*, 34.

¹³ А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе. Од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, Београд 1933, 406-407.

Канинг је, ипак, све то радио у складу са британским интересима. Палмерстон је грчко-турски сукоб видео као борбу слободног народа против оријенталног деспотизма.¹⁴ Ово његово гледиште свакако је и резултат класичног образовања коме је био подвргнут. Љубав према јунацима античке Грчке је као последицу имала приврженост и одлучност у стварању модерне грчке државе.

Све је било очигледније да канинговци не могу да се одрже у влади где су разлике суштинске, а ниво толеранције међу министрима на ниском нивоу. После оштре полемике у којој је Велингтон оптужио Хаскисона и Палмерстона за побуну у влади, Хаскисон је понудио оставку на место министра, што је Велингтон оберучке прихватио. Следећи пример свог најистакнутијег члана, остали канинговци заједнички су иступили из владе у мају 1828. године.¹⁵

Филхелен и русофил

Нашавши се у опозицији, први пут после 21 године вршења дужности у служби владе, Палмерстон се нашао у положају који му је био више него стран, али у коме ће се одлично снаћи и уздићи себе до висина, за које је, наравно, сматрао да су му одувек и припадале.

Палмерстон се предано залагао за грчку независност и свесрдно је подржавао руску политику на Балкану. Велингтона је оптуживао да је у међународну политику унео и личну нетрпељивост коју је имао према кнегињи Ливен. Велингтон је, по Палмерстону, подлегао утицају госпођа Арбутнот и Џерзи, које су имале своје нерашчишћене рачуне са супругом руског амбасадора. Још док је био у влади, Палмерстон је преко свог брата Виљема, за кога је издејствовао место отправника послова у британској амбасади у Санкт Петербургу, слао сигнале руским званичницима да Велингтонова политика нема тако чврсту потпору ни у влади, а камоли у опозицији.¹⁶

О његовом филхеленству најбоље нам сведочи писмо које је, још као министар, упутио Велингтону 6. априла 1828. године. Ту је указивао на пропусте из Лондонског уговора, по коме је Грцима гарантована аутономија под сизеренством султана, али је, исто тако, остављено доста простора султану за ометање развоја младе грчке државе. Споразум је предвиђао да Грци сами себи изаберу председника владе, али да Турци имају право вета ако им се не свиди личност на том месту. Палмерстон је

¹⁴ J. Ridley, нав. дело, 136.

¹⁵ Исто, 139-140.

¹⁶ Исто, 136.

доживљавао Јоаниса Каподистрију као најбољег за ту функцију и прибојавао се да ће Турци злоупотребити своје право вета да не би дозволили најспособнијима да дођу на место највеће одговорности. Сматрао је да треба наћи компромис по коме султан не сме да се меша у одлуке које донесу Грци унутар својих граница, али да би задржао формално сизеренство над њима. Порта би званично дала опуномоћење изабраном председнику владе, али Палмерстон им је саветовао да се не иде лично у Цариград, да новоизабрани председник владе не би доживео судбину српске делегације, која је у Цариграду провела “седам година у седам кула”.¹⁷ Велингтон је имао додатан разлог да буде неповерљив према Каподистрији јер је овај био бивши министар спољних послова Русије, док је то код Палмерстона само могла да буде предност више. Палмерстон се исто тако залагао за проширење грчке границе коју је Велингтон желео да сузи на простор Пелопонеза.¹⁸ Залагао се и за померање грчке границе на север, све до залива Волос и Арта. Његови аргументи су били да ако ће да постоји грчка држава, каква је то држава без Атине, Маратона, Термопила, Тебе, Платеје, Мисолонгија и свих других градова и области који су симболи грчке цивилизације. Мисолонги је имао посебно место у срцима Енглезе, с обзиром на то да је ту издахнуо њихов омиљени песник, романтичар Бајрон. За живота, Бајрон није подносио Палмерстона,¹⁹ али овоме није сметало да се после Бајронове смрти служи све већим симпатијама Енглезе за слободу Грка, добрим делом проистеклим из смрти песника бунтовника.

У међувремену, рат између Русије и Турске узео је маха. У години 1828. Турци су се добро држали и рат није ништа решио. Већ наредне године Руси остварују велики успех. У јануару 1829. године Палмерстон је посетио Париз и ту није пропустио прилику да се сусретне са руским амбасадором Поцо ди Боргом, са којим је водио дуг разговор о ситуацији на Балкану.²⁰ У јуну 1829. године руски генерал Дибич је извојевао победу код Куликова, близу ушћа Дунава, и кренуо је са својом војском на југ. Дошао је до Једрена и заузео га 20. августа 1829. године. Султан Махмуд II био је у паници, јер су Руси били недалеко од Цариграда. Мир се хтео по сваку цену и у Једрену је 14. септембра 1829. године склопљен уговор

¹⁷ WP, 1/926/9, лорд Палмерстон-војвода Велингтон, Бродлендс, 6. април 1828. године.

¹⁸ WP, 1/921/13, лорд Батхрст-војвода Велингтон, Лондон, 5. март 1828. године. Лорд Батхрст је био министар у Велингтоновој влади. Говори о Палмерстону као великом поборнику проширења грчке границе на север.

¹⁹ J. Ridley, *нав. дело*, 76.

²⁰ Исто, 146.

који је требало да обезбеди ступање мира на снагу. Султан је морао да испуни своје обавезе према Влашкој, Молдавији, Грчкој и Србији и омогући слободну пловидбу руским бродовима, као и свим силама са којима Русија није у рату, мореузима и Црним морем.²¹

Једренским уговором руски утицај на судбину Османског царства значајно је порастао, што је почело да изазива знатну бојазан од руске политике међу енглеском управљачком елитом, али не и код Палмерстона, који је и даље остао привржен поборник руске политике на Балкану.

***Палмерстонов долазак на место министра спољних послова.
Истрајност у русофилији и после Једренског мира***

Као опозиционар, Палмерстон је са својим канинговским саборцима био у више него незавидној ситуацији. Са једне стране била је торијевска влада која их је гледала као прикривене пропагаторе виговских идеја, док су их виговци посматрали с неповерењем. С обзиром на то да су канинговци били вишегодишњи министри торијевске владе, да је Годерич био творац омрзнутог Закона о жити и да су учествовали у репресалијама над радницима, нису могли ни да очекују бољи третман код виговаца.

Палмерстону је опозициони стаж добро користио јер се као опозициони посланик истакао по својим оштрим наступима против владе и тако стекао углед доброг говорника, као и симпатије других опозиционара. У марту 1829. године говорио је у прилог католичке еманципације,²² која је тада била главно питање унутрашње политике, будући да су у Ирској избијали нереди због дискриминације и политичке обесправљености. Веллингтон је био принуђен да, ради мира у земљи и смиривања ситуације, 1829. године донесе закон којим се укида забрана вршења јавне службе онима који не прихвате причешће англиканске цркве. Палмерстон је био прави Енглец у души и Англиканску цркву апсолутно је доживљавао као доминантну у Британији, али је на одговорној државној позицији радије желео да види способног католика него неспособног англиканца. Овде можемо запазити његову прагматичност у решавању важних државних проблема. Добробит отаџбине увек је на првом месту, а лични афинитети се стављају у други план.

Што се тиче спољне политике, Палмерстон се истицао као велики поборник либерализма. У говору 1. јуна 1829. године жестоко се обрушио

²¹ А. Дебидур, нав. дело, 418-422.

²² J. Ridley, нав. дело, 142.

на владу због тога што је дозволила апсолутисти Дом Мигелу да у Португалији збаци краљицу Марију. Што се тиче Грчке, изнео је тезе о недопустивом скраћивању граница Грчке, коју влада жели да остави без историјских места и територија. Замерао је влади која се, уместо да буде предводник идеја слободе, ставља на страну људи као што су султан Махмуд II, Дом Мигел, Метерних и Фердинанд VII.²³ Није му било необично што је у својим слободарским идејама савезника налазио у руском цару Николају I, за кога се никако не може рећи да је био поборник либералних идеја. Штавише, европски либерализам није могао да има одлучнијег противника.

Година 1830. била је бурна, како за Британију, тако и за Европу. У фебруару је у Лондону одржана конференција и закључен је протокол којим је Грчка проглашена за независну краљевину под гаранцијама три савезничке силе.²⁴ У јулу је у Француској дошло до преврата. Збачен је режим династије Бурбона и успостављена је уставна монархија под династијом Орлеана. Метерних, цар Николај I и Велингтон нису се супроставили новој власти уз упозорење да револуцију задржи у границама сопствене државе.

Палмерстон је био одушевљен догађајима у Француској које је доживљавао као победу принципа из 1688. године. Надао се да ће то довести до отрежњења код Велингтона, који ће бити приморан да промени своју политику према Португалији и Грчкој.²⁵ Велингтон није био дирнут дешавањима са друге стране Ламанша и остао је доследан својој политици.

У јуну умире краљ Џорџ IV, а наслеђује га млађи брат Виљем IV. Смрт монарха доводи до нових избора и виговци освајају велики број места у парламенту. Да би се одржао на власти, Велингтону је била потребна подршка канинговаца, али ствари се нису одвијале позитивно по њега. Главна спона између канинговаца и торијеваца био је Хаскисон. На свечаном отварању пруге Манчестер-Ливерпул, Хаскисон је подлетео под воз и настрадао.²⁶

Велингтон је желео да види Палмерстона у својој влади. Покушао је преко Едварда Херберта (виконта Клајва) да утиче на Палмерстона, знајући да су Клајв и Палмерстон дугогодишњи пријатељи. У писму Клајву, Велингтон се распитује да ли би Палмерстон био расположен да

²³ Исто, 143-145.

²⁴ L. S. Stavrianos, *нав. дело*, 276.

²⁵ J. Ridley, *нав. дело*, 147-148.

²⁶ Исто, 149.

уђе у владу, напомињући да је одувек гајио пријатељска осећања према њему, без обзира на околности које су довеле до Палмерстоновог напуштања владе.²⁷

Палмерстон није пожурио да прихвати ову понуду. Као одговор Клајву наводи да дубоко уважава војводу Велингтона и да његова политичка неслагања са војводом нису никада прерасла у личну нетрпељивост. Ипак, узимајући у обзир више околности, осећа обавезу да каже да не може он сам да ступи у службу Његовог величанства,²⁸ мислећи притом и на друге канинговце.

Пошто је Палмерстон био одлучан у томе да гласа за изборну реформу, заједно са другим канинговцима, сарадња са Велингтоном више никако није долазила у обзир. Велингтон је био истрајан у супротстављању изборној реформи, па је против себе створио коалицију виговаца, канинговаца и радикала и никако није могао да формира владу.

Нови краљ Виљем IV није имао другог избора него да премијерско место понуди вођи виговаца, ерлу Чарлсу Греју. Греј никако није могао да буде премијер за време Џорџа IV који за то није хтео ни да чује, али су се ствари промениле.

У влади Чарлса Греја за Палмерстона се назирало место министра спољних послова. Једна од особа које су највише лобирале за такав след догађаја била је кнегиња Ливен, која је била интимна пријатељица Чарлса Греја. Сугерисала је да би таква одлука била добра за успостављање добрих односа између Санкт Петербурга и Лондона. Кнегиња Ливен је чак раније покушавала да убеди краља Џорџа IV да утиче на Велингтона и узме Палмерстона за министра спољних послова, али без успеха. Палмерстон је одлазио код кнегиње и молио је да ургира код Греја да га позове у владу.

Нема сумње да је за Русе Палмерстон био *persona grata* и да би, што се њих тиче, био идеалан креатор британске спољне политике, која би, по њиховој тадашњој процени, увек била усклађена са руским интересима. Греј се на крају и одлучио за Палмерстона због угледа који је уживао на руском двору, а и није желео да провоцира апсолутистичке дворе довођењем на место министра спољних послова неког виговца или радикала. Апсолутистички двореви били су узнемирени дешавањима у западној Европи. Јулска револуција у Француској и долазак виговаца на власт у Британији изазивали су код апсолутиста бојазан од поновног

²⁷ WP, 1/1143/65, војвода Велингтон-лорд Клајв, Лондон, 30. септембар 1830. године.

²⁸ WP, 1/1147/19, лорд Палмерстон-лорд Клајв, Бродлендс, 30. октобар 1830. године.

уздизања јакобинизма и скретања ка поновним сукобљавањима. Палмерстон је, као дугогодишњи торијевац, био прихватљиво решење.²⁹

***Први изазови у дипломатији: Белгија и Пољска.
Постојаност у русофилији***

Већ по ступању на дужност, Палмерстон је морао да се ухвати у коштац са проблемима који су узбуркали Европу. Главна преокупација европских дворова и влада била је ситуација са Белгијом. Тада је наступио Палмерстон који је тек био постављен за министра спољних послова и био је новина за европску и међународну политичку сцену. То му није нимало сметало да наметне своје ставове као најприкладније за решавање кризе. Као стари канинговац стао је на страну белгијских либерала и на Лондонској конференцији 1831. године zaloжио се за независну Белгију. За британске интересе није било на одмет да Европа добије још једну уставну монархију, али када је у фебруару 1831. године белгијска круна понуђена сину француског краља, запретио је ратом. Није смео да допусти превелико зближавање Белгије и Француске јер би то угрозило Британију. У новембру 1831. велике силе признају независну Белгију са краљем Леополдом од Сакс-Кобурга.³⁰ То је био први Палмерстонов тријумф на међународној политичкој сцени.

Један од догађаја за који можемо са правом рећи да је био тест за Палмерстонову русофилију, свакако је и устанак који је избио у Пољској у новембру 1830. године. Бечким конгресом створена је краљевина Пољска са руским царем као владарем. Заражени духом Јулске револуције, пољски националисти су успели да приморају руску армију да се повуче из Варшаве. Прогласили су независност и уједињење са Литванијом. На челу покрета било је крупно и ситно племство, тако да пољска револуција није добила шире размере народног покрета. Руски цар Николај I усредредио се на тај проблем, занемаривши револуционарну Белгију. Руска војска је успешно интервенисала у мају 1831. године и пољски револуционари су поражени код Остроленке. У септембру 1831. године Руси улазе у Варшаву и долази до немилосрдног обрачуна са побуњеницима.³¹

²⁹ J. Ridley, *нав. дело*, 149-151.

³⁰ Х. Хердер, *Европа у деветнаестом веку 1830-1880*, Београд 2003, 330-332.

³¹ Исто, 363-364.

У Британији је постојао знатан број људи који су одобравали пољски покрет за ослобођење. Палмерстон је врло опрезно приступио овој ситуацији. Иако је гајио симпатије за пољске либерали и њихове уставне захтеве, више од свега је желео да одржи добре односе са руским двором. Сматрао је да Британија не може много да учини за Пољаке, а може много да изгуби у односима са Русијом. Штавише, догађаји у Пољској су му добро послужили да искористи заокупљеност руског цара тим проблемом за решавање белгијског питања. Када је кнез Адам Чарторијски, председник привремене пољске владе, упутио писмо енглеском краљу Виљему IV, са намером да задобије симпатије за пољску ствар, Палмерстон се енергично супроставио том чину, јер би то значило признавање Пољака за ратујућу страну. Пољаци су били препуштени својој судбини. Знатан број Пољака избегао је у Француску и Британију, где су најугледнији од њих (пре свега Чарторијски) водили жестоку антируску кампању.³²

У случају са Пољацима можемо приметити код Палмерстона гашење оног политичког жара са којим је непоколебљиво бранио принципе либерализма и национализма у Европи (примери Грчке и Португала). То можемо посматрати и као политичку прагматичност. Лакше је било као опозициони посланик критиковати Велингтона због његових одлука, него као министар спољних послова преузети одговорност за критичну ситуацију у којој би се Британија нашла због поступака који су донесени под утиском емоција, а не рационалног расуђивања. Палмерстону је било јако битно да одржи добре односе са Русијом. У Доњем дому радикални представници жестоко су критиковали руског цара називајући га Атила Бич божији, због бруталности које су пратиле савлађивање побуне Пољака. Палмерстону се замерало што је преузео и отплату холандског дуга Русији, дуга који вуче корене још из ратова против Наполеона. Радикали су Палмерстона доживљавали као неког коме је примаран интерес Русије и називали су га алатком у руским рукама. Овакав вид полемисања наишао је на оштру реакцију дипломатског кора Аустрије, која се у страху од револуционарне плиме приближила аутократској Русији, и Русије.³³ Чињеница је да је Палмерстон Русију и даље видео као партнера, а не супарника у европској и светској политици. О томе нам говори и писмо које је упутио Стретфорду Канингу 20. фебруара 1832. године. У њему Палмерстон помиње да, иако се Русија, у том тренутку,

³² J. Ridley, 196-201.

³³ Исто, 214-217.

удаљила од Енглеске, верује да ће за кратко време и Русија и Аустрија ускладити корак са енглеском политиком.³⁴ Палмерстон је у сарадњи са Русијом успео да оствари и пројекат који га је и окренуо према подршци руској политици, а тицао се грчке државности.³⁵ Још у својим полемикама са Велингтоном, заложио се за проширење грчке границе на северу до залива Волос и Арта и за то се заложио и као министар спољних послова.³⁶ У октобру 1831. године убијен је Каподистрија и земља је запала у безвлашће. Силе савезнице које су и допринеле стварању грчке државе понудиле су грчку круну сину баварског краља, принцу Отону. Он је на то пристао, а султан је у јулу 1832. године признао независност Грчке као и северну границу на линији Волос-Арта.³⁷

Прве варнице са Русијом

У лето 1832. године британски амбасадор у Санкт Петербургу повукао се са своје позиције оставивши упражњено место. Палмерстон је одлучио да за новог амбасадора у Русији постави Стретфорда Канинга, са којим је био више него задовољан због његове успешне мисије коју је обавио у Цариграду, а тицала се разграничења грчке државе.

Оно што је био проблем је то што је Стретфорд Канинг у својој мисији оставио негативан утисак на руске преговараче, као неко ко је непоколебљив у ставовима које заступа и не одступа од свог мишљења. Поврх свега, руски цар Николај I није симпатисао Стретфорда Канинга још од времена када је овај био дипломата британске амбасаде у Санкт Петербургу десет година раније. Године 1823. дошло је и до свађе између

³⁴ Palmerston Papers, GC/CA/253, лорд Палмерстон- Стретфорд Канинг, Лондон, 20. фебруар 1832. године, <http://www.archives.soton.ac.uk/palmerston> (у даљем тексту РР).

³⁵ РР, GC/CA/252, лорд Палмерстон-Стретфорд Канинг, Лондон, 16. новембар 1831. године; Стретфорд Канинг је тада био опуномоћени амбасадор са специјалном мисијом у Цариграду, који је водио преговоре у име британске владе о разграничењу између Османског царства и будуће грчке државе. Палмерстон упућује Стретфорда Канинга да употреби све своје способности доброг преговарача да би преговори успели и да би Грчка добила независност у границама које јој припадају.

³⁶ РР, GC/CA/254, лорд Палмерстон-Стретфорд Канинг, Лондон, 7. март 1832. године. Палмерстон сугерише Стретфорду Канингу да буде непопустљив и да даље инсистира на северној граници Волос-Арта.

³⁷ L. S. Stavrianos, *нав. дело*, 276-277.

Стретфорда Канинга и Николаја, тада само млађег брата цара Александра. Све у свему, цар је одбио да прихвати Стретфорда Канинга као новог амбасадора.

Тада је у дипломатији важило правило да ниједан амбасадор не буде именован пре него што се држава у којој треба да врши своју дужност не прихвати његово именовање. Палмерстон није имао разумевање за ову праксу из разлога што је за добробит његове земље било да на најодговорнија места постави најспособније људе. Ако би тако свака држава стављала забрану како се њој свиди, тиме би могла да спречи да те функције обавља ико способан. Инсистирао је да постави Стретфорда Канинга, али цар за то није желео ни да чује. Тако су две силе кореспондирале приватном преписком, уместо званичним извештајима. С обзиром на то да Британија није имала амбасадора у Санкт Петербургу, цар је одлучио да повуче свог амбасадора из Лондона, кнеза Ливена. До повлачења Ливена чекало се до маја 1834. године. На његово место касније је дошао Поцо ди Борго.³⁸

Овај дипломатски инцидент показао је да Палмерстон, колико год да му је било стало до добрих односа са руским двором, није дозвољавао да личне симпатије меша са државним питањима.

Прва египатска криза (1832-1833).

Политички заокрет: од русофила до русофоба

Односи са Русијом су до 1832. године били, мада не блиски и идеални, на задовољавајућем нивоу. Палмерстон није осудио деловање Руса против Пољака, а са друге стране руски цар није ометао спровођење Палмерстонове политике према Белгији. Као да је постојала међусобна сагласност о узајамном незамерању. Догађај који је изазвао код Палмерстона заокрет према руској политици и приморао га да енергичније приступи решавању проблема везаних за Османско царство је сукоб османског султана са египатским пашом Мехмед Алијем.

Султан Махмуд II стрепео је од свог моћног вазала који је био незадовољан развојем ствари по питању грчке независности. Мехмед Али је био склопио уговор са султаном да интервенише против Грка, а да за узврат запоседне Крит и Пелопонез. С обзиром на то да му је флота уништена код Наварина 1827. године и да је остао без Пелопонеза,

³⁸ Ch. Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841. Britain, the Liberal movement and the Eastern Question I*, 73.

Мехмед Али је тражио надокнаду за своје губитке. Његова сенка полако је почела да се надвија над султаном-реформатором. Једренским споразумом из 1829. године Русија је султану наметнула неподношљиво велику ратну одштету, што је додатно оптеретило султана у консолидовању државе и војске. Мехмед Али је послао свога сина Ибрахима да заузме Сирију, као компензацију за неиспуњена султанова обећања. Као повод узео је понашање бунтовног Абдулах-паше у Сирији, а онда је затражио и управу над пашалуком Дамаск, који је обухватао сиријску област. Султан је увидео какве су намере египатског паше. Прогласио га је за бунтовника и кренуо је да тражи помоћ против свог непослушног вазала који се толико осилио да је угрозио власт и самог султана. Султан је био свестан да се налази у клинчу између Мехмед Алија и Руса, који су га држали у шасти и желео је да се из тог стиска ослободи. Увидео је да би га додатно уплитање Русије у унутардржавне проблеме још више гурнуло у зависност од силе која се показала више пута као најопаснији противник по интересе Османског царства. Махмуд II желео је да од Британије затражи помоћ и покушао је све да би је на то приволео.³⁹

Стретфорд Канинг писао је Палмерстону да султан гаји наду да ће му енглески краљ помоћи против побуњеника и издајника Мехмед Алија.⁴⁰ Махмуд II је затражио од британске владе да пошаље морнарицу према Александрији и запрети Мехмед Алију, али британска влада је остала нема на његове молбе. Палмерстон је био једини који је увидео прилику да Британија ојача свој утицај у том делу Европе, али није наишао на подршку и разумевање код других министара у влади. Као приоритет третирана је Белгија, коју још није признао њен некадашњи краљ, а сада само краљ Холандије, Виљем I, а и претио је војном интервенцијом. Белгија и Холандија су, ипак, толико близу, а Цариград и Александрија тако далеко. Исто тако, за министре је било важније унутрашње питање о изборној реформи, него спољна политика. Палмерстон је морао да изрази жаљење султану што не може да позитивно одговори на његове жеље. Касније је Палмерстон овај потез своје владе називао највећом погрешком коју је једна британска влада икада учинила по питању међународне политике.⁴¹

³⁹ J. Ridley, *нав. дело*, 221; *Историја Османског царства* (приредио Р. Мантран), Београд 2002, 540.

⁴⁰ PP, GC/CA/114, Стретфорд Канинг-лорд Палмерстон, Цариград, 26. октобар 1832. године. Стретфорд Канинг је још увек био на дужности амбасадора у Цариграду.

⁴¹ J. Ridley, *нав. дело*, 221-222.

Султан је покушао сам са својом војском да се супростави Мехмед Алијиној војсци под командом Ибрахим-паше, али је велики везир Решид-паша поражен код Коње 21. децембра 1832. године. Ибрахим-паша је, без отпора, продужио до Брусе и стигао надомак Босфора и Цариграда. Наилазио је и на подршку локалног муслиманског становништва, које се противило реформама и новинама које је уводио “султан- ђаур”, како су га називали.⁴² Видевши да му је престо доведен у питање, султан се тада окренуо Русији од које је недвосмислено затражио помоћ. Руси су одлучно реаговали, јер им никако није одговарало да оронулу османску државу замени нека друга са далеко способнијим владарима и организованијом војском.

Новопостављени амбасадор Британије у Цариграду, лорд Понсонби, заједно са својим француским колегом, жустро је протествовао због позивања Руса да интервенишу. На то им је турски министар спољних послова Реис Ефенди поетично одговорио: ”Дављеник се и за гују хвата”.⁴³ Понсонби је од почетка исказао неповерење према руској политици према Цариграду. Палмерстона је обавештавао о томе да чак сумња да су Руси охрабривали Мехмед Алија у његовим намерама и да је општа конфузија која влада у Османском царству део руске политичке игре, у којој би они хтели да извуку корист наметнувши се као заштитници султана. Такође, имао је наговештаје да Руси поткупљују султану најближе људе. Један од њих је био и Халил-паша (султанов зет), којег су убеђивали да подржи политику цара Николаја I, као свог заштитника.⁴⁴ Понсонби је streпео да ће Руси, ако постану заштитници султана, израсти у господаре над мореузима (Босфор и Дарданеле), што би их учинило и господарима Црног мора и земаља које то море окружују.⁴⁵ Ова последња слутња га је највише плашила и на то је Палмерстону особито скретао пажњу кроз цео период колико је трајала Прва египатска криза.⁴⁶ У фебруару 1833. године пред Цариградом се усидрила једна снажна руска ескадра. Ово је већ био аларм који је узбунио и Британију и Француску,

⁴² В. Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1928, 116.

⁴³ L. S. Savgijanos, *нав. дело*, 291.

⁴⁴ РР, GC/PO/133, лорд Понсонби-лорд Палмерстон, Цариград, 10. јануар 1833. године.

⁴⁵ Исто, 137, лорд Понсонби-лорд Палмерстон, Цариград, 30. јануар 1833. године.

⁴⁶ Исто, 142, лорд Понсонби-лорд Палмерстон, Цариград, 14. мај 1833. године. Наводи да Русима не сме да буде дозвољено да сами постану ауторитет над Османским царством.

које су почеле да врше притисак на султана да се Руси повуку. Цар Николај I одбацио је ту могућност све док се Ибрахим-паша не повуче из Мале Азије. До тога долази споразумом у Кутаји 8. априла 1833. године. Султан је морао да препусти Мехмед Алију Сирију (пашалук Дамаск) и област Адане (југоисточни део Мале Азије).⁴⁷

Све ово је и те како утицало на Палмерстона који никако себи, а ни својим колегама министрима, није могао да опрости што британска влада још у октобру 1832. године није пристала да интервенише у корист султана. Последица тог немара била је да се султан потпуно окренуо Русима као савезницима. С обзиром на то да су са једне стране стајали султан и Руси, а са друге Мехмед Али и муслимански живаљ Османског царства, Палмерстон се носио мишљу о томе да Енглеска и Француска убудуће потпомогну Египат, као будућу тачку отпора нескривених, мада порицаних, амбициозних намера Русије.⁴⁸ Из овога се може видети да Палмерстон на Русију гледа као на конкурента, на силу која угрожава британске интересе и да треба проналазити начине и средства да би јој се Британија супротставила. Врло кратко га је држала мисао о подршци Мехмед Алију, али је то брзо напустио с обзиром на то да је на египатског пашу гледао као на продужену руку француске политике и француских интереса. Био је незадовољан што је паша задобио Адану, али се тешио да је, тако бар, дошло до мира. У супротном, са наставком рата, Руси би искористили прилику да увећају број својих трупа и на европском и на азијском делу Османске царевине. Прибојавао се да Руси не наговоре цара на наставак рата и желео је да руске трупе што пре напусте територије Османлија.⁴⁹

Кап која је прелила чашу у руско-британским односима био је споразум склопљен 8. јула 1833. године у Ункјар-Искелесију између Русије и Османског царства. Споразум је склопљен на осам година. Кључне одредбе уговора биле су да ће пролаз кроз мореузе бити затворен за све ратне бродове страних сила и да ће две силе да консултују једна другу у доношењу спољнополитичких одлука. То је значило да ће ослабљена Турска бити потпуно под утицајем снажне Русије. Бродовима западних сила неће бити омогућено да уђу у Црно море, а Руси су имали могућност да продру у Средоземље. О садржају овог уговора лорд Понсонби сазнао

⁴⁷ L. S. Stavrijanos, *нав. дело*, 291.

⁴⁸ PP, GC/CA/259, лорд Палмерстон-Стретфорд Канинг, Лондон, 24. мај 1833. године. Стретфорд Канинг је тада био специјално опуномоћени амбасадор са мисијом у Шпанији.

⁴⁹ PP, GC/CA/57, лорд Палмерстон-потпуковник Патрик Кембел, Лондон, 1. јун 1833. године. Кембел је тада вршио дужност конзула у Александрији.

је преко својих доушника.⁵⁰ О томе је обавестио Палмерстона, али проблем је био у томе што је прошло месец дана од дана када је Понсонби сазнао садржај уговора, до тренутка када је Палмерстон дошао до те информације.⁵¹

По завршетку Прве египатске кризе Палмерстон је схватао да је успостављени однос султан-египатски паша неодржив и неприродан и да неће бити дуговечан, али да је на Енглеској да одложи сваку промену што је дуже могуће. Када дође тренутак, Енглеска треба да следи политику која ће јој највише одговарати у том тренутку.⁵² Палмерстон је био бесан на Русе због одредаба из уговора склопљеног у Ункјар-Искелесију. Један од разлога свакако је био и тај што је у истој недељи када је склопљен руско-турски споразум он био тај који је бранио руску политику у Доњем дому од напада радикалних посланика, изразивши уверење да ће руске трупе убрзо напустити турске земље. Чак је и 24. августа поново у Доњем дому бранио Русију, вероватно зато што му и сујета није дозвољавала да призна пред другима да није био у праву што се тиче пријатељских намера Русије и да су га Руси изиграли. Са друге стране, наредио је Понсонбију да ургира код султана да одбије ратификацију уговора, али безуспешно. Преостало му је само да упути снажан протест руском и турском двору.⁵³ Догађај који је довео до још већег удаљавања од Русије био је споразум који су склопили руски цар, пруски краљ и аустријски цар у Минхенгрецу⁵⁴ (северна Чешка) у септембру 1833. године. Ту су три конзервативне силе гарантовале једна другој интегритет Османског царства, али су прокламовале и принцип интервенције против револуције у европским земљама.⁵⁵ Са друге стране, долази до приближавања уставних монархија и у Лондону се 22. априла 1834. године постиже договор о стварању Четворног споразума између Британије, Француске, Шпаније и Португалије.⁵⁶ Овај савез уставних монархија требало је да

⁵⁰ PP, GC/PO/147, лорд Понсонби-лорд Палмерстон, Цариград, 8. јун 1833. године. Обавештава Палмерстона да ће сазнати више о уговору који треба да склопе Руси и Турци; J. Ridley, *нав. дело*, 222.

⁵¹ Исто, 149, лорд Понсонби-лорд Палмерстон, Цариград, 19. јун 1833. године. Помиње споразум који треба да буде склопљен и предлаже да Енглеска и Француска исто тако склопе споразум са Османлијама.

⁵² PP, GC/CA/61, лорд Палмерстон-потпуковник Патрик Кембел, Лондон, 29. септембар 1834. године.

⁵³ J. Ridley, *нав. дело*, 222-224.

⁵⁴ То место се данас зове Мнихово Храдиште.

⁵⁵ Ћ. Попов, *Грађанска Европа (1770-1871)* II, Нови Сад 1989, 195, 201.

⁵⁶ Ћ. Попов, *нав. дело*, 196; J. Ridley, *нав. дело*, 225-247.

буде противтежа апсолутистима, али није био дуговечан из простог разлога што није постојала спона која би га држала, јер се ни савез апсолутиста није показао као дуговечан и делотворан.

Што се тиче саме политике према Османском царству, Палмерстон је покренуо широку дипломатску и обавештајну активност на простору Блиског истока и Балкана као једну од мера против Русије и ширења руског утицаја на том простору.⁵⁷ Другу египатску кризу (1839-1841) је искористио да би умањио утицај египатског паше, као и опадање британског утицаја на Османско царство. Резултат тога је Дарданелски споразум склопљен 1841. године којим је договорено затварање мореуза за ратне бродове свих сила у време док се османска држава налази у миру. Тако је Османско царство обухваћено европским јавним правом, а споразум из Ункјар-Искелесија је престао да важи. Врхунац Палмерстонове борбе против Русије највише се исказао у Кримском рату (1854-1856), када је утицај Русије на Османско царство знатно умањен и стављен у истоветан положај са другим европским силама.

⁵⁷ М. Ковић, *нав. дело*, 74.

Milan Kutlešić

**REVERSAL IN POLITICS OF LORD PALMERSTON TOWARDS
RUSSIA AND OTTOMAN EMPIRE (1827-1833)**

Summary

During his stay in the office of British Minister of Foreign Affairs in the fourth decade of nineteenth century, Palmerston directed British foreign policy towards the defense of the Ottoman Empire from those who threatened his existence. It was a vital British interest, because the Ottoman Empire was an obstacle to further advance of Russia to the south, to the eastern Mediterranean. Eastern Mediterranean was very important for Britain, since that way led beeline for India, which was the most important factor in supplying the British with raw materials.

It is interesting that Palmerston did not share these sentiments all the time. When the Greeks rebelled against Ottoman rule, Palmerston supported them since he saw that conflict as a struggle of free men against tyranny. In that time he called the Sultan oriental despot. He perceived Russian emperor as the only person who was able to support the brave Hellenes in meeting their goal. Upon arrival at the post of Minister of Foreign Affairs he changed his opinion, although he needed two years to do so. The Sultan clashed with Egypt Pasha Mehmet Ali and the Russian emperor took advantage of that by imposing himself as a factor of peace and increasing the influence of Russia on the Ottoman empire in signing the agreement in Unkjar-Iskelesi in the year of 1833. This event led Palmerston in the situation that he must be confronted with yesterday's ally and to direct his country's foreign policy towards saving the Ottoman Empire from the Russian foreign policy, as well as from any other that could jeopardize the survival of the Ottoman state.

Key words: Palmerston, Nicholas I, sultan, Mehmet Ali, Greek revolution, Ottoman empire

Чланак примљен: 06. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Јелена ПАУНОВИЋ – ШТЕРМЕНСКИ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ДВА СРПСКА КНЕЗА, ОТАЦ И СИН – СЛИКЕ ИЗ БРИТАНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ИЗВЕШТАЈА*

Абстракт: Британија је имала пресудни утицај у Турској после Кримског рата и покушала је да га успостави и у Србији. Амбасадор Велике Британије у Цариграду од 1858. године, сир Хенри Булвер, утицао је на правац британске спољне политике у Србији. Порта је признавала само изборни принцип кнежева Обреновића у Србији. У раду ће се истражити какав је био став британског амбасадора према захтевима српских кнежева Обреновића да осигурају наследну власт у Кнежевини, да промене одредбе Устава из 1838. године које нису одговарале постојећем стању и какав је изазов представљала спољна политика кнеза Михаила за Велику Британију.

Кључне речи: Кнез Милош, кнез Михаило, Цариград, Велика Британија, Србија, Турска, велике силе.

Први дипломатски контакти између Србије и Велике Британије

Циљ овог рада је да покаже на који начин је британска дипломатија гледала на смену на српском престолу 1860. године, као и на особине и личности Милоша и Михаила Обреновића. У раду ће се истражити какав је био став британског амбасадора према захтевима

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014).

српских кнежева Обреновића да осигурају наследну власт у Кнежевини, да промене одредбе Устава из 1838. године које нису одговарале постојећем стању и какав је изазов представљала спољна политика кнеза Михаила за Велику Британију.

Британска дипломатија је, као и остале европске велике силе, од 30 – их година 19. века, покушавала да утиче на односе између Србије и Порте. У Србији су још од 1828. године постојале намере да се успоставе званичне дипломатске мисије западних сила – са Француском и Великом Британијом, да би се сузбили утицаји Русије и Хабзбуршке монархије. Један од главних циљева Британије је био да се Србија што дуже задржи под окриљем Османске империје и сачува *status quo* међу великим силама у Европи.

Мада први контакти са западним силама потичу још из времена Првог српског устанка, први британски дипломата који је посетио Србију био је писац и публициста Дејвид Уркварт (1805 – 1877), истакнути туркофил и русофоб. Дејвид Уркварт је посетио Кнежевину Србију 1832, 1834. и 1837. године и упознао се са кнезом Милошем и његовом политиком. Уркварт је веровао да се Османско царство може очувати на федералном принципу и Србију је посматрао као прву од аутономних јединица под сизеренством турског султана. Сматрао је да би и остале зависне области Османског царства могле да буду реформисане на сличан начин и да би то ојачало већ ослабљену империју. Није веровао у национални принцип и није разумео да ће унутрашња аутономија неизбежно довести до стварања самосталних националних држава. Што се тиче његовог посебног утицаја на развој српско – британских дипломатских односа, претпоставља се да је први предложио лорду Палмерстону¹ отварање британског конзулата у Београду који би допринео повећању британског утицаја у региону, сузбијању руског утицаја и развоју британско – српске трговине.²

Личност која је заузела место првог британског конзула у Србији био је пуковник Хоџес.³ Британска влада је 1837. године затражила дозволу од Порте за оснивање конзулата у Србији. Мисија пуковника

¹ Хенри Џон Темпл виконт Палмерстон трећи – Лорд Палмерстон (1784 – 1865) британски државник, британски министар спољних послова 1830 – 1834, 1835 – 1841, 1846 – 1851, министар унутрашњих послова 1852 – 1855, премијер Велике Британије 1855 – 1858 и 1859 – 1865.

² Види: Јелена Пауновић – Штерменски, *Урквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд 2007.

³ George Lloyd Hodges (1782 – 1862) британски војник и дипломата, британски генерални конзул у Србији 1837 – 1839, у Египту 1839 – 1941, у Саксонији и слободним градовима Хамбургу, Бремену и Либеку 1841.

Хоџеса⁴ односила се на трговину и политику. Хоџес је требало да укаже на то да Велика Британија у Србији подржава утицај султана и Порте. Ипак, основна дужност му је била да обрати пажњу на активност руског конзула и да покуша да осујети руски утицај у Кнежевини. У време рада конзула Хоџеса у Србији је донет Устав из 1838. године. Око доношења поменутог Устава избио је сукоб британске и руске дипломатије.⁵ Британски амбасадор у Цариграду лорд Понсонби⁶ и пуковник Хоџес покушали су да наметну на Порти свој нацрт поменутог Устава који није предвиђао институцију Државног савета. То им није успело пошто је руски утицај био пресудан. Британија је после овог неуспеха повукла свог конзула и није имала представника у Србији све до 1842. године.⁷

После неуспеха британске дипломатије и поновног јачања утицаја Русије кнез Милош Обреновић је био принуђен да напусти престо и наследио га је малолетни кнез Милан⁸ који је убрзо умро. Након његове смрти на престо је дошао Милошев млађи син Михаило⁹ који је остао на власти до 1842. Он је био принуђен да у време Вучићеве буне¹⁰ напусти српски престо због сукоба са уставобранитељима. Његово место заузео је кнез Александар Карађорђевић.¹¹ Велика Британија у том моменту није желела да се меша у односе између Порте и Русије, која је подржавала уставобранитеље. Порта је била наклоњена уставобранитељима зато што су бранили Хатишериф из 1838. године, видевши у њему главни ослонац против јачања власти кнеза.¹² Кнез Александар Карађорђевић је остао на престолу, као изборни кнез без наследног права, до 1858. године.

⁴ Види: Stevan K. Pavlovic, *Anglo – Russian Rivalry in Serbia 1837 – 1839, the Mission of Colonel Hodges*, Paris 1961.

⁵ Види: Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд 2004, 167 – 202.

⁶ John Ponsonby, први виконт Понсонби (1770 – 1855) британски дипломата и политичар, британски амбасадор у Цариграду од 1832. до 1841.

⁷ Ј. Пауновић – Штерменски, *наведено дело*, 124 – 125.

⁸ Кнез Милан Обреновић (1819 – 1839), син кнеза Милоша Обреновића, кнез Србије 1839. године.

⁹ Кнез Михаило Обреновић (1823 – 1868), кнез Србије 1839 – 1842 и 1860 – 1868. године.

¹⁰ Буна коју је 1842. године предводио Тома Вучић – Перишић (1787 – 1859) уперена против династије Обреновић и кнеза Михаила у циљу одбране Устава из 1838. године.

¹¹ Кнез Александар Карађорђевић (1806 – 1885), син Карађорђа и Јелене, на народној Скупштини одржаној на Врачару 14. септембра 1842. године изабран је за српског кнеза. Смењен је 1858. године у корист кнеза Милоша Обреновића.

¹² Види: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1933, Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003; Радомир Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, Београд, 2009 (докторска дисертација у рукопису)

Ако се може рећи да су прве британске дипломате у Србији – Уркварт и Хоџес – имале неку врсту независности и објективности с обзиром на то да су били боље упознати са ситуацијом у Кнежевини и са кључним чиниоцима њене политике него њихови претпостављени, за касније британске генералне конзуле у Србији – Фонбланка¹³ и Лонгворта¹⁴ - не може се рећи исто. Стално је постојала сумња да су њихови извештаји субјективни и пристрасни. Нису били утемељени на анализи стања у Србији већ су писани на основу вести објављених у званичним и полу-званичним српским новинама. Британски конзули у Србији су имали много мање утицаја него аустријски и руски конзули.¹⁵ У Цариграду, међутим, британски амбасадор имао је, после Кримског рата (1853 – 1856)¹⁶, пресудни утицај. Зато су главну дирекцију спољној политици Велике Британије према Србији давали британски амбасадори у Цариграду. У време друге владавине кнеза Милоша (1858 – 1860) и почетком владавине кнеза Михаила (1860 – 1868), до 1865. године, то је био сир Хенри Булвер.¹⁷

Остарели кнез и његов наследник

Сир Хенри Булвер је био дипломата сличног кова као и Уркварт. Ексцентричан и својеглав са многим усвојеним навикама источњака, трудио се да диктира правац спољне политике Велике Британије на Истоку независно од инструкција Форин Офиса.¹⁸ Своја знања о Истоку стекао је још 1838. године када је наследио Уркварта на месту секретара британске амбасаде у Цариграду. Допринео је склапању трговачког уговора између Велике Британије и Турске заједно са британским амбасадором лордом Понсонбијем. Главне поставке ове трговачке конвенције уговорио

¹³ Thomas de Grenier de Fonblanque – британски генерални конзул у Србији 1842 – 1859.

¹⁴ John Augustus Longworth – британски генерални конзул у Србији 1860 – 1869; агент и генерални конзул у Србији 1869 – 1875.

¹⁵ Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856 – 1862*, Београд 2008, 158.

¹⁶ За односе Србије и Велике Британије у време Кримског рата види: Чedomир Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853 – 1856*, Београд 2004.

¹⁷ Henry Lytton Earl Bulwer (1801 – 1872) – британски либерални политичар, дипломата и писац; британски амбасадор у САД 1849 – 1852; посланик у Фиренци 1852 – 1854; дипломатски представник Британије приликом уједињења Влашке и Молдавије 1856 – 1858; британски амбасадор у Цариграду 1858 – 1865.

¹⁸ Види: Laurence Guymer, *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858 – 1865*, Dordrecht 2011.

је са Турцима још Уркварт, али је Булвер по доласку на дужност преузео све заслуге за склапање овог уговора.¹⁹

Већ приликом преузимања своје амбасадорске дужности јуна 1858. године, Булвер је на путу за Цариград прошао кроз Београд и рекао српском председнику владе²⁰ да, иако се мора обратити пажња на тешкоће у односима између Турака и Срба, оне су веома мале у поређењу са невољама у којима би се Србија, као независна држава, нашла уколико би је освојиле Русија или Аустрија.²¹ На овај начин Булвер је истакао став Велике Британије да одржање Османског царства гарантује заштиту балканским народима. Булвер је својим деловањем у британској амбасади у Цариграду у периоду после Кримског рата пресудно утицао на односе великих сила и допринео да у том периоду Источно питање остане затворено.²²

Светоандрејска скупштина,²³ одржана децембра 1858. године, изабрала је Милоша Обреновића за кнеза. Малогоспојинска скупштина²⁴ прихватила је одлуку кнеза Милоша да кнез Михаило постане командант српске народне војске активније се укључи у политички живот Кнежевине.²⁵

Целокупна Милошева владавина је имала своје темеље у народу и своју стабилност је заснивала на народној подршци. Кнез Михаило је покушавао да утиче да државна управа кнеза Милоша буде ослоњена на идеје и политичке правце које је заступао млађи Обреновић. Булвер је истакао да је много вероватније да ће кнез Милош успоставити у

¹⁹ Ј. Пауновић – Штерменски, *наведено дело*, 29.

²⁰ Стефан Магазиновић (1805 – 1874), председник владе (кнежев представник) и министар иностраних дела од марта 1858. до априла 1859. године или, вероватније, министар унутрашњих послова у Магазиновићевој влади Илија Гарашанин (1812 – 1874), касније, председник министарског савета и министар спољних послова (1861 – 1867), за време владавине кнеза Михаила. Види: Радош Љушић, *Владе Србије*, Београд, 2005, 95 – 96 и 103 – 106.

²¹ Laurence Guymet, *наведено дело*, 60.

²² За политику Велике Британије према Србији и Балкану у Источном питању види: M.S. Anderson, *Great Britain and the Eastern Question 1774 – 1923: A Study in International Relation*, London 1966; Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007; Александар Растовић, *Велика Британија и Србија 1878 – 1889*, Београд 2000; Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, Подгорица 1999; Donald Quartet, *The Ottoman Empire 1700 – 1922*, Cambridge 2004; Laurence Guymet, *наведено дело*.

²³ Светоандрејска скупштина је заседала у пероду од 1858 до 1859. године, сменила је Александра Карађорђевића и поставила Милоша Обреновића за кнеза.

²⁴ Народна скупштина која се састала на Малу Госпојину 21. септембра 1859. године.

²⁵ Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 157.

Кнежевини стабилну владу, него било ко од његових противника. Утицао је на Али пашу²⁶ и Фуад пашу²⁷ да наговоре султана да потврди Милоша као српског кнеза. Ово је за Булвера био дипломатски успех, јер је спречио да немири у српској кнежевини, у том тренутку, озбиљније уздрмају Османску царевину.²⁸

Кнез Милош је у Србији затекао на снази Устав из 1838. године, који је октроисала Порти, због кога је и напустио Србију, турске гарнизоне у царским градовима и Турке настањене у насељима поред градова. Због тога је Милош послао Порти посебну ноту, која је у Цариград стигла 10. марта 1859. То је био начин да се Порти саопшти да је у Кнежевини поново успостављен поредак који је владао пре него што је у Србији изабран кнез Александар Карађорђевић. Тај поредак представљао је враћање на идеје које су владале у време када је Милош био први пут на кнежевском престолу Србије, а које су сада великим делом модернизоване и прилагођене новом нараштају коме је припадао и будући кнез Михаило. Нота је садржавала упозорење Порти да је време њеног мешања у унутрашње послове Кнежевине завршено. Међутим пошто се турска влада и страна дипломатија у Цариграду нису слагале са садржајем ове ноте, она је тумачена на много једноставнији начин. Сматрало се да је Милош само захтевао успостављање наследности престола и да се Србији призна право да донесе сопствени Устав.²⁹

Представници великих сила у Цариграду морали су да се ослањају на извештаје из Београда да би донели свој суд о Милошевим захтевима. Почетком 1860. године британски конзул Фонбланк се разболео и изненада умро. Још за време његове тешке болести, британски амбасадор у Бечу, Августус Лофтус,³⁰ је, у договору са лордом Булвером, из Беча за Београд послао Булверовог нећака Литона,³¹ да преузме конзуларне

²⁶ Мехмед Емин Али Паша (1815 – 1871) турски државник, амбасадор у Великој Британији (1841 – 1844), министар спољних послова на Порти 1840, 1846, 1854, 1857 – 1858, 1861 – 1867; велики везир 1852, 1855, 1858 – 1859, 1858 – 1859, 1861 и 1867 – 1871; представник турске приликом потписивања Париског мира 1856. године

²⁷ Мехмед Фуад Паша (1814 – 1869) турски државник, велики везир 1861 – 1863, заједно са Али Пашом предводио танзиматске реформе у Турској које су завршене увођењем првог Устава у Турској 1876. године. Ове реформе биле су усмерене ка томе да изједначе права муслимана и хришћана у Османској империји.

²⁸ Laurence Guimer, *наведено дело*, 66 – 67.

²⁹ Јован Ристић, *Спољашњи односи Србије новијег времена I*, Београд 1887, 297 – 325.

³⁰ Lord Augustus Loftus (1817 – 1904) британски амасадор у Бечу 1858 – 1860.

³¹ Robert Bulwer – Litton – енглески државник и песник, лични секретар свог ујака Хенрија Булвера док је био британски посланик у САД – у; 1852. аташе у Фиренци,

дужности у Британском конзулату.³² Сматрали су да је положај конзула у Београду, у моменту када је постојала могућност смене власти, превише важан да би то место било остављено упражњено.³³ Један од првих Литонових извештаја из Београда садржи посебно занимљив податак да је Михаило обезбедио финансирање за сахрану конзула Фонбланка. Сахрани је у Београду присуствовао комплетан дипломатски кор и многе угледне српске личности.³⁴

Литон је својим извештајима доста допринео да лорд Булвер стекне јаснију представу о кнезу Милошу и о кнезу Михаилу. Свом задатку Литон је приступио прилично самоуверено, сматрајући да добро познаје политичку ситуацију у Србији, иако је тек био стигао у земљу. Донео је неке прилично слободне закључке о кнезу Милошу и о смени на престолу. Литон је уочио да је трговина била парализована и да је незадовољство било распрострањено широм земље. По њему, стање у Србији је било толико озбиљно, да је народ, незадовољан применом Устава из 1838, могао у Кнежевини да подигне револуцију ако кнез Милош ускоро не оде са власти, било због смрти или збацивања са престола. Што се тиче наследства престола, тврдио је да популарност Михаила Обреновића опада.³⁵

Без обзира на релативно лоше процене, неке од Литонових опаски биле су тачне. Уочио је да је српско јавно мњење било против Михаила Обреновића, између осталог и због тога што је био ожењен католичком принцезом, која по њиховом схватању није могла да буде српска кнегиња.³⁶

Литон је дошао до интересантног запажања да се у Србији могу уочити два тела у управи Кнежевином, која се ни по чему не могу изједначити – српски кнез и српски народ. Литон је разумео да је живот кнеза Милоша највећим делом историја српског народа. Што је кнез више

1854. у Паризу, 1856. у Хагу, 1858. у Петрограду, Цариграду и Бечу. Године 1860. генерални конзул у Београду. Због свог успеха у Београду постављен је за секретара британског посланства у Копенхагену; секретар амбасаде у Бечу 1872; британски посланик у Лисабону 1876; Генерални гувернер и вицeroј Индије 1876; 1887. амбасадор у Паризу.

³² Види: Љубодраг П.Ристић, *наведено дело*, 159 – 173.

³³ ФО 78, серија 1504, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 4. фебруара 1860.

³⁴ Исто, Литон амбасадору Булверу, Београд 14. фебруара 1860.

³⁵ Исто, Литон амбасадору Булверу, Београд 7. фебруара 1860.

³⁶ Види: Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 147 – 151, 241 – 276; Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 175 – 176.

стицао моћи и утицаја у односу на Порту, расла је и важност Кнежевине. За српски народ конзул Литон, међутим, каже: „But they may be led, or driven, like sheep by who ever will lead or drive them. The Russian government said to them “Submit to your Prince” and they submitted. The Russian government then said “Expel your Prince” and they expelled him.”³⁷ На овако једноставан начин Литон је приказао смену династија на српском престолу 1858. године. Сматрао је да Русија и даље има пресудан утицај у Србији.

После смене кнеза Александра Карађорђевића и повратка кнеза Милоша на српски престо Porta није хтела да се обавезује, признајући наследно право породици Обреновић. Нагласила је да ће признати било ког кнеза кога хоће српски народ, чиме је подвукла принцип изборности српских владара. Ако би Турска признала наследно право кнезу Михаилу, а опозиција у Србији истакла неког другог кандидата који би добио већину гласова, Porta би угрозила своја права сизерена. Дипломатски представници у Цариграду прихватили су овакво становиште Порте. Што се тиче самог Михаила Обреновића, Булвер је сматрао да његов избор за кнеза Србије није лош.³⁸

Литон је сугерисао амбасадору Булверу да би, с обзиром на нестабилну ситуацију у земљи, можда било паметније за Порту да призна кнеза Михаила за наследника престола у Србији још за живота кнеза Милоша. По Литоновом мишљењу, незадовољство које је владало у земљи показивало је тенденције да се прошири према целој породици Обреновић тако да би све већа непопуларност кнеза Милоша могла да угрози и владавину будућег кнеза Михаила.³⁹

Оваква оцена конзула Литона је поново била врло површна. Porta, а и остали представници великих сила, били су веома свесни чињенице да је, пред крај живота кнеза Милоша, много већи утицај у земљи имао кнез Михаило и да је опозиција владавини Обреновића у Србији била уперена директно против њега. Литон делимично и сам то увиђа у свом извештају када каже да се кнез Михаило никада није директно супротставио суровој владавини свога оца. Због тога га је опозиција у Србији оптуживала за велику слабост и жељу за влашћу. Литонов лични утисак,

³⁷ ФО 78, серија 1504 Литон амбасадору Булверу Београд 9. фебруар 1860; у преводу: „Али њих може да води, или управља са њима, као са овцама, било ко то жели. Руска влада им је наредила „Покорите се свом кнезу“ и они су се покорили. Руска влада им је рекла „Протерајте свог принца“ и они су га протерали.“

³⁸ ФО 78, серија 1503, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 31. јануар 1860,

³⁹ Исто, серија 1504, конзул Литон амбасадору Булверу, Београд 9. фебруара 1860.

који је стекао из разговора са кнезом Михаилом, говорио му је да су кнежеви инстинкти пуни нежности и човечности и да његово образовање и култура доприносе његовој непопуларности међу Србима. Литон је тачно уочио још једну кнежевину карактеристику – колико год да се трудио да истакне Михаилове, по западну дипломатију повољне особине, није могао да оспори кнежевину агресивност према Порти. Тачно је проценио жељу кнеза Михаила за уједињењем српских земаља и стварањем балканског савеза. Сматрао је да ту тенденцију кнеза Михаила подстиче Русија, а није разумео да тај став потиче од пољске емиграције и покрета у хотелу Ламберт у Паризу који је предводио Адам Чарторијски.⁴⁰ Пољаци у емиграцији су се такође борили против растуће моћи Руске царевине. Британске дипломате су морале да се суоче са чињеницом да је турска власт у српској кнежевини била неопозиво ослабљена и да није било могуће поново је ојачати.⁴¹

Извештавајући из Београда о томе, Литон је Булверу напоменуо да је од француског посланика чуо да је мешање Русије у Србији било уперено ка стварању неповерења између Француске и Велике Британије на истоку, у намери да се представи погрешна слика да је дошло до усклађивања гледишта између Париза и Петрограда.⁴² Ово показује да европска дипломатија није разматрала смену на српском престолу само као балканску кризу која је могла да угрози Турску царевину, већ и као потенцијалну опасност за поремећај равнотеже успостављене између великих сила по завршетку Кримског рата.

Из Булверовог извештаја лорду Раселу⁴³ може се видети да је био задовољан проценама и закључцима које је Литон донео о Србији. Булвер је истакао да се јавно мњење у Србији непрестано мења. Овакво обраћање пажње британских дипломата на мишљење и ставове српског народа, веома је разумљиво када се узме у обзир колико је британско јавно мњење могло да утиче на државну и спољну политику Британске краљевине. Булвер је српски народ приказао као променљив и несталан. Сваки владар у Србији који је показао и мало ентузијазма и енергије, на крају је изгубио

⁴⁰ Види: Јелена Пауновић – Штерменски, *David Urquhart and the Links of Serbia with Polish Emigration*, Београдски историјски гласник 1, Београд 2010, 121 – 136.

⁴¹ ФО 78, серија 1504, Литон амбасадору Булверу, Београд 14. фебруара 1860.

⁴² Laurence Guymet, *наведено дело*, 106.

⁴³ Лорд Расел (1772 – 1878) је био члан британске политичке партије виговаца, сматра се либералним политичарем. Био је британски премијер у два наврата од 1846. до 1852. године и у периоду од 1865. до 1866. године. На дужности министра спољних послова Велике Британије био је од 1859. до 1865. године.

своје место. Сва амбиција народа у држави била је уперена ка збацавању ауторитета особе која је управљала Кнежевином. При томе народ није био способан да остане уједињен и да подржи власт следеће особе коју су довели на власт. У свом извештају из 1859. године, пошто је Милош био поново изабран за кнеза, Булвер наводи следеће: „The idols of popular favor are usually broken by the same hands which set them up. Milosh is not the man of capacity and his prestige will begin to disappear – at list this is probable from the moment he begins to reign.“ Булвер даље наставља „Serbia, in fact, contains within it none of those elements which confine and steady man’s minds in a certain direction. There are no solid ideas, no prevailing or long – settled institutions; there is no powerful nobility, no wealthy clergy, and no historical respect for certain families or names.“⁴⁴ Дакле, иако је став српске историографије⁴⁵ да је Србија на почетку Михаилове владавине већ имала основне државне институције и грађанско друштво у развоју, водећи британски дипломата у Османској империји је Кнежевину видео само као вазално сељачко друштво.

Булвер истиче да се власт у земљи одржавала искључиво силом оружја и да је сваки кнез који се налазио на власти био принуђен да тражи подршку ван Кнежевине. Пошто се и Porta непрестано налазила под утицајем неке стране владе, српски владари су имали потребу да се, у борби против Турака, ослоне на неку моћнију силу. Булвер је уочио да су то најчешће биле или Аустрија или Русија, која је, у Србији, увек виђена као најомиљенији заштитник. Када се Милош вратио на престо, он се ослањао највише на своју популарност у народу. Међутим, његове деспотске особине су допринеле да та популарност опадне, па чак и нестане. Он се и даље залагао за ослобађање словенских и хришћанских поданика Турске. Ово је била заједничка тенденција спољне политике остарелог кнеза и наследника Михаила. Булвер је сматрао да је Милош у томе имао подршку Русије којој је одговарало да се Османско царство

⁴⁴ ФО 78, серија 1504, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 25. фебруара 1860; у преводу: „Народне идоле обично сруше исте оне руке које су их поставиле. Милош више нема унутрашњу снагу и његов углед ће почети да нестаје – сада када је почео да влада. Србија, у ствари у себи не садржи ни један од елемената који би могао да усмери интелект људи у једном одређеном правцу. Нема јаких идеја, устаљених владајућих институција. Кнежевина не поседује снажно племство, богато свештенство, нити историјско поштовање према неким породицама и именима.“

⁴⁵ Види: Слободан Јовановић, *наведено дело*; Радош Љушић, *Историја српске државности 2*, Нови Сад, 2001.

стално осећа угрожено. Булвер је саветовао Порти да се што мање меша у унутрашње ствари Кнежевине и у непрестане страначке сукобе. На тај начин Срби би можда почели да је гледају као непристрасног посматрача њихових међусобних борби и самим тим као пријатељског чувара њихове националне независности. Као искуснији дипломата од Литона, Булвер је уочио већ поменути чињеницу, да је Porta изгубила контролу у Србији.

Такође, уочио је и специфичност ситуације у Србији. Кнез Милош је већ био у годинама и сву власт је у својим рукама држао Михаило Обреновић. Што се тиче Устава из 1838. године, који је Турска признавала као основни предуслов за постојање власти у Србији, он се у том моменту смене власти између младог и старог кнеза није ни примењивао у потпуности, нити је укинут. Булвер је сматрао да питање наслеђа престола није тако озбиљно као што се сматрало у Европи.⁴⁶ Амбасадор је истакао да, све док је Устав из 1838. на снази и док га све велике силе и султанова влада подржавају, кнезу Михаилу ће бити лакше да на основу поменутог Устава управља државом. Булвер је искрено признао да је кнез Михаило имао разлога да посумња да ће Porta бити непријатељски расположена према његовом наследиству престола, али је и проценио да је то био основни разлог што кнез у Србији подстиче негативна осећања према Порти. Ова пропаганда је имала национални карактер тако да су и стране које су биле против кнеза Михаила, морале да подрже његове ставове. Кнез Михаило је у датом моменту ипак био адекватан и најпопуларнији наследник кнежевског престола у Србији.⁴⁷

Булвер је сматрао да не треба придавати превише пажње претпоставци да је кнез Михаило показао наклоност према Русији и да ужива њену подршку. Амбасадор је тврдио да се људски ставови према оваквим политичким питањима мењају заједно са променом позиција. Није било чудно да се владар који је достигао одређени владарски положај уз помоћ једне силе, ускоро нађе са том силом у сукобу и буде принуђен да затражи заштиту од друге силе. Овде Булвер очигледно алудира на могућност да се Михаило одрекне руске помоћи и приклони се некој другој великој сили. Најпре је очекивао да ће кнез признати сизеренску власт Порте и њену заштиту, па самим тим и прихватити утицај Велике Британије. За Велику Британију је било најважније да се у међусобним односима између Србије и Турског царства очува достојанство и сигурност Порте. Да би се овај циљ Велике Британије остварио, било је потребно да Србија

⁴⁶ Види: Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 178.

⁴⁷ ФО 78, серија 1504, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 25. фебруара 1860.

остане у оквирима Османске империје како би се заштитила од спољног непријатеља, а Турска је требало да се придржава система немешања у унутрашње ствари Србије.⁴⁸

Булвер је на основу Литононовог извештаја о кнезу Михаилу, закључио да кнез не само да није показивао велику наклоност према Турској, већ се према њој понашао агресивно. Имао је не тако прикривени план да у потпуности уклони Турке из Кнежевине. Био је непријатељски расположен према влади у Цариграду. Врло отворено, Булвер је признао да он у том тренутку, да је Порта била потпуно слободна да наменује кнеза, не би препоручио Михаила Обреновића. Ако би му Порта, ипак, признала наследност престола тиме би вероватно добила на популарности у Кнежевини. Булвер даље каже: „But looking at his natural and acquired qualities and above all at his present position, I think it her policy not to irritate, and if possible, to conciliate him.“ Дакле, препоручио је Порти да заузме помирљив став, уз услов да кнез мора да учини неки позитиван корак који би умирио Порту, на пример да посети Цариград.⁴⁹

Пре свог дефинитивног одласка из Београда Литон је Булверу послао свој коначни извештај о Србији. Осврнуо се на будућу владавину кнеза Михаила, сматрајући да кнез треба да занемари своје националне тенденције и своје амбиције ка стварању „панславистичке царевине“. Чинило му се да главни циљ којем је требало да теже сви они који су били заинтересовани за добробит Кнежевине, треба да буде развој индустрије и образовања, повећање капитала и његов обрт, искоришћавање материјалних ресурса и постепено формирање образоване и богате елите која би у будућности (у том моменту далекој) могла да послужи као основ за стварање независне власти и државних институција. Требало је поставити темеље да српско друштво постане успешно и мирољубиво.⁵⁰

Под управом кнеза какав је био кнез Милош није могло, сматрао је Литон, ништа слично да се очекује. Његов карактер није био у сагласности са временом у коме је живео. Међутим, кнез Михаило је показивао другачије карактеристике, показивао је наклоност ка претходно наведеним циљевима, био је разуман и просвећен, али је такође у себи имао много тврдоглавости и самосталности што би могло много да му

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ ФО 78, серија 1504, амбасадор Булвер Лорду Раселу, 28. фебруара 1860; у преводу „Посматрајући његове урођене особине и васпитање, а пре свега његову садашњу позицију, мислим да је у њеном (турском) интересу да га не изазива, и ако је могуће, да према њему заузме помирљив став.“

⁵⁰ Исто, серија 1505, Литон амбасадору Булверу, 19. март 1860.

нашкоди, поготову ако буде имао погрешног саветодавца који би подгревао његове амбиције.⁵¹

Почетком 1860. године Русија је подржала Милошев захтев за признавање наследног права на престо кнезу Михаилу. Препоручила је и Порти и гарантним силама да учине исто. Порта је, као и до тада, одбијала да призна наследно право кнезу Михаилу. Булвер је у том моменту предложио компромис – да се Порта једном нотом, упућеном гарантним силама, обавезе да ће признати кнеза Михаила, кад он преузме власт, и да иста упутства проследи београдском паши.⁵²

За Обреновиће ово није било довољно. Кнез Милош је одлучио да марта 1860. године и формално пошаље депутацију у Цариград која је добила задатак да реши три кључна питања српско-турских односа: повратак наследства престола, суспензија Хатишерифа из 1838. године и доношење новог Устава и иселавање турског становништва из Србије. У овој депутацији налазили су се кнежев представник и министар спољних послова Цветко Рајовић⁵³ и члан државног савета Јован Павловић.⁵⁴ Секретар депутације био је Јован Ристић, тада начелник у Министарству унутрашњих послова Србије. У депутацији се налазио и Милан Петронијевић,⁵⁵ српски заступник у Цариграду. У Србији су се надали да ће Порта поштовати одлуке Светоандрејске и Малогоспојинске скупштине на којима је кнез Михаило у Србији признат за наследног кнеза Србије.⁵⁶

Порта од почетка није одобравала Милошеву одлуку да пошаље делегацију у Цариград и већ је била незадовољна кнежевим пркосним држањем, упадима чета из Србије на турску територију и инцидентима са муслиманима у српским варошима.⁵⁷

⁵¹ Исто.

⁵² Јован Ристић, *наведено дело*, 342; Љ. П. Ристић, *наведено дело*, 164.

⁵³ Цветко Рајовић (1793 – 1873) секретар кнежеве канцеларије 1828 – 1831; државни саветник 1835. и поново 1838. године; кнежеве ађутант 1837. године; министар унутрашњих дела 1840 – 1842; председник Касационог суда 1857. Кнежев представник и министар иностраних дела 1859 – 1860, председник Државног савета до 1869. године.

⁵⁴ Павловић Јован, (1804 – 1861) шабачки прота и писац.

⁵⁵ Милан Петронијевић (1831 – 1914), син Аврама Петронијевића, заступник председника министарског савета, кнежевски и краљевски посланик у Цариграду и Берлину.

⁵⁶ Прокламација од стране скупштине свему народу српском 23. децембар 1859, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије XI (1858)*, 165 – 167, Закон о кнежевско – српског престола 2. новембар 1859, *Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије XII (1859)*, 66 – 70; Јован Ристић, *наведено дело*, 345.

⁵⁷ Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963, 47 – 48.

Булвер није имао никаквих приговора на Милошеву одлуку да пошаље посланство у Цариград. Није нашао никакве замерке на Милошево писмо Порти којим ју је обавештавао о доласку делегације у Цариград.⁵⁸ Сматрао је да је то мудар и веома промишљен потез. Међутим, док се делегација налазила у Цариграду, пронели су се гласови да је кнез Милош озбиљно болестан и на самрти.

На депутацију се у Цариграду гледало као на Милошеве људе, који су преносили његове захтеве, али они су доказивали да су они гласници целог српског народа и посредници између султана и Кнежевине. Порта, међутим, није била предусретљива према српским захтевима и тврдила је да се у Србији шири немир који није постојао за време владавине кнеза Александра Карађорђевића. Посебно је замерано Србији што прима избеглице из других хришћанских области под турском влашћу.⁵⁹

Конзула Литона је у Београду заменио Лонгворт, који је у Цариград послао извештај да, иако су Срби на површини покушавали да започну преговоре са Портом, истовремено су постављали војне пунктове на граници са Турском. Булвер је, посумњао у ове Лонгвортове вести јер би овим потезом кнез Милош угрозио све привилегије које су му до тада признате.⁶⁰

Од свих дипломатских представника у Цариграду Булвер је, у овом периоду, као представник британске дипломатије имао највећи утицај на Порти, самим тим и највећи утицај и на судбину српског посланстава. Амбасадор Булвер није сматрао оправданим српски захтев за остварење наследног права кнежевског достојанства у породици Обреновић, објашњавајући то тиме што је Србија већ имала то право, па није умела да га очува. Сматрао је да је беспотребно признавање кнеза Михаила за наследног кнеза када он сам није имао наследнике. Није подржао српски захтев за изменама Устава. У Уставу из 1838. године највећу сметњу кнезу правила је установа доживотних саветника који су ограничавали власт кнеза. Кнез је желео њено укидање. Булвер је сматрао да је Државни савет, или нека слична установа, неопходна управо да би се оспорила апсолутистичка власт кнеза. Кривица саветника могла је да се докаже само пред судом у Цариграду.⁶¹

Из овог се може уочити као се променио став Велике Британије према Србији од тридесетих до шездесетих година 19. века. Приликом

⁵⁸ ФО 78, серија 1505, амбасадор Булвер лорду Раселу, 7. марта 1860.

⁵⁹ Јован Ристић, *наведено дело*, 346 – 366.

⁶⁰ ФО 78, серија 1505, амбасадор Булвер лорду Раселу, 14. марта 1860.

⁶¹ Јован Ристић, *наведено дело*, 366 - 369.

доношења Устава из 1838. године једина тенденција Велике Британије била је да се умањи руски утицај. Већ шездесетих година британска дипломатија је уочила напредак и потенцијал Кнежевине Србије који је угрожавао опстанак Османског царства, па је желела да се задржи утицај на напредног кнеза. Иако су српски захтеви истакнути у време живота старог кнеза, Британија је била свесна да ће кнез Михаило убрзо преузети власт и још агресивније захтевати остварење српских права. Због тога се залагала за опстанак Државног савета што би онда и самој Британији дало могућност да утиче на кнеза. Успех депутације такође је зависио од подршке руске дипломатије. Кнез Лобанов,⁶² млади руски дипломата и посланик у Цариграду, подржао је захтеве српске депутације. Сматрао је да захтеви не вређају Порту и не понижавају Србију. Ипак, није био задовољан захтевом који се тицао новог самосталног Устава. Истакао је да Србима не смета цео Устав него само члан 17. који се тицао кривичне одговорности саветника. Врло је разумљиво да су Руси и даље подржавали опстанак Устава из 1838. и члана 17. јер су сами и допринели да он буде укључен у поменути Устав. Српска депутација и њени захтеви чинили су сметњу руској дипломатији пошто је она почевши од 1860. године тек почела да се опоравља од последица пораза у Кримском рату 1853 – 1856. године и покушавала је да постепено поврати изгубљени утицај. Српски захтеви могли су да покажу да Русија није имала довољно моћи у Турској да би допринела да српски захтеви буду испуњени.⁶³

Насупрот руском ставу, британска дипломатија је била само заинтересована да заштити турске интересе. Осим тога, основни британски напори су били усмерени ка томе да британском јавном мњењу покажу да помажу царевини која се реформише, а не реакционарном сизерену. Сматрали су да никада неће бити у британском интересу да подржи насилну поделу Турске империје. Ипак Велика Британија је временом постала спремна да прихвати независност словенских народа у власти Турске када они достигну, по британским мерилима, довољно висок степен државног и економског развоја.⁶⁴

Порта током преговора није прихватила српске захтеве. Турски представници су истицали да су Срби сами криви што су сменом дина-

⁶² Алексеј Лобанов Ростовски (1824 – 1896), руски државник, ушао у дипломатску службу са 20 година, руски посланик у Цариграду (1858 – 1859, 1859 – 1863); амбасадор у Цариграду 1878, Лондону 1879, Бечу 1882, министар спољних послова 1895 за владе цара Николе II.

⁶³ Јован Ристић, *наведено дело*, 372 – 380; Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 169 – 170.

⁶⁴ Laurence Guymet, *наведено дело*, 137.

стије Обреновић 1842. године изгубили наследно право. Србија је имала право да одабере оног кнеза кога је желела, али Порта није хтела да призна могућност постојања наследне династије у Србији. Порта је оспорила питање наслеђа престола, као и амбасадор Булвер, због тога што кнез Михаило није имао своје потомке. Турци су, на основу, тога сматрали да ће се лоза Обреновића после кнеза Михаила угасити. Што се тиче иселења Турака из Србије, Порта је прихватала иселење Турака из малог броја места где је још било Турака ван тврђава и из утврђених градова Соко и Ужице, али не из Београдске тврђаве, што Срби нису могли да прихвате. Турска такође није одобрила измене Устава из 1838. и делегација је, по савету кнеза Милоша, прекинула преговоре.⁶⁵

Портин министар спољних послова Али Паша није био задовољан прекидом разговора између Порте и Србије, као и већина посланика великих сила у Цариграду. Дипломатски представници великих сила су осудили одлуку кнеза Милоша о прекиду разговора и одлазак депутације из Цариграда, августа 1860. Тиме је Србија успела, да у том тренутку, окрене против себе целу европску дипломатију која је своју пуну подршку пружила Порти да би спречили отворен сукоб између Кнежевине и Турске. У том тренутку ни једна сила није имала интереса да се отвара Источно питање.⁶⁶

Дипломате у Цариграду прецениле су важност Милошевих захтева. Као што је већ речено, кнез Милош, приликом свог другог доласка на власт, није променио своју спољну политику према Турској. „Он је и за време своје друге владавине, стајао у кругу оних истих политичких идеја и планова, у којима је живео и радио и за прве своје владавине: да Србију очисти од Турака, да јој сам даје уређење, како налази за најбоље и да својој породици осигура кнежевски престо. Преко тих граница нису тежње Милошеве прелазиле другачије већ као жеље, које је он са свима другима Србима делио.“⁶⁷

Здравље седамдесетшестогодишњег кнеза Милоша се нагло погоршало током лета 1860. године. По повратку делегације из Цариграда више није могао да комуницира са њеним члановима. Умро је 26. септембра 1860. године, на Крстовдан.⁶⁸

⁶⁵ Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 163 – 167.

⁶⁶ Јован Ристић, *наведено дело*, 432 – 444;

⁶⁷ *Исто*, 444. Прокламација кнеза Михаила, Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије XIII (1860), 145 – 147.

⁶⁸ *Исто*, 446 – 447.

Иако је кнез Милош преминуо, интересовање британске дипломатије за његову личност није ослабило. Посматрали су га као чиниоца који је годинама утицао на ситуацију у Турском царству и на развој Источног питања, па је амбасадор Булвер сматрао да је потребно да направи скицу Милошевог живота и карактера. Поменути кратак опис Милошевог живота је извештај о краткој и упрошћеној историји Србије на једанаест страна. Помиње се све од Првог и Другог српског устанка, Сретењског устава 1835. и Устава 1838. године, династијске смене 1842 – 1843. године, поновног Милошевог повратка на власт 1858. и смрти у седамдесет и шестој години живота. „He was coarse in his appearance and manners but thus illiterate, he had considerable and exuberant intelligence and extraordinary memory; great strength of character, and energy that never flagged. His morality was not of high standard. Indeed, he seems openly to have outraged both private and public decency. Stile it can not be denied that he did much for Servia, and possessed in high degree these qualities best adopted to the government of rude but rigorous people.“⁶⁹

***Кнез Михаило, Србија и Турска
у очима британске дипломатије***

Анализирајући смену на престолу Србије, тј. другу владавину кнеза Милоша 1858 – 1860. Лонгворт је исправно установио, да су се кнез Милош и кнез Михаило од свог повратка у Србију највише трудили да поново успоставе своју власт и ауторитет трудећи се да остваре наследно право у својој породици. Милош је настојао да обезбеди себи богатство и независан положај за своју земљу, али Михаилове амбиције су биле много веће. Он није желео само независну Кнежевину, већ је хтео да створи „панславистичку царевину“. Конзул Лонгворт је отишао тако далеко у да је тврдио да је Михаилов брак са кнегињом Јулијом Хуњади био склопљен са намером да се и будућа независна Мађарска укључи у поменуто „панславистичку царевину“ тј. балкански савез. Ипак, зане-

⁶⁹ ФО, серија 1513, амбасадор Булвер лорду Раселу Цариград, 12. новембра 1860; у преводу: „Био је оштрих црта лица, грубог понашања и неписмен, имао је знатну оштру интелигенцију и изузетно памћење; велику јачину карактера и неисцрпну енергију. Његова моралност није била на завидном нивоу. У ствари, изгледа да је он отворено повредио и јавну и приватну пристојност. Ипак, не може се порећи да је много учинио за Србију, и да је поседовао у великој мери квалитете потребне за владавину примитивним али суровим народом.

маривши поменуте амбиције, Лонгворт тачно закључује да су тадашње кључне „освајачке“ тенденције кнеза Михаила биле уперене ка северним деловима Турске царевине – Босни и Херцеговини и Бугарској, где су живели људи исте вере и сродне нације као и Срби. Конзул није имао лепо мишљење о српском народу: „They are a nation of shepherds and swineherds; the stage of human progress, the transition from which to one more advanced is of all the most difficult: they prefer a life of sloth and intemperance in their native forests to the civilization which might result from improved industry and intelligence: the country therefore is destitute of resources: and without revenue and organization civil or military to speak of, it is not easy to see how they are to take the lead in civilizing and organizing the neighboring provinces.“⁷⁰ Овакво сељачко друштво, мислио је Лонгворт, није могло да предводи околне народе ка независности. Водећи образовани људи у земљи, као што је био Гарашанин, били су свесни ове чињенице. Знали су каквог су се задатка прихватили, били су упознати са природним потенцијалом своје земље, њеном политичком ситуацијом и сигурношћу коју је Кнежевина поседовала под сизеренством Порте и гаранцијом великих сила. Ако би ушли у сукоб са Турском, много би изгубили, а добили би мало. Лонгворт закључује да је и кнез Михаило био свестан поменутих чињеница. Кнез није желео да уђе у отворени сукоб већ се, заузимајући претећи став према Порти, трудио да извуче сваку могућу предност за Србију.⁷¹

Кнез Михаило није крио своју „мржњу“ према свему што је турско. Пре свог ступања на власт, Михаило Обреновић је посетио Лондон и Париз почетком 1859. године, са намером да учврсти своје позиције. Током тих посета и разговора са британским и француским државницима посебно је истицао, као и доцније Лонгврту, прогон своје породице од стране Турака уочи свргавања с престола 1842. године. Када је кнез Михаило и званично дошао на власт, Лонгворт наглашава да је само изгледало да се кнез одрекао својих амбиција да заснује „панславистичку царевину“. Српски владар је наглашавао београдском паши да сматра да

⁷⁰ ФО, серија 1514, Лонгворт лорду Џону Раселу 24. август 1860; у преводу: „Они су народ свињара и чобана; налазе се на степену људског развоја у коме је прелаз са овог нивоа на следећи виши, веома, тежак; више воле живот пун лењости и неумерености у својим родним шумама него цивилизацију која би могла да се достигне побољшањем индустрије и образовања; земља је због тога ускраћена у потенцијалу; и без прихода и цивилне и војне ораганизације о којој се може говорити, није лако видети како је могуће да они заузму водеће место у цивилизовању и организовању суседних провинција.“

⁷¹ ФО, серија 1514, Лонгворт лорду Џону Раселу, 24. август 1860.

је будућност Кнежевине била нераскидиво везана са Османским царством. Београдски паша је са друге стране изјављивао да је Србија, неспорно, провинција Турског царства и да ни у ком случају не сме да пружа уточиште хришћанским избеглицама из других области царства. Из овога се може разумети политика коју је прикривено спроводио кнез Михаило: са једне стране је београдском паши говорио оно што су турске власти желеле да чују, а са друге стране је, прихватајући избеглице, показивао да је Србија центар окупљања за балканске хришћане. Лонгворт је сматрао да ће овакве тенденције на крају присилити Михаила да прихвати планове Русије, јер је она тежила истом циљу. Кнез је, међутим, подржавао руске тенденције само због тога што је веровао да ће Србија од тога имати користи.⁷²

Лонгворт је истакао да се кнеза Михаила у моменту преузимања власти, обичан Србин није ни бојао нити га је волео. Кнез је дугогодишњим боравком у иностранству стекао профињеност која га није припремила на груб начин живота који је постојао у Србији, није научио да буде непосредан у опхођењу са народом у Србији као његов отац. Лонгворт је на крају извештаја погрешно проценио будућност кнеза Михаила. Сматрао је да се кнез Михаило неће дуго задржати на власти и да ће због неповољног положаја ускоро бити принуђен да абдицира, као што је већ раније и учинио.⁷³

Народ у Кнежевини је у најмању руку био зачуђен појавом европеизираниог владара. Иако је кнез Михаило отворено показао да прихвата и наставља све националне тенденције које је садржавала и владавина кнеза Милоша, својим затвореним и гордим понашањем је на неки начин одбијао српски народ од себе.⁷⁴

Чим је кнез Михаило после смрти свога оца и званично преузео власт у Србији, објавио је своје наследно право на престо и захтевао од Порте да му то право и формално призна. Послао је краљици Викторији⁷⁵ и свим осталим владарима у државама гарантних сила циркуларно писмо о свом преузимању наследне власти у Кнежевини.⁷⁶ Амбасадор Булвер је саветовао Лонгворта да кнезу Михаилу препоручи да дође у Цариград на поклоњење султану, што кнез није прихватио.⁷⁷

⁷² Исто.

⁷³ Исто; Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 176.

⁷⁴ Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучковић, *наведено дело*, 50.

⁷⁵ Краљица Викторија (1819 – 1901) краљица Велике Британије и Уједињеног краљевства и Ирске од 1837. године до смрти.

⁷⁶ ФО 78, серија 1514, конзул Лонгворт Џону Раселу, 14. септембра 1860. године; Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 177;

⁷⁷ ФО 78 серија 1512, амбасадор Булвер Лорду Џону Раселу, 31. септембра 1860.

Британци су сматрали да кнез Михаило треба да заузме исти помирљиви став према Порти као и кнез Куза⁷⁸, владар Влашке и Молдавије. Михаило је јасно показивао да није имао ни најмању намеру да призна једнак положај који је Porta приписивала Влашкој, Молдавији и Србији. Понашао се као да Србија има већи степен независности. Иако је Лонгворт имао инструкције да покуша да утиче на кнеза Михаила да измени овакве ставове, отворено је признавао да нема никаквог значајног утицаја на новог српског владара.⁷⁹

Док се кнез Милош трудио да обезбеди наследно право за своју породицу, кнез Михаило је то питање сматрао решеним, једним специјалним државним законом. Није се обзирао на то што му то право није признала Porta или европска дипломатија. Унутрашње уређење земље је такође организовао путем специјалних закона, не базирајући се на одредбе Устава из 1838. године. За кнеза је најважније питање било иселење Турака из Србије и избацивање турских војних посада из Србије.⁸⁰

Амбасадор Булвер је покушавао да процени колико ће смена на власти утицати на положај Србије у односу на Источно питање. Установио је да кнез Михаило има сопствене погледе на које није било лако утицати. Булвер је мислио да су кнежеве намере све у свему добре, али да је уображен и амбициозан. Ипак, сматрао је да поседује чврст карактер и вољу потребну да управља својим непослушним народом.⁸¹

Лонгворт је, из разговора са кнезом, ускоро постао уверен да он нема много вере, без обзира на своје изјаве, у опстанак Османског царства. Амбасадор Булвер је, међутим, у својим упутствима конзулу Лонгврту, истакао да му је изгледало да је кнез Михаило спреман да на разумним основама добро влада Србијом. Булвер је лично веома поштовао кнеза Михаила и сматрао га великим господином.⁸²

Без обзира на то што се нису слагали са политиком Обреновића и развојем самосталности Кнежевине, која је заиста угрожавала целовитост

⁷⁸ Александар Џон Куза (1820 – 1873) молдавски политичар рођен у Румунији, први кнез који је владао Уједињеним краљевством Влашке и Молдавије 1859 – 1866. Османска империја је признавала уједињење Влашке и Молдавије само док је кнез Куза био на власти.

⁷⁹ ФО 78, серија 1512, амбасадор Булвер Лорду Џону Раселу, 16. новембар 1860.

⁸⁰ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијег времена* 2, Београд 1887, 4; Љубодраг П. Ристић, *наведено дело*, 179 – 180; ФО серија 1514, конзул Лонгворт Џону Раселу 28. септембра; 1. октобра 1860. године

⁸¹ ФО серија 1512, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 12. новембра 1860.

⁸² ФО, серија 1512, амбасадор Булвер конзулу Лонгврту, Цариград 21. октобар 1860.

Османске империје, британске дипломате на Истоку нису могле да занемаре значај Србије и њен примарни положај на Балкану.

Већ крајем новембра 1860. године кнез Михаило је послао Јована Мариновића⁸³ у Петроград у тајну мисију, а министра спољних послова Филипа Христића⁸⁴ у Беч ради признавања наследног права на престо Србије.⁸⁵ У ствари, ова дипломатска акција је била уперена ка покретању питања о иселењу турског цивилног становништва из вароши око тврђава и промени Устава. Иако је Велика Британија пружила своју подршку борби за независност Италије, која се одвијала у овом периоду, у Србији су били свесни да на Балкану слична акција не би наишла на исто одобравање. У спољнополитичкој оријентацији Велике Британије постојало је једно схватање национализма у традиционалној Европи, тј. италијанског, немачког или мађарског национализма, а друго схватање балканског, тј. српског, румунског или бугарског национализма. Европски национализам био је „просвећен“, напредан, са развијеним државним институцијама, изграђеном железницом, трговином и банкарством. Балкански национализам није поседовао ништа од тога и базирао се само на романтичарским идејама простог народа, жељног живота у јединственој држави која би им омогућила да остваре своју идеју о заједништву.⁸⁶ Британија је одбијала сваку подршку независности Србије јер је сматрала да би у том случају у Кнежевини била успостављена руска доминација.⁸⁷

Иако се у извештајима британских дипломата јасно наглашава опасност коју кнез Михаило представља за опстанак Турске царевине,

⁸³ Јован Мариновић (1821 – 1893) српски политичар и дипломата, министар финансија 1856 – 1858, председник Државног савета 1861 – 1863, председник владе 1873 – 1874, српски посланик у Паризу 1879 – 1889. Види: Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучовић, *наведено дело*, 52 – 59.

⁸⁴ Филип Христић (1819 – 1905) српски дипломата и политичар, комесар Дунавске комисије 1858, лични секретар кнеза Милоша 1858 – 1860. Председник прве владе кнеза Михаила 1860 – 1861. Учествоје у мисији, после бомбардовања Београда 1862. године, са кнегињим Јулијом у Великој Британији 1863. године; српски капућехаја у Цариграду 1871 – 1873. Министар просвете од 1873. до 1874; српски посланик у Цариграду 1877. до 1880; посланик у Бечу 1881 – 1883, у Лондону 1884 -1885; гувернер Народне банке Србије 1885 – 1890. У наведеној књизи Гргура Јакшића и Војислава Ј. Вучковића не помиње се Филип Христић, већ само Јован Мариновић.

⁸⁵ ФО, серија 1513, амбасадор Булвер лорду Раселу, Цариград 30. новембар 1860; Љ.П. Ристић, *наведено дело*, 180 – 182.

⁸⁶ Laurence Guymet, *наведено дело*, 185 – 215.

⁸⁷ Гргур Јакшић, Војислав Ј. Вучковић, *наведено дело*, 52 – 59.

такође се могу наћи и позитивне оцене образованог српског владара. Оваква запажања поклапају се са гледиштима кнежевих савременика у Србији.⁸⁸ „Није то више био млади Михаило од прве владавине своје (1842); сад је сваки пред собом гледао човека свршена, искуством егзила сазрела, светски образована, у народним предањима очврсла, иако на пољу унутрашњих односа не мало задахнута доста крутим аристократизмом.“⁸⁹

Из извештаја британског амбасадора Булвера из Цариграда 1860. године и британских конзула Литона и Лонгворта из Београда, јасно се може видети да је кнез Михаило, већ на почетку своје владавине јасно показао представницима гарантних сила да неће трпети ничије мешање, па ни Велике Британије, у државну политику Србије. Није се обазирао на напоре британске спољне политике да утичу на Србију, тј. да тадашњи свој пресудни утицај у Цариграду прошире и на Београд. Без обзира на то што је Булвер мислио да има утицаја на српског кнеза, убеђујући га да је за Србију неопходно да очува целовитост Османске империје, Михаило није одступао од основног правца своје спољне политике – да доведе Србију до независности и заснује савез балканских држава. Овакав Михаилов став је касније довео до тога да је главни противник Србије и бранилац Турске приликом бомбардовања Београда 1862. године била управо Велика Британија. Михаило је морао још доста пута током своје владавине да се потруди да задобије наклоност Енглеске, као једне од најутуцајнијих великих сила.

⁸⁸ Види: Јован Ристић, *наведено дело*; Р 373/ 1 – 7, Филип Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Рукописно одељење Народне библиотеке.

⁸⁹ Ј. Ристић, *наведено дело*, 5 – 6.

Jelena Paunović-Štermenski

**TWO SERBIAN PRINCE, FATHER AND SON –
PICTURES FROM THE BRITISH DIPLOMATIC REPORT**

Summary

The aim of this article is to describe the way the British diplomacy viewed the Serbian Princes Milosh and Michael Obrenovic at the time of change at the Serbian throne in 1860. Britain first tried to establish consular relations with Serbia in 1828. The first British consul in Serbia was George Lloyd Hodges 1837 – 1838. His mission was not a success. Britain tried to influence the 1838 Serbian constitution but they failed. The Russian influence was deciding and the institution of the State Council was established. The institution was able to maintain control over the Serbian Prince. After that Milosh Obrenovic (1829 – 1839) left Serbia. He was succeeded by his son Milan and after Milan's death by Prince Michael (1839 – 1842). When the British Consulate was set up again in 1842, the British consuls in Serbia had less influence in the Principality than Austrian or Russian representatives. After a short reign of Prince Alexander Karadjordjevic (1842 – 1858), Prince Milosh Obrenovic, was elected again in Serbia. Prince Michael was named as his successor. The British had decisive influence in Turkey after the Crimean war and they tried to implement it in Serbia. The British ambassador at Constantinople had a crucial effect on the British foreign policy towards Serbia. In 1858 the ambassador was Sir Henry Bulwer.

The first aim of Milosh and Michael Obrenovic was to secure their hereditary power in Principality and to change the 1838 Constitution. The Porte and the great powers refused to grant them these requests. They only recognized Obrenovic's electoral rights. Prince Milosh died in 1860 and Michael Obrenovic became the Serbian Prince. The change at the Serbian throne presented a need for the British diplomats to study their personalities. This article is trying to show what personal characteristics of the two princes were observed by the British. It is a try to show the challenge that ambassador Bulwer faced against Michael Obrenovic and the goals of his foreign policy. Michael proclaimed himself a hereditary ruler, continued to rule Serbia with no regard for the 1838 Constitution and continued his attempts to create Balkan union directed against Ottoman Empire. His main objective was to expel the Turks from Serbian towns. British policy had no effect on his plans. Great Britain never supported Serbian and other Balkan nationalisms.

Keywords: Prince Milosh, Prince Michael, Constantinople, Great Britain, Serbia, Turkey, great powers.

Чланак примљен: 09. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ
Историјски институт
Београд

КРЕДИТНА ПОЛИТИКА УСТАВОБРАНИТЕЉА*

Апстракт: Уставобранитељи су увели јавни, хипотекарни кредит на бази државних фондова Кнежевине Србије, континуирано га уређивали низом уредби и при крају владавине уједначили услове кредитирања из свих државних фондова. Својом кредитном политиком новчана средства усмерили су првенствено ка привредној, а делимично и ка политичкој елити. Због рестриктивне кредитне политике и релативно ограничених средстава државних фондова, као и због велике тражње за новцем, већина привредника није могла да обезбеди кредите из јавних фондова, па се обраћала приватним кредиторима.

Кључне речи: јавни кредити, хипотекарни кредити, државни фондови, уставобранитељи, Србија, 19. век.

Убрзан привредни развој и недостатак новца у оптицају увећали су током владавине уставобранитеља потребе становништва за кредитом. Он је био потребан и сеоском и градском становништву, а нарочито привредницима, јер су у градској средини већину привредника чинили досељеници, који приликом досељавања углавном нису продавали имање на селу и тим новцем као почетним капиталом започињали пословање у граду, већ су се ослањали на штедњу, мираз жене и кредит ради укључивања у нове привредне делатности. То је било нарочито карактеристично

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

за занатлије, које су чиниле најбројнији део градских привредника.¹ Стога је кредитирање у роби и новцу било веома распрострањено. Новчани кредити могли су бити приватни и јавни. Привредници су кредите већином узимали од приватних лица, најчешће богатих трговаца и занатлија, којима је овај вид пословања био додатни извор прихода. У одређеној мери овим пословима бавили су се и чиновници.²

Свесни нараслих потреба за кредитом, уставобранитељи су увели јавне кредите и организовали кредитно пословање у склопу политике подстицања и законског регулисања различитих привредних и друштвених делатности. На тај начин, намеравали су да олакшају привредни развој земље, нарочито развој трговине, увећају државне приходе и, што је можда важније, омогуће оплодњу државног капитала на законит начин.³

Кредитна политика уставобранитеља била је надахнута жељом да доведе земљу у „цветуће стање“.⁴ У процени њихових мотива требало би узети у обзир и неке друге разлоге. Наиме, проглашењем слободне трговине Хатишерифом из 1838. године убрзан је развој трговине у Србији, а одласком кнеза Милоша из земље и привредног живота Кнежевине 1839. отворен је простор за додатно ангажовање крупних трговаца у најзначајнијим трговачким пословима, попут увоза соли. У тим пословима, крупни трговци су се за позајмице могли обратити једино држави, која је у својим фондовима концентрисала велика новчана средства прикупљена од пореза, царина и различитих такси. Познато је да је кнез Милош у пословним подухватима правио малу разлику између сопствених и државних средстава. У измењеним околностима, међутим, велика новчана

¹ Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. II, Београд 1958, САН, посебна издања, књ. СССIII, Историјски институт, књ. 9, 17; Тихомир Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, Српски етнографски зборник, књ. XXXIII, Живот и обичаји народни, књ. 15, Београд 1925, 228; Архив Србије (=АС), Министарство финансија (=МФ), Економско одељење (=Е), 1852, ф. I, РНо 62.

² Н. Вучо, *нав. дело*, 102–104; Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Историјски институт, посебна издања, књ. 36, Београд 2002, 105, 107–108; Међуопштински историјски архив Шабац (=МИАШ), Шабачки суд 1860–62, I, 138, ф. XX, 1200/1858; АС, Начелство округа ужичког (=НОУ), 1850, ф. II, Р 124, К 8.

³ Приход од давања новца из државне касе под интерес износио је 1839. године 47.508 гроша, да би се следећих година усталио на висини од око 100.000 гроша (1840. године – 110.250, 1841 – 109.275, 1842 – 114.507 гроша). Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901, 394.

⁴ *Уредба за зајам из правителствене касе*, Зборник закона I, 1840, 116.

средства из државних фондова нису могла бити коришћена у приватним пословима без увођења правила о њиховом коришћењу. То је, поред општег развоја трговине, који је повећао тражњу за привредним зајмовима, могао да буде један од подстицаја уставобранитељима да уведу кредитно пословање засновано на кредитима из државних фондова и уреде га низом уредби.

Приходи централне државне благајне, која је називана још правителствена или народна каса, увећавали су се током година и досегли су већ за владавине кнеза Милоша више милиона гроша.⁵ Већ тада је новац из државне благајне делом пласиран у кредите, па је између 1836. и 1838. године отворено најмање 97 кредитних партија.⁶ Кредит из народне касе добијали су богати трговци већ од 1825. године, када је влашком барону Мејтану, главном лиферанту соли за Србију, дато 130.776 гроша без камате, а велике позајмице добили су и богати домаћи трговци и државни чиновници, међу њима и Јеврем Обреновић (120.000 гроша, такође без камате).⁷

Кредитно пословање у Кнежевини Србији на основу јавних фондова уведено је *Уредбом за зајам из правителствене касе*, која је издата 25. септембра 1839. године.⁸ Њоме су уређена права зајмодаваца и зајмопримаца, начини издавања и осигурања кредита и други технички детаљи. Она је функционисање јавног кредита у Србији засновала на државним приходима и државним фондовима и омогућила свим грађанима Кнежевине Србије узимање јавних кредита под истим условима. Уредбом је предвиђено одобравање кредита на основу хипотеке, односно осигурање дуга непокретностима, у висини од 2/3 вредности заложеног имања.⁹ Две године касније прецизирано је да залог могу да буду две трећине вредности тзв. чисте земље, односно њива и ливада, или половина вредности плацева и плацева с кућама од доброг материјала. Вредност воћњака и винограда процењивана је само према вредности земље на којој су подигнути.¹⁰

⁵ Суфицити у буџету постојали су скоро сваке године, па је 1842. у готовом новцу било 14,615.887 гроша и 22 паре (Мита Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 393–394). Видети и: Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, у: Сабрана дела Слободана Јовановића, том 3, Београд б. г. [1990], 85.

⁶ АС, МФ, Казначејство (=К), инв. бр. 239, Протокол на зајам издати новаца за 1839, 1840, 1841, 1842. годину.

⁷ М. Петровић, *Финансије и установе*, књ. I, 394; Danica Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Ekonomska biblioteka, knj. 9, Beograd 1959, 263.

⁸ *Уредба за зајам из правителствене касе*, 116–118.

⁹ Исто; *Зборник закона V*, 1853, 51–52.

¹⁰ *Уредба за зајам из правителствене касе*, 118; *Додатак [...] к уредби од 12. IX 1839. године [...] у призренију позајмљивања новаца из правителствене касе*,

Висина залога остала је иста до 1858. године, када је спуштена на половину вредности заложене земље.¹¹

Предвиђена камата од 6% годишње била је двоструко нижа од максималне законске камате. Плаћана је два пута годишње – о Ђурђеви и Митрову дану, а главница је враћана по истеку рока отплате. Зајмопримац је главницу могао да врати и раније. Могао је и да продужи рок отплате кредита, ако благовремено изјави намеру – пола године пре за кредите до 1.000 дуката, годину дана раније за веће кредите. Државна управа, међутим, у пракси није увек поштовала прописане услове и одобравала је продужења и после истека рока за пријаву захтева. Тако је одобрено продужење кредита од 50.000 дуката, иако је тражено само два-три месеца пре истека рока отплате.¹² Тек 1858. године прописано је да се уз интерес мора плаћати и део главнице (тако да рок отплате не може бити дужи од 23,5 године), чиме је начин враћања кредита саображен данашњем. Камате на камату за задоцњења нису плаћане. Уведене су тек по формирању Управе фондова 1862. године. Депутације (управе) фондова нису лично одговарале за ненаплаћене кредитне партије, уколико су заложена добра процењена по предвиђеној процедури.¹³ Принудна наплата кредита вршена је судском продајом покретног или непокретног имања, уколико зајмопримац није имао готовину да исплати кредит.¹⁴

Државна администрација била је толерантна према непоштовању договорених услова кредитирања из јавних фондова. Тако се десило да су браћа Секулић, иако је њихов захтев за продужење рока отплате одбијен, чак две године после истека рока отплате кредита од 300 дуката,

Зборник закона II, 1845, 203–205; Зборник закона V, 1853, 16; Зборник закона VI, 1853, 63; АС, Државни савет (=ДС), 1849, Но 49; 1851, Но 440.

¹¹ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; *Уредба о давању новаца у зајам под интерес из правителствене касе, фонда школског и фонда за удовице и сирочад умрли чиновника*, Зборник закона XI, 1858, 90.

¹² *Уредба за зајам из правителствене касе*, Зборник закона I, 118; АС, МФ, Промисленост (=П), 1841, ф. IV, РНо 284.

¹³ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; *Закон о давању новаца под интерес из касе Управе фондова*, Зборник закона XV, 1863, 98. Окружни судови одговарали су једино, ако је штета пупиларног фонда настала због нагомиланих неисплаћених камата (Зборник закона V, 1853, 25–26).

¹⁴ Зајмопримац је имао право да сам одреди које ће од његових добара бити продато за дуг, осим уколико би дуготрајним отежањем ометао наплату. Имао је и право да тражи одгоду наплате, ако је цена стоке коју би за дуг требало да прода сезонски била ниска или је због више силе економски страдао, па и из других разлога (Зборник закона III, 1847, 88). Видети и: АС, ДС, 1852, Но 441.

наставили да плаћају интерес, не вративши главницу, а да нико из централне управе није интервенисао. Тек након упозорења окружног начелства, Министарство финансија је тражило да се испита начин на који би браћа могла да врате кредит. Иако уредбама није било предвиђено, државна каса повремено је, већином код малих кредита, отписивала камату, понекад и главницу. Међутим, ни ту није постајао чврст систем: из данас недокучивих разлога, повремено је отписивана главница великих кредита, већих и од 1.000 дуката, док су истовремено одбијани захтеви ситних зајмопримаца и за отписом главнице и за отписом камате.¹⁵

Кредитирање је уређивано и издавањем других прописа везаних за доделу кредита. Тим прописима побољшавана је правна сигурност наплате дуга и увођени су институти којима је олакшавано кредитно пословање. Тако су, на пример, *Уредбом за интабулацију* уведене “књиге записне дугова”, односно интабулационе књиге, у којима су бележена заложена имања, висина дуга и редослед залога.¹⁶ Ради осигурања наплате јавних кредита напуштен је принцип гуреме, по којем су кредитори у случају банкрутства дужника пропорционално наплаћивали дугове од укупне вредности продатог имања. Уместо њега, уведен је принцип потпуне наплате дуга према редоследу уписа у књигу интабулације. Интабулирани дугови имали су предност код наплате испред свих осталих, изузимајући само наплату данка, трошкове погребца, лекова и лечења умрлог и надница за “млађе и слуге домаће”.¹⁷

Кредитирање је било једна од нових привредних грана у Кнежевини Србији и стога је у многим срединама било недоумица при тумачењу уредби и техничких поступака приликом доделе кредита. Несналажење и погрешно тумачење прописа задржали су се у неким срединама до краја четрдесетих година XIX века, отежавајући, па и онемогућајући поједине кредитне трансакције. Тако је, на пример, тек 1849. године отклоњена препрека за подизање кредита из пупиларне касе у Пожаревачком округу, настала погрешним тумачењем одредбе о висини залога за дуг, којим је залог вишеструко повећан.¹⁸ Државна админи-

¹⁵ АС, МФ, П, 1847, Деловодни протокол (=Дел. протокол) бр. 3915 – ф. XII, РНо 44/1848; АС, ДС, 1852, Но 241, 357, 525.

¹⁶ *Уредба за интабулацију*, Зборник закона I, 124–125; Интабулација је вредела и после промене власника заложеног добра и купац се морао обавестити да ли је купљено добро оптерећено дугом (Исто, 122).

¹⁷ Исто; Зборник закона XI, 1858, 65.

¹⁸ Тамошњи суд је тврдио да се кредит може узети само ако залог “двапут више вреди” од тражене суме, па је Министарство правосуђа, да би спречило погрешна тумачења,

страција је новим уредбама и тумачењима већ издатих разјашњавала недоумице, утемељујући постепено сигуран и јасан систем кредитног пословања.

Доласком на власт кнеза Михаила Обреновића значајно је пооштрена кредитна политика. До 1841. године кредитна пракса државне касе равноправно је третирала све привреднике – и крупне трговце, обично из Београда, попут браће Симић, браће Герман или Мише Анастасијевића, и богате варошке трговце из унутрашњости, попут Бошка Тадића из Ваљева, и ситне трговце, па чак и сељаке из различитих делова Србије – додељујући им тражене кредите.¹⁹ Међутим, 1841. године минимална позајмица из државних фондова подигнута је са 50 на 300 аустријских дуката. Тај поступак требало је, наводно, да смањи оптерећење администрације мноштвом ситних позајмица из државне касе, с једне стране, и да да прилику пупиларним и црквеним касама да увећају сопствени капитал давањем малих зајмова.²⁰

Судећи према кредитима издатим из државне касе до 1841. године, кредитна пракса није оправдавала повећање минималног износа кредита због претеране оптерећености малим кредитима. Наиме, до тада је државна каса издала 98 кредита, од чега је 20 било испод 100 аустријских дуката.²¹ Да се радило о другим мотивима указује вишегодишње одолевање администрације притисцима да снизи минималну позајмицу, иако су били праћени оптужбама да ствара нову врсту монопола у трговини, сличну оном из времена кнеза Милоша, јер протежира крупне трговце и чиновнике и онемогућује већини привредника да дођу до повољног кредита. Тек 1858. године смањен је износ минималне позајмице на 100 дуката за зајам узет из правителствене касе, односно 50 дуката за зајам из осталих државних фондова.²²

издало циркуларно писмо свим начелствима с тумачењем уредбе (АС, НОУ, 1849, ф. IX, Р. 803, К. 7).

¹⁹ АС, МФ, К, инв. бр. 237; АС, МФ, П, 1841, ф. IV, РНо 284.

²⁰ Зборник закона II, 1845, 42, 205. Тешко је проценити да ли је то био део мера којима је кнез покушавао да из економске политике uklони демагошки мотивисане мере Намесништва (снижење пореза, права општина на аренде и слично) или је у питању намера да се ограничени ресурси усмере ка економски најснажнијој групи привредника.

²¹ АС, МФ, К, инв. бр. 237; АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 238.

²² *Уредба о давању новца на зајам под интерес из правителствене касе, фонда школског и фонда за удовице и сирочад умрлих чиновника*, Зборник закона XI, 1858, 90; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 87.

Рестриктивна кредитна политика заснивала се на више елемената. Суме које су се могле добити из државне касе после 1841. године биле су сувише високе да би већина привредника могла да испуни услове за њихово добијање и да их добије. Релативно скупа процедура добијања кредита отежавала је њихово узимање: за прибављање доказа о довољном јемству трошило се 200–300 гроша.²³ Поред тога, висока вредност некретнина потребних за залог, а неоптерећених другим дуговима, и услов да залог за кредит из државне касе буде уписан на прво место у књизи интабулација, одвраћали су ситније привреднике од тражења зајма из државне касе. Будући да је огромна већина становништва располагала имањима мале вредности, од којих су многа већ била интабулирана за сигурност приватних кредитора или других државних фондова, створене су околности у којима су само имућни трговци и чиновници могли лако да обезбеде услове за добијање кредита из државне касе. Осталим привредницима то је тешко полазило за руком, а још мање су то били у могућности становници села.²⁴ Све указује на то да је променом кредитне политике већини привредника отежано добијање зајмова, а сеоском становништву готово онемогућено. Стога не чуди што је већина кредита додељена крупним трговцима и чиновницима, при чему су чиновници, изгледа, били бројнији.²⁵ Због распрострањеног давања трећим лицима новца узетог на кредит из државних фондова или његовог коришћења за трговачко пословање, посланици крагујевачке скупштине 1859. године захтевали су да се забрани давање зајма из државне касе чиновницима “ради своје шпекулације и давања другима под интерес” и тражили да им се одобравају једино кредити за сопствене потребе у максималном износу од 300 аустријских дуката.²⁶

²³ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 86; Зборник закона XI, 1858, 3.

²⁴ Према протоколу издатих кредита из државне касе, од повећања минималне позајмице на 300 аустријских дуката до краја 1842. године, када су уписане последње кредитне партије протокола, свега четири кредита подигли су становници села. При томе су за подизање два кредита морала да се удруже по двојица тражилаца из истог места. АС, МФ, К, инв. бр. 237 (партије 119, 121, 136 и 144).

²⁵ АС, ДС, 1852, Но 665; АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол, 206, ф. III, РНо 4. У списку од 170 дужника државне касе из 1858. године, више од 90 их је из Београда, а остали су из окружних вароши. Највише има чиновника (саветници, министри, начелници), великих трговаца и рођака људи од положаја. Малих трговаца и сељака нема, а ретки су и људи са села и из малих вароши (С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 86).

²⁶ Забрана је требало да се односи само на кредите из државне касе, док из тзв. удовичког фонда није требало да буде ограничења, јер се сматрало да имају сва

Државна (правителствена) каса могла је да у кредите пласира највише средстава и представљала је основни и најјачи кредитни фонд земље. Из ове касе, на пример, издато је 1846. на зајмове 116.246 аустријских дуката, 1851. године 100.000, не рачунајући ту новац поверен компанији браће Симић, а 1858. такође 100.000.²⁷ Управо из овог фонда издате су највеће појединачне суме кредита и управо њему су се обраћали најбогатији привредници. У периоду од 1839. до 1842. године, највећи кредит у једној транши, у висини од 50.000 аустријских дуката, додељен је Стојану Симићу, с роком отплате од две године.²⁸ Већина зајмотражилаца, међутим, узимала је из ове касе много мање кредите. Уобичајени кредити из државне касе кретали су се од неколико стотина до неколико хиљада дуката. Током првих година кредитне праксе државног фонда уобичајило се да кредити буду додељивани на три године, мада је рок враћања повремено бивао и краћи и дужи.²⁹ Каснијих година државна каса одобравала је и дугорочне кредите, понекад и на рок дужи од 20 година. Изгледа да су дугорочни кредити великим делом додељивани чиновницима, што је такође изазивало незадовољство, па је 1859. године тражено да им буду одузети, односно наплаћени и дати “оскудном народу” уз исте рокове отплате.³⁰

Државној каси обраћала су се за кредите и правна лица – општине, црквене општине и манастири. Црквене општине су ретко добијале кредите, али су их цивилне општине добијале веома често, а манастири готово никад нису одбијани. И ови кредити одобравани су најчешће на рок од једне до три године, понекад и без фиксiranог рока отплате. Већину кредита издатих правним лицима добиле су цивилне општине. Најчешће су тражени ради подизања или завршавања цркве, мада су неке општине, попут општине села Чепур, кредит узимале и ради откупа земље исељеног муслиманског становништва, а друге ради калдрмисања

права, будући да је фонд формиран од њихових пензијских улога (*Протоколи српске народне скупштине држане у месецу септембру 1859. године у Крагујевцу*, б. м., б. г., 31).

²⁷ Зборник закона VI, 1853, 28; Зборник закона XI, 1858, 89; АС, ДС, 1851, Но 179.

²⁸ АС, МФ, К, инв. бр. 237 (партија 22 и 101). Видети, на пример: АС, ДС, 1842, Но 371 (Јован Обреновић – 5.000 аустријских дуката), 474 (П. Вуличевић – 1.000 дуката); 1844, Но 7 (М. Анастасијевић, Симићи и Германи – 25.000 дуката, раније одобреног кредита продужено за три године); 1856, Но 709.

²⁹ АС, ДС, 1856, Но 221, 769; АС, МФ, К, инв. бр. 237.

³⁰ *Протоколи српске народне скупштине држане у месецу септембру 1859. године у Крагујевцу*, 35–36.

улица, прављења пута или набавке справа за гашење пожара, попут београдске општине 1852. и 1858. године.³¹ Општинама су већином одобравани бескаматни кредити. Повремено су уговарани и с каматом, али им је она често касније отписивана.³² Много ређе државна каса одобравала је кредит без камате црквеним општинама (нуријама), тако да су у периоду од 1839. до 1842. године одобрена свега два таква кредита. Обично су кредити дати без камате били осетно мањи од кредита с каматом и кретали се од неколико стотина до пар хиљада чаршијских гроша.³³

Државна каса је одобравала општинама бескаматне кредите и ради набавке хране за стоку и људе у време оскудних и неродних година или у време оскудице због уништених усева у елементарним непогодама. Изузетно ретко, за ове намене добијала су кредит и приватна лица, али уз обавезни интерес. За кредите дате ради набавке хране није важио законски минимум (мада то уредбом није било прописано), па су најчешће додељивани у износима мањим од 300 дуката. Рок отплате био је годину дана – до нове жетве.³⁴ Овакве кредите тражио је до 1847. године мали број општина, јер је њихово добијање било повезано са релативно великим трошковима (процедура се морала спровести у Београду). Од тада се кредит могао тражити преко начелства, што је изузетно повећало број захтева, па је само те године поднето 95 захтева и готово свима је удовољено.³⁵

³¹ АС, ДС, 1843, Но 577; 1852, Но 451; 1858, Но 98; 101.

³² АС, ДС, 1843, Но 391; 1844, Но 610, 617; 1856, Но 23, 342, Но 148, 431; 748; 1857, Но 235, 730. Веома ретко, из државне касе одобравани су кредити без камате приватним лицима (на пример, Проки Новковићу из Жабара или Милоју Јеремићу из Цикота) и то на краatak рок и у малим износима од свега неколико стотина гроша (АС, МФ, К, инв. бр. 238 (партија 2); АС, ДС, 1856, Но 124.

³³ АС, МФ, К, инв. бр. 238, Протокол без интереса издатих новаца 1839, 1840, 1841. и 1842. године.

³⁴ Зборник закона IV, 1849, 14; АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол бр. 1108 – ф. XII, РНо 98; бр. 2159 – ф. II, РНо 32.

³⁵ Уведено је правило да се општине обраћају начелствима, а да начелства уз захтев поднесу и мишљење о оправданости кредита (АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол бр. 870 – ф. VIII, РНо 12). Одбијене су дражевачка и жабарска општина, будући да нису тражиле кредит за набавку хране. (АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол бр. 801 – ф. III, РНо 34; бр. 1894, 2797 – ф. IV, РНо 74). Кредит није реализовала једна општина, иако је био одобрен, јер се представници општине годину дана нису појавили пред начелством да подигну средства, па је партија угашена (АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол бр. 2159, 2857, 3251 – ф. II, РНо 32).

Општински, школски, пупиларни и чиновнички или удовички фонд такође су кредитирали становништво. Ти државни фондови формирани су највећим делом од прихода различитих државних надлештава, приреза и депозита положених у државним институцијама и од улога. Располагали су неупоредиво мањим средствима од централне државне касе.³⁶ Њима је била намењена улога кредитних установа које би задовољиле потребе за кредитом сиромашнијег дела становништва, коме су биле нужне мање позајмице. Администрација се декларативно залагала за унапређење кредитне политике ових фондова, али је висином каматне стопе дестимулисала узимање зајмова. Наиме, све до 1847. године кредити из пупиларне касе одобравани су с каматом од 12% годишње, двоструко вишом од камате на кредит из државне касе. Тек када је постало јасно да због тога “многи пупиларни новци бесплодни при судовима леже”, камата је снижена на 10%.³⁷ Истовремено је камата на кредит из школског и удовичког фонда, која је до тада била 6%, повећана на 8% годишње, како би се брже увећавала средства тих фондова. Међутим, ускоро се показало да је повећање каматне стопе довело до смањења тражње, па чак и узимања кредита из државне касе, ради враћања позајмица из школског и удовичког фонда. Због тога је 1849.

³⁶ Општински фондови настали су од прихода које је убирала општина, углавном различитих аренди и жировнице (*Уредба за општинске приходе*, Зборник закона I, 120). Пупиларни фонд је настао депоновањем новца од продатог покретног и непокретног имања малолетних наследника, који су судови чували до њиховог пунолетства. Школски фонд најпре је формиран прирезом, таксама (на венчанице, на пример) и наплатом ђумручине (АС, ДС, 1851, Но 219), али су неки од ових приреза укинати почетком владавине уставобранитеља: на венчанице указом намесништва 1839. године (Зборник закона I, 1840, 243), а ђумручина 1840. (Зборник закона III, 1847, 159), па је фонд попуњаван и преношењем новца из других надлештава и уплатом наменски прикупљеног новца. Школски фонд је реорганизован и званично формиран 1841. године на основу добровољних прилога у новцу, стоци и облигацијама. Планирано је да се новац даје под интерес, а стока, друга роба и некретнине да се одмах продају и новац уложи у фонд. Дародавци облигација (и њихови наследници) обавезани су да на поклоњену суму плаћају интерес до њене потпуне исплате (Зборник закона II, 1845, 11, 17–18). Чиновнички или удовички фонд формиран је 1843. године месечним уплатама од чиновничких плата у висини до 3% тзв. систематске плате (*Уредба о пензији удовица и сирочади чиновника*, Зборник закона II, 1845, 261–262). Црквени фондови стварани су од прихода имања у власништву цркве, аренди и других прихода.

³⁷ Зборник закона IV, 1849, 139–140.

године у каси удовичког фонда остало непласирано више од 10.000 талира. Да би се обезбедио пласман државног новца у кредите, каматна стопа на кредите из удовичког фонда поново је снижена на 6% годишње 1847. године, а 1850. спуштена је на исту висину и камата за кредите из школског фонда.³⁸ Колебање каматних стопа већине државних фондова било је израз настојања да се истовремено повећају оскудна средства мањих државних фондова намењених финансирању социјалних или просветних програма, с једне стране, и да се они учине примамљивим кредитним установама, с друге стране.

Кредити из школског фонда и фонда за удовице и сирочад чиновника додељивани су под истим условима осигурања као и кредити из државне касе, али су суме које су ови фондови пласирали у кредите биле обично мање. Удовички фонд је располагао већим средствима, па су из њега узимане на кредит и велике суме новца. Један такав кредит, од 10.000 дуката, дат је 1851. године браћи Симић. Ипак, овакви кредити били су пре изузетак, него правило. Тражња за кредитима из школског фонда била је велика, па је неких година на кредите била издата комплетна готовина, а повремено ни на тај начин није могла да буде у потпуности задовољена тражња, као што је то било 1847. године.³⁹ Након Кримског рата (1853–1856) државни фондови више нису могли да задовоље тражњу за кредитом у земљи, а недостатак новца нарочито се осећао у унутрашњости.⁴⁰

Кредите из општинских каса додељивао је кмет или срески начелник. Изгледа да су самовољно одређивали клијенте и чинили злоупотребе узимајући и сами кредите из касе којом су руководили, због чега је 1859. године било забрањено да кредите додељују без одобрења свих општинара и да их додељују себи.⁴¹ Будући да општински фондови,

³⁸ АС, НОУ, 1850, ф. II, Р 185, К 7; Зборник закона V, 1853, 85, 93. Приликом снижавања камата 1847. године, стари кредити узети из истог фонда морали су да се враћају уз камату која је договорена приликом узимања кредита, док је 1849. прописано да се и на раније узете зајмове из истог фонда плаћа нова, умањена камата (Зборник закона IV, 1849, 139; V, 1853, 86).

³⁹ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; АС, ДС, 1851, Но 88; 1853, Но 520; АС, МФ, П, 1847, Дел. протокол бр. 3867 – ф. I, РНо 37.

⁴⁰ Због тога су депутати Светоандрејске скупштине предлагали да се новац из државне касе предвиђен за кредите раздели по окрузима према броју пореских глава, како би равномерније могли да буду издати кредити (А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Споменик САНУ СХIII, Одељење друштвених наука, нова серија 15, Београд 1964, 67, 69). Тај предлог није прихваћен, али је решење нађено у обједињавању свих државних фондова у Управу фондова 1862. године.

⁴¹ Зборник закона XII, 1859, 116.

бар сеоских општина, нису располагали значајним средствима, и кредити које су давали морали су да буду мали. И поред тога, кредити су до 1855. одобравани с каматом од 12% годишње, а после тога с 10%. Део сеоских општина уопште није имао никакве приходе, тако да их није могао ни пласирати у кредите.⁴² Да би побољшала приходе општинских каса, државна управа је наложила да општине за своју корист посеју 4 до 5 дана орања и продајом приноса попуне фондове општинских каса, не би ли колико-толико били употребљиви за кредитирање. И поред малих средстава, повремено се догађало да по пола године расположива готовина општинске касе не буде дата под интерес, јер није било зајмотражилаца. Сматрало се да је интересовање мало, јер је и за те кредите требало интабулирати непокретности, због чега су неке општине захтевале да се кредити из општинских каса дају уз сигурно јемство (а не хипотеку). Централна управа је одбила те захтеве и 1855. године обавезала општинске касе да кредите дају само уз залог некретнина.⁴³

Кредитно пословање свих државних фондова уједињено је 1858. године, с тим да је, као што је поменуто, минимална позајмица из државне (правителствене) касе утврђена на 100 дуката, а из осталих на 50 дуката. Тиме су осетно побољшани услови кредитирања становништва. Камата и висина средстава предвиђених за пласман у кредите нису мењани, а максимални рок отплате утврђен је на 23,5 године. Будући да се очекивало велико интересовање, а да су средства била ограничена, прецизиран је редослед првенства при издавању зајмова. Зајмови до 1.500 дуката додељивани су по редоследу поднесених захтева, а они до 2.000 према висини траженог зајма, од мањих ка већима. Зајмови већи од те суме одобравани су по посебним одлукама, уколико је у фондовима било расположивог новца.⁴⁴ Под истим условима, од 1858. године кредите су

⁴² Тако је, на пример, од 25 села Горње Ресаве 1862. године свега шест имало општинске приходе, при чему је једино општина села Бељајка имала приход од новца датог под интерес. Приходи већине сеоских општина кретали су се од 1 до 4 талира месечно, а само два села у Горњој Ресави имала су нешто веће приходе: Бељајка 8 талира и Стрмостен (седиште општине четири села) 13 талира месечно (Бранко Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд 1990, 57, 161, 193, 233, 242, 256).

⁴³ Бранко Перуничкић, *Петровац на Млави*, Београд 1980, 96; Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1815–1865*, Чачак 1968, 648; Зборник закона VIII, 1856, 72.

⁴⁴ *Уредба о давању новца на зајам под интерес из правителствене касе, фонда школског и фонда за удовице и сирочад умрлих чиновника*, 88–90. Тада су уједињене и облигације и таксе на облигације (Зборник закона XI, 1858, 3).

почели да одобравају и тек формирани свештенички и учитељски фонд.⁴⁵ Уредба из 1858. године била је први корак ка обједињавању свих јавних фондова у један – Управу фондова, створену 1862. године.⁴⁶ Нова кредитна политика давала је предност средње и мање богатим клијентима, док је привредној елити, која је могла да тражи и врати велике зајмове, отежано добијање кредита, јер нису одобравани по редоследу захтева или сигурности зајмова, већ према расположивим средствима.

Пупиларни фонд био је, у ствари, судски депозит у који су се сливала средства од продаје оставинских маса малолетних наследника, које су окружни судови имали право да пласирају у кредите. Услови за добијање кредита из пупиларних фондова (пупиларних каса окружних судови) били су нешто другачији. Камата је била виша (најпре 12%, а од 1847. године 10% годишње), а све до 1858. зајмови су додељивани комбиновањем хипотеке и јемства (зајмотражиоцима који немају довољно земље за осигурање дуга, јемац је обезбеђивао недостајући део залога). Због комбинованог осигурања, кредити из ових фондова нису били у довољној мери осигурани. Догађало се, такође, да процене вредности заложеног имања буду нереалне, па вредност наплаћена продајом имања заложеног за дуг не покрије висину кредита. Ипак, наследницима су улози у фонд приликом пунолетства исплаћивани у целости, будући да их је гарантовала државна каса.⁴⁷

Једна пупиларна маса чинила је једну кредитну партију, а неретко се дешавало да и сам старатељ добије на кредит новац пупиларне масе својих штићеника. Министарство финансија предложило је да се новац прикупљен у пупиларним касама пласира у кредите без обзира на величину појединачне пупиларне масе, а добит потом пропорционално дели на све уложене масе према њиховој величини и тако обезбеди равномерност прихода за све масе, али је Државни савет одбио предлог.⁴⁸

⁴⁵ АС, ДС, 1858, Но 341.

⁴⁶ У Управи фондова били су обједињени сви државни фондови, како централни, тако и локални, фондови цркава и манастира, судски и депозитни фондови, као и средства приватних лица депонована код судови. Управа фондова је примала фондове општина и средства приватних лица у висини од 500 до 500.000 гроша, уколико су желели да преко Управе издају новац под интерес. Давала је кредите од 1.000 до 50.000 пореских гроша по редоследу пријављивања, а веће по посебним одлукама, уколико претекне новца (*Закон о управи фондова*, Зборник закона XV, 1863, 87; *Закон о давању новца под интерес из касе Управе фондова*, Зборник закона XV, 93–94).

⁴⁷ Зборник закона V, 1853, 25–26; АС, ДС, 1852, Но 149, 500.

⁴⁸ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; Зборник закона V, 1853, 103; АС, ДС, 1852, Но 662; 1856, Но 224; АС, Начелство округа шабачког (=НОШ), 1840, АНо 146; АС, НОУ, 1849, ф. VI, Р 545, К 7; ф. XII, Р 1144, К 4.

Из пупиларних каса позајмљиване су углавном мање суме новца – редовно испод 50 аустријских дуката, бар у унутрашњости земље. Додељивани су становницима окружне вароши и околних села. Овом фонду претежно су се обраћали сиромашнији људи, који веће кредите нису могли ни да добију, а ни да врате, па се често догађало да више десетина зајмопримаца из једног округа по годину дана не уплати камату на добијени зајам.⁴⁹

Кредити из црквених фондова одобравани су све до 1845. године без формалне процедуре и уз различите каматне стопе, а повремено и без писаних докумената. Од тада су се једино кредити до 50 гроша могли одобравати без писаних докумената, а остали искључиво уз “довољно јемство с облигаци[ј]ом”. И поред тога, неке црквене касе давале су кредите на залог непокретног имања. Кредите од 500 и више гроша морала је да одобри Конзисторија. Сматрало се да су кредити из црквених каса “раздати на несигурна места”,⁵⁰ што илуструје и наплата дуга од Милоша Јевстатића из села Салаш Ноћајски у шабачком округу. Он је 1858. године дуговао шабачком трговцу Петру Куртовићу, ноћајској општини и цркви. И поред тога што су сви дугови били интабулирани, дуг црквеној каси није могао да буде наплаћен, јер је црква била тек трећи интабулант, а вредност имања није покривала укупну суму дуга.⁵¹ Црквени фондови били су мали, посебно сеоских цркава.⁵²

⁴⁹ АС, НОУ, 1849, ф. III, Р. 273, К. 4; ф. VI, Р. 545, К. 7. Мале суме кредита доносили су и малу добит од камате, па је 1848. године укупна наплаћена полугодишња камата пупиларне касе ужичког окружног суда износила свега 323 гроша и 16 пара (АС, НОУ, 1849, ф. I, Р. 78, К. 23).

⁵⁰ *Уредба о руковању црквени новаца*, Зборник закона III, 1847, 76; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; Бранко Перуничкић, *Град Параћин*, Параћин 1975, 312; АС, ДС, 1852, Но 411.

⁵¹ Од продатог непокретног имања дужника исплаћен је целокупан дуг првом и другом интабуланту – Петру Куртовићу 75 аустријских дуката и општинској каси 42 дуката, а цркви ноћајској свега 231 чаршијски грош и 8 пара за дуг од 5.262 пореска гроша, јер је вредност имања била нижа од укупне суме дуга (МИАШ, Шабачки суд, I, 193, ф. I – 50/1862). Нова правила о давању новца из црквених каса под интерес прописана су убрзо по силаску с власти уставобранитеља. Према тим правилима, црквени новац могао се издавати под интерес с каматом од 8%. До 1.000 чаршијских гроша уз лично јемство, а за суме веће од те, на основу залога непокретног имања, (Правило бр. 1563 од 13. јуна 1860. године). Цитирано према: Драган Новаковић, *Државно законодавство о православној цркви у Србији од 1804. до 1914. године*, ПБФ, Београд 2010, 99).

⁵² Према попису из 1839. године, на пример, сеоске цркве у Чачанском округу имале су капитал од 20 до 1.000 гроша. Једино су жичка и врдилска црква имале више

Кредите су давале и еснафске касе, и поред тога што се кредит из еснафске касе није могао добити на законит начин. Наиме, *Еснафском уредбом* било је предвиђено да се новац из еснафских кас троши на помагање сиромашних чланова у болести, старости и при сахрани, помагање удовица, издржавање болесних калфи и плаћање трошкова за службу Божју приликом прославе еснафског патрона, али не и на зајмове.⁵³ Зајмове из ових кас добијали су чланови еснафа уз јемство или интабулацију на непокретности и с каматом од 6%.⁵⁴ Еснафске касе, формиране већином од такса плаћаних приликом добијања звања и казни за непоштовање еснафских правила, најчешће су располагале малим средствима, која нису ни приближно могла да задовоље потребе занатлија и трговаца за кредитом, иако су у кредите пласирале готово целокупну готовину. Из еснафских кас у унутрашњости Србије добијани су мали кредити, најчешће од неколико десетина до неколико стотина гроша чаршијског течаја. Једино су у Београду неки еснафи располагали великим сумама новца које су давали на кредит, попут Терзијско-јоргандијско-кројачког еснафа из Београда, који је 1861. године пласирао у кредите око 40.000 гроша.⁵⁵

У области приватног кредитирања уставобранитељи су задржали законске прописе из времена прве владавине кнеза Милоша Обреновића (каматне стопе, менице, јемства и слично) и тек под притиском јавног мњења пред крај владавине учили проблеме у законском регулисању приватних кредита, али нису пронашли и решења. Наиме, тешко доступни кредити из државних фондова, с једне стране, и убрзани привредни развој, с друге стране, учинили су приватне кредите у Србији веома профитабилном делатношћу, па су били и веома распрострањени, нарочито међу трговцима и чиновницима. Они су постали главни

(жичка 1.432,28 гроша, а врдилска 1.620,37). У исто време, карановачка црква имала је капитал од 25.127 гроша и 16 пара, а чачанска од 7.906 гроша и 16 пара (Б. Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац*, 423–424), док је параћински црквени фонд 1861. године имао у каси 60.000 чаршијских гроша (Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 312).

⁵³ *Еснафска уредба*, Зборник закона IV, 1849, 73–74 (чл. 103).

⁵⁴ Историјски архив Београда (=ИАБ), Еснаф терзијско-јоргандијско-кројачки, 1844–1858, ф. I, бр. 58, 71, 88, 147.

⁵⁵ Б. Перуничкић, *Град Параћин*, 483–491; ИАБ, Еснаф терзијско-јоргандијско-кројачки, 1859–1866, ф. II, бр. 68; Историјски архив Неготин (=ИАН), Деловодни протокол папуцијско-шустерско-табачког еснафа 1845–1880; Историјски архив Ваљево (=ИАВ), *Varia I*, кут. 1–6, 4 – Абацијски еснаф Ваљево, књига прихода и расхода.

кредитори становништва, користећи предности које им је пружала организација јавних фондова, властита новчана средстава и одсуство других новчаних завода. Позајмљивали су најчешће мале суме – од неколико до стотинак дуката, понекад и више хиљада дуката.⁵⁶

Приватни кредити додељивани су већином уз јемство и на меницу која се могла судски наплатити, други само уз потпис сведока, а трећи и без икаквих писаних докумената, док су кредити већи од 50 дуката најчешће обезбеђивани хипотеком.⁵⁷ Једнаку правну снагу имали су кредити уговорени у писаној форми и усмено договорени. Камата је била 12% годишње, колико је износио законски максимум, утврђен 1837. године. За разлику од кредита из државне касе, приватни повериоци обично су тражили камату од 6% за период прекорачења рока отплате.⁵⁸

Распрострањена потреба за кредитом, и то малим кредитом на кратак рок отплате, постепено је стварала тзв. глад за новцем и код приватних поверилаца створила могућност да узму вишу камату од законског максимума. Владало је уверење да је каматна стопа на приватне кредите током владавине уставобранитеља напрестано расла и досегла 20% годишње и да је већина приватних кредита уговорена с том каматом, што се сматрало класичном лихвом.⁵⁹ Веома је тешко проценити колика

⁵⁶ Видети нап. 2. Између 1845. и 1858. године, приликом наплате кредита у окружном суду у Шапцу, најнижа наплаћена сума била је само 6 гроша, а највиша 250 дуката (О. Антонић, *Зеленаштво у округу шабачком у другој половини XIX века*, Годишњак Историјског архива XIII, Шабац 1976, 287–288).

⁵⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 39–40, 46; НОУ, 1849, ф. IX, Р. 841, К. 37.

⁵⁸ Зборник закона 30, 1877, 179; *Грађански законик*, 226 (чл. 595), 227 (чл. 601); С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 85; О. Антонић, *Зеленаштво у округу шабачком*, 287–288; МИАШ, Шабачки суд, I, 113, ф. XVII – 1802/861; 193, ф. I – 50/1859; ИАВ, Окружни суд Ваљево, 1861, кут. V, АНо 373, 380, кут. VI, АНо 410, 403; кут. VII, АНо 582, 626; кут. VIII, АНо 653, 654, 662, 665, 669, 670, 671, 676, 683, 685, 689, 701, 711, 713, 748. Понекад се догађало да приватне позајмице буду дате и уз нижу камату, када је кредит узет од пријатеља, као што је Никола Крстић, члан Касационог суда, узео 1869. године зајам „300 дуката с [каматом од] 10% до Ђурђевог идуће године“ од Јакова Димшића, такође члана Касационог суда. У дневник је забележио и да је платио 4 дуката и 2 цванцика као „интерес на 500# за 1 месец и 20 дана (Н. Крстић, *Дневник. Приватни живот*, књ. II (3. јануар 1867 – 31. децембар 1874), приредила Александра Вулетић, Два столећа, књ. 15, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд б. г. [2007], 248, 270).

⁵⁹ Андрија Раденић, *Светоандрејска скупштина*, 70; С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 87.

је била стварна каматна стопа на приватне кредите, јер је њен увећани износ приликом закључивања посла уписиван у главницу ради евентуалне судске наплате дуга, будући да судови нису наплаћивали дугове с вишом каматом од законске. Сигурно је, међутим, да је знатан део приватних кредита уговоран с вишом каматом од номиналне, о чему, поред осталог, сведоче и захтеви неких округа и Министарства правде из 1854. године да се пропишу санкције за незаконите камате. Кредитна политика уставобранитеља, међутим, није била озбиљно усмерена на сузбијање незаконитих камата приватних кредитора, па је, као једина мера, оснажена одредба *Грађанског закона* о наплати камате и препоручено грађанству да се уздржава од узимања кредита и не задужује под неповољним условима.⁶⁰ Сматрало се да би прописивање оштрих казни смањило број суду пријављених случајева наплате незаконите камате.

Током владавине уставобранитеља српска држава није се задуживала у иностранству (први државни кредити узет је 1862. године), а није узимала ни унутрашње кредите.⁶¹ Из државне касе одобравани су кредити другим надлештвима, претежно ради великих инвестиција, попут увођења телеграфа, градње моста на Морави или регулисања Дунава. Државна каса додељивала је кредите и државним фондовима, да би се олакшало њихово формирање или поправило финансијско стање.⁶² Међутим, те кредитне партије отворане су више због тога што се укупни трошкови инвестиција нису одмах могли тачно предвидети и да би што

⁶⁰ *Решење, да се народ расписом једним посаветује, како му се чувати ваља од уговарања и плаћања прекомерни и противузакони интереса на зајме, које од приватни узима*, Зборник закона VII, 1854, 26; Историјски архив Чачак (=ИАЧ), Лични фонд Фердинанда Крена (=ЛФК), кут. I, 119 (1). Убрзо након силаска уставобранитеља с власти предузете су мере за сузбијање незаконитих камата при приватном кредитирању. Већ на скупштини у Крагујевцу 1859. године предложено је да у парницама, где тужилац тврди да је уговорена незаконита камата (с његовим пристанком или преваром), судови досуђују наплату камате од законитих 12%. Исте године уведена је пракса да се дужник под заклетвом у цркви може изјаснити колики део номиналног дуга чини стварни дуг, па је тај износ суд признавао за предмет спора (*Протоколи србске народне скупштине држане у месецу септемвру 1859. године у Крагујевцу*, 34; ИАН, Архив православне црквене општине Неготин, кут. 1, бр. 375).

⁶¹ Драгана Гњатовић, *Стари државни дугови 1862–1914. Прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије 1862–1941*, Београд 1991, 19.

⁶² Тако је, на пример, 1858. године Државни савет одлучио да се средства из државне касе, додељена удовичком фонду ради помоћи, оставе фонду на располагању још 15 година (АС, ДС, 1858, Но 448).

мање новца било заробљено на појединим буџетским партијама, као и да би се лакше контролисало трошење новца у појединим фазама инвестирања. Стога и није била реч о правим кредитима јавне управе, већ о прерасподели и евиденцији буџетских средстава.⁶³

У финансијским трансакцијама српска управа обраћала се богатим српским трговцима, од којих су неки именовани и правителственим (државним) банкарима, као Никола Герман (1839), Јован Кумануди (постављен јуна 1844. године) или Миша Анастасијевић, који је једно време био државни банкар, али је због сопствених послова одступио са дужности.⁶⁴ Задужења државних банкара исцрпљивала су се углавном при исплати данка Порти и замени лошијих врста новца затеченог у државној каси, при чему су губици настали због курсних разлика падали на терет српске управе, а не банкара.⁶⁵

Да закључим: Увођењем јавног кредита на бази хипотеке 1839. године, уставобранитељи су настојали да искористе буџетске вишкове у привредне сврхе и подстакну привредни живот земље повољним кредитима. Пооштравањем услова кредитирања 1841. године (подизањем минималне позајмице из државне касе на 300 дуката), дестимулисано је узимање малих кредита и кредитна политика је усмерена ка подршци привредне елите. На тај начин, слично политици у области дућанске трговине, концентрисан је расположиви капитал у малим сегментима привредног живота, одабраним тако да подржавају оне привредне делатности које су, према мишљењу администрације, у стању да обезбеде бржи економски развој земље. Због неусклађености принципа и праксе, карактеристичне за многе сегменте привредног и друштвеног развоја Србије 19. века, знатан део тих ресурса користила је и политичка елита.

⁶³ АС, ДС, 1852, Но 401; Зборник закона VI, 1853, 52. Овакву праксу примењивала је и Управа фондова, па је министар финансија одобравао из буџета “кредите код главне државне и код окружни[х] каса”, да би те касе увек располагале готовим новцем за исплату кредита одобрених од Управе фондова (*Закон о управи фондова*, 89).

⁶⁴ Љубомир Поповић, *Шематизам 1839–1851*, Београд 1999, 131; АС, ДС, 1858, Но 227; АС, ДС, 1844, Но 217.

⁶⁵ АС, ДС, 1852, Но 89; 1853, Но 166.

Bojana Miljković-Katić

LENDING POLICY OF THE CONSTITUTIONALISTS

Summary

In order to boost economic development of the country, including development of its trade particularly, the Constitutionalists introduced, in 1839, a public loan on mortgage based on state funds (on the state treasury fund and widowhood, school, municipal, pupillary and church funds), and by means of series of additional regulation made the credit legislation both altered and organized. The state treasury made the basic credit fund, having the highest amount of assets on its disposal and granting loans on the lowest interest rates. The other state funds managed lower amounts of money and used to grant mostly low scale loans, occasionally on higher interest rates.

In 1841 credit terms were tightened, with the minimal granted state treasury loan totaling 300 Ducats, making borrowing on small scale disincentive and directing the loan policy towards giving support to the national commercial elite. That way, congenially to the grocery trade policy, the available capital was concentrated within small segments of economic life, chosen the way to support the economic activities that were, in the opinion of the Administration, able to facilitate faster economic development of the country. Because of the lack of reconciliation among principles and practice, many segments of Serbian 19th Century economic development were featured by, a considerable amount of these resources was used by the political elite. In the late period of the Constitutionalists' rule (1858), the loan granting terms were unified, in addition to introduction of much more favorable general stipulations on lending, resulting in direction of credit policy towards giving financial support to both middle and less wealthy businessmen.

In the area of private lending, the Constitutionalists kept the legislation dating from times of Miloš Obrenović valid, without showing any serious reactions on pressures put by the public, while the public itself was arguing that it was tolerating illegitimate interest rates and that private loans, mostly usurer ones, were destroying the heavily indebted population.

Key words: public loans, loans on mortgage, state funds, Constitutionalists, Serbia, 19th Century.

Чланак примљен: 10. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Милош КОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

МИСИЈА РОБЕРТА ЛОЈДА-ЛИНДЗИЈА У СРБИЈИ 1876. ГОДИНЕ*

Апстракт: Пуковник Роберт Лојд-Линдзи, председник британског Црвеног крста, водио је хуманитарну мисију у зараћеној Србији 1876. године. У исто време, сарађивао је са британском владом, која је водила непријатељску политику према овој балканској кнежевини. Лојд-Линдзијева мисија у Србији 1876. не осветљава само британско-српске односе тога доба, него пружа могућност проучавања односа између филантропских удружења и државне спољне политике, друштва и државе у викторијанској Великој Британији.

Кључне речи: филантропија, Црвени крст, спољна политика, велика сила, Велика Британија, Србија, Османско царство, Русија.

У заоставштини британског државника Бенцамина Дизраелија, које се чува у рукописном одељењу оксфордске Бодлејане, налазе се преписи два дуга писма из Смедерева, са датумима 4. и 5. септембар 1876. године. Принцу од Велса и банкар луорду Оверстону упутио их је пуковник Роберт Лојд-Линдзи, шеф мисије „Британског националног удружења за помоћ ратним болесницима и рањеницима“, претече британског Црвеног крста. Она садрже детаљне извештаје о тајној улози Русије у српско-турском рату 1876, као и о борбеном моралу српске војске

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку* (Ев. бр. 177011).

и државника. Тадашњем премијеру Велике Британије, Бенџамину Дизраелију, проследио их је, уз пропратно писмо, лорд Оверстон.¹

Садржај ових писама сам по себи већ је довољно занимљив за српску, па и за британску историографију. Њихово смештање у одређен контекст и нарочито одговори њихових прималаца, који такође могу да се пронађу у британским библиотекама и архивима, дају, међутим, овој епизоди шири значај. Мисија Лојда-Линдзија у Србији 1876. само је део приче о односу између друштва и државе, удружења грађана и државних институција, филантропских активности појединаца и националних интереса велике силе, каква је, у овом случају, била викторијанска Британија.

Преписка о којој је овде реч упућује и на вечиту тему порекла и поузданости података на основу којих државници великих сила одлучују о рату и миру на удаљеним тачкама света. Коначно, истраживање боравка Лојда-Линдзија у Србији омогућава и увид у несугласице које су постојале међу члановима британских хуманитарних мисија у Србији 1876. Та неслагања била су, опет, одраз дубоких подела које је Источно питање тада изазивало у британском јавном мњењу.

Мисији Роберта Лојд-Линдзија у Србији 1876. у науци до сада није посвећивана посебна пажња. Његово име помиње се само узгредно, у оквиру обраде ширих тема.² Једини озбиљан рад о Лојд-Линдзију објавила је још 1907. његова удовица, Хериет Сара Лојд-Линдзи. У стилу тадашњих, едвардијанских биографија, ова књига се својим највећим делом састоји од цитата из приватне преписке главног јунака.³ Ни хуманитарне мисије у Србији 1876. нису биле предмет истраживања британских историчара, док повремени српски осврти не помињу мисију Лојда-Линдзија.⁴

¹ Hughenden Papers (даље: HP), B/XVI/B/141b, P. Лојд-Линдзи - Лорд Оверстон, Смедерево, 4. септембар 1876; Исто, B/XVI/B/141a, Лорд Оверстон - Лорд Биконсфилд, Вонтиц, 11. септембар 1876; Исто, B/XVI/B/114, P. Лојд-Линдзи - Принц од Велса, Смедерево, 5. септембар 1876.

² М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 223-224; R. Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford 1979, 177, 181; С. Бранковић, *Независност слободољубивих: Велика источна криза и Србија 1875-1878*, Београд 1998, 126, 243.

³ H. S. Wantage, *Lord Wantage, V.C., K.C.B: A Memoir*, London 1907.

⁴ V. M. Antić, Ž. Vuković, „Vojni sanitet u Prvom srpsko-turskom ratu 1876-1877“, *Vojnosanitetски преглед* 64-9 (2007) 639-646; М. Игњатовић, „Српско ратно хируршко искуство (1876-1918), I део: Ратна хирургија у Србији у време српско-турских ратова“, Исто 60-5 (2003) 631-640.

I

Роберт Џемс Линдзи (1832-1901) био је пореклом из шкотске аристократске, војничко-банкарске породице. Школован за колонијалног управитеља, одлучио се, ипак за војну каријеру. Одликован је Викторијиним крстом, Легијом части и Меџидијом за јунаштво у биткама против Руса на Алми и Инкерману (1854). Његова критичка писма о стварном стању ствари на фронту у Кримском рату стизала су до Министра рата, лорда Њукасла, захваљујући породичном пријатељу, утицајном банкару и једном од најбогатијих људи у викторијанској Енглеској, Семјуелу Џемсу Лојду, лорду Оверстону (1796-1883). Линдзи је по повратку са Крима, као ратни херој, годину дана био ађутант Едварда, Принца од Велса (1841-1910). Оженио се, потом, ћерком лорда Оверстона и свом презимену додао женино, поставши тако Роберт Џемс Лојд-Линдзи. По жељи таста повукао се, затим, из војске и посветио животу сеоског племића и центлмена, на великом и богатом поседу у Беркширу, добијеном у мираз. Остатак живота провео је у изобиљу, слободан да се посвети различитим предузимачким и хуманитарним активностима. Био је један од оснивача и председавајући Националног стрељачког удружења и са њим повезаног покрета добровољаца. Имао је и политичке амбиције, па је од 1865. до 1885, био конзервативни посланик у Доњем дому, да би потом, као лорд Вонтиц, прешао у Горњи дом.

Лојд-Линдзи био је, такође, један од оснивача и, до своје смрти, председавајући „Британског националног удружења за помоћ ратним болесницима и рањеницима“, огранка међународне организације Црвеног крста, која се, почевши од 1863. успостављала широм Европе. Основано уочи самог Француско-пруског рата, Удружење је послало Лојд-Линдзија у прву хуманитарну мисију, чији је циљ било пружање помоћи рањеним и болесним на обе стране француско-немачког фронта.⁵

Када је избио српско-турски рат, Удружење је на јавном скупу, одржаном 15. августа 1876, одлучило да преостала средства од претходне мисије усмери ка новом ратном жаришту. Лојд-Линдзи је постављен на чело новооснованог „Извршног комитета за турско-српску помоћ“ и одређен за вођу мисије, која је, у складу са идеалима Црвеног крста,

⁵ Вид. R. T. Stearn, “Lindsay, Robert James Loyd-, Baron Wantage (1832-1901), army officer and agriculturalist”, *The Oxford Dictionary of National Biography*, Edited by H. C. G. Matthew, Oxford 2004, [<http://www.oxforddnb.com/view/article/34544>]; M. Reed, “Loyd, Samuel Jones, Baron Overstone (1796-1883)”, banker, Исто, 17115.

требало да помогне и Србима и Турцима. У састав Удружења кооптирао је чланове независног „Комитета за помоћ жртвама рата на истоку“, блиског енглеском Реду Светог Јована. Овај Комитет је, пре тога, у Србију већ било послао шест хирурга, регрутованих у лондонској Болници Светог Томе.⁶

Удружење је, како се у посебном извештају о његовом деловању у српско-турском рату каже, било свесно да се ова мисија разликовала од оне у Француско-пруском рату. Овај рат био је вођен на већој удаљености од Британије, без добрих комуникација и основних услова за медицински рад, „између раса које, по мерилима Западне Европе, нису високо цивилизоване“.⁷ Тешкоћу је представљало и питање да ли се Србија, с обзиром на њен вазални статус према Османском царству, могла признати за ратујућу страну. Удружење, наиме, по својим правилима, није могло да делује у устаничким, одметничким ратовима. Уз то, оно није могло да учествује у ратним збивањима у иностранству без дозволе британског Министарства спољних послова. Лорд Дерби, као тадашњи министар, био је, међутим, већ примио молбе српске и османске владе за хуманитарну помоћ. Решење је пронађено захваљујући чињеници да је британска влада са Београдом имала званичне дипломатске односе и да ју је тамо представљао њен генерални конзул, Вилијам Вајт. У свом извештају Комитету Лојд-Линдзи је приметио да, због одбијања да признају овакав статус Србије, француска и немачка удружења Црвеног крста нису послала своју помоћ, али и да је Руски Црвени крст помагао само Србима.⁸ Блиска веза Удружења са владом биће потврђена и касније, током мисије, тесном сарадњом Лојд-Линдзија са дипломатским представницима Британије у Бечу, Београду и Цариграду.

Односи Удружења са владом и ратујућим странама на Истоку нису били безазлена питања. У јавном мњењу Британије, Дизраелијев конзервативни кабинет све чешће је прозиван због отворене подршке Османском царству. Покушаји Срба у Босни и Херцеговини и Бугара да се оружјем изборе за побољшање свог положаја, у условима насиља и безвлашћа које је увелико било захватило ослабљено Османско царство, били су, наиме праћени турским репресалијама над цивилима. Право

⁶ “Report of the Executive Committee”, *Report of the Operations of the British National Society for Aid to the Sick and Wounded in War During the Servian War Against Turkey, 1876, Together With a Statement of receipts and Expenditure and a Map, reports, and Correspondence*, London 1877, 5; Lord Wantage, 218-220.

⁷ “Report of the Executive Committee”, *Report*, 8-9.

⁸ Р. Лојд-Линдзи - Извршни комитет, Исто, 19.

зграђавање викторијанаца изазвале су, међутим, почетком јуна 1876, вести о масовним покољима у Бугарској. Својим шаливим коментарима о овом догађају, Дизраели је само појачао огорчење јавног мњења. Незадовољство су изазвале и вести о злочинима османске војске у источној Србији, после уласка Србије у рат са Турском и српског пораза на Великом Извору. Ношен гневом јавности, свој повратак у политичку арену објавио је и Дизраелијев стари супарник, Вилијам Гледстон. Баш у време одлуке Удружења о поласку мисије на Исток, у августу 1876, почео је низ масовних митинга и протеста, праћен незапамћеним узбуђењем и ужареним јавним расправама. У историји Британије овај догађај запамћен је као „Бугарска агитација“. Викторијанци су се поделили на присталице и противнике лорда Биконсфилда, како је називан Дизраели, пошто му је краљица Викторија, усред агитације, дала титулу лорда. Узбуђење и сукоби достићи ће врхунац после 6. септембра, када је објављен Гледстоов памфлет *Ужаси у Бугарској и питање Истока*. У њему су, са подједнаком страшћу, за страдања хришћана у Османском царству оптужени и Биконсфилд и Османлије. У исто време, Гледстон је позивао своје суграђане да се покају због Кримског рата, којим су Османлијама омогућили да наставе са некажњеним насиљима над балканским хришћанима.⁹

Херој Кримског рата, Лојд-Линдзи, за то време, спремао је своју мисију на турско-српском бојишту. Осим што је хтео да лично надгледа рад Удружења, имао је и политичке мотиве: желео је да се на извору догађаја обавести о питањима која су у Британији изазвала тако велико узбуђење. На пут је, са својим сарадницима, кренуо 21. августа 1876. носећи, поред осталог, и хуманитарну помоћ од 20.000£.¹⁰ Оксфордски професор историје Едвард Фриман ће га, међутим, већ 28. августа у *Тајмсу*, јавно оптужити због намере да, после свих вести о злочинима, помогне и Турцима.¹¹

⁹ Литература о овим догађајима је огромна. Вид. нпр. R. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London/ Edinburgh/ Paris/ Melbourne/ Johannesburg/ Toronto/ New York 1963; A. P. Saab, *Reluctant icon: Gladstone, Bulgaria, and the working classes, 1856–1878*, Cambridge Massachusetts/ London 1991; G. C. Thompson, *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875-1880 I-II*, London 1886; М. Ковић, *нав. дело*, 184-211.

¹⁰ *Lord Wantage*, 220.

¹¹ R. Millman, *нав. дело*, 177, 181.

II

Друштвене везе и утицај Лојда-Линдзија и његовог Удружења видели су се и из чињенице да се у Бриселу срео са Принцом од Велса, као и да га је примио белгијски краљ Леополд II. Из Беча је својој жени писао да је, на препоруку лорда Дербија, добио помоћ и подршку тамошњег британског амбасадора, сер Ендрју Бјукенена. Јавио јој је и да је од Бјукенена чуо поуздану вест, да су потпуну пропаст српског „подухвата“ спречавали још само „руски новац“ и „руска помоћ“.¹²

Лојд-Линдзи и његови пратиоци у Београд су стигли 29. августа. Српска влада послала је посебну делегацију на њихов пароброд. Лојд-Линдзи је, међутим, на њено поздравно слово одговорио критикама на рачун српске владе и њене политике.¹³ Истог дана примљен је, ипак, у свечану аудијенцију код кнеза Милана Обреновића.¹⁴

Непријатности су, наиме, почеле од првих сусрета Лојд-Линдзија са Србима. О томе су, у својим сећањима на хуманитарну службу у Србији 1876, детаљно писале две енглеске болничарке, Ема Марија Пирсон (1828-1893) и Лујза Елизабет Меклофин (1836–1921). Пореклом из угледних породица, оне су већ имале дуго искуство у добротворном раду. Биле су међу оснивачима „Британског националног удружења за помоћ ратним болесницима и рањеницима“. Под окриљем Удружења и оне су службовале у Француско-пруском рату. После сукоба са Лојд-Линдзијем, морале су да напусте Удружење, да би се на француско-пруски фронт вратиле пошто су успеле да у Британији самостално сакупе добротворне прилоге.¹⁵

Мис Пирсон и мис Меклофин у Србију су стигле саме, без икакве пратње или дочека. За разлику од Лојд-Линдзија оне су, у Бриселу, уместо свечаног пријема на двору, због пропуштеног воза, морале да сатима седе на станици. Немачки цариници приредили су им много невоља због њихове медицинске опреме. Прву ноћ у Београду провеле су у прилично неугледним условима. Уз помоћ конзула Вајта и српске владе, ступиле су

¹² *Lord Wantage*, 221.

¹³ E.M. Pearson, L.E. McLaughlin, *Service in Serbia Under the Red Cross*, London 1877, 133.

¹⁴ *Lord Wantage*, 222.

¹⁵ E.M. Pearson, L.E. McLaughlin, *Our Adventures During the War of 1870*, London 1871, 34-36, 68-71, 98-99.

у службу „Српског друштва Црвеног крста“¹⁶ и у њему ће, без прелазака у редове Османске војске, остати до краја рата 1876.¹⁷ У Француско-пруском рату, иако су помагале рањенима на обе стране, по сопственом признању, ближи су им били поражени Французи; сада су, наслућујући предстојећи слом, са њима поредиле Србе.¹⁸ Од раније кивне на Лојд-Линдзија, уверене да је у овом рату навијао за Турке, оне су мотриле на сваки његов потез. Књига сећања, коју су објавиле по повратку у Енглеску, омогућава сагледавање његове мисије из понекад исувише критичког, али веома корисног угла.

Лојд-Линдзи је, по доласку у Србију, настојао да стекне увид у право стање ствари. На тренутке је, ипак, изгледало као да је само тражио потврде за раније стечена уверења. У писму сер Дагласу Галтону, који га је у Лондону замењивао на положају председавајућег Удружења, тврдио је да Срби нису били расположени за борбу и да су само чекали резултате посредовања европских сила у склапању мира. У болницама је видео велики број војника који су себи намерно разнели прст на руци, не би ли избегли одлазак на фронт. Високим борбеним моралом могли су се похвалити само руски добровољци, али су, по Лојд-Линдзијевом мишљењу, Срби већ били уморни од њиховог борбеног жара.¹⁹ Најавио је, такође, да ће ускоро отићи на фронт, у Алексинац, који је, како је приметио, стратешки и политички, за Турке био оно што је Мец био за Немце у Француско-пруском рату.²⁰

Ово поређење Срба са Французима и Турака са Немцима подсећало је на тумачења његових љутитих противница, мис Пирсон и мис Меклофин. Сличност у запажањима огледала се, међутим, и у томе што су и оне по болницама виделе велики број „прсташа“, како су их сами Срби називали.²¹ Штавише, и оне су тврдиле да су српски сељаци, за

¹⁶ Основано је у Београду, у јануару 1876. Вид. В. Ђорђевић, *Срце и душа Европе: Прилог за историју првих педесет година у животу и раду Друштва Црвеног крста у опште и Српског друштва Црвеног крста на по се*, Београд 1927, 14-17; Исти, *Црвен крст на белој застави*, Београд 1876; С. Рајић, *Владан Ђорђевић: Биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 53-58.

¹⁷ *Service in Serbia*, 29-42, 50-55. Вид. С. Кнежевић, „Улога две Енглескиње у српској медицинској служби за време Првог српско-турског рата 1876“ *Српски архив за целокупно лекарство* 101-1 (1973) 89-93.

¹⁸ *Our Adventures*, VI; *Service in Serbia*, 61-62, 71.

¹⁹ *Lord Wantage*, 222.

²⁰ Исто, 223.

²¹ По српским статистикама, од укупног броја српских рањеника у ратовима 1876-1878, 27,75% је било рањено у шаку и прсте. Проценат немачких и аустријских

разлику од Руса, у овај рат ишли сасвим безвољно. У њиховим белешкама, предрасуде и непријатељство према Русима нису били мањи него у писмима Лојд-Линдзија.²²

Лојд-Линдзи је у Алексинац стигао са, с обзиром на потпуну неспремност српског санитета за рат,²³ преко потребном медицинском опремом и са четири енглеска хирурга, предвођена др Вилијамом Мек Кормаком. На фронту се, са српском војском, већ налазило шест британских хирурга, предвођених др А. О. Мек Келаром, које је био послао „Комитет за помоћ жртвама рата на истоку“. Тако се број Британаца, који су оперисали српске рањенике на самој линији фронта, повећао на десет.²⁴ Лојд-Линдзи је посматрао битке и био сведок њиховог пожртвовања, нарочито 2. септембра 1876.²⁵

Мис Пирсон и мис Меклофин су, међутим, тврдиле да је Лојд-Линдзи, при првом сусрету у Алексинцу, прекорео др Мек Келара и његов тим јер су носили српске униформе.²⁶ Наглашавале су да су се Мек Кормак, кога су познавале још из Француско-пруског рата, и остали британски хирурзи, храбро држали у борбама и да су се повлачили са својим рањеницима, док их је Лојд-Линдзи, при првој опасности, напустио и одјурио ка Београду.²⁷

У писмима Лорду Оверстону и Принцу од Велса, писаним у Смедереву 4. и 5. септембра 1876, пуковник Лојд-Линдзи је сабрао своје утиске. У исто време, нема сумње да је, нарочито писмом Принцу од Велса, хтео да се препоручи као познавалац прилика на Истоку и да стекне одређен политички утицај.²⁸

Српске војнике, потпуно потучене у биткама са Турцима, Лојд-Линдзи је поредио са полумртвим кљусетом, које више ни под канџама не може да стане на ноге.²⁹ Описивао их је као лење и равнодушне сељаке,

рањеника „прсташа“, у ратовима тога доба био је, како тврди исти аутор, чак 60%. М. Игњатовић, *нав. дело*, 638.

²² На много места, вид. нарочито *Service in Serbia*, 14-15, 340, 348.

²³ О томе вид. V. M. Antić, Ž. Vuković, *нав. дело*, 641-642.

²⁴ Имена свих чланова мисије Удружења дата су у *Report*, 15.

²⁵ *Lord Wantage*, 223-226.

²⁶ *Service in Serbia* 138-139.

²⁷ Исто, 139-140.

²⁸ НР, В/ХVI/В/141b, Р. Лојд-Линдзи - Лорд Оверстон, Смедерево, 4. септембар 1876; Исто, В/ХVI/В/114, Р. Лојд-Линдзи - Принц од Велса, Смедерево, 5. септембар 1876. Писмо Оверстону објављено је у: *Lord Wantage*, 226-229.

²⁹ НР, В/ХVI/В/141b, Р. Лојд-Линдзи - Лорд Оверстон, Смедерево, 4. септембар 1876.

који већином нису ни знали да се боре за поправљање положаја своје потлачене браће у Босни и Херцеговини. По његовом мишљењу, они су од почетка нерадо учествовали у „лажној побуни“, како је називао српско-турски рат, упркос формалном признању Срба за ратујућу страну, које је испословало његово Удружење. Понављао је да је видео на стотине оних који су себи намерно разнели прст на шапи, да би се спасли од ратне службе.³⁰ Одговорност за рат и беспримерна страдања српских сељака приписивао је министрима у српској влади, које је називао „лукавим битангама“.³¹ Јована Ристића је приказао као „разбојника који ће ускоро напустити земљу са новцем који је украо за време рата“.³² Млади кнез Милан Обреновић био је, по његовом мишљењу, „кукавица“, „без памети и срца“.³³

Лојд-Линдзи је главне кривце за догађаје видео у руским „тајним и револуционарним комитетима“. Тврдио је да су они само користили Србе, да би понизили Енглеze и прекршили забране које су им ови наметнули у Кримском рату.³⁴ Руски официри, који су у Србију стигли као добровољци, у поверењу су му говорили да су им код куће били обећани и чиновни и одликовања. Један од њих рекао му је да је, својим пиштољима, две регименте плашљивих Срба натерао у борбу.³⁵

Лојд-Линдзи није крио жаљење због, како је писао, илузије Енглеза да је ово био „свети рат, вођен у име заједничке религије и заједничких идеала“. Тврдио је да су „лукави ниткови“ из Београда, користећи пароле о „заједничкој вери и језику“ свесно злоупотребили не само српске српске сељаке, него и добронамерно енглеско јавно мњење.³⁶ Иако то није отворено поменуо, од Принца од Велса очекивао је да искористи свој утицај, да би спречио ово поигравање интересима Британије на Истоку.

Лојд-Линдзи је, међутим, молио Принца од Велса да помогне несрећним српским сељацима. У овом сажаљењу над страдањем српских сељака осећао се тон патерналистички расположеног торијевског

³⁰ Исто, В/XVI/В/114, Р. Лојд-Линдзи - Принц од Велса, Смедерево, 5. септембар 1876.

³¹ Исто.

³² Исто, В/XVI/В/141b, Р. Лојд-Линдзи - Лорд Оверстон, Смедерево, 4. септембар 1876.

³³ Исто.

³⁴ Исто; Исто, В/XVI/В/114, Р. Лојд-Линдзи - Принц од Велса, Смедерево, 5. септембар 1876.

³⁵ Исто; Исто, В/XVI/В/141b, Р. Лојд-Линдзи - Лорд Оверстон, Смедерево, 4. септембар 1876.

³⁶ Исто.

племића.³⁷ Принц од Велса је требало да обавести руског цара Александра II о томе шта раде „тајни и револуционарни комитети“ у његово име.³⁸ Лојд-Линдзи је тако, захтеве за политичком интервенцијом, чији је прави циљ била одбрана британских интереса, правдао хуманитарним разлозима и самилошћу према српским сељацима.

Пре него што ће прећи на османску територију, Лојд-Линдзи је закључио да енглески лекари и медицинске сестре нису имали услове за рад у српским болницама, због „апсолутних разлика између њих и српских лекара у свему што се односило на медицину и хигијену“.³⁹ Зато је у Београду основао засебну болницу енглеског Црвеног крста, са око сто педесет кревета, која ће српским болницама моћи да послужи као узор за угледање. Упркос негодовању, како сам каже, неких „исувише патриотски расположених српских службеника“, са својим сарадницима је, потом, спаковао преостали медицински материјал и напустио Србију.⁴⁰

И мис Пирсон и мис Меклофин су сматрале да српски сељаци нису имали никаквих разлога за побуну против султана. Приметиле су, међутим, да је главно упориште ратне струје у Србији био чиновнички, грађански, европски расположени Београд. Слагале су се и са Лојд-Линдзијевим мишљењем да су рат изазвале амбиције „људи на вишим положајима“ и, нарочито, руске сплетке.⁴¹

Акције Лојд-Линдзија оне су, међутим, виделе на свој начин. Њихова главна примедба односила се на упорно одбијање Лојд-Линдзија да оснива мање болнице близу саме линије фронта и да помогне постојећим српским болницама. Рањеници су, док су лошим српским путевима пребацивани од фронта до београдске „енглеске болнице“, пречесто умирали. Осуђивале су и, по њиховом мишљењу, непотребно трошење новца на „енглески луксуз“, па и „екстраваганцију“ београдске болнице, док су српске болнице радиле у потпуно неподношљивим условима. Оптуживале су медицинске сестре, које је ангажовао Лојд-Линдзи, да су чак радиле на превођењу српских рањеника у протестантизам, због чега су изазвале незадовољство митрополита Михаила, иначе

³⁷ О таквом односу Лојд-Линдзија према сељацима на његовим поседима вид. R. T. Stearn, "Lindsay, Robert James Loyd-, Baron Wantage" *ODNB*, 34544.

³⁸ Упозоравао је, чак, да би они у скорој будућности, могли да постану опасни и по самог цара. НР, В/ХVI/В/114, Р. Лојд-Линдзи - Принц од Велса, Смедерево, 5. септембар 1876.

³⁹ *Lord Wantage*, 229.

⁴⁰ Р. Лојд-Линдзи - Извршни комитет, *Report*, 20.

⁴¹ *Service in Servia*, 45-48.

председавајућег српског Црвеног крста. Приметиле су и да је, пред одлазак, Лојд-Линдзи српским болницама поклонио више него симболичну суму, одвео четири хирурга и пренео сав преостали медицински материјал у Турску, што је Србе коначно утврдило у непријатељству према њему и његовим најближим сарадницима. Мис Пирсон и мис Меклофин касније ће приметити да се Лојд-Линдзи показао много издашнијим у помагању турским болницама.⁴²

Већ 10. септембра, Лојд-Линдзи се својој жени Херијети јавио писмом са пароброда, који је пловио ка Оршави. Неколико дана касније, из Видина је писао Оверстону да је сазнао да су покоље у Бугарској уствари изазвали Срби, који су упали у Бугарску и спалили куће муслимана. Све се то, како је примећивао, знатно разликовало од верзије догађаја у коју се веровало у Енглеској. Нешто касније, после посете селу Батак, где су над бугарским цивилима почињени најстрашнији злочини, жени ће писати да су устанак ипак покренули Бугари, и да би се он наставио „на најубилачкији и најбруталнији начин“, да их муслимани нису надвладали.⁴³

После посете турским линијама фронта код Алексинца, из Ниша је 16. септембра писао Херијети да су „Турци људи сјајног изгледа“ и да му је британски војни аташе при турској команди рекао да „никада није видео боље војнике“. Приметио је да их само „апатија њихових официра“ спречава да у пуној мери искористе своје победе и задају Србима коначни ударац.⁴⁴ У Нишу и Софији је, заједно са енглеским хирурзима које је довео или затекао у османској служби, основао две болнице са по сто педесет и сто кревета. Дodelио је помоћ и турским болницама у Видину, Сјеници и Једрену, а у Скадар, на линију фронта између Црне Горе и Турске, послао је двојицу својих сарадника да би тамо основали болницу са око седамдесет кревета.⁴⁵

После краћег боравка код британског амбасадора у Цариграду сер Хенрија Елиота, и сусрета са Војводом од Единбурга, Лојд-Линдзи је напустио османску престоницу, да би 3. октобра стигао у Британију.

⁴² Исто, 64-65, 131-138, 256-258.

⁴³ *Lord Wantage*, 229-231, 239-240.

⁴⁴ Исто, 236.

⁴⁵ Р. Лојд-Линдзи - Извршни комитет, *Report*, 20-21.

III

Убрзо по повратку, Лојд-Линдзија су на разговоре позвали лорд Биконсфилд и Принц од Велса, да би из прве руке чули његове утиске са Истока. Лорд Оверстон је, наиме, његова писма слао на најутицајније адресе.⁴⁶ Стизала су и Биконсфилду, уз Оверстонова пропратна писма, у којима је осуђивао Гледстонову агитацију и изражавао безрезервну подршку премијеровој политици.⁴⁷

Биконсфилд је, опет, писао Принцу од Велса да има пуно поверење у процене Лојда-Линдзија.⁴⁸ Краљици Викторији је 25. септембра 1876. проследио његово писмо Оверстону од 4. септембра, молећи је да обрати посебну пажњу на „узнемирујући портрет Ристића“.⁴⁹ Писма Лојда-Линдзија давао је на читање и лорду Дербију.⁵⁰ Утицај извештаја Лојда-Линдзија био је видљив и у говору који је Биконсфилд одржао 20. септембра 1876. у Ејлсберију. Из његове приватне преписке види се да се радовао сваком поразу Србије у рату са Турском,⁵¹ али у овом говору је Србију јавно оптужио да је, заједно са, како је говорио, „тајним удружењима“ била главни изазивач целе Источне кризе, укључујући чак и покоље у Бугарској.⁵²

Могуће је, такође, да су ове оптужбе биле подстакнуте и практичним разлозима. Из извештаја Лојда-Линдзија могло се закључити да је Србија била најслабија карика у тобожњој панславистичкој завери. Притиском на њу требало је постићи брзо потписивање мира, пре него што би Русија добила изговор за улазак у рат.⁵³

У октобру 1876. и Лојд-Линдзи се, једним говором пред својим бирачима у Редингу, укључио у политичке сукобе око Источног питања.

⁴⁶ *Lord Wantage*, 231-234.

⁴⁷ НР, В/XVI/В/141а, Лорд Оверстон - Лорд Биконсфилд, Вонтиц, 11. септембар 1876; Исто, В/XVI/В/119, Вонтиц, 25. септембар 1876.

⁴⁸ Disraeli Project Archives (DP), Лорд Биконсфилд - Принц од Велса, Хјунден 15. септембар 1876.

⁴⁹ Royal Archives, Windsor (Microfilm in Bodleian Library, Oxford) (RA(M)), Н 9/161, Лорд Биконсфилд - Краљица Викторија, Хјунден, 25. септембар 1876.

⁵⁰ 12. септембар 1876, *The Diaries of Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826-93). Between September 1869 and March 1878*, ed. J. Vincent, London 1994, 326; DP Лорд Биконсфилд - Лорд Дерби, Хјунден, 16. септембар 1876.

⁵¹ М. Ковић, *нав. дело*, 182-184, 186-188.

⁵² *The Times*, 21. септембар 1876, 6.

⁵³ М. Ковић, *нав. дело*, 224.

Тада је јавно изговорио све оно што је о стању у Србији писао у приватним писмима. С друге стране, хвалио је војничке врлине Турака. Подржао је, такође, Биконсфилдову политику и критиковао Гледстонову агитацију.⁵⁴

Ово јавно изношење података прикупљених у оквиру хуманитарне мисије, пред којом Србија, по природи ствари, није скривала неславну страну свог ратовања, оставило је мучан утисак чак и у Лондону. О томе је у либералним *Дневним вестима* писао дописник из Србије, Арчибалд Форбс. Тврдио је да је Лојд-Линдзи злоупотребио Црвени крст у уско страначке сврхе. Штавише, није се устручавао ни да помене сумње, које су се јавиле после нових српских пораза, да је Лојд-Линдзи чак можда одао српске војне тајне Турцима. О томе су писале и мис Пирсон и мис Меклофин.⁵⁵ И оне су се, почетком новембра 1876. јавиле у *Дневним вестима* поводом мисије Лојда-Линдзија у Србији, да би критиковале мисију Лојда-Линдзија у Србији.⁵⁶

За то време, Лојд-Линдзи је, преко својих веза, покушавао да се приближи влади. Лорд Солзбери позивао га је да му се придружи на Цариградској конференцији, али он је то морао да одбије због слабог здравља лорда Оверстона. Када је у априлу 1877. почео руско-турски рат, ангажовао се на слању хуманитарне помоћи обема странама. Коначно, лорд Биконсфилд га је, у августу 1877, поставио на положај секретара за финансије у Министарству рата. Ту је пуковник Лојд-Линдзи, са новом енергијом, радио на припремама за рат са Русијом, све до тренутка разрешења кризе крајем маја и почетком јуна 1878, тајним уговорима Британије са Русијом, Аустро-Угарском и Османским царством.⁵⁷ Пад владе 1880, и смрт његових заштитника, лорда Биконсфилда (1881) и лорда Оверстона (1883), означили су почетак краја политичке каријере пуковника Роберта Лојд-Линдзија.

* * *

Нема никакве сумње да је рад мисије пуковника Роберта Лојд-Линдзија у Србији донео много добра и спасао много живота. Она је, уосталом, после руске, била најбројнија страна хуманитарна мисија у овој зараћеној балканској кнежевини.⁵⁸

⁵⁴ *Lord Wantage*, 241-243.

⁵⁵ *The Service in Serbia*, 141-143.

⁵⁶ Исто, 325-327

⁵⁷ *Lord Wantage*, 244-260.

⁵⁸ М. Игњатовић, *нав. дело*, 635.

Мисија пуковника Роберта Лојд-Линдзија у Србији 1876. показала је, такође, у којој су мери могли да буду повезани интереси хуманитарних организација и званичне државне политике викторијанске Британије. Та наглашена веза између политике и добротворног рада изазвала је озбиљне поделе међу британским хуманитарцима.

Овај пример показује, такође, да су највиши званичници Британије добијали важне податке и из незваничних извора, из такозваног „цивилног друштва“, који није нужно било везано ни за дипломатију, ни за обавештајне структуре. С друге стране, пријем на који су писма Лојда-Линдзија наишла код лорда Биконсфилда показује да је и „цивилно друштво“ могло да утиче на државу и на кључне доносиоце одлука.

Сама личност Лојда-Линдзија, председника британског Црвеног крста, официра, хероја Кримског рата, посланика у Парламенту и пријатеља престолонаследника, показује како је тешко преносити савремене поделе између друштва и државе, „невладиног“ и „владиног сектора“ на XIX век. Као представник филантропског удружења у ратом захваћеној Србији, није се устручавао да, према Србији непријатељску британску владу обавештава о свему што му се учинило важним. Штавише, кратко после повратка, у политичкој агитацији и пропаганди, користио је знања стечена у хуманитарном раду. Та агитација била је усмерена против Србије и, нарочито, њене заштитнице Русије. Чињеница да је било оних који су га због тога осуђивали показује да се у викторијанском друштву ипак наглашавала разлика између филантропских удружења и државних интереса, односно онога што је Лојд-Линдзи називао „Британским интересима“.⁵⁹ Лакоћу с којом се у викторијанској Енглеској могла прећи граница између друштва и државе, филантропије и ратовања, показује и Лојд-Линдзијев улазак у Министарство рата и његов предан рад на припремама рата против Русије и, можда, против њене савезнице Србије.

⁵⁹ *Lord Wantage*, 243.

Miloš Ković

**THE MISSION OF COLONEL ROBERT LOYD-LINDSAY
IN SERBIA IN 1876**

Summary

At the time of the Serbian-Turkish war of 1876, Colonel Robert Loyd-Lindsay was sent to Belgrade on behalf of the 'British National Society for Aid to the Sick and Wounded in War', the British branch of the International Red Cross Society. Besides providing medical help to the Serbian soldiers, Loyd-Lindsay was sending information about the poor state of Serbia's army to the British authorities, which were pursuing strongly pro-Turkish policy at that time. After his return, he was openly using knowledge gathered during his humanitarian mission in order to criticise Serbia and its ally Russia, and to support the policy of the British Government. Later on, he officially entered the state service as the Financial Secretary in the War Ministry. In that capacity, he actively worked on the preparations for the war against Russia and possibly, its ally Serbia. Thus, the case of the Colonel Robert Loyd-Lindsay's mission in Serbia in 1876 demonstrates how, in the foreign policy of the Victorian Britain, the borders between "civil society" and the state could be easily crossed.

Keywords: Philanthropy, Red Cross, foreign policy, great powers, Great Britain, Serbia, the Ottoman Empire, Russia.

Чланак примљен: 16. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Момир САМАРЦИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Нови Сад

О СПОРАЗУМУ СРПСКЕ ВЛАДЕ И *ШТАТСБАНА* О ИЗГРАДЊИ ЖЕЛЕЗНИЦЕ У СРБИЈИ 1879. ГОДИНЕ*

Апстракт: Од краја шездесетих година 19. века изградња железнице била је једна од најзначајнијих тема спољне политике Србије. Поред обезбеђења места за Србију на главној траси трансбалканске железнице, важну димензију овог питања представљала је неопходност решавања самог проблема изградње, односно њеног финансирања и експлоатације. Српска историографија пажњу је пре свега посветила преговорима о склапању уговора са *Генералном унијом* занемарујући читав низ конкурената који су пред српску владу излазили са различитим предлозима за уступање железничке концесије. У овом раду бавимо се у српској историографији потпуно непознатим споразумом између српске владе и приватне аустро-француске железничке компаније *Штатсбан* закљученим у септембру 1879, стављајући га у контекст настојања српске владе у деценији која је споразуму претходила да на најповољнији начин реши питање изградње железнице.

Кључне речи: Србија, Аустроугарска, *Штатсбан* – Источно питање – балканске железнице – 19. век.

У државама европске привредне периферије, попут Србије, једно од најзначајнијих питања у другој половини 19. века било је подстицање бржег привредног развоја у покушају да се надокнади

* Чланак представља резултат рада у оквиру пројекта Министарства просвете и науке Републике Србије број 177030 *Од универзалних царстава ка националним државама – друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану*. О овој теми првобитно смо писали у докторској дисертацији *Железничко питање у спољној политици Србије 1878–1888* (одбрањена 2008).

пропуштено и ухвати корак са развијеним привредама европског Запада, посматраним као пожељан развојни модел.¹ На геостратешки осетљивом простору, који је вековима био предмет сукоба дугорочних стратешких интереса великих сила, политичка елита Србије, њене владе и владари, суочени са сложеним спољнополитичким и унутрашњополитичким факторима, покушавали су да делотворном државном интервенцијом учине одлучујући корак на путу привредне модернизације.² У том контексту, изградња железница и повезивање са западноевропским тржиштима посматрани су као предуслов бржег привредног развоја,³ без обзира на то што им није претходио значајнији преображај различитих привредних грана, (земљорадње, сточарства, развој индустрије...) чији убрзани развој би захтевао и развијенију саобраћајну инфраструктуру, и без обзира на то што је изградња железнице била захтеван финансијски подухват који је подразумевао задуживање државе на страном финансијском тржишту.

Одговарајући на подстицаје споља – настојања страних финансијских кућа и железничких компанија да добију концесију за изградњу железнице у Османском царству која би повезала Истанбул са европским престоницама – и користећи чињеницу да се Србија налази на траси најзначајнијег пута који је повезивао запад и југоисток Европе, српске владе су настојале да младој националној држави, у одлучујућим деценијама њене борбе за независност од Османског царства, обезбеде место на траси трансбалканске железнице, а тиме и све предности повезивања са западноевропским тржиштима. Ова настојања почињу

¹ I. Berend – G. Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, 30–38.

² М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 417–429.

³ D. Milić, *Die Pläne zum Ausbau der Eisenbahn in Serbien in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in der Beziehungen der Österreichischen mit den Südslawischen Ländern, R. G. Plaschka (yp.), Wien 1993, 36; иста, *Економска политика либерала*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 358–361; В. Јовановић, *Политички речник, Г, Д и Ђ*, Београд 1873, 602; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 731; С. Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић: викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 24–30. Преглед различитих концепција економског развоја либералне елите крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, у контексту изградње железница, погледати у: M. Samardžić, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue 1878–1881*, Pisa 2010, 37–40.

1852,⁴ али се интензивирају од 1867, године потписивања предуговора између Порте и грофа Легран–Демонсоа, односно 1869. и коначног уступања концесије за изградњу трансбалканске железнице барону Морицу Хиршу. Приликом коначног потписивања уговора 1869, основна идеја Порте и аустроугарског Министарства спољних послова, које је пружало дипломатску подршку и Легран–Демонсоу и Хиршу, била је заобилажење Србије (идеја Порте), односно Угарске (идеја аустроугарског Министарства спољних послова и аустријске владе), као транзитних тачака саобраћајног повезивања европског запада и југоистока, те је концесија пратила ове жеље и предвидела изградњу линије од Истанбула, преко Софије, Ниша, Митровице и Сарајева ка аустријској граници, на којој би веза са Србијом, и даље, преко Угарске, са Европом, била од споредног значаја.⁵ Готово деценија дипломатских напора српске владе да обезбеди Србији место на главној линији трансбалканске железнице, која се подударала са настојањима угарске владе да Будимпешти обезбеди одлучујуће место у транзитној трговини са Балканом, завршена је успешно 1878. када је одредбама Берлинског уговора јасно дефинисано место Србије на траси трансбалканске железнице.⁶

* * *

Борба за место на главној траси била је праћена понудама страних финансијских кућа и железничких компанија за уступање концесије за изградњу железнице у Србији, али и настојањима српске

⁴ W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan*, Österreichische Osthefte, 5 (1960) 350; Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856): неутралност као независност*, Београд 2004, 168–170; М. Самарџић, *Суочавање за модернизацијским изазовом: британски инфраструктурни пројекти на Балкану 1851–1852. и Србија*, Истраживања 22 (2011) 255–277.

⁵ W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888*, Wien 1958, рукопис докторске дисертације, 39, 47–48; K. Grunwald, *Türkenhirsch: A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966, 20–21, 30.

⁶ М. Samardžić, *Roads to Europe*, 31–37; Ј. С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 42–45; Ч. Попов, *Француска и Србија 1870–1878*, Београд 1974, 120–127, 163–190, 211–213.

владе да конкурсом дође до најповољније понуде.⁷ После потписивања уговора са Портом 25. септембра 1867,⁸ у Србију су у новембру стигли представници конзорцијума који су формално чинили белгијско друштво Ван дер Елст (*Van der Elst & Compagnie*), париски *Креди фонсије* (*Crédit foncier*) и група лондонских финансијских кућа, док је у позадини стајао гроф Легран–Демонсо, власник финансијског царства које су чиниле тридесет и две финансијске институције.⁹ Међутим, услед неприхватљиво високих финансијских услова преговори су завршени неуспешно,¹⁰ а убрзо је уследио и банкрот грофа Легран–Демонсоа, отказивање концесије

⁷ Прву понуду за уступање концесије за изградњу железнице српска влада добила је 1855. од аустријског *Друштва источних железница цара Франца Јозефа* (Kaiser Franz Josef Orientbahn). Желећи да избегне могућност да Porta одлучује о изградњи железнице на територији Србије, српска влада пристала је на начелни споразум са овим друштвом упркос неповољним условима. „Скицом“ споразума у четрнаест тачака било је предвиђено да Србија уступи концесију друштву на деведесет година, при чему би средства за изградњу обезбедило друштво уз интерес од 7,2 % и ослобађање од плаћања пореза све док чиста добит буде мања од 12,2 %. Друштву би, такође, припала сва налазишта угља на удаљености до око 15 km од железнице и ово право не би престало истеком концесионог периода, а исто право вредело би и за удаљенија налазишта угља уколико би друштво до њих саградило железницу. Уколико друштво не пронађе довољно угља на територији Србије, влада би преузела обавезу да обезбеди неопходно дрво за ложење према претходно утврђеној цени. Тарифа на железници била би усаглашена с тарифама на државним железницама у Аустрији. Србији је као погодност понуђена могућност да после четрдесет година откупи железницу. Предвиђено је да концесија ступи на снагу тек када буде обезбеђена веза са османском линијом код Алексинца. (W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 35–36; D. Milić, *Die Pläne*, 35)

⁸ Сви датуми у раду наведени су према Грегоријанском календару, осим приликом навођења датума у историјским изворима. У том случају преузели смо датум наведен од стране аутора документа.

⁹ W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 48; K. Grunwald, нав. дело, 20–21; Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, ИЧ 7 (1957) 216–217.

¹⁰ „Principales Bases arrêtées par le Gouvernement Imperial Ottoman pour la Concession à la Compagnie représentée par Monsieur Toucas, du Chemin de fer de Constantinople à la frontiere Serbe, avec embranchement de Nich à Salonique et de Varna à Enos par Adrinople, Constantinople, 16. Novembre 1867“, Архив Српске академије наука (=АСАНУ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), сигн. XV/7, инв. бр. 15/149; *Српске новине*, бр. 155, 2. децембар 1867; бр. 7, 16. јануар 1868; D. Milić, *Die Pläne*, 37–38; J. С. Николић, нав. дело, 42–43. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, обрада и коментар Андрија Раденић, Београд – Нови Сад 1976, 8–9.

и потписивање уговора између Порте и Хирша 7. октобра 1869.¹¹ Српска влада добила је у међувремену нове понуде,¹² али је неизвесност око спојне тачке српске и османске железнице и значаја српске железнице (главна или споредна веза са Европом) упућивала на опрез.

Питање трансбалканске железнице и места Србије на њој у Београду је посматрано као још једна могућност истицања независног положаја вазалне кнежевине у односу на Порту. Поступци Другог намесништва (1868–1872) и владе јасно су говорили да Србија намерава да одлучује о свим питањима везаним за изградњу линије на њеној територији, у чему је и био основни узрок настојања Порте да у успостављању везе са Западом избегне територију Кнежевине. Када су у Београд стигле вести о настојањима Порте да пронађе новог концесионара, упућен је у Истанбул захтев за утврђивање спојне тачке линије Ниш–Алексинац,¹³ а после потписивања предуговора са Хиршом 17. априла, српска влада је током лета расписала конкурс за концесионара српске железнице.¹⁴ Из овог раздобља потичу први контакти српске владе и *Аустријског државног железничког друштва* (*Österreichische Staatseisenbahngesellschaft*) или, краће, *Штатсбана* (*Staatsbahn*). Супротно имену, *Штатсбан* нити је био аустријско, нити државно железничко друштво. Реч је била о приватној француско-аустријској железничкој компанији са главним седиштем у Паризу и доминантном улогом француског капитала, основаној 1854, после одлуке аустријске владе да напусти концепт изградње железница у државној режији и окрене се приватном капиталу, уз државну гаранцију прихода.¹⁵ Са филијалом у Бечу, учешћем аустријског капитала и везама са аустријском владом и владајућим круговима у Бечу, не изненађује да је *Штатсбан* играо значајну улогу у изградњи железница на територији Хабзбуршке монархије, како у наследним земљама Хабзбурга, тако и у угарском делу Монархије. Друштво је већ пре краја 1858. довршило

¹¹ K. Grunwald, нав. дело, 30–39.

¹² W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 70; Понуда белгијског друштва за изградњу железнице од 26. октобра и 16. новембра 1868, Архив Србије (=АС), Вара, 18.

¹³ Намесништво великом везиру Али-паши, Београд 22. фебруара 1869, *Österreichische Staatsarchiv* (=ÖS), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), Ministerium des Äußern (=MA), Administrative Registratur (=AR), Fach (=F) 34 – Sonderreihe (=SR) 71, Handelspolitischen Acten (1866-1872), P 33/2, 4/8.

¹⁴ Калај Бојсту, Београд 19. августа 1869, № 28, исто, 2276/Н. Р., P 33/2, 4/8.

¹⁵ *Die Entwicklung der österreichischen Eisenbahnen als Privat- und Staatsbahnen 1824–1910, I, Der Weg von und zu den Österreichischen Staatsbahnen*, Teschen–Wien–Leipzig 1913, 47–81.

линију која је повезивала Беч са Пештом, те преко Сегедина, Кикинде и Темишвара излазила код Базијаша на Дунав,¹⁶ на границу Монархије и Србије, а поседовало је и начелну сагласност владе да ову линију, са било које тачке на деоници Сегедин–Темишвар, повеже са Земуну, односно српском границом код Београда.¹⁷

Када је после Нагодбе изградња железница постала унутрашње питање о којем су самостално одлучивале владе у Бечу и Пешти, а угарска влада била суочена са настојањима аустријске владе и Министарства спољних послова да траса трансбалканске железнице заобиђе Угарску, притисак на Беч да напусти концепцију главне трасе преко Босне и подршка *Штатсбану* да конкурише за српску концесију били су логичан избор. Повезивање постојећих линија у Угарској са Србијом трасом Кикинда–Земун и изградња железнице у Србији обезбедили би угарској влади место на траси трансбалканске железнице, а *Штатсбану* све погодности изградње и експлоатације дела једне од најзначајнијих линија на Старом континенту.

Наравно, за потпун успех овог плана било је неопходно обезбедити напуштање концепта железничког повезивања преко Босне, али угарска влада имала је моћно средство притиска јер је питање тачака повезивања железничких линија са иностранством зависило од споразума оба дела Монархије. Председник угарске владе Ђула Андраши условљавао је свој пристанак на спајање босанске пруге с аустријским железницама код Сиска истовременим обезбеђењем изградње железнице кроз Србију, моравском долином. Поред тога, захтевао је да у коначан текст уговора са Хиршом буде унета одредба према којој Порта преузима обавезу да обезбеди истовремену изградњу српске прикључне линије на својој територији уколико неко друштво, мислећи при томе на *Штатсбан*, буде заинтересовано за изградњу линије од Кикинде, кроз Србију, до српско-османске границе, те да истом друштву додели концесију и за изградњу прикључне линије на османској територији, уз обећање да ће на српској прикључној линији да важе исте транспортне тарифе као и на осталим линијама. Прихватање ових захтева суштински је значило пропаст концепта босанске пруге, јер је у условима важења истих тарифних повластица предност српске пруге долазила у потпуности до изражаја. Истовремено,

¹⁶ М. Čonkić, *100 godina železnica u Vojvodini*, Novi Sad 1958, 11–12; B. Stanojević, *Prva železnička pruga u Vojvodini, Puge & vozovi u Vojvodini*, Novi Sad – Kikinda 2002, 111–113; S. Gyula, *Trinaesta pruga u Mađarskoj (Segedin–Temišvar 1858)*, исто, 140–142.

¹⁷ W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 33.

Штатсбан је, вероватно на Андрашијеву сугестију, захтевао од владе у Бечу да подржи код Порте захтев за одобрење израде студије за изградњу прикључне линије на османској територији.¹⁸

Овај захтев био је праћен преговорима са Другим намесништвом о концесији. Већ је било речи о томе да је Намесништво желело да самостално, независно од Порте, одлучује о свим питањима везаним за српску железницу. Од тренутка када се дознало да Порта трага за новим друштвом, у Београд су почеле да долазе понуде влади за уступање концесије на територији Кнежевине, те се *Штатсбан* суочио са озбиљном конкуренцијом. Партнера је пронашао у угарском племићу барону Федору Николићу, сестрићу кнеза Михаила¹⁹ и наследнику дела његовог богатства, који је у децембру 1868. образовао конзорцијум у којем су учествовали и богати београдски трговци.²⁰ Следећи Андрашијеве инструкције, Николића и *Штатсбан* отворено је код српске владе подржавао Бењамин Калај, дипломатски агент и генерални конзул Аустроугарске у Београду,²¹ упркос упутствима министра спољних послова Бојста да српској влади препоручи конкурентску *Франко-аустријску банку* (Franco-Österreichische Bank).²² Поред тога, влади су се обратили и *Франко-угарска банка* (Franco-Ungarische Bank),²³ српској влади позната као значајан деоничар тек основане *Прве српске банке*,²⁴ а озбиљну конкуренцију представљао је и пруски барон Штроусберг, градитељ румунских железница.²⁵

Не желећи да преузме било какве обавезе према потенцијалним концесионарима,²⁶ српска влада одобравала је израду претходних студија пожељне трасе које би омогућиле подношење прецизних понуда, те су *Штатсбанови* инжењери проучили терен у Србији.²⁷ Процењујући

¹⁸ Исто, 67–76.

¹⁹ Федор Николић био је син Савке Обреновић, удате Николић, сестре кнеза Михаила.

²⁰ *Дневник Бењамина Калаја*, 112–124.

²¹ Исто, 172, 174, 181, 194. Калај је и лично био заинтересован за успех конзорцијума, јер му је обећана награда од 50.000 форинти у случају успеха. (Исто, 181)

²² Бојст Калају, Беч 3. јуна 1869, 1402/ Н. Р., ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 71, Handelspolitischen Acten (1866-1872), P 33, 4/11; директор *Франко-аустријске банке* Јозеф Фајфер Бојсту, Беч 1. јуна 1869, исто; *Дневник Бењамина Калаја*, 187–188.

²³ Калај Бојсту, Београд 19. августа 1869, № 28, 2276/Н. Р., ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 71, P 33, 8/4.

²⁴ L. Cvijetić, *Prva srpska banka*, Историјски гласник, 2–3 (1964) 97–98.

²⁵ *Дневник Бењамина Калаја*, 230–240.

²⁶ Извештај Народној скупштини, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 15/59, сигн. XV/2.

²⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 176, 188–189, 191, 194–195, 200.

ситуацију, пратећи вести о Портиним преговорима и уговору са Хиршом и безуспешно настојећи да у преговорима са Портом осигура везу са српску железницу, влада је померала рок за подношење понуда за концесију са 20. јуна прво на 13. август, а потом на 13. октобар 1869. Суочени са оклевањем владе, Николић и *Штатсбан* ојачали су конзорцијум придобијањем *Зидбана* (Südbahngesellschaft), компаније Ротшилдових која је у то време са Хиршом преговарала о изградњи османских линија, те такође са Ротшилдима повезаних бечког *Кредит аништалта* (Österreichische Creditanstalt für Handel und Gewerbe) и *Угарске кредитне банке* (Ungarische Allgemeine Creditbank, Magyar Általános Hitelbank),²⁸ и у коначној понуди изашли са захтевом за државном гаранцијом од 16.000 франака чистог прихода по километру и уступање концесије на 90 година.²⁹ Међутим, њихова настојања нису донела жељени резултат. Све док не буде обезбеђена веза са османским линијама, у Београду су страховали од преузимања финансијских обавеза које би биле превелик терет за државу уколико српска железница остане без прикључка на југу.³⁰ Са друге стране, отпор Порте и аустроугарског Министарства спољних послова притисцима из Пеште био је сувише снажан и било је потребно време да политички притисак и финансијска рачуница која је ишла у прилог изградњи јефтиније и краће српске линије реше питање трасе у корист интереса Пеште и Београда.³¹

У међувремену, Намесништво је у пролеће и лето 1871. покушало да са Хиршом постигне споразум о концесији, али су његови

²⁸ Исто, 231–234; Калај Бојету, Беч 23. октобра 1869, № 37, ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 71, Handelspolitischen Acten (1866-1872); D. P. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914*, Berkeley – Los Angeles – London 1984, 50–108.

²⁹ Извештај Народној скупштини, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 15/59, сигн. XV/2.

³⁰ Исто; председник Државног савета Ј. Мариновић министру грађевина, Београд 24. октобра 1869, АСАНУ, ФЈР, инв. бр. 15/18, сигн. XV/2. Прилог писму, под истом сигнатуром, детаљно мишљење Државног савета од 23. октобра 1869. о поднетим понудама и могућностима решавања овог питања у којем се предлаже и покушај да држава дође до зајма на страном финансијском тржишту, те сама тражи компанију која би градила железницу.

³¹ Док су у Србији чекали са уступањем концесије, *Прва српска банка* која је, према оснивачком уговору са *Француско-угарском банком*, имала право да учествује са 5 % капитала у њеним пословима у Аустроугарској, улагала је са *Франко-угарском банком* и *Франко-аустријском банком* у изградњу железничке линије Карловац–Ријека. Финансијски проблеми настали услед губитака у овом послу управо у време почетка финансијске кризе 1873. у значајној мери су допринели банкроту *Прве српске банке*. (L. Cvijetić, нав. дело, 106–107)

финансијски услови оцењени као неприхватљиви.³² Када је Андраши постављен за министра спољних послова Аустроугарске у јесен 1871, питање главне трасе трансбалканске железнице било је, у суштини, решено у корист српске линије, иако су током следећих година постојали различити покушаји изналажења компромисног решења. „Железничка грозница“ инвестирања у изградњу железница уписом акција, карактеристична за Аустроугарску до 1873, није остала без утицаја на Србију. Сачувана су сведочанства о бројним понудама које су из суседне Монархије стизале у Београд.³³ Као и претходних година, чекајући коначно решење најважнијег питања, у Београду нису журили. Тек када су у лето 1873. почели преговори са угарском владом о потписивању железничке конвенције српска влада расписала је нови конкурс у трагању за концесионаром. Међутим, крах бечке берзе у мају 1873. и почетак „велике депресије“, финансијске кризе на Западу која је трајала до 1879, утицали су на неповољан исход и другог конкурса.³⁴ Питање везе са османским линијама остало је нерешено све до почетка Велике источне кризе 1875. и Србија је политичку независност дочекала као, уз Црну Гору, једина независна европска држава без километра железнице.

* * *

Нова политичка реалност после Берлинског конгреса захтевала је решавање питања изградње железнице. Берлинским уговором Србија је преузела све обавезе Порте на новоприпојеним територијама, а посебном конвенцијом са Аустроугарском обавезала се да на територији Кнежевине изгради линију у року од три године.³⁵ Железничко питање наметнуло се као једно од најзначајнијих спољнополитичких проблема младе независне

³² W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 137–139; M. Marković, *Međunarodnopravne odredbe o železnicama i izgradnja pruga u Srbiji do Prvog svetskog rata*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1 (1972) 64–65.

³³ Различите понуде страних друштава налазе се у оквиру Фонда Јована Ристића у Архиву Српске академије наука и уметности, сигнатура XV/3. О истом сведочи и Калај на страницама свог дневника у раздобљу од 1868. до 1873 (*Дневник Бењамина Калаја*, на више места).

³⁴ *Српске новине*, бр. 136, 20. јун 1873; бр. 102, 7. септембар 1873; Ј. С. Николић, нав. дело, 50–51; Ђ. Мрђеновић, *Гвоздени пут Србије*, Београд 1974, 58–59.

³⁵ *Србија 1878: документи*, приредили М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, 524–529; 570–571.

кнежевине. Стање државних финансија после два рата било је изузетно лоше³⁶ и влада Јована Ристића покушала је да одгоди преузимање нових финансијских обавеза, те су преговори са Аустроугарском трајали све до пролећа 1880.

Истовремено, свесна неминовности изградње, влада је примала понуде страних финансијских кућа и размишљала о могућим начинима изградње – у државној режији уз узимање зајма у иностранству и уз самосталну експлоатацију, у државној режији уз уступање концесије за експлоатацију, те уступањем концесије за изградњу и експлоатацију.³⁷ Прва два подразумевала су одлучујућу улогу државе и, вероватно, мање финансијско оптерећење, док је трећи значио прихватање постојећег обрасца уступања концесије примењеног на територији Османског царства. Управо неповољни финансијски услови са којима су српске владе имале прилику да се суоче у ранијим преговорима говорили су у прилог другачијој одлуци, али је не само стање државних финансија, већ и заинтересованост Двојне монархије да обезбеди властите интересе уступањем концесије страном друштву, чинило другачије решење овог питања готово немогућим.

Недуго после ратификације Берлинског уговора и знатно пре него што су почели аустро-српски преговори о железничкој конвенцији српској влади поново су се обратили представници *Штатсбан*.³⁸ Са друге стране, своју заинтересованост показали су и Руси. Руски министар резидент Александар Персијани помињао је средином октобра 1878. заинтересованост руског предузимача Баранова за изградњу српске железнице, а почетком децембра најавио је долазак његовог инжењера са задатком да прегледа предвиђену трасу и постојеће нацрте начињене

³⁶ D. Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Beograd 1991, 18–23; В. Јовановић, *Ера страних зајмова у Србији*, Архив за правне и друштвене науке, 1 (1906) 196; М. Недељковић, *Историја српских државних дугова*, Београд 1909, 9–26. У тренутку стицања независности државни дуг Србије износио је 32.103.965 динара (=франака), а дефицит за 1878. износио је 3.007.750 динара, односно готово 20% предвиђених буџетских трошкова.

³⁷ Херберт Андрашију, Београд 26. марта 1879, № 55, Magyar Országos Levéltár (=MOL), K-26 – Miniszterelnökségi Levéltár, 422, 1879, III, 628/800; *Извештај вештака, које је Српско Министарство Грађевина позвало, да даду своје мишљење о грађењу српске железнице*, Београд 1879, 5–45.

³⁸ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878–1881*, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, 5 (1952) 145.

1875–1876.³⁹ Већ прва интересовања показала су да ће изградња српске железнице, односно проналажење средстава или концесионара за изградњу, бити пре свега прворазредно политичко питање око којег ће се укрстити интереси две најзаинтересованије велике силе – Аустроугарске и Русије. Успехом на Берлинском конгресу, односно одредбама уговора, Аустроугарска је учврстила свој положај на простору западног Балкана, а посебном конвенцијом са Србијом додатно је обезбедила властите привредне интересе. Уступање железничке концесије друштву блиском интересима Беча, односно онемогућавање пре свега руских, али и британских конкурената, потврдило би доминантан положај Двојне монархије у Србији.⁴⁰ Српску владу требало је, због тога, прво убедити да одустане од изградње железнице у властитој режији, односно онемогућити јој узимање зајма за изградњу, а потом би аустроугарска дипломатија подржала потенцијалног концесионара који би одговарао њеним интересима. У Бечу су били свесни да ће у Београду настојати да избегну могућност да српску железницу гради Хиршово *Царско друштво за железнице у европској Турској* (*Société Impériale des Chemins de Fer de la Turquie d'Europe*),⁴¹ упркос формалним могућностима које су пружале обавезе које је Србија преузела Берлинским уговором,⁴² те је *Штатсбан* могао несумњиво да рачуна на подршку аустроугарског Министарства спољних послова.

³⁹ А. Персијани Ј. Ристићу, Београд 22. новембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/213; Ј. Ристић Ј. Аврамовићу, [Ниш] 26. новембра 1878, исто, инв. бр. 15/214.

⁴⁰ Извештавајући нешто касније о напорима руских предузимача да придобију српску владу, аустроугарски министар резидент у Београду барон Херберт сажео је суштину страховања владајуће елите у Бечу следећим речима: „Руски утицај био би све већи и то би нам приредило велике тешкоће у политичком, трговачком и војном смислу, које би могле да буду праћене штетним последицама. Русија би, уколико јој пође за руком да добије железницу у Србији, добила и на југу нашег Царства сталног и сигурног посматрача, силу, новог агитатора на нашој јужној граници, на крају би можда и у Србији добила савезника. Ова перспектива би била довољна да са највећом озбиљношћу на време кренемо да спречимо утврђивање Русије на нашој јужној граници.“ (Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд, 22. септембра 1879, МОЛ, К-26, 422, 1879, III, 2797).

⁴¹ За време преговора о потписивању посебне конвенције у Бечу српски представник на Конгресу Јован Ристић, тада министар иностраних дела, инсистирао је да из текста конвенције буде избачен сваки помен Хиршовог друштва. (*Записи Јеврема Грујића*, III, Београд 1923, 354–357).

⁴² Берлинским уговором Србија је преузела Портине обавезе према Хиршовом друштву у новоприпојеним областима (*Србија 1878*, 570–571). Уколико би поштовала преузете обавезе, било је логично да исто друштво гради једну железничку линију

Са друге стране, имајући у виду снажан положај Монархије на Балкану после Берлинског конгреса, српска влада била је свесна опасности која Србији прети уколико српска железница буде препуштена неком аустријском друштву. У Београду су претпостављали да би, уколико би био расписан конкурс, осталим заинтересованим железничким компанијама тешко било супротставити се понудама које би могле учинити аустријске компаније, пре свега *Штатсбан*. Заинтересованост руских предузимача, на коју је у октобру 1878. указао Персијани, указивала је на могућност да избегавањем *Штатсбана* буде решено питање изградње железнице. У Русију је у поверљиву мисију упућен министар просвете Алимпије Васиљевић, са задатком да се, између осталог, распита о ставу руске владе у вези с изградњом српске железнице, односно да ли би у Русији било могуће образовати друштво које би преузело грађење железнице у Србији не тражећи при том од српске државе никакве гаранције. Уколико то не би било могуће, Васиљевић је имао упутства да замоли руску владу да препоручи српску владу неком француском или британском новчаном заводу који би били спремни да дају повољан зајам за изградњу железнице у властитој режији.⁴³

Иако Русија није имала никаквих реалних привредних интереса у Србији, руски владајући кругови, укључујући самог цара Александра II, са којим је Васиљевић такође разговарао, сматрали су недопустивим њено препуштање искључивом привредном утицају Аустроугарске. Међутим, управо у питању изградње српске железнице у пуној мери била је видљива сва сложеност међународног положаја Русије после Берлинског конгреса, као и сложеност њене политике према Србији при новонасталим околностима. Финансијски исцрпљена и неспремна за нова сучељавања с интересима осталих сила, руска влада је излаз из дипломатске изолације после конгреса намеравала да тражи у зближавању с Немачком и Аустроугарском, односно у обнови Савеза три цара који је престао да постоји за време Велике источне кризе.⁴⁴ Иако је била заинтересована за

која се протезала од севера до југа кнежевине, а не да линију од Београда до Алексинца (старе српско-османске границе) гради друштво које одабере српска влада, а да линије у новим областима гради Хиршово друштво.

⁴³ А. Васиљевић, *Моје успомене*, приредио Р. Љушић, Београд 1990, 128.

⁴⁴ С. Д. Сказкин, *Конец австро-руско-германского союза: исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношения в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия*, Москва 1974, 87–89; В. М. Хвостов, *Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX в.*, Москва 1974, 174–193.

питање српске железнице, при тренутном распореду снага Русија није себи могла да дозволи сукоб с Аустроугарском ни у питањима која су за њу била много значајнија од изградње српске железнице. Због тога су у Петрограду морали да делују опрезно. Идеја иза које је стајала руска влада била је једноставна – српска влада требало је да сама преузме изградњу железнице, после чега би сâм посао изградње био уступљен некој руској компанији коју би препоручила руска влада. При томе би целокупан посао између српске владе и руских предузетника требало да буде изведен тако да улога руске владе у свему не буде видљива.⁴⁵

Васиљевићев повратак из Русије, видљиво праћен и снажно критикован у аустроугарској штампи,⁴⁶ пратио је долазак неколико руских инжењера, па и генерала Михаила Черњајева, бившег команданта српске војске у рату 1876, који су за различите руске предузимаче покушали да обезбеде српску концесију.⁴⁷ На томе се, међутим, завршило. Њихов одлазак нису пратили даљи преговори и нове понуде. Неизвесност је прекинуо председник српске владе Јован Ристић који се у марту 1879. телеграфски обратио непосредно руском министру спољних послова с питањем о намерама Русије у вези с изградњом српске железнице, али је добио „околишећи одговор“.⁴⁸ У пролеће 1879. било је извесно да није могуће рачунати на делотворну подршку руске дипломатије у решавању питања изградње српске железнице.

При новом развоју догађаја, аустријска дипломатија настојала је да усмери српску владу ка решавању железничког питања у сагласности са својим интересима, користећи заседање комисије стручњака сазваних

⁴⁵ С. И. Данченко, *Из историје руско-српских односа крајем седамдесетих и у првој половини осамдесетих година XIX века (према грађи архива СССР-а)*, ИЧ 36 (1989) 100–101; А. Васиљевић, нав. дело, 133–134.

⁴⁶ Ј. Ристић К. Цукићу, Ниш, 31. децембра 1878, № 24, АС, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД-ПО), 1878, фасцикла (=Ф) III, досије (=Д) VII, П/5-II, пов. бр. 867; Ј. Аврамовић Ј. Ристићу, Београд, 3. јануара 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. III/8, инв. бр. 3/1361; А. Васиљевић, нав. дело, 135.

⁴⁷ Инжењер Сахански Ј. Ристићу, Београд 30. јануара и 4. фебруара 1879, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-I, Д-V, Ж/1, пов. бр. 36 и 43; Херберт Андрашију, Београд 2. фебруара 1879, № 27, АСАНУ, Исписи из бечких архива (=ИБА), сигн. 7940, инв. бр. 7618; де Мишел Вадингтону, Београд 10. марта 1879, № 3, АС, Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques, (=АМАЕ, AD), Serbie 1879; М. Черњајев митрополиту Михаилу, Москва 29. новембра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/13, инв. бр. 25/417.

⁴⁸ А. Васиљевић, нав. дело, 138; *Бележница Јована Мишковића*, XII, седница од 28. фебруара 1879, АСАНУ, сигн. бр. 7242/ XII.

крајем марта 1879. да саветују владу о разним питањима везаним за изградњу железнице. Чланови комисије били су аустроугарски инжењери који су примили инструкције из дипломатског представништва Монархије да савет влади буде изградња железнице уступањем концесије, а не у државној режији, односно да истакну *Штатсбан* као погодног кандидата за будућег концесионара.⁴⁹ У промовисању *Штатсбанових* интереса посебно је активан био чешки инжењер Франтишек Цтибор који се отворено супротставио мишљењима чланова комисије да би било добро да Србија гради железницу у властитој режији, а као алтернативу, односно додатак линији Београд–Ниш предлагао је изградњу деонице која би повезала српску железницу са дунавском обалом насупрот Базијашу, тачки на којој је излазила *Штатсбанова* линија за Будимпешту⁵⁰ и Беч.⁵¹

* * *

После завршетка рада комисије стручњака и неуспеха да уз подршку руске дипломатије буде решено питање изградње српске железнице, уследили су преговори са *Штатсбаном*. Управа друштва била је заинтересована за српску концесију, али су већ Цтиборови савети српској влади о изградњи алтернативне линије указивали на то да преговори са српском владом нису једини проблем са којим се управа суочава. Наиме, предуслов за успешно остварење ових планова била је изградња деонице Кикинда–Земун на *Штатсбанову* поменућу линију која је од Будимпеште, преко Сегедина и Кикинде излазила на Дунав код Базијаша. Управа друштва успешно је преко аустријске владе деловала код заједничког Министарства спољних послова да код угарске владе

⁴⁹ Интересантно је да је најспремнији за сарадњу био прашки инжењер Франтишек Цтибор, за којег су, према Хербертовим речима, у Београду сматрали да ће бити најнеутралнији од свих страних стручњака. Цтибор је Херберту сам предложио да у оквиру комисије заступа гледишта која одговарају аустроугарској влади, а на повратку из Београда за Праг свратио је у Министарство спољних послова у Бечу и поднео детаљан извештај о раду комисије. (Херберт Андрашију, Београд 6. априла 1879, № 63, MOL, K-26, 422, 1879, III, 628/1041; Швигел Тиси, Беч 27. априла 1879, исто 628/1121)

⁵⁰ Спајањем Пеште, Будима и Старог Будима 1872. створена је Будимпешта, те ћемо у наставку текста користити ово име за угарску престоницу.

⁵¹ *Извештај вештака*, 6–7, 44–45; Херберт Андрашију, Београд 6. април 1879, № 63, MOL, K-26, 422, 1879, III, 628/1041.

подржи захтев за одобрење изградње спојне линије, представљајући изградњу спојне линије не као унутрашње питање угарског дела монархије, већ као питање од много већег државног значаја. Међутим, супротно ставу из 1869. када је подржавала *Штатсбанове* покушаје да у Београду добије концесију, десет година касније влада у Будимпешти била је противна таквом решењу. Изградњу железница на простору угарског дела Двојне монархије сматрала је унутрашњим питањем о којем су одлуке могле да буду донете искључиво у Будимпешти, а одлука о остварењу споја са српском железницом линијом Будимпешта–Земун већ је била донета.⁵²

Преговори о овом питању између угарске владе и Министарства спољних послова трајали су више од годину дана, све до пролећа 1880.⁵³ Очекујући њихов успешан завршетак, управа *Штатсбана* била је заинтересована да почне преговоре са српском владом, у нади да би њихов успешан завршетак могао послужити као додатни аргумент пред угарском владом приликом преговора о одобрењу изградње спојне линије. Почетком маја 1879. у Београд су стигле вести да су у *Штатсбану* заинтересовани да с неком званичном личношћу српске владе уђу у преговоре о одредбама будућег споразума.⁵⁴ Почетак преговора о потписивању железничке конвенције између Србије и Аустроугарске и боравак министра грађевина Ранка Алимпића у Бечу у јулу 1879. био је прилика за непосредне преговоре са друштвом. У паузама између конференција с аустроугарским преговарачима српски министар састао се неколико пута с генералним директором друштва у Бечу, Копом.⁵⁵ После сусрета с Алимпићем, Коп је о току разговора обавестио управу у Паризу која је одобрила да се у Београд пошаљу два директора, Рона и де Сер, с овлашћењем да прего-

⁵² Седнице угарске владе од 25. фебруара, 4. априла, 15. априла, 10. маја и 29. маја 1879, MOL, Miniszterelnökségi Levéltár – Minisztertanács (K 27); F. Hauptmann, нав. дело, 147–151.

⁵³ Седнице угарске владе од 18. фебруара, 2. марта, 6. марта и 9. марта 1880, MOL, K 27; F. Hauptmann, нав. дело, 150–151.

⁵⁴ Инжењер Кројтер Ј. Ристићу, Беч 4. маја 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/82.

⁵⁵ Ф. Вшетечка Ј. Ристићу, Литомишл 4/16. јула 1879, исто, сигн. XV/4, инв. бр. 15/87; генерални директор Коп Ј. Ристићу, Беч 5. август 1879, исто, сигн. XV/4, инв. бр. 15/93. Прецизнији подаци о њиховим разговорима нису сачувани, али нема сумње да никакав конкретан споразум није постигнут. На основу посредних сведочанстава могуће је закључити да је Алимпић Копу изложио дилеме пред којима се српска влада налазила у вези с начином изградње и експлоатације железница. (Белешка о седници владе 4. августа 1879, *Бележница Јована Мишковића*, XII, АСАНУ, сигн. 7242/XII)

варају.⁵⁶ Средином августа 1879. представници друштва били су у Београду и српској влади упутили питање по којем систему градње Србија намерава да гради своју железницу. На седници од 16. августа влада је одлучила да од *Штатсбанових* представника захтева да јој поднесу предлоге са условима за различите системе, те да јој на тај начин олакшају доношење коначне одлуке.⁵⁷ Два дана касније, Рона и де Сер доставили су захтеване предлоге. У пропратном писму напоменули су да је реч само о основама могућих споразума, да су могуће разне комбинације, те да ће после одлуке српске владе друштво доставити детаљније услове у сагласности са споразумом који буде постигнут.⁵⁸

Штатсбанови опуномоћеници изашли су пред српску владу с три предлога. Првим предлогом било је предвиђено да друштву буде уступљено право и на изградњу и на експлоатацију. У том случају друштво би се обавезало да одмах изрази коначан пројекат железничке трасе, опште услове изградње и процену трошкова, који би потом били поднети српској влади на одобрење. Друштво би на себе преузело обавезу да набави неопходан капитал, као и средства, људство и материјал неопходан за изградњу. Организовање експлоатације такође би друштво преузело на себе, при чему би у договору с владом били донети закони о експлоатацији и полицији, те остала неопходна акта. Насупрот томе, српска влада дала би друштву концесију на одређени број година, право да изгради и експлоатише железницу, подразумевајући и право на одређивање тарифа за путнички и теретни саобраћај. Поред тога, влада би друштву гарантовала чист приход једнак проценту уложеног капитала који би накнадно био одређен, при чему би се под чистим приходом подразумевала разлика између бруто зараде и укупних годишњих трошкова. Анексом предлога било је предвиђено да, уколико то буде потребно, *Штатсбан* на себе преузима обавезу да преговара са Хиршовим *Друштвом за експлоатацију железница у европској Турској* у вези с изградњом линија на територији коју је Србија добила одлукама Берлинског конгреса, док би српска влада сачувала право на одобрење евентуалног споразума два друштва.⁵⁹

⁵⁶ Генерални директор Коп Ј. Ристићу, Беч 5. август 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/93.

⁵⁷ Белешка о седници владе 4. августа 1879, *Бележница Јована Мишковића*, XII, АСАНУ, сигн. 7242/XII.

⁵⁸ А. Рона и А. де Сер Ј. Ристићу, Београд 18. августа 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/95.

⁵⁹ Предлог А и додатак предлогу, исто, сигн. XV/4, инв. бр. 15/96.

Други предлог предвиђао је да држава не даје концесију за изградњу, већ да градњом управља неко заинтересовано друштво, док би експлоатација била уступљена уговором у најам. У том случају *Штатсбан* је био заинтересован за изградњу, при чему би, као и у првом предлогу, преузео обавезу да припреми коначан пројекат и пред владу изађе с начелном проценом трошкова. Влада би имала обавезу да пронађе капитал, било из властитих средстава, било уз учешће друштва, према условима који би били накнадно договорени. Друштво би влади позајмило новац, организовало би градњу железнице, а влада би му плаћала све трошкове начињене том приликом. После завршетка изградње, држава би друштву уступила железницу на експлоатацију. *Штатсбанови* представници предлагали су два могућа начина закупа. Према првом, друштво би држави исплатило годишњи износ закупа, а потом би између државе и друштва био подељен нето приход у процентима који би били накнадно договорени. Другим начином била је предвиђена подела бруто прихода, такође у процентима који би били накнадно договорени, при чему би држава морала да гарантује друштву минималну зараду по километру. Другим предлогом такође је предвиђена могућност одвајања суме неопходне за набавку покретног и непокретног материјала неопходног за почетак експлоатације од укупне суме уложеног капитала. Друштво би и у том случају било заинтересовано за преузимање експлоатације, односно за улагање у набавку материјала, а камата и интерес на уложени капитал били би урачунати приликом решавања питања начина поделе прихода од експлоатације.⁶⁰

Трећи предлог предвиђао је могућност да држава гради железницу у властитој режији, док би друштву била уступљена експлоатација линија. У том случају држава би била задужена да сама сачини коначан пројекат, изврши процене трошкова, пронађе неопходан капитал и заврши изградњу користећи властита средства, људе и материјал. Међутим, друштво би било заинтересовано за закуп експлоатације само уколико би у уговор о закупу, сачињен према моделу поделе бруто прихода поменутом у другом предлогу, ушла одредба према којој би уговор био примењиван тек после одређеног броја година, које је такође требало утврдити накнадним споразумом. Трећим предлогом такође је предвиђена могућност раздвајања капитала неопходног за изградњу и опремање железнице за експлоатацију.⁶¹

⁶⁰ Предлог Б и додатак предлогу, исто.

⁶¹ Предлог Ц и додатак предлогу, исто.

Штатсбанови представници су у Београду преговарали с министром грађевина Ранком Алимпићем и образложили му поднете предлоге. Српски министар био је мишљења да би Србији највише одговарао први начин, односно давање концесије за изградњу и експлоатацију. Представници друштва саопштили су му да би камата за неопходан капитал који би друштво набавило била 5 %, при чему би држава првих година камату плаћала само на половину капитала, а на цео износ тек кад железница почне да доноси већу зараду. Алимпићево мишљење, које је изнео министру председнику Јовану Ристићу, било је да је *Штатсбанова* понуда добра прилика коју влада не би требало да пропусти.⁶² После завршетка преговора с Алимпићем Рона и де Сер упутили су се у Ниш да кнезу Милану и Ристићу још једном образложе предлоге с којима су дошли у Београд.⁶³ Председник владе такође је био мишљења да су предлози прихватљиви.⁶⁴ Своју наклоност споразуму са *Штатсбаном* Ристић је у разговору са аустроугарским и француским дипломатама, Хербертом и де Бокером, објаснио ставом да је при тренутној финансијској ситуацији за српску државу значајнија финансијска од политичке стране железничког питања, а да је *Штатсбан* у могућности да пружи најповољније финансијске услове.⁶⁵ Аустроугарском министру резиденту, увек заинтересованом за делатност руских конкурената, посебно је нагласио да друге кандидате, који су истовремено покушавали да постигну споразум са српском владом, не сматра озбиљним.⁶⁶ Поред тога, у Београду су сматрали да је француски утицај у друштву снажнији од аустријског, те да не постоји опасност да ће се друштво ставити у потпуности у службу владе у Бечу, а његово велико искуство и углед гарантовали су квалитетну градњу. После Ристићевог повратка у Београд одржана је 6. септембра министарска седница на којој је расправљано о

⁶² Р. Алимпић Ј. Ристићу, Београд 12. августа 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/216.

⁶³ Исто; Рона и де Сер Ј. Ристићу, Ниш 29. августа 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/97.

⁶⁴ Де Бокер Вадингтону, Београд 9. септембра 1879, № 26, АС, АМАЕ, AD, Serbie, 1879, Tome 1.

⁶⁵ Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд 4. септембра 1879, № 124/Н. Р., ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 280, 1879, III 22-19/1-55; де Бокер Вадингтону, Београд, 21. септембра 1879, № 30, АС, АМАЕ, AD, Serbie, 1879, Tome 1.

⁶⁶ Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Херкулбад 25. августа 1879, ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 280, 1879, III 22-19/1-51; исти истом, Београд 4. септембра 1879, № 124/Н. Р., исто, III 22-19/1-55.

споразуму с аустро-француским друштвом.⁶⁷ Иако ток расправе није познат, нема сумње да је влада позитивно оценила понуду, јер су већ следећег дана на папир стављене основе будућег споразума.⁶⁸

Сагласно договореним условима, влада је пристала да друштву уступи концесију за изградњу железнице чим ово питање буде решено међународним уговорима са заинтересованим државама. Друштво би преузело обавезу да набави неопходан капитал чији тачан износ би, после израде коначног пројекта и процене општих трошкова, у споразуму с владом био накнадно одређен. Интерес не би био већи од 5 %, али би српска држава плаћала током целокупног концесионог раздобља додатну амортизацију за капитал уложен у изградњу. Српска влада прихватила је предлог о раздвајању капитала за изградњу и за опремање железнице за експлоатацију. Капитал неопходан за набавку покретног и непокретног материјала такође би обезбедило друштво, а плаћање интереса почело би после почетка експлоатације, у временском оквиру који би био накнадно утврђен. Друштво је преузело обавезу да сачини неопходне пројекте на деловима територије кнежевине који још увек нису били проучени. Поред тога, споразумом је предвиђено да *Штатсбану*, као будућем концесионару, припадне саветодавна улога у преговорима о железничким прикључцима са суседним државама. Влада би, такође, друштву дала мандат да у преговорима са Хиршовим друштвом заступа интересе Србије у решавању питања која су произилазила из текста члана XXXVIII Берлинског уговора, док би српска влада сачувала право на одобрење евентуалног споразума два друштва. У року од два месеца од потписивања уговора влада би друштву уступила све постојеће пројекте, студије и процене трошкова, а до потписивања коначног споразума обезбедила би откуп неопходног земљишта по фиксној цени.

Од посебног значаја била је чињеница да су наставак преговора представници друштва довели у везу с добијањем концесије за изградњу линије на угарској територији која би се везала на пројектовану српску линију. Међутим, у случају да не успеју да добију жељену концесију представници друштва изразили су жељу да у споразуму са српском владом, без трошкова на рачун српске државе, на територији Србије изграде линију којом би српску железницу повезали с својом мрежом у Угарској. Последњом одредбом било је предвиђено да преговори о

⁶⁷ Белешка о седници владе 25. августа 1879, *Бележница Јована Мишковића*, XII, АСАНУ, сигн. 7242/XII.

⁶⁸ А. Рона и А. де Сер Р. Алимпићу, Београд, 7. септембра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/94.

коначној верзији уговора буду настављени пре краја текуће године.⁶⁹ Начелни споразум са *Штатсбаном* у највећој мери је одговарао српској влади. Разлика је постојала само у вези са питањем интереса на уложени капитал. Рона и де Сер су навели да интерес неће прећи 5%, не рачунајући амортизацију, док је Алимпић у пропратном писму уз споразум захтевао да друштво размисли о томе да укупан интерес, укључујући амортизацију, буде 4,5%.⁷⁰ После успешно завршених преговора, *Штатсбанови* представници напустили су Београд. Следећи корак било је подношење споразума са српском владом главној управи друштва у Паризу, да би после његовог одобрења преговори били настављени.

* * *

Остварење споразума зависило је од низа фактора. Поред Руса, у Београду се појавио бивши гувернер француске банке *Креди фонсије* (Crédit foncier) Луј Фреми, на челу финансијског синдиката који су чиниле две париске куће – *Друштво за улагања и текуће рачуне* (La Société de dépôts et comptes courants de Paris) и *Финансијско друштво* (La Société financière de Paris), те *Англо-аустријска банка* (Anglo-Österreichische Bank) из Беча, али и са, што је било много важније, начелним пристанком угарске владе да му уступи концесију за изградњу линије Будимпешта–Земун уколико обезбеди српску концесију.⁷¹ Упркос Фремијевим понудама и отвореном дезавуисању *Штатсбанових* изгледа да постигне споразум са угарском владом, у Београду су и даље остајали при намери да уступе концесију аустро-француском друштву, јер је и његова понуда била најповољнија, а углед је гарантовао квалитет радова.⁷² Међутим,

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Министар грађевина Р. Алимпић А. Рони и А. де Серу, Београд, 26. августа 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/94.

⁷¹ Записник са седнице угарске владе од 6. и 11. октобра 1879, МОЛ, К-27; Пеши Фремију, Будимпешта 10. октобра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/218. Српској влади Фреми није био непознат јер је неколико месеци раније са њим склопила уговор о ковању првог српског динара. Измене у овом уговору биле су, такође, разлог његовог доласка у Београд у октобру 1879. (Ч. Попов, *Француска дипломатија, балкански проблеми и међународни положај Србије после Берлинског конгреса (1878–1882)*, Зборник Матице српске за историју, 49 (1994) 68).

⁷² Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд, 22. септембра 1879, № 131, МОЛ, К-26, 422, 1879, III, 2797/2843; исти истом, Београд, 6. новембра 1879, № 210, исто, 422, 1879, III, 2797/3252. У том смислу Херберту

одлучујућа улога припадала је у овом случају угарској влади, а она је била одлучна да спој са Србијом буде остварен изградњом нове линије од Будимпеште до Земуна, под државном контролом, а не под контролом приватног друштва уз несумњив утицај бечких финансијских кругова. Крајем јесени 1879, притисак из Беча и даље је трајао, иако су изгледи за успех били скромни.⁷³

Поред тога, чинило се да ни у управи самог друштва нису били задовољни одредбама начелног споразума са српском владом, без обзира колико им је он био важан у контексту преговора са угарском владом. Када је, подстакнут вестима о *Штатсбановом* неуспеху у Будимпешти, Ристић у новембру 1879. захтевао одговор о даљој заинтересованости друштва за српску концесију,⁷⁴ из бечке управе обавестили су га да је од стране управе у Паризу споразум са српском владом „због штета, које је друштво у след хрђаве угарске жетве имало, због моменталног нерасположења париске берзе и због извесних личних уплива, који против наших железница раде, са извесном ладноћом примљен“, те да у управи нису у потпуности задовољни споразумом, односно да сматрају да су Рона и де Сер приликом преговора у Београду улазили исувише у детаље будућег уговора, док је начелни пристанак српске владе био довољан.⁷⁵ Упркос

су говорили и Ристић и Алимпић, двојица министара који су били непосредно укључени у преговоре с оба друштва. Са друге стране, из дипломатског представништва Аустроугарске дискретно је указивано на непоузданост руских предузимача и безобзирност са којом би руски службеници у Србији могли да владају, истичући пре свега да ниједно друштво осим *Штатсбана* није у стању да пружи гаранцију да ће изградити добру железницу. (Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд 22. септембра 1879, № 131, MOL, K-26, 422, 1879, III, 2797/2843)

⁷³ F. Hauptmann, нав. дело, 147–151.

⁷⁴ J. Ристић П. Стеићу, Београд 30. октобра 1879, № 20, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-П, Д-V, П/5-II, пов. бр. 531.

⁷⁵ П. Стеић J. Ристићу, Беч 3. новембра 1879, № 55, исто, пов. бр. 541. Стеића је де Сер убеђивао да то никако не значи да друштво није више заинтересовано за српску железницу. Као доказ интересовања управа друштва одлучила је да, у сагласности с одредбом начелног споразума од 7. септембра, у Србију пошаље шест инжењера предвођених инжењером Штреглером са задатком да проучи трасу. (Дирекција *Штатсбана* J. Ристићу, Беч 17. новембра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/222) У тренутку када су долазиле вести о преговорима српске владе с другим друштвима, смисао овог корака највероватније је био да укаже на намере друштва да настави преговоре са српском владом и дође до коначног споразума, односно да на основу пријема инжењера у Београду процени какав је став владе према недавно постигнутом споразуму.

септембарском споразуму, вести из Будимпеште и Беча нису деловале охрабрујуће. Међутим, влада се тек налазила пред преговорима са Аустроугарском о железничкој конвенцији, те је одлагање решавања питања концесије остављало отвореном могућност повољног исхода започетих преговора са *Штатсбаном*.

После потписивања конвенције 9. априла 1880. трогодишњи рок за завршетак изградње линије Београд–Врање наметао је неопходност коначног разјашњења позиције *Штатсбана*. У завршној фази аустро-српских преговора у Бечу, посредством Франтишека Цтибора, инжењера са чијом неславном улогом у раду стручне комисије 1879. српска влада и даље није била упозната, до Ристића су стигле вести да је поменуто аустро-француско друштво и даље заинтересовано за изградњу српске железнице, те да је, наводно, спремно да обезбеди две трећине неопходног капитала без гаранције и без камате све док железница не буде изграђена, као и да при свему том препушта српској влади да одлучи да ли ће железницу градити и експлоатисати у властитој режији или концесијом.⁷⁶ У том смислу и бечки директор *Штатсбана* говорио је српском делегату на преговорима о железничкој конвенцији Манојлу Марићу, који је од Ристића добио непосредна упутства да разјасни ово питање пре повратка у Београд.⁷⁷

Међутим, судбина *Штатсбанових* настојања била је већ тада извесна. Притисци Беча на Будимпешту нису донели повољан резултат и у пролеће 1880. било је извесно да *Штатсбан* нема изгледа да постигне споразум са угарском владом. У паузи преговора у Бечу, Марићу су, приликом његове посете Будимпешти, угарски државници јасно ставили до знања да не постоји могућност да *Штатсбан* добије концесију за изградњу спојне угарске линије.⁷⁸ Управни савет друштва у Паризу донео је средином маја 1880. коначну одлуку да одустане од пројекта изградње српске железнице, као и од пројекта линије Кикинда–Земун.⁷⁹ Међутим, оваква одлука није истовремено значила одустајање од балканских железничких планова. Повезивањем *Штатсбанове* линије Темишвар–Оршава и линије Букурешт–Питешти–Крајова–Варсиорова, коначно је 1879. остварена дуго планирана веза угарских и румунских железница у

⁷⁶ Ф. Цтибор Ј. Ристићу, Беч 7. априла 1880, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/3, инв. бр. 15/185.

⁷⁷ М. Марић Ј. Ристићу, Беч 27. марта/9. априла 1880, АС, Поклони и откупи, 25/198.

⁷⁸ Исти истом, Беч 16. марта 1880, № 21, АСАНУ, ФЈР, сигн. XIV/5, инв. бр. 14/83.

⁷⁹ Кројтер Ј. Ристићу, Беч 22. маја 1880, исто, сигн. XIV/5, инв. бр. 14/94.

Подунављу. Управа друштва одлучила је да везу са османским железницама тражи преко Румуније и Бугарске и да с тамошњим владама почне преговоре о изградњи линије од Крајове која би се преко Александрије, Свиштова, Габрова и кланца Шипка спојила с румелијском линијом Белова–Истанбул и на тај начин обезбедила друштву везу с османском престоницом и зараду на транспорту робе на правцу Исток–Запад. Међутим, осим начелне заинтересованости у Букурешту, суочени са противљењем Русије и Аустроугарске предложеном концепту, представници друштва – поново Рона и де Сер – нису постигли никакав успех у Софији и Истанбулу.⁸⁰ Самим тим, *Штатсбан* је остао без даљих могућности да се умеша у посао изградње балканских железница.

Одустајање *Штатсбана* од пројекта српске железнице поставило је пред српску владу задатак проналажења новог концесионара и било је то питање којем су се посветиле како Ристићева, тако и влада Милана Пироћанца од октобра 1880, све до потписивања уговора са *Генералном унијом*. Са друге стране, са олакшањем су примљене вести о неуспеху *Штатсбанових* настојања у Софији и Истанбулу, јер је основна идеја нове пројектоване линије била заобилажење Србије, те је, самим тим, била у супротности са њеним интересима. У суштини, целокупну историју преговора српске владе и *Штатсбана*, као и њиховог неуспеха, могуће је посматрати као парадигматичан пример проблема са којима су се суочавале балканске државе и финансијери заинтересовани за учествовање у изградњи балканских железница. Са једне стране, она указује на препреке на које су, на простору на којем су се сукобљавали интереси моћних држава и на којем је изградња неколико километара железнице могла да прерасте у међународну проблем, наилазила настојања заинтересованих финансијера, присиљавајући их да се прилагођавају ситуацији, траже подршку неке силе и стављају се у службу њених

⁸⁰ Е. Стателова, *Дипломацијата на Княжество България 1879–1886*, София, 1979, 48–50; С. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*, Berkeley – Los Angeles 1958, 71; амбасадор у Истанбулу барон Каличе Хајмерлеу, Бујукдере 7. септембра 1880, № 74, ÖS, HHStA, MA, AR, F. 34-SR, 280, 1880, III–22–19/1–41–78; Хајмерле Каличеу, Беч 16. септембра 1880, исто; Каличе Хајмерлеу, Бујукдере 21. септембра 1880, № 78, исто, 1880, III–22–19/1–41–82; Министарство спољних послова Аустроугарске царском и краљевском министру трговине и угарском министру саобраћаја, Беч 26. септембра 1880, исто, 1880, III–22–19/1–41–80; Кевенхилер Хајмерлеу, Софија 14. децембра 1880, № 20/H. P., исто, 1880, III–22–19/1–41–113.

политичких интереса.⁸¹ Са друге стране, потврђујући мишљења појединих аутора да се о најзначајнијим питањима политике малих држава врло често одлучује изван њихових граница,⁸² српска влада могла је само да заштити државне интересе проналажењем оптималног решења које неће да буде у супротности за интересом најзаинтересованије и најутицајније велике силе. У случају споразума са *Штатсбаном*, услед специфичног уређења Двојне Монархије, то није било могуће.

⁸¹ H. Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914*, New York 1930, 293–295; K. Polanji, *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Beograd 2003, 21–25; S. M. Bermejo, D. Martykánová, M. Samardžić (eds.), *Layers of Power in Europe: Societies and Institutions in Europe*, Pisa 2010, 244.

⁸² B. Mur, *Društveni koreni diktature i demokratije: vlastelin i seljak u stvaranju modernog sveta*, Beograd 2000, 7.

Momir Samardžić

**ON AGREEMENT OF SERBIAN GOVERNMENT AND
STAATSBahn ABOUT THE CONSTRUCTION OF THE RAILWAYS
IN SERBIA IN 1879**

Summary

As the states of European economic periphery, such as Serbia, looked towards the developed economies of the European West, the basic question was how to achieve accelerated modernization in an attempt to compensate for what was lost. In that context, construction of the railway and connection with the western-European market were perceived as a necessary preconditions of faster economic development, despite the fact it was not preceded by the creation of the market-oriented economic structure, and despite the fact that the construction of the railway was an extremely demanding financial endeavour inevitably leading towards the indebtedness of the state on foreign financial market. From the end of the 1860s till the beginning of the 1880s, the question of the railway construction was one of the most important issues of Serbian foreign policy. Besides securing the place of Serbia on the main route of trans-Balkan railway, important dimension of this issue was how to solve the questions of its financing and exploitation. Serbian government had contacts with the *Staatsbahn* in the beginning of the 1870s, but after the Congress of Berlin they came to an agreement on main stipulations of the future railway concession. One of the main obstacles for the fulfilment of the agreement was the opposition of Hungarian government, unwilling to allow the *Staatsbahn* to construct the line from Kikinda to Zemun, to connect its existing lines in Hungary with the future Serbian railways. This opposition made it impossible to come to the final agreement, despite the willingness of the company and the satisfaction of Serbian government with the proposed stipulations of the future concession contract. After the failure of this agreement, Serbian government had to find new ways to solve the question of the construction.

Keywords: Serbia, Austria-Hungary, *Staatsbahn*, the Eastern Question, Balkan Railways, 19th Century.

Чланак примљен: 14. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Александар РАСТОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за историју
Ниш

ИЗВЕШТАЈИ БРИТАНСКИХ ДИПЛОМАТА О УПАДУ АЛБАНАЦА У СРБИЈУ 1878-1897. ГОДИНЕ*

Апстракт: У раду се на основу бројне архивске грађе анализира писање британских дипломатских представника у Београду о непрестаним упадима наоружаних албанских чета са подручја Турске, односно Косовског вилајета на просторе Кнежевине односно Краљевине Србије, од завршетка Берлинског конгреса до краја 1897. године. Упади наоружаних Албанаца су нарочито интензивни били 1879, 1880, 1887, и 1897. У извештајима британских дипломата преовлађују саосећања са тим потезима Албанаца који су углавном били избеглице из Србије, а коју су напустили после завршетка Берлинског конгреса и осуде српских власти којима се приговарало да оштрим мерама не дозвољавају њихов повратак на своја раније напуштена огњишта и имања.

Кључне речи: Велика Британија, британске дипломате, Србија, Албанци, Косовски вилајет, гранични инциденти.

Једно од најважнијих питања које је заокупљало пажњу британских дипломата у Београду од завршетка Берлинског конгреса до краја XIX века, односило се на скоро свакодневне упаде албанских наоружаних чета из пограничног појаса Турске (подручје Косовског вилајета) у

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031).

Србију.¹ Иначе, ти напади су били посебно интензивни на просторима новодобијеног Топличког и Врањског округа (најчешће мете напада су биле: Папраштица, Свирци, Бејачница, Слишане, Китка, Преполоц, Житни Поток, Подујево). Међутим, не треба испустити из вида да су упади вршени дуж целе демаркационе односно граничне линије, почев од Новог Пазара до Врања.² Већину упада вршили су Албанци- мухацири који су се иселили из јужне Србије и настанили на северној граници Косовског вилајета.³ Преласци на српску територију започели су још пре него што је дошло до коначног разграничења Србије и Турске.⁴

Што се тиче разлога због чега су Албанци прелазили српску границу они су се дешавали због пљачки, отмица, али и освете због тога што су напустили своја ранија огњишта и имања. Такође, намера Албанаца је била да уплаше и потисну српски живаљ из пограничног простора који би затим заузели односно населили и на тај начин извршили притисак на велике силе да се гранична линија помери у корист Турске, а на уштрб Србије. Не треба испустити из вида и чињеницу да су Албанци у Србији и Црној Гори видели препреку за остварење свог основног националног циља, ослобођења и уједињења албанских територија у јединствену албанску државу.⁵ Што се тиче бројности Албанаца који су насртали на српску границу она се кретала од неколико десетина (Топлички округ) до више од стотину (Врањски округ).⁶

Гранични инциденти и сукоби посебно су били изражени за време деловања Призренске лиге, а многи актери тих упада су били управо њени чланови.⁷ Као последица тих сукоба био је велики број жртава на обе

¹ А. Растовић, *Британске дипломате о Косовском вилајету 1878-1912*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Међународни тематски зборник, књига 3, Косовска Митровица 2010, 275-276.

² Ј. Хаци-Васиљевић, *Арбанаска лига-арнаутска конгра-и Српски народ у Турском царству (1878-1882)*, Београд 1909, 6-7.

³ М. Војводић, *Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881-1912. године*, Историјски часопис, књ. XXXVIII (1991), Београд 1992, 165, Исти, *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова*, Косово и Метохија, Прошлост, садашњост, будућност, Зборник радова са међународног научног скупа, књига 28, Београд 2007, 85-87.

⁴ Исти, *Берлински конгрес и Призренска лига*, Историјски гласник 1-2, Београд 1989, 13.

⁵ Ђ. Борозан, *Велика Албанија поријекло-идеје-пракса*, Београд 1995, 29-41.

⁶ М. Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, Историјски часопис, књ. LI (2004), Београд 2004, 90-91.

⁷ Д. Батаковић, *Улазак у сферу европског интересовања*, Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989, 225.

стране. Само у 1885. и 1886. години убијено је тридесет осам Срба.⁸ У целој тој ствари Турци су углавном штитили Албанце или су благонаклоно гледали на екцесе које су чинили или због тога што су их сматрали погонским горивом за будући неминовни обрачун са околним балканским државама и народима или нису хтели директан сукоб са њима. Често се дешавало и да турске власти наоружавају Албанце, дајући им новац и храну, а све у циљу упада на српску територију.⁹

У овом периоду скоро да нема извештаја британских дипломата, у којима се не помиње проблем упада албанских банди на територију Србије, а који су често били толико озбиљни да су претили ескалацијом отвореног конфликта између Кнежевине односно Краљевине Србије и Турске. Са своје стране српски суверен и влада су непрестано упозоравали Порту на овај проблем који је оптерећивао односе две државе, о чему британске дипломате такође опширно пишу.

Само неколико недеља након окончања Берлинског конгреса, Френсис Џералд Гулд, британски генерални конзул у Србији пише да су Срби концентрисали своје трупе у крајевима који су им дати одлукама конгреса због претњи које долазе из пограничних крајева насељених Албанцима. Наводи податак да је у Приштини концентрисано пет хиљада Албанаца, и да се они налазе под контролом Албанске лиге. У разговору са кнезом Миланом добио је информације да у претходна три месеца није било дана, а да мање групе Албанаца нису нападале српске пограничне трупе. Само током јуна 1878, десило се око тристо напада који су потом утихнули. Међутим, закључује Гулд у свом извештају, претње од напада су стални извор опасности и Београд се нада да ће Porta енергичним мерама зауставити те граничне инциденте.¹⁰ Крајем исте године Гулд је приметио да је стање на српско-турској граници донекле мирно, али да је једно село изгорело, а петсто – шесто сељака се повукло преко границе због страха од Албанаца, а не од Турака.¹¹

Нарочито интензивни упади албанских чета и инциденти на српско-турској граници били су током 1879. године. У писму које је Јован Ристић упутио Филипу Христићу, српском посланику у Цариграду 8. фебруара 1879, тражио је да српски посланик испослује од Порте да на границу две државе постави редовну војску како би се спречили упади

⁸ М. Војводић, *Прилике на Косову и Метохији*, 165.

⁹ Ј. Хаци-Васиљевић, *Арбанаска лига-арнаутска конгра*, 9.

¹⁰ Mikrofilmoteka, S/GB-69, Foreign Office 93, vol. 110/39, Gould to Marquis Salisbury, August 29, 1878. (у даљем тексту: Mf, F.O.)

¹¹ Mf, S/GB-238, F. O. 105, vol. 3, N° 229, Gould to Salisbury, November 21, 1878.

Албанаца на српску територију. Истовремено, председник српске владе је упознао Христића да косовски валија ништа не предузима да се осигура ред на граници и спрече екцеси Албанаца.¹²

Први велики напад те године се догодио 13. фебруара када су Албанци напали село Дугу Луку. Ипак, један од најтежих инцидената десио се 18. априла када је формација од хиљаду добро наоружаних Албанаца силом упала на територију Србије. Том приликом заузели су варош Куршумлију и натерали српске трупе да се повуку све до Ниша. Конзул Гулд истиче да се доласком лепог времена стање на српско-албанској граници поново погоршавало и да је тамо немирно стање. Цела ствар се отела контроли на Велики Петак 11. априла када је неколико хришћанских породица избегло у Ниш. Такође је известио да Албанци нападају и српске граничне линије на тачки Преполац.¹³

Иначе, Албанци су започели напад тако што су се најпре поделили у две групе и то дуж Бањске и Качаничке реке одакле су кренули ка Куршумлији, али су само делимично имали успеха у окупацији, због бриљантне одбране малог српског гарнизона од двесто војника који су као последњу меру предузели дизање у ваздух магацина са барутом. Гулд извештава да је експлозија била толико јака да су Албанци морали да се повуку ка планини Самоково. Срби су успели да обезбеде шеснаест батаљона и то четири регуларна са војницима, а остале су сачињавали милиција потпомогнута са неколико артиљеријских батерија. Подручје преко кога су прешли Албанци остало је опустошено. У читавој тој ствари српска влада је оптужила Порту да је подржала устанике.¹⁴

Овај озбиљан инцидент који је био до тада највећи ударац миру установљеном на Берлинском конгресу изазвао је живу пажњу британског конзулата у Београду. Френсис Гулд је 21. априла 1879, известио Форин офис да се хиљаду врло добро наоружаних Албанаца, са добро обученим вођама и даље налазе на српској територији и то на врло важној коти Машковце, а да се неколико српских бригада са бројном артиљеријом припрема да их опколи и нападне. Истовремено, Србија је наставила да упућује протесте Порти оптужујући је да подржава нереде како би спречила демаркацију границе са Србијом.¹⁵

¹² Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, бр. 140, Београд 1931, 263.

¹³ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 86, Gould to Salisbury, April 18, 1879, Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 87, Gould to Salisbury, April 18, 1879.

¹⁴ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 99, Gould to Salisbury, April 18, 1879.

¹⁵ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, 9, N° 98, 56, Gould to Salisbury, April 21, 1879.

Конзул Гулд је детаљно писао и о офанзиви српске војске покренутој у циљу протеривања Албанаца из Куршумлије и са целокупне српске територије. Тако је 23. априла известио лорда Солзберија, шефа Форин офиса да су Албанци поражени и тотално разбијени и да је само неколико расутих банди остало на српској територији. Забележио је и да је косовски паша послао врло поверљив телеграм српским трупам нудећи сарадњу у заштити границе.¹⁶

Следећег дана послао је нови извештај у коме је напоменуо да су губици Албанаца велики, а Срба мали у сукобу око Куршумлије. Уз помоћ отоманских трупа Албанци су натерани да Србима врате и стоку коју су отели приликом заузимања Куршумлије. Конзул Гулд је забележио и да се Јован Ристић захвалио турским трупам на сарадњи у обрачуна са Албанцима, а које су деловале по наређењу косовског паше.¹⁷ Овим чином дошло је до извесног отопљавања у међусобним односима који су озбиљно пољуљани изненадним и неочекиваним упадом Албанаца у Србију.

Колико је овај догађај привлачио пажњу британске дипломатије можда најбоље показује опширно писмо које је Френсис Гулд приредио 7. маја исте године за Форин офис и у коме је детаљно изложио детаље око упада Албанаца у Србију и њихово истеривање након неколико дана. Гулд износи детаље око преласка Албанаца на српску територију и истиче да је турски паша у Приштини чим је чуо за тај инцидент упутио шест батаљона на границу у близину Преполца. Албанци су се из правца Куршумлије прво повукли ка планини Самоково, а одатле почели да се повлаче ка Преполцу где су многе од њих заробили Турци. Српска војска је кренула за њима, при чему је један део успела да побије и поврати чак и део украдене стоке. Од тада је граница мирна, али хришћанско становништво се због веће сигурности повукло унутар граница Србије.

Британски конзул је предвиђао да ће Албанци ускоро обновити своје нападе упркос вандредним мерама које су предузеле турске војне власти тиме што су пребациле своје трупе на границу са Србијом. По његовом мишљењу то жалосно стање ће трајати све док српска влада буде истрајавала на томе да одбија да дозволи Албанцима из Куршумлије и околине да се врате својим кућама. Тај несрећан народ се повукао пред напредовањем српске војске у последњем рату, при чему они и даље моле српску владу да им врати земљу која им припада. Они непрестано крстаре дуж границе као гладни вуци, користећи сваку погодну прилику да пљачкају. Гулд није имао прилику да се пожали кнезу Милану и

¹⁶ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 101, Gould to Salisbury, April 23, 1879.

¹⁷ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 102, Gould to Salisbury, April 24, 1879.

члановима владе због те неправде према Албанцима и нерешавања тог питања.¹⁸ У овом писму је најотвореније изнео критику на рачун српске владе оптужујући је да грубим мерама спречава повратак Албанаца на своја огњишта.

Након овог изузетно опасног догађаја српска и турска влада су постигле договор да се осигура лична безбедност чланова комисије која је формирана у циљу испитивања инцидента који су се догађали дуж заједничке границе. Две владе су се сложили да чланови комисије добију адекватну пратњу која би се састојала од батаљона пешадије и полускадрона коњице.¹⁹

Привремено затишје на граници Србије и Турске трајало је врло кратко. Већ средином јуна исте године конзул Гулд је забележио да граница врви од наоружаних банди Албанаца које врше упад на српску територију упркос бројним српским трупима. У таквим околностима Србија је поново захтевала од Порте да турске трупе буду послате на границу јер у противном неће моћи да обезбеди сигурност границе.²⁰ Један од тежих инцидента се десио 23. јуна на Гољак планини када су два Албанца заробљена, а један Србин рањен.²¹ Још гори конфликт се десио средином августа код села Слишане у Јабланичком срезу када су албанске чете укупне снаге тристо људи прешле српску границу и сукобиле се са српским трупима. Том приликом дошло је до жестоких окршаја када су убијена три Албанаца, а мртвих је било и на српској страни. Тих дана косовски валија је обавестио српске власти да је дуж њене границе концентрисано око осам хиљада наоружаних Албанаца који су спремни на освету.²²

Истовремено, у складу са договором српских и турских власти о гарантовању безбедности члановима комисије који прате граничне инциденте, Џералд Гулд је 2. јула известио да је шездесет заптија послато на заједничку границу као својеврсна пратња и подршка члановима пограничне комисије за инциденте и регуларним трупима, али да се Порта жали да српска влада није концентрисала довољно снага на својој страни границе.²³

Српска влада али и британске дипломате су тих недеља биле благовремено обавештене и о великом скупу албанских главара у северној

¹⁸ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 110, Gould to Salisbury, May 7, 1879.

¹⁹ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 6, N° 112, Gould to Salisbury, May 9, 1879.

²⁰ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 7, 9, N° 148, 4, Gould to Salisbury, June 12, 1879.

²¹ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 7, N° 171, Gould to Salisbury, June 25, 1879.

²² Mf, S/GB-240, 241, F. O. 105, vol. 7, 9, N° 234, 236, 38, Gould to Salisbury, August 12, 1879.

²³ Mf, S/GB-241, F. O. 105, vol. 9, N° 14, Gould to Salisbury, July 2, 1879.

Албанији на коме је одлучено о новом великом упаду у Србију. Албански прваци су том приликом упозорили локалне турске власти да се не мешају у њихове планове јер би их то могло коштати живота. Српска страна је о тој информацији обавестила турског посланика у Београду који је поверљиву обавештајну вест проследио генералном гувернеру Косовског вилајета. Занимљиво је да је британска дипломатија добила информацију да ће генерални гувернер Косовског вилајета предузети адекватне мере да спречи потенцијалне упаде на подручје Србије.²⁴

Иначе, нови велики напад на српску територију Албанци су припремали и фебруара 1880. године. Договор је склопљен у Приштини, а главнина снага која је требало да нападне Србију концентрисала би се у близини тога града. Српска влада је и овог пута сазнала за тај напад и на време упозорила Порту и косовског валију коме су званичне турске власти дале инструкцију да осујети напад Албанаца на српску границу.²⁵

Да би неутралисала сталне жалбе које су стизале из Београда о непрестаним упадима нерегуларних албанских трупа на српску територију уз благодан став турских власти, Порта је тих недеља лансирала вест да су Срби окупирали земљу на турској територији (15 миља у дубину) на старој граници између Копаника и Рашке, на реци Ибар, што је српска влада најжешће демантовала, тражећи од Турака да понуде чврсте доказе за ту своју тврдњу. Према британским подацима у српској влади је владало уверење да је Турска погрешно информисана о томе од локалних турских представника.²⁶

Колико је ситуација на српско-турској граници била драматична најбоље показује и опширан извештај који је Френсис Цералд Гулд упутио лорду Солберију 10. септембра 1879. Из њега се може видети да ситуација прети да измакне контроли, али и да британски дипломата за такво стање ствари поново у знатној мери оптужује српску страну која по њему предузима екстремно сурове мере у намери да очисти територију од непријатељске расе, а делимично због жеље да обезбеде земљу за хришћане Србе који беже кроз Албанију на територију Кнежевине Србије.

С друге стране, стао је у заштиту турских власти које по њему немају довољно војних ефектива како би заштитиле границу од упада Албанаца. У извештају се наводило да су последњих неколико дана обновљена непријатељства на српско-албанској граници и да је повећан

²⁴ Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 214, 215, Gould to Salisbury, July 31, 1879.

²⁵ М. Војводић, Берлински конгрес и Призренска лига, 14-15.

²⁶ Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 7, N° 231, Gould to Salisbury, August 6, 1879.

број албанских напада на српску територију. Албанци отварају ватру на куће и краду стоку. Српско-албанска граница подсећа на стање рата, јер се користи свака могућа прилика да се изврши напад на другу територију. За време кнеза Михаила стање на граници је било тако неподношљиво да су подношени приговори на адресу Порте и Србија је добијала мале своте новца као одштету од Порте, а Албанци су проглашавани за агресоре. Такво стање ствари није јачало ауторитет султана у Албанији, а с друге стране дошло је до продубљивања размирица између Албанаца и њихових српских суседа. Међутим, сада је велики број албанских села која су окупирали Срби напуштено и сваки покушај да се врате онемогућава се силом.²⁷

Биланс напада, као и број мртвих и рањених током те изузетно немирне године је био поражавајући. Албанци су извршили седамдесет три напада на просторе Топличког и дванаест напада на подручје Врањског округа. Само у Топличком крају је убијено тридесет девет људи, а њих двадесет пет је рањено.²⁸

Српска влада је поред сталних упозорења Порти да предузме енергичније мере у пресецању упада нелегалних албанских банди на територију Кнежевине Србије, крајем октобра 1879. године упутила турској влади и ноту са захтевом за одштету од милион и деветсто хиљада франака као компензацију за упаде Албанаца на српску територију.²⁹ Овај, као и захтев о исплати одштете после масовног напада Албанаца на место Свирце априла 1880, турске власти су одбиле.

Током 1880. године су настављени гранични инциденти, а један од драстичнијих се десио средином априла кад су се турске трупе на подручју између Вучитрна и Призрена сукобиле са албанским избеглицама из Србије које су покушале да пређу границу и поново се населе на територију српске Кнежевине. Према британским изворима том приликом је убијено око двесто избеглица, двадесет турских војника је рањено, а две хиљаде избеглица је ипак успело да пређе у Србију југоисточно од Призрена.³⁰

Занимљиво је да је вест о овом тешком инциденту, али и сличним мањим екцесима који су се дешавали тих месеци, српска страна демантовала. Конзул Гулд је поводом овог инцидента разговарао и са Јованом Ристићем који му је рекао да су у многим случајевима догађаји веома

²⁷ Mf, S/GB-239, F. O. 105, vol. 5, N° 56, Gould to Salisbury, September 10, 1879.

²⁸ М. Јагодић, Упади Албанаца у Србију, 91.

²⁹ Mf, S/GB-240, F. O. 105, vol. 8, 9, N° 291, 241, Gould to Salisbury, October 29, 1879, Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, бр. 141, Београд 1931, 265.

³⁰ Mf, S/GB-141, F. O. 260, vol. 17, N° 1, St. John to Salisbury, April 17, 1880.

преувеличавани и да стање на граници није узнемиравајуће мада је тачно да је претходних недеља петсто Албанаца извршило напад на српски територију код места Свирци, и да избеглице из Старе Србије непрестано траже заштиту на српској земљи.³¹

Међутим, тврдње Ристића демантовао је Џон Блунт, британски генерални конзул у Солуну који је британској влади упутио текст о стању на српско-турској граници који је објављен у листу *Cossova Gazette* 7. јула 1880. У опширном чланку аутор пише о екцесу на српско-турској граници код Прешева када су двојица турских војника заустављена од стране тридесет људи од којих је њих петнаест било обучено у униформе српске пограничне војске, а осталих петнаест су носили цивилна одела. Тројицу војника су дочекали у заседи, опколили и наредили да предају оружје, муницију и имовину или ће бити убијени. Један од војника по имену Бекир је одбио да то учини и зато је убијен са три хица, док је војник Али успео да пружи отпор сат и по времена и да се докопа граничне линије. Након овог инцидента турске јединице су добиле тело убијеног војника. Извршено је вештачење уз присуство српских официра који су признали да су убице били Срби. Лист наводи да се слични инциденти на турско-српској граници непрестано понављају.³²

Огромну улогу у непрестаној бризи британске дипломатије за дешавања на српско-турској граници и својеврсној афирмацији албанског питања у британској званичној политици и јавности тих недеља и месеци одиграо је лично Френсис Џералд Гулд. Прихватајући здраво за готово све вести које је добијао са терена, а затим неселективно и некритички прослеђивао Форин офису, Гулд је у великој мери допринео дезинформисању свог министарства и владе, која је на основу његових извештаја градила своју политику према Србији, али и према албанском питању. Званични Лондон је преко Гулда тих месецу упозоравао српску владу да дозволи повратак кући албанским избеглицама.

О његовом доприносу својеврсној интернационализацији албанског питања је веома опширно и то са дозом знатне огорчености писао Јован Ристић у писму које 29. августа 1879. године упутио Филипу Христићу у Цариград. Ристић најотвореније оптужује Гулда да је створио „арнаутаско питање као спољно питање“. Сматрао је да би Срби нашли већ неки модус вивенди са Албанцима да британски конзул није чинио кораке против

³¹ Mf, S/GB-242, F. O. 105, vol. 12, N° 32, Gould to Granville, May 12, 1880, M. Војводић, Берлински конгрес и Призренска лига, 15.

³² Mf, S/GB-141, F. O. 260, vol. 17, N° 3, Consul-General J. E. Blunt to earl Granville, July 14, 1880.

српске владе, стварајући колацију сила против Србије. Гулда је оптужио и да је ставио под потпуну контролу Сермет ефендију, турског посланика у Београду, коме редигује или поправља ноте, даје упутства, посредује у његово име. Закључак првог човека српске владе је био да је Џералд Гулд с једне (трговачке) стране добродошао у Србију, али да с друге стране „све квари и заплиће“.³³

Колико су озбиљну пажњу британске дипломате у Србији поклањале питању стања на српско-турској граници, али и укупном односу између Срба и Албанаца показује занимљива депеша коју је 28. априла 1881. године послао Аугустус Бекер, британски вицеkonzул у Нишу свом колеги Гулду. Бекер прогнозира врло могући скори напади Албанаца дуж јужне српске границе и наводи неколико чињеница које се тичу ранијих српско-албанских односа.

Вицеkonzул Бекер подсећа да је у претходном рату кнез Милан објавио прокламацију која се тицала понуде о заштити личности и имовине свих мирољубивих грађана без обзира на веру и расу, при чему се о спровођењу ове наредбе стриктно старао пуковник Хорватовић, оштро кажњавајући свакога онога који би направио неки прекршај у смислу ниподаштавања личности или имовине локалног становништва, и на тај начин је постао непристрасан и веома популаран код Турака и Арнаута који су га ословљавали као Хорват паша. Бекер подсећа да је Хорватовић након завршетка рата као командант армијског корпуса на новој територији обезбедио такав утицај на Албанце да су многи од њих добровољно у име његовог корпуса надгледали границу и спречавали крађу стоке дуж границе. Такође, бројне албанске вође су имале такво поверење у Хорватовића да су му предлагали да се врате у Србију са својим народом и били спремни да се подвргну регрутацији у српску војску, као и да шаљу децу у српске школе. Једини услов који су поставили је био да се деци не укида религија у школама.

Са своје стране Хорватовић је припремио план како би се остварило оно што су му албанске вође предлагале. Тај програм је упутио у Београд, али никада није добио одговор. Чињеница да је пуковник Хорватовић стекао велико поверење код албанског живља изазвала је код појединих војних кругова подозривост према њему, при чему су га погрдно називали арнаутски konzул. На крају извештаја Бекер закључује да је опозив пуковника Хорватовића изазвао разочарење код албанског

³³ Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880, бр. 144, Београд 1931, 268-270.

живља и угасило сваку наду у неки договор са српском владом и од тада они повремено врше упаде на српској страни границе, тако да су многи животи изгубљени на обе стране. Коначно, Бекер упозорава на то да концентрација Албанаца у близини Скопља указује на вероватноћу њихове освете српским властима, као и да убиства једног турског земљопоседника и другог земљопоседника у близини Лесковца може тренутно да испровоцира један или више напада Албанаца и то већих размера.³⁴

Привремено затишје на српско-турској граници прекинуто је 1887. када су поново интензивирани напади албанских чета на српску територију, али је било и упада са српске стране границе на територију Турске.³⁵ Почетком те године српска и турска влада су постигле нов договор о именовању делегата у посебну граничну комисију која би заједнички испитивала узроке напада на стоку и друге граничне инциденте, а све у циљу предузимања ефективних мера како би се даљи екцеси предупредили.³⁶ Крајем исте године две стране су се поново сагласиле да именују нову мешовиту комисију која би испитала узроке сталних немира на југозападној граници Србије, а које по заједничком мишљењу изазивају Албанци, као и друге узроке турбуленција у тој области.³⁷

Реагујући на писање српске и мађарске штампе о упадима Албанаца на територију Србије са простора Косовског вилајета, А. Џонстон, британски дипломата у Београду је 27. октобра 1887. разговарао са Зија Бегом, турским послаником у Београду о томе да ли има било каквих основа за такве информације. Одговор Зија Бега је гласио да му се српска влада жалила на упаде Албанаца у Србију, и да је он телеграфисао турском команданту Косовског вилајета који му је одговорио да су тројица од осам Албанаца који су починили напад заробљени и да турске трупе траже остале како би их ухапсили. С друге стране, Зија Бег је Џонстону показао листу од двадесет пет различитих жалби које је упутио само током 1887, српској влади, а тичу се убиства, пљачки и слично које су починили Срби и граничари Србије према турским грађанима. Српска влада нити у једном случају није дала сатисфакцију Турској, а на неке од жалби није ни одговорила.

Дипломата Џонстон је такође обавио разговор у вези са граничним инцидентима и са Јованом Ристићем који му је навео случај упада осам Албанаца и рекао да је начелник округа телеграфисао у Београд да

³⁴ Mf, S/GB-244, F. O. 105, vol. 19, N° 18, Baker to Gould, April 28, 1881.

³⁵ М. Војводић, Прилике на Косову и Метохији, 165.

³⁶ Mf, S/GB-158, F. O. 260, vol. 42, N° 51, Blunt to White, January 21, 1887.

³⁷ Mf, S/GB-260, F. O. 105, vol. 64, N° 171, Wyndham to Salisbury, December 14, 1887.

је група од петсто Албанаца спремна да пређе у Србију преко турске границе. Након тога Ристић је тражио од Зија Бега да сазна да ли је то тачно, при чему је командант Косовског вилајета тврдио да нема основа за такве тврдње. Џонстон пише да изгледа да постоје неслагања између српске и турске владе око сталних упада преко југозападне границе Србије при чему турски посланик покушава да одговорност за те упаде свали на леђа српске владе док Ристић читаву ствар посматра много хладнокрвније. По његовом мишљењу власти на обе стране границе имају потешкоће да сагледају безакоње које чине њихови сународници.

Џонстон је такође обавестио Форин офис и да је у српској штампи објављена вест да је знатан број српских трупа послат на границу због присуства великог броја Албанаца у том простору. У вези са тим, британски дипломата је обавио разговор и са Ђорђем Симићем, начелником Политичког одељења МИД-а који му је рекао да српска влада само јача своје граничне тачке у намери да спречи сваки напад који би учинили Албанци и да су према потврђеним вестима Албанци присутни у близини Куршумлије.³⁸

Током последње деценије XIX века напади и упади Албанаца на територију Краљевине Србије су посебно били изражени у 1897. години. Раналд Даглас Макдоналд, британски вицеkonzул у Београду јавио је 12. јула у Лондон да се у близини Куршумлије, на српској граници десио сукоб Срба и банде Арнаута (термин који користи Макдоналд). У том сукобу по проценама српских власти два Арнаута су убијена, док Срби нису имали жртава. Према турској верзији догађаја српски граничар је отворио ватру на турску патролу, а Арнаути су се нашли да помогну народу који су били изложени пуцњави.³⁹ Други велики сукоб се десио крајем истог месеца када је двадесет турских војника уз помоћ неколико Албанаца ушли преко планине Јавор у близини Нове Вароши у српску територију и том приликом је дошло до сукоба са српским граничарима при чему је један сељанин рањен али није било мртвих.⁴⁰ Коначно, трећи озбиљан инцидент се такође десио крајем јула када су регуларне турске трупе заједно са Албанцима, укупне снаге двестот људи напали седам српских граничних караула близу града Рашке, које је чувало десет српских граничара. У том сукобу убијено је пет Турака и неколико Срба.⁴¹

³⁸ Mf, S/GB-157, 254, F. O. 260, 105, vol. 41, 64, N° 148, A. Johnstone to Salisbury, October 28, 1887.

³⁹ Mf, S/GB-174, F. O. 260, vol. 71, N° 51, Macdonald to Salisbury, July 12, 1897.

⁴⁰ Mf, S/GB-174, F. O. 260, vol. 71, N° 59, Eliot to Salisbury, July 28, 1897.

⁴¹ Mf, S/GB-174, F. O. 260, vol. 71, N° 4, 60, Eliot to Salisbury, July 29, 1897.

Колико је ситуација постала затегнута показује и чињеница да је почетком августа те године лорд Солбери, британски премијер и шеф Форин офиса, информисао Чедомиља Мијатовића, српског посланика у Лондону, да је аустријски амбасадор у Цариграду скренуо пажњу турском министру иностраних послова на нереде на српској граници и затражио да се предузму кораци да се такви напади не понављају. Аустријски посланик је добио подршку у тој мисији код Порте од представника других сила у Цариграду. Турски министар је прихватио сугестију великих сила и сложио се са српском владом да се именује комисија која би испитала све те инциденте.⁴²

Као и много пута раније српска и турска влада су поново формирале заједничку комисију која је послата да истражи недавне инцидента на српско-турској граници. По писању британских дипломата комисија је предложила да се погранично становништво разоружа, односно да им се одузме оружје и муниција. Предлагало се и да српска и турска погранична полиција буду наоружане истом врсте пушке и да је тај предлог предмет дискусије две владе.⁴³ Закључци комисије за пограничне инциденте остали су и овога пута мртво слово на папиру. Ситуација је у мањој или већој мери и даље остала непромењена. Инциденти су се наставили, а ефикасне мере за превенцију албанских упада на српску територију су изостале.

После завршетка Берлинског конгреса британска дипломатија на Балкану велику пажњу посвећује албанском питању, а у контексту формирања Призренске-албанске лиге чији је основни циљ био стварање јединствене албанске државе. Истовремено њени дипломатски представници у Београду помно бележе све информације везане за питање Албанаца, упаде албанских наоружаних чета у Србију, проблем мухацира и њиховог повратка у Србију коју су напустили после завршетка Берлинског конгреса и територијалног разграничења са Турском. Британске дипломате, а пре свега конзул Џералд Гулд, прецизно бележе све екцесе које су се дешавали на српско-турској граници. Међутим, у њиховим извештајима у великој мери преовлађују саосећања са намерама Албанаца који су били инспиратори тих инцидената, а који су углавном били избеглице из Србије. Узроке њихових непрестаних упада у Србију су правдали неспремношћу српских власти да им омогуће повратак на ранија огњишта, као и имовину која им је одузета. Они такође имају скоро

⁴² Mf, S/GB-173, F. O. 260, vol. 70, N° 26, Salisbury to N. E. Eliot, August 2, 1897.

⁴³ Mf, S/GB-174, F. O. 260, vol. 71, N° 66, Eliot to Salisbury, September 9, 1897.

потпуно разумевање и за турске власти које су се у целој тој ствари понашале веома амбивалентно. С једне стране су формално изражавале спремност да зауставе нелегалне преласке и упаде Албанаца у Србију, а истовремено су те исте Албанце охрабривале да упаде врше, штавише постоје подаци да су их наоружавали, и снабдевали храном и новцем.

Aleksandar Rastović

**BRITISH DIPLOMATS REPORTS ABOUT ALBANIAN INVASIONS
OF THE SERBIAN FRONTIERS AND TERRITORIES
1878-1897.**

Summary

After Berlin Congress British diplomats in Serbia mainly made reports about Albanian question, and especially recorded numerous incursions of the armed Albanian troops on the Serbian territory which culminated 1879, 1880, 1887, and finally 1897. All British diplomats in particular general consul Gerald Gould precisely noticed all Albanian excesses on the common boundary during that period. However they mainly sympathised them because they believed that Serbian government was guilty for those incursions due to roughly opposing of home-coming of Albanian refugees whose were forced to leave their homes after Berlin congress and delimitation of the Serbian and Turkish boundary. At the same time they supported standpoints of the Turkish government who had ambivalent position about Albanian invasions of the Serbian frontiers and territories. On the one side she condemned all those Albanian actions and was ready to send regular troops to stop them, but on the other side encourage them to follow up raids, armed the Albanians and supplied them by food and money. Merely in 1879, British diplomats recorded 85 raids of the Albanian troops. On that period 39 people were killed.

Key words: Great Britain, British diplomats, Serbia, Albanians, Kosovo vilayet, Boundary incidents

Чланак примљен: 04. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Милош ЈАГОДИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПЛАНОВИ О ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ (1878-1885)*

Апстракт: У раду су приказани и упоредно анализирани планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији, настали у периоду од Берлинског конгреса 1878. до српско-бугарског рата 1885. Указано је и на конкретне мере које су биле предузимане у правцу вођења националне политике. Рад је написан на основу литературе, објављене и необјављене архивске грађе српског порекла.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Македонија, планови, 1878-1885.

Након Берлинског конгреса и аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине 1878, активна национална политика Србије могла је бити усмерена искључиво ка Старој Србији и Македонији. Међутим, њу је требало водити у измењеним политичким околностима, које су нужно изискивале изналажење нових путева и средстава спровођења. Познато је да је до озбиљног реактивирања српске националне политике у Турској дошло тек 1885, када је тадашњи председник владе и министар иностраних дела, Милутин Гарашанин, саставио пројекат културно-просветне и политичке делатности у Турској, који је, одобрен од стране краља Милана

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

Обреновића, одмах почео да се спроводи.¹ У периоду од 1878. до 1885. ипак није дошло до потпуног застоја у националној политици: биле су предузимане неке конкретне мере, најчешће по инерцији из времена пре 1876, и састављено је више планова о будућој политици Србије према Старој Србији и Македонији. Све то је чинило основу на којој је наста-вљен рад 1885, а на чијим је темељима, опет, била реализована српска национална политика све до ослобођења поменутих крајева 1912. године. Поменути планови, уз два изузетка, нису непознати у историографији: неки су појединачно анализирани, неки споменути или само објављени.² Њихов упоредни приказ не постоји.

Ратови 1876. и 1877-1878. неминовно су довели до прекида спровођења националне политике Кнежевине Србије у Старој Србији и Македонији на начин на који је она била вођена до њиховог избијања. Одбор за српске школе и учитеље из Старе Србије, установљен 1868, обуставио је свој рад 1876, многе српске школе у Турској су за време ратова биле затворене, многи учитељи су били принуђени да напусте Турску, дистрибуција школских књига из Србије је престала.³ По окончању Источне кризе претила је опасност да упражњене школе и учитељска места у пределима Старе Србије јужно од Шар планине буду

¹ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 127-128; М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 23-25; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, *Историјски часопис (=ИЧ)* 51 (2004), 109-128; исти, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878-1886*, Нови Сад 2008, 238-242.

² М. Самарџић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године*, *Зборник Матице српске за историју* 69-70 (2004), 291-313; исти, *Мисија архимандрита Нићифора Дучића у Цариграду и на Светој Гори 1882. године*, *ИЧ* 52 (2005), 273-292; исти, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 232-234; исти, *Делатност Милутина Гарашанина*, 115-116; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19. век*, Скопје 1973, 212-215; С. Недељковић, *Културно-просветна и национална политика Србије према Косову и Метохији од 1856. до 1897. године*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду 2008, 175-190; К. Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 142-149; исти, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије (=Грађа) III-2*, Београд 1984, бр. 234; *IV-1*, Београд 1985, бр. 5, 35, 73, 115, 116.

³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 206-208; С. Недељковић, *наведено дело*, 190-193; *Грађа III-2*, бр. 154, 156, 157, 159, 160, 162, 165, 180, 183, 184, 192, 200, 206, 214, 215, 217, 221, 227, 231, 236, 237, 239, 241.

заузети од стране бугарске пропаганде, и то тим пре што је сада иза ње логистички и материјално стајала и Кнежевина Бугарска.⁴ Чињеница је да је број српских основних школа у Старој Србији и Македонији које су примале помоћ из Србије био драстично мањи у првој половини девете деценије 19. века него непосредно пре избијања рата 1876, посебно у крајевима јужно од Шар планине, што је приказано у следећој табели.⁵

⁴ М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 235.

⁵ Српске основне школе у делу Старе Србије присаједињеном 1878. Србији и Бугарској биле су 1874. у: Врању, Власотинцу, Лесковцу (мушка и женска), Нишу, Прокупљу, Трну, Матејчу (Нишка каза), Каменици (Нишка каза), Суходолу (Врањска каза), Осоју (Врањска каза). У делу Старе Србије који је остао под турском влашћу после 1878, северно од Шар планине, српске основне школе су постојале у: Неродимљу (1874, мушка и женска 1885), Бањској (Пећка каза, 1874), Вучитрну (1874), Гњилану (1874), Гусињу (1874), Граничанима (Вучитрнска каза 1874), Грачаници (1874, 1885), Липљану (1874, 1885), Мерћези (Вучитрнска каза, 1874), Митровици (1874, 1885), Ораховцу (1874), Приштини (1874), Сјеници (1874, мушка и женска 1885), Средској жупи (1874, 1885), Ђаковици (1874, 1885), Великој Хочи (1874), Бујановцу (1874), Бањи (Пријепољска каза, 1874), Кијеву (Пећка каза, 1874), Црколезу (Пећка каза, 1874), Петрову (Гњиланска каза, 1874), Сиринићу (1885), Штрпцу (1885), Добротину (Гњиланска каза, 1885), Пећи (мушка и женска 1885), Дечанима (1885), Новом Пазару (мушка и женска 1885). У делу Старе Србије јужно од Шар планине и у Македонији српске основне школе су постојале у: Кичеву (мушка и женска 1874, само једна 1885), Гостивару (1874), манастиру Св. Јован Бигорски (1874), Бањанима (Скопска каза, 1874), Башино Село (Велешка каза, 1874), Беловишту (Тетовска каза, 1874), Богомилима (Велешка каза, 1874), Боровцу (Охридска каза, 1874), Вевчанима (Охридска каза, 1874), Велесу (мушка и женска 1874), Дебру (мушка и женска 1874), Кривој Паланци (1874), Злетову (1874), Зрновцима (Кочанска каза, 1874), Клељу (Охридска каза, 1874), Клисури (Костурска каза, 1874), Кочанима (мушка и женска 1874), Кратову (1874), Крушеву (1874), Куманову (мушка и женска 1874), Кучевишту (Скопска каза, 1874), Лешачком манастиру Св. Атанасија (Тетовска каза, 1874), Лешанском манастиру Свих светих (село Дебрц, Охридска каза, 1874), Лазарпољу (1874), Мирковцима (Скопска каза, 1874), Орланцима (Кичевска каза, 1874), Поречу манастиру (1874), Скопљу (1874), Стебљеву (Охридска каза, 1874), Тетову (мушка и женска и 1874. и 1885), Пречиста манастиру (Кичевска каза, 1874), Чучеру (Скопска каза, 1874), Мирковцу (Скопска каза, 1874), Блату (Скопска каза, 1874), Драчеву (Скопска каза, 1874), Слеччанском манастиру (Кичевска каза, 1874), Топличком манастиру (Битољска каза, 1874), Смиљеву (Битољска каза, 1874). Богословија у Призрену, основана 1871, радила је и 1874. и 1885, *Грађа III-2*, бр. 13; Архив Србије (=АС), Милутин Гарашанин (=МГ), бр. 832, *Списак учитеља и учитељака у Старој Србији који имају државну помоћ*, 11/23. 8. 1885, Београд.

Број српских основних школа у Старој Србији и Македонији 1874. и 1885.

област	број школа	
	март 1874.	август 1885.
присаједињена Србији и Бугарској 1878	11	/
северно од Шар планине	21	17
јужно од Шар планине	44	3
укупно	76	20

С друге стране, повољна објективна околност за Србију била је у томе што су скопљански и охридски егзархијски епископи напустили своје епархије услед руско-турског рата 1877; турске власти им нису дозволиле повратак до 1890.⁶

Положај српског народа у делу Старе Србије северно од Шар планине по окончању Источне кризе је био катастрофалан. Омражени због пораза Турске у рату, Срби су били изложени освети Албанаца, организованих у Призренску лигу (1878-1881). У Приштинском, Пећком и Призренском санџаку је у том периоду побијено више стотина Срба. Ни после гушења Призренске лиге 1881. њихов положај се није много поправио, будући да је Турска, из државних разлога, отворено фаворизовала тамошње албанско становништво на рачун српског. У Приштини је, у пролеће 1882, био установљен војни суд чији је задатк био да учврсти ред и законити поредак у Косовском вилајету после слома Лиге. Тај суд је најпре осудио и прогнао албанске главаре који су учествовали у пружању отпора царској војсци 1881, а потом је био искоришћен за обрачун са истакнутим представницима српског народа. Пред њим је за пет година било осуђено и послато на робију око три стотине српских учитеља, свештеника и трговаца, под различитим фабрикованим оптужбама за противдржавно деловање, припремање устанка и слично. Коначно, Турска је након рата 1878. плански и стратешки насељавала мухацире, избегле из ослобођених крајева Србије и Црне Горе и из Босне и Херцеговине, у северном делу Косовског вилајета и активно је спречавала њихову евентуалну репатријацију. Ова колонизација, као и стално бежање Срба у Србију, допринели

⁶ Р. Грујић, *Скопска митрополија. Историјски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920. г.*, Скопље 1935, 249.

су промени бројчаног односа православног и муслиманског житељства, јасно, на штету православних Срба.⁷

Након Берлинског конгреса, први план о будућој српској националној политици саставио је 13. августа⁸ 1878. Деспот Бацовић, писар Пчињског среза Врањског округа и бивши учитељ у Крушеву. Обративши се министру иностраних дела, Јовану Ристићу, истакао је да је, у циљу опстанка српске нације у Турској, неопходно да се у Србији установи Старо-српски одбор који би руководио пословима националне политике. Материјална помоћ учитељима, општинама и другим лицима пружала би се из посебног фонда. Књиге које би се штампале за Србе у Турској не би смеле својим садржајем да изазову сумњу турских власти. Сугерисао је да би требало настојати на сваки начин да и Срби у Турској добију своју независну црквену организацију. Предложио је да се отвори штампарија у Скопљу или у неком другом месту, у којој би се штампале школске и друге књиге и макар један српски лист, а да се у Призрену, Скопљу и Битољу отворе књижаре. Сматрао је да би било потребно, зарад материјалне сигурности, да учитељи у Старој Србији и Македонији буду сматрани чиновницима Кнежевине Србије. Коначно, предложио је да сви житељи Старе Србије и Македоније, који раде у Србији, буду у обавези да сваке године уплаћују, као прирез, извесну суму новца у фонд за финансирање националне политике.⁹

Следећи предлог, такође Јовану Ристићу, поднео је Матија Бан, шеф пресбириа српске владе, 5. априла 1879. Упозоравајући да Македонија постаје све више поприште конкурентских аспирација и агитација Бугарске, Грчке, па чак и Аустро-Угарске, сматрао је да Србија мора продужити свој рад међу тамошњим становништвом, како би се код њега потпуно развила српска свест и жеља за уједињењем са Србијом. И он је предложио да се, у том циљу, у Београду оснује Одбор за Македонију, као руководеће тело у овом послу, који би чинили Ђорђе Малетић, Милош С. Милојевић, прота Јаков Павловић, Ђорђе Поповић и он сам; за чланове Одбора изван Београда предложио је Димитрија Алексијевића у Нишу, архимандрита Саву Дечанца, бившег игумана манастира Дечани и ректора Призренске богословије, а тадашњег администратора епархије у

⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 28-30, 144, 184-185, 241-242.

⁸ Датуми у главном тексту су написани по новом календару, а у напоменама приликом цитирања докумената паралелно по старом и новом.

⁹ *Грађа III-2*, бр. 234; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 212; С. Недељковић, *наведено дело*, 176-177.

Врању, и Деспота Бацовића, такође у Врању. У свим варошима Старе Србије и Македоније, до реке Струме, требало би формирати пододборе, као извршне органе централног Одбора и као средишта обавештајне делатности на терену. Предложио је да се штампају, о државном трошку и у тиражу од 4000 примерака, бар по три књиге годишње на „српско-македонском језику“, али тако, да се постепено језик све више приближава књижевном српском; оне би се слале локалним пододборима, који би их дистрибуирали међу становништвом. У Врању би, сматрао је Бан, требало отворити малу штампарију која би издавала лист политичког и забавног садржаја за Србе у Турској, уређиван на начин који не би наилазио ни на какве сметње од стране турске цензуре.¹⁰

Деспот Бацовић је 30. новембра 1879. поновио захтев да се оснује Старо-српски одбор, указујући при томе Јовану Ристићу да је тренутак повољан, јер егзархијским епископима, стубовима бугарске пропаганде, још увек није било дозвољено да се врате на своја места у Старој Србији и Македонији. Ипак, скренуо је пажњу да се, и без епископа, а према вестима са терена, бугарска агитација ипак шири постављањем учитеља и дистрибуцијом књига.¹¹

Либералски кабинети Стевче Михаиловића (1876-1878) и Јована Ристића (1878-1880) после Берлинског конгреса нису били пасивни у погледу националне политике према Старој Србији и Македонији. У буџетима Министарства просвете за 1878. и 1879. годину су биле предвиђене суме од по 12.000 гроша пореских за плате учитељима у Турској, односно по 5.052 динара за 1880, 1881, 1882. и 1883. годину.¹² У истом периоду су и даље примани ђаци из тих крајева и школовани у Србији као државни питомци. За становништво јужно од Шар планине је штампан 1878, 1879. и 1880. и дистрибуиран календар за 1879, 1880. и 1881. годину под називом *Вардар*.¹³ Објективно, српске владе нису могле да учине ништа у циљу побољшања положаја српског народа у подручју дејства Призренске лиге, иако су о томе биле редовно информисане.¹⁴ При томе ваља имати на уму да је и сама Кнежевина Србија била изложена упадима

¹⁰ *Грађа IV-1*, бр. 5; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 212-213; С. Недељковић, *наведено дело*, 177; К. Џамбазовски, *Културно-општествение врски*, 143-144.

¹¹ *Грађа IV-1*, бр. 35; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213.

¹² С. Недељковић, *наведено дело*, 194.

¹³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 220.

¹⁴ М. Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Зборник радова са научног скупа Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 66-68; М. Јагодић, *наведено дело*, 306.

албанских чета у Топлички и Врањски округ 1878-1880.¹⁵ Испорпљеност ратовима и неопходност консолидовања унутрашњих прилика након стицања независности и територијалног проширења 1878, налагали су српској дипломатији да избегава колико може затезање односа са Османским царством. Сем тога, немири у Турској или евентуално поновно отварање Источног питања, могли су да доведу до реактивирања пројекта Санстефанске Бугарске, одбаченог на Берлинском конгресу, што свакако није било у интересу Србије.¹⁶ То је био разлог зашто је Јован Ристић изричито забранио почетком јуна 1879. организовано слање чета из Србије у Стару Србију и Македонију.¹⁷ Коначно, влада Јована Ристића је 1879. покренула два важна питања у односима са Турском, имплицитно везана за положај Срба у Старој Србији и Македонији. Прво се тицало независности православне цркве у Кнежевини Србији од Васељенске патријаршије, што је било у складу са њеним новим међународним статусом. Отварајући ово питање у фебруару 1879, Јован Ристић је наложио посланику у Цариграду Филипу Христићу да покуша да са Патријаршијом упоредо постигне споразум и о томе да се за епископе у њеним епархијама у Турској, које су раније улазиле у састав Пећке патријаршије, убудуће постављају лица која знају српски језик и која ће подржавати српски народ. Реч је била о ублаженом захтеву који је српска влада планирала да постави пред Патријаршију још 1869, непосредно пред стварање бугарске Егзархије, а који тада није био реализован. Тако је Ристић, макар за кратко, покушао да актуелизује српско црквено питање у Турској, које је у контексту сукоба са бугарском пропагандом било од суштинског значаја, но реално тешко оствариво. Како је приоритет Србије ипак био признање независности цркве у Кнежевини, на проблему епископа бивших српских епархија у Турској се током ових преговора ипак није инсистирало. Православна црква у Кнежевини Србији је у октобру 1879. била призната од стране Васељенске патријаршије као независна.¹⁸ Друго важно питање покренуто је у октобру 1879, а тицало се склапања конзуларне конвенције између Србије и Турске. Јасно је само по себи колико би за српске интересе у Старој Србији и Македонији значило постављање конзула Србије у тим крајевима. Они би на тај начин

¹⁵ М. Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, ИЧ 51 (2004), 87-108.

¹⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880.* Београд 1931, 279.

¹⁷ *Грађа IV-1*, бр. 15, 19.

¹⁸ М. Војводић, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007, 74-82.

постали стожери српске националне политике на терену и видљиви показатељ заинтересованости Кнежевине за тамошњи српски народ. Но, како је Србија захтевала да њеним конзулима у Турској буде признато право конзуларне јурисдикције без реципроцитета, Порта није показала спремност да преговара на тој основи.¹⁹

Све до лета 1880. године Јован Ристић није прихватао предлоге о поновном конституисању неког посебног тела или одбора, по угледу Одбор за српске школе и учитеље из периода 1868-1876. Но, тада се у Бугарској и Источној Румелији почео да осећа јачи покрет за уједињењем, који би, како се не без основа страховало у Београду, лако могао да се прошири на Стару Србију и Македонију, у циљу реализације санстефанске Бугарске.²⁰ Сем тога, у исто време се у раду Европске комисије за Источну Румелију, надлежној и за спровођење члана 23. Берлинског уговора, који се тицао реформисања управе у Европској Турској, јавила идеја о административној реорганизацији европских вилајета Турске. Она је ишла у правцу стварања тзв. вилајета „велике Албаније“ или „велике Македоније“, што није било у складу са српским интересима, будући да би у једном био доминантан албански, а у другом бугарски утицај. Стога се српска влада дипломатским путем залагала за очување Косовског вилајета и повратак Призренског санцака у његов састав.²¹ У таквим околностима, Ристић се обратио Матији Бану и Милошу С. Милојевићу, директору гимназије у Лесковцу и познатом националном раднику, са захтевом да му поднесу предлог о корацима које би Србија требало да предузме у правцу унапређења политике према Старој Србији и Македонији. Њих двојица су у плану написаном 29. августа 1880. најпре констатовали да је у претходне четири године национални рад са српске стране замро и да ће га сада бити теже обновити, посебно јер су Бугари, од стицања аутономије, живо настојали на ширењу свог утицаја у Македонији. Стога би се могли надати успеху једино ако би се одмах отпочело са радом, и то плански и уз довољна материјална средства. У

¹⁹ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, 113-114.

²⁰ М. Самарџић, *Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године*, Зборник Матице српске за историју 71-72 (2005), 31-32.

²¹ *Грађа IV-1*, бр. 51, 55, 58, 60, 64; *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876-1918)*, приредио М. Стојковић, Београд 1998, 123. С. Недељковић, *наведено дело*, 178-180. Призренски санцак је био издвојен из Косовског вилајета 1880, а враћен је у његов састав 1888, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 6.

том смислу су поновили ранији Банов преглог да се у Београду организује један тајни централни одбор који би руководио послом, а у чији састав би ушли, поред њих самих, прота Јаков Павловић, Ђорђе Поповић и архимандрит Сава Дечанац, но он као члан изван Београда. Важна новина у овом предлогу је у томе што су навели да би одбор требало да буде директно потчињен само министру иностраних дела и што би требало да делује као тајно одељење унутар Министарства иностраних дела. Финансирање рада одбора вршило би се из диспозиционог фонда тог Министарства.²² Јован Ристић се сагласио са планом, те је Одбор био конституисан 2. септембра 1880, с тим што у његов састав није ушао Сава Дечанац. Нешто касније, 9. октобра исте године, Ристић је за председника Одбора одредио проту Јакова Павловића, у његово чланство именовао и потпуковника Јована Драгашевића, професора Војне академије и доброг познаваоца етничких прилика у Европској Турској, нагласивши да је Одбор директно потчињен и одговоран министру иностраних дела. Међутим, како је већ 2. новембра 1880. Ристићеву либералску владу заменио напредњачки кабинет Милана Пироћанца, Одбор је престао да постоји.²³ По свему судећи, једино што су чланови Одбора успели да ураде било је састављање статута Друштва Светог Саве 1880, организације која у пракси није заживела, а која је требало да се бави ширењем просвете и науке међу српским народом.²⁴

Нову владу су чинили људи који, изузимајући министра просвете Стојана Новаковића, нису одраније били подробније упознати са националном политиком у Старој Србији и Македонији. Стога је архимандрит Сава Дечанац сматрао за потребно да упозна новог министра иностраних дела, Чедомиља Мијатовића, са, по његовом мишљењу, најважнијим проблемима из тог домена. У том смислу му је упутио писмо 20. јануара 1881, указујући на бугарске, грчке и румунске агитације у Старој Србији и Македонији. Истовремено је предложио мере које би Србија требало да предузме да им се супротстави: установљавање богословско-учитељске школе у Врању; настојање код Васељенске патријаршије да се макар у Скопљу постави Србин за митрополита; новчано помагање манастира

²² Архив Српске академије наука и уметности, Матија Бан, XVI/4, М. Бан и М. С. Милојевић министру иностраних дела, Ј. Ристићу, 17/29. 8. 1880; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213.

²³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213-214; М. Самарцић, *Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године*, 32.

²⁴ М. Самарцић, *Статут Друштва Светог Саве из 1880. године*, Мешовита грађа. *Miscellanea* 24 (2005), 203-221.

Дечани и образовање једног одбора који би руководио пословима усмереним против туђих агитација у Старој Србији и Македонији.²⁵ Министар иностраних дела је прихватио део предлога и предузео конкретне мере. Он је 31. јануара 1881. наложио посланику у Цариграду, Јеврему Грујићу, да затражи од Васељенске патријаршије да на место епископа у Призрену, Скопљу и Битољу постави Србе. Уколико се не би могло постићи да се захтев оствари одмах у све три епархије, онда је требало инсистирати у првом реду на Скопљу, а потом на Призрену. Предлог је био мотивисан заједничким интересом Србије и Патријаршије, али и Грчке, у спречавању ширења бугарског утицаја. Патријарх Јоаким III је, у разговору са Мијатовићем 4. марта 1881, одбацио могућност непосредне смене тадашњих митрополита Грка у три наведене епархије, истичући њихову доказану наклоност према српском народу. Ипак, пристао је да се одмах поставе архимандрити Срби као викари тим митрополитима, који би временом могли постати епископи. Патријарх је изразио спремност да на места викара постави Србе које Србија предложи, уз услов да они буду турски, а не српски поданици. Он је споменуо и финансирање викарских места, но неизјашњавајући се на чији терет би оно пало.²⁶ Како је у јесен исте године неканонски био смењен митрополит Србије Михаило, односи између Србије и Патријаршије су били затегнути, тако да српско црквено питање у Турској није било отворано до 1884.²⁷ Чедомиљ Мијатовић је о предлозима Саве Дечанца обавестио министра просвете, Стојана Новаковића, истог дана када и посланика у Цариграду. Указао му је на бугарску агитацију и њене успехе у Старој Србији и Македонији, но рекавши да ће од њега „у своје време“ затражити мишљење о корацима које би Србија могла предузети да јој се супротстави. За сада, Мијатовић је затражио од Новаковића само да размотри идеју Саве Дечанца да се у Врању установи богословско-учитељска школа. У њој би се школовали младићи из Турске и из нових крајева Србије, те би се на тај начин спречио њихов одлазак на школовање у Софију или Цариград, где је радила једна бугарска школа истог типа.²⁸ Није нам познато да је

²⁵ АС, Министарство иностраних дела - Политичко одељење (=МИД-ПО), 1881, ролна микрофилма 2, Деловодни протокол, бр. 7, Администратор епархије у Врању, архимандрит Сава Дечанац, министру иностраних дела, Ч. Мијатовићу, 8/20. 1. 1881.

²⁶ *Грађа IV-1*, 73-76; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 232-233; С. Недељковић, *наведено дело*, 180.

²⁷ М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 243.

²⁸ АС, Министарство просвете-Просветно одељење (=МПс-П), 1881, Ф 1 Р 145, Министар иностраних дела, Ч. Мијатовић, министру просвете и црквених дела, С. Новаковићу, през. бр. 7, 19/31. 1. 1881.

Министарство просвете предузело неке конкретне мере у овом правцу. Исто тако, није нам познато да ли је Мијатовић обавестио Новаковића о апелу Саве Дечанца да се помогне манастиру Дечани. Ипак, зна се да је 1881. године министар просвете прирезом од неколико цркава у Србији сакупио 36.000 динара и та сума је била употребљена да се исплате дугови Дечана.²⁹

Архимандрит Сава је 10. јула 1882. упутио нови, веома опширан, план националне политике председнику владе Милану Пироћанцу, који је од октобра 1881. био на челу ресора иностраних дела. План је носио наслов *Шта треба радити за још неослобођени српски народ у Турској царевини*.

Сава је најпре као српске непријатеље у Старој Србији и Македонији означио Турке, тј. турску власт, Грке, тј. Васељенску патријаршију, Бугаре, Албанце и Черкезе. Доказивао је да узрок целокупном лошем положају Срба у тим крајевима лежи у чињеници да нису имали своју цркву и своје епископе, а за то је окривљавао Грке. Бугаре је сматрао најопаснијим противницима, утолико пре што су уживали подршку Русије. Посебно је нагласио опасност да српски народ из тих крајева нестане, и то како због албанских злочина и притисака власти, тако и због бугаризације. Градацијом је дефинисао циљеве српске националне политике на следећи начин: 1) присаједињење Старе Србије и Македоније Србији; 2) аутономија у оквиру Турске; 3) стављање Старе Србије и Македоније, у оквиру Турске, под заштиту Србије; 4) долазак епископија у Старој Србији и Македонији под јурисдикцију митрополита Србије; 5) формирање посебне српске архиепископије у Турској и 6) постављање Срба за патријаршијске епископе у Старој Србији и Македонији, а пре свега у Скопљу. Сматрао је да би у Цариграду требало установити српску школу и цркву, око којих би се створио српски центар у османској престоници, преко кога би се потом могло утицати на турске и патријаршијске званичнике.

Потом је, поделивши географски Стару Србију и Македонију на три дела, изнео мере које би ваљало предузети у сваком од њих. Прву целину чинила је Рашка област, у којој, по архимандриту Сави, није претила никаква непосредна опасност српском народу, будући да је тамо био хомоген. За тај крај је предложио само слање учитеља. Другу целину представљали су Косово и Метохија. Означивши тај крај као најплоднији и најбогатији од свих српских земаља, констатовао је да Србима ту прети опасност да нестану под притиском Албанаца. Предложио је да Србија што пре постави конзуле у Приштини, Митровици и Призрену, који би,

²⁹ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 228; С. Недељковић, *наведено дело*, 208; Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 1989, 26.

ако ништа друго, пружали макар моралну потпору тамошњим Србима. Даље, Србија је требало да новчано помаже српске црквено-школске општине и учитеље и, посебно, манастир Дечане, те да отуда прима и школује младиће као државне питомце, а да их после шаље натраг у завичај. Трећу целину је представљала област јужно од Шар планине; у њој је српски народ био угрожен бугаризацијом. Стога је предложио да се, на првом месту, покуша издејствовати постављење епископа Срба у Скопљу, Битољу, Охриду, Велесу, Дебру, Серезу, Штипу и Прилепу, мада последње две вароши нису били епископски центри. Даље, нагласио је неопходност слања помоћи манастиру Св. Јована Бигорског код Дебра, као важном центру Српства, позивајући се при томе на помоћ коју су му својевремено слали кнезови Милош и Михаило. Архимандрит Сава је много простора посветио манастиру Хиландару, указујући на нужност да управу у њему преузму српски од бугарских калуђера. У том смислу је препоручио да се отвори конзулат Србије у Солуну, који би служио, између осталог, као веза са Светом Гором. На крају овог дела плана је апострофирао важност манастира Св. Прохора Пчињског, који се тада налазио уз саму границу Краљевине Србије, не само као верског центра за неколико околних каза, него и као обавештајног центра. Предложио је да се информације о стању у Старој Србији и Македонији прибављају од скопског митрополита Пајсија, за кога је доказивао да је, иако Грк, српски пријатељ, те да се преко Св. Прохора достављају у Врање.

Последњи део плана Сава Дечанац је посветио значајним стратешким тачкама у Србији за вођење националне политике у Турској. На прво место ставио је Врање, као најјужнију варош у Краљевини, која по свом положају више гравитира Скопљу и Вардару, него Нишу и Морави. Стога је предложио да се у Врању обнови епископија, да се установи конзисторија, образују богословско-учитељска школа и пуна гимназија. Указао је на потребу да се пажљиво бирају чиновници и официри који се шаљу у Врање, јер би они, по његовом мишљењу, морали да учествују у спровођењу националне политике. Сугерисао је и то да би Врање, у случају потребе, морало да буде полазна тачка за убацивање наоружаних чета у Турску. Друге две важне тачке биле су Јавор и Рашка, којима је Сава придавао већи значај само у случају рата, док би за време мира служиле само као полазиште за слање учитеља у Рашку област. Последње место које је издвојио био је Преполац, но држао је да се, због чисто албанског окружења са турске стране границе, у миру не може користити његов ванредно повољан положај ни за какав рад.

Коначно, треба нагласити чињеницу да је архимандрит Сава кроз цео план упорно понављао да Србија не сме да штеди новац ако мисли да оствари неке значајније резултате у политици према Старој Србији и Македонији.³⁰

Важно је истаћи да Сава Дечанац није предложио формирање никаквог одбора који би руководио овим радом, већ је кроз цео план наглашавао да националну политику треба да спроводи влада Краљевине Србије. Исто тако, ово је први план у коме је наглашена потреба склапања конзуларне конвенције са Турском и слања конзула Србије у Стару Србију и Македонију.

Пажљиво прочитавши план, Милан Пироћанац је забележио своје мишљење о појединим ставкама изнетим у њему. Држао је, сасвим исправно, да не постоји никаква шанса да се издејствује стварање независне српске цркве у Турској, но да би било могуће постићи договор са Грцима да се у „српском рејону“ постављају епископи Срби, и то по избору Србије. То је практично значило да се са Грчком разграниче сфере интереса у Старој Србији и Македонији. Прилично песимистички је констатовао да се помоћу учитеља ништа не може постићи, те да их зато не вреди ни слати, јер у Турској, изван вароши, није било никаквог општинског ни политичког живота, а владали су велика сиротиња и „простота“. Коначно, написао је да треба послати новчану помоћ појединим манастирима и школама које је Сава поменуо.³¹

Војни изасланик Србије у цариградском посланству, мајор Јеврем Велимировић, путовао је инкогнито у августу и септембру 1882. по Македонији и Старој Србији, по налогу министру војног, у циљу прикупљања података обавештајног карактера о турским војним капацитетима. У путу је провео 26 дана; возио се железницом од Солуна, преко Велеса до Скопља, задржавајући се у тим варошима. По повратку у Цариград, поднео је 29. септембра 1882. министру војном извештај о обављеном задатку. На крају извештаја је изнео неке предлоге о мерама које би Србија требало да предузме на плану националне политике у тим крајевима. Уверивши се у снагу бугарског утицаја у варошима у којима је боравио, истакао је неопходност закључења конзуларне конвенције са Турском и отварања конзулата Србије у Солуну, Битољу и Призрену. Потом, сматрао је да се мора буџетом одредити већа сума новца за финансирање школа,

³⁰ АС, Љуба Ковачевић, бр. 1336.

³¹ АС, МИД-ПО, 1882, ролна 63, разно, Забелешка министра иностраних дела, М. Пироћанца, пов. бр. 620, без броја и датума.

учитеља, цркава и манастира у Турској. На крају, предложио је да се у читавом послу покуша постићи споразум са Грчком.³²

Убрзо потом, упознавши се са Велимировићевим извештајем, начелник Главног генералштаба, генерал Милојко Лешјанин, је сматрао за потребно да министру војном изнесе и своје погледе на кораке које је требало предузети у правцу вођења што успешније политике у Старој Србији и Македонији. Он се у свему сложио са наведеним предлозима мајора Велимировића, додавши да нема потребе да се чека закључење конзуларне конвенције са Турском, већ да би се у Турској одмах могли именовати „приватни“ конзули, као што је Турска учинила у Нишу. Сем тога, предложио је да се обнове везе са истакнутијим Србима у Турској и да се преко њих шаљу књиге за основне школе; да се у Врању установи богословско-учитељска школа у којој би се школовали ђаци из Турске и Бугарске и да се материјално помогну они Срби који су због своје националне делатности морали да избегну у Србију, где су трпели оскудицу.³³

Осим што је послала мајора Велимировића на пут, српска влада је током 1882. предузела још неколико конкретних корака на пољу националне политике у Старој Србији и Македонији. Не треба изгубити из вида је она у том смислу тада већ имала солидан дипломатски ослонац у Тајној конвенцији, склопљеној са Аустро-Угарском у јуну 1881, којом се Хабзбуршка монархија обавезала да помогне ширење Србије у правцу југа.³⁴

Милан Пироћанац је и сам увиђао значај склапања конзуларне конвенције са Турском. Он је још у децембру 1881. наложио посланику у Цариграду да изнова отпочне преговоре о том питању, одбацивши при томе ранији захтев да Србији буде признато право конзуларне јурисдикције у Турској. Измењена полазна основа је била прихватљива за Порту, но како се Турској није много журило да закључи конвенцију, преговори су отезани током целе 1882. године, а у децембру су једноставно престали.³⁵

Министарство просвете послало је 11. октобра 1882. преко посланства у Цариграду 2240 динара помоћи за српске школе и учитеље у Турској. Новац је посредством управе Призренске богословије требало да буде дистрибуиран учитељима у Пећи, Приштини, Митровици,

³² М. Самарцић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године*, 292-312.

³³ АС, Стојан Новаковић, бр. 186, Начелник Главног генералштаба, генерал М. Лешјанин, министру војном, Т. Николићу, повер. обр. 47, 10/22. 11. 1882.

³⁴ Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 70-142.

³⁵ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 115-116.

Вучитрну, Штрпцу, Грачаници, Великој Хочи и Неродимљу, с тим да је управа Богословије могла да га преусмери и некој другој школи, према свом нахођењу. Нешто касније, 24. новембра исте године, по молби министра просвете Стојана Новаковића, Милан Пироћанац је издвојио додатних 2.400 динара из диспозиционог фонда Министарства иностраних дела, који су на исти начин били послати као помоћ Богословији у Призрену и другим српским школама у Турској.³⁶ Такође у новембру 1882, Милош С. Милојевић је, по налогу министра просвете, уз помоћ својих познанстава, успео да пребаци 205 српских књига у Кривопаланачку и Кратовску казу, за које се сматрало да су посебно угрожене бугарском пропагандом.³⁷

Српска влада је у септембру 1882. послала архимандрита Нићифора Дучића, бившег члана Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији (1868-1876), у Цариград и у манастир Хиландар. Циљ његове мисије био је да преда званичну нотификацију васељенском патријарху о промени на челу православне цркве у Србији и да покуша да у Хиландару уведе управу српских калуђера. Иначе, српска влада је о стању у Хиландару имала обавештења из више извора, укључујући и она изнета у плану Саве Дечанца. Дучић је први део мисије обавио успешно, тако да су односи између Васељенске патријаршије и православне цркве у Србији били изглађени. Тиме се отварао могућност за евентуални наставак разговора о постављењу Срба за епископе у Турској. У погледу Хиландара Дучић није постигао жељени циљ; тзв. „хиландарско питање“ отезало се све до 1896.³⁸

Марта 1883. године у Београд је стигао наставник Призренске богословије Ђорђе Камперелић. Њега је турски војни суд у Приштини био осудио 1882. на робију у Малој Азији, но он је успео да побегне у току спровођења и да се некако домогне Србије. Из његових саопштења, из марта 1883, Милан Пироћанац је имао прилике да се изближе упозна са очајним стањем српског народа у делу Старе Србије северно од Шар планине у вези са радом војног суда.³⁹ Министар спољних послова је,

³⁶ АС, МИД-ПО, 1882, ролна 62, П, Министар иностраних дела, М. Пироћанац, посланику у Цариграду, Ј. Грујићу, през. бр. 100, 12/24. 11. 1882; МПС-П, 1883, Ф 13 Р 39; С. Недељковић, *наведено дело*, 195.

³⁷ *Грађа IV-1*, бр. 105.

³⁸ М. Самарџић, *Мисија архимандрита Нићифора Дучића у Цариграду и на Светој Гори 1882. године*, 273-292.

³⁹ *Грађа IV-1*, бр. 111, 113; П. Костић, *Аутобиографија*, приредила В. Митровић, Призрен 1997, 93-96.

убрзо потом, 24. 4. 1883, обавестио Стојана Новаковића о својој намери да се, у циљу очувања српске националне свести и тежњи за сједињењем са Србијом код српског народа на Балканском полуострву, изradi општи, кратак и јасан план о српској националној политици. Тај план је требало да саставе Нићифор Дучић, Сава Дечанац и Ђорђе Камперелић. Пироћанац је држао да за спровођење плана ваља формирати један посебан одбор у Београду, од два-три лица, који би радили по наредбама министра спољних послова. Очигледно, реч је о враћању на Ристићев концепт из 1880. Одбор је требало да, „за сада“, својим радом обухвати простор у Турској између Новог Пазара, Битоља и Солуна, као и делове Кнежевине Бугарске уз границу са Србијом. Одбор је такође требало да има у виду и Албанију. Из наведених формулација се јасно види да је Пироћанац, у складу са тренутним политичким приликама, ограничавао рад Одбора на Турску и Бугарску, но истовремено је имплицитно оставио могућност проширења опсега његове делатности у будућности на Босну и Херцеговину, иако, сасвим разумљиво, није поменуо име те провинције. Навео је још и то да се при изradi плана мора водити рачуна да се у будућем раду српска популација и истакнути српски прваци у Турској не излажу прогону од стране власти. Јасно је да је ово написао под утиском извештаја о раду војног суда у Приштини који му је поднео Камперелић. Лицима одређеним да саставе план је требало дати на увид извештаје Саве Дечанца и мајора Велимировића из 1882, као и друга акта везана за ту проблематику, насталу пре 1876. и после Берлинског конгреса.⁴⁰

Стојан Новаковић се одмах одазвао Пироћанчевом захтеву, пославши му девет предлога Милоша С. Милојевића о националној политици, како би били искоришћени приликом састављања поменутог плана. Сви Милојевићеви предлози носе исти датум, 28. фебруар 1883. Он је најпре сугерисао отварање, а потом субвенционисање, српских књижара у Скопљу, Велесу, Битољу, Охриду и Призрену. У њима би ваљало продавати махом научне и верске књиге, но без икаквих противтурских садржаја. Осим у Старој Србији и Македонији, Милојевић је предложио отварање књижара у Бугарској, и то у Кули, Трну, Софији, Ћустендилу, Видину, Радомиру и Дубници. У другом предлогу је навео да би ваљало обновити друштво Српско коло у циљу ширења српске националне идеје изван граница Србије.⁴¹ У наредном предлогу је

⁴⁰ *Грађа IV-1*, бр. 114; К. Цамбазовски, *Културно-општествени врски*, 146; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 214; М. Самарџић, *Од Санстефана до Сливнице*, 234.

⁴¹ Није сасвим јасно када је ово друштво постојало и на шта Милојевић мисли под обновом тог друштва. Он у предлогу наводи да је српска влада најпре била одобрила

таксативно навео имена особа којима би требало поверити дужност српских повереника у разним казама Косовског, Битољског и Солунског вилајета и навео колико би их требало месечно плаћати. Даље је Милојевић предложио да се оснују богословије у манастиру Св. Гаврила Лесновског код Кратова и у манастиру Св. Јована Слечанског у Битољској кази, тј. да се у овим манастирима само обнове богословије које су некада постојале у Бањалуци и Житомирској, у Босни и Херцеговини. Сем тога, сматрао је да Призренску богословију треба преместити у манастир Пећку патријаршију и на место ректора опет поставити Саву Дечанца, а у да у Скопљу, Битољу, Велесу и Призрену треба основати световне средње школе. У петом предлогу је поименице навео људе, родом из Старе Србије, који су као државни питомци школовани у Србији, а који су тада имали државну службу у Краљевини Србији; сматрао је да их све треба одмах отпустити и послати натраг у завичај. У наредном предлогу, Милојевић је укратко описао свој практичан, теренски рад на обнови Пећке патријаршије 1874. и 1875. године, а онда је нагласио неопходност да Србија свим средствима и по ма коју цену, уз сагласност Васељенске патријаршије, издејствује било какав вид црквене самоуправе Србима у Призренској, Дебарској, Скопској, Охридској, Битољској, Велешкој и Костурској епархији. Следећи Милојевићев предлог односио се на обнову рада II одељења Београдске богословије од наредне школске године. Он је чак прецизирао и колико би се питомаца из које казе могло уписати и у који разред у првој години рада. Евентуална непопуњена места, сматрао је, могли би да заузму српски ђаци из Бугарске и Аустро-Угарске. Даље је навео да би у 29 каза Косовског, Битољског и Солунског вилајета требало отворити: у сваком центру казе и још у 20 вароши које нису центри каза по једну мушку и женску основну школу и укупно 211 основних школа у селима тих каза; скупа, дакле, 280 основних школа. Он је прецизно, табеларно, приказао колико би сеоских основних школа требало отворити у свакој кази понаособ и извео је рачуницу трошкова за њихово издржавање, укључујући плате учитеља и учитељица. Занимљиво је да би, по њему, плата учитељица у свим варошима требало да буде већа од плате учитеља између 40 и 100 %, у зависности од места службе. Последњи, девети Милојевићев предлог односио се на оснивање српске

његово оснивање, не наводећи када, а да је потом, „са највишег места“, могуће од стране кнеза Милана, стигла наредба за његово обустављање. Историчар Момир Самарџић претпоставља да су Друштво Светог Саве из 1880, чији је само статут био састављен, и Српско коло заправо једна иста организација, М. Самарџић, *Статут Друштва Светог Саве из 1880. године*, 206-207.

штампарије у Цариграду која би издавала један лист. Држао је да би било најслободније издавати новине у турској престоници, које би се потом слободно дистрибуирале по унутрашњости земље. При томе је остављао могућност да се доцније, кад лист заживи, део тог издавачког предузећа пренесе у Скопље.⁴²

Већ 28. априла 1883. Нићифор Дучић је саставио и послао Милану Пироћанцу свој план о националној политици Србије, назвавши га *Кратки нацрт како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Македонији*. Циљ који је требало постићи било је ослобођење и уједињење српског народа са Србијом, најпре у Старој Србији и Македонији, а када прилике дозволе и у Босни и Херцеговини и Далмацији. Посебно је нагласио значај непрекидног и планског рада, и то независно од политичких и персоналних промена у владама Краљевине Србије. Позивајући се на искуство из периода 1868-1876, Дучић је истакао да би првенствено требало отворати српске школе у Турској и редовно плаћати учитеље и учитељице, којима би Србија признала статус својих државних службеника. Школе би требало снабдети књигама, али без било каквих противтурских садржаја, како би се избегли могући прекиди у школском раду због притисака власти. Дучић је још предложио да се за учитеље шаљу људи пореклом из Старе Србије и Македоније, школовани у Србији. У том смислу је написао да треба школовати што више ученика из Турске у Призренској богословији и у свим средњим школама у Србији, но под условом да се обавезно враћају у завичај. Непосредну бригу о раду школа у Турској требало би да води нарочити школски надзорник, смештен у Врању. Дучић је за ту функцију предложио Саву Дечанца или Милоша С. Милојевића. Он је даље нагласио, опет према искуству из времена пре рата 1876, да би ваљало установити посебан одбор у Београду, од највише четири лица, који би руководио националном политиком, и то у непосредном додиру и под надзором министра иностраних дела. Сем мера које су се односиле на школе и учитеље, а које су одмах могле бити предузете, Дучић је предложио да Србија настоји да закључи конзуларну конвенцију са Турском и отвори конзулате у Призрену, Скопљу и Солуну и да покуша да издејствује од Васељенске патријаршије постављење Срба епископа у Старој Србији и Македонији. Свој план је завршио констатацијом да је неопходно читав овај рад држати у строгој тајности. Уз њега је послао Пироћанцу и препис свог

⁴² *Грађа IV-I*, бр. 115.

извештаја о раду Одбора за школе и учитеље у Старој Србији од 1868. до 1874, који је својевремено написао за тадашњег министра иностраних дела, Јована Мариновића.⁴³

Извесна иницијатива у националној политици Србији која се јавила 1882. и 1883. остала је без непосредних значајнијих практичних резултата. Унутрашње прилике у земљи су очигледно више заокупљале пажњу српских политичара. Пораз Напредне странке на изборима у јесен 1883. довео је до смене владе Милана Пироћанца и образовања чиновничког кабинета Николе Христића. Земљу је потом потресла Тимочка буна, тако да је читав рад на пољу националне политике обновила почетком 1885. нова напредњачка влада Милутина Гарашанина, образована у фебруару претходне године.

Током 1884. године у Бугарској и Источној Румелији је изнова био активиран покрет за уједињење две провинције, уједно прожет снажним и јасно израженим бугарским аспирацијама према Македонији. Крајем исте године, на Порти је опет покренуто питање постављања егзархијских епископа у Скопљу и Охриду. Истовремено је дошло до затезања британско-руских односа у Авганистану, тако да се почетком 1885. догодио и један војни сукоб између њихових снага. Англо-руска супротстављања, па макар и у средњој Азији, могла су имати импликација на Балкану. Британска јавност, штампа и Парламент показивали су крајем 1884. и почетком 1885. велико интересовање за Балкан. У случају избијања неког већег конфликта између великих сила, аустро-угарско-руски ривалитет на Балкану, привремено потиснут али суштински присутан, могао је да ескалира њиховим обрачуном. У том случају, Србија би се нашла на страни Двојне монархије, а Бугарска на страни Русије. При томе, у Бечу су почетком 1885. били прављени планови о анексији Босне и Херцеговине.⁴⁴

Влада у Београду је крајем 1884. и почетком 1885. пажљиво пратила дешавања, како у непосредном окружењу, тако и на ширем плану међународних односа. У том контексту се осетио извешан помак у националној политици према Старој Србији и Македонији. У лето 1884. је, у договору са руским конзулом у Призрену, Иваном Степановичем Јастребовим, био прихваћен предлог Петра Костића, наставника Призренске богословије, да се убудуће књиге за школе у Турској не дистрибуирају тајним путевима, већ преко Цариграда, уз претходно одобрење турске

⁴³ *Грађа IV-1*, бр. 116; *III-2*, бр. 13; С. Недељковић, 185-187; К. Џамбазовски, *Културно-општествених врска*, 147-149.

⁴⁴ М. Самарџић, *Од Санстефана до Сливнице*, 235-238.

цензура. Костић је тим поводом у новембру 1884. отпутовао у Цариград, а у марту 1885. је успешно завршио мисију, добивши дозволу турских власти да се 35 српских учбеника могу користити у школама у Косовском и Битољском вилајету, с тим да их одобри цензура.⁴⁵ Био је то немали успех у националној политици. Сем тога, министар иностраних дела Србије је у октобру 1884. послао инструкције посланику у Цариграду, Јеврему Грујићу, да обнови преговоре са Портом о закључењу конзуларне конвенције. На усменим консултацијама, децембра 1884. у Београду, Гарашанин и Грујић су се сложили да Србија не треба да захтева признавање права капитулација, јер је њен државни и национални интерес налагао хитно отварање конзулата у Турској. Држало се да ће Порта на тој основи прихватити наставак преговора.⁴⁶ Министар и посланик су се такође сложили да треба обновити и разговоре са Васељенском патријаршијом како би се дошло до постављења Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији, на чему је Јеврем Грујић имао да ради од почетка 1885.⁴⁷

Међутим, врло јак подстицај у правцу вођења свеобухватне и планске националне политике Србије у Турској, сасвим у складу са Тајном конвенцијом, стигао је почетком 1885. године из Беча. Министар финансија Аустро-Угарске, Бењамин Калај, је почетком фебруара 1885, незваничним путем, преко новинара Михаила Розена, поручио посланику Србије у Бечу да је наступило време да Србија почне да припрема терен за будућу акцију у Македонији, јер један њен део, како је казао, „треба и мора да припадне Србији и ником другом“. Почетни кораци би се односили на штампање књига и иступе у новинама. Калај је посебно истакао жељу да његове речи нађу пут до краља Милана и српске владе. Његов импулс је подржао председник угарске владе, гроф Сечењи. Розен је, убрзо потом, у листу *Политичка кореспонденција* објавио један чланак о Македонији, написан у духу српских интереса. О свему овоме Гарашанина је известио српски посланик у Бечу 22. фебруара 1885.⁴⁸

⁴⁵ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 218-219; К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски*, 150-152; М. Самарцић, *Од Санстефана до Сливнице*, 238-239.

⁴⁶ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, 116-117; *Грађа IV-1*, бр. 167.

⁴⁷ *Грађа IV-1*, бр. 154.

⁴⁸ М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 109-115; Ј. М. Јовановић, *наведено дело*, 127-128; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 307-308; Архив Југославије, Јован Јовановић Пижон, Ф 3, *Извештај о историјату српске националне политике у Македонији и Старој Србији од 1885. до 1893.*

Марта 1885, у Београду, Нишу и Врању били су одржани јавни скупови Срба из Старе Србије и Македоније и србијанске омладине са израженом противбугарском, али не и противтурском нотом. Без сагласности владе, манифестације ове врсте се нису могле догодити. Скупови су представљали одговор на ранија аналогна дешавања у Бугарској.⁴⁹

Милутин Гарашанин је у марту или почетком априла 1885. поднео краљу Милану на одобрење свој план о политици Србије према Старој Србији и Македонији.⁵⁰ Он је, на првом месту, истакао да читавим послом на одржавању утицаја Србије у Старој Србији и Македонији треба да руководи непосредно влада.

Средства за рад би морала бити обезбеђена државним буџетом, у износу од 100000 до 150000 динара годишње; њихову конкретну намену одређивали би краљ, председник Министарског савета и министар иностраних дела. Новац би се трошио на школе, учитеље, помоћ црквама, свештеницима, штампање школских и других пригодних књига, издавање листа, плаћање повереника, помагање књижара и апотекара, стипендирање ђака и на хуманитарну помоћ људима у Старој Србији и Македонији у случају каквих природних или других непогода.

Органи за спровођење националне политике били би, по Гарашанину, на првом месту конзули и трговачки агенти. Зато је требало што пре склопити конзуларну конвенцију са Турском и, по могућству, трговински уговор. Конзули би, као непосредни органи српске владе, контролисали рад учитеља, свештеника и осталих лица ангажованих на пољу националне политике. Рејон рада сваког конзулата одређивала би влада, као и правила за њихову поверљиву делатност. Учители би, поред основне школске дужности, морали да остварују и политички део посла у смислу циљева националне политике. Они би требало да буду локални људи, тј. да раде у средини из које потичу, и да имају одговарајуће моралне квалитете. Њихов задатак би био да утичу и на одрасло становништво и да га подучавају. Морали би да се жене у местима у којима раде, а нипошто не би смели да склапају бракове са женама из Србије или било

⁴⁹ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски*, 152-153; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 118-119.

⁵⁰ На концепту Гарашаниновог плана, који је сачуван, нема датума, али је он, у извештају о реализацији тог плана, послатом краљу Милану 12/24. јула 1885, казао да га је поднео на одобрење у марту 1885. Када се узме у обзир разлика између старог и новог календара, план је показан краљу између 13. марта и 12. априла 1885, АС, МГ, бр. 836; *Грађа IV-1*, бр. 190.

одакле ван места службе. Услови наведени за учитеље, важили би и за свештенике. Учители и свештеници у истом месту морали би да раде сложно и сагласно. Књижари би били плаћени од државе исто као учители; смели би да продају књиге и друге списе само по претходном одобрењу конзула. Трговачки агенти би били постављени у одређеним местима по предлозима конзула. Њихов задатак би био да посредују у трговини између Старе Србије и Македоније и Краљевине Србије. Гарашанин је још предложио да се између од Комптоар д Есconta и Лендербанке, банака које су градиле пругу Скопље-граница Србије код Врања, да као железничке службенике постављају Србе које им препоручи српска влада. Њихове конкретне задатке из домена националне политике одређивали би конзули.

Посебну пажњу у плану Гарашанин је посветио манастиру Хиландару. Држао је да тамо треба послати Србина као администартора. Његов задатак би био да уреди финансије манастира, да Хиландару врати обележје чисто српске задужбине, да из њега истисне бугарске калуђере и замени их српским, који би се слали из Србије, Старе Србије и Македоније. Сем тога, сматрао је да би у Хиландару требало установити богословију, чији би се ђаци доцније према потреби распоређивали у Турској.

Даље је Гарашанин предлагао да се у Цариграду оснује српска штампарија или да се склопи уговор са неком од већ постојећих штампарија. Ту би се штампала потребна литература за Стару Србију и Македонију, но без било каквих противтурских садржаја, како би се избегле сметње од стране турске цензуре.

У оквиру Министарства иностраних дела, сматрао је Гарашанин, требало би организовати посебну канцеларију, на челу са једним секретаром и са два члана по избору министра иностраних дела, која би водила сву поверљиву преписку из домена националне политике са конзулима и другим лицима. Све наредбе и упутства за рад на терену долазили би из те канцеларије, по одобрењу министра иностраних дела, но он сам их никад не би потписивао. Разумљиво, канцеларија би имала сопствену архиву, одвојену од других архива Министарства. Рад канцеларије био би тајан.

Последњи одељак плана носи назив *Опита разматрања*. У њему су скициране смернице националне политике с обзиром на изукрштане интересе балканских држава и Турске. Гарашанин је као главног противника Србије дефинисао Бугарску, која својом агитацијом угрожава српске и грчке интересе. Стога су Србија и Грчка упућена једна на другу, но значајнији успех без подршке турске власти Гарашанин није сматрао

остваривим. Он је, међутим, држао да Турска ни на који начин неће помоћи српску политику зато што је Турској морао бити јасан њен крајњи циљ – присаједињење турских територија Србији и због „инстинктивне мржње“ Турске према Србији; с друге стране, Србија није располагала никаквим средствима којима би принудила Порту или султана да јој излазе у сусрет. Стога је Гарашанин упућивао на споразум између Србије и Грчке о подели интересних сфера у Турској, након чега би, под утицајем Атине, Васељенска патријаршија пристала на постављење Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији. Склапање српско-грчког споразума је требало да буде главни задатак посланика Србије у Атини. Гарашанин је даље реално оценио да би целокупан напор на плану националне политике био узалудан, ако Србија не буде војно спремна. Он је процењивао да ће будућа подела турских територија у Европи између балканских земаља бити сразмерна њиховој војној снази. У том смислу је, релативно опширно, образложио на који начин ваља утврдити границу према Бугарској и стратешки се припремити за рат. На крају плана је истакао значај који пријатељство са Румунијом има за Србију, између осталог и због потенцијалне претње коју би Румунија могла представљати за Бугарску у случају српско-бугарског рата. У том смислу је закључио да би било у интересу равнотеже снага на Балкану да Бугарска нестане као држава, тј. да буде подељена између Србије и Румуније.⁵¹

Ефективан рад на спровођењу већине сегмената Гарашаниновог плана је почео одмах. Обновљени су преговори са Портом о склапању конзуларне конвенције, као и разговори са Васељенском патријаршијом о постављењу Срба за епископе у Старој Србији и Македонији. Одлучено је да у Хиландар буде послат епископ Мојсеј и издата су му посебна упутства за рад у хиландарском питању. Предузети су кораци да се нађе погодна штампарија у Цариграду, а у међувремену је Петар Костић легалним путем, уз одобрење турских власти, пренео уџбенике и друге књиге штампане у Србији у Стару Србију. Буџетом су била одређена средства за финансирање школа и учитеља у Старој Србији и за покретање српског листа у Цариграду. Окружним и среским начелницима у Нишком и Врањском округу је стављено у задатак да, поред редовних дужности, одржавају везу са повереницима у Турској и уопште да спроводе циљеве

⁵¹ АС, МГ, бр. 836; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 119-124; исти, *Од Санстефана до Сливнице*, 240-242.

националне политике према конкретним наредбама владе у Београду.⁵² У том смислу је важно истаћи да је нишки окружни начелник, Риста Бадемлић, по Гарашаниновим инструкцијама, током 1885. настојао да ухвати везе са појединим албанским главарима из Косовског вилајета и да их придобије за сарадњу са Србијом. Од њих је тражено једино да својим ауторитетом обезбеде физички опстанак српског народа и заштиту његових верских и просветних установа у областима под својим утицајем.⁵³

Наведени планови о српској националној политици имали су међусобних додирних тачака и разлика. Помоћ црквама, манастирима, плаћање учитеља, слање књига, школовање питомаца и остварење неке врсте црквене аутономије за Србе у Турској су готово општа места. Потреба склапања конзуларне конвенције ради постављења конзула је у плановима истицана од 1882, са изузетком Милојевићевих предлога. Управљање националном политиком непосредно од стране српске владе је поменуто само у предлогу Саве Дечанца 1882. и Милутина Гарашанина 1885, док су се аутори већине осталих докумената држали старе праксе оснивања неформалних одбора као тела задужених за ту активност. У свим плановима је предлагано да будућу политику треба удесити тако, да не изазива подозрење турских власти. Очигледно је постојало сагласје у мишљењу да ће главни такмац Србији за турско наслеђе у Старој Србији и Македонији бити Бугарска. Вероватно под утиском војних пораза 1877-1878, Турска је, чини се прерано, била отписана.

Постепена реализација идеја изнетих у неведним актима уследила је након српско-бугарског рата 1885, који је уједно представљао и последњи застој у планском спровођењу националне политике. Најважнији резултати српске националне политике према Старој Србији и Македонији, остварени крајем 19. и почетком 20. века, били су следећи. Привремена конзуларна конвенције између Србије и Турске била је склопљена 1886, а стална десет година касније. Конзулати у Скопљу и Солуну отворени су 1887, а у Битољу и Приштини 1889. У оквиру Министарства иностраних дела образовано је 1889. Политичко-просветно одељење, у чијим рукама је, као што је Милутин Гарашанин предложио, било концентрисано руковођење националном политиком.⁵⁴ Срби су

⁵² О овим настојањима општирније видети у М. Самарцић, *Од Санстефана до Сливнице*, 242-249; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 117-118.

⁵³ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 308-310.

⁵⁴ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 118-142; исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 48-49, 65.

постављени на чело Рашко-призренске (1896), Скопске (1897) и Велешко-дебарске епископије (1910). Број српских основних школа у Старој Србији се увећавао, упркос опструкцији турских власти; Порта је допустила отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету тек 1897. Поред Призренске богословије, заживеле су српске гимназије у Солуну, Цариграду, Битољу, Скопљу и Пљевљима. Организовано и систематско слање чета у Турску отпочело је 1903.⁵⁵ На крају, време је показало исправност Гарашаниновог предвиђања: турско наслеђе у Европи је било подељено у ратовима 1912-1913. сразмерно војној снази балканских држава.

⁵⁵ Ј. М. Јовановић, *наведено дело*, 102-184.

Miloš Jagodić

**PLANS ON SERBIA'S POLICY TOWARDS
OLD SERBIA AND MACEDONIA (1878-1885)**

Summary

This paper deals with plans on Serbia's policy towards Old Serbia and Macedonia during the period between the Congress of Berlin 1878 and outbreak of Serbian-Bulgarian war in 1885. Due to the wars against Ottoman Empire 1876-1878, Serbia's activities among Serb population in Kosovo, Bitolj and Thessaloniki vilayets came to a halt. Several plans on their reactivation were made and presented to Government's officials during the period 1878-1885. These plans were mostly written by prominent participants in previous cross border activities, like Despot Badžović, Sava Dečanac, Miloš Milojević and others. Following measures were mainly proposed: 1) obtaining some sort of ecclesiastical autonomy for Serbs in the Ottoman Empire; 2) signing a consular convention between Serbia and Ottoman Empire and appointing Serbia's consuls in Prizren, Priština, Mitrovica, Skoplje, Bitolj and Thessaloniki; 3) providing material aid to Serb ecclesiastical communities, schools, churches and monasteries in Turkey; 4) funding education of Serb youth from Old Serbia and Macedonia in Serbia. However, only archimandrite Sava Dečanac in 1882 and Milutin Garašanin in 1885 expressed an opinion that it was Serbian Government who should conduct these measures. This feature was an important novelty, since policy towards Old Serbia and Macedonia had been previously attended by informal committees. Significance of ideas stated in these plans lies in fact that they were mostly implemented in period between 1886 and 1912.

Key words: Serbia, Old Serbia, Macedonia, plans, 1878-1885.

Чланак примљен: 28. 03. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Зорница ВЕЛИНОВА-ТРЕНЧЕВА
Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
София,
България

КАК БЕЛГРАДЧАНИ И СОФИЯНЦИ ПОСРЕЩНАХА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈАТА*

Абстракт: Електрическата енергија започва да се използва в столиците на Србија и България почти веднага след нейната поява в САЩ и в Западна Европа. Първата електрическа крушка в София светва през 1879 г., а в Белград – през 1880 г. Дебатите около въвеждането на обществена електрификация обаче и в двата града започват доста по-късно – през втората половина на 80-те години на XIX век. Тази тема предизвиква множество спорове, административни неуредици и обществени вълнения сред белградчани и софиянци, които се оказват попаднали в потока на един необратим процес – този на тяхното “бягство от Ориента”. Статията представлява опит за сравнителен анализ на събитията в белградското и софийското общества около възприемането на електричеството, като един от най-ярките белези на модерността.

Ключови думи: модернизация, осветление, трамвай, столица, градско пространство, “нови столичани”.

*“Старецът с големите вежди каза мрачно:
- Хич да ги няма трамваите – по-добре!
- Недей говори така, Петраке – се обърна бившият депутат;
- трамваят, това е цивилизация, напредък.”*

Иван Вазов, “В електрическият трамвай”

* Кратък вариант на настоящото изложение е публикуван в списание “Анамнеза” (Електрификацията в Белград и София. Началото), бр. 12, 2011 г., с.159-168.

Електрификацията е символ на модерността, най-яркият, дори банален и преекспониран белег на индустриалното градско европейско общество на границата между XIX-тия и XX-тия век. Тя е мерило за икономическия му потенциал и индикатор за урбанизация и напредък. Електричеството свързва, както никой друг индустриален сектор, развитието на града, икономическите интереси на частната индустрия и техническите иновации. С налагането на електрическата индустрия градовете затвърждават ключовото си място за развитието на европейското общество. “Новата енергия” променя облика на икономиката и на всекидневния живот на хората в тях. В повечето европейски земи електрическото осветление и трамвай се появяват като последица от т.нар. втора индустриална революция.¹ В повечето балкански страни обаче въвеждането на тези модернизаторски достижения донякъде има обратното значение – то не е последица, а по-скоро условие на модернизацията.

През „дългия деветнадесети век” столичният град се превръща в агент и прототип на „модерността”, която получава многообразни тълкувания и образи във всички сфери на политическата, стопанска и обществена динамика на променяща се Европа. Белград и София не са изключение от тези процеси. За няколко кратки десетилетия те претърпяват смайваща метаморфоза, изминавайки сякаш тичешком дългия път от Ориента към Окцидента.² В трескавото си препускане обаче типичните балканските общества на моменти се препъват в придобивки, които изпреварват нивото на тяхното обществено-икономическо развитие и към които тепърва трябва да се приспособяват. Сърбия и България са типични примери за това колко неподготвени, но едновременно с това ентусиазирани са младите балкански нации да пренесат „Европата” в новоизградените си, накипнени столици³ пълни с еснафска претенциозност и боязливост.

¹ Втората индустриална революция, известна още като технологична революция, протича най-интензивно в периода от 1870 до 1914 г. Виж например: Bennis, F.L. *Europe 1870-1914*, New York 1965, както и: Friedlaender, H.E., J. Oser *Economic history of modern Europe*, New York 1953.

² В случая тези понятия са използвани по-скоро като синоними за Изток и Запад в контекста на модернизацията като европеизация, а не като аналог на понятията “ориентализъм” и “окцидентализъм”, определени от Едуард Саид и Йън Бурума/Авишай Маргалит. Виж: Гелнер, Ъ. *Нации и национализъм*, С., 1999 г., Бурума, И., А. Маргалит, *Окцидентализмът, Кратка история на антизападничеството*, С., 2006 г.

³ Те са “накипнени”, ако възприемаме тогавашните балкански столици само като централните градски части. Мизерните махали и крайните квартали едва ли могат да бъдат опрелени по този начин. Много добра разработка, разкриваща контрастите център-махали на Балканите, е румънската публикация: Majuru, A. *Bucureștii mahalalelor sau periferia ca mod de existență*, București, 2003.

Всъщност те бързат във всичко, свързано с изграждането на новата политическа и обществена реалност – бързат да имат конституции по западен образец, въпреки че още не са се научили как да боравят с демократичните си институции; бързат да се преоблекат по западна мода; бързат да рушат старите си къщи и да строят нови, чиито барок или сецесион трудно кореспондират с калта и турския калдаръм на улицата. Неспирният устрем да се подражава на европейските примери е захранван от желанието да бъде преборено, отхвърлено и забравено османското наследство или поне неговите видими белези.⁴ Веднага след Освобождението на България в София започва трескаво преобразуване на изостаналото турско градче⁵ в представителен център, чиято модернизация трябва да отговаря на степента на българските национални амбиции. Подобен процес започва и в сръбската столица, но неговото начало трябва да бъде търсено много по-рано – още през 60-те години на XIX век, когато, с напускането на турското население и военен гарнизон, Белград започва да се отърсва от азиатския си облик.

Белград и София са нетърпеливи и към техническите изобретения на западния свят. Електрически крушки блесват и в двете балкански столици много малко след като Едисон прави първите си демонстрации,⁶ а електрификацията там е въведена успоредно с тази в големите индустриални центрове на Западна Европа и САЩ. Белград и София обаче стоят в центъра, от една страна – на слабо грамотни и неиндустриализирани общества, от друга – на неопитна държавна администрация и от трета – на млад и амбициозен елит.⁷ Докато траят всички спорове, въвеждане на нормативни уредби, сключване на договори, техническо изграждане

⁴ Това е характерно за епохите на футуристичните идеологии, когато миналото и настоящето са посветени на бъдещето. От началото на 60-те години на XX век футуристичните проекти изчезват под тежестта на настоящето и т.нар. културно-историческо наследство, неговото опазване, реконструиране и т.н. придобиват много по-висока стойност. Вж. Артог, Фр. *Режими на историчност*. С., 2001г.

⁵ През XV-XVII век София е център на бейлербейство Румелия. През XVIII-XIX в., с упадък на Османската империя, градът губи административното си и геополитическо значение, населението му намалява и преди Освобождението София е вече е съвсем обикновен провинциален ориенталски град, много по-невзрачен от Пловдив, Търново, Варна.

⁶ През 1879 г. Едисон изобретява електрическата крушка с нажежаема въгленова жичка.

⁷ Голяма част от представителите на икономическия, политически и интелектуален елит в Сърбия и България има възможност да получи своето образование в големите културни центрове на Европа, поради което са силно повлияни от европейските модернизационни процеси.

на инсталации, тържествени откривания, всеобща радост, недоволство, оплаквания, вдигане на рамене и т.н., може да бъде нарисован един цялостен портрет на „новия европейец“, пък бил той сърбин или българин.

Първите щрихи в този портрет в София са нанесени по случай пристигането на новия български владетел на 1 юли 1879 г.⁸ Младият княз Александър Батенберг е посрещнат в столицата на Княжество България с тържество в градината пред бъдещия си дворец, под лъчите на едно „електрическо слънце“. Предполага се, че става въпрос за дъгова лампа с въгленови електроди,⁹ която е захранвана от динамо-машина, донесена от Виена специално за случая от д-р Димитър Моллов. Според специалистите, тогава за първи път е използвана електрическа енергия за осветление не само в България, но и на целия Балкански полуостров.¹⁰ В Белград първата електрическа крушка светва на следващата 1880 г. в кафене „Хамбург“,¹¹ на ъгъла на днешните улици Княз Милош и Масарикова. Собственикът му – Петър Йованович-Шапчанина, по всичко личи, е човек с напредничава мислене, който не пести средства за привличане на елитна клиентела. За неговото кафене се говори, че е вратата, през която западната култура влиза в Близкия изток.¹² Приятната и изискана атмосфера, както и местоположението му точно срещу старата Скупщина¹³ събират много професори, интелектуалци и представители на политическия елит. При едно от пътуванията си в чужбина Пера Шапчанина успява да докара динамо-машина, която поставя срещу кафенето, близо до сградата на Скупщината. Той прекарва кабел през улицата и монтира пред заведението си дъгова лампа, която свидетелите на нейното светване не без основание предпочитат да наричат „електрическо слънце“. Улица Княз Милош тогава е централно място за разходки и чудото на електричеството се радва на възхита и нестихващ интерес от

⁸ Спиров, М. *Електрификацията на България и нейните строители (1879-1947)*. Т. 1. С., 1999, с. 25.

⁹ Пенчев, П. *Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г.*, С., 2009 г., с. 12.

¹⁰ Платиканов, С., *Поява и развитие на електрическото осветление в България*. – В: *Годишник на Националния политехнически музей*, т. 18, 1988 г., с. 17. Цитирано по: Пенчев, П., *Цит. съч.*, с. 12.

¹¹ Цветковић, Б. (уред.). *Електрификација Србије. 1893-1941*. Београд, 1979, с. 51.

¹² Кнежевић, С. *Осветљење у Београду*. В: *Годишњак Музеја Београда*, књ. IV, 1957 г., с. 468.

¹³ Именно заради близостта на заведението до Скупщината то става по-известно сред белградчани с името „Код Скупштина“, отколко с официално си название „Хамбург“. Виж: Кнежевић, С., *Цит. съч.*, 467.

страна на всички участници в белградския обществен живот. Две години по-късно, през 1882, белградската преса съобщава за подобно осветление в театъра и на площада пред него.¹⁴

Едва ли първите технически съоръжения при тези най-ранни опити за производство на електрическа енергия в София и в Белград се различават много едни от други. Най-вероятно те са същите като използваните по това време в Западна Европа и САЩ. От светването на първата крушка обаче до изграждането на електрическа инсталация в сръбската столица минават 14, а в българската 20 години. Десетилетието на 80-те години в Белград е съпроводено от непрестанни спорове „за” или „против” въвеждането на новата енергия, които на моменти се разразяват със сериозна острота. Споровете за осветлението на града започват още след 1867 г. Тогавашната новост е газта, която трябва да замести старото неефективно петролно осветление, но идеята за нейното въвеждане не се възприема единодушно. Не липсват мнения като това на Игнат Стаменкович: „Господа и братя! Смятам, че на нас не ни е необходимо друго осветление. Това, което имаме е достатъчно и е добро. Почтените хора и домакините вечер са в домовете си, а за лумпените и нощните скитници общината не е длъжна да харчи пари, аз не позволявам и съм против да се сменя градското осветление.”¹⁵ Това изказване предизвиква смеха на неговите колеги, но Стаменкович не е единствен носител на подобни нагласи в сръбското общество. На този етап белградските общинари не успяват да излязат с единно решение за това как да бъде осветяван градът. През следващите години сръбската държава е поставена пред сериозни политически изпитания, а белградската община е заета да решава проблеми, останали след изселването на турското население. Постигнатата държавна независимост (1878) дава нов тласък в оформянето на Белград като национален център и проблемът с общественото осветление отново се появява на дневен ред. Този път общината е поставена пред предизвикателството на електричеството.

Голяма част от членовете на Общинския съвет, подкрепяни от общественото мнение, застават на твърда позиция против новата енергия.

¹⁴ *Нов Београдски Дневник*, год. I, бр. 91, 10 декември 1882 г.

¹⁵ “- Господо и браћо! Ја налазим, да нама није потребно друго осветлење. Овакво какво је довољно је и добро је. Поштени људи и домаћини, они су увече у својим кућама, а за лумпове и ноћне скитнице општина да троше паре, ја не дозвољавам и противан сам предлогу, да се мења варошко осветлење.” (Каћански, В. *Стари изглед Београда*, Београд, 2008 г., с. 125-126).

Сформирана е комисија¹⁶ начело с инж. Марко Леко,¹⁷ която след дълга обиколка из някои големи европейски градове, констатира, че въвеждането на новата енергия е рисковано и скъпо начинание. Според мнението на комисията, токът може да бъде използван само там, където има евтина механична или водна тяга. Освен това в доклада ѝ е посочена смъртта на един френски инженер, който се допрял до открита жица, пожарът, който предизвикало електричеството на изложението във Виена (1883), както и възможността от епидемия от очни болести.¹⁸ Грижейки се за здравето на гражданите и може би за приходите на газовите доставчици, в средата на 80-те години на XIX век общината на Белград въвежда използването на газта за улично осветление и частни нужди.¹⁹ На този етап преимуществата на електрификацията остават неоценени от белградските общинари. Опитите на градската управа да уреди концесия за газеното осветление обаче претърпяват пълен провал. Така на фона на консервативна и съпротивляващата се срещу новостите администрация в сръбската столица изпъква силното присъствие на индивидуалната частна инициатива.

Пет години по-късно, през 1890, по инициатива на председателя на Общинския съвет Никола Пашич, физикът, професор във Висшата школа Джордже Станоевич,²⁰ който отдава голяма част от живота си в

¹⁶ В комисията участват още д-р Владан Джорджевич, общинските съветници Йово Крсманович и Йован Антула, както и неколцина търговци. Виж: Недић, С. Примери за модерно комунално уређење Београда. Рад Општинског одбора 1884-1885. године, В: *Годишњак града Београда*, књ. XXV, 1987 г., с. 287.

¹⁷ Марко Леко (1853, Белград-1932, Белград) получава образование в Белград и по-късно в Цюрих, Швейцария. През 80-те години на XIX век е учител в Белградската гимназия и хонорован професор във Военната академия. От 1899 г. е избран за редовен професор по химия и химични технологии на Висшата школа в Белград, а по-късно е управител на Държавната лаборатория. Виж: Станојевић, Д. *Електродистрибуција Београда, Земунa и Београдског краја, развој до 2000.*, Београд, 2001, с. 22.

¹⁸ Стојановић, Д. *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда (1890-1914)*, Београд, 2008, с. 121-122, Кремић, М. *Електрификација Србије до другог светског рата*, В: *Век електрике (1893-1993)*, Београд, 1993, с. 27.

¹⁹ Извештај општинске комисије за проучавање извесних општинских установа у страним земљама (29. 10.1885 г.), *Београдски општински послови*, књ. II, Београд, 1885, с.199-459.

²⁰ Джордже Станоевич (1858, Неготин – 1921, Париж) – сръбски физик, университетски професор, ректор на Университета в Белград. През 1882 г. издава в Белград книгата „Звездано небо независне Србије“. През 1901 г. е отпечатан курсът му лекции „Електрична индустрија у Србији. Експериментална предавања, држана у Физичком институту Велике школе, 10-ог, 15-ог и 17-ог јуна 1901 г. у корист Техничког друштва“.

изследване на ползите от електрическата енергия, успява да убеди общинарите в неотложната необходимост от нейното въвеждане. Джока Станоевич е типичен представител на младия белградски елит, поел трудната и интересна задача да подпомага модернизацията на страната си. През 1881 г. той завършва Висшата школа в Белград. Подпомаган финансово и институционално от Министерството на войната, има възможност да продължи образованието си последователно в Берлин, Лондон, Париж, Петербург и Хамбург.²¹ Завръщайки се в Сърбия младият физик с нетърпение се захваща да сподели натрупаните опит и знания. От 1889 г. Станоевич е професор по физика във Военната академия, а по-късно и във Висшата школа и Белградския университет. Той е новатор и експериментатор, на когото с една пламенна реч от 17 октомври 1890 г. се удава да предаде своето въодушевление от „новата енергия“ и на общинските съветници. На 17 декември същата година Общинският съвет на Белград единодушно взима решение за въвеждането на електрическо осветление в града.²² Така белградската управа и самите белградчани попадат в един своеобразен експеримент, който от този момент нататък постоянно и необратимо ще променя заобикалящата ги среда.

Влагането на общински средства за осъществяване на новата модернизационна инициатива носи много финансови рискове,²³ заради което, както белградската, така и софийската общини прибегват до концесионни договори с чуждестранни дружества. През 1891 г. общината на Белград сключва договор с Периклес Цикос, предприемач от Милано, за изграждане на електрическа мрежа за осветление на града и въвеждане в експлоатация на трамваи.²⁴ За сключването на договора е сформирано Сръбско-френско дружество, на което е възложена концесията по осветлението и трамвая. Концесията е за срок от 41 години, след което електрическата инсталация трябва да премине в ръцете на общината.²⁵ През януари

²¹ Виж: Станојевић, Д. *Цит. съч.*, с. 25, Цветковић, Б. (уред.). *Цит. съч.*, с. 35-36.

²² Кремић, М. *Цит. съч.*, с. 27

²³ В началото на въвеждането на електрическото осветление в София не е имало нито един абонат. В Белград, където електрическото осветление трудно печели привърженици сред населението, се предприемат усилен мерки за стимулиране на абонатите чрез различни “промоционални” предложения, Виж: Кремић, М. *Цит. съч.*, с. 31.

²⁴ *Уговори, закључени између Општине вароши Београда и г. Периклеса Цикоса из Милана о осветљењу Београда електрицитетом и о грађењу трамваја у Београду*, Издање Општине Београдске, Београд, 1895 г.

²⁵ *Пак там*, с. 18.

1892 г. то се договаря с парижкия клон на Едисоновото електрическо дружество, което поема цялостното изграждане на бъдещата електрическа централа.²⁶ Тя е разположена в Дорчол откъм Дунавския бряг и е завършена през 1893 г. В нея са монтирани най-модерните парни машини, с които тогава разполага компанията. На 15 януари 1894 г. Белград е осветен от стотици електрически лампи.²⁷ Общественото осветлението на града ще струва на общината по 80.000 динара на година.²⁸ По същото време в турския калдаръм са положени трамвайни линии за конски трамвай, чиято първа отсечка свързва Калемегдан с Теразия. Малко по-късно са изградени линиите от Сава до Теразия и от Теразия до Новото гробище. На 7 юни 1894 г. към Топчидерския парк тръгва първата трамвайна кола, задвижвана от електрическа енергия.²⁹ До 1904 г. конските впрягове напълно са заменени с електрически трамваи.

В София подобни обществени и административни сътресения не липсват. Преговорите за въвеждането на новата енергия започват по време на мандата на кмета Димитър Петков (1888-1893),³⁰ чиято личност изиграва решаваща роля в процеса на електрификация на града. Тя напълно кореспондира с плановете му за бърза, радикална и безкомпромисна промяна, за да може турското минало да бъде заличено колкото е възможно по-скоро. Петков пренася борбата с османската система от бойното поле на българската революция върху софийските улици.³¹ Рязката промяна в статута и мястото на София в българските земи изведнъж концентрира

²⁶ Кремић, М. *Цит. съч.*, с. 28.

²⁷ *Пак там*, с. 124.

²⁸ *Уговори, закључени између Општине вароши Београда и....*, с. 10.

²⁹ Кремић, М. *Цит. съч.*, с. 32-33.

³⁰ Преди да стане кмет Димитър Петков (1855, с. Башкьой, Тулчанско – 1907, София) има бурна съдба като участник в Сръбско-турската война (1876) в четата на Панайот Хитов. По време на Руско-турската война (1877-1878) е опълченец и участва в боевете за Стара Загора и Шипка. Тежко ранен, Петков губи лявата си ръка. След войната той е чиновник в Министерството на вътрешните работи. Между 1882 и 1884 г. е в затвора по политически причини. Става близък сътрудник на Стефан Стамболов и се присъединява към създадената от него през 1886 г. Народнолиберална партия. Виж: Попов, Ж. *Бурният живот на Димитър Петков*, С., 1997 г.

³¹ Модерния си облик София дължи именно на Димитър Петков, който действа безкомпромисно за събарянето множество сгради в града, разчистването на терени и проправято на нови улици, като понякога дори се налага тълпи протестиращи защитници на старите постройки да бъдат разгонвани с помощта на пожарната. Виж: Костенцева, Р. *Моят роден град София*, София, 2008 г.

върху нея вниманието на цялата българска нация. Столицата трябва бързо да бъде преобразена, за да се превърне в символ на една нова национална легитимация. Същите задачи стоят и пред сръбската столица, но заради това, че получава ролята на средище на сръбската държавност още през първата половина на XIX век,³² предприетата там модернизация след 1878 г. не е толкова шокова, колкото в София. Така един професор³³ в Белград и един самоук³⁴ кмет в София приемат за своя мисия промяната на родната им действителност – всеки по своя начин.

Енергичният замах, с който Петков започва да електрифицира града, е забавен от дълги спорове, общински неуредици и липса на каквато и да е подготвеност от страна на софийските общинари по въпросите на електричеството. Показателен за това е първият конкурс за електрическо осветление на столицата, проведен в началото на 1888 г. На него се явява само една фирма – “Ганц и Сие” от Будапеща, която е готова да направи необходимите инженерни проучвания. В замяна на това общината ѝ предоставя заложената в бюджета премия за осветление от 6.000 лв.³⁵ Конкурсът, съвсем очаквано, пропада, защото “общинското управление никак не се беше подготвило и вследствие на това намираше се в невъзможност да даде на разните лица необходимо нужните сведения”.³⁶ През 1890 г. между столичната управа и фирмата “Ганц и Сие” още веднъж се разиграва почти същият сценарий. Това става повод кметът Димитър Петков да свика специална комисия³⁷ за проучаване на възмож-

³² Белград е обявен за столица на сръбското княжество на 7 май 1841 г., а София е обявена за столица на Българското княжество на 3 април 1879 г.

³³ В София по това време няма български професори.

³⁴ В началото на чиновническата му кариера в София липсата на добро образование кара Димитър Петков да полага неимоверни усилия, за да се самообразова, а в последствие успява да се изяви като един от най-ярките публицисти на времето си.

³⁵ По същото време главният топограф на Софийска община получава 8 400 лв. годишно, а неговият помощник – 6 000 лв., Виж: Държавен архив (ДА) – София, Ф. 1к., оп. 1, а.е. 67, л. 199.

³⁶ Изказване на кмета Димитър Петков пред общинския съвет от 30 май 1889 г., Виж: *Софийски общински вестник*, I, 1889 г., бр. 67, с. 4.

³⁷ В комисията влизат строителни инженери Иван Несторов, Лукан Хашнов, А. Комт, машинни инженери Владимир Луцкий, Б. Цирингер, архитект Алекси Начев и проф. Порфирий Бахметьев (физик), но липсва електроинженер, защото по това време все още няма такава специалност. Виж: Спиров, М. *Цит. съч.*, с. 38. В Сърбия специалността Електротехника към Техническия факултет е въведена едва след формирането на Университета в Белград през 1905 г. Първият извънреден професор там е Стеван Маркович, който получава образованието си в Австрия и Белгия. Виж: Станојевић, Д. *Цит. съч.*, с. 22

ностите за електрификация на града. Тя изготвя “Програма и условия за фабриките, които желаят да участват на конкурса по осветлението на града София чрез електрическа светлина”.³⁸ В тази програма се предвижда бъдещата водноелектрическа централа да се захранва от водите на реките Боянска и Владайска, като събирателният канал и резервоарът трябва да бъдат изградени от общината, а всички останали съоръжения до самото функциониране на осветлението – от предприемача. На обявения за 1 юли 1891 г. конкурс се явяват шест фирми. Окончателното решение е взето през септември същата година и е подписано от министъра на вътрешните работи Стефан Стамболов: “Съобщавам Ви, Г-не Кмете, че одобрявам търга за отдаване на предприемач осветлението на Столицата с електричество, върху Ганц и Сие, за една сума от 2.423.249 лева.”³⁹ За тези пари, които представляват почти целия годишен бюджет на общината, фирмата-предприемач трябва да изгради резервоар, да инсталира тръбопровод, да изгради електрическа централа и електропровод от ВЕЦ “Бояна” до София, както и градската разпределителна мрежа.⁴⁰ Освен за плащанията по техническата част, Софийската община има нужда от още половин милион лева за обезщетение на частни имоти за нуждите на строителните дейности.⁴¹ През 1892 г. започват строителните работи по изграждането на ВЕЦ “Бояна”. В опитите си да спази своите условия по договора общината прибегва до заеми от правителството и от чуждестранни финансови институции, но това не решава проблема с перманентната липса на пари. Нередовното изплащане на задълженията към фирмата става повод за обтягане на отношенията и за възникване на допълнителни спорове с нейните представители. Направени са и повторни изследвания на очаквания воден дебит, при които се установява, че той е в пъти по-малък от необходимия за заработване на електроцентралата. Настъпилите общински и правителствени промени допълнително задълбочават кризата по електрифицирането на българската столица.⁴² В крайна сметка през 1895 г. от “Ганц и Сие” установяват, че в

³⁸ Програма и условия за фабриките, които желаят да участват на конкурса по осветлението на града София чрез електрическа светлина, *Софийски общински вестник*, III, 1891 г., No. 10, с. 2-5, No. 11, с.4-6.

³⁹ ДА-София, Ф 1 к, оп. 3, а.е.1002.

⁴⁰ Спиров, М. *Цит. съч.*, с. 39.

⁴¹ Йорданов, Д. *Принос за промишлената история на града София*, С., 1928 г., с. 75.

⁴² През 1893 г. изтича кметският мандат на Димитър Петков; през 1894 г. министър-председателят Стефан Стамболов подава оставка, а през 1895 г. е убит по особено жесток начин.

София липсват както вода, така и пари – съвсем основателни причини да се оттеглят от ангажимента си към общината.

На следващата 1896 г. градската управа подновява инициативите си по въвеждане на електричество, като този път се заговаря и за въвеждането на електрически трамвай. Следват нови проучвания, нови търгове за отдаване на концесия, нови спорове, възражения и административни неуредици. Едва третият опит се оказва успешен – на 27 юли 1898 г. Градският съвет излиза с решение концесията за електрическото осветление и трамвай да бъде отпусната на френския инженер Шарл Бертолюс.⁴³ Според новите условия, срокът на концесията е 50 години. След изтичането му всички съоръжения стават собственост на Софийска община.⁴⁴ Няколко месеца по-късно (декември 1898 г.) Шарл Бертолюс прехвърля правата върху концесията на други две предприятия, които да изградят съоръженията по електрификацията на София. Едното е френското „Дружеството на големите предприятия в Марсилия“ (Société des Grands Travaux de Marseille), което поема концесията за осветлението на града, представлявано от инж. Самуел Ребюфел, а другото – френско-белгийското „Анонимно дружество за електрически трамваи в София“ (Société anonyme Franco-Belge des tramvays de Sofia), с представител Едуард Дени.⁴⁵ В договорите се предвижда за нуждите на осветлението да бъде изградена водноелектрическа централа при село Панчарево, а за производство на електричество за трамваите да се построи парна централа на улица Мария Луиза, близо до железопътната гара. Строежът на централата в Бояна е замразен и остава така до 1923 г.

На 1 ноември 1900 г. е пусната в действие електрическата мрежа на близо 68-хилядния град.⁴⁶ Няколко месеца по-късно, през януари 1901 г. към нея е включен и трамвай.⁴⁷ Централата на дружеството за

⁴³ ДА-София, Ф. 3 К, оп. 3, а.е. 35, с. 108-111.

⁴⁴ ДА-София, Ф. 1К, оп. 3, а.е. 1004, с. 2-8, *Поемни условия за отдаване на концесия снабдяването Столицата София с електрически ток, нужен за електрическото осветление на града, обществените и частните здания, както и за двигателна сила, София 1897 г.*

⁴⁵ ДА-София, Ф. 3 К, оп. 3, а.е. 35, с. 111-116, с. 117-123, с. 125-127.

⁴⁶ Спиров, М. *Цит. съч.*, с. 50.

⁴⁷ За разлика от Белград, София на практика пропуска преходния етап на конските трамваи, през който минават големи западноевропейски градове като Копенхаген, Виена и Мюнхен. Единствената трамвайна линия, за която е използван конски впряг, е тази до Княжево, но тя попада в графата „извънградски транспорт“.

електроснабдяване на София се превръща в най-голямото индустриално заведение в страната с капитал от 3.583.563 лв.⁴⁸ То остава без конкуренция заради непоследователната политика на българската държава в посока на обществената електрификация извън столицата. Освен в София в края на XIX век електрическа енергия за осветление и двигателна сила е използвана в Габрово, Лом, Казанлък, Варна, Русе, но там то е резултат от инициативи на предприемчиви граждани.

Главните градове на Сърбия и България следват сравнително сходно развитие по пътя си към модерния Запад. Споровете за въвеждането на електрификацията в София и Белград се проточват с години, липсата на административен опит прави процедурата за търговете и концесиите тромава и бавна, съпътствана от множество грешки. Концесиите за подобни благоустройствени проекти са стара практика в Западна Европа. По същото време големите европейски метрополии като Париж и Берлин също са електрифицирани чрез такива договори, защото градските власти се страхуват да инвестират по-високи суми и да рискуват да покрият разходите от данъци на гражданите за по-дълго време. Тези концесии в началото се поемат и осъществяват от местни предприемачи,⁴⁹ но скоро след разработването им, държавата ограничава частната инициатива върху електропроизводството. София и Белград стават административни центрове с несравнима в рамките на двете държави притегателна сила. Но техният растеж и прогрес не се опират само на индустриализацията и естествения икономически напредък, а в много по-голяма степен на струпването на институции с национално значение в тях. Чиновниците, администрацията, общинските съветници там нямат пред себе си модел, който да ги обвързва с някакъв вид поведение в ситуацията, която се заражда. Те се учат “в движение” и от грешките си. Софийската и белградската общини успяват окончателно да станат собственици на електрическите инсталации в своите градове едва след Първата световна война, въпреки че желание за това от тяхна страна има още от края на XIX век.⁵⁰

⁴⁸ Йорданов, Д. Преброяване на индустриите, насърдавани от държавата. - В: *Списание на Българското икономическо дружество*, 1906 г., кн. 5, с. 320-321.

⁴⁹ Bendikat, E. *Öffentliche Nahverkehrspolitik in Berlin und Paris 1890-1940*, с. 14.

⁵⁰ Виж: Вучо, Н. Београдска електрична централа 1892-1940. В: *Годишник града Београда*, кн. XXIV, 1977 г., с. 172-173, Мирков, А. Първата трамвайна катастрофа в София. Дерайлирала мотриса ранява десетки пътници и отнема човешки живот, В: *Сензационните престъпления и катастрофи в България. Хроника 1897-1912 г.*, София, 2009 г., с. 301-302.

Електричеството не довежда до по-висока смъртност, очни болести или пожари, както твърдят неговите критици в Белград. Но и не оправдава надеждите на неговите поддръжници. През първите години осветлението е слабо, токът е непостоянен, някои улици остават тъмни, въпреки монтираните там електрически лампи, понякога дори липсват лампи по главни улици на града. Концесионните договори са сключени така, че общината няма никакви законови възможности за какъвто и да било натиск или контрол върху дружеството, поело изграждането на електрическата инсталация.⁵¹ Същите проблеми съпътстват електрическото осветление и в българската столица. Трамваите и в двата града са нередовни. В общините непрекъснато пристигат оплаквания от граждани за закъснения на градската железница и нелюбезно отношение на персонала, а един по-буден софиянец предлага трамвайните спирки да бъдат уредени като читални с романи, защото вестникът е твърде кратко четиво за тези, които чакат трамвая.⁵² Накрая те се качват на мотриси „втора употреба“, които са пристигнали в българската или в сръбската столица, след като са се оказали ненужни и демоде за пътниците на някой западноевропейски град.⁵³ Те се нуждаят от непрекъснати ремонти и катастрофите, причинени от неизправност, са твърде често явление. След един подобен инцидент през октомври 1911 г., завършил с фатален край, софийската управа взима окончателно решение столичната трамвайна мрежа да стане собственост на общината.⁵⁴ „Злополуките на белгийската трамвайна компания не се приключват с честите дерайлирования на износените коли, нито със страха, който заставя столичани да предпочитат бавното пешаходство пред „шметното“ движение на чудното нововъведение.“ – пише един софиянец.⁵⁵

Електричеството е скъпо.⁵⁶ Трамвайните билети, за които софиянецът трябва да брой 10 стотинки⁵⁷, а белградчанинът – 10

⁵¹ Виж: *Београдске општинске новине*, 25 декември 1900 г., 25 юли 1904 г.

⁵² Бръзицов, Хр. *Някога в София*, София, 1970 г., с. 62.

⁵³ Практика, която е поддържана и днес в Белград и София.

⁵⁴ Поради избухването на Балканските и на Първата световна войни процедурата се забавя и приключва едва през 1927 г.

⁵⁵ Казасов, Д. *Искри от бурни години*, София, 1987 г., с. 283.

⁵⁶ За най-евтината електрическа крушка в Белград човек трябва да плаща по 0,06 динара, а за най-скъпата – по 0,60 дин. Виж: *Уговори...*, 1895 г., с. 11. В началото на XX век известният сръбски политик и общественик Стоян Новакович (1842-1915) на месец трябва да плаща за ток толкова, колкото и за прислугата си, която се състои от четирима човека. Виж: Мишковић, Н. *Базари и булевари. Свет живота у Београду 19. века*, Београд, 2010 г., с. 340. В София по същото време един киловат час електроенергия за осветление за частни лица струва 70 ст./kWh., а една бира – 10 ст. Виж: Спиров, М. *Цит. съч.*, с. 51. Днешните софиянци плащат между 0,03 и 0,08 лв. за киловат час електроенергия, а за бира – 2 лв.

⁵⁷ Казасов, Д. *Цит. съч.*, с. 284.

динара,⁵⁸ за много от „новите столичани“ дълго си остават излишен разход. Използването на градската железница не е предизвикано толкова от практическата необходимост, която създават големите разстояния в модернизиралите се столици на Сърбия и България. Тя се превръща по-скоро във възможност да бъдат демонстрирани дадено обществено положение и начин на мислене. В бракуваните от Европа мотриси белградчани и софиянци могат по-ясно да видят контурите на онзи европейски образ, в който те толкова старателно се взират, за да видят себе си.

Българският и сръбският случай си приличат и по това, че провинцията по традиция остава пренебрегната за сметка на главния град, който, като двигател на националната мощ и интереси, е натоварен с твърде много отговорности и очаквания. В началото на XX век в някои големи български градове като Русе, Варна, Плевен, Пловдив⁵⁹ са направени опити за въвеждане на обществена електрификация, които обаче бързо пропадат. Между 1897 и 1901 г. в Русе частни предприемачи представят пред общината три предложения за електрифициране на града, които обаче по неизяснени причини са отхвърляни от управата на града.⁶⁰ През 1900 г. по нареждане на Министерския съвет е спрян договор за концесия за електрифицирането на Варна. Няколко години по-късно (1905) общината в Пловдив сключва договор за концесия, в който е планирано пускането и на електрически трамвай. Концесията обаче не се осъществява, а нейният провал струва скъпо на градската управа. Политически противоречия и дребнавости на общинските чиновници стават причина и Плевен да остане без електричество в началото на XX век. През 1911 г. общината планира изграждането на електроинсталация в града и разполага с готова концесия, одобрена от Министерството на вътрешните работи. Съставът на Градския съвет обаче е променен и новите общинари отхвърлят планираните действия с формалния мотив, че не е проведен референдум за въвеждане на електрификация.⁶¹ Честата смяна на чиновници в местното управление, разногласията по отношение на ползата от електричество, трудната и понякога доста слаба връзка между правителствата в столицата и общините в страната, споровете на

⁵⁸ *Уговори...*, с. 30.

⁵⁹ Спиров, М. *Цит. съч.*, с. 13-14.

⁶⁰ Колев, А. Развитие на електрификацията на град Русе през първата половина на XX век. - В: *Годишник на Националния политехнически музей*, т. 18, с. 125.

⁶¹ Централен държавен архив, Ф. 134, оп. 1, а.е. 201, л. 12-15.

локално равнище, липсата на ясна и последователна политическа воля и не на последно място непълноценното законодателство⁶² са най-честите причини за липсата на мащабно изграждане на модерни електроцентрали в България. Ситуацията е допълнително усложнена и от факта, че въвеждането и експлоатацията на „новата енергия“ попада под компетенцията на три държавни институции: Министерство на вътрешните работи, Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията и Министерство на търговията и земеделието. Това донякъде е оправдано, защото последиците от тази дейност засягат широки сфери от общественото и икономическото развитие на младата държава, но от друга страна така се създават условия за прехвърляне на чиновническа отговорност. Затова почти всички примери на електропроизводство в страната са резултат от местни инициативи и ползата от тях остава ограничена. През 1891 г. Иван Хаджиберов започва да добива ток от една воденица-караджейка край Габрово. През 1906 г. той успява да построи собствена водноелектрическа централа за нуждите на фабриката си. Инсталацията се оказва достатъчно мощна, за да може нейният собственик да използва остатъка от електроенергията за осветление на голяма част от града, при това абсолютно безплатно. Подобен пример намираме и в Казанлък, където братя Стайнови правят опити за въвеждане на електрическо улично осветление. По-късно те организират акционерно дружество „Победа“ и изграждат водноелектрическата централа при село Енина, близо до Казанлък.⁶³

Хаотичната и непоследователна политика на официалните институции по отношение на благоустройството е типична и за сръбския случай. Твърде показателен в това отношение е фактът, че Белградската община предприема изграждането на водопровод години,⁶⁴ след като улиците на града вече са свързани в гъстата мрежа на електрическия

⁶² През 1894, 1905 и 1909 г. в България са приети три закона за насърчаване на индустрията, които имат доста ограничени резултати в индустриализацията. Те не създават потребители на електроенергия и така не стимулират масовата електрификация. Освен това в законите е предвидено насърчаване на производството на електроенергия само за двигателна сила, но не и за осветление. Виж: Пенчев, П. *Цит. съч.*, с. 15-17. През 1898 г. и в Сърбия е приет закон за защита на индустрията, но неговото отражение върху електрическата индустрия е по-скоро косвено, твърде бавно и неефективно. Виж: Мишковић, Н. *Цит. съч.*, с. 320.

⁶³ Китипов, П. *Миналото на Енина*, С., 1968 г., с. 196-200.

⁶⁴ Изграждането на водопровод и канализация в Белград започва едва през втората половина 90-те години на XIX век.

трамвай. Примерът с електрификацията в Белград скоро е последван и в други градове из страната. След електрифицирането на столицата, електрически централи са изградени в Ужице (1899), Валево (1899), Лесковац (1902). Политическата дребнавост и консервативно мислене обаче, които много често са обвързани и с личен интерес, създават не малко пречки в процеса на електрификация. Повечето от градовете в Сърбия не могат да разчитат на сложни концесионни договори, както в Белград, а по-скоро на волята и енергията на местни предприемачи и както в България, се опитват да обвържат фабричното производство с това на електроенергия. Когато през 1895 г. предприемачът Матей Ненадович прави опит да въведе електрическо осветление във Валево, той се сблъсква с интересите на Монополната петролна компания, с подривните намерения на представителите на Радикалната партия в общината, които се опитват да провалят вота и накрая с Министерството на икономиката, където не са убедени в икономическите ползи от електричеството.⁶⁵ Опитът е извършен успешно, но той още веднъж показва ограниченото желание и възможности на държавните институции да провеждат цялостна политика в посока на модернизацията. Тяхното внимание и усилия се изчерпват със столичното благоустрояване. Елитът от своя страна, представен от предприемачи, чиновници и интелектуалци, някои от които са се “самонаправили” на местна почва, а други са се образовали в чужбина, вижда в новите си столици своята национална гордост. Новите обществени пространства, обособени между правите и осветени улици с преминаващи трамваи и добре облечени пешаходци са тяхната визитна картичка пред Европа. Белградчани и софиянци създават град, столичен град, който обаче освен проекция на национални чувства представлява една нова организация, в която възниква различен от познатия досега социален и морален ред. Електричеството и трамваят са едновременно създатели на този ред, медиатори между отделните му нива и лакмусът, който показва новите пространства, с новите граници и новото значение на времето.⁶⁶

Както сръбското, така и българското общество са по балкански консервативни, традиционни, недоверчиви към новостите, готови по-скоро да се оплакват, отколкото да хвалят. След обявяването на Белград и София за столици на двете държави, към тях тръгва непрекъснат поток от хора, който не спира и до днес. Най-често те са водени от надеждата, че

⁶⁵ Кремић, М. *Цит. съч.*, с. 34.

⁶⁶ Якимова, М. *София на простолудие* (С тарикатско-български речник), С., 2010, с. 48.

там могат да бъдат по-богати и по-свободни. „Новите столичани” към 1901 г. представляват почти две трети от населението както на Белград, така и на София.⁶⁷ Те продължават да живеят в унисон с традициите, които са донесли от родните си места, обособени в малки затворени общности, които на практика нямат контакт помежду си. По време на неспирния си растеж столиците се превръщат в градове на чужденци,⁶⁸ които тепърва ще стават общество и ще заживяват в определен градски ритъм. Това не ги прави уникални – Берлин, Рим или Букурещ⁶⁹ също могат да дадат примери за това как в израстването им като столици тече непрекъснат процес на опитомяване, наместване и установяване на ред сред пришълци, на които им предстои да създадат своята столична ценностна система.

Въвеждането на улично осветление в Белград започва още през първата, а в София през втората половина на XIX век – петролни фенери, разположени през 100-150 метра осигуряват мъждукаща светлина по главните улици не само в София и в Белград, но и в други градове на Османската империя. Улиците стават “видими”. Осветлението удължава времето за комуникация между хората, но за строгите нрави на консервативното и своенравно балканско общество улиците си остават място за “лумпени и скитници”.⁷⁰ Едва с монтирането на „електрическите слънца“ градският център придобива функции на място от обществено значение, където си дават среща суетата и любопитството на “новите граждани”. След въвеждането на обществената електрификация новите столичани напускат ограничената си махленска среда и имат възможност да влязат в нови роли, извън традиционно предопределените им досега.

Всяка нова махала в растящата столица говори на свой собствен “донесен” земячески език, чрез който нейните обитатели се идентифицират и припознават като част от една ограничена, но сигурна общност. Досега земяческите традиции са били спасителният остров за “пришълците”, където те са осъществявали лесна и позната комуникация помежду си. Електричеството скъсява разстоянията между хората, създава им ново усещане за изминало време и съвсем нови обществени пространства, поставя ги в непринудени ситуации на буквална физическа близост,

⁶⁷ През 1867 г. в Белград живеят 24 768 души, а през 1900 – 69 769. Цит. по: Мишковић, *Цит. съч.*, с. 301. В София през 1880 г. живеят 20 501 жители, а през 1900 – 67 789. Цит. по: Спиров, М. *Цит. съч.*, с.50.

⁶⁸ Якимова, М. *Цит. Съч.*, с. 11.

⁶⁹ *Пак там.*

⁷⁰ Каћански, Вл. *Цит. съч.*, с. 125.

дразнейки тяхната патриархална чувствителност. Електрическият трамвай на Иван Вазов⁷¹ събира по пътя си през цяла София писател, бивш депутат-предприемач, слугинче с бебе на ръце, един старец, който живее до Държавната печатница,⁷² изящна млада госпожа с воал, явно чужденка, двама офицери, майка и дъщеря влахини, дрипав човечец с книга под мишница...⁷³ Вазовите спътници, представители на най-различни социални групи и обществени слоеве, се качват на трамвая по-скоро от любопитство, отколкото от практическа необходимост и така се превръщат в обитатели на едно ново пространство, което става символ на столичното им самочувствие. Повечето от тях, включително и самият Вазов, са “пришълци” – от онези, които са дошли в новата столица на новата си държава, с новата конституция, новите булеварди, новите институции и новите взаимоотношения, за да станат свидетели на случването на едно ново общество. Не е задължително да е западно-европейско, защото голяма част от тези столичани имат само смътна представа за това какво представлява то, важното е да не е османско! А за да е участник в него, вече е без значение дали човек е роден в предосвобожденска София или е дошъл в столицата София, за да си търси късмета.

Със самочувствието на човек, който е израстнал заедно с модернизацията на родния си Белград, един ден на 1900 г. Бранислав Нушич⁷⁴ се качва на електрическия трамвай.⁷⁵ Разполага с един час да стигне от Народния театър до площад „Славия”, за да направи важно плащане в банката. Това разстояние той може да измине за половин час пеша и то с

⁷¹ Иван Вазов (1850, Сопот – 1921, София) е наречен „патриарх на българската литература“. Най-известното му произведение е романът „Под игото“, преведен на 40 езика. През 70-те години на XIX век е емигрант в Румъния, от 1880 г. живее в Пловдив. Занимава се активно с политика, публицистика, литературна критика и писателска дейност. От 1889 г. живее в София. През 1897 г. става министър на народното просвещение.

⁷² Сега сградата на Националната галерия за чуждестранно изкуство на площад „Св. Александър Невски“ в София.

⁷³ Вазов, Ив. В електрическия трамвай. – В: *Събрани съчинения в двадесет и два тома*. Т. 9, с. 80-89.

⁷⁴ Бранислав Нушич (1864, Белград – 1938, Белград) е сръбски писател и ярък комедиограф, разобличител на социалните пороци в сръбското общество в края на XIX век. Смятан е за основател на модерната сръбска реторика. Завършва право в Белградския университет, автор на много разкази, фейлетони, комедии и драми. Работи като директор на Сараевския народен театър. По произход е цинцарин.

⁷⁵ Нушић, Бр. Трамвајска кола бр. 63. – В: *Београдска чаршија*. Београд, 1996, с. 67-72.

най-голямо удоволствие, но нали белградчани вече са електрифицирани... Едва тръгнал, трамваят спира заради траурно шествие; спира втори път заради оркестъра на преминаващ армейски батальон – всички наоколо запяват марша, който музикантите свирят; трети път, заради еврейска сватба; четвърти път – токът спира. „Кога мислите, че ще дойде токът?“ – пита Нушич кондуктора. „Какво да ви кажа? Когато иска – идва, когато не иска – не идва.“⁷⁶ Едва потеглил отново, трамваят е блъснат от каруца, отново спира, пети път – последвалът скандал искрено забавлява полицаия, който се е оказал наблизко; шести път – някаква демонстрация. Минава повече от час, докато електрическата железница си проправя път през града, Нушич, разбира се, закъснява, а за нас остава да повярваме, че: „Така било писано!“⁷⁷

Използването на “новата енергия” е нов етап в изграждането на модерното градско време и пространство, което в балканските реалности има различен от тези на запад смисъл и задачи. В Белград и в София необходимостта от електрификация не е предизвикана от икономическите потребности на населението. Тя не е последица от развитието на буржоазното общество, а още един елемент в подкрепа на неговата консолидация. Трамвайните линии и електрическите стълбове са категоричното и обозримо доказателство за това, че столичната действителност, върху която са проектирани националните амбиции, вече не принадлежи към османското пространство – онова, в което улиците са тъмни и опустяват рано, в което всяка махала тъне в собствената си глухота и изолираност, където времето почти няма значение, а властта е чужда, архаична и незаинтересована. Народът обаче е консервативен, както пише Херцен. Особено, когато един народ се намира далеч от основния поток на историята, той упорито държи на онова, което вече е усвоено, познато. Нещо повече, той и новото възприема по стария начин.”⁷⁸

⁷⁶ „А како ви онако мислите о струји?“ почех ја и даље око њега. „Па...“, Узе се он чешати иза увета. „Како да вам кажем? Кад хоће – она хоће, а кад неће – онда неће.“, *Пак там*, с. 70. В авторовия текст не е спазен буквалният превод при цитата, поради търсене на по-голямо благозвучие.

⁷⁷ „...Суђено, суђено, суђено је да буде протестована. Па неке буде!“., *Пак там*, с. 72. Умишлено не е следван буквалният превод на цитата, а само основният му смисъл.

⁷⁸ Виж: Герцен, А.И. К старому товарищу. – В: *Собрание сочинений в 30-ти томах*. Т. 20 (2). Москва, 1960, с. 589. <http://www.philolog.ru/herzen/30tt.html> (28.04.2011г.).

Зорница Велинова-Тренчева

КАКО СУ БЕОГРАЂАНИ И СОФИЈАНЦИ
ДОЧЕКАЛИ ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈУ

Резиме

У већини европских држава електрично осветљење и трамвај јављају се као последица такозване друге индустријске револуције. Са друге стране, у већини балканских држава увођење ових модернизацијских достигнућа има донекле супротно значење – оно није последица, већ пре услов модернизације. Балканска друштва тек треба да се навикну на погодности које нису у складу са њиховим нивоом друштвеног и економског развитка. Србија и Бугарска су типични примери за то колико су младе балканске нације неприпремљене, али такође и пуне одушевљења, у намери да пренесу “Европу” у своје новоизграђене налицкане престонице, пуне малограђанске претенциозности и бојажљивости и истовремено оптерећене националним надањима и амбицијама.

У процесу примања “нове енергије” исказује се једна карактеристична црта модернизације у Србији и Бугарској: њена зависност од енергије и личне иницијативе појединаца, док за то време државне институције пате од недостатка искуства, неспособности и половичних решења.

У позадини спорења “за” или “против” електрификације, склапања договора, техничке изградње инсталација, свечаних отварања, свеопштег чуђења, незадовољства, притужби и слегања раменима, искрсавају основне црте портрета “новог европљанина”, без обзира да ли је он Србин или Бугарин. Он жури да се ослободи свега што је везано за османско наслеђе, тражећи конкретне и јасне симболе који ће свакодневно сведочити о његовом новом самопоуздању.

Увођење јавне расвете у Београду и Софији представља нову етапу у изградњи модерног градског времена и пространства које има различит смисао и циљеве у балканском окружењу од оног на западу. Оно је неопходно, не због економског напретка, већ због његовог одсуства, не због одговора на потребе буржоаског друштва, већ да помогне његово учвршћење, бришући при томе разлике које су нови грађани престоница донели са собом.

Кључне речи: модернизација, осветљење, трамвај, престоница, градско пространство, “нови грађани престонице”.

Чланак примљен: 16. 05. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Љубодраг П. РИСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЧЕДОМИЉ МИЈАТОВИЋ И ЕНГЛЕСКО ЈАВНО МЊЕЊЕ (1895-1900. ГОДИНЕ)*

„За мене је ван сваке сумње да би било за нас од знатне користи, политичке и финансијске, кад би се могло успети да енглески листови доносе чешће и симпатичније политичке и финансијске вести о Србији и у корист њену. Од како сам поново овде ја сам у више пута покушавао да бар неколико листова политичких заинтересујем за нас. У томе сам тек у неколико успео као што ћу вам ниже објаснити.“**

Анстракт: Један од најпознатијих српских дипломата, политичара и економиста друге половине XIX и почетка XX века Чедомиљ Мијатовић, познати англофил, био је посланик Краљевине Србије у Великој Британији три пута: 1884-1886, 1895-1900. и 1902-1903. године. Током ових боравака у Британији, Мијатовић је настојао да јавним наступима и објављивањем новинских чланака прикаже Србију и српски народ у што позитивнијем светлу. Посебно је значајно његово ангажовање у периоду од 1895. до 1900. године. Његови чланци које је објављивао у енглеским новинама имали су политичке и привредне циљеве. У политичком смислу имао је бранити српске интересе и претензије а у економском требало је да привуче британски капитал и подигне вредност српско-британске трговинске размене.

Кључне речи: Чедомиљ Мијатовић, Србија, Велика Британија, Балкан, источно питање, међународни односи, привреда, пропаганда, новине, јавно мњење.

Током периода у коме је, као председник владе и министар иностраних дела (јули 1895 – децембар 1896), управљао државним пословима Краљевине Србије, дипломата и научник, Стојан Новаковић је посебну

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе* (Ев. бр. 177006)

** Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 21. децембар 1897/2. јануар 1898, s.l, Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Посланство у Лондону (даље: ПсЛ), Поверљива архива (даље: ПА), Ф – I, Пов. бр (даље: Пб). 224.

пажњу посвећивао пропаганди. Уз богато дипломатско искуство, Новаковић је веровао да се српски национални интереси могу остварити снажном пропагандом и делатностима на црквено-просветном и националном плану. У складу са захтевима великих сила да буде очуван мир на Балкану и без намере да дође у сукоб са Бечом, Новаковић је настојао да дотадашњу аустрофилску политику Србије промени и њен спољнополитички курс усмери ка Петрограду. Према националној политици Напредне странке која се заснивала на његовим историографским закључцима, Новаковић је сматрао да је основни задатак спољне политике Србије ангажовање у Старој Србији и Македонији. Стога је највећи део пропагандне активности тадашње српске дипломатије био усмерен у том правцу.¹ Али, пропагандна активност у тим јужним крајевима не би била комплетна ни у потпуности делотворна нити би представа о политици Србије била веродостојна да се дипломатски представници Краљевине Србије нису трудили да, разним начинима, објашњавају европској јавности праведност српских захтева и околности у којима је живео српски народ у европској Турској. Један од најревноснијих бораца за ширење истине о Србији и српском народу у европској штампи и јавности био је посланик Краљевине Србије у Лондону, економиста и политичар, историограф и књижевник, Чedomил Мијатовић. Мијатовић се често оглашавао у британским новинама и за време свог првог мандата посланика Краљевине Србије у Лондону (септембар 1884 – 1886). Тада је пажљиво пратио сваку вест која је допирала до британске јавности о српско-бугарским односима и догађајима у Старој Србији. Мада је кроз чланке које је успевао да објави у лондонским новинама улазио у полемике са значајним личностима британског политичког живота бранећи интересе Србије на Балкану, није успео да значајније сузбије бугарофилске ставове.² Поново се вратио у Лондон

¹ Јован М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, У: Споменица Стојана Новаковића, Српска књижевна задруга, Коло XXIII, књ. 157, Београд 1921, 186; Михаило Војводић, *Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века*, У: Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век), Међународни научни скуп 11–13. децембар 1996, Београд 1997, 376–378; Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, САНУ, Посебна издања Књига DLXXXIV, Одељење историјских наука, Књига 13, Београд 1988, 43–66; Исти, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије*, У: Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку, Београд 1999, 183–190.

² Ч. Мијатовић је први пут именован за посланика Краљевине Србије у Великој Британији септембра 1884. године. Дужност је преузео од Филипа Христића крајем октобра и остао на посланичком положају док није именован за главног преговарача у Букурешту у преговорима после српско-бугарског рата. На посланичком

крајем 1889. године као приватно лице. Живећи делимично и од писања, Мијатовић је опет настојао да у енглеску штампу пласира чланке са српским углом посматрања актуелне балканске ситуације. Међутим, у томе није имао успеха због махом бугарофилског, јавног мњења и туркофилских политичких кругова Енглеске.³

На место изванредног посланика и опуномоћеног министра I класе на двору енглеске краљице Викторије, Чедомиљ Мијатовић је поново именован почетком фебруара 1895. године а у Лондон је дошао почетком априла.⁴ Мијатовићево ангажовање у Лондону требало је, пре свега, да има политички значај. Али, од немале важности била је и потреба да се успостави и прошири привредна сарадња која би за последицу имала умањење политичке и економске зависности од Аустро-Угарске. Отуда су се појавиле идеје о оснивању англо-српске банке и англо-српског паробродског друштва.⁵ Мијатовић није само редовно пратио, анализирао и обавештавао владу у Београду о својим сусретима са значајним личностима политичког живота у Лондону и о свим чланцима који су објављивани у значајнијим британским новинама а односили су се на Србију, већ се трудио и да ангажује неке познатије Енглеze да износе своје ставове о ситуацији на Балкану. Истовремено, настојао је да повремено у новинама објави понеки свој чланак или реакцију на извештаје британских дописника са Балкана. Оваква делатност је била веома важна из више разлога. Британска јавност је била веома слабо обавештена не само о догађајима на Балкану већ и о балканској географији и историји. Дописници разних британских листова који су слали своје коментаре о Србији најчешће нису боравили у Београду већ у Бечу или у Цариграду где су, из дипломатских кругова или тамошњих новина, црпили потребне информације.⁶ „Само непознавање историје и националних тежњи

месту у Лондону званично га је заменио Јеврем Грујић тек фебруара 1887. године. (Слободан Г. Марковић, *Гроф Чедомиљ Мијатовић. Викторијанац међу Србима*, Београд 2006, 117-118, 122-133, 194) О великом угледу који је Ч. Мијатовић уживао у Британији у: Slobodan G. Markovich, *Anglophiles in Balkan Christian States (1862-1920)*, *Balkanica XL* (2009) 104-112.

³ С. Г. Марковић, *Гроф Ч. Мијатовић*, 194-196.

⁴ С. Г. Марковић, *Гроф Ч. Мијатовић*, 209.

⁵ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 6/18. и 19/31. октобар 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф – II, И/13, Пб. 1296 и 1371.

⁶ О представама које су у Британији владале о Балкану: Vesna Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, Beograd 2000; Љубодраг П. Ристић, *Схватања и тумачења источног питања у енглеским путописима о српским*

словенских народа на Балкану може код енглеских публициста изазвати и такве пројекте! који стоје у очигледној контрадикцији са идејама о слободи и самоопредељењу народа и који би у свом извршењу наишли на одсудну противност балканских народа“ писао је председник владе Краљевине Србије Ђорђе С. Симић 1897. године.⁷

С пролећа 1895. године *Пал Мал Газета (Pall Mall Gazette)* је објавила серију чланака о источном питању са идејом да Бугарској припадну знатне територије од Албаније до Цариграда. Лондонски лист *Дејли Кроникл (Daily Chronicle)* је хвалио Бугарску као једину земљу на Балкану која је способна за независан живот. Ч. Мијатовић је сазнао да неки енглески новинари добијају новац из бугарских извора и закључио да се на тај начин британско јавно мњење припрема за велики устанак у Македонији који би принудио европске силе да реше македонско питање.⁸ Августа 1895. године, под псеудонимом *Балкански Државник*, Мијатовић је успео да објави чланак у *Пал Мал Газети* којим је објаснио историјске, етнографске и политичке околности и сву замршеност македонског питања. Пошто је Македонија била „изванредни етнографски музеј” и, у концентрисаном облику, представљала балканско, па и источно питање, Мијатовић је објаснио аспирације балканских држава и интересе великих сила и, потом, понудио и одговарајуће решење. Његов предлог у пет тачака је садржавао идеје о организовању пограничних стража, дисциплиноване полиције, праведног судства, праведног пореског система и остваривању националне равноправности.⁹

У Мијатовићевој борби да се у британској јавности истинито приказују збивања на Балкану и настојањима да се, евентуално, избори за британску дипломатску помоћ велику улогу имали су, истина не баш бројни, пријатељи српског народа који су се, повремено, оглашавали у

просторима (XIX век), У: Европа и источно питање (1878-1923), Политичке и цивилизацијске проимене, Међународни научни скуп 9-11. децембар 1998, Београд 2001, 629-649.

⁷ Ђ. Симић – Ч. Мијатовићу, 20. август/1. септембар 1897, Београд, АС, МИД, ПСЛ, ПА, Ф – I, 186/1897.

⁸ Ч. Мијатовић – М. Богићевићу, 23. мај/4. јун и 26. мај/7. јун 1895, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф – II, И/13, Пб. 469 и 468.

⁹ Исти – С. Новаковићу, 15/27. август 1895, Лондон; *Some Facts about Macedonia*, by a Balkan Statesman, *Pall Mall Gazette*, 20. August 1895, АС, МИД, ПО, 1895, Ф – IV и III, М/24 и 5, Пб. 1066 и 1961. О повезаности македонског, балканског и источног питања: J. A. R. Marriott, *The Eastern Question, An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford 1917, 361.

британској штампи. Један од таквих био је Адолф Смит (Adolph Smith) који је, својим чланком *Енглеска, Србија и Источно питање* у *Дејли Кроникл*-у, покушао да објасни британској јавности политику Беча према решавању источног питања и, могућем, распаду Отоманске Империје и улогу српског народа у том процесу. Смит је реаговао на извештаје *специјалног комисара* (дописника ?) овог листа који су објављивани под насловом *По блиском Истоку*. Подсећајући на Гледстонову девизу *Hands off!* Смит је указао на опасност да Аустро-Угарска (*Аустрија*) евентуалним присвајањем Солуна може захватити и добар део српског земљишта. Све хвале режиму Венијамина Калаја у Босни и Херцеговини биле су неистините, тврдио је Смит, јер је становништву под аустроугарском управом било теже него што му је било под Турском. „Под Турцима незадовољни су били Срби Хришћани; под Аустријанцима далеко од тога да су задовољни и Хришћански и Мухамедански Срби.“ Потцењивањем српске војске занемаривана је чињеница да ће она бити важан фактор у разрешавању источног питања. Помало претерујући, Смит је указао на значај који би српски народ „са демократским осећањем, предањима и обичајима“ могао имати у будућности ако би добио британску, пре свега, економску, подршку. „Ако к тој борбеној снази додамо неизмерну економску снагу, која би се јавила услед развоја природних извора земаља у којима Срби живе, онда ми ту имамо материјал за стварање једне моћне државе.“ Таква држава би представљала тампон-зону „која ће бити кадра да устави захватања од стране суседних деспота, било то аустријских, пруских или руских.“ Задатак либералне Европе је, по Смит, требало да буде да не дозволи да се таква, потенцијално јака држава истроши у борби са аустријском инвазијом.¹⁰

Упозоравајући владу у Београду да је Велика Британија европска сила првог реда те да ће имати доста утицаја при решавању источног питања, Мијатовић је подсетио да је лоша представа о Србији у британском јавном мњењу била створена у време српско-турског рата. Та неповољна слика је, унеколико, била исправљена када се краљ Александар прогласио пунолетним „који је чин од стране енглеског народа поздрављен био као знак одважности, иницијативе и смишљености.“ Једини начин да се српски народ представи британској јавности у добром светлу био је упознавање В. Британије са Србијом и њеним народом посредством штампе. Изузетна прилика за то указала се када је предузимљиви издавач и књижар из Лондона Фишер Јивин одлучио да објави књигу о Србији и

¹⁰ Ч. Мијатовић - С. Новаковићу, 22. децембар 1895/3. јануар 1896, АС, МИД, ПО, 1895, Ф – II, И/13, Пб. 1820.

српском народу. Књига је требало да буде збир текстова које је Алфред Смит објављивао претходне, 1895. године у *Филаделфијском Веснику* (*Philadelphia Herald*). Међутим, издавач је захтевао од Смита да гарантује продају бар 1.000 примерака књиге по цени од 2 шилинга. Предузимљиви и вешти дипломата Мијатовић је одмах предложио Новаковићу да влада Србије откупи 1.000 примерака књиге који би се, потом, делили публицистима и члановима британског парламента. Тако би „ставили у руке енглеских политичара књигу у којој би било пуно симпатичног обавештавања о Србији, а тиме би уједно дали неку награду једном енглеском публицисти наших дана, који се својски за српске интересе у енглеској штампи заузима.“ Смит би, претходно, било сугерисано да књизи дода једно поглавље о македонском питању и једно о економским потенцијалима Србије.¹¹

Пропагирање у корист Србије Мијатовић је водио и на привредном плану. Почетком децембра 1895. одржао је предавање (*адресу*) у лондонској Приведној комори о могућностима развоја трговине између Велике Британије и Србије. Тврдећи да је привредна сарадња „најпрактичнији и најделотворнији метод очувања мира и унапређивања општег напретка света“, Мијатовић је дао неке статистичке податке о српско-британским трговачким односима указујући на диспропорцију увоза и извоза. Искористио је ту прилику и да укаже да у Србији владају потпуна политичка и грађанска равноправност. Већ сутрадан, 3. децембра, предавање је објављено у *Тајмсу* (*Times*)¹²

Средином јуна 1896. године, појавила се нова прилика и то са веома високог места. Угледни војвода од Аргајла (Argyll, Duke of) је објавио политичку брошуру *Наше одговорности за Турску* (*Our Responsibilities for Turkey*). Војвода од Аргајла је тврдио да је Велика Британија, одбранивши Турску од Русије у Кримском рату, преузела одговорност да реформише турску државу. Али, од тада па до 1896, британске владе нису радиле ништа друго него су се само упињале да одрже „најгору и најпоқваренију владавину на свету.“ Пошто је, анализирајући прошлост, закључио да ни Турска није предузела ништа да би поправила положај својих поданика, Аргајл је истакао да је обавеза Енглеза да предузму „неужне кораке да се бар поступно и мало по мало, турска владавина збрише са лица земље!“ јер је „стање Турске стална опасност за мир европски.“ На основу свог познавања енглеског народа, Мијатовић је

¹¹ Исти – истом, 25. јануар 1896/6. фебруар 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф – VI, С/3, Пб. 173.

¹² С. Г. Марковић, *нав. дело*, 211-212.

тврдио да већина у енглеском народу слично осећа и мисли и да би сваки улазак српске, бугарске или грчке војске у Македонију био, морално и материјално, подржан од стране Енглеза. Имао је Мијатовић разлога за овакву тврдњу. Чак је и *Стандард* (*Standard*) који је био познат по својим туркофилским чланцима, упозоравао да Британија не треба да понови грешке сличне онима из Кримског рата или Берлинског уговора, односно да не спашава Турску од пропасти. *Стандард* је предлагао два могућа решења. Прво је подразумевало да Британија не предузима ништа све дотле док се и Русија уздржава од интервенције. Друго решење је било подела Турске. То свакако неће предложити ниједан британски државник сматрао је *Стандардов* коментатор, али ако подели приступе други, Британија не може остати по страни. Одговорност је била на свим великим силама. Било би добро да се подела заврши без рата, али ако то не би било могуће Британија би морала да води рачуна о својим интересима. Ова анализа је била веома блиска ставу лорда Солзберија (Robert Gascoyne-Cecil, 4th Marquess of Salisbury) који је сматрао да ће Турска Царевина полако и сигурно нестати али да Британија не треба да убрзава њен распад. Сумирајући британско расположење према Турској, Мијатовић је, сувише оптимистички за балканске државе и народе, закључио да Британија неће бранити Турску од пропадања, да ће поздравити ослободилачке покрете балканских народа против Турске те да се неће противити Русији чак и да ова заузме Цариград. Али, као надокнаду, Британија би заузела острва близу Дарданела, а можда и Солун и неке стратешке тачке на сиријској обали.¹³

Појављивали су се понекад у енглеским новинама и чланци који су говорили о Србији у позитивном смислу. Било је задовољство за Мијатовића да прочита „врло симпатичан“ чланак у *Saturday Review* (*Saturday Review*). Пошто је овај часопис читан у високим политичким круговима српски посланик се надао да ће овај чланак тамо, посебно међу конзервативцима, оставити добар утисак.¹⁴ Али, дописом из Софије под насловом *Болесна Деца Источне Европе*, *Сент-Џејмска Газета* (*St James's Gazette*) је била далеко од похвала Србији. Овај лист је, поред Турске, болесним државама сматрао и Србију и Бугарску. Обе ове државе су,

¹³ Ч. Мијатовић – С. Новаковићу, 5/17. јун 1896, АС, МИД, ПО, 1896, Ф – II, И/1, ПБ. 1036.

¹⁴ Исти – истом, 5/17. јули 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1896, Ф – II, И/1, ПБ. 1233. Интересантно је да је Ч. Мијатовић препоручивао да се овај чланак преведе и објави у Србији али да се изостави неколико реченица које говоре о руском утицају у Србији.

наводно, биле у врењу које је могло изазвати немире сваког часа. У Србији, писало је у том чланку, „краљ држи једну владу, која у парламенту има на 1-ог присталицу 3 противника, а у народу на 1-ог присталицу 10 противника.“ Добре намере краља нису вределе с обзиром на то да он није познавао народне потребе а евентуално довођење радикала на власт могло је још више погоршати ситуацију. Коментатор *Газете* је сматрао да су и Србија и Бугарска употребиле своју недавно добијену слободу за унутрашње политичке размирице уместо за унутрашњи развој и да су погрешно употребљавале кредите западноевропских банака те су запале у финансијске невоље. Сматрајући да овај чланак може лоше утицати на углед Србије у Британији, Ч. Мијатовић је пожurio да упути деманти *Сент-Џемској Газети*. У чланку који је објављен крајем септембра 1896. године, Мијатовић је истицао да напредњачка влада има огромну већину у Скупштини. Српском дипломатском представнику било је веома важно да обавести британску јавност да није тачно да краљ Александар намерава да доведе на власт радикале а поготову није тачно да би они одмах отворили македонско питање и престали да плаћају државни дуг страним повериоцима. Мијатовић је истакао да се све три политичке партије у Србији, упркос несумњивим разликама, слажу у спољнополитичким погледима и у питању државног дуга. То је значило да је њихова искрена намера била споразум са Бугарском, Румунијом и Грчком уз пуно поверење да ће Порта увести неопходне реформе у Македонији. Истовремено, ниједној од ове три партије није падало на памет да заговара обустављање плаћања државног дуга. Мијатовићу је, очигледно, било веома стало да у Британији не буде нарушен политички углед Србије јер је пад њеног угледа могао да обори вредност и онако јефтиних акција српских зајмова. Зато је посебно бранио способност београдске општине да закључи зајам у Лондону.¹⁵

Крајем 1896. године пала је влада Стојана Новаковића, наводно, због неиспуњених обећања о уставним променама. Нова влада Ђорђа С. Симића требало је да спроведе уставну реформу, уреди финансије и појача одбрамбену снагу државе. Програм спољне политике подразумевао је традиционално добре везе са Русијом и добросуседске односе са Аустро-Угарском што значи да није било велике разлике у односу на политику Новаковићеве владе осим што је Симићева влада намеравала да делује у тишини.¹⁶ Ђ. Симић је задржао Чедомиља Мијатовића на

¹⁵ Исти – истом, 11/23. септембар 1896, Лондон, АС, МИД, ПО, 1895, Ф – II, И/1, ПБ. 1811.

¹⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 109-112.

положају опуномоћеног посланика Краљевине Србије у Британији. У оквиру могућности, Мијатовић је наставио са својом интензивном дипломатско-пропагандном делатношћу. Информације да бугарска влада „на згодан начин” доставља одређене суме новца неким енглеским редакцијама или новинарима да повољно пишу о бугарским интересима, наводиле су Ч. Мијатовића и конзула Александра Јовичића да предложи председнику владе Ђорђу Симићу да размисли о томе да би и српска влада могла предузети нешто слично.¹⁷

Почетком 1897. године *Дејли Телеграф (Daily Telegraph)*, који од српско-бугарског рата 1885. године није био наклоњен Србији, објавио је чланак о вероватној женидби краља Александра. Чланак је, са доста заједљивости, говорио о краљу Србије па је Ђ. Симић наложио Мијатовићу да дозна ко је аутор чланка и да настоји да неутрализује евентуални лош утисак који би могао настати. А. Јовичић је одмах приметио да негативног утиска највероватније није ни било јер се извесна фирма *Панмур-Гордон (Panmure Gordon)* заинтересовала да пласира 4% српске државне обвезнице на лондонској берзи.¹⁸

Ч. Мијатовић је успео да убеди једног од најбољих и најпознатијих млађих енглеских публициста Х. Ч. Томсона (H. C. Thomson) да ради на пропагирању српске националне идеје. Несумњиво под утицајем српског посланика и под утисцима свога путовања кроз Босну, Херцеговину, Далмацију и Славонију, Томсон је објавио чланак у коме се залагао за стварање српске државе којој би на Јадранском мору припао Дубровник а на Јекејском мору – Солун. Овај чланак је, накнадно, проширио у дело под насловом *The Outgoing Turk* (у Мијатовићевом преводу: *Турчин се чисти из Европе*).¹⁹ Када је пошао на своје путовање Томсон је имао намеру да дође у Србију. Међутим, у *босанском министарству* у Бечу су га наговорили да обиђе области које су биле под аустроугарском влашћу. Тако је био у прилици да упореди информације добијене од Венијамина Калаја и Чедомиља Мијатовића. Закључио је да је аустроугарска власт у Босни добра али да то не може одвратити српски народ од жеље да живи у сопственој држави. Зато је био уверен да би

¹⁷ А. Јовичић – Ђ. С. Симићу, 15/27. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, ПА, Ф – I, Пб. 10.

¹⁸ Ђ. Симић – Ч. Мијатовићу, 9/21. јануар 1897, Лондон; А. Јовичић – Ђ. С. Симићу, 15/27. јануар 1897, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, ПА, Ф – I, Пб. 10.

¹⁹ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 27. јануар/8. фебруар 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – IV, Пб. 261.

Аустро-Угарска требало да се одрекне Херцеговине и дела Босне у корист Србије и да јој помогне да се прошири до Дубровника и Солуна. Снажна, велика српска држава, свакако, не би жртвовала своју самосталност Русији чиме би били задовољени и интереси Аустро-Угарске и интереси Велике Британије. Својим делом Томсон је учинио „важну услугу српској народној мисли“. Његова услуга, закључивао је Мијатовић, била је утолико већа што се он „не истиче као противник, него баш као пријатељ Аустрије, и што јој испуњење српских народних жеља препоручује као њен властити интерес“. Стога је Мијатовић предложио Симићу да се четрдесетак примерака Томсонове књиге откупи од аутора и поклони неким члановима Доњег дома, публицистима или другим пријатељима Србије. Ако то није било могуће требало му је доделити орден. Симић је одлучио да 40 примерака књиге буде откупљено и подељено по Мијатовићевом предлогу да би се британски државници и новинари „боље обавестили о нашим правима и интересима.“²⁰

Мијатовић је морао посебно пажљиво пратити британске новинске извештаје о Србији у време грчко-турског рата. Таквих чланака није било много. Пажњу му је привукао чланак *Шта ће Србија урадити?* (*What Servia will do?*) који је објавио *Дејли Кроникл*. У чланку који је уверавао британску јавност да ће Србија војском заузети одређене територије у Македонији ако тамо дође до покрета становништва против турске власти, Мијатовић је препознао дописника из Атине Хенрија Нормана. Као задрти гркофил, Норман је био огорчен на Србију због тога што не улази у рат против Турске. Пажљиво, стрепећи „да не буду покварени финансијски планови“ Србије, Мијатовић је одговорио у истом листу демантујући ове тврдње. Србија је својим неангажовањем доказивала своју мирољубивост уверена да ће султан Абдул Хамид II, уз помоћ великих сила, спровести реформе. Уз Мијатовићев текст објављен је и коментар уредника који је потврђивао да „Србија нема намеру да узима учешћа у немирима на Балкану“ али да је напомена о правима српског народа Мијатовићево прокламовање права Србије на Стару Србију. Као и енглески аутор чланка и уредник је наговестио да је баш Аустро-Угарска сугерисала Србији да заузме Стару Србију.²¹

²⁰ Исти – истом, 27. март/8. април 1897, Лондон; Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 14/26. април 1897, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – IV, И/7, Пб. 984, 987.

²¹ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 5/17. март 1897, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – IV, И/7, Пб. 699. Уп. М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат*, У: Србија и балканско питање (1875-1914), Нови Сад 2000, 181-184; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 112-118.

Када је, марта 1897, године, у *Тајмсу* објављен допис из Земуна о томе како је у Београду проширено уверење да је склопљен савез између Србије, Бугарске и Црне Горе, Мијатовић је дао интервју *Ројтерсу* (*Reuters*). Овај интервју је имао велики публицитет јер је у *Тајмсу* пренет у целости, а у неким другим новинама у деловима. То је био кратак текст у коме се огледало Мијатовићево дипломатско умеће. С обзиром на то да није било спољне опасности, није било ни потребе за стварањем савеза међу балканским државама, уверавао је британску јавност Ч. Мијатовић. Судећи по редоследу навођења, спољна опасност је могла доћи од Русије, Аустро-Угарске или Турске. Али, Русија је у балканским државама уживала поверење сигурног пријатеља, а аустроугарски државници су понављали да је у интересу њихове државе стабилизација националних држава на Балкану. Мијатовић је, у извештају Ђ. Симићу, посебно скренуо пажњу на своје тумачење турске политике јер „да се нешто пријатно и повољно о Турцима каже за то треба имати довољно куражи у Лондону.“ Мијатовић је подвукао да је Турска напустила своју агресивну политику и да је султан Абдул Хамид II, више пута, показао своју благодиспозицију према Србији, Црној Гори и Бугарској. Намера Мијатовића била је да Цариград уочи да је српски посланик једини који се усуђује да у Лондону говори у прилог Турској. Сврха оваквог Мијатовићевог исказа откривена је већ у следећем делу интервјуа. Он је истакао да се Србија залаже за *територијални status quo* Турске али да то не подразумева *административни, социјални и морални status quo*. То је било објављивање захтева да се у европском делу Турске спроведу корените реформе. Мијатовић није спорио да је турска управа лоша, али је веровао у квалитете турског народа. Ако, ипак, судбина Турске буде да се распадне као држава, Србија неће убрзавати њен распад, уверавао је Мијатовић британску публику.²² На најтеже новинарско питање о намерама и пропаганди Србије у Босни, Мијатовић је имао дипломатски одговор којим је указао на одређене услове. Стриктно придржавање одредаба Берлинског уговора давало је Србији право да исто очекује и од других којих се тај уговор тицао. Тиме је Мијатовић хтео да каже да анексија Босне и Херцеговине нема основа у берлинским мировним одредбама те се Србија нада да ће их се Аустро-Угарска придржавати. У питању односа Србије, Црне Горе и Бугарске, Мијатовић је кратко обавестио британску јавност да сусрети краља Александра Обреновића, црногорског кнеза Николе Петровића и бугарског кнеза Фердинанда Кобургшког продубљују и јачају међусобне

²² Исти – истом, 26. март /7. април 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – IV, И/7, ПБ. 961.

односе и доприносе бољем међудржавном разумевању. То је био најбољи начин да се сачува мир на Балкану.²³

Без обзира на вести о садржини руско-аустроугарског договора и о склопљеном примирју између Грчке и Турске, маја 1897. године, међу британским политичарима ван званичних кругова јачало је уверење да је између Русије и Аустро-Угарске постигнут договор о подели Балканског полуострва. Штавише, бројни су били они који су подржавали такво решење. Међу радикалним енглеским политичарима јачао је анимозитет према Турској и све већа била је жеља да она буде протерана са Балканског полуострва а да Аустро-Угарска окупира Косово и Метохију, Македонију и Солун. Овим питањем бавила се и штампа у којој су повремено своја мишљења објављивали угледнији познаваоци источног питања. Међу ауторитете за балканско питање убрајао се и Вилијам Милер (William Miller) који је, претходне, 1896. године, објавио кратку историју балканских народа.²⁴ На редакцијски осврт у *Вестминстерској газети* (*Westminster Gazette*) са тезом да одређене територије европске Турске треба препустити Аустро-Угарској јер балкански народи не могу да се сложе у акцији против Турске, В. Милер се огласио својим тумачењем. И он је знао да нема слоге међу балканским народима. Политичари у Софији су га уверили да нема никакве наде за грчко-бугарску сарадњу а да су реалне шансе за договор између Бугарске и Србије веома мале јер се оне свађају око Македоније. У Црној Гори је научио да је за њу већи непријатељ Аустро-Угарска него Турска. Румуни су, због Куцо-Влаха, развијали пропаганду у Македонији. Куцо-Власи су подржавали Порту а ова им је узвраћала подржавањем њихове пропаганде против Грка. У оваквим околностима очекивати балканску лигу против султана била је велика заблуда. „Све док је Македонија „обећана земља“ за све ове народе, немогуће је направити *modus vivendi* међу њима.“ Зато је, према В. Милеру, за Македонију једино решење било успостављање аустроугарске власти према моделу који је био примењен у Босни и Херцеговини.²⁵

²³ Исто.

²⁴ William Miller, *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*. With illustrations, London 1896, XIX + 476. Следеће, 1898. године, Милер је објавио и књигу *Travels and Politics in the Near East* (London 1898). Чланке о Балкану објављивао је у разним енглеским часописима: *Westminster Review*, *Gentlemen's Magazine*, *The Cosmopolis*, *English Historical Review*, *Macmillan's Magazine* и *Contemporary Review*. М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 141-143.

²⁵ *Westminster Gazette*, 19. август 1897.

Не дозволивши да Милерова „јавна посланица у интересу Аустрије, остане без одговора“ Ч. Мијатовић је одмах реаговао.²⁶ Свој чланак („писмо“) насловио је са: „Један балкански Словенин, пријатељ Аустрије.“ (*A Balkan Slav, Friend of Austria*). Мијатовић је потврдио да су интереси балканских народа разнородни али, сматрао је, да нису непомирљиви јер су ти народи свесни да већа опасност прети од руске окупације источног дела полуострва и аустроугарске окупације његове западне половине са Македонијом и Солуном. Претходна деценија је показала да су се Србија, Бугарска и Црна Гора толико приближиле да ће се разлике међу њима током следећих десет година свести на минимум, закључивао је Мијатовић сувише оптимистички, можда чак утопистички и пацифистички. Позивао је велике силе да о источном питању не размишљају као о међусобној подели територија већ по принципу „Балканско полуострво балканским народима!“ Јер, балкански народи нису желели само ред, правду и материјални напредак већ и националну слободу. Зато би свака окупација, било руска било аустроугарска, изазвала њихов отпор који би био жешћи од отпора аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине после 1878. године. „Македонија би се показала да је смртоносна клопка за Аустријску Царевину“ тврдио је даље Мијатовић, уверен да то знају и аустријски политичари. Суштина Мијатовићевог става била је у тези да В. Британија „треба да потпомаже консолидовање самосталних народних држава на Балканском полуострву и да окупациона политика аустријска може, и управо неминовно мора, одвести и саму Аустрију у пропаст“. Зато је српски посланик у Лондону саветовао британску јавност и политичаре да утичу на Беч да не хрли до Солуна преко Македоније већ да помогне балканске народе.²⁷ Његов закључак је више био заснован на његовој вероватној намери да застраши британску јавност и политичаре руском опасношћу него на реалном стању ствари на Балкану и процени односа великих сила. За Балкан су, по њему, постојале две могућности: прва је била да балкански народи образују независне државе а друга, да они „очајавајући о независном политичком животу“ пусте да буду апсорбовани у Русе. Упозоравајући да српски

²⁶ „Имам овде два пријатеља који су журналисте, и који по кад кад могу да потуре у овај или онај лист лондонски по коју рекламу за Србију. Али овај пут нису у томе успели, јер ни један лист није хтео да прими критику аустријске политике! Није ми преостајало друго него да одем сâм лично уреднику „Вестминстерске Газете“ (с којим се одавна познајем).“ Ч. Мијатовић – Ђ. С. Симићу, 15/27. август 1897, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – IV, И/7, ПБ. 2479.

²⁷ Исто; Westminster Gazette, 26. август 1897.

народ никада не би пристао да „једно туђе господство замени другим“, председник владе и министар иностраних дела Србије, Ђ. С. Симић је у целости одобрио ставове Ч. Мијатовића. Истовремено, Симић је позвао Мијатовића да на сваки начин сузбија сваки предлог или став који би био противан „оном једином рационалном решењу“ *Балканско полуострво балканским народима*.²⁸

Чедомиљ Мијатовић је остао на посланичком месту у Лондону и после промене владе у Србији на чијем је челу од 11/23. октобра 1897. године био др Владан Ђорђевић. Само неколико дана по ступању на дужност нова влада је одобрила предлог министра иностраних дела Владана Ђорђевића да се из буџета издвоје одређена средства за финансирање новинара и агенције *Хавас* који би бранили владу од клевета домаћих и страних листова.²⁹ Министар Ђорђевић је позвао посланике и конзуле Србије да сузбијају све неистине које су потицале из необавештености или злонамерности. Требало је да с једнаком ангажованошћу штите краља, краљевски дом, владу и краљевину. Посебно је скренута пажња на штету коју су финансијама Србије могле нанети злонамерне вести.³⁰

Недостатак поузданих вести о Србији примећен је и у појединим новинским агенцијама у Лондону. Још јануара 1897. године извесни Лудвиг Вандори који је, као новинар, био настањен у Београду, понудио је Симићевом Министарству спољних послова да се претплати на часопис *Foreign Press Exchange* који се, претежно, бавио финансијским и економским питањима. Вандори је био дописник ове публикације за простор Аустро-Угарске и балканских земаља. Оценивши да би добре вести о Србији у овом часопису могле бити корисне у тренутку када је српска влада настојала да котира српске акције на лондонској берзи, Симић је тражио од Мијатовића да прикупи потребне информације о угледу поменуте публикације.³¹ „Указујући на оскудицу тачних вести о Србији, како

²⁸ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 20. август/1. септембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, ПА, Ф – I, 186/1897.

²⁹ *Записници седница Министарског Савета Србије 1862-1898*, Приредио Никола П. Шкерковић, Београд 1952, 467.

³⁰ В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 16/28. децембар 1897, АС, МИД, ПсЛ, Ф – I, 227/1897.

³¹ Ђ. С. Симић – Ч. Мијатовићу, 21. јануар/1. фебруар 1897, АС, МИД, ПсЛ, ПА, Ф – I, Пб. 224. Још у јесен 1896. године Вандори је био посредник између српске владе и извесног Луиса Фелбермана који је био издавач листа *Laif* (*Life*). Министар М. Вујић је покушао да, преко Вандорија, утиче на

финансијских тако и политичких, на растурање тенденциозних гласова о нашим стварима“ агенција *Ројтерс* је, крајем 1897. године, понудила српској влади да у две своје публикације (*Allgemeine Correspondenz* и *Reuter's Finanz Chronik*) објављује политичке и финансијске податке који би били послати из Србије. Председник нове владе др Владан Ђорђевић је сматрао да би тако, подацима које би слао прес-биро Министарства спољних послова Србије, било обавештавано „европско јавно мњење тачно и уредно о току свега што се код нас збива, представљајући те догађаје онако како ми за добро нађемо“. За ту услугу *Ројтерс* је тражио годишњу надокнаду од 300 фунти стерлинга.³² Иако је знао да би чешће објављивање финансијских и политичких вести о Србији у енглеским новинама било од велике користи за српску политику и привреду, Мијатовић није веровао у делотворност ове понуде. Пре свега зато што је Балкан и за британско јавно мњење и за британску владу био у другом плану у односу на британска ангажовања у Судану, Кини, јужној Африци и Индији. „У питањима балканским (у ужем смислу дакле што се тиче Србије, Бугарске, Македоније) лорд Салисберијева је политика да следује Аустро-Угарској и да њену иницијативу потпомаже.“ Грчка је била у повољнијем положају јер је уживала симпатије сваког образованог Енглеза. На основу свога вишегодишњег искуства и низа стечених познанстава, Мијатовић је знао да енглеска јавна гласила нису заинтересована за политичке коментаре. Уредници новина су били склонији да објављују интервјуе са страним посланицима или високим политичарима али је и то имало своје уске границе. Међутим, и политички и финансијски листови су били веома заинтересовани за финансијско стање у Србији и скоро сви су објављивали податке из месечних извештаја Управе Државних Монопола Краљевине Србије које им је прослеђивао Мијатовић. Мијатовић је сумњао у делотворност сарадње са *Ројтерсом* и зато што је већина значајнијих енглеских листова имала своје дописнике у Бечу и Цариграду те је било мало вероватно да ће се ослонити на кратке *Ројтерсове* вести. Поменуто *Ројтерсову* публикацију *Finanz Chronik*

Фелбермана да овај, у свом листу, заступа финансијске интересе Србије. За ту услугу Фелберман је тражио 25.000 динара. Фелберман је објавио нека Вандоријева писма у којима су хваљени Вујић и његова финансијска политика али Вујић није дао тражени новац. (Владан Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, Свеска 3, Београд 1905, 189-191)

³² В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 15/27. децембар 1897, Београд, АС, МИД, ПсЛ, ПА, Ф – I, Пб. 224.

читали су само немачки финансијери, док за *Allgemeine Correspondenz* Мијатовић никада није био чуо. Упркос свему томе, Мијатовић је предлагао В. Ђорђевићу да склопи уговор са *Ројтерсом* бар на годину дана. За то је имао два разлога. Према другим агенцијским и новинским субвенцијама сума од 300 фунти није била велика. Бугарска влада је, наводно, давала једном сараднику *Дејли Телеграфа* годишњу субвенцију у вредности 50.000 динара! Штета од одбијања *Ројтерсове* понуде могла је бити већа од цене која је тражена јер би агенција која је о себи имала веома високо мишљење, могла закључити да је финансијска ситуација у Србији веома лоша или да српска влада није способна да уочи користи које би могла имати од заинтересованости енглеске јавности за Србију.³³

Док су Стојан Новаковић и Ђорђе Симић подржавали у потпуности делатност и пропагандне напоре Ч. Мијатовића у Лондону, почетком јуна 1898. године, дошло је до неслагања између Ч. Мијатовића и В. Ђорђевића. Када је *Дејли Телеграф* објавио чланак „Смутња на Балкану – Страх од кризе“ у коме је речено да опасност лежи у Србији због нестабилности династије, финансијских невоља и болести краља Александра, Мијатовић је одмах реговао. Пре свега, истакао је да су чланком учињене и неправда и штета Србији и да је „заиста жалосно да тако велики органи јавног мњења у Енглеској не виде стратегијску и политичку важност Балканскога Полуострва за енглеске интересе“. Мијатовић је, међутим, сматрао да треба јавно негирати и могућност да се црногорски кнез Никола Петровић „користи ситуацијом па да оствари свој давнашњи план о оснивању Балканске Алијанције, у коју српска династија не би била примљена“. Он би, према *Дејли Телеграфу*, у случају изгнанства Обреновића постао краљ свих Срба на Балкану. Али, српски посланик је, овога пута, отишао даље од негирања новинских тврдњи. Он је свој деманти из новина послао кнезу Николи са намером да га обавести да „он (кнез Никола, Љ.Р) нема аспирација на српско престо“ (!?) и да у Србији нема никога ко би желео да га види на том престолу.³⁴ Владан Ђорђевић је похвалио Мијатовићеве напоре да заштити углед србијанске династије и српских интереса али му је замерио што се, као званични

³³ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 21. децембар 1897/2. јануар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1897, Ф – I, А/31, Пб. 3665.

³⁴ Исти – истом, 22. мај/3. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф - IV, И/30, Пов. бр. 1261; *Daily Telegraph*, 3. јуни 1898. Током марта 1898. године краљ Александар је прележао мале богиње са јачим симптомима што је вероватно изазвало приче о његовој тешкој болести. (В. Ђорђевић, *нав. дело*, 397)

дипломатски представник Краљевине Србије, упустио у полемику са новинама и тако „пустоловним гласовима“ дао значај који они нису имали. Ђорђевић је посебно замерио Мијатовићу што се обратио кнезу Николи за шта није имао овлашћења. Мијатовић је упозорен да убудуће прво обавести министра о чему се ради.³⁵

Очигледно увређен због укора који је добио од министра Ђорђевића, Мијатовић је остао при томе да је исправно поступио. Сматрао је да је било неопходно реговати на све неистине које је објавио *Дејли Телеграф* а по правилима енглеске журналистике то се није могло непотписаним текстом. Својим реаговањем штитио је интересе своје државе и династије а за то му – тврдио је – нису била потребна посебна овлашћења. Штавише, Мијатовић је занемарио оцене свог претпостављеног тврдећи да „нико није позванији и надлежнији Судија него сам наш Господар да пресуди“ те Ђорђевић, ако није задовољан, може сменити посланика у Лондону. Ипак, Мијатовић је обећавао да ће, све дотле, поштовати наредбе министра и да ће убудуће тражити одобрење за сваки деманти.³⁶

Реално сагледавајући однос В. Британије према Србији и учинак свог посланства, Мијатовић је закључио да „посланство Србије није до сада успело да легитимним аспирацијама Србије задобије практичну потпору Велике Британије“. Али, то га није обесхрабрило и био је уверен да и даље треба стрпљиво радити не би ли се задобила британска подршка. „Баш и у најгорем случају опет има неке политичко-моралне користи за народ српски да се и његова застава у Лондону вије.“³⁷

Упркос ранијем неслагању у питању Мијатовићевих реаговања на новинске чланке и својој скромној процени ситуације, председник владе и министар иностраних дела Владан Ђорђевић је, на крају једног опширног циркулара о српско-бугарским односима, захтевао од свих дипломатских представника у иностранству – па и од Мијатовића – да искористе сваку прилику за пропагирање српских интереса. Посебно је скренута пажња да аргументе српске владе треба доводити у везу са интересима државе у којој су посланици деловали. Било је веома важно стећи заступнике српских интереса међу журналистима.³⁸ Ђорђевић је

³⁵ Министар (Ђорђевић) – Ч. Мијатовићу, 29. мај/10. јун 1898, Београд, АС, МИД, ПО, 1898, Ф - IV, И/30, Пб. 1261.

³⁶ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 3/15. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф - IV, И/30, Пб. 1350.

³⁷ Исти – истом, 28. мај/10. јун 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1898, Ф - IV, И/30, Пб. 1303.

³⁸ В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 31. јули/12. август 1898, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, 1898, Ф - I, И/31, Пб. 1261.

саветовао посланике и дипломатске агенте да раде баш оно што је Мијатовић, више година, у оквирима могућности, прилично успешно радио у Лондону.

С јесени 1898. године, када је решавање критског питања било у фази остваривања договореног, *Стандард* је објавио један чланак свог бечког дописника о стању на Криту, именовању принца Ђорђа за критског намесника и последицама овог питања по ситуацију на Балкану. У овом чланку, који је настао на основу разговора са извесним *балканским дипломатом*, изнета је тврдња да је мрачна страна критске аутономије незадовољство народа јужно од Дунава. Они су осуђивали критску аутономију као неправду која им је нанета. Балкански дипломата је приметио да су велике силе које су веома пажљиве када је у питању европска равнотежа, потпуно запоставиле равнотежу снага на Балкану. Због овог чланка Мијатовић је био изложен питањима неверице да ли је „истина да се у Србији тако тесногрудо гледа на ослобођење Крита“? Мијатовић је, наравно, изнео познати став српске владе да Србија није незадовољна аутономијом Крита већ неправедним и неуједначеним односом великих сила према малим државама, а посебно према словенским народима на Балкану. Посланик Краљевине Србије је претпостављао да ће овај његов став др Розендорф, уредник *Ројтерсове* финансијске хронике и Сидни Витмен, дописник *Њу Јорк Хералда* (*New York Herald*) пренети у својим гласилима. Да је тврдња изнета у *Стандарду* могла имати озбиљног одјека показало је и интересовање новог државног подсекретара Сент Џона Бродрика (St. John Brodrick) који се, такође, интересовао код Мијатовића за истинитост *Стандардових* навода. Мијатовић је указао на значај равнотеже снага на Балкану о чему велике силе, приликом решавања критског питања, нису водиле рачуна.³⁹

После неколико дана *Стандард* је објавио један дужи чланак који је био реакција на поменути напис о ситуацији на Балкану. Аутор овог реаговања се потписао са: *Један Балканац*. Захваљујући *Стандардовом* дописнику из Беча што настоји да „одржава живим онај малени и колебајући се пламичак енглеског интересовања у питањима која се Балкана тичу“, аутор овог дописа је веома истицао значај равнотеже. Сваки поремећај равнотеже, тврдио је он, није само доводио у питање мир на Балкану и независност сваке од три мале балканске државе, већ је

³⁹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. октобар/10. новембар 1898, Лондон; Министарство – Посланицима, 2/14. новембар 1898, Београд, АС, МИД, ПО, 1898, Ф – IV, И/30, Пб. 2317 и 2340; *Standard*, 8. новембар 1898.

чинио немогућом сваку идеју о стварању конфедерације. Крвави међусобни ратови би, несумњиво, изазвали мешање Турске или Аустро-Угарске и њихову окупацију полуострва. И овог пута заступана је теза да балкански народи немају ништа против аутономије Крита који је, и онако, ван Балкана, али имају против неправде коју им наносе велике силе не тражећи од Порте заштиту за хришћанско становништво под њеном влашћу.⁴⁰ Врло је вероватно да је ово реаговање било део широке акције коју је предузео Мијатовић. Јер у исто време када се борио за права балканских народа на страницама *Стандарда*, договорио је са Бити-Кингстоном, да овај на основу података добијених од Мијатовића, у *Дејли Телеграфу*, чији је уредник био бугарофил, објави чланак о Македонији. Напредак је већ био учињен тиме што је Кингстон утицао на уређивачку политику те последњих пет месеци *Дејли Телеграф* није објавио ниједан напад на Србију и њену династију.⁴¹

Ангажовање упорног Чедомиља Мијатовића на ширењу истине о Србији у британској јавности и политичким круговима, није се исцрпљивало на реаговањима на новинске чланке. Априла 1898. године Мијатовић је, још једном, у интервјуу листу *Фајненс (Finance)* покушао да представи привреду Србије британској јавности. Убеђујући Енглеze да ангажују свој капитал на Балканском полуострву, Мијатовић је навео четири области у којима се могао инвестирати капитал а за које је српска влада била посебно заинтересована: изградња железничке мреже, отварање значајнијих рудника, подизање неколико фабрика и изградња инфраструктуре у градовима.⁴² Почетком 1899. године Чедомиљ Мијатовић је одржао у Лондону предавање о трговачким односима Србије и Велике Британије што је изазвало веома велику дискусију.⁴³ Он се лично заузео да почасни конзул Краљевине Србије у Шефилду, Арнолд Мјур Вилсон (Arnold Muir Willson) буде најсрдачније примљен у Србији. Вилсон је намеравао да са два фотографа пропутује Србију, да сними „интересантније пејзаже и типове нашег народа“ и да на основу прикупљеног материјала организује у Енглеској јавна предавања и изложбе. Зато је Мијатовић молио В. Ђорђевића да Вилсону буду обезбеђени несметан унос фотографских апарата у Србију, аудијенција код екскраља Милана

⁴⁰ *Standard*, 12. новембар 1898.

⁴¹ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 13/25. новембар 1898, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф - IV, И/30, Пб. 2527.

⁴² С. Г. Марковић, *нав. дело*, 213.

⁴³ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, св. 12, 187.

који је Вилсона већ познавао и одређен неки млађи службеник који би Вилсона пратио на путу по Србији. Јер, „Вилсон је врло енергичан човек и уз то и прилично имућан, а одушевљава се Србијом.“⁴⁴

Мијатовић је био веома упоран у сузбијању лоше слике о Србији коју су неки британски листови упорно ширили. Тамо где није било прилике да објављује своје демантије служио се личним утицајем. С обзиром на то да је покушај атентата на екскраља Милана изазвао прилично интересовање за Србију у целој Европи, Вилијем Стед (William Thomas Stead) је поверио Ч. Мијатовићу да има намеру да за следећи, августовски број часописа *Ривју оф Ривјус* (*Review of the Reviews*) напише *карактер-скицу* екскраља Милана. Стед је био велики русофил и његови ставови су у ствари били пропагирање панславистичких идеја. Стога се није могло очекивати да ће у свом напису бити наклоњен екскраљу. Прикупљајући мишљења о екскраљу, Стед је добио два која су краља-оца осликавали најцрњим тоновима а која је дао Мијатовићу на читање. Стед је намеравао да штампа те текстове али и текст Ч. Мијатовића који је екскраља приказивао у сасвим другачијем, позитивном светлу. После разговора са Мијатовићем, пуковником Александром Машином и др Војиславом Вељковићем, Стед је одустао од штампања поменутих текстова и објавио чланак у коме је, уз неке блаже критичке тонове, тако добро приказао екскраља да га је чак и *Дејли Мејл* (*Daily Mail*) оптужио да „пере Краља Милана.“ Заслуга за промену Стедових ставова је, несумњиво, припадала Мијатовићу. Његова заслуга је била велика с обзиром на то да је *Ривју оф Ривјус* била веома читана периодична публикација.⁴⁵ Уочавајући значај информисања европске јавности о догађајима у Србији и, вероватно, верујући да су Ројтерсови извештаји објективнији од других, председник владе Ђорђевић је наредио да се сви телеграми које из Београда буду слали Ројтерсови дописници шаљу о државном трошку.⁴⁶

Међутим, није се мењала енглеска лоша представа о Србији коју су креирале лондонске новине. Скоро сви лондонски листови су објављивали веома неповољне коментаре о суђењу оптуженима за атентат на екскраља Милана. Мијатовић је био толико разочаран бројношћу и

⁴⁴ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 29. април/11. мај 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф - V, И/7, Пб. 1470.

⁴⁵ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 4/16. август 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф - II, А/3, Пб. 2914.

⁴⁶ В. Ђорђевић – начелнику Барјактаровићу, 23. август/4. септембар 1899, АС, МИД, ПО, 1899, Ф-II, А/23, Пб. 2656.

тоном таквих написа да је изгубио сваку наду да се ишта може демантовати. Зато је свој извештај о писању енглеске штампе који је поткрепио опширним преводима новинских чланака закључио речима које одражавају дипломату који више није веровао у делотворност својих вишегодишњих напора да демантује новинске вести о дешавањима у Србији. „Ја мислим да не вреди покушавати да се листови енглески убеди да нам неправду чине. Њих није лако убедити, и само би се отварала контроверза која би давала прилике да непријатељи Србије и њене династије још више жучи и отрова излију. Још дан – два па нико више у Енглеској неће давати ни два минута свога времена, да дискутује да ли је пресуда ванредног суда у Београду праведна или не.“⁴⁷ Свакако нехотице, Мијатовић је показао колико је било пролазно интересовање енглеске публике за догађај у Србији који је накратко привукао пажњу већине дописника са Балкана.

Међу важније Мијатовићеве акције свакако спада уобличавање и прослеђивање текста са подацима о Србији уреднику монументалног издања *Encyclopaedia Britannica*. Мијатовић се обратио министру народне привреде Србије Живану Живановићу тражећи податке о: банкарским и кредитним установама у Србији, о рудама, рудницима и страном капиталу који је у њих уложен, о рудницима угља и количини која се годишње из њих вади и о површинама које су под усевима, пашњацима, шумама, виноградима и воћњацима. Намеравао је да, до краја 1899. године, приреди рад о привреди Србије и преда га у штампу. Министарство народне привреде је схватило значај Мијатовићеве молбе и снабдело га свим потребним подацима.⁴⁸ Мијатовић је касније написао чланке о Србији, српским владарима (Карађорђе, Милош Обреновић, Михаило Обреновић и Александар Обреновић) и о значајним личностима (Илија Гарашанин, Вук Караџић и Иван Гундулић) за десето и једанаесто издање *Енциклопедије Британике* (1902, 1910-1911). Овим одредницама у *Британици* које су прештампаване и у каснијим издањима, Мијатовић је, ипак, оставио најдубљег трага у британској свести о Србији.⁴⁹

⁴⁷ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 14/26. септембар 1899, Лондон, АС, МИД, ПО, 1899, Ф-П, А/23, ПБ. 2926.

⁴⁸ Ч. Мијатовић – Ж. Живановићу, 22. август/3. септембар и 20. новембар/2. децембар 1899, Лондон, АС, Министарство народне привреде – Трговачко одељење, 1899, XIV – 16.

⁴⁹ С. Г. Марковић, *нав. дело*, 71, 349-353.

Посланик Краљевине Србије у Великој Британији Чедомиљ Мијатовић је веома добро познавао енглеску политичку сцену и интересовања тамошње јавности. Несумњиво тачно проценивши да су знања у Енглеској о Србији, њеној географији, историји, природним богатствима, држави и политичком животу више него скромна настојао је, на све могуће начине, да где год је могао пише или говори о Србији. Циљ његових настојања није било пуко упознавање британске јавности са једном далеком, малом и младом државом већ формирање слике о држави и народу који су заслуживали интересовање британских политичара и британског капитала. Резултати његових напора нису били велики али је несумњиво да је успевао да привуче пажњу енглеске јавности и да, колико-толико, исправља погрешну представу о Србији која је постојала чак и у образованим круговима Енглеске.

Фебруара 1900. године Чедомиљ Мијатовић је добио указ о постављењу на место посланика Краљевине Србије у Цариграду. Он није желео да напусти Лондон али када је схватио да његово одупирање новом наименовању нема резултата, саркастично је приметио да је схватио да му тиме краљ чини милост а влада част и да се његово *dolce far niente* у Лондону мора окончати. За новог посланика Краљевине Србије у Лондону именован је др Сима Лозанић, професор хемије на Великој школи у Београду.⁵⁰ Априла 1900. С. Лозанић је био у Лондону али му Ч. Мијатовић, који је био у Хагу, још није био предао дужност. Лозанић није био у прилици ни да га прими Солзбери који је стално био ван Лондона.⁵¹

⁵⁰ Ч. Мијатовић – В. Ђорђевићу, 19. фебруар/2. март 1900, Лондон, АС, Фонд Владана Ђорђевића (даље: ВЂ) 203; В. Ђорђевић – Ч. Мијатовићу, 12/24. фебруар 1900, Београд; Ч. Мијатовић – Солзберију, 12/24. фебруар и 29. фебруар/12. март 1900, Лондон, АС, МИД, ПсЛ, Ф – I, 31/1900; М. Војводић, *нав. дело*, 268; С. Г. Марковић, *нав. дело*, 222-224.

⁵¹ С. Лозанић – В. Ђорђевићу, 6/19. април 1900, Лондон АС, ВЂ, 188.

Ljubodrag P. Ristić

**ČEDOMILJ MIJATOVIĆ AND PUBLIC OPINION OF ENGLAND
(1895-1900)**

Summary

One of the most outstanding Serbian diplomats, politicians and economists of the second half of XIX through the early XX centuries, Čedomilj Mijatović, a well known Anglophile, was the Kingdom of Serbia envoy to the Great Britain for three times: 1884-1886, 1895-1900 and 1902-1903. In the course of his terms in Britain, Mijatović persisted, both through public representation and by publishing his essays in newspapers, to depict Serbia and Serbian people in as favorable way as possible. His engagement in the 1895-1900 period was of the special importance. Activities of this kind were exceptionally important, not only because British public was so scarcely familiar with developments on the Balkans and with geography and history of the Balkans as well, but because both Turcophilia and Bulgarophilia were prevalent in England of the time. The purpose of essays Mijatović wrote and published in English newspapers was twofold, that is - political and economic: to advocate Serbian interests and pretensions and to bring British capital to Serbia. He endeavored to engage some eminent Englishmen to make their attitudes on the Balkan developments public, and to do that in favor of the Kingdom of Serbia interests. He appealed the Great Powers, to Britain at the first place, to refrain from considering the Eastern Question as the question of how to apportion its territories among themselves, but to apply the „Balkans Peninsula to the Balkans people“ principle instead.

However, a dedication uncompromising Čedomilj Mijatović pursued, as aimed at propagation of the truth about Serbia within both British public and British political environment, was not limited to his reactions made through his newspaper articles. He engaged his friends, the English having friendly attitudes to Serbia, to stand up for Serbian interests. Among more important Mijatović's actions is formation of the text comprising the data on Serbia and forwarding it to the editor of the *Encyclopaedia Britannica* monumental issue.

The purpose of his endeavor was not only to familiarize British public with a faraway, small and young state, but to form a notion on the state and its people as being worth interests of both British politicians and British capital. Nevertheless, by reconsidering the attitude of the Great Britain to Serbia

effectively, together with the performance his legation achieved, Mijatović came to a conclusion that he had failed to gain the support of the Great Britain. But, he was not discouraged, because he believed a patient endeavor was still necessary. Results of his efforts were not the great ones, but what he achieved was to attract the attention of English public and, as much as he was able to, to put the wrong notion about Serbia, immanent even to the educated social environment of the Great Britain, right.

Key words: Chedomille Mijatovich, Serbia, Great Britain, Balkans, Eastern Question, international relations, economy, propaganda, newspapers, public opinion.

Чланак примљен: 29. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Сузана РАЈИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

НОВА ПОЛИТИЧКА ЗАЈЕДНИЦА И ВЛАДЕ МИХАИЛА ВУЈИЋА 1901/2. ГОДИНЕ*

Апстракт: Рад се бави настанком и функционисањем политичке заједнице настале груписањем политичара радикалске и напредњачке оријентације, у Краљевини Србији почетком 20. века. Иако се тај споразум у историографији назива фузијом или коалицијом, он нема елементе карактеристичне за те појмове, будући да му није претходио међустранички договор и да је имао за циљ стварање сасвим нове политичке странке која ће окупити конзервативну већину која је требало да постане снажан фактор у вођењу државних послова. Улога краља Александра Обреновића у постизању споразума је била од великог значаја, јер је он подржавао ту акцију и радикалима је нудио власт, а за узврат је тражио концензус у спорним политичким питањима, који ће бити постигнут новим уставом. Нова политичка заједница, како су је називали њени припадници, била је на државној управи осамнаест месеци. Активност министарских састава под руководством Михаила Вујића, такође ће бити предмет пажње овог рада, будући да се време трајања споразума поклапа са његовим владама 1901/2. године.

Кључне речи: Александар Обреновић, Михаило Вујић, радикали, напредњаци, политички споразум, Сенат, Скупштина.

Припреме за споразум

Вишедеценијска борба Обреновића и политичких снага у земљи које су тежиле ограничавању њихове власти, одвијала се са променљивом

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014). Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

срећом по династију. После двадесет година, најупорнији бранилац владаревих права у другој половини 19. века, Милан Обреновић (1872–1889), капитулирао је пред својим главним противником Радикалном странком. Пре него што је абдицирао у марту 1889. године, у јануару исте године постигао је компромис са радикалима чији је резултат био устав. Уставни парламентарни поредак по највишем закону земље из 1889. године, због друштвених и политичких околности за кратко време се изродио у једнопартијски режим, у којем су владаре прерогативе биле сведене на један глас.¹ Његов син краљ Александар Обреновић (1893–1903), који је суспендовао Устав из 1889. године², у неколико наврата је безуспешно покушао да се договори са Радикалном странком око поделе власти која би требало да буде заступљена у новом уставном систему.³ Када у томе није успео, он је покушао да се ослони на тзв. неутралне владе састављене од мање познатих личности из редова Напредне и Либералне странке. Крајем 1897. и почетком 1898. године шириле су се гласине да се краљ спрема да образује једну нову политичку странку, састављену од напредњака и либерала који су отпали од својих главних одбора. Она је требало да око себе окупи све конзервативне елементе у земљи. Од те намере се, међутим, морало одустати јер прокламовање циља, „стишавање партијских страсти“, није могло да се оствари игнорисањем Радикалне странке која је имала огромну надмоћ у бирачком телу, а била је изолована и удаљена од свих политичких токова у земљи.⁴

Веридбом са Драгом Машин 20. јула 1900. године, краљ Александар Обреновић је морао да уважи оставку владе Владана Ђорђевића, која је словила за неутралну, а која је на државној управи била од октобра месеца 1897. године. Нови кабинет је успео да састави тек након четири дана. Влада Алексе Јовановића, познатија као „Свадебно министарство“,

¹ С. Рајић, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развоја*, у: *Београдски историјски гласник*, Филозофски факултет, 2010, вол. 1, 137–166.

² У раду ћемо устав који је познат као Устав из 1888. године, у складу са рачунањем времена по Грегоријанском календару, наводити као Устав из 1889. године. Устав је усвојен у Скупштини 22. децембра 1888. по старом, односно 3. јануара 1889. године по новом.

³ Такви су покушаји из 1895, 1896. и 1897. године, С. Рајић, *Александар Обреновић – владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд, 2011, 127–167.

⁴ С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд, 2007, 180–181; Иста, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Филозофски факултет, *Српске студије*, вол. 1, 2010, 127–151.

ступила је на дужност 24. јула 1900.⁵ Краљ није био задовољан саставом новог кабинета, јер није успео да у њега уведе истакнутије политичке личности. Министарска поставка виших чиновника остала је у непромењеном саставу само шест месеци и показала се врло слабом за политичке и привредне задатке који су јој били поверени.

Краљ је тражио начина да из тог привременог стања што пре изађе. Од венчања, његови односи са свим политичким странкама су били добри.⁶ Ванредни сазив Народне скупштине заказан је за 14. јануар 1901. Краљ је указом поставио десет вирилних посланика радикала, а није заборавио ни либерале, додељујући им такође вирилна посланичка места.⁷ Био је уверен да ће радикали, који су се од ивањданског атентата на краља Милана у јулу 1899. године налазили у неповољном положају, прихватити његову понуду да се договоре око поделе власти. Спремајући се за отворени наступ према радикалским првацима он је, као и раније, зазирао од страначке масе која је стално тражила нове и веће уступке. На прославу краљичиног рођендана 23. септембра 1900. били су позвани највиђенији радикали, попут Николе Пашића, Саве Грујића, Михаила Вујића, Милована Миловановића. Истог свечаног дана краљ је помиловао све радикале осуђене за атентат на краља Милана, пошто је већ на дан венчања многима умањио казне. Да краљ спрема заокрет у унутрашњој политици видело се по томе што су многи радикали враћени у државну службу. Андра Николић је ангажован на место државног саветника, Вујић је примио дужност посланика у Паризу, Миловановић у Букурешту, Јован Ђаја у Софији, Сава Грујић у Цариграду, док су многи заузели мање значајна места у дипломатији.

Помиловање радикала је поздравио радикалски лист *Законитост* и констатовао да се земља одмориле од трзавица и да сви треба да приону на рад како би оснажили државу и обезбедили јој благостање. И остали листови у престоници поздравили су краљев потез као једини начин за правилни државни развитак.⁸

⁵ Архив Србије, Поклони и откупи (даље: АС, ПО), к. 110, д. 12; *Владе Србије 1805–2005*, Београд, 2005, ур. Радослав Љушић, 190–191; *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула до 21. марта 1901. године*, Београд, 1906, 62.

⁶ *Српске новине*, бр. 191, 25. август/7. септембар 1900; бр. 183, 15/27. август 1900.

⁷ *Српске новине*, бр. 157, 16/28. јул 1900; АС, ПО, к. 110, д. 11.

⁸ *Законитост*, бр. 5, 1900; *Мали журнал*, 11/23. септембар 1900, *Вечерње новости*, 7/19. децембар 1900; *Дневни лист*, 14/26. децембар 1900.

Краљ је најпре контактирао Пашића и придобио га да буде посредник у преговорима са радикалима. Пашићев незавидан положај у странци после ивањданског атентата приморао је краља да се обрати и другим истакнутим страначким личностима, премда га је сматрао кључном личношћу без које се споразум са радикалима не може утврдити. Радикали су сумњичили Пашића да има тајни договор са Обреновићем, али је краљ оповргао такве гласине, тврдећи да договор између њих не постоји, али да су им односи коректни. Осмишљавајући будућу политичку концепцију, краљ није одустао од октобарског програма под којим је 1897. ступила на дужност влада Владана Ђорђевића.⁹ У честим јавним наступима крајем јула и почетком августа 1900. наглашавао је да нема намеру да мења унутрашњу политику, осим што ће је водити на широј основи, те ће сви људи добре воље, без обзира на страначку припадност, моћи да „се скупе и сложе око моје политике”. Краљ је подвукао да партијска владавина није дала добра Србији и да такву политику треба „потпуно напустити”. Ова изјава је значила да су врата двора постала отворена и за радикале. Краљева девиза је била – поглед у будућност без партијских страсти и освета, без „претераних стега” и са једним далекосежним, добро смишљеним планом који ће се остваривати систематски, дужи низ година.¹⁰

У фебруару 1901. краљ је почео интезивније да ради на конкретизовању споразума напредњака и радикала око оснивања нове политичке странке. Откуда идеја о напредњацима, који су били најмање заступљени у бирачком телу, и зашто у краљевим плановима није било либерала, питања су од велике важности. Напредњаци су ушли у комбинацију због потребе да се радикали на власти умере и надзиру, посебно у случају да радикали по доношењу новог устава дођу на мисао да изврдају споразум са краљем. Са друге стране, напредњаци не би могли правити проблема, јер нису били довољно снажни да захтевају самосталну владу. У таквом односу политичких снага, краљ је либерале држао у резерви, наменивши им улогу замене у случају да нова странка не профункционише. До истог закључка је дошао и напредњак Живојин Перић, који је полазио од претпоставке да би уједињење све три партије могло да створи снагу која би била толико моћна да јој нико не би могао стати на пут, те би се њена управа могла изродити у тиранију. Овако је споразум политичара који су

⁹ О такозваном „октобарском програму“ владе Владана Ђорђевића види С. Рајић, *Владан Ђорђевић*, 172.

¹⁰ *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновић 1893–1903*, Београд, 1973, приредио Андрија Раденић, 832–833; *Српске новине*, бр. 166, 26. јул/7. август 1900, бр. 182, 13/25. август 1900.

се до тада декларисали као радикали и напредњаци, представљао *contre-parti* Либералној странци, којој би се пак могли придружити незадовољни напредњаци и радикали. Краљ је мислио да ће тако доћи до двопартијског система, који се сматрао најбољом гаранцијом правилног функционисања позиције и опозиције. То потврђује и његова изјава да споразум напредњака и радикала треба да прерасте у „нову партију“ и да је „прека потреба да се избегне сваки конфликт“ између споразумних снага не би ли се напослава дошло до „компактне конзервативне већине“ у Народној скупштини. Краљ је образовао специјални одбор од представника радикала и напредњака, чији је задатак био да „пронађу базу“ за нову конзервативну партију. Претпостављао је да ће испуњењем најважнијих захтева радикала из њихових редова отпасти сви екстремни елементи и да ће се радикали посветити новом уставу потпуно, те ће се временом утопити у озбиљну политичку организацију која ће бити „диригент“ у државним пословима. Радикална странка у старом облику изгубиће тако свој *raison d'être*, мислио је краљ.¹¹

Важна позадина овог споразума и планова за нову партију јесте и чињеница да би се тим путем напослава закопале ратне секире између напредњака и радикала из времена „народних одисаја“ 1887. и 1889. године, који су претили да се изроде у грађански рат и на тај начин најоштрије поделе и заваде српско друштво. Стога је одбачена идеја о фузији две партије, као и о коалицији у коју би се морало унети старо партијско наслеђе. Напротив, споразум је требало да буде споразум групе људи и краља око будућег устава, а сам устав је требало да обезбеди консензус краља и грађана. Постепено, увођењем устава у живот оформила би се и организовала у ходу нова партија, чији би програм заправо био устав.¹² Са обе стране је било истакнутих појединаца који су сматрали да ће та „нова партија“ бити излаз из константне нестабилности и криза у политичком животу земље.

¹¹ АС, Лични фонд Стојана Новаковића (даље С Н), бр. 1950; Исто, бр. 1980. У Одбор за постављање базиса конзервативне странке ушли су напредњаци Димитрије Маринковић, Љубомир Каљевић, али не знамо имена радикала, будући да документ на који се позивамо (писмо краљевог секретара Петронијевића Стојану Новаковићу, почетком априла 1901. на које је Новаковић одговорио 4/17. априла) није сачуван у целости. Други извори тај Одбор не помињу; Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића, Управитељеве белешке (од веридбе до смрти краља Александра)*, Београд, 1907, књ. 1, 120–121; Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари*, Нови Сад – Карловци, 2008, приредио Слободан Турлаков, 416.

¹² АС, С Н, бр. 1.737, бр. 1.750.

Прве преговоре са радикалима обавио је, по краљевој заповести, напредњак Павле Маринковић. Схватио је да Никола Пашић, Пера Велимировић и Стојан Протић одобравају такав правац рада и да се надају да ће моћи да придобију већину својих најбољих људи. После консултација са радикалима из унутрашњости, они су то краљу и званично потврдили. Следећи корак је био да краљ, за почетак, у договору са обе стране одреди заједничку листу за изборе. Сви који би били спремни да за њу гласају били би заправо присталице те нове партије.¹³

Кабинет Алексе Јовановића је реконструисан 18. фебруара 1901. године.¹⁴ У владу су ушла двојица радикала којима су дати најважнији ресори – Михаило Вујић је повучен са посланичког места у Паризу да би постао министар иностраних дела, а Милован Миловановић је напустио Букурешт и дошао на положај министра привреде. После ове промене, у влади је било следеће стање: тројица радикала, двојица напредњака и два војна лица. Без скромности, Миловановић тврди да је његов ауторитет у иностранству био врло важан у пословима око доношења устава, те да Вујић није хтео да уђе у владу Алексе Јовановића без њега. Поред тога, рок трговинског уговора са Аустро-Угарском из 1892. истицао је, па је требало започети преговоре око новог уговора, а ништа мање нису били хитни ни преговори око зајма у Француској. Боље кандидате од Вујића и Миловановића за решавање тих тешких питања краљ није имао. С друге стране, краљ је од почетка 1901. године почео лично да пожурје доношење устава, свакако мотивисан тиме да пред очекивани порођај краљице обезбеди себи наследника и у женској линији. У фебруару 1901. краљ је и званично обећао радикалима устав који ће у живот увести нова политичка странка, састављена од радикалских првака и угледника бивше Напредне странке. Краљ је оценио да је наступила погодна прилика, јер су радикали били спремни на преговоре и компромисе, од којих му је најважније било да прихвате концепт дводомне Скупштине.¹⁵

¹³ АС, В. Ј.Марамбо, ф. 76, Маринковић – краљу Александру, 10/23. фебруар 1901; АС, С Н, 1.737.

¹⁴ *Српске новине*, бр. 29, 6/19. фебруар 1901; Радикали су се у почетку држали уздржано према краљевом предлогу. Доцније је та уздржаност протумачена чињеницом да они нису хтели да се изјашњавају за живота краља Милана, али да су одмах после његове смрти пристали на споразум, АС, С Н, бр. 1.738. Ово образложење је врло логично и време промене понашања радикала према краљевој понуди поклапа се са временом смрти краља Милана.

¹⁵ АС, Хартије М. Ђ. Миловановића, несређена грађа, „Белешке из министровања фебруар 1901 – мај 1902“; Пре реконструкције Јовановићеве владе, нудио је напредњаку

У марту 1901. радикалски министри Вујић, Миловановић и Михаило Поповић сагласили су се да се уставна промена прогласи указом, дакле без Скупштине. Краљ се договорио са радикалима да се у мају месецу одрже избори, пошто се претходно постигне споразум радикала и напредњака око уставног питања. Требало је да избори буду слободни, али је после дужег већања констатовано да је у земљи у којој се три деценије одржавају избори „по команди“ нереално одједном очекивати да буду елиминисани притисак „озго“ и притисак „оздо.“ Због тога је утврђено да се бирање изврши по листама које ће бити споразумно састављене.¹⁶

Устав

За рад на уставном питању узета је идеја из 1897. године, по којој је уставно решење требало да буде резултат договора краља и свих истакнутих политичких фактора у земљи. Радикали су тиме напустили некадашњи захтев да Устав из 1889. буде полазиште за рад. Напротив, за основу новог Устава узет је уставни нацрт израђен под Новаковићевом владом 1896. године. Краљ од тада није напуштао идеју о дводомном скупштинском систему. „Горњи дом је као неки громобран за владоца, јер он бремзује довољно непромишљене одлуке Скупштине, а да се не мора владалац излагати, одричући тим одлукама санкцију“, рекао је. Краљ је сматрао да је образовање Сената једини начин да се у једној установи окупе и на заједнички рад упуте најспособнији и најискуснији државници у земљи, људи који ће стварати за отаџбину без страха да ће Скупштина вршити притисак на њих.¹⁷

Као посебан вид поверења према радикалима, краљ је уочи обзнане новог устава извршио промену владе, те је 2. априла 1901. године

Љубомиру Каљевићу да састави владу, јер је био у добрим односима са радикалима. Упркос наваљивањима краља и другова напредњака, Каљевић је одбио понуду, сматрајући да краљ и сувише жури са уставом и да је неопходно да се најпре странке „пречисте“, да се политичка сцена прекомпонује натенане, јер нову политичку групу морају основати људи истоветних начела, Љубомир Каљевић, *Моје успомене*, Ужице, 2006, приредио С. Турлаков, 58, 59; АС, С Н, бр. 1.737, 1.738.

¹⁶ АС, С Н, бр. 1.737.

¹⁷ Амфитеатров Александр Валентинович, *В моих скитаниях. Балканские впечатления*, Санкт Петербург 1903, у: *Русские о Себии и Сербх*, Санкт Петербург, 2006, приредио А. Л. Шемякин, 455.

осванула на дужности влада Михаила Вујића, у којој су била четворица радикала, тројица напредњака и један генерал.¹⁸

Уз помоћ радикала Миловановића и Вујића, те напредњака Павла Маринковића и Николе Стевановића, краљ је модификовао уставни предлог из 1896. Из завршне верзије изостали су многи чланови који су били израђени 1896. зато што је било предвиђено да се појединачна уставна питања детаљније разраде накнадним законским решењима. Краљ је 20. марта сазвао конференцију у двору. Ту су се окупили напредњаци Љуба Каљевић, Павле и Димитрије Маринковић, Никола Стевановић, Драгутин Франасовић, а од радикала Никола Пашић, Андра Николић, Светозар Милосављевић, Михаило Поповић, те председник владе Вујић. Конференција је трајала три дана и на њој је разматран нацрт у целини и у појединостима. Краљ је лично и посредством Павла Маринковића извештавао Стојана Новаковића о раду на уставу желећи да преко њега, као неформалног шефа, добије подршку што већег броја напредњака. Идеја о октроисању устава потекла је од Новаковића, који је то предложио краљу у јесен 1900, али је краљ тада био против октроисања јер је страховао од протеста у земљи и лошег утиска који би такав начин доношења устава могао да изазове у иностранству. По краљевом схватању, за октроисани устав није била довољна сагласност само једне партије, јер би тиме поново било отворено поље за политичке борбе. Тако је и настала идеја о заједничком раду напредњака и радикала на уставном пројекту, а затим и о новој партији и њеној влади. Новаковић је био задовољан све до последњег тренутка, уочи проглашења. Када је, међутим, краљ затражио Новаковићев потпис за споразум о новој партији, овај је одговорио да не дели мишљење својих другова, јер је „пактирање“ између напредњака и радикала извршено на брзину. Тврдио је да се радикалима чине уступци без разлога и да циљ устава није само да њих задовољи. Новаковићев изостанак је могао растурити тек склопљени

¹⁸ *Владе Србије*, 192–194. Састав владе је био следећи: председник и министар иностраних дела М. Вујић, министар унутрашњих дела Никола Д. Стевановић, министар правде Драгутин Стаменковић, министар финансија Михаило М. Поповић до 5. априла а после Милован Ђ. Миловановић, министар просвете и црквених дела Павле Маринковић до 10. маја, а потом Љубомир Ковачевић, министар војни Милош Васић до 10. маја, Божидар Јанковић до 16. августа, а Василије Антонић до 3. јануара 1902, министар грађевина Пера Велимировић и министар народне привреде Милован Ђ. Миловановић. Ова влада је реконструисана 19. маја 1902. године, о чему ће доцније бити више речи.

споразум, па је, уместо његовог потписа, у *Дневнику* штампана изјава да Новаковић подржава споразум.¹⁹

Радикал Сава Грујић, који је у фебруару 1901. казао краљу да не подржава идеју о Горњем дому, такође је одбио да потпише споразум из кога је требало да настане нова партија. Грујић се позивао на узвишеност свог посланичког положаја који захтева да заступа краља и Србију, а не партију.²⁰ Удаљени са места збивања, Новаковић и Грујић су били суревњиви и преосетљиви на чињеницу да се нова партија ствара без њих. То је био стари проблем ривалства и сујете „великана“ српске политичке сцене због којих су се углавном сви покушаји са коалиционим владама или са оснивањем нових странака завршавали неуспешно. Обојица су, ипак, констатовали да ће ново уставно уређење „откочити“ јавне послове и упутити их правилнијим путем.

Осим на конференцијама у двору, нацрт устава су прегледале још неке истакнуте личности из Београда, попут Ристе Поповића, Јована Авакумовића и Паје Михаиловића. По мишљењу стручњака, устав је био добар. Имао је укупно 107 чланова, што није показатељ да је устав израђен на бризину. Напротив, краљ је прихватио савете да се у уставу дају само опште одредбе, како би се доцније донети закони могли једноставнијом и регуларном законодавном процедуром усавршавати у оним елементима где се покажу мањкавости. Овако, уставни костур остаје једном за свагда, а законодавство има одрешене руке да поправља, преуређује и усавршава законе. То је било енглеско искуство, које је показало да је одвајање уставних и законодавних наређења у пракси врло корисно.

Новим уставом обезбеђени су правна сигурност и политичке слободе, а новина је постојање два дома. Сенат, тј. Горњи дом, требало је

¹⁹ Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, у: Сабрана дела С. Новаковића, књ. 7, Београд, 2007, приредио Михаило Војводић, 324, 328–332. Новаковић је писао краљевом секретару: „Желим успех новој партији, али не могу потписати њен проглас, тврдо решен да у партијски рад више никако не улазим“; АС, С Н, бр. 1.980. Новаковићев одговор није штампан, уз инсистирање његових другова Маринковића и Франасовића. Уместо тога, у Угледном броју *Дневника* од 15/28. априла 1901. објављено је следеће: „Господин Ст. Новаковић и С. Грујић изјавили су такође свој пристанак на овај споразум, а формално га нису потписали само с тога што су по служби били у то доба, као и сад што су, ван земље“; Исто, бр. 164, 512, 1.134, 1.241, 2.203, 2.204.

²⁰ АС, С Н, бр. 512, 616, 1.277. Грујић саветује краљу да се, уместо прогласа партијских људи који би био упућен само партијама, обрати преко службених новина свим грађанима Србије и позове их да „патриотски помогну велико дело уставне реформе“; *Одјек*, бр. 29, 2/15. фебруар 1906.

да броји педесет и једног члана, од којих краљ именује тридесеторицу доживотних сенатора, бира се осамнаест, док су престолонаследник, митрополит и нишки владика били сенатори по положају. У Скупштини је било 130 чланова, који су се бирали по окружним листама са старим цензусом од 15 динара, с тим што је сваки округ бирао по једног квалификованог посланика. За сенаторе је, међутим, изборни цензус био три пута виши, 45 динара. Народни посланик је могао постати само онај ко је плаћао 60 динара непосредног пореза годишње, а интелигенција са завршеним факултетом и адвокати плаћали су по 30 динара. Друга новина била је да, у случају да краљ не добије сина, право наследства прелази и на његове женске потомке.²¹

Устав из 1901, по оценама најистакнутијих представника радикала који су у тим пословима учествовали, био је крупан корак унапред у односу на дотад важећи из 1869. године.²² Избори су били непосредни и тајни, судска власт независна, а општинска самоуправа зајемчена. Устав је само начелно прокламовао слободу удруживања и штампе, али је степен тих слобода требало утврдити накнадним законима. Краљ је постигао оно што је желео – да Владар, Сенат и Скупштина буду изједначени чиниоци у законодавству. Да би један закон ступио на снагу, била је неопходна сагласност сва три фактора. Законске предлоге могли су подносити сви законодавни чиниоци. Буџет је дефинитивно поверен Скупштини, али је краљ имао моћ да продужи важност старом буџету, ако би Скупштина била распуштена пре времена.²³ Активни државни

²¹ *Српски устави од 1835. до 1990. са уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 2004, приредио Миодраг Радојевић, 147–148.

²² АС, ПО, к. 82, д. 175; Љ. Каљевић, *Успомене*, 60; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1, 130; Аца Станојевић је објавио вест о начину на који ће нови устав ступити на снагу у свом листу *Законитост*, а остали радикали нити су напустили, нити су демантовали своје пријатеље у влади, што је значило да Радикална странка даје прећутну сагласност, С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике*, 323; Никола Пашић је дао интервју пештанском листу *Источни преглед*, у којем је позитивно оценио нови устав. Пашићев став је био врло важан за међународну јавност, која је потврдила да су новим уставом задовољни скоро сви политичари у земљи, преузето из: Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1889–1903)*, Београд, 2007, докторска теза одбрањена на Филозофском факултету у Београду, 434; Краљ је инсистирао на доживотним сенаторима и одбио је предлог да они буду вирилни, тј. краљеви сенатори по положају. Одредба о непосредним и тајним изборима узета је из Устава из 1889, јер је нема у напредњачком нацрту из 1896. године, АС, С Н, бр. 1.738.

²³ *Српски устави*, 140–160.

чиновници²⁴, председници општина и свештеници нису могли бити бирани за посланике. То правило је важило и за сенаторе, са изузетком свештеника и генерала, којих је у овом телу могло бити највише четворица. Министри су су били одговорни краљу и Народном представништву, али их је постављао и смењивао краљ. Они су били краљев подручни орган у извршној власти и нису могли бити ни посланици, ни сенатори. Тиме је нарушено једно од основних начела парламентаризма, али је, с друге стране, успостављена хармонија између Круне и Парламента, која се по ондашњој уставној науци огледала у равнотежи извршне и законодавне власти. Тако је краљ превазишао потешкоће које по Уставу из 1889. није могао да савлада, између осталих и ставку да је свака влада која није радикалска неуставна и да је краљ приморан да по сваку цену једино са њима ради.

У Србији је по Уставу из 1889. било четири стотине педесет хиљада гласача, по Уставу из 1869. било их је три стотине хиљада, а по Уставу из 1901. око три стотине шездесет хиљада. Тачније, од укупног броја пунолетног мушког становништва, бирачко право је имало 72%, што је у поређењу са земљама у региону било доста. Међутим, опозиција је тражила бирачко право за 90% пунолетних мушкараца, колико их је било по Изборном закону из 1890. године. Краљ је на те захтеве гледао као на изразите претераности. Он је желео да се окружи интелигенцијом и угледним политичким личностима. Установа Сената се никада не би распуштала, те би имала улогу сталног краљевог саветника. Устав из 1901. и споразум најистакнутијих политичара у земљи из исте године представљају најозбиљнији краљев покушај да страначку интелигенцију и најистакнутије представнике интелигенције уопште окупи око двора и да им повери улогу првих сарадника. Устав из 1901. године, прилагођен српским политичким и друштвеним условима, у суштини, опонаша дуалистички образац, називан још и орлеанским или класичним парламентаризмом који је био на снази у Енглеској. Радикали су се овим уставом заштитили од репризе 1899. у време ивањданског атентата, јер Круна није могла ни у изузетним приликама да обустави поједине чланове устава, нити је могла путем указа да издаје привремене законе. Одредбом о тајном гласању, испоштован је један од дотадашњих главних захтева Радикалне странке.²⁵ Овај устав је решио и најспорнија питања на српској

²⁴ Изузев професора Велике школе и средњих школа, судија у Касацији, председника и чланова Главне контроле, лекара, инжењера.

²⁵ Уопште у Европи с краја 19. века најеминентнији стручњаци уставне науке који су се залагали за класични орлеански парламентаризам (тзв. дуалисти), сматрали

политичкој сцени, одредио је центар власти и креаторе државне политике, која треба да буде резултат координације између владара и Скупштине.

У великом салону Новог двора 19. априла 1901. окупили су се министри Вујићеве владе и бројни угледни грађани и великодостојници. Председник владе је прочитао краљеву Прокламацију, којом објављује да даје земљи нови устав, те тиме исправља недостатке Устава из 1889, где је законодавна власт задржала у права извршне власти, али исправља и мањкавости Устава из 1869, којим је извршној власти дата велика превласт над Скупштином. Нови устав, каже се, прокламује начело равнотеже између извршне и законодавне власти и законима обезбеђује врховни ауторитет.²⁶ Консензус краља и политичких странака у уставном питању није био потпун. Изостао је део либерала и самостални радикали.

Када је реч о октроисању устава, врло је карактеристична чињеница да су се против сазивања Велике Народне скупштине изјаснили не само краљ, већ и радикали и напредњаци. Краљ, зато што је зазирао од гломазног тела које би бројало скоро осам стотина чланова, али и због пролонгирања процедуре која је могла да произведе неочекивани исход. Радикали су такође зазирали од бројности Велике Скупштине и нису могли да гарантују да ће њихов споразум са краљем бити прихваћен од страначке већине. Пошто је овој уставној промени претходио споразум истакнутих политичких личности чије су партије имале већински део у изборном телу, дискутабилна је тврдња да је октроисање устава био класичан државни удар, иако застарела уставотворна процедура из 1869. није испоштована. Велика скупштина није сазвана и због тога што су радикали желели да са себе сперу одговорност због пристанка на дводомни скупштински систем.²⁷

су да суштина парламентаризма лежи у равнотежи између извршне и законодавне власти. Модел „меке поделе власти“, где се у зависности од реалног односа снага између краља и представничког тела одређује уставни оквир, прихватио је већи број истакнутих француских стручњака, Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903–1914*, Београд, 2008, 45, 51.

²⁶ *Дневник*, уводни број, 15/28. април 1901; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1, 135–136; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 3, Београд, 1924, 243. Живановић је констатовао да у Белој сали Новог двора „беше се искупило све што у овој земљи има угледа.“

²⁷ После разматрања о начину обнародовања устава, сви чланови Одбора су се сложили са октроисањем, јер су констатовали да не постоји тачна правна и законска основа за ту процедуру, будући да Устав из 1889. није укинут регуларним путем, а да је Устав из 1869. враћен на снагу октроисањем, АС, С Н, бр. 1.738; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1, 135–136; Љ. Каљевић, *Успомене*, 60.

Слободан Јовановић је дао дискутабилну опаску да је краљ новим уставом хтео да са уклоњеним радикалима продужи личну владавину, али под плаштом парламентаризма.²⁸ Међутим, краљ је у више наврта у јавним наступима поновио да му је годинама главна намера била да се донесе устав који ће почивати на „неразоривим основама“, на правилном односу између извршне и законодавне власти, јер је то једини начин да се уведе ред, трајна законитост и поштовање грађанских права и слобода. Није тајио да је новим уставом тежио ка томе да и себи обезбеди сва права и прерогативе који су потребни владару једне монархистичке државе. Чак су и велики скептици констатовали да је ситуација у Србији на крају прве године краљевог брачног живота била „боља него што се могло очекивати на почетку и да краљ ради у потпуној хармонији са министрима”.²⁹

У решавање уставног питања краљ је ушао искрено и отворено. Другачије се не може објаснити његов потез око именовања доживотних сенатора после прокламовања устава, као и попуњавање осталих важних доживотних надлештава. Од 51 сенатора, од којих је било извесно да ће 18 које је бирао народ бити радикали, краљ је и сам од преосталог броја за доживотне чланове поставио чак 11 радикала, потом 11 напредњака, 3 либерала и 4 генерала. Таквим поступком је свесно омогућио превласт радикала у Сенату. Исто је учинио и са Државним саветом, постављајући 8 радикала, заједно са председником, 5 напредњака и 2 либерала. Краљ је, дакле, свесно, и поред њихове већине у Скупштини, дао радикалима предност и у осталим најважнијим установама, у Сенату и Савету. Ово је могао учинити само зато што је веровао да су радикали искрено ушли у погодбу. Тиме је показао својеврсну политичку наивност, чији је данак почео плаћати само годину дана касније. Свој нелогични потез оправдавао је речима да је за доживотне сенаторе именовао „своје поуздане људе, не обзирајући се на партије”.³⁰

²⁸ Јовановићева оцена да је Устав из 1901. „крпеж“ ранијих устава, без икаквог јединства, такође би морала да се подвргне критичким проверама, с обзиром на то да је Јовановић заговарао два дома и владавину демократске интелигенције, а не демагошке, каква је по њему била радикалска интелигенција која је постигла компромис са краљем. Према овој последњој је гајио нарочити анимозитет, те је све што су радили критиковао, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд, 1990, 210.

²⁹ *Дневник*, бр. 158, 7/20. октобар 1901, бр. 173, 23. октобар/5. новембар 1901; Закључак британског посланика Бонама о повољној ситуацији у Србији после проглашења устава, преузето из: Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, 437.

³⁰ Доживотни сенатори које је краљ именовао били су: Аћим Чумић, Андра Николић, генерал Анта Богићевић, Алекса С. Јовановић, Глиша Гершић, Димитрије Маринковић, Димитрије Радовић, генерал Димитрије Цинцармарковић,

Споразум и опозиција

Вујићева влада је деловала на основу споразума о заједничком раду, који је под називом „Нашим пријатељима” објављен у угледном броју новопокренутог листа *Дневник*, а датиран 19. априла. Лист је почео да излази 28. априла 1901. под директорством Стојана Протића. Споразум је потписало осамдесет људи са обе стране и они су представљали језгро нове некрштене странке. Новонастала странка није имала класичну партијску организацију. Предвиђено је само да има заједнички политички лист и да у Скупштини образује један клуб наспрам опозиционог. На листи потписника били су скоро сви чланови Главног одбора Радикалне странке, попут Николе Пашића, Михаила Вујића, Андре Николића, Аце Станојевића, Гиге Гершића, Лазара Пачуа, Миленка Веснића, Стојана Протића, као и сви истакнутији напредњаци, међу којима и Љуба Каљевић, Димитрије и Павле Маринковић, Љуба Ковачевић, Живојин Перић, Драгутин Франасовић.³¹ Потписници споразума позивају све политичаре у земљи да им се придруже и да сложено приступе решавању најважнијих законодавно-политичких питања, да сви забораве ситне међусобне разлике, а партијску борбу да оставе по страни. Влада се обавезала да ће деловати по државном програму који је краљ дефинисао у Прокламацији. Прва тачка програма обухватала је израду закона којим ће се Устав увести у живот и обезбедити стабилна унутрашња политичка организација. Одмах затим, сва енергија владе ће се усмерити ка отклањању привредних

генерал Драгутин Франасовић, Драгутин Стаменковић, Ђорђе С. Симић, Ђорђе Павловић, генерал Јован Мишковић, Љубомир Каљевић, Михаило Вујић, генерал Михаило Срећковић, Михаило М. Поповић, Никола Пашић, Никола Стевановић, Петар Велимировић, Павле Михаиловић, Петар Ђорђевић, генерал Сава Грујић, Стојан Новаковић, Светозар Гвоздић, Светозар Милосављевић, Светомир Николајевић, Сима Несторовић, Стојан Бошковић и Чеда Мијатовић. Указ је потписао председник владе Михаило Вујић, АС, Сенат (даље: С), Ф А 1/1901. Прва седница Сената одржана је 1/14. октобра 1901. Избором, у Сенат је ушло још 18 чланова, од којих 17 споразумних радикала и један самосталац: Јован Жујовић, Павле Вуковић, Арса Дреновац, Веља Тодоровић, Добра Ружић, Љуба Ковачевић, Милија Миловановић, Влада Љотић, Лазар Пачу, Светомир Николајевић, Сима Несторовић, Стојан Бошковић. На трећој седници од 18/31. октобра 1901, Сенат је конституисан; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1, 141.

³¹ *Дневник*, уводни број 15/28. април 1901.

и финансијских проблема, на јачање војске и на извршавање културних задатака државе. У мају, јуну и јулу 1901. *Дневник* је, као полуслужбени орган Вујићеве владе, почео да припрема терен за усвајање закона у Скупштини, која је требало да се састане у октобру.

У истом листу радикали су покушали да оправдају своје политичке поступке, пренебрегавање припадништва матичној странци и пристајање на дводомни скупштински систем, непознат стручној и широј јавности, мада су га усвојиле много напредније земље попут Француске и Енглеске. Правнички експерт радикала Милован Ђ. Миловановић покушао је да у *Дневнику* објасни смисао и суштину Горњег дома и да покаже да то није „катастрофа“ која је Србију задесила, те да у Уставу има много важнијих питања од броја домова Народног представништва.³² У једном од бројева на нападе либерала да се установом Сената ствара опасност да Скупштина у огромној већини буде попуњена из редова сељаштва, *Дневник* је одговарао да је интелигенција у Србији бројнија од педесетак интелектуалаца који чине Сенат. Ипак, он није негирао чињеницу да народ нерадо бира интелигенцију за своје представнике у Скупштини и да јаз и подељеност између интелигенције и „маса народних“ треба „лечити“.³³

Споразум о новој странци је код дела радикала, посебно код оних који су се управо тада прогласили самосталцима, дочекан на нож. Аца Станојевић је 1. маја 1901. у свом листу *Законитост* објашњавао да се не ради ни о каквом стапању радикала и напредњака. Полузванични *Дневник* је тврдио да су споразуми људи различитих политичких опција уобичајена појава у уставном животу многих држава на свету. У чланку под називом „Генеза споразума“ наглашено је да је политичка дружба радикала и напредњака настала спонтано, што је главни предуслов успеха споразума. Нападани да немају политичког програма, присталице споразума су стално понављале да је циљ нове политичке заједнице да обезбеде строго поштовање Устава, који ће остати нетакнут у партијским борбама јер се циљеви партијски могу остваривати само законитим и уставним путевима. Они су још наглашавали да је циљ споразума да покаже добру вољу радикала да се превазиђу политичке нетрпељивости и искључивости у земљи и да докажу на делу свој патриотизам. Све нападе опозиције да се ради о неморалном и неприродном чину радикали, потписници споразума, категорички су негирали. „Овај споразум је

³² *Дневник*, бр. 25–36, 27. мај/9. јун–7/20. јун 1901.

³³ Исто, бр. 4, 4/17. мај 1901.

стишао, смирио и успокојио земљу – а то му је и циљ био. Па кад Србија буде имала пред собом један период од четири године за миран, редован и правилан рад, онда ће се тек сваки моћи убедити да овај наш братски споразум – није фузија“, писао је *Дневник*. Бивши чланови Главног одбора Радикалне странке и други њени угледни људи који су прихватили споразум, оспоравали су самопрозваним самосталцима да користе име „радикали“, будући да је већина те странке добровољно приступила новој политичкој заједници. Никола Пашић је казао: „Сви знамо да Радикална странка, као организована, данас не постоји, па се о њој као таквој више не може говорити.“ Свој потез радикали су тумачили као израз потреба и мудрог деловања у новим околностима које су наступиле после краљеве женидбе. Они су осудили тежње својих углавном млађих другова из странке за политичком самосталношћу, наглашавајући да се тај појам не схвата правилно. „Живот иде својим путем и ако га разумемо, ми ћемо лакше и брже постићи оно што ће доћи и мимо нас“, тврдили су присталице споразума. Они су правдали своје потезе тиме да је најважније очувати и остварити суштину програма Радикалне странке. Ако је искуство показало да се то може само кроз компромисе, зашто да не, мислили су. Битно је напустити положај вечитог опозиционарства, ући у власт и активно учествовати у државним пословима. Занимљиво је да су радикали, који су ушли у нову политичку заједницу, сматрали природним процесом да се њихови редови у будућности „пречисте“ од наслага елемената „с неразговорним мислима и тежњама“. ³⁴ Напредњаци нису имали сличан проблем, будући да је њихова странка распуштена још на измаку 1896. године.

Чињеница је да нову партију нису једногласно прихватили радикали, посебно они који нису желели да се одрекну свог имена и програма. То је била највећа и најтежа препрека остварењу замисли о двопартијском политичком систему и јакој конзервативној странци. Прогнозе да радикалски „репови“ могу бити тешко бремене споразуму са краљем биле су тачне. Замисао да се наставе политичке идеје из 1878. године, када су радикали и напредњаци чинили један опозициони скупштински клуб, просто је замаглила чињеницу да су од тада прошле скоро двадесет и три године и да се у еволуцији странака догодило много тога што није дозвољавало враћање точка уназад. ³⁵ Тзв. „екстремни

³⁴ Исто, бр. 37, 8/21. јун 1901, бр. 41, 12/25. јун 1901, бр. 51–55, 22. јун/5.–26. јун/9. јул 1901, бр. 230, 18/31. децембар 1901; АС, С, Ф. В, 1901, 58. седница Сената.

³⁵ АС, С Н, бр. 1.750, планови Павла Маринковића о споразуму растурених чланова Радикалне и Напредне странке, који ће временом прерасти у значајну политичку

елементи“ нису били више састављени од народних трибуна, „букача“, „ђилкоша“ и полуписмених паланчана. У њихове редове ушао је део младе, али темељно образоване српске интелектуалне елите, која се после неколико година лутања крајем 19. века коначно консолидовала и осмелила да устане против Пашићевог и других ауторитета у странци. Извори бележе да је углед Пашића, који је већ био пољуљан крајем 19. века, додатно ослабљен његовим пристанком на споразум са краљем. Напади „млађих“ из странке бивали су све чешћи и зато се држао врло повучено, иако га је краљ поставио за доживотног сенатора. Многи су сматрали да Пашићева повученост одаје његову неискреност према споразуму и краљу, а чињеницу да му је у то време умрла кћер, нико није ни узимао у обзир као повод за његово ћутање.³⁶

У опозицију новој политичкој заједници и Вујићевој влади ступили су и либерали са Јованом Авакумовићем на челу. Авакумовић је у јуну 1901. покренуо лист *Српска застава*, који је престао да излази пре Ристићеве смрти у августу 1898. У првом броју је изашао њихов програм, који је захтевао „чисту и непомућену уставност“ својствену „демократском духу“ српског народа. Убрзо се Авакумовић огласио чланком у *Источном прегледу*, у којем је тврдио да су два скупштинска дома излишна за Србију, да су непопуларна и да ће либерали водити борбу против установе Сената. То је додатно раздражило краља и поткопало већ постојеће краљеве сумње у Авакумовића и Рибарца.³⁷ Полуслужбени *Дневник* је подругљиво писао да Либерална странка има снагу комарца коме је ишчупана једна нога,

снагу. За разлику од 1881. године, када су се формирале прве страначке организације у Србији, сада ће имати уза се краља да помогне консолидовање странке, за разлику од његовог оца који је две деценије раније радио на цепању странака.

³⁶ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 14.556/65, заоставштина Д. Страњаковића. По казивању министра полиције у Вујићевој влади Николе Д. Стевановића постојала је сумња да је Пашић радио са самосталцем Љубом Живковићем иза леђа споразуму са краљем и радикалима. У Скупштину су 1901. ушла свега 22 „пашићевца“ што је изузетно мало ако се узме у обзир Пашићев положај у странци (1/4 од укупног броја радикала). Доцније се мислило да је и то био део договора са самосталцима, како нова партија не би имала шансе да у Скупштини стекне стабилну већину; Самостални радикал Љуба Живковић је 1901. изговорио јавно у Скупштини: „У овој земљи има један Пашић који је силну популарност у народу имао, али који је присиљен да да једну изјаву на преком суду која му је ударила жиг слабости до смрти. Тајанствене силе раде против интереса људи“, *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901*, 3008.

³⁷ Љ. Каљевић, *Успомене*, 63.

алудирајући на подвојеност између Авакумовићевог крила и крила које је предводио правник Живојин Величковић.³⁸ Касније ће се, међутим, испоставити да су уједи тог једноног комарца у лику неколико речитих посланика у Скупштини задавали не мале ожиљке новом политичком споразуму и Вујићевој влади.³⁹

Избори су извршени 4. и 18. августа 1901. Према договору краља и чланова „нове партије“, одлучено је да се за посланике изаберу две трећине радикала (75) и једна трећина напредњака (37), а остала места да се оставе опозицији. Ова „креација“ уговорена између краља и владе била је предуслов да се споразум одржи и да се присталице владе јасно обележе у Скупштини као потенцијални чланови нове партије. На изборима су, међутим, изабрана 84 радикала, свега 28 напредњака, 11 самосталних радикала и 6 опозиционих либерала из Авакумовић-Рибарчеве групе. За председника Скупштине постављен је радикал Риста С. Поповић, а за потпредседнике радикал Аца Станојевић и напредњак Арон Нинчић. Важно је да је одзив бирача био, за ондашње прилике, прилично висок. На биралишта је изашло 207.356 бирача, од којих је споразумној владиној листи гласове дало 133.972 грађана (64,6%), за самосталне радикале гласало је 39.652 (19,1%), за либерале 29.949 (14,4%), а за либералне дисиденте 3.778 гласова (1,8%).⁴⁰ Пошто су радикали однели победу и на изборима за сенаторе, заузели су свих осамнаест изборних места у Сенату. Тако су, поред првенства које су имали у Влади, однели превагу у оба дела Народног представништва, у Сенату и у Скупштини, а затим и у Државном савету.⁴¹

Вест да краљица није трудна и да порођаја неће бити, покренула је замајац опозиције против тек утврђеног политичког и уставног система, коме је требало времена да профункционише. Озбиљни наговештаји да хармонија у политичком животу после новог устава неће дуго остати непомућена уследили су на седницама Скупштине, која је у првом сазиву заседала од октобра 1901. до маја 1902. године.⁴²

³⁸ Програм Народно-либералне странке, „Наше обележје“ из 1901, у: *Годишњак за друштвену историју*, св. VI, 1999, стр. 131–138, приредила Сузана Рајић; *Дневник*, бр. 67, 8/21. јула 1901.

³⁹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 437–444.

⁴⁰ *Дневник*, бр. 82, 23. јул/5. август 1901.

⁴¹ Исто, бр. 86, 6/19. август 1901.

⁴² Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 1, 143; *Српске новине* су објавиле 18. маја 1901. саопштење из Двора да је дијагноза француског лекара Колеа из 1900, на основу које се очекивао краљичин порођај, погрешна и да су то утврдили релевантни лекари. Истог дана саопштење је штампано и у полуслужбеном *Дневнику*.

Неочекивано, малобројна опозиција самосталаца радикала и Авакумовићевих либерала повела је жустру шестодневну расправу о адреси, којом је требало одговорити на краљеву престону беседу. Најгласнији су били Љуба Живковић и Стојан Рибарац, који су се без пардона дотицали краљеве и краљичине личности и питања наслеђа престола. Рибарац је за скупштинском говорницом изјавио да су либерали „пригрлили демократију“, да више неће да служе реакционарству, као неки њихови другови, те да Јован Ристић и Радивоје Милојковић којим случајем устану из гроба, одмах би се поново у њега вратили кад би видели нове стазе којима либерали корачају. Њима се придружио и либерал и бивши краљев секретар Војислав Вељковић, тврдећи да Народна скупштина мора имати првенство над Сенатом, јер је то институција старија од свих осталих, па и од самог краља. Узалуд је *Дневник* објашњавао принцип равнотеже власти по уставним теоријама и државним потребама. Опозиција у Скупштини је инсистирала да у записник уђе констатација да је Народна скупштина „највиши суверен“ у земљи. Опозиција је у Одбору за адресу издвојила своје мишљење и истакла да је „коалиција“ штетна по политички живот земље, да споразум одређених људи двеју политичких странака није заснован на слободној вољи, већ на притиску, чиме је јасно циљано на краљеву личност. Адреса скупштинске већине је осуђена као безразложна славопојка уставу „који се не одликује никаквом слободом“. Владици предлози закона били су изложени јаким нападима, а посебно Закон о штампи и Закон о зборовима и удружењима, за које су, раме уз раме, Љуба Живковић, Рибарац и Авакумовић тврдили да су реакционарани.⁴³

Примајући скупштинску адресу, краљ је осудио наступ мањег дела опозиције Народног представништва, а понашање политичке опозиције је обележио као „болест“ која се мора лечити. Приметио је да постоји „један део интелигенције“ који мисли другачије од народа и да се они служе демагогијом да би стекли популарност.⁴⁴ Али управо тај део интелигенције је у јесен 1901. покренуо нови часопис *Српски књижевни гласник*, чије су странице испуњавали људи претежно републикански оријентисани и који су постепено своју циљну групу, интелигенцију, придобијали за своје редове. Они ће бити духовни творци климе која је припремила уклањање Обреновића у мајском преврату 1903. године.

⁴³ *Дневник*, бр. 48, 19. јун/2. јул 1901, бр. 159, 8/21. октобар 1901, бр. 162, 11/24. октобар 1901, бр. 164–166, 13/26–15/28. октобар 1901, бр. 169, 18/31. октобар 1901; *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901*, 2410–2411, 2425, 2446, 2997.

⁴⁴ *Дневник*, бр. 173, 23. октобар/5. новембар 1901.

Настала је врло чудна ситуација у којој је двадесетак посланика опозиције „дрмало“ Скупштину, мада је влада имала доминантну већину. На питање како је посрнула влада иза које је стајало сто десет посланика, једини закључак може бити неискреност и закулисно подривање споразумних основа, иако је полуслужбено гласило негирало нападе опозиције да ће се споразум радикала и напредњака распрснути као „мехур од сапуна“.

Ново законодавство

Законодавна активност Вујићеве владе била је у духу новог Устава. Скупштина је у првом наврату заседала седам месеци. Посланици и сенатори су добијали дневницу, која је иницијативом самог краља увећана на петнаест динара, што је Скупштина одмах усвојила. Иста Скупштина је, међутим, у интересу штедње, одмах предложила смањење чиновничких плата.⁴⁵ За седам месеци одржана су сто шездесет два састанка Скупштине и решено је укупно седамдесет осам разних законских предлога, од којих су седамнаест закона били потпуно нови, а усвојено је више од тридесет пет разних законских измена. Од укупног броја предлога Сенат је одбацио свега осам, четири владина и четири народних посланика.⁴⁶ Све у свему, биланс у законодавству је био успешан, али не подједнако у свим државним гранама.

Највише спора у Скупштини су изазвали политички закони. У тој сфери донети су Закон о штампи, Закон о општинама, Закон о изборима чланова Народног представништва, Закон о пословном реду у Сенату, Закон о пословном реду у Народној скупштини, закони о уређењу и о пословном реду у Државном Савету, Измене и допуне Казненог законика. Штампa је ослобођена цензуре, кауције и претходне пријаве новог листа. Лист је могао бити забрањен само у случају да вређа краља, његов дом и ако позива грађане на бунт, а и то тек после судског решења. Полиција није имала никаквих веза са заплемом и обустављањем новина. Закон је штитио приватност грађана од злоупотреба, клевета и денунцирања. Није

⁴⁵ Народном представништвуе било одобрено по буџету 200.000 динара, а краљ је самоиницијативно повисио своту за 420.000 динара. Једна радна недеља је коштала државу 20.000 динара. У том сазиву сваки посланик је био награђен свотом од око 1.800 динара, *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901*, 3652, 2339.

⁴⁶ *Дневник*, бр. 129, 13/26. мај 1902.

посебно наглашена заштита краљичине личности, што се доцније, са нападима штампе на краљицу Драгу, показало као велики проблем. Казнама нису подлегале ни алузије на краљеву личност и то је опозиција обилато користила.

Законом о општинама установљени су општинска самоуправа и мале општине, од по две стотине порезника. Цензус за општинске бираче је износио петнаест динара. Општине су поново попримиле изглед какав су им дали радикали 1889. године. Краљ је и у том питању попустио приликом израде законе, јер је по претходном споразуму са радикалима одлучено да општине имају самоуправу искључиво у општинским пословима, док по новом закону надзор државне власти готово да није ни постојао. Изменама и допунама у Казненом законнику ублажено је изрицање смртних пресуда, пресуђиване су само за убиство с предумишљајем, хајдучију и атентат на владара или члана његовог дома. Смртна казна је замењена робијом, а кривци су окивани само по наредби суда за изузетно тешке преступе, попут разбојништва и хајдучије.⁴⁷

Закон о зборовима и удружењима имао је врло чудну судбину, те је, иако усвојен и у Скупштини и у Сенату, на крају био обустављен. Тим законским предлогом влада је нудила слободу зборова у затвореним просторијама, док се за скупове на отвореном морала тражити дозвола полиције, чији су органи могли да присуствују истим. Овај сасвим либерални закон омугућавао је свима да присуствују зборовима, осим малолетницима, војницима и лицима без грађанских права, с тим да се место, време, циљ збора и организатор морају на време одредити. Надзор полицијске власти је био умерен, утолико пре што јој је омогућено да контролише рад и окупљања разних удружења. Овај предлог подржавали су и радикали у Сенату, те је он на четрдесет осмој седници Сената, одржаној 28. јануара 1902, усвојен већином гласова. Међутим, због сенатских измена у појединостима, којима су прецизиране већ постојеће одредбе у Предлогу закона о казнама за прекршиоце, закон је на крају пао. Законодавни одбор Сената и Законодавни одбор Народне скупштине састали су се почетком фебруара 1902. да утаначе недоумице око редакције чланова којима су предвиђене казне по Кривичном законнику и по Закону о штампи. Иако су усагласили своје ставове, у Скупштини није било политичке воље да се усвоје оне допуне које су за прекршиоце и изгреднике појашњавале примену Кривичног законика. Шта више, 24.

⁴⁷ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1901. годину*, књ. 56, 692, 770, 790; *Исто*, за 1902. годину, књ. 57, 1902, 30, 106, 284, 300, 354.

марта 1902. када се у Сенату по други пут гласало о Предлогу закона о јавним зборовима и удружењима, великошколска омладина се окупила у згради Велике школе у чијим је просторијама Сенат заседао, протестујући против одлуке већина сенатора који нису хтели да се приклоне скупштинским редакцијама спорних чланова и тиме омогуће да закон ступи на снагу. У току тромесечне дебате око овог законског предлога, тензију је подизала напета атмосфера у Народној скупштини, у којој се дебатовало са великом жестином.⁴⁸ Демонстрације великошколаца су имале за последицу повлачење Закона о универзитету краља Александра I из процедуре.⁴⁹

Лоше државне финансије су представљале један од најкритичнијих владиних проблема. Плате чиновништву и војсци нису исплаћиване неколико месеци. Краткорочне позајмице код домаћих новчаних завода само су привремено одлагале државно банкротство. У финансијском законодавству је донето десетак решења, са циљем да та струка буде ефикаснија и да омогући стабилизацију буџета.⁵⁰ Вујићева влада је водила рачуна о придржавању неопходним начелима у реалном буџетирању и у елиминисању непланираних трошкова. У пројекту буџета за 1902. годину први пут је предвиђена свота дефицита, као и извор

⁴⁸ АС, С, Ф. XXIV–23, 1901; Клуб скупштинске већине је био спреман да прихвати предлог свог Законодавног одбора да се примедбе Сената у члановима 35 и 36 Предлога закона о јавним зборовима и удружењима усвоје. Међутим, на крају се Скупштина већином изјаснила против усвајања истих, *Дневник*, бр. 72, 15/28. марта 1902, АС, С, Ф. В, седница 76 од 8/21. марта 1902, 1901; М. Војводић, *Демонстрације великошколаца 1902. године*, у: *Зборник радова Универзитета у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 777–785.

⁴⁹ Краљ је потписао Указ 13/26. децембра 1901. и закон о Универзитету је био у предлозима владе. Он је предвиђао четири факултета (Богословски, Филозофски, Правни и Технички). Универзитет је по предлогу био највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и за научни рад, које би се налазило под ингеренцијом Министарства просвете и које би било финансирано са 100.000 динара из државног буџета. Због великих напада Скупштине на министра просвете Љубу Ковачевића око предлога о повећању плата просветном особљу, Предлог закона о универзитету није био стављен на гласање, *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901*, 2255, 2258–2268.

⁵⁰ Закон о изменама и допунама у Закону о конверзији државних дугова, Закон о изменама и допунама у Закону о царинској тарифи, Закон о изменама и допунама у Закону о државној трошарини, Закон о изменама и допунама у Закону о таксама, Закон о изменама и допунама у Закону о установљењу нових државних монопола.

одакле ће бити попуњена. У мају 1902. привремени дугови земље су износили око четрдесет два милиона динара, те је нови зајам у иностранству био прека државна потреба. Преговори са страним повериоцима су вођени годину дана, а неповољни услови стављани пред српску владу давали су основе опозицији да је напада за неефикасност и расипништво.⁵¹ У новембру 1902. се успело да Србија обезбеди зајам од 60 милиона динара номиналних, по курсу од 80%, на педесет година отплате и са 5% каматне стопе. Од ове своте су 15 милиона динара *al pari* са 6% камате, као хитна финансијска инјекција, стигле одмах за измирење државних дугова у земљи. Реализацијом остатка зајма, у јуну и у децембру 1903, Србија је исплатила све привремене дугове, као и неисплаћене плате и пензије. Тиме је, најзад, разрешена ситуација са привременим дуговима која је више од двадесет година задавала бриге српским финансијама.⁵²

Велики проблем за лабилни државни буџет представљала је и толерантна пореска политика владе, која је од 1901. године ишла ка сталном смањењу оптерећења пореских обвезника свих категорија. Изменама и допунама Закона о непосредном порезу, краљ је ишао на то да задовољи трговачки слој тако што је опорезиван њихов чист принос, а не бруто зарада. Због жалби да им је зарада нереално процењена, у нове пореске одборе ушло је три петине трговаца. Тим законом је порез на зараду умањен за 60%. Учињене су и олакшице пољопривредницима, јер је наплата пореза имала да се спроведе тек у новембру, пошто би радови на пољу били окончани и производи сељака уновчени, а њихов порез је умањен за једну дванаестину, што је и државне приходе умањило за три милиона динара. Окружни и срески прирези за финансирање локалне самоуправе умањени су за половину, и уместо 30–40% од непосредног пореза, износили су 10–15%. Због тешког положаја сељака донет је Закон о изменама и допунама Закона о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима. Свим дужницима је од 1. јануара 1902. укинута камата од 7%, а укупне суме дугова су од истог датума, без камате, чиниле главни дуг, који је требало измирити у наредних двадесет година.⁵³

⁵¹ *Српска застава*, бр. 186 и 187, 6. и 7/19. и 20. септембар 1902; *Трговински гласник*, бр. 192, 6/19. септембар 1902; *Дневни лист*, бр. 216, 7/20. септембар 1902.

⁵² *Српске новине*, бр. 29, 6/19. фебруар 1901; АС, МИД, ПО, 1902, Ф-III, д. I; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1902. годину*, књ. 57, 471; *Documents diplomatiques français*, т. II, série 2, 552, 617, 619; Драгана Гњатовић, *Стари државни дугови. Прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије, 1862–1941*, Београд, 1991, 86–87.

⁵³ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1901*, књ. 56, 20, 195, 765, исто, за 1902, књ. 57, 49, 211, 253, 261; *Дневник*, бр. 92, 2/15. август 1901; Свота одређена

Међутим, све те мере су деловале само на последице, од којих је стално сиромашење становништва била константна појава од седамдесетих година 19. века. Брзи раст становништва није праћен порастом обрадивих површина и засејаним културама, те интензивнијом обрадом земље.⁵⁴ Број јавних продаја због дуговања је почетком 20. века био приближно исти као и деведесетих година 19. века, али је управо константност те појаве дала две стотине хиљада сиромашних са мало земље и исто толико оних који нису имали непокретности. Тај податак говори да је од 17% до 20% становника живело у изузетно тешким условима. Стога су почетком 1901. године краљ и влада морали расходovati око два милиона тзв. дужног пореза из ранијих година, јер се нису имали одакле наплатити.⁵⁵

Крчењем шума производња стоке је опадала, а временске непогоде (град, поплаве, суше) доводиле су у питање опстанак многих породица.⁵⁶ Без индустријализације и снажне државне интервенције у привреди, помака на овом пољу није могло бити. Страни капитал није долазио у земљу, јер за то није било повољне пословне климе. Штавише,

на име непосредног пореза, приреза и допуњујућег пореза врло се мало мењала од половине деведесетих година 19. века до 1903. године. Она је 1896. године износила 32, 6 милиона, 1900. године 36,5 милиона, а 1902. године 31,5 милиона. На име непосредног пореза и приреза држава је убирала годишње, по глави становника, 9,5 динара половином деведесетих година 19. века, 11,8 динара 1900. године, али 9,5 године 1902. Просечна петочлана породица плаћала је годишње око 50 динара пореза, *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину*, 228, 376, 389–390; *Исто*, за 1902. годину, 431–432.

⁵⁴ Власника до 1,5 хектара било је око 45.000, што је, када се помножи са бројем петочланих породица, значило да је око 220. 000 становника (близу 10%) живело на ивици опстанка или им је опстанак био угрожен.

⁵⁵ *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину*, књ. V, 634–635. Број јавних продаја на годишњем нивоу је у просеку био око 5.000 у другој половини деведесетих година 19. века, а 1900. године 5.743. Вредност продатих непокретности кретала се око 3,5 до 5 милиона динара; Кућу и непокретности имало је 81,3% домаћинстава, само кућу је имало 7,5%, без непокретности је било око 10% домаћинстава, од којих је око 6,8% живело у граду, *Исто*, 39, 180, 228; Извештај пореске управе Министарства финансија од 12/25. јануара 1901, *Српске новине*, бр. 12, 16/29. јануар 1901.

⁵⁶ Закон о установи одбора за регулисање река, спречавање поплава и употребу воде донет је 1901. године. Предвиђао је оснивање Хидротехничког одбора, чији је задатак био да ради на систематском регулисању свих река, наводњавању и исушивању земљишта, *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901. годину*, 3547.

на стране улагаче се гледало са великим неповерењем.⁵⁷ Ови проблеми утицали су на тенденцију стагнације у друштву која је трајала деценијама. Зато је године 1902. држава почела да интервенише на социјалном плану и у фебруару је донет Закон о задругама за узајамно помагање. Оснивање тих задруга није имало привредне циљеве, као дотадашња земљорадничка и занатлијска удружења, већ искључиво социјалну и пензиону ингеренцију. Законом су били предвиђени бесплатно лечење и лекови, те пензије у случају старости и неспособности за рад, затим новчана помоћ удовицама и сирочадима и обезбеђивање материјалних средстава за школовање, „умно и морално“ образовање. Планирано је да овај социјални и пензион фонд буде похрањен у установи Управе фондова или да се ради обезбеђивања камате уложи код Земаљског савеза српских земљорадничких задруга.⁵⁸

Упркос и више него тешкој финансијској ситуацији, краљ је 20. марта 1902. потписао законодавно решење за подизање зграде за Народно представништво.⁵⁹

Вујићева влада је оставила трага и у области просвете. Донет је Закон о изменама и допунама у Закону о средњим школама, као и Закон о изменама и допунама у Закону о уређењу учитељских школа. Тим законом је повећан број потпуних средњих школа за седам, предвиђена је и једна средња школа специјално за женску децу. Школарине су преполовљене за све сиромашне родитеље, а ту су убрајани сви који су плаћали до тридесет динара непосредног пореза. Професорима су унеколико повећане плате, али због протеста Скупштине повећане су им и године службе до пензије, са тридесет на тридесет и пет.⁶⁰ Решавање кључног чиновничког питања новим законом, међутим, није покренуто.⁶¹

⁵⁷ Мишел Палере, *Балканске привреде око 1800. до 1914. године. Еволуција без развоја*, Београд, 2010, посебно глава 10 „Србија и Бугарска 1878–1914. Модернизација и опадање производа“, 354–405.

⁵⁸ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1902. годину*, књ. 57, 55–87; *Исто*, за 1903. годину, 65–95.

⁵⁹ Скупштина је одобрила да се из Шумског фонда за почетак радова позајми 250.000 динара и да се сваке наредне године буџетом предвиди по 100.000 динара за потребе градње, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1902. годину*, књ. 57, 104; АС, С, Ф. XXIV–21, 1901. год.

⁶⁰ *Српске новине*, бр. 178, 9/21. август 1900; *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1902. годину*, књ. 57, 266, 268, 281.

⁶¹ Прошао је једино владин предлог специјалног објашњења члана 37 истог закона, *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије за 1901. годину*, књ. 56, 766; *Дневник*, бр. 205, 23. новембар/6. децембар 1901.

* * *

Законодавство после Устава од 1901. имало је за циљ да створи основе модерне државе у којој ће сви елементи, без обзира на политичке и идеолошке разлике, бити одговорни за своје поступке. Тај модел се искристалисао због потребе да се пронађе „златна“ средина између стања које је било заведено Уставом из 1889. године и оног које је, оквалификовано као „лични режим“, било на снази између 1894. и 1900. године. Опозиција је, међутим, и у Скупштини и у штампи оштро нападала све владине законске предлоге. Превентивне мере у Закону о штампи је означила као реакционарне, а посланик Стојан М. Протић је упорно доказивао да слобода штампе мора бити скопчана с одговорношћу, узимајући за пример француско законодавство. На изјаву посланика либерала Војислава Вељковића да закон о штампи спада у оне законе који дају обележје сваком режиму и да представља највидније обележје просвећености једног народа, министар Павле Маринковић је одговорио да штампа, поред наведених специфичности, такође мора да одговара друштвеном животу и политичком развоју тог истог народа. У издвојеном мишљењу Љубомир Живковић и Света Симић нису се руководили актуалним тенденцијама у Европи, већ су се позивали на Мирабоа – „славног беседника и покретача Француске револуције“. Живковић се у дебати о Закону о штампи врло слободно дотицао краљеве и краљичине личности, тако да га је председник владе морао упозоравати да се не удаљава од теме и да не дискутује о члановима краљевског дома, који су Уставом тачно одређени.⁶² Либерали су Пашића, због става у Сенату о Предлогу закона о јавним зборовима и удружењима, нагрдили да је „бедник“, а да је странка коју он води само „котерија удворица“, док је Устав који су донели „мртворођено дете“.⁶³

Краљ је мислио да компромисом и консензусом задовољи главне политичке факторе, који ће успети да тај консензус пренесу на већину. Истицао је да консензус подразумева не само да се гласови броје, већ и да се мере. То је значило да је поред квантитета и квалитет битан за правилно функционисање државних послова. Међутим, споне радикалско-

⁶² *Дневник*, бр. 195, 13/26. новембар 1901, бр. 209–216, 27. новембар/10. децембар – 4/17. децембар 1901, 218–222, 6/19. –10/23. децембар 1901.

⁶³ *Српска застава*, бр. 54, 15/28. март 1902.

напредњачког споразума ослабиле су одмах после затварања Скупштине у пролеће 1902. Пред насртајима малобројне али речите опозиције, припадници „некрштене“ партије краће време су се бранили удруженим снагама. Испоставило се да председник владе Михаило Вујић нема снаге да одржи владу на окупу, да му се већина у његовој странци противи и да истиче Пашића као способнијег и утицајнијег, личност која би „верније“ заступала страначке интересе. Подела на вујићевце и пашићевце ослабила је у великој мери даљи развитак нове странке. Руски посланик Чариков је приметио да Вујић није довољно „тврд“ да наметне странци послушност и, што је врло важно, да не може да заштити краља од све чешћих напада опозиције. Криза је у марту 1902. преброђена само захваљајући томе што су краљ, влада и Скупштина на тренутак државне интересе истакли у први план. Скупштина је изјавила поверење Вујићевој влади. Да би се та влада одржала, Русија је преко свог посланика у Паризу интервенисала код министра иностраних дела Делкасеа да омогући Србији да што пре дође до новца. Српском посланику у Паризу је саопштено из кабинета председника француске владе да ће учинити све да се Србији помогне.⁶⁴

Када се обелоданило нејединство у влади, опозиција је постала насртљивија. Краљ испрва није веровао када су му говорили да договор пропада јер је Пашић против њега. Када је, под утиском да би га Пашић боље штитио од Вујића, у мају 1902. хтео да му повери састав владе, Пашић је одбио под изговором да његове колеге Стојан Протић и Лазар Пачу неће да се приме дужности, па да и он одустаје. Тако је Вујић остао на челу донекле реконструисаног састава.⁶⁵ Још нико није говорио да ће споразум бити прекинут, али по понашању већег броја потписника радикалске оријентације то се могло закључити. Радикалска већина у Скупштини је била неумољива према Вујићевој влади и свему што је она представљала у политичком животу. Посланици су нападима на напредњачке министре подизали велику тензију и око ситних питања. Краљ је једва успео да убеди радикалске посланике да одобре уговорени зајам, који је прошао са тесном већином – 64 гласа за и 49 против.⁶⁶

⁶⁴ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 496, 1902, л. 166, 172; *Documents diplomatiques français*, т. II, série 2, 314, 487–488.

⁶⁵ Из владе је иступио министар просвете Љубомир Ковачевић, за министра народне привреде постављен је Ђока Ј. Николић, а извршено је још неколико рокада ресора међу министрима. Реконструисана Вујићева влада била је на управи од 19. маја до 19. октобра 1902. године, *Владе Србије*, 195–196.

⁶⁶ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 495, део I, 1902. год, 151; *Documents diplomatiques français*, т. II, série 2, 310, 315; Љ. Каљевић, *Успомене*, 73; Б. Маршићанин,

Против зајма је гласао и Пашић који је у свом издвојеном мишљењу нагласио да ће српским финансијама бити боље када се „пође путем озбиљне и строге штедње“ и када и држава и становништво почну да живе „у границама државних прихода“. ⁶⁷ Тим ставом појединих сенатора, народних посланика, као и опозиционе штампе, програму Вујићеве владе одрицала се подршка, која му је обећана у Народном представништву 1901. године.

После осамнаест месеци натезања да сви остану на своме месту и да раде по договору, увидело се да то није могуће. Нова партија није прорадила. Поред наведених разлога, томе је много допринело покретање питања наследства престола. Краљ је политички систем осмишљавао под претпоставком да ће учврстити династију и онемогућити противнике да га уклоне с престола. Међутим, како се то није догодило, споразум са краљем који није имао загарантовану будућност, постао је излишан за супротну страну. ⁶⁸ У циљу поткопавања положаја династије Обреновић аустроугарска штампа је јавно покренула питање престолонаследника, иако је краљ имао само двадесет пет година. И Петар Карађорђевић је покренуо замашну кампању. У бројним интервјуима је изјављивао да краљ Александар ради против интереса земље и да скандалима на двору срзава њен углед. ⁶⁹ Убрзо је уследила акција карађорђевићеваца, тзв. Алавантићева афера. ⁷⁰ Она се догодила 5. марта 1902, баш уочи

Управитељеве белешке, књ. 2, 38, 44, 47; *Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, 15–17, 31–40, 64–82, 98–118. После жучне десетодневне расправе у Скупштини, зајам је у првом читању предлога прошао са 69 гласова за и 49 против, а у другом читању са 61 гласом за и 32 гласа против.

⁶⁷ АС, С, Ф. I–31, 1902.

⁶⁸ Претпоставка С. Јовановића да се краљу уставни режим са коалиционим владом чинио „дотрајалим“, те га је хтео променити, није одржива, *Влада Александра Обреновића*, II, 291.

⁶⁹ У јеку незадовољства после изостанка рођења престолонаследника, у септембру 1901. јављају се први гласови о краљичином брату Никодији Луњевици, као кандидату за наследника престола. Ова вест се брзо проширила земљом и може се рећи да је директно утицала на поспешивање завере против краља. Опозиција је одмах почела да снажно експлоатише ову информацију за свој циљ свргавања Обреновића. Осетивши да су гласине о Никодију врло штетне по њега, краљ је одмах одлучно демантовао те вести, више у С. Рајић, *Александар Обреновић*, 476–481, 496–497; Д. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић*, I, Београд, 2003, 444–447.

⁷⁰ Ради се о упаду Радомира Алавантића на територију Србије из Митровице (Сремске), познатог пункта карађорђевићеваца, одакле су убацивали пропагандни

двадестогодишњице проглашења Србије Краљевином. Извори кажу да је њен циљ је био да се поквари постигнути договор између краља и радикала који је омогућио Александру да учврсти власт. Краљ није ни помишљао да за ту аферу окриви радикале. Алавантићев упад је, по закључку руског посланика, утицао на пораст престижа династије Обреновић у земљи, јер је све политичке факторе збио у чврст фронт. Официри који се нису одазвали Алавантићевом позиву показали су, како је рекао краљ Александар на прослави, да су му одани и да схватају да је државни успех током протекле две деценије плод заједничких прегнућа српске војске и Обреновића. После краљевог говора, громогласни аплауз се разлегао пред двором као потврда његових речи. Исти закључак о јачању краљевог положаја после ове афере стекао је и британски посланик у Београду, коме је краљ лично причао о догађају као неозбиљној авантури једног младог човека. Скупштина је у марту 1902. усвојила изјаву верности краљу Александру, а томе су се придружили и посланици опозиције који су тада већ били у колу завереника.⁷¹ Међутим, то су све биле тренутне манифестације, које нису биле мотивисане и руковођене искреним осећањима и намерама.

Озбиљна криза владе и споразума из априла 1901. наступила је у септембру 1902. Напади на краља су у штампи били све чешћи и све жешћи. Слободе загарантоване Уставом из 1901. године послужиле су опозицији као полазиште за много јачи напад на краљева права и за истицање онаквих политичких захтева каквих, по краљевом тврђењу, нема ни у земљама са много дужом државном традицијом од српске.⁷² Већ ослабљена, Вујићева влада није могла да заштити краља и то посебно није могла да учини када је почетком октобра стигла вест из Петрограда да се одлаже пут у Русију, о коме се у званичној штампи причало више од

материјал против Обреновића. Алавантић је био син шабачког адвоката, познатог карађорђевићевца, који је, као и син, раније био осуђиван за противдржавну делатност. Обучен у генералску униформу, он је у зору 20. фебруара/5. марта 1902. са четири пратиоца упао у Шабац и претњама и обећањима натерао царинике да га следе до окружног начелства. При покушају да заузме жандармеријску станицу, смртно је рањен. У прокламацији Алавантић је позивао народ на буну, да свргну Обреновиће. Прокламација Алавантићева, АС, ПО, к. 77, д. 138.

⁷¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 495, део I, 1902, л. 132; Ж. Живановић, *нав. дело*, књ. 4, 262; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија*, 492; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, 1, Београд, 1990, 596, 611–612.

⁷² *Српске новине*, бр. 192, 1902; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 271.

годину дана. Краљ је све више тонуо у бригу, а његово самопоуздање је копнило. Почео је да верује да га може спасти само јак војнички кабинет.⁷³

У краљевом окружењу је заподенута жустра борба између оних који су желели да експлоатишу краљево разочарање због отказа пријема у Ливадији и да га подрже у намери да се врати очевој унутрашњој политици, и других који су га бодрили да настави са политичким правцем који је водио скоро две године, са ослоном на Русију. Краљ се прерачунавао и испитивао пулс о реакцији Русије ако би се определио за владу са војним лицем на челу. Тако дубока унутрашња криза била је незапамћена у Србији.⁷⁴ Вујић је убеђивао краља да не узима војно министарство и да не гази у реакцију, јер ће на тај начин изгубити престо. Саветовао му је да позове на консултације представнике свих политичких партија и он је то прихватио. У двору се 18. октобра 1902. окупило око седамдесет представника свих политичких партија. Краљ је саветовање започео речима да се јавно мњење у Србији већ више од пола године интересује за пут краљевског пара у Русију, напомињући да је тој ствари дат већи значај него што је било потребно. У другом делу говора се осврнуо на компликације при увођењу Устава у живот и нападе неких опозиционих листова на њега. Ради превазилажења кризе, предлагао је формирање коалиционе владе од представника свих странака, али су то страначки шефови одбили. Мишљења присутних су била подељена – највише њих се изјаснило за чисто радикалску владу, док се мањина поделила око наставка постојећег политичког споразума и владе од представника свих странака. Завера је тада већ увелико кована, а анонимна писма владарском пару нису давала мира.⁷⁵

⁷³ О значају краљеве посете руском царском пару до које је требало да дође на јесен 1902. и о последицама њеног отказивања, С. Рајић, *Александар Обреновић*, 349–351, 492–493.

⁷⁴ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 496, 1902, год, л. 218–219.

⁷⁵ Радикали су нагласили краљу да се промена спољне и унутрашње политике не може извршити без опасности по краљевину и династију. Толико истомишљеника из разних политичких странака до тада није било ни у једном унутрашњем или спољном питању. Александар је одговорио политичарима да ће поразмислити о свему и да ће их обавестити о својој одлуци. Иако је добро схватио поруку политичара, није је могао следити из страха за своју и краљичину безбедност. Своје стрепње краљ и краљица су поверили руском отправнику послова Мансурову 21. октобра 1902, молећи га да на надлежном месту пренесе њихове наде у руску подршку, АВПРИ, д. 495, део I, 1902. год, л. 220–224; Исто, д. 496, 1902. год, л. 221, 225, 227; Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 457–459; Б. Маршићанин, *Управитељеве белешке*, књ. 2, 64; *Дневник*, бр. 274, 6/19. октобар 1902; *Мале новине*, 6/19, 8/21 – 10/23. октобар 1902; *Српска застава*, бр. 209, 8/21. октобар 1902; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница Јована Мишковића*, св. 34, 5/18. октобар 1902.

Мењајући владу, краљ овога пута није ишао у крајност због поруке из Петрограда да не прибегава „крајњим“ мерама, јер ће га Русија напустити. Тако је 20. октобра формирао кабинет Пере Велимировића.⁷⁶ Ова влада је представљала, мада само формално, наставак радикалско-напредњачке сарадње. Због непознатих политичких личности које су је чиниле, владу нису подржавали ни вујићевци, ни радикалска већина у Скупштини. Нападе на „слабу“ владу краљ је одбијао речима да су га на то приморали управо страначки предводници који нису хтели да уђу у владу и учине је јачом. „Прваци – напред“, писао је Пера Тодоровић, „али неће Авакумовић, ни Рибарац, ни Сава Грујић, ни Новаковић; Пашић и хоће и неће.“ Краљ је послове унутрашње и спољне политике узео у своје руке и због тога је оштро нападан у опозиционом *Одјеку*⁷⁷, *Српској застави* и *Београдским новинама*. По отварању јесење скупштинске сесије 14. новембра 1902, дошло је до нове кризе. Радикалска клупска већина гласала је за програм владе са 51 гласом за и 9 против. Сви напредњаци су подржали владу и наставак споразума. Међутим, при гласању у Скупштини, од 130 посланика, 53 је гласало за, а 44 против владе. Са тако неуверљивом већином, влада није могла да опстане. Краљ је позвао из Беча Вукашина Петровића и понудио му место министра финансија у влади генерала Цинцармарковића. После саветовања која су се одвијала у три наврата, Петровић је одбио краљеву понуду.⁷⁸

Око 15. новембра краљ је покушао да састави коалициони кабинет од представника све три политичке партије, у којем ће већина бити радикалска. Председништво владе је понудио генералу Сави Грујићу.

⁷⁶ *Мале новине*, 9/22. октобар 1902; О саставу владе видети: *Владе Србије*, 196–198.

⁷⁷ *Одјек* је почео да излази 1/14. октобра 1902. као гласило самосталних радикала, који до тада нису имали свој лист.

⁷⁸ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 496, 1902, год, л. 243; *Стенографске белешке Народне скупштине за 1902. годину*, 233–236; *Дневник*, бр. 303, 4/17. новембар и бр. 304, 5/18. новембар 1902; В. Јовановић, *Успомене*, Београд, 1988, приредио В. Крестић, 496; АС, ПО, к. 69, д. 65. Петровић је поручио краљу да може на њих да рачуна само у случају ако узме јак радикалски кабинет, са аустрофилом за министра иностраних дела. У разговору између Чарикова и Андре Ђорђевића, који је вођен одмах по образовању владе Цинцармарковића 20. новембра, Ђорђевић је најавио да се повлачи из политике, јер је јасно да се његов и Вукашинов предлог неће остварити, иако је, по њиховом мишљењу био једини спасоносни пут за Србију. Ово приближавање напредњака руском дипломатском представнику врло је необично, а том приликом Ђорђевић је отворено обележио све пропусте руске политике на Балкану који су Србију, у време њихове управе, потискивали ка Аустро-Угарској.

После петодневних преговора, Грујић је одбио понуду, а исто су учинили и истакнути политичари из осталих партија. Велимировић је одступио, а са њим је пао кабинет. То је уједно и крах покушаја стварања „нове партије“. Споразум од 19. априла 1901, радикали су огласили неважећим тек 14. марта 1903, на страначкој конференцији. Тада је наглашено да је споразум престао да важи 19. новембра 1902. са падом Велимировићеве владе. Радикали су тада најавили да у изборну борбу улазе са девизом да ће стајати на земљишту Устава из 1901. године и да ће прихватити новопокренути лист *Уставна Србија* за гласило Радикалне странке. Међу потписницима конференцијских одлука нашли су се многи радикали, чланови највиших државних установа Сената и Државног савета, попут Михаила Вујића, Николе Пашића, Ђорђа Симића, Свете Симића, Велимировића и Саве Грујића, бивше присталице и потписници споразума нове политичке заједнице.⁷⁹

Краљу су остале на располагању само мање познате политичке личности, које су 20. новембра пристале да уђу у владу генерала Цинцармарковића.⁸⁰

Збор либерала десног крила под вођством Јеврема Андоновића одржан је 14. децембра 1902, а решено је да и они ступају у опозицију влади. На страначкој конференцији 4. децембра 1902. либерали око Авакумовића су објављали да ступају у опозицију, јавно су осудили октроисани устав и затражили његову ревизију „у демократском духу“. Самосталци су такође заузели опозициони став и затражили повратак Устава из 1889. године.⁸¹ Опозициона гласила *Одјек*, *Српска застава*, *Мали журнал* и *Дневни лист* писали су као да у земљи влада предреволюционарно стање. Краљ и краљица су нападани неприкривеним алузијама и претњама, а народ је позиван на буну против владајућег поретка.

⁷⁹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 498, 1903, л.159; АС, Ђ. Симић, књ. VI, *Од 1. јануара 1902. до 29. маја 1903*, 7; *Уставна Србија*, 1/14. јануар 1903, *Мале новине*, 29. фебруар 1903, *Слога*, 4/17. март 1903.

⁸⁰ *Владе Србије*, 201; Програм Цинцармарковићеве владе објављен у новопокренутом листу *Слога*, бр. 1, 24. новембар/7. децембар 1902.

⁸¹ *Београдске новине*, бр. 331, 1/14. децембар, бр. 332, 2/15. децембар 1902; *Српска застава*, бр. 245, 23. новембар/6. децембар 1903; *Одјек*, 14/27. јануар 1903; АСАНУ, бр. 14.556/55, Заоставштина Драгослава Страњковића; Андоновић је напустио опозициони став према Цинцармарковићевој влади 20. децембра када га је краљ именовао доживотним сенатором, АС, С, Ф. I—45, 1902.

Закључак

Сви експерименти са државним програмима под краљевим скиптром, попут оних који су истицани у програмима Новаковићеве (1895/6), Симићеве (1897), Ђорђевићеве (1897–1900) или Вујићеве владе (1901/2), били су изиграни, што због недоследности владара, што због неискрености партијских личности које су му приступале као родољуби, а иступале као страствени партизани. Због тога је и компромис на који су пристали најважнији фактори српске политичке сцене у 1901. години, урушен за врло кратко време. Радикали су ушли у „нову политичку заједницу“ са пола срца. Они нису смели да се удаље од своје матице Радикалне странке, иако су се споразумом баш на то обавезали. Опрез страначких лидера да им популарност може избледети, или сасвим нестати у корист млађих „бескомпромисних“ снага плашила их је и терала их да седе на две столице.

Преуређење политичке сцене компромисом између владара и најјаче странке у земљи није дало резултате, и због тога што су се њихове државне концепције увелико разликовале: прва страна се залагала за централистичку државу, уставну монархију у којој ће владар обједињавати извршну и законодавну власт, а радикали су тежили ка децентрализованом држави у којој ће доминирати најмасовнија Радикална партија. Та борба је садржала важне елементе у одређивању приоритета државног развоја. Кратак предак који је наступио доношењем Устава из 1901. године и споразумом најважнијих политичких актера у земљи, показао је да представници двеју опречних државних концепција не могу постићи консензус. Снага преговарачких страна је већ на измаку 1901. године била неравноправна и краљева позиција је у 1902. години ослабила до безнадежности. Притајени проблеми и спорови су после Вујићевих влада опет свом силином избили на површину. Један од њихових главних узрока била је и изражена хетерогеност у редовима Радикалне странке, пад Пашићевог утицаја и одсуство партијске дисциплине.

Увидевши да су споразумне основе поткопане и у страху за сопствени опстанак, краљ је желео да се врати стање какво је било пре споразума. Међутим, то у пракси више није било изводљиво. Штавише, таква његова намера је убрзала уједињење опозиције, која је путем штампе дражила јавно мњење против краља и тиме створила општу климу да ће Србија пребродити своје проблеме када Обреновића више не буде на српском престолу.

Далекосежније посматрано, пропашћу нове политичке заједнице и државног уређења на начелима Устава из 1901. српска политичка сцена се одрекла еволутивног државног и политичког развитка и определила се за нагле и револуционарне резове, праћене насиљем према противничкој страни. Та одлука је битно утицала на чињеницу да су прве две деценије 20. века обележене појачаним унутрашњим нестабилностима у Краљевини Србији, упркос прокламовању парламентарног уставног система 1903. године.

Suzana Rajić

**THE NEW POLITICAL COMMUNITY
AND THE MIHAILO VUJIC GOVERNMENT IN 1901/02**

Summary

By grouping of single politicians of radical and progressive orientation, basis was created for forming a new political community that acted according to the agreement of altogether work, which was titled "To Our Friends" and published in a respectable number of a newly started magazine Dnevnik, dated on 19th April 1901. The agreement was signed by eighty people on both sides and they represented the core of a new unnamed party. The newly created party did not have the classical party organization, but only a political paper as an organ, and its members were supposed to form a club in the Assembly against the opposition. Although the agreement is known in historiography as fusion or coalition, it has no elements specific for these terms, since it was not preceded by inter-party agreement and had a goal to create a new party. The new political community, as it was called by its members, was the State Administration for eighteen months. Activity of ministerial compositions under the direction of Mihailo Vujic (April 1901 - October 1902) coincides with its actions. Its program has been represented in the constitutional resolution in the year 1901 which provided legal security and political freedom, and the novelty was the existence of a bicameral parliamentary system. A short break that came with the adoption of the Constitution of 1901th and the agreement of the most important political actors in the country showed that the representatives of two opposite state concepts cannot reach the consensus.

Key words: Aleksandar Obrenović, Mihailo Vujić, the Radical Party, Progressive Party, the political agreement, the Senate, Assembly

Чланак примљен: 31. 01. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ
Историјски институт
Београд

**„BEOGRADSKE NOVINE“ –
ОГЛЕД О ПАРАЛЕЛНИМ ДРУШТВИМА
У ВОЈНО-ГЕНЕРАЛНОМ ГУВЕРНМАНУ СРБИЈА 1915-1918.***

Апстракт: Студија се бави проучавањем делатности „*Beogradskih novina*“. То су биле једине новине штампане у Србији за време окупације у Светском рату. Аустро-Угарска Монархија је, применом различитих врста силе одржавала стање окупације у зони названој Војно-генерални Гувернман у Србији, са седиштем у Београду. У тај „оквир“ спадала је и манипулација путем штампе, као најразвијенијег оновременог медија, доступног становништву Краљевине Србије.

Кључне речи: „*Beogradske novine*“, Војно-генерални гувернман, окупација, 1915-1918, паралелна друштва.

Савезнице из блока Централних сила поделиле су територију Краљевине Србије на аустроугарску и бугарску окупациону зону. Аустроугарском зоном управљао је Војно-генерални гувернман, са седиштем у Београду. Наредбом царско-краљевске Врховне команде од 1. јануара 1916. године образован је Војно-генерални гувернман. Првобитна територија Гувернмана захватала је шест округа (Шабач, Београд, Ваљево,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

Смедерево, Крагујевац, Горњи Милановац) и три среза ђупријског округа (Јагодина, Варварин и Рековац). Другом наредбом Врховне команде од 11. фебруара Гувернман је проширен са још три округа (Ужице, Чачак и Крушевац). Коначно, наредбом од 15. марта текуће године прикључена су и три „нова“ округа, припојена територији Краљевине Србије после балканских ратова 1912. године – Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље. Војно-генерални Гувернман у Србији захватао је површину од 29.664 км². Од тога су области Србије пре балканских ратова (девет „стarih“ округа) износиле 23.880 км², а припојене области (три нова округа) 5.784 км².

У Војно-генералном Гувернману у Србији су истовремено постојала два друштва на истом географском простору, тзв. паралелна друштва. У паралелним или упоредним друштвима био је, делатношћу војне управе, успостављен хијерархијски однос између аустроугарског („надређеног“) и српског („подређеног“) друштва. Основна карактеристика оваквих друштава је стање перманентног сукоба, управо због постојања великих супротности. Највећа супротност било је постојање „надређеног“ друштва, састављеног од држављана непријатељске земље, односно војника и чиновника Двојне Монархије, и њему „подређеног“ друштва, држављана Краљевине Србије.¹ „Надређено“ мањинско друштво је, ради одржања реда и мира у освојеној области,² увело систем колективне одговорности и прописало казнене мере, којима је забрањено све што је носило српско национално обележје, или само подсећало на то.³ Грађани Србије, већинско друштво на територији насталој као резултат прекрајања граница своје државе, били су принуђени применом бруталне силе, на

¹ Обавештајни официр из Чачка је у јуну 1918. године приметио да се контакт српског становништва и војне управе своди на давање испорука за војну управу. Друга врста комуникације су привремена познанства која се нису развила у симпатије Срба према војној управи. (Архив Србије-Београд, фонд Војно-генерални Гувернман (у даљем тексту: АС,ВГГ), XX/106)

² За време окупације слобода кретања била је ограничена. Војна власт увела је полицијски час, који је почињао у 21 сат увече и трајао до пет сати ујутру. Мушкарци су морали да имају легитимације, да би се могли кретати градским улицама. (*Beogradske novine*, (у даљем тексту: *BN*), бр.41, 24. март 1916, *Slobodno kretanje po ulicama*)

³ Савременик је записао: „Читав један систем казни, бескрајно подмукао, има исти циљ. Није то казна која се изриче у општем интересу заједнице, да би се поштовали прописи, већ је то једно ново средство да се плачка народ и да се брзо обогате војни и грађански службеници.“ (Т. Кацлеровић, *Цимервалдска конференција. Апел српских социјалиста цивилизованом свету*, Београд 1951, 57)

поштовање новог поретка. Окупациона власт, коју је барон Иштван Буријан, министар спољних послова Аустро-Угарске, оценио као суров режим, имала је задатак да „сломи“ српство и уништи његову снагу на дуже време.⁴ Овакво стање је трајало пуне две године. Тек у последњој ратној години, приметни су покушаји флексибилнијег понашања војне управе. Фебруара 1918. војно-генерални гувернер је донео распис о потреби успостављања добрих односа између аустроугарске власти и српског становништва⁵. Два месеца касније ступио је на снагу пропис којим је правно регулисано склапање брака између војника Двојне Монархије и Српкиња.⁶

Службени лист Гувернмана биле су „*Beogradske novine*“, које су штампане у штампарији Војно-генералног гувернмана⁷, на немачком, мађарском и српском језику (ијекавска варијанта). Поред „*Beogradskih novina*“, становништво Гувернмана могло је читати и новине из Аустро-Угарске. Одабир новина био је веома строг. У пролеће 1917. године војне власти забраниле су „*Hrvatsku riječ*“. Често је забрањиван и „*Glas Srba, Hrvata i Slovenaca*“, због чланака у којима је помињана идеја југословенства. У лето 1916. године војна власт је одлучила да се, почев од 1. јула, на територији аустроугарске окупационе зоне књиге, новине и часописи могу набављати и „растурати“ само преко новоуспостављене књижаре Војно-генералног гувернмана. Књижара је располагала са укупно 157 листова и часописа набављених из Аустро-Угарске. На оволики број публикација је, по мишљењу представника власти, утицала чињеница да „Срби воле много да читају.“⁸

Први број „*Beogradskih Novina*“ изашао је 15. децембра 1915. године. Овај лист, основан првенствено у пропагандне сврхе, излазио је до 28. октобра 1918. У почетку је штампан три пута недељно, а од марта 1916. постао је дневна новина. Први главни уредник био је Вилим Ухер (првих пет бројева), а други Јурај гроф Оршић-Славетички. Лист је излазио

⁴ Haus, Hof und Staatarchiv-Wien, (dalje: HHStA), Politische Abteilung I, K. 973.

⁵ Овакав распис донет је због процене да је на побољшању односа потребно радити у циљу даљег развоја привреде и занатства. Судећи по изворној грађи, примаран је био економски разлог. (АС, ВГГ, IX/пов. 35, 13. фебруар 1918, Nr. 5398).

⁶ АС, ВГГ, IX/пов. 39, 21. април 1918, Nr. 11127.

⁷ За време окупације машине српске државне штампарије коришћене су у штампарији Војно-генералног Гувернмана. У окружним градовима отворене су штампарије ради штампања наредби и обавештења намењених грађанству.

⁸ Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони 1916-1918*, Београд 2000, 153.

на осам страница и објављивао је рубрике: *Ratni izveštaji* (обавезно на првој страни), *Podlistak*, *Grad i okolica*, *Narodna privreda*, *Poslednje brzojavne vijesti*, званичне објаве царско-краљевских органа власти, огласе и умрлице. Рубрике су биле сталне, али њихов распоред није увек био исти. Од важности поједине вести зависило је на којој ће страници бити објављена. На пример, вести са ратишта објављиване су увек на првој страници. У 1916. и у првој половини 1917. године велики простор заузимало је дописивање српског становништва са избеглицама у савезничким (Блок Антанте) и неутралним земљама. Поново су биле успостављене многе породичне везе које је прекинуо рат. Новине су касније као саставни део имале подлистак за културу, који се звао „*Avala*“.

У уводном чланку првог броја „*Beogradskih novina*“ писало је: „Uvidjavni će čitatelji razbrati, da je osnutak lista kao zora, koja se ispod dana pomalja. Da je dana veza, koja iz zemlje vodi u svijet, a iz svijeta u zemlju i narod da savjetuje, upućuje i pomaže. U to ime kažemo da je bilo „U dobar čas“.⁹ Лист је постао квалитетнији од када је члан редакције постао поручник др Милан Огризовић.¹⁰ Поводом двогодишњице излагања, у уводном чланку је наглашено, да су новине одржале обећање дато у првом броју: „da ćemo /.../ poštenim objektivnim načinom upoznavati srpsko građanstvo sa svim događajima, koji se odigravaju širom svijeta“, и да су упркос свим тешкоћама наишле на „toliki brojni i lijepi odziv u publici; u tom odzivu vidimo znak povjerenja, a u tom povjerenju sadržana je i najljepša nagrada za naš trud.“¹¹ У последњем броју забележено је слично: „Beogradske novine nisu vodile nikakvu politiku, nisu bile potčinjene ni kakvoj stranci, one su vodile računa samo sa događajima i sa onim, što je s tim događajima bilo u vezi. Rad našeg lista nije imao ništa zajedničkog sa onim poslovima, koji u mnogim drugim mjestima svijeta pune stupce javnih glasila.“ Новинари су се трудили да буду „posrednik između velikih ratnih i političkih događaja“, да обезбеде „što tačnije obaveštavanje čitalaca“ и „da uspostave i trajno održe

⁹ В. Н. бр. 1, 15. децембар 1915, *U dobar čas*, 1.

¹⁰ Милан Огризовић (Сењ, 11. фебруар 1877 – Загреб 25. август 1923), хрватски књижевник. Завршио је класичну филологију у Загребу. Радио је као средњошколски професор, лектор и драматург у Хрватском народном казалишту у Загребу. Писао је песме, новеле, либрета за опере, али је првенствено био драмски писац. До Првог светског рата био је лектор у Хрватском земаљском казалишту, а после професор глумачке школе. Писао је песме и сатире, а најпознатија његова драма је *Hasanaginica*. Бавећи се спорадично књижевном критиком, Огризовић је најавио два највећа хрватска писца свога доба: Антона Густава Матоша и Мирослава Крлежу.

¹¹ В. Н., бр. 343, 15. децембар 1917, *Druga godišnjica „Beogradskih novina“*.

vezu između vojne uprave i domaćeg stanovništva’.¹² Вероватно су у тој намери читаоцима и пријатељима православне вероисповести честитали Нову годину 14. јануара 1918. године.¹³ Наведене цитате из уводних чланака повезује као црвена нит мисао о тежини новинарског посла и инсистирање на објективном извештавању новина за које су писали. Они су се можда и трудили да буду објективни,¹⁴ али, природно, то нису могли бити. Сви текстови су били цензурисани. Већина уводних чланака о забринутости новинара за судбину српског народа звучи најблаже речено банално. Но, без обзира на све недостатке, ове новине биле су прозор у свет српском народу. Из њих су добијали какве-такве информације, истина често улепшаване у корист окупационих снага. Срби су се

¹² B. N., бр. 291, 27. октобар 1918, *Naša posljednja riječ*, 2

¹³ Isto, бр. 12, 14. јануар 1918, *Sretna Nova godina!*

¹⁴ Навешћемо неке карактеристичне наслове из новина: „*Rat i što sada*“, „*Vanjsko lice Beograda*“, „*Beogradski parkovi*“, „*Čistoća za pohvalu*“, „*Osvjetljenje u Beogradu*“, „*Popis domova u Beogradu*“, „*Crkva sv. Marka*“, „*Uredjenje skverova*“, „*Kaldrisanje ulica*“, „*Prepravka ulica*“, „*Na današnjem Dorćolu*“, „*Tramvajska čekaonica*“, „*Nameštanje sandučića za pisma u Beogradu*“, „*Broj stanovnika u Beogradu*“, „*Povratak Beogradjana*“, „*Koliko ima građanskog stanovništva u Beogradu?*“, „*Radjanja, vjenčanja i umiranja u Beogradu*“, „*Novi popis stanovništva u Beogradu*“, „*Rad carskog i kraljevskog ureda za namještanje u posao*“, „*Uklanjanja srpskih natpisa*“, „*Naredba o rasporedu proslave rođendana Njegovog Veličanstva u Beogradu*“, „*Njihova Veličanstva u Beogradu*“, „*Prodaja kafe*“, „*Nov dnevni obrok hleba i brašna*“, „*Preobražaj Beograda*“, „*Opravka klanica*“, „*Razviće trgovine i zanatstva u prošloj godini*“, „*Srećnu Novu godinu 1918*“, „*Privredni položaj u srpskom okupiranom području*“, „*Prodaja petroleja*“, „*Gdje se može kupiti hljeb*“, „*Dnevni obrok brašna*“, „*Prodaja brašna*“, „*Prodavnica mleka*“, „*Ishrana grada Beograda*“, „*Nove prodavnice životnih namirnica*“, „*Bijelo brašno za uskršnje praznike*“, „*Otvorene prve osnovne škole u Beogradu*“, „*Otvaranje jedne njemačke škole*“, „*Beogradska ženska gimnazija*“, „*Traže se učitelji i nastavnici*“, „*Zabranjen kalendar*“, „*Vratio se u Beograd*“, „*Književni pregled. Borisav Stanković, Nečista krv*“, „*Druga godišnjica „Beogradskih novina*“, „*Kulturne ustanove u Srbiji*“, „*Narodne dobrotvorne predstave*“, „*Pozorišna predstava italijanskih ratnih zarobljenika*“, „*Novo kino-pozorište*“, „*Letnje zabave u Beogradu*“, „*Cirkus Henrik u Beogradu*“, „*Grom udario u bioskop*“, „*Promenadni koncert u dvoru*“, „*Tamburaški zbor*“, „*Bolest i brak*“, „*Izložba slika*“, „*U sanitetskoj službi*“, „*Dezinfekcija starih stvari*“, „*Rad saniteta*“, „*Iz današnje Srbije*“, „*Parastos Obrenovićima*“, „*Pod bijelom zastavom*“, „*Koliko lica danas prima pomoć u Beogradu*“, „*Priznanica za pomoć*“, „*Prilog nevoljnima grada Beograda*“, „*Loptačka utakmica*“, „*Dečije zabavište*“, „*Dom sirotne dece u Topčideru*“, „*10.000 kruna za osiromašenu beogradsku inteligenciju*“, „*Pomažite beogradsku sirotinju starim odijelom i obucom*“, „*Car. i kr. narodna kuhinja u Beogradu, poklon Crvenom Krstu*“, „*Velikosrpska derlad*“, „*Jedno putovanje u Smederevo*“.

временом научили да читају „између редова“, па су могли су да наслуте много тога што у тексту није било директно написано.

У подлистку „*Beogradskih novina*“ углавном су објављиване приповетке са тематиком из савременог живота и одломци из познатих приповедака и романа српских књижевника. Између осталих, објављиване су кратке приче Борисава Станковића под називом *Beogradske šetnje*, приповетке Милорада Петровића „*Varnice*“, Светозара Ђоровића „*Smiraj*“. Милутин Чекић¹⁵ је објављивао књижевне критике („*O Koštani Bore Stankovića*“, „*O Hasanaginici dr Milana Ogrizovića*“). Штампани су радови Ћире Трухелке „*O porijeklu srpskog grba*“ и „*Uloga Bošnjaka u prvom srpskom ustanku*“ и Тодора Стефановића-Виловског „*Beograd pod carem Karlom 1717-1739*“. У форми фељтона излазили су текстови о српским обичајима, верским празницима, и о раду најважнијих установа културе Краљевине Србије.

Сарадници „*Beogradskih novina*“ били су и српски културни и јавни посленици, међу којима Борисав Станковић, Сима Пандуровић, Милорад Петровић, др Јован Б. Јовановић, Милутин Чекић, Исидора Секулић ... Наведени су објављивали чланке у листу и за то добијали хонораре. Поред српских књижевника, политичара и других јавних личности, у редакцији су, између осталих, као чиновнице радиле супруге познатих Срба - Клара Скерлић, удовица Јована Скерлића, и Христина Петковић, удовица Владислава Петковића-Диса.

Оцену вредности и значаја „*Beogradskih novina*“ дало је неколико савременика. Аугуст Цесарец и сам војник црно-жуте монархије са службом у Крушевцу, оцењујући карактер културног „живота“ у окупираној области, истакао је: „I sav taj čemer htjelo se je prikriti sa mnogo puta duhovitim ali zato još više odvratnim uvodnicima u „*Beogradskim novinama*“ i srpskom izložbom u Budimpešti.“¹⁶ Други савременик, становник

¹⁵ Милутин Чекић (Горњи Милановац 1882-Београд 1964), редитељ. Завршио је Правни факултет у Београду, али се посветио новинарству. Уређивао је „*Недељни преглед*“ и био писар у Министарству просвете. У Народном позоришту у Београду краће време 1910. био је члан Књижевно-уметничког одбора, а 1912. постављен је за редитеља. Радио је на обнови и реорганизацији Народног позоришта у Београду. Бавио се позоришном критиком и театрологијом. Написао је књигу студија и есеја „*Позориште*“, прву те врсте у Србији, драме „*Свадбено јутро*“ и „*Прва борба*“. Режирао је представе „*Јелисавета*“, „*Лазарево васкрсење*“, „*Елга*“, „*Ромео и Јулија*“, „*Краљева јесен*“, „*Ортаци*“. (Енциклопедија српског народа, Београд 2008, 1250) Био је управник Народног позоришта у Београду од 1. децембра 1918. до 5. августа 1919. године.

¹⁶ А. Cesarec, *O Lazarima i grobnici*, у: Davor Kapetanić, *Nepoznati Cesarec*, Zagreb 1965.

српске престонице професор Божидар Николајевић, нагласио је да је лист после ослобођења био погрешно оцењиван и безразложно оцрњен: „Он није био непријатељ нашем свету, него му је, шта више, врло много користио.“ Николајевић је истакао и да се српска влада из емиграције служила обилато „*Beogradskim novinama*“, одржавајући преко њих везу са окупираном Србијом. „Небројене“ српске породице су се, захваљујући првенствено том листу, могле три године обавештавати о својима „на дому и ван земље, а то је онда значило много“. Поред тога, професор Николајевић је истакао и да је приличан број српских књижевника и новинара, радећи у „*Beogradskim novinama*“ обезбедио егзистенцију себи и породици.

Заиста, „*Beogradske novine*“ су пружиле могућност дописивања и размену података између растављених чланова породица и појединаца. То можемо без сваке сумње окарактерисати као хуман гест према окупираном становништву. Показана је на делу хуманост Племените Монархије. Али, ако мало загребемо дубље од површине, у суштину ове појаве, примећујемо да је таква врста дописивања носила у себи и разне могућности да се добију неке информације неопходне војној власти. На пример, могле су се пратити локације са којих су се јављали српски цивили и војници, могла се пратити бројност Срба који су били ван граница своје државе. Преписка је била цензурисана, ограничена и строго надгледана. Ове чињенице бацају сенку на добре намере уредника и сарадника „*Beogradskih novina*“.

Без обзира на прокламоване либералне и објективне ставове уредника, новине су биле основно средство манипулације окупираних путем писане речи. Тако је у „*Beogradskim novinama*“ обнављање неких оштећених објеката (водовода и електричне централе) представљено као велики привредни успех Аустро-Угарске. Управа града Београда одмах је пустила у промет електричну централу тако да је град поново осветљен а трамваји су почели да раде. Прорадио је такође водовод, а новине су, вероватно не без сарказма забележиле у времену општег сиромаштва и глади, да Београђани имају питке воде у изобиљу за жедне.¹⁷ Следила је идилична слика српске престонице почетком зиме друге ратне године: „*Narod, koji se bio sklonio u okolna mjesta, sada se hrpimice vraća svojim kućama. Trgovci otvaraju svoje radnje a životne namirnice su jeftinije nego u susjednom Zemunu.*“¹⁸

¹⁷ В. Н., бр. 2, 19. децембар 1915, *Rat i što sada*, 3. У тексту су описане „благодати“ грађанског живота: „*svetlo, tramvaj, a što se po svojoj važnosti po život i zdravlje jedva riječima izreći dade, - zdrava pitka voda u obilju svakome žednomu je na raspolaganju.*“

¹⁸ Исто, бр. 2, 19. децембар 1915, *Vanjsko lice Beograda*, 3.

Други пример манипулације окупираним становницима Србије уочавамо почетком марта 1917. године, када су предузимане оштре мере да би се онемогућило ширење вести о Топличком устанку. Власт је крила да је на југу Србије избио народни устанак, који је потрајао читавих месец дана. У чланку је стајало: „У posljednje vrijeme raširili su se od pojedinaca u gradu i zemlji besmisleni glasovi o događajima u okupiranom području, koji nemaju nikakve stvarne podloge. Nekim će se beogradskim građanima uskoro dati prilika, da se osvjedoče o neispravnosti ovih glasova, te će ličnim posmatranjem moći da utvrde, kako se u području glavne vojne gubernije nije dogodilo ništa abnormalnoga. Mahinacijama, koje su od pojedinih, u tudjoj službi stojećih usijanih glava, koje nemaju šta da izgube, inscenirale na vrlo ograničenom prostoru izvan c.i k.okupacionog područja, staće se na suprot najoštrijim sredstvima. Cjelokupno se stanovništvo u vlastitiom interesu ozbiljno upozorava, da ne širi lažne glasove. Ko bi se protivio ovoj opomeni, biće po čl. 327 vojno-krivičnog zakonika zbog zločina protiv državne vojne sile najstrože kažnjen“.¹⁹

Припадници паралелних друштава углавном су ступали у конвенционалне односе. Ти односи су се углавном сводили само на обавезе. Већина Срба је испуњавала наметнуте обавезе, и при том остала хладна и без симпатија према новој власти. Било је и, истина малобројних, који су учествовали у локалној власти и ступали у пословне односе са окупаторима. Без обзира на страх од интернације и других разних врста малтретирања, становници окупиране Србије су свакодневним понашањем, начином облачења, међусобним обраћањима показивали да су још увек у рату. Овога пута водио се вербални и психолошки сукоб, из кога се развио један нови облик начина живота. Исидора Секулић је ово називала „држање“. Под овим термином подразумевала је пасивни отпор окупационој власти у свакој прилици. У „*Beogradskim novinama*“ је записано каквим су санкцијама подвргнути људи који нису поштовали прописе војне власти. Даница Матић из Београда затворена је због ширења „лаžних vesti“ да ће се царско-краљевске трупе повући из Србије.²⁰ Ана Крисковић из улице Милоша Великог, била је осуђена на три месеца затвора „zbog drskog ponašanja“ према старешини и војнику Аустро-Угарске.²¹ Служавка Наталија Радовић кажњена је са 14 дана затвора зато што је са балкона

¹⁹ В. Н., бр. 68, 11. март 1917, *Opomena*, 1.

²⁰ Исто, бр. 108, 1. јун 1916, *Zbog pronošenja lažnih i uznemirujućih vijesti*, 2.

²¹ Исто, бр. 201, 3. септембар 1916, *Kažnjena zbog drskog ponašanja prema c.i k. vojnim licima*.

пљунула у правцу бакљаде, организоване поводом неке свечаности, „не pogodivši tom prilikom nikoga“.²² Мира Станојловић са Врачара је због пољске крађе осуђена на новчану казну од 200 круна или 20 дана затвора.²³

Аустроугарска окупациона власт је применом бруталних средстава „ударила“ на тзв. обичног човека и покушала да га промени. Требало је од непослушних Срба направити добре грађане Аустро-Угарске Монархије. У том циљу је у „*Beogradskim novinama*“ често писано о члановима владајуће куће Хабсбурга и прославама њихових рођендана. Као да је неко лагано покушавао да поради на идеји да „племенити“ Хабзбурговци постану замена за српску краљевску породицу Карађорђевић, краља Петра и регента Александра. Велики публицитет дат је посети царско-краљевског брачног пара Карла и Зите Хабсбург Београду²⁴ као и надвојводе Јосипа Фердинанда.²⁵ Царски брачни пар је на београдској железничкој станици дочекао генерални гувернер са својим сарадницима. Испред станице је, ради свечане церемоније дочека чекао војни оркестар, одред батерије и поздравна батерија. Један Београђанин описао је долазак цара и царице. Из белешке се могу приметити две ствари које одлично илуструју супротности упоредних друштава: српски народ није прихватао цара Карла Хабсбуршког као свога владара, а аустроугарски органи власти испољили су огромно неповерење према српском становништву и предузели опсежне мере заштите свога суверена.²⁶

Окупирано становништво Краљевине Србије имало је јасно изграђен систем вредности, кога се придржавало и под аустроугарском влашћу. Оно је пружало отпор насиљу. Ако то није могло другачије, препричавало је вести, често и гласине у које је веровало. Све промене из

²² В. Н., бр. 211, 15. септембар 1916, *Kažnjena zbog nepristojnog ponašanja*.

²³ Isto, бр. 250, 22. октобар 1916, *Objava*, 2.

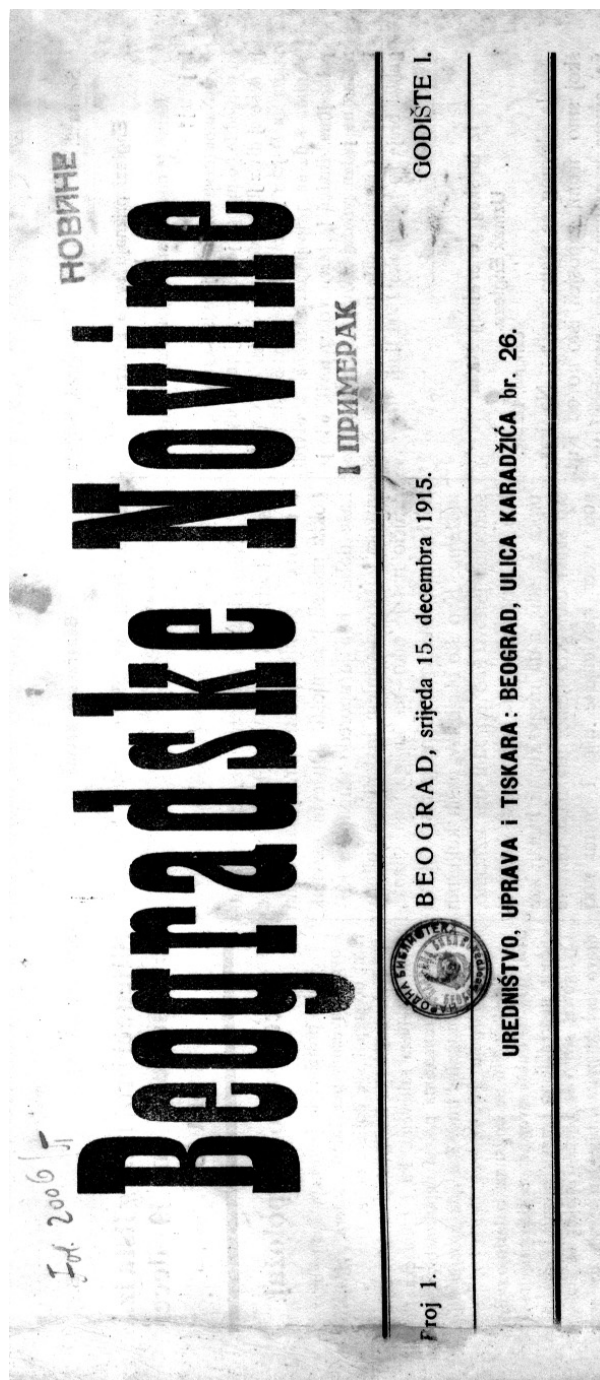
²⁴ Isto, бр. 137, 24. мај 1918, *Njihova Veličanstva u Beogradu*, 3.

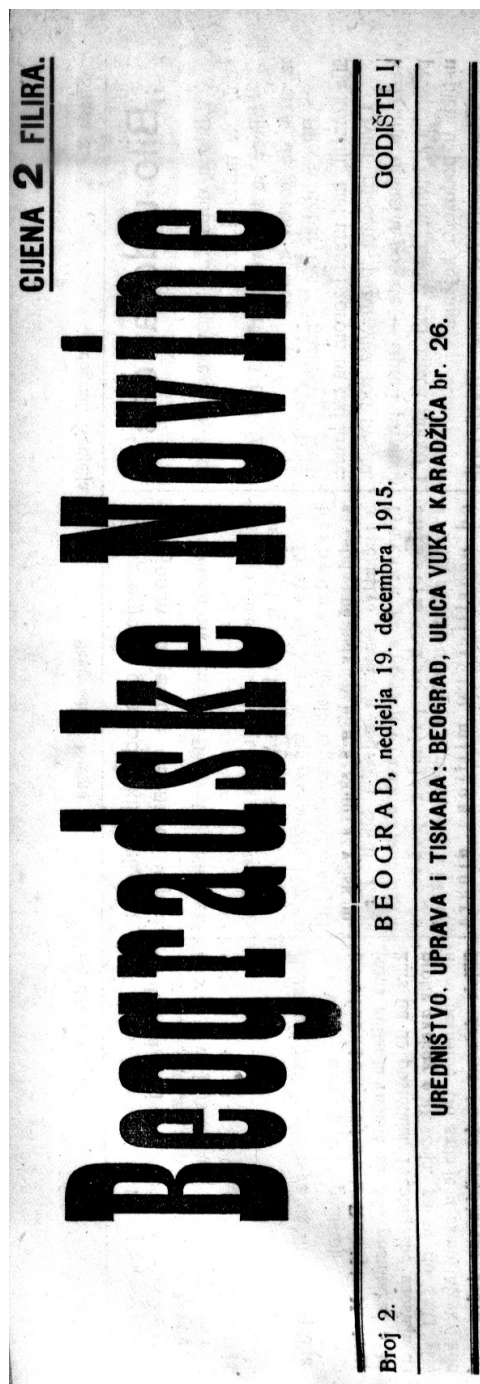
²⁵ Isto, бр. 151, *Nadvojvoda Josip Ferdinand u Beogradu*, 3.

²⁶ „Враћа се њихов цар Карло из Цариграда, из Софије, одакле ли. Свратиће и у Београд. Полиција предузела све мере опрезности. Сви прозори, на свим кућама у Београду морају бити затворени тога дана. Сва лица, сумњива и непозната, стављена су под присмотру многобројних жбира и шпијуна. Обраћена је пажња на таванске прозоре и на кровове зграда. Војска је посела све улице, с обе стране, од града до железничке станице, преко Теразија, па низ улицу Милоша Великог. Средином јуре аутомобили и фијакери, превозећи официре и чиновнике, њихове жене и кћери, да на станици дочекају свога цара. Публика се силом могла кретати тротоаром поред солдата; али није нигде допуштен прелаз преко улице“ (Л. Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915-1918*, Београд 1919).

времена окупације остале су без утицаја на развој српског друштва и брзо су заборављене по завршетку рата. Српско друштво их није препознало као сопствену вредност управо зато што се тим „реформама“ наметао образац земље која је била оличење свега непријатељског.

„*Beogradske novine*“ излазиле су непуне три године и биле верна слика окупаторове политике према освојеној области. Из већине чланака и коментара види се да су настале и излазиле у пропагандне сврхе. Новине су биле део војне и политичке акције спровођене преко тада најраспрострањенијег медија. Циљ оснивача је свакако био да се приближе, побољшају и одрже односи између окупатора и окупираних. У новинама које су биле службени лист Војно-генералног гувермана, објављене су углавном све наредбе, објаве и огласи. Стога су новине драгоцен историјски извор, својеврсна збирка наредби и прописа Војно-генералног Гувермана у Србији од 1916. до 1918. године. Новински чланци били су пре објављивања цензурисани. Њихову веродостојност треба из овог разлога претходно проверити, поредећи их са примарним историјским изворима. „*Beogradske novine*“ су помогле да се успоставе прекинуте везе између чланова породица. Без обзира на то, новине су најблаже речено, биле непопуларне у грађанству и нису оставиле никакав траг на српском новинарству. Нећемо погрешити ако на основу расположивих аргумената оценимо да су новине представљале саставни део „пакета мера“ окупатора, односно чиниле део комплексне ратне пропаганде која је подразумевала и коришћење средстава цивилизацијске комуникације у писаној форми у циљу манипулације становништвом на окупираним територијама.

Br. 33. *7. 12. 1916*

Београдске Новине

БЕОГРАД, четвртак, 16. марта 1916. I ПРИМЕРАК

Godina II.

dnevno u jutro. Ponedjeljkom poslije podne.

Prodaje se:
 u Beogradu i u Kraljevinu Srbiji po ceni od 6 h
 u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji po 8 h
 izvan ovog područja . . . 12 "

Preplate:
 za 1 mjesec u Beogradu i u Kraljevini Srbiji . . . K 1-50
 u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini . . . K 2-40
 izvan ovog područja . . . K 3-

Uredništvo: БЕОГРАД, Vuka Karadžića ul. 10. Telefon broj 67.
 Uprava, primanje oglasa i preplate: БЕОГРАД, Čubrina ulica 3.

**Božica Mladenović
Milić J. Milićević**

***BELGRADE NEWSPAPER: an essay about parallel societies in
Military-General government of Serbia 1915-1918***

Summary

Belgrade newspapers were issued in occupied Belgrade since 1915. until 1918, less than three years. They portrayed an essence of policy implemented by the Austro-Hungarian rule in occupied Serbian territory. From most of the articles and comments it is evident that they were created and come out for propaganda purposes. They were an integral part of military and political actions, conducted over the most widespread media at that time. The papers, which were the official journal of the Military-General government in Serbia, published mostly all orders, announcements and advertisements. Therefore, they represent a kind of collection of orders and regulations of the occupying power in World War II.

The newspaper founders' goal was to get closer, improve and maintain relations between the occupiers and the occupied ones. *Belgrade newspapers* have helped in establishing broken ties between members of Serbian families. Nevertheless, they were unpopular, and have left no impact on Serbian journalism.

Key words: „*Belgrade Newspaper*“, Military-General government, Occupation, 1915-1918, parallel societies

Чланак примљен: 18. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.

ПРИКАЗИ

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника.

**Књига I (1186–1321), приредили Владимир Мошин, Сима Ћирковић
и Душан Синдик, Београд : Историјски институт, 2011, 652 стр.**

Након више од 60 година од како је при Историјском институту покренут пројекат израде тзв. *Српског дипломатара*, у јесен 2011. светлост дана угледала је прва књига *Зборника средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Ово капитално издање представља до сада најпотпунију и, у критичком смислу, најтемељније приређену збирку ћирилских исправа писаних у периоду од 1186. до 1321. године. Нажалост, приређивачи Владимир Мошин и Сима Ћирковић нису доживели излазак књиге из штампе, али су, за живота, своје велико знање стечено вишегодишњим радом на пољу дипломатике уградили у рукопис *Зборника*, исправљајући бројне пропусте ранијих издања и састављајући пропратне белешке. Изузетно значајну улогу у пројекту одиграо је и трећи приређивач, Душан Синдик, који се постарао да се критичка издања текстова путем снимака још једном сравне са оригиналима, да се белешке употпуне најновијим издањима извора и литературом и да се израде регистри личних имена, географских назива и појмова.

Зборник почиње *Предговором* академика Симе Ћирковића (стр. 15–23) у коме су изложени историјат пројекта *Српског дипломатара*, мотиви који су навели истраживаче да га покрену и принципи које су усвојили приређивачи новог, критичког издања ћирилских исправа. За предговором следи белешка *Уз ово издање* (стр. 25–26) која садржи неколико објашњења и напомена намењених читаоцима, као и захвалницу институцијама и појединцима који су допринели настанку *Зборника*. На странама 27–44 налазе се спискови скраћеница, претходних издања докумената и историографске литературе. У ове спискове су укључени и најновији радови из области дипломатике.

Главни део *Зборника* (стр. 45–546) чине критичка издања 148 исправа (повеља и писама), издатих од времена великог жупана Стефана Немање до смрти краља Милутина. Највећи део докумената потекао је од владара Србије и господара области у њеном саставу (пре свега Хума и Зете), а заступљени су и они које су издали српски архијереји, органи

светогорских манастира, Дубровчани и босански банови. Поред поменутих, у *Зборник* су укључена и два акта византијског цара Андроника II издата Хиландару, односно пиргу Хрусији, те две повеље бугарских царева (једна хоризма Ивана Асена II издата Дубровчанима и једна повеља Константина Асена упућена манастиру Св. Ђорђа код Скопља). Поред оригинала, објављени су и документи сачувани у препису и преводу, али и помени докумената који нису сачувани (било да се помињу у канцеларијским и нотарским белешкама или у другим, сачуваним исправама). Управо када је реч о преводима и поменима, приређивачи су одступали од правила да се објављују само акти писани ћирилицом, будући да су преводи и канцеларијски записи најчешће састављани на латинском или староиталијанском језику, док су поједини преписи из новог века (нпр. они Ивана Луцића Трогиранина) транскрибовани латиницом.

Критичко издање сваког од докумената садржи редни број и „назив“ исправе, податак о датуму издавања, краћи регест, податке о примерку или примерцима (физички изглед, место чувања, сигнатура, подаци о печатењу и друго), податке о дипломатичким особеностима (уколико постоје), те списак ранијих издања и литературе. У случају да су у историографији постојала размимоилажења око одређених питања, наведена су различита мишљења истраживача, а понекад и став приређивача о спорним питањима. Након поменутих уводних бележака, које се у овој збирци први пут јављају у пуном обиму, за сваку исправу следи рашчитан текст сравњен са снимцима оригинала, приређен према принципима који су изложени у уводним поглављима *Зборника*, са разрешеним скраћеницама и означеним редовима у изворнику. У случајевима када је сачувано више примерака (на истом или на различитим језицима), текстови сваког од њих дати су упоредо у ступцима или су разлике (*variae lectiones*) прибележене у напоменама.

Обимне регистре личних имена, географских назива и појмова (стр. 547–652) израдио је Душан Синдик. Све јединице у регистрима донете су у изворном облику и додатно објашњене, а повезиване су са текстом комбиновањем редног броја документа и реда у изворнику (или реда у издању за повеље чији оригинали нису сачувани). Изузетак су само имена и термини из Светостефанске и Студеничке хрисовуље, где је уместо податка о реду у оригиналу, донет податак о страни у зборнику у коме су ове исправе сачуване. Овакав приступ регистру умногоме олакшава коришћење *Зборника*, па је и у томе његова предност у односу на ранија издања извора.

Када се све изложено узме у обзир, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* је неспорно крупан допринос

медиєвистици, а представља важан извор грађе и за филологе. Њиме су, по први пут, обједињене све познате ћирилске исправе (као и њихови преводи и помени) од значаја за српску, босанску и дубровачку историју закључно са 1321. годином, без обзира на провенијенцију. То подразумева како оригинале, тако и савремене и позније преписе, преводе, канцеларијске и нотарске регистрације, исправе сачуване на зидовима манастира итд. Као резултат вишедеценијског рада најистакнутијих историчара и стручњака за дипломатику, ова збирка није потпуна само када је реч о исправама, већ је и снабдевена детаљним описима изворника, критичким коментарима, списковима ранијих издања и најновије литературе и свеобухватним регистрима који читаоцима омогућавају лакшу претрагу имена и термина. Важно је, на крају, нагласити и да су грешке у транскрипцији докумената, у односу на старија издања, у *Зборнику* сасвим избегнуте или бар сведене на минимум. Стога се може изнети коначан закључак да ова збирка има пун научни капацитет да, за период који обухвата, замени све до сада незаобилазне зборнике ћириличких повеља и писама, попут оних које су приредили Ф. Миклошић, С. Новаковић, Љ. Стојановић и други.

Треба напоменути да *Зборник* не садржи снимке објављених докумената јер је планирано да се они објаве посебно, у форми албума. Услед недостатка појединих репродукција и финансијских средстава, издавање албума је, за сада, одложено.

Имајући у виду да је објављена збирка тек прва књига *Зборника*, започету серију би требало наставити, уз примену нових стандарда и тимског рада, али и уз редефинисање одређених принципа који би омогућили да се релативно брзо сачини критичко издање свих (ћирилских, латинских и грчких) исправа које се тичу Србије и Босне. Само на тај начин би се могао у пуној мери остварити зацртани пројекат *Дипломатара*.

Невен Исаиловић

**Franz Tinnefeld,
Die Briefe des Demetrios Kydonos. Themen und literarische Form,
Wiesbaden 2010.**

Књига немачког византолога, Франца Тинефелда, о темама и књижевној форми писама Димитрија Кидона, представља важно дело за проучавање XIV stoleћа византијске историје. Ово дело резултат је вишегодишњег рада његовог аутора на преводу и коментарисању Кидонових

писама, што му је несумњиво омогућило да се што више приближи једној изузетно значајној личности византијске историје и проблемима који су тих година непрестано оптерећивали Царство. Франц Тинефелд је дуго година био професор на Лудвиг – Максимилијан универзитету у Минхену и иза себе је оставио веома плодну библиографију. Он је дао велики допринос светској византологији на пољу издавања извора, пошто је превео и коментарисао читав корпус писама Димитрија Кидона.

Књига професора Тинефелда даје нам увид у богату преписку византијског интелектуалца, подробно анализирајући њен садржај. Према његовим речима, корпус писама овог византијског интелектуалца представља „волуминозну сачувану преписку на старогрчком језику, не због броја писама (око 450), већ првенствено због количине самог текста“. Његова писма су сведок једног бурног времена и употпуњавају наша знања из византијске историје овог периода. Димитрије Кидон, који је заузимао веома истакнуту позицију на двору двојице византијских царева, Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, имао је прилике да учествује у обликовању византијске спољне политике у времену када је сарадња са Западом, како се то Кидону чинило, била неопходна да би се зауставило турско напредовање у унутрашњост Балканског полуострва, а самим тим и одбраниле преостале византијске територије. Стога, нема сумње да је проучавање његове преписке и њено вредновање као историјског извора од изузетне важности за византологе позног Царства.

Књига Франца Тинефелда подељена је у пет већих целина од којих свака прати једну основну тему коју је сам аутор издвојио. Велики број потпоглавља у свакој од ових целина омогућио је аутору да детаљно прикаже и објасни ствари које су чиниле Кидонову свакодневицу. Тинефелд није оставио нерасветљеним ни Кидонова размишљања, његове ставове и погледе на свет, већ их је приказао наводећи многобројне примере из његових писама, на тај начин илуструјући и свој лични суд о овом византијском интелектуалцу.

Прво поглавље, посвећено оном делу преписке у којој је централна личност сам Димитрије Кидон, чини читав низ писама различите садржине у којима се у највећој мери открива личност њиховог аутора. У тим писмима Кидон тражи савете од својих пријатеља, утеху због немилих догађаја који су потресли његов живот, жали се због несрећа које су га задесиле (болести, смрт вољених особа), моли пријатеље за помоћ у тренуцима када се он није налазио у царској милости. Како би боље илустровао и дочарао Кидонову личност и догађаје који су га мучили, занимали, тиштали и интригирани, Тинефелд је на више места дао превод делова Кидонових писама одговарајућих за ситуацију коју је желео да прикаже.

Друго поглавље књиге посвећено је писмима у којима је средишња личност особа којој се Кидон у писму обраћа. Тинефелд нам овде открива читав спектар личности које су чиниле Кидонов круг познаника и на овај или онај начин му обележиле живот. Ради се о припадницима двеју царских кућа, Кантакузина и Палеолога, Кидоновим веома блиским пријатељима и његовом брату, Прохору, као и о другим лицима која су оставиле печат на византијско друштво тог периода. Када су у питању припадници две поменуте царске породице, Тинефелд је особиту пажњу посветио Кидоновом портретисању личности цара Јована VI Кантакузина, у чијој је служби Кидон као младић био и који му је дуго година био нека врста узора, цара Јована V Палеолога, у чијој се служби учени Византинац такође налазио дуги низ година, царице Јелене Кантакузин, супруге Јована V и ћерке Јована Кантакузина, према којој је Кидон гајио велике симпатије, као и његовог ученика и пријатеља, цара Манојла II Палеолога. У писмима која су упућена овим личностима аутор нам представља Кидона као врсног ретора, као човека који је саосећао са несрећом својих пријатеља, дајући им савете и заузимајући се за њих када је то било неопходно. Учени Византинац открива се пред читаоцима као личност која је са великом пажњом проматрала дешавања у Царству, која, између осталог, није оклевала да чак и цару пребаци због поступака са којима се лично није слагала. Кидонов положај у византијском друштву је био веома висок, а он сам, био је цењен и поштован од својих пријатеља, али и на мети непријатеља, као што се из његове преписке да видети.

У свом трећем поглављу, Тинефелд је у средиште посматрања поставио „треће лице“, тј. особу о којој Кидон пише. Као и у претходном поглављу, и у овом делу књиге је акценат на Кидовој перцепцији људи из његове околине и његовом односу према њима.

Може се рећи, имајући у виду три прве целине, да је аутор на овај начин успео да представи један Кидонов свет, палету ликова са којима је он општио, опште ствари које су могле интересовати и погађати људе оног времена, које су их одушевљавале или разочаравале, њихове политичке ставове, као и однос према исихазму, што је било од пресудне важности за период о којем је реч. Ове појединости често се губе из вида истраживача, а необично су важне за дубље разумевање политичке, друштвене и културне климе која је владала у том периоду.

Четврто поглавље Тинефелдове књиге даје нам увид у политичке теме које Кидон у својим писмима помиње. Као три главне аутор је издвојио проблем Турака, сарадњу и преговоре са Западом и унутрашњу ситуацију у Царству. Турска претња и страх Византинаца да град може пасти

под власт „неверника“ у тесној је вези са проблемом сарадње са Западом, као и са унутрашњим стањем у Царству, које је у овом периоду било потресано великим несугласицама, како између два владајућа рода (Кантакузина и Палеолога), тако и унутар самог дома Палеолога. Професор Тинефелд је на примерима Кидонових писама, а кроз Кидонове личне погледе на ова збивања, илустровао сву напетост и озбиљност ситуације. Ипак, остаје да приметимо да се у оквиру поглавља о политичким темама не наилази на помен Срба и Бугара, не мање важним чиниоцима византијске спољне политике, бар када је о првој половини XIV века реч. Кидон у својим писмима помиње ова два „народа“, иако истина, тих писама нема много, и доноси неке вести којих у другим изворима тог периода, када је о Србима реч, нема.

Пето, уједно и последње поглавље књиге, посвећено је неким готово општим местима у епистографији. Ради се превасходно о Кидовој критици сопственог књижевног стила, тој заправо привидној скромности и сопственом унижавању ради добијања признања од других и величања сопственог дела.

На крају књиге налазе се два додатка која умногоме олакшавају кретање кроз веома сложену материју каква је преписка ученог Византинца. Први додаток чине временска табела са биографским подацима из живота Димитрија Кидона, као и превод Кидовог говора упућеног цару Јовану V Палеологу 1371. године, извора важног због биографских података које Кидон у њему о себи доноси. Други додаток чини списак писама које је Тинефелд у својој књизи цитирао, листа Кидонових савременика са бројевима под којима се они могу наћи у *Просопографском лексикону доба Палеолога*, списак ликова из античког и ранохришћанског периода које је Кидон у својим писмима помињао, као и листа поменутих места и области заступљених у његовој преписци. На крају другог додатка дат је и списак кључних речи за изучавање Кидовог живота, времена у којем се тај живот одвијао, као и за књижевни стил овог Византинца.

Књига минхенског професора Тинефелда од великог је значаја за изучавање византијске епистографије и, с обзиром на личност аутора самих писама, за што јасније осветљавање проблема са којима је Византијско царство тих година морало да се носи. Пред нама је дело које представља колико анализу, толико и синтезу Тинефелдовог истраживачког рада на преписци Димитрија Кидона и заокружује његово истраживање на том пољу. Како то сам аутор истиче, он се овим путем опрашта од ученог Византинца и његова неиздата дела препушта некоме другоме да сам створи, на основу извора, слику о животу и делу једног од најученијих људи византијског XIV века.

Бојана Павловић

**Дејан Микавица,
Српско питање на угарском сабору 1690-1918,
Нови Сад 2011, 288 стр.**

После монографија о Михаилу Полит Десанчићу, Светозару Милетићу и Лази Костићу, које су нашле важно место у српској историографији, из пера проф др Дејана Микавице пред стручну јавност недавно је изашла књига Српско питање на угарском сабору 1690-1918. Како је у *Предговору* написао сам аутор, ова монографија резултат је вишегодишњих истраживања у архивима и библиотекама, а циљ је што јасније и боље сагледавање чињеница везаних за двовековну истрајну националну и институционалну борбу Срба за своја права, касније територију и егзистенцију у Хабзбуршкој монархији.

Када је патријарх Арсеније Црнојевић кренуо својим библијским путем заједно са њим је и српски народ почео ново поглавље своје битке за очување идентитета и самосвојности у новим и измењеним околностима. Угарско племство, католички клер и често варљиви Двор у Бечу били су чиниоци у новој шаховској подели српског народа у Монархији. Аутор је у првом поглављу интригантног назива *Равноправност и дискриминација* (11-65 стр.) на нов и изнијансиран начин приказао и тумачио чињенице које су у 18. веку сачињавале политички амбијент Срба у Хабзбуршкој монархији. Атмосфера свакодневних политичких и верских притисака огорченог угарског племства и католичке цркве кулминирала је погромом над Србима у Ракоцијевом устанку 1703-1711, што је резултирало трајном променом етничке слике српског становништва у самој Угарској. Привилегије су биле камен спотицања угарског сабора и често дискриминисаног српског народа током низа деценија, констатује др Микавица, наглашавајући да су услови борбе били неравноправни и често личили на библијски антагонизам Давида и Голијата. Царски кругови су вешто манипулисали и користили српски народ као противтежу ратоборном угарском племству, што је био један од главних узрока немогућности решавања српског питања на Сабору. Тежња митрополита и епископа да сачувају верску равноправност Срба сталним жалбама и молбама, обележила је део напора да се избегне дискриминација најпре верска, а продором идеја рационализма и буђењем националне свести и политичка. Препород који је захватио Мађаре и Србе довео је антагонизам ова два народа до тачке усијања. Политичка права била су призната за владајућу мађарску нацију, равноправност Срба била је на

нивоу непостојећег чиниоца у једначини где је решење унапред познато. Од тридесетих година 19. века, како наводи аутор, укидањем латинског и увођењем мађарског језика почиње неповратни процес неравноправности немађара на Угарској Дијети.

У другом поглављу *Држава у држави 1848-1860* (65-113 стр), аутор анализира процесе који су најпре довели до низа револуција у Европи у пролеће 1848, са посебним освртом на Угарску и шире целу Хабзбуршку монархију. Национални талас из Европе преплавио је народе Монархије. Срби и Мађари траже своја национална и грађанска права, и док мартовски дани симболишу сарадњу и међусобно сагласје и покушај међусобне сарадње, фрагмент идеје да се затраже политичка права за немађаре, резултирала су правом експлозијом на сабору у Пожуну. Рубикон су прешли Ђорђе Стратимировић и Кошут Лајош. У борби за своју равноправност, институционално, Срби су покушали да остваре споразум са сабором и Владом, али сагласја није било. Мајска скупштина у Сремским Карловцима је отелотворила нови вид српске демократске и националне борбе. Врло брзо се показало да решење ипак није могуће без прихватања политичке равноправности Срба о чему влада није желела да чује. Од јуна 1848. до краја Револуције и Вилагоша трајала је ратна хроника, коју је аутор осликао небројеним примерима српских и мађарских мемоариста, али и најрелевантнијим изворима домаће и стране провенијенције. Из дана у дан описани су покрети војске, ратне операције и сложене политичке манипулације дворских кругова које су резултирале формирањем посебне територије- круновине Српског Војводства. Током постојања круновине иако незадовољни добијеним у политичком и друштвеном смислу Срби нису назадовали, а укидање Војводства убрзо доноси ново одушевљење и убрзо још веће разочарење.

Нагодба и велеиздаја 1860-1876 (113-179 стр), је назив којим аутор даје рам за слику најбурнијег и најдинамичнијег периода историје пречана у Монархији током 19. века. Укидање Војводства Србије, и наговештај промене државног уређења Монархије (Октобарска диплома и Фебруарски патент) доноси мноштво политичких предлога да се реши и српско питање на Сабору. Милетић и група либерала покушавала је да нађе компромис са мађарском политичком елитом (Деак, Етвеш) али без правог резултата. Током 1861, нарочито после Благовештенског сабора, када су дефинисани грађански и национални принципи уређења Српске Војводине, динамично су текли разговори о модалитетима суживота владајуће нације и немађара. Етвеш и Деак били си јасни- у Мађарској може постојати само један политички народ и то мађарски, Срби су

евентуално могли добити неку врсту културне аутономије, док о колективним правима и посебној територији није могло бити ни говора. Посредничка улога кнеза Михаила и Илије Гарашанина није извршила већи утицај на мађарске вође. Грађанска права важе за све, а територија Круне Св. Стефана је недељива- био је јединствени став у Будиму. Током низа година питање обнове Српске Војводине вододелница је у српско-мађарским политичким круговима. Аутор је јасним примерима, из прворазредних извора доказао да се до суштинског споразума није могло стићи и поред свих уступака са српске стране. Деак, Етвеш, Андраши и Тиса водили су политику у којој није било места за компромис, тако да су посланици немађара на Угарском сабору више година покушавали да изнађу решење које гарантује национални опстанак и признавање политичких права. Године 1867. и 1868, биле су пресудне по својим далекосежним одлукама за све заинтересоване стране. Аустро-угарска Нагодба и доношење Закона о народностима постају оквир правног и политичког решавања српског питања на Угарском сабору. Политички представници Срба одговарају на тај начин што 1869. оснивају Српску народну слободоумну странку и доносе Бечкеречки програм који убрзо постаје визија српске либерално-демократске политике, констатује аутор. У периоду 1869-1872, посланици СНСС на Угарском сабору и поред жестоке политичке борбе не успевају да направе значајан помак, а њихове идеје о ревизији Закона о народностима не наилазе на разумевање. Српски делегати на сабору доследно покушавају да се институционално изборе против дискриминације у Угарској, али и Хрватској, што резултира првим тамновањем народног трибуна Милетића у Вацу.

У наредном периоду 1872-1875, ситуација постаје још сложенија и неповољнија по немађаре. Долази и до првог озбиљног сагледавања проблема српског питања- или се задовољити очувањем и јачањем црквено-школске аутономије или заоштрили ситуацију на сабору и ризиковати тражењем Српске Војводине окретање целокупне мађарске јавности против Милетића и СНСС. Сукоб Михаила Полит Десанчића и Калмана Тисе на саборским седницама симболисао је две непомирљиве идеологије, мађарску државну и српску либералну. Решење је унапред било познато- Тиса је у јарости запретио мрвљењем непријатеља мађарске државе. Јавно мњење и политичка јавност у Пешти са одушевљењем је прихватила наступ Калмана Тисе и јасно ставила до знања на који начин се може очекивати решење српског питања. Избијањем Херцеговачког устанка у лето 1875, пружена је прилика Влади да спроведе у дело поменути претњу. Светозар Милетић ухапшен је и осуђен због велеиздаје

у лето 1876, а Срби и српска политика су законски сведени на ниво који не представља никакву претњу по мађарску државну идеју, закључио је аутор.

Период 1876-1918, аутор је обрадио у четвртом поглављу које носи назив *Тријумф поражених* (179-273 стр). Два српско-турска рата (1876. и 1877/8), затим дешавања везана за српске устанике у Босни и Херцеговини и Берлински конгрес, налазе се у центру пажње како српске, тако и мађарске политичке јавности. Пештанска штампа славила је сваку победу турске војске, док су протурска осећања била су свакодневица у Угарској. Ставови о могућем сједињењу Срба из Црне Горе, Србије, Босне и Херцеговине у било каквој заједници независних држава, у Аустро-Угарској наилазе на осуде и често беспримерене и некоректне политичке коментаре. Анализирајући ставове српских листова, аутор је изнијансирано осликао нити политичке елите пречана, са освртом на осеку која почиње Милетићевим хапшењем и бруталним тамновањем у Фортуни. Током расправа на Угарском сабору 1878-1881, све јача мађаризација коју је плански спроводила влада, била је попут неумољивог тега над припадницима народности и уједно циљ оспоравања кроз сваки говор српских посланика. Односи Беча и Београда на које се фокусирао аутор, ништа мање нису компликовали и сукобе међу српским либералима. Црквено питање које у Монархији кулминира наметањем Германа Анђелића за патријарха, убрзо показује и домино ефекат рушењем јерархије у самој Србији. Аутор се даље минуциозно бавио расцепом Српске народне слободоумне странке и анализом политике нотабилитета. У периоду од 1890, разједињена политичка елита Срба пречана тешко је одолевала налетима мађаризације и све јачег државног притиска ка коначном гушењу црквено-школске аутономије. Стална трвења либерала и радикала путем штампе, али и на црквено-народним саборима водила су у сигуран пораз. Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић, на ветрометини мађарске државне политике реално нису имали снаге да се одупру смишљеној државној политици Монархије која је покушавала да сачува унутрашњи интегритет и крене путевима експанзије на Балкану. Царински рат, те победнички Балкански ратови водили су ка неминовном сукобу Двојне монархије са Краљевином Србијом. Пуцњи Гаврила Принципа убрзали су ову неминовност. Велике жртве и храбро ратовање српске војске у погодном политичком моменту довели су до слома мађарске државне политике која је кулминирала укидањем црквено-школске аутономије 1912. Скупштине у Новом Саду и Руми довеле су до жељеног ослобођења и страх пораза претвориле у тријумф поражених, закључио је аутор.

Више од два века српско питање се налазило у оквирима догађања Хабзбуршке монархије и угарског сабора као представничког тела. Од

момента стицања Привилегија, непријатељство које отворено показује угарско племство најпре се читавало кроз верску сферу наметања католичке догме, те кроз постепено укидање Потиско-поморишке војне границе и инсистирање на инкорпорирању повластица у законски систем Угарског краљевства, доводи до прилика у којима су Срби покушавали да се позиционирају и опстану. Време националног препорода слику верског мења политичким сударом две различите концепције политике у Угарској, пише др Микавица. Мађарска политичка нација није допуштала могућност опстанка неистомишљеника, што се најпре видело током револуције 1848-1849, а потом од 1861. све до распада Монархије 1918. Било какав покушај решавања Источног питања који је подразумевао добитак за Србе није био могућ у Бечу и Пешти. Политика коју је водила влада у Будимпешти водила је неминовном укидању црквено-школске аутономије 1912, док је експанзионистичка политика Аустро-Угарске ка Истоку јуришала у сукоб са идејама за ослобођење и уједињење Срба, закључио је проф. др Дејан Микавица.

Аутор је у свом подухвату небројено чињеница анализирао и интерпретирао на начин који подстиче нове идеје и размишљања о правцима историописања о српској политичкој елити у Монархији током два века. Политика српских либерала из ауторовог пера кристализована је десетинама примера који доводе до закључка да је Светостефанска Угарска спречавала било који покушај налажења решења националног питања на равноправним основама. Из набројених разлога сматрамо да је аутор успео да на бриљантан начин 230 година борбе Срба за очување свог националног индентита у Хабзбуршкој монархији, ослика симболичким сукобом библијских Давида и Голијата, као и да претвори ову слику у монографију која својим квалитетима заузима вредно место у српској историографији.

Горан Васин

Piotr Żórek,
Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia
Adama Jerzego Czartoryskiego (1602–1806),
 Wydawnictwo Homin SC, Kraków, 2009, 1–295.

Аутор књиге Пјотр Журек припада млађој генерацији пољских историчара, а ради на Катедри за средњоевропске студије Хуманистично-друштвеног факултета у пољском граду Бјелско-Бјала (Bielsko-Biała).

Своја истраживања усмерио је на простор бивше Југославије током XIX и XX века, а добро влада српским и другим сродним језицима. Сарађивао је, између осталог, с историчарима из Хрватске, Србије, Црне Горе и Русије, где је и обављао архивска истраживања и користио разноврсну литературу. Његова књига је заправо хабилитациона радња (рецензенти књиге су универзитетски професори – историчари Антони Цетнарович [Antoni Cetnarowicz] и Мјечислав Танти [Mieczyslaw Tanty]). Ова књига односи се на онај период деловања кнеза Адама Чарторијског када је практично „вршио дужност министра иностраних послова Русије“ (септембар 1802 – јун 1806. године). Иначе, П. Журек се претходно, неколико година, бавио „политиком хотела Ламберт“ у Паризу, где је Чарторијски имао седиште у каснијим годинама своје дуготрајне политичке делатности у емиграцији.

Како аутор сам истиче у *Уводу* (стр. 7–13), питање удела кнеза Чарторијског у креирању и спровођењу руске политике на Балкану оног доба (1802–1806) није раније било предмет опсежнијих истраживања. Сматрајући да је то веома широка и разуђена тема, аутор је концентрисао своју пажњу на она деловања Чарторијског која су се у то време тицала Црногораца и Срба, при чему осветљава и шири контекст тадашњих војних и политичких збивања на Балкану и, уопште, у Европи. Књига је настала претежно на основу извора у Библиотеци Чарторијских у Кракову и у Архиву иностране политике Руске империје у Москви, као и другим московским архивима, али су се показали драгоценим и документи из Архива Српске академије наука и уметности, Архивског одјељења Државног музеја Црне Горе на Цетињу и Државног архива у Дубровнику. На крају књиге (стр. 273–280) налази се преглед коришћених архивских фондова и објављених извора и опсежни списак коришћене литературе на пољском, руском, српском/хрватском и румунском језику. Књига садржи резимее на енглеском (стр. 281–282), руском (стр. 283–285) и хрватском језику (287–288), индекс имена (стр. 289–295), фотографије (А. Чарторијски, цар Александар I, Карађорђе, Петар I Петровић Његош, Димитриј Сењавин) и карте (пројектована „славено-српска држава“, Бока Которска), те графички приказ борби око Дубровника 1806. године.

Књига има пет поглавља; прво поглавље: *О изворима за постављање Адама Лежија Чарторијског на положај управника Министарства иностраних послова Русије* (стр. 15–49); друго поглавље: *Балканско питање у концепцијама изградње III антифранцуске коалиције* (стр. 51–130); треће поглавље: *Црна Гора мостобран Русије* (стр. 131–168); четврто поглавље: *У сусрет војној конфронтацији с Француском* (стр. 169–197); пето

поглавље: *Балкански ремедијум. Оружано настојање да се задржи француска експанзија на Балкану* (стр. 199–265). Детаљно су разјашњени положај кнеза Чарторијског у врху руске дипломатије, његова претходна дипломатску каријера и разлози интересовања за Источно питање и Балкан, које је чинило окосницу „руске политике Адама Чарторијског“. Аутор истиче, између осталог, да је Чарторијски, остајући веран креатор и релизатор руских државних интереса у спољној политици, сматрао да би подела Османског царства допринела посредно и обнови Пољске тако што би Руска империја добила рекомпезације на османској територији. Осветлио је и генезу традиционалне руске политике у XVIII веку према *Црногорцима* (мисли се на житеље тзв. Старе Црне Горе) и *Србима* (мисли се на житеље Београдског Пашалука и околних области). Потом с много детаља, од којих су неки остали непознати нашој историографији, прати цео ток збивања на Балкану и европској дипломатској сцени и војним поприштима (пре свега Наполеонов продор у средњу Европу и на источно јадранско приморје), све до подношења оставке кнеза Чарторијског у јуну 1806. године, па и неко време после тога (када Чарторијски остаје у преписци с владиком Петром I Петровићем Његошем). При том су Црногорци и Срби стално у средишту ауторове анализе

Своје закључке аутор је сажео у последњем невеликом одељку *Завршетак* (стр. 267–271). По његовом уверењу главна идеја кнеза Чарторијског било је стварање балканске федерације (која би имала грчки и словенски део) под патронатом Русије, чак и у случају да уместо наглог рушења Османског царства уследи његов дуг „еволутивни распад“. У тешким приликама за Русију услед опасног продора Наполеонове војске Чарторијски је настојао да Црногорце што више одбије од француског утицаја. Стога се залагао за упућивање што веће материјалне помоћи Црногорцима, али и њихову контролу преко послатих емисара (Марко Ивелић, Алексеј Мазуревски, Стјепан Санковски). Истовремено је настојао да питање српског устанка у Београдском Пашалуку привремено „замрзне“ – све док не дође до отвореног руско-турског сукоба (што је доносило и извесно разочарење устаника у Русију), а директно је иницирао оснивање Правитељствујућег совјета и слање устаничких депутација у Цариград. После пораза руско-турске војске код Аустерлица (Славков) у децембру 1805. године и закључења Пожунског мира, осећајући уједно да се и Турска припрема за рат с Русијом, Чарторијски је предлагао интензивирање антифранцуске и антитурске агитације међу хришћанима на Балкану и јачање руских војних поморских операција у Боки Которској и на суседном јадранском приморју, што је било реализовано само

делимично. Продором Наполеонових трупа у Далмацију и Дубровник крајем маја 1806. и закључењем Тилзитског мира у јулу 1807. године (када је Бока Которска припала Французима) окончана су оваква настојања руских поморских снага на јадранском и јонском приморју. У међувремену, у јуну 1806. године, Чарторијски силази с руске дипломатске сцене, а постепено се развија нова етапа у односима Русије према Црногорцима и српским устаницима.

Овом монографијом Пјотр Журек показује изврсно владање различитим историјским изворима од значаја за тему којом се у књизи бави, али уједно исказује и свој несумњиви истраживачки и аналитички таленат. Све то његову књигу препоручује пажњи и српских историографа.

Милош Луковић

**Љубодраг П. Ристић,
Велика Британија и Србија (1856-1862),
Београд, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 102,
2008, 318+/1/.**

Књига Љ. Ристића писана је претежно на основу извештаја британских конзула у Београду упућених посланику у Цариграду, ређе непосредно Министарству спољних послова у Лондону. Коришћена је и грађа из фондова Архива Србије, заоставштине Јована Ристића и Константина Николајевића, више збирки објављених извора, затим мемоари и оновремена српска штампа. У предговору писац истиче да није био у могућности да користи извештаје британских посланика у Бечу, Цариграду и Петрограду, али да тиме није битно измењена представа која се о Србији стиче на основу коришћених извора. Књига садржи предговор, увод, шест поглавља и закључак. У предговору писац даје краћи преглед развоја историографије о овој проблематици, а у прилогу попис извора и литературе, резиме на енглеском језику, регистар имена, списак скраћеница и илустрације. Проблематика је изложена углавном хронолошким редом, али се најважнија политичка питања, која чине суштину међународног положаја Кнежевина Србија у наведеном времену, пажљивим читањем могу сагледати у њиховом континуитету.

У уводном делу књиге (стр. 11-47) дат је преглед српско-британских односа од руско-турског рата 1828-29. године (и Једренског мировног уговора) до Париског мировног конгреса (1856). Турска је у

овом периоду све више губила самосталност деловања, па су се велике силе надметале за утицај у Цариграду. Положај Турске на размеђу Европе и Азије и борба великих сила за њено наслеђе представљају суштину историјске појаве познате у историографији као Источно питање. До Кримског рата Турска није била укључена у систем европских држава. Статус европске силе стекла је тек на Париском мировном конгресу.

До 1862. године сменила су се у Београду три британска конзула: Томас Фонбланк, Роберт Литон и Џон Лонгворт. После напада турских војника на конзула Фонбланка на Калемегдану, јуна 1858. године, замењивали су га за време лечења британски конзул у Букурешту Колкун и Дилајл. Најдуже време, не само од британских, већ и свих страних конзула, провео је у Београду Томас Фонбланк (1843-1860). Боравак у српској престолници није му био много угодан, па је често прелазио у Земун, одлазио у Беч или неку од аустријских бања, где се једном приликом задржао неколико месеци. Он је у Београду и умро и сахрањен је на Палилулском гробљу, по обреду евангелистичке цркве. Његове извештаје користио је писац у уводу и прва три поглавља књиге. За све време боравка у Београду Фонбланк је будно пратио односе Србије са Русијом, настојећи да кнеза Александра и његове министре што више удаљи од Петрограда.

Велика Британија имала је после 1856. године у потпуности разрађену стратегију у Источном питању. Заштиту својих интереса налазила је у очувању Турске. Зато је настојала да је реформише, финансијски опорави и спречи јачање националних покрета, који би могли довести у питање њен територијални интегритет. Ово питање једно је од кључних у целој књизи. Писац га прати кроз сва поглавља. У последњем периоду владавине династије Карађорђевић Србија се приклањала таквој британској политици, не правећи Порти веће сметње у вези са положајем њених хришћанских поданика. Кнез Александар и српска влада успели су да избегну руске притиске и сачувају неутралност земље у време руско-турског и Кримског рата (1853-1856). Иако је Енглеска зазирала и од аустријских планова на Балкану, ипак је, како се може закључити из редова ове књиге, у много већој мери страховала од Русије. Фонбланк је извештавао британску владу да је Русија способна у сваком тренутку, чак и у периоду непосредно после пораза у Кримском рату, да Србију и балканске хришћане покрене против Турске.

За укупан положај Србије у овом периоду, као и ранијих деценија, било је веома важно уставно питање. У књизи се континуирано, као наставак законодавних и уставних расправа и промена из тридесетих

година, прати однос британске дипломатије према српским настојањима да се промени устав из 1838. године (тзв. Турски устав). Када се у време Карађорђевића (1855) повела расправа о промени устава конзул Фонбланк сматрао је да су Србији потребне уставне промене. Почетком 1856. године кнез Александар поднео је Порти тајно нацрт устава, у којем је, између осталог, било предвиђено да се династији Карађорђевић призна достојанства наследног кнеза. О промени устава размишљао је кнез Милош од повратка на српски престо. Када га је Кабули ефендија, марта 1859. године, упитао да ли намерава да буде веран султану, или ће подржати побуну, одговорио је кнез „да неће моћи да се придржава постојећег устава”. Кнез Милош је на тај начин немешање Србије у унутрашње ствари Турске условио променом устава. Захтев за измену устава поставио је Порти марта 1860. године, преко државне депутације коју је упутио у Цариград. Кнез Милош, а затим и кнез Михаило, настојали су да српска аутономна права буду испуњена у складу с руско-турским уговорима (Букурешким, Акерманском конвенцијом и Једренским угов.), који су Кнежевини Србији гарантовали унутрашњу самосталност и одређивали опсег њене аутономије, као и турским законодавним актима донетим на основу тих уговора (Хатишериф из 1830. и х. из 1833).

Турска је у међувремену, користећи се унутрашњим политичким трвењима и неповољним спољним положајем Србије, знатно умањила њену аутономију. Турским уставом, који је заменио Сретењски устав (1835), као гарант неких права, која су сматрана унутрашњим (самоуправним), уместо српског кнеза био је назначен султан. Висока српска депутација предвођена књажевим представником (председником владе) Цветком Рајовићем задржала се у Цариграду неколико месеци, али није успела да добије пристанак султана за суштинске промене устава. На основу преписке британског конзула у Београду са послаником у Цариграду писац доноси низ нових података о ставовима енглеске дипломатије према овом питању. Енглеска није подржала српске захтеве, укључујући и онај о промени устава, иако их је сматрала у основи оправданим. Британски посланик у Цариграду сер Хенри Булвер дао је конзулу у Београду двосмислена упутства. Британска дипломатија трудила се очито да својим поступцима задржи Србију под турским окриљем, и да је нипошто не препусти унутрашњим или спољним ратоборним утицајима. По сазнањима њиховог конзула у Београду немире против Турске подстицала је тајно Русија, а о томе су били обавештени и српски званичници, укључујући и кнеза Милоша. Иако су и кнез Милош и кнез Михаило у погледу Турске стално давали мирољубиве изјаве британски конзули нису

им веровали. Литон који је кратко време провео у Београду слао је противречне извештаје. На почетку је писао да се не може очекивати да кнез Милош помаже припреме устанка, јер је у поодмаклим годинама, а и нема много поверења у Русију, да би ускоро затим известио претпостављене да кнез подржава руска роварења против Турске. Још више неповерења имао је у планове кнеза Михаила, извештавајући своју владу да он прави планове о уједињењу не само суседних српских земаља, већ и свих словенских народа у Турској.

Стиче се утисак да британски конзули нису у потпуности успели да схвате спољнополитичку стратегију Србије у време друге владе кнеза Михаила. Дошавши на престо у време кад се увелико говорило о устанку, и кад је Црна Гора показивала решеност да зарати са Турском, кнез Михаило морао је да покаже велику умешност да би избегао исхитрене акције, од којих би Србија могла имати више штете него користи. Прво сам, а затим заједно са Илијом Гарашанином, кнез је приступио изради дугорочне стратегије ослобођења и уједињења српског народа. Задужен од стране кнеза Милоша на почетку његове друге владавине да испита околности у вези с могућим устанком у Турској, кнез Михаило био је већ тада у прилици да упозна право расположење појединих великих сила према Србији. Британска дипломатија подржавала је ставове Порте у вези с избеглицама из Босне, Старе Србије и Бугарске, тумачећи њихово прихватање као очите знаке да Србија припрема упад у Турску. О том питању кнез Михаило је још 1859. године разговарао са енглеским министром спољних послова Мамсберијем и руским послаником у Бечу Виктором Балабином. Обојица су му препоручили да се избеглице не враћају у Турску, јер би то могао бити узрок нових буна, али је ово питање у дипломатским круговима и у турској штампи и даље потезано, с намером да се непрестано врши притисак на Србију. Не успевајући да реши основна политичка и економска питања у сопственој земљи у складу са зацртаним реформама, турска администрација стално је изазивала немире, што је доводило до бежања хришћанског становништва у Србију, Аустрију и Црну Гору. Енглеска дипломатија заклањала је њихове пропусте. Типичан пример за ово време представљало је вишемесечно извиђање Мехмед Кибризли паше у средишњим балканским провинцијама током 1860. године, поводом жалби хришћана на поступке локалних турских власти. До овог извиђања дошло је на захтев енглеске дипломатије да би се избегао руски предлог о сазивању конференције великих сила, на којој је требало да се расправља о односу Порте према реформама и да се утврди докле се стигло у њиховом спровођењу.

Депутација кнеза Милоша поставила је 1860. године и питање исељења Турака из градова у Србији. Хатишерифом из 1830. године било је предвиђено да муслиманско становништво у Србији може да борави само у тврђавама које су остале у турским рукама. Ова одредба није, међутим, до овог времена била испуњена. Хатишерифом из 1833. године рок за исељење муслиманског становништва из вароши у Србији, изузев Београда, продужен је за још пет година. У деловима града у којима је муслиманско и хришћанско становништво живело измешано одређено је да споразумно управљају турске и српске власти. У обновљеном српском захтеву оспоравало се у основи право да на једној територији може упоредо да постоји надлежност двеју државних власти. У деловима вароши (у Београду, Ужицу, Шапцу, и др.) у којима је становништво живело измешано долазило је често до сукоба Срба и Турака, а спорови двеју страна око њиховог решавања отезали су се у недоглед. Поједини српски званичници покушавали су и у време кнеза Александра да покрену ово питање, али је тек по повратку кнеза Милоша постављен захтев Порти да се испуне одредбе хатишерифа из 1830. и 1833. године о исељењу.

Пре него што је предузео дипломатске кораке у Цариграду кнез Милош настојао је да испита расположење и одлучност турске владе у том питању. Почетком 1860. године наредио је српској полицији да патролира и турским делом вароши у Београду, али је наишао је на жесток отпор званичне Турске, па су српски заступници у Цариграду морали да објашњавају да таква наредба није ни била издата. Када је кнез Милош исте године покушао да затвори дућане које су Турци, без обраћања српским властима, отварали у мешовитом делу вароши, заповедник калемегданске тврђаве Осман паша запретио је да ће бомбардовати Београд. Слично се десило и кнезу Михаилу када је покушао да успостави контролу у мешовитом делу београдске вароши. У пролеће 1861. године Лонгворт је у извештајима упозоравао на могућност да Срби нападну на тврђаве, иако за то није било стварне основе.

Захтев да се турско становништво исели био је непопуларан у дипломатским круговима великих сила, па је кнез Михаило предложио да се муслимани не исељавају под условом да признају српску власт. Мемоар о овом питању однео је у Цариград Илија Гарашанин, априла 1861. године. О овом питању расправља се на више места у уводу и прва четири дела књиге. Бомбардовање Београда и конференција великих сила организована тим поводом у Канлици код Цариграда, што чини садржај петог и шестог поглавља књиге, тичу се скоро искључиво ове проблематике. Иако је формално била укључена у ред европских држава и самим тим

прихватала грађанске вредности, Турска је и даље сматрала да муслиманско становништво не може бити подређено хришћанским владарима, па је султан, плашећи се реакције у случају таквог решења, рађе пристајао да их исели уз одговарајућу накнаду за њихова имања. Ово становништво по иселењу из српских градова размештено је углавном у пограничним областима Босне према Србији и Аустрији.

У време бомбардовања Београда и догађаја који су потом уследили британска дипломатија показала је изразиту наклоност према Турској. Лонгворт је нетачно извештавао о развоју догађаја уочи бомбардовања, тако да се из његових извештаја могао извући закључак да је српска страна крива за изазивање сукоба. Када је сазнао за сукобе између Срба и Турака енглески министар спољних послова предложио је да аустријске трупе привремено, док се не успостави ред, окупирају Београд. О овим питањима написано је у старијој и новијој српској историографији више добрих радова (Ј. Ристић, В. Вучковић, Ж. Ђорђевић, и др.). Љ. Ристић приказује развој ових догађаја у целини, посвећујући при том највећу пажњу ставовима енглеске дипломатије. Како се већ и из наслова два последња поглавља може закључити Велика Британије водила је у првом реду рачуна о очувању територијалног интегритета Турске, док се сер Хенри Булвер у време Канличке конференције понашао као лекар који спасава „болесника на Босфору.”

Од српских кнежева који су владали у ово време енглески конзули имали су најбоље мишљење о кнезу Михаилу. Истицали су његово европско образовање, док је Литон, претерујући, у једном извештају написао да је био једини истински образован човек у Србији. Ценили су и кнеза Милоша, човека снажног али примитивног интелекта, који је изражавао исконска народна хтења. Роберт Литон изразио је то речима, да је прошлост кнеза Милоша „у великој мери” историја српског народа.

Понекад се у извештајима енглеских конзула, иначе добро обавештених о збивањима у Србији, могу наћи и претеране или наивне оцене. Фонбланк је у једном тренутку изрекао неодмерене судове о способности Срба за цивилизован живот. Писао је да би се Србија могла цивилизовати кад би се у њу доселило четири до пет милиона Европљана. Није имао боље мишљење ни о Мађарима и Дако-Румунима, сматрајући да би их, као и Јужне Словене, могли цивилизовати једино немачки досељеници. Будући да би досељеници чинили већину становништва, самим тим била би отклоњена опасност од општег јужнословенског устанка.

Књига Љ. Ристића представља драгоцен допринос сагледавању британско-српских односа у наведеном периоду. Појавила се у времену

обновљених интересовања за ову проблематику у српској историографији (М. Ковић, Ч. Антић, А. Растовић, и др.). Поред наведених, у књизи је дотакнут и читав низ других, мање или више, значајних питања. Анализирају се одредбе Париског мировног уговора о Србији, прате припреме за сазивање и ток Светоандрејске скупштине и захтеви кнеза Милоша и Михаила за признање достојанства наследног кнеза. Детаљно се расправља о пројектима за уређење српско-турских односа у време Канличке конференције. У књизи се могу наћи подаци који на нов начин осветљавају положај Србије уочи, у време и после аустро-италијанског (и француског) рата, када су били створени услови и за покретање Источног питања. Налазимо и податке о везама са Бугарима, Грцима и Румунима (Дако-Румунима). На више места говори се о избеглицама из околних турских провинција, који су, будући прогнани са огњишта, с нестрпљењем ишчекивали устанак и рат са Турском. Помињу се мађарска и пољска емиграција, успостављање дипломатских веза са Краљевином Сардинијом (Италијом), пловидба Дунавом, наоружавање српске војске, и друга питања. За брже сналажење при коришћењу књиге недостаје именик места, а ни имена свих историчара, који се помињу у књизи, нису унета у регистар.

Разумљиво је да у свакој књизи, која посматра односе двеју држава у дужем временском распону, могу да се поткраду одређене грешке или поједина питања да не стигну детаљније да се осветле. У вези с политиком цара Николе I према Турској после победе у рату 1828-29. године помиње се у уводном делу Дашков, који је био члан комисије за израду нове руске стратегије у Источном питању (стр. 12-13). У питању је Димитрије Васиљевич Дашков, који се налазио у свити цара Николе I и Главном штабу дејствујућих руских армија, а не Јаков Андрејевич Дашков.¹ Димитрије В. Дашков заговарао је идеју о очувању целокупности Османског царства да се не би ослабио положај Русије према западним силама, што је писац коректно интерпретирао.

Ненад Урић

¹ П. В. Акулышин, *Дашков Димитрий Васиљевич*, Отечественая история, История России с древнейших времен до 1917 года, Энциклопедия, Том первый, Москва 1994, 675; Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812-1856)*, Москва 2009, 67-68.

Dušan T. Bataković (dir.), *La Serbie et la France une alliance atypique : relations politiques, économiques et culturelles 1870-1940*, Belgrade : Institut des Études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2010, pp. 614

Недавно објављени зборник радова на француском језику, у издању Балканолошког института САНУ и под уредништвом др Душана Т. Батаковића, *Србија и Француска нетипично савезништво : политички, економски и културни односи 1870-1940* (*La Serbie et la France une alliance atypique : les relations politiques, économiques et culturelles 1870-1940*, Belgrade : Institut des Études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2010), враћа нас историји српско-француских односа током друге половине 19. и прве половине 20. века. Искрпан и богат поглед на дуго раздобље међунационалних односа, зборник заузима више од шест стотина страна, са двадесет шест прилога из пера двадесет пет српских и француских историчара, историчара књижевности и уметности. Прилози су дати у чврстој хронолошкој перспективи која обезбеђује прегледност и кохерентност излагања. Временски фокус је вешто усмерен на једно дуго међуратно раздобље: оно које дели Француско-пруски рат 1870/71. године и Други светски рат. Три крупне тематске целине, политичка, економска и културна, отварају нам не само резултате нових истраживања, већ и једно ново читање српско-француских односа.

Уводни и програмски чланак, долази из пера Душана Т. Батаковића (*Француски модел у Србији пре 1914. године*). На стотину страна, он не само својом опсежношћу, већ и усеком који ствара кроз цео деветнаести век, отвара питање дубинског утицаја француске политике и културе у Србији пре Првог светског рата. Тиме се, мимо сведене политичке форме, актуелизује суштинска равн српско-француских односа, домен утицаја и преноса политичких принципа и културних вредности. Идући од Француске револуције, професор Батаковић испитује политичке и идеолошке корене француског утицаја у Србији, питање уставности, политичке моделе либерализма и радикализма, улогу српских студената „Паризлија“, омладински покрет, образовне програме и законске пројекте, организацију и програме политичких странака (Напредне, Либералне, Народне Радикалне и Самосталне Радикалне). На том трагу, учвршћење парламентарне демократије у Србији 1903. године види се, упркос проминентној улози војног чиниоца и тешкој спољнополитичкој позицији српске краљевине, као исход вековног процеса политичке модернизације који омогућава

највећи успон српске политичке и интелектуалне елите. Политичке идеје и демократске институције чине онај непорециви и трајни француски чинилац у развоју модерне Србије.

На студију Душана Т. Батаковића, ослањају се радови Мирослава Свирчевића (*Уставност у Србији (1835-1903): утицај Бенжамена Констана*) и Војислава Павловића (*Реални савез против европског концерта: потрага за француским савезништвом у Србији XIX и XX века*). С једне стране, исцрпном анализом српских устава кроз дуги деветнаести век, Мирослав Свирчевић указује на наслеђе мисли и покретачку снагу идеја истакнутог француског теоретичара либерализма Бенжамена Констана и њихове темељне одреднице: индивидуализам, права човека, парламентарну монархију, одвајање власти и министарску одговорност. Војислав Павловић, пак, отвара питање спољнополитичке оријентације српске државе и њено везивање за Француску: од покушаја у време Првог српског устанка, преко епохе Наполеона III и Илије Гарашанина, до Анексионе кризе 1908. године и поновног изласка Србије на европску сцену. Када је француска спољна политика у питању, Филип Желез анализира извештаје француских конзула у Босни и Херцеговини (*Француски конзуларни агенти у Сарајеву према Србији, Црној Гори и православном становништву у Босни и Херцеговини од 1850 до краја века*), показујући како је Француска, без непосредних интереса у региону, стварала обавештајну мрежу на питањима српске спољне политике и расположења српског становништва ове покрајине Османског царства, окупиране потом од стране Аустро-Угарске.

Раздобљу Првог светског рата у коме као времену највећих ратних и савезничких искушења, долази и до најчвршћег српско-француског додира, посвећено је више прилога. Избијање рата и држање великих сила исцрпно је изложено у прилогу Љиљане Алексић-Пејковић (*Француска и Србија за време Јулске кризе 1914. године*). Војним аспектом савезништва у годинама рата бави се текст Петра Опачића (*Француско-српски војни савез у Првом светском рату 1914-1919*), а једним ширим приступом који комбинује неколико сегмената француско-српског савеза из ратних година одликује се чланак Алекси Труда (*Француска и Србија (1915-1918): војна сарадња, економска улагања и културне размене*). Љубинка Трговчевић доноси причу о српској колонији у Француској (*Срби у Француској за време Првог светског рата*), и анализом узајамних слика, истиче далекосежност сусрета двају народа за време лечења и школовања српских избеглица. Жан-Ноел Граном даје портрет француског маршала Франше Д'Еспереа (*Маршал Франше Д'Еспере, спона заједништва Француске и Србије*), протежући војни аспект Првог светског рата на симболичку

раван улоге маршала Д'Еспереа у југословенској држави након 1918. године. Као природан наставак ових прилога пратимо чланке Гордане Кривокапић-Јовић (*Французи о југословенском питању: између заштите српског интереса и „хрватског питања“ (1918-1920)*), која прати улогу Француске у стварању југословенске државе и њене погледе на хрватско питање у конститутивним годинама Краљевине СХС, и Кристофа Ревејара (*Улога пројекта Бријан у француско-југословенском пријатељству. Предлог европске заједнице усред међуратног раздобља*), који проблематизује недовољно уочен аспект југословенске подршке европском пројекту француског државника Аристиде Бријана. Најзад, други прилог Војислава Павловића трага за последицама марсејског атентата из 1934. године (*Атентат у Марсеју 1934. Симболички крај једног нетипичног савезништва*). Преко анализе међународних односа у Европи тридесетих година, аутор долази до погибије краља Александра и француског министра Луја Бартуа, савезника из Првог светског рата, као симболичког топљења оних друштвених основа на којима је српско-француско нетипично савезништво почивало – Други светски рат његов је и стварни завршетак.

Сразмерно мању целину, али прегледног карактера и широку по захвату, чине три чланка о економским аспектима српско-француских односа. Обухватајући раздобље од краја XIX века до Другог светског рата, ови текстови се показују као неопходни за разумевање француских економских планова на Балкану, али и њихових слабости. Михаило Војводић пише о јачању економских веза крајем XIX и почетком XX века (*Србија и Француска. Економски односи 1896-1906*), смештајући их у политички оквир ривалства између француске, немачке и аустро-угарске политике тог доба. Изградња железнице, задуживање у Француској и опремање српске војске су елементи преко којих се учвршћује француски интерес у Србији. Текст Андреја Митровића наставља нит француског економског продора у Србији почетком XX века (*Француски интереси у Србији пред Први светски рат*). Искрпна анализа архивских података, компаративни приступ улози балканских држава у стратегији француске источне политике, питање Борског рудника и наоружања српске војске, показује не само стварне економске интересе Француске, него и одлучујући значај великих француских улагања између 1910. и 1914. године за развој Србије. Прилог Владимира Љ. Цветковића разматра економске односе двеју држава након Првог светског рата (*Француско економско присуство у Југославији 1918-1940. Интереси, улози, домети*). У питању је свеобухватна и педантна анализа француских економских интереса у међуратној Југославији. Цветковић подвлачи истовремено

њене озбиљне недостатке који ће се показати одлучујућим у време силовитог немачког продора тридесетих година.

Крупна пажња посвећена је проблемима културе, француским интелектуалним моделима у српској рецепцији, културној дипломатији, књижевним поетикама, часописима, српско-француским научним и уметничким везама. Култура није схваћена као рефлекс политике, као допуна уже схваћених билатералних односа, него као стваралачки простор на коме се укрштају напори државâ и неформалне везе, културне политике и културни трансфери. Културна прожимања која се могу пратити у овом зборнику недвосмислено упућују на ширину и разуђеност у односима двеју култура, потврђујући тако његову *нетипичну* боју. Милош Ковић пише о тумачењу основних начела Француске револуције у редовима српске елите (*Француска револуција и српска елита (1889-1935)*), пратећи мисао Богдана Поповића, Слободана Јовановића и Јована Скерлића, спајајући врло деликатно осамдесете године XIX века, време развоја политичких странака у Србији и борбе за демократски устав, са тридесетим годинама прошлог столећа, епоху успона тоталитарних идеологија у Европи. Жан-Пол Блед доноси портрет истакнутог француског историчара, професора Сорбоне и ангажованог интелектуалца у време Првог светског рата (*Ернест Дени и „Велика Србија“*). Дело Ернеста Дениа је пример поступног и нимало лаког продора српске и југословенске ствари на европској политичкој сцени. *Велика Србија* је више културни појам, несумњиви синоним југословенске борбе, натопљене идеализмом француско-словенског савеза. Станислав Сретеновић испитује развој француске културне политике након Првог светског рата (*Француска културна акција код Срба у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929)*), као једног новог правца укупног француског утицаја у југословенској држави. Образовни систем, научне везе, као и симболички аспекти савезништва, неки су од трагова који у тексту Станислава Сретеновића воде бољем разумевању жељене и стварне слике међусобних односа у првој међуратној деценији. Посебну мању целину књижевних прожимања можемо издвојити на примеру чланака Јелене Новаковић (*Одрази француског модернизма у стваралаштву српске књижевне авангарде*), Слободана Шоје (*Иво Андрић и Јован Дучић: духовна везаност за Француску двају српских књижевних великана из Босне и Херцеговине*) и Нине Живанчевић (*Милош Црњански и Париз*), али и у повратном смеру прилогом Еди Милоша (*Оноре де Балзак (1799-1850), Јужни Словени и Срби*). Пример српско-француских научних веза у својеврсној студији случаја доноси Јасмина С. Ћирић (*Габријел Мије и Ђурђе Бошковић. Заједничко проучавање*

средњовековних споменика Моравске Србије). Један од снажних аспеката модернизације можемо пратити захваљујући прилогу Александра Кадијевића (*Односи француске и српске архитектуре (од краја XIX века до 1941)*), који показује крупну улогу француске архитектуре у српском урбанистичком развоју. Међу текстовима овог зборника срећемо и анализу интелектуалних група око најистакнутијих часописа и улогу француске културе као стваралачког чиниоца. Александра Колаковић пише о часопису „Дело“ (*Српска елита и француски културни модел у часопису „Дело“ између 1894 и 1915*), а Вељко Станић доноси упоредну анализу двају водећих часописа Краљевине Југославије (*Француске културне теме у Краљевини Југославији. Пример „Српског књижевног гласника“ и „Нове Европе“*).

Пажљиво изабран илустративни материјал на чак педесет осам страна, као и осам историјских карата, такође упућују на разноврсност и далекосежност француско-српских веза. Томе вреди додати опсежни научни апарат који прати текстове, а који представља незаобилазну референтну ризницу *per se*, индекс личних имена и кратке биографије и библиографије аутора. Балканолошки институт САНУ овим зборником наставља објављивање својих издања на водећим светским језицима, тежећи да надомести озбиљан недостатак превода српске историографије у свету. Негујући традицију српско-француских билатералних научних скупова, од којих је један одржан у децембру 2007. године у Београду и послужио као основа овог издања, Балканолошки институт и сâм доприноси даљем развијању српско-француских односа.

Вељко Станић

Ivan Balta,
Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 2009, 439 str.

Иван Балта је професор на Филозофском факултету при Свеучилишту Јосипа Јурја Штросмајера у Осијеку где предаје неколико предмета, између осталих *Hrvatsku povijest 19. stoljeća* и *Povijest srednje i jugoistočne Evrope u novom vijeku*. Балта је овдашњим читаоцима познат по низу радова објављених у *Историјском часопису*, *Токовима историје*, *Аналима правног факултета* и др. Област интересовања Ивана Балте чине

различити сегменти аустроугарске владавине над Хрватском и Славонијом и Босном и Херцеговином у XIX и XX веку.

Монографију *Јулијанска акција у Босни и Херцеговини, с освртом и на Хрватску и Славонију*, објављену у Загребу 2009. године, аутор сматра наставком својих истраживања о деловању Јулијанске акције на просторима Хрватске и Славоније. Резултат претходних истраживања била је књига *Јулијанска акција у Славонији, с освртом и на остале хрватске крајеве те Босну и Херцеговину почетком 20. стољећа*, која је објављена у Загребу 2006. године.

Прво што привлачи нашу пажњу током читања књиге *Јулијанска акција у Босни и Херцеговини, с освртом и на Хрватску и Славонију* јесте термин *Јулијанска акција*. Аутор нас упућује да овај термин води порекло од Јулијанског друштва, које је добило име по св. Јулијану, доминиканцу из XIII века. Према мађарској традицији, св. Јулијан се први заинтересовао да истражи корене и порекло Мађара. Од тада па до данас, св. Јулијан се у Мађарској поштује као заштитник националне и културне делатности мађарског народа, нарочито оног дела који живи изван граница тзв. уже Угарске.

Мађарска влада је сматрала Јулијанску акцију саставним делом мађарске државне мисли, односно концепта јединствене мађарске државе која би се простирала од Карпата до Јадранског мора, и у којој би све народности чиниле саставни део мађарске нације са јединственим мађарским језиком. Због своје специфичне улоге, Јулијанско друштво је у свом деловању изван Мађарске желело да покаже блискост са локалним становништвом. Због тога се у литератури уместо назива *Јулијанска* често може срести назив *Босанска акција*, за простор Босне и Херцеговине, или *Славонска акција*, за простор Славоније. Подстицај да се посвети истраживању овог важног проблема, аутор је пронашао у чињеници да Јулијанска акција у мађарској, с једне, и хрватској и босанско-херцеговачкој историографији, са друге стране, није довољно истражена.

Мађарска историографија сматра да је делатност Јулијанског друштва била искључиво просветно-културног карактера. Друштво св. Јулијана је, према преовлађујућем схватању мађарских историчара, основано првенствено са циљем да помогне мађарској мањини да и ван граница своје матичне државе очува свој национални идентитет. Са друге стране, историографија у Хрватској и Босни и Херцеговини је у постојању и активностима Друштва св. Јулијана видела облик политичког однарођавања народа Босне и Херцеговине и Хрватске и Славоније, као и насилни покушај мађаризације домицилног становништва на тим просторима.

Истицано је да су у оснивању Друштва св. Јулијана великог удела имале све водеће политичке и верске личности Мађарске, између осталих и министар-председник Иштван Тиса.

Друштво св. Јулијана званично је установљено 1904. године у Будимпешти, на простору Босне и Херцеговине осетније делује од Анексије 1908. године. Ипак, Иван Балта је сматрао да је пре излагања о самој Јулијанској акцији неопходно да читаоце упуту у политичко и економско стање Босне и Херцеговине у периоду од Берлинског конгреса до избијања Првог светског рата. Зато се у првом делу књиге (10-202. стр.) аутор бави државно-правним положајем, аграрно-поседничким и национално-политичким односима у Босни и Херцеговини под влашћу Аустро-Угарске. У овом делу књиге аутор се посветио и истраживању околности које су олакшале деловање Јулијанске акције на простору Босне и Херцеговине. Школско законодавство Аустро-Угарске допуштало је Мађарима у Босни и Херцеговини, чак их и подстицало, да организују своје школе: јавне, сеоске, приватне, конфесионалне, школе у оквиру фабрика, железничке и др, што је стварало широк простор за деловање Јулијанске акције. Друга погодност за деловање Јулијанског друштва, на коју нам аутор скреће пажњу, била је чињеница да се мађарско становништво стално досељавало у Босну и Херцеговину. Број Мађара који су се досељавали у Босну и Херцеговину, због куповине јефтинијег земљишта или запошљавања у државном апарату, до почетка Првог светског рата био је у сталном порасту.

Други део књиге (202-404. стр) обухвата период од оснивања Друштва св. Јулијана па до пропасти Аустро-Угарске 1918. године. Аутор се у овом делу књиге детаљно бави оснивањем Друштва, средствима којима се Друштво служило за постизање својих циљева и утицају који је имало на остале народе у Босни и Херцеговини. Значајан део овог дела књиге чине прилози у којима је аутор објавио неколицину архивских докумената из мађарских и домаћих архива који се односе на Јулијанску акцију у Босни и Херцеговини, између осталих и текст Статута Друштва.

Краткорочно посматрано Јулијанска акција је имала одређеног успеха у спровођењу мађарске националне политике изван граница Угарске. У том контексту босанско-херцеговачки Мађари су сматрани *крајишком утврдом и мостобраном* против јужнословенског уједињења и евентуалног рушења Монархије. Јулијанска акција је успела и да у своје школе и културна друштва привуче и један део муслиманског становништва у већим градовима. Српско и хрватско становништво је пружало отпор овом облику политичког и националног однарођавања.

Сувише је био кратак период деловања Јулијанске акције, 1904/8-1918. године, да бисмо могли говорити о дубљим коренима које је она оставила у Босни и Херцеговини. Аутор наводи да је 1913/1914. године на просторима Босне и Херцеговине и Хрватске и Славоније радило укупно 87 мађарских школа. Од овог броја свега пет школа (са 714 ученика) односи се на простор Босне и Херцеговине. Након пропасти Аустро-Угарске и прикључења Босне и Херцеговине Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, мађарска мањина је добила право да властитим средствима издржава своје школе, али делатност Јулијанске акције се није могла ускладити са природом и карактером нове државе. Органи новостворене Мађарске Совјетске Републике су ликвидирали Друштво св. Јулијана и све његове активности, априла 1919. године.

Биљана Стојић

**БАЛКАНСКИ РАТОВИ, Фото-запис Самсона Чернова,
прир. М. Перишић, М. Милићевић, Б. Богдановић, Београд 2010.**

Архив Србије објавио је фото-албум **БАЛКАНСКИ РАТОВИ, Фото-запис Самсона Чернова**. Директор Архива др. Мирослав Перишић је у уводном делу под насловом *Визуелна историја. Зашто?* указао на намеру ове установе да утемељи серију под називом „**Визуелна историја**“. Тиме је започет систематски и дуготрајан рад на прикупљању, сређивању и објављивању историјских извора у визуелној форми. Амбиција којом се у раду руководе јесте да се попуни једна од празнина у српској историографији, али и шире, у српској култури уопште.

Идући од савремене историје ка све даљој прошлости, прво се срећемо са изворима насталим из модерне технике бележења. Ове врсте извора појавиле су се у 19. веку, а у 20. веку су постале савршеније и бројније. Њихова главна особина је да механички верно бележе визуелну страну догађаја. Ови извори још нису искоришћени у пуној мери у историјској науци. Они још нису одиграли велику улогу у историографији, без обзира на то што се о њима увелико води рачуна. Без икакве сумње, визуелни извори ће у будућности све више добијати на значају. Поготову фотографије и филмови, чија је употреба све масовнија у многим областима живота. Фотографија је историјски извор према којој треба имати критички однос. Улога историчара у анализи фотографије,

као уосталом и у читању писаног документа, због тога је пресудна. Он може да препозна мотив настанка фотографије и на основу тога, служећи се ширим знањима, да одреди њену верност садржајима прошлости.

Фотографија у себи сажима много чињеница и података о времену у којем је настала, али истовремено сублимира и слику о конкретним људима, догађајима, друштву, рату, разним природним појавама и катастрофама одређеног тренутка. У односу на писане историјске изворе служи као допуна знања. Фотографија на другачији начин говори о прошлим догађајима. Понекад и о „неважним“ темама. Код инвентивних истраживача „буди“ могућност отварања нових тема, најчешће у области друштвене историје, али понекад везано и за оружане сукобе.

Приређивачи фото-албума о балканским ратовима су на 492 странице приказали 490 фотографија. Временски оквир је начелно одређен за период од 11 месеци, од почетка рата 5/18. октобра 1912. године, до окончања Букурештанском конференцијом одржаном у лето 1913. (17/30. јул – 28. август / 10. септембар 1913). Тематски оквир је нешто ужи. У њему су доминантне три велике целине, које су само делимично везане за стварну хронологију збивања. То је најпре опсада Једрена и Скадра, а потом догађаји из рата против Бугарске. Неким другим ратним збивањима, свакако важним за Краљевину Србију, као што су победа код Куманова и Битоља, Чернов је посветио мање пажње. Заправо, Самсон Чернов је сликао оно што је по његовом уверењу требало овековечити. Друге догађаје који су свакако били интересантни војној елити, Чернов је тек овлаш „додирнуо“. Приређивачи су приметили да „Српској авијацији“, тада једва познатој ратној „новотарији“, није дат већи обим. Поједини српски званичници, попут Пашића или Путника, мало су завредели пажњу Черновљеве камере. Једини изузетак био је престолонаследник Александар Карађорђевић, који је у неку руку био „миљеник“ камере Самсона Чернова.

Фото-албум чини укупно 490 црно-белих фотографија формата 19 / 31 сантиметра. Материјал делимично прати историјски след догађаја. Стога подела на томове није извршена ни по тематском ни пак хронолошком принципу, него по чисто физичком принципу. Први том обухвата фотографије нумерисане од броја 1 до 122; други – од броја 123 до броја 246; трећи – од броја 247 до броја 370; коначно, четврти део садржи фотографије нумерисане од 371 до 492.

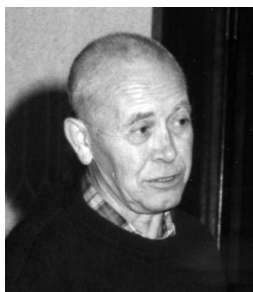
У уводном делу насловљеном са *Самсон Чернов – рат и фотографија*, приређивачи су нагласили да је степен очуваности четири тома албума и постојање свих легенди које дају тачну атрибуцију (бар по

времену и месту) био један од разлога упуштања у пројекат њиховог објављивања. Други, можда још и важнији разлог је непревазиђени уметнички и технички квалитет фотографија. Управо ове фотографије у комплекту представљају један од најважнијих сегмената српске историје очуване на фото-папиру. Албум је драгоцен материјал за проучавање опреме, наоружања и фортификације једне епохе. У исто време он је сведочанство о свакодневном животу на фронту, ратним страхотама, па и о карактеру српских војника. Све ово, и још много тога што само слика може дочарати.

Свакако треба нагласити још један подухват оваквог типа, издавања фото-албума. У међуратном раздобљу је артиљеријски пуковник Андра Поповић објавио „*Ратни албум 1914-1918*“. На 450 страница објављено је 2.650 фотографија. Поповић је прикупио и направио селекцију садржаја из десетина до тада објављених ратних албума. При том је обухватио више од 30 страних и домаћих аутора. Својим *Ратним албумом* Андра Поповић је заслужио епитет највећег српског сакупљача ратних фотографија из времена Првог светског рата.

Фото-албум Самсона Чернова је угледао светлост дана захваљујући групи људи који су препознали његову вредност. Надајмо се да се пројекат неће завршити са првим издањем, већ да је ово само добар почетак.

Божица Младеновић

**Милорад Радевић
(1935-2011)**

Милорад Радевић је радни век провео у Историјском институту. Рођен је 28. децембра 1935. године у метохијском селу Петричу, где су му се родитељи, Вуксан и Савна, између два светска рата доселили из Лијеве Ријеке. У Пећи је завршио основну школу, као и гимназију 1954. године. Исте године уписао је студије историје на Филозофском факултету у Београду. Дипломирао је 5. октобра 1958. године, а затим је уписао постдипломске студије. За две године положио је испите на постдипломским студијама и 15. јуна 1960. године стекао звање магистра историје. После одслуженог војног рока, запослио се 1. септембра 1961. у Заводу за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета. Већ 5. јула 1962. године примљен је за асистента у Историјском институту. Препоручујући Савету Историјског института да изабере Радевића за асистента, референти академик Васа Чубриловић и др Милан Живановић истакли су његову прилежност у раду запажену током студија, интересовање за „новију историју, досадашњи успех и вољу да се даље развија.” Као сарадник Института, Радевић је био у звању асистента, реизабран 1966. године, затим, у звању стручног саветника и стручног сарадника од 1987. до пензионисања 31. августа 2001. године. Преминуо је 6. фебруара 2011. године у Београду.

Покојни Радевић припадао је кругу српских историчара који су стасавали под менторством академика Васа Чубриловића и будући Чубриловићев ученик, од почетка свог научно-истраживачког рада бавио се темама националне историје Србије 19. века. Као студент постдипломских студија написао је два високо оцењена чланка: *Генерал Милутиновић*

и Божјићна побуна у Црној Гори и Јавно мњење у Србији према Колашинском процесу. Од средине шездесетих највише се бавио историјским и књижевним темама из прошлости српског народа претежно прве половине 19. века, у чијем средишту су били Прота Матија, Вук Караџић, Сима Милутиновић Сарајлија, Први српски устанак, Лицеј, Дружина младежи српске, народна књижевност, мање познати и заборављени писци. Истовремено, био је поуздани приређивач историјских извора штампаних као засебне књиге (*Житија устаника; Дјејанија отрјада војске српске Главне команде Ваљевске противу непријатеља од 1. августа до 11. нојемврија 1811; Речник географско-статистички Србије...*), или као одељци у часописима (*Аутобиографија Јеврема Ненадовића, Аутобиографија Јована Гавриловића, „Кртатки животоопис“ Константина Бранковића, Правила Младежи српске*), затим дипломатичких издања књижевних дела (Јован Стерија Поповић, *Кнез Јанко из Коњске и дахија Аганлија*), редактор текстова (*Први српски устанак. Акта и писма на српском језику. Књига I 1804-1808. у редакцији Радослава Перовића...*) и, на крају, састављач библиографија (*Библиографија радова Душана Перовића, Библиографија радова Радослава Перовића, Прилог библиографији дела Љубомира П. Ненадовића, Прилози библиографији дела штампаних Вуковом азбуком од 1821. до краја 1863. године...*). Уз то, био је вредни сарадник енциклопедијских и лексикографских пројеката (*Енциклопедија Лексикографског завода, Српски биографски речник, Енциклопедија српске историографије...*). Последњих десетак година живота, самостално, или у коауторству са Миодрагом Матицким, будући да је био члан заједничког пројекта Матице српске и Института за књижевност- Библиотека усмене књижевности-објављивао је прилоге из народне књижевности: *Народне умотворине у Шумадинчету и Шумадинки* (1999), *Народне пословице у Летопису Матице српске* (2003), *Народне песме у српској периодици до 1864.* (2007) и *Народне песме у Српско-далматинском магазину* (2010).

Врстан познавалац историјских извора и литературе, а надасве српског језика, Радевић је прошлост проучавао позитивистички прилежно, (често је знао рећи: „нема историје без чињеница“), али при томе изворима није поклањао апсолутни значај. Изузев документарних историјских извора, у прошлост је покушавао да проникне познавањем усмене и писане књижености, откривањем временом изгубљеног значења речи, проналажењем везе између усменог и писаног садржаја, што га одликује као својеврсног књижевног историчара, јединственог међу професионално образованим историчарима.

Милорад Радевић је био добронамеран и отворен према младим колегама у Институту, али и свим другим који би му се обратили за савет и стручну помоћ. Са малом, ненаоштrenom графитном оловком у руци, фишама од карираног папира, „алатом” који је последњих година био у оштром контрасту према електронским уређајима свуда око њега, зналачки је редиговао текстове, давао корисне примедбе и упућивао на мање познате изворе и литературу. Очигледни научни потенцијал, примећени таленат и широко познавање историјских извора и литературе, стицајем животних околности, нису формализовани највишом академском титулом, коју је својим знањем, свакако, заслуживао.

Историјски институт, али и сви други који су га познавали и сарађивали са њим, његовом смрћу изгубили су једног истинског посвећеника и познаваоца српског 19. века, стручњака који није марио, нити је жудио за јавном промоцијом, већ за тихим и ненаметљивим радом, који ће, засигурно, бити примећен и од будућих нараштаја.

Радомир Ј. Поповић.

**Радмила Тричковић
(1939-2011)**

У мају 2011. године умрла је др Радмила Тричковић, наш истакнути османиста и виши научни сарадник Историјског института у пензији, која је за собом оставила богату научну библиографију. Рођена је 29. марта 1939. године у селу Трњана, у близини Пирота. Основну школу завршила је у родном месту, а гимназију 1957. године у Пироту. Године 1961. дипломирала је на Филолошком факултету у Београду, на групи за Оријенталну филологију. Школске 1962/63. и 1963/64. провела је на усавршавању арапског језика у Каиру.

У Историјски институт примљена је као стипендиста 1966, где је 1969. изабрана за асистента. У међувремену је магистрирала на Филозофском факултету у Београду, са темом *Организација управе у Београдском пашалуку после београдског мира 1739. године*. Докторску дисертацију под насловом *Београдски пашалук (1687-1739)* одбранила је такође на Филозофском факултету у Београду 1978. године. У Историјском институту је радила све до пензионисања 2002. године.

Њена богата библиографија, у којој има и радова објављених на страним језицима, вероватно би била много садржајнија да њен научни рад није био прекинут болешћу.

Радила је на истраживању српске прошлости у време Турака, поглавито на основу извора из турских архива. У тематском погледу научно дело Радмиле Тричковић је прилично разнолико. Теме којима се превасходно бавила биле су везане за познији период османске власти у нашим крајевима, 18. и 19. век, мада се у неким радовима дотицала и ранијег периода.

Истраживања везана за историју Београда, посебно су заокупљала њену пажњу, тако да је у својим радовима испитивала различите аспекте његове историје. Она се бавила београдском тврђавом и њеном вароши,

Београдским пашалуком, положајем Београда у војно-управном систему Смедеревског санџака, београдским текијама и шејховима, његовим мустахфизима, значајним личностима у Београду и њиховим мулковима, процесом читлучења у Београдском пашалуку, нередима и друштвеним кризама које су га повремено потресале и уопште његовим положајем и значајем за време османске власти.

Још једна тема која доминира у њеним радовима јесте црква; положај српске цркве под Османлијама, неке њене истакнуте личности, а представила је и одређене српске манастире у османско доба.

У неколико својих чланака Радмила Тричковић се дотакла и историје Косова и Метохије, као и појединих наших градова у османско време, Ниша, Лесковца, Шапца, Ћуприје.

Опробала се и у издавању османских извора. У том смислу вредна су помена њена издања два пописа Крајине и Кључа. Једно је *Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године*, а друго *Попис харача Крајине и Кључа за 1153. годину по хиџри*.

Радмила Тричковић је била и историчар и филолог, што јој је омогућавало да се бави различитим проблемима из области османистике. Поседовала је широко образовање и доста знања које је несебично стављала у службу домаће науке. За собом је оставила вредан научни опус који ће служити као инспирација и основ будућим османистима.

Драгана Амедоски

Богумил Храбак
(1927–2010)

Богумил Храбак је рођен 11. јануара 1927. године у Бечкереку, данас Зрењанину, у службеничкој породици од оца Бохумила Храбака и мајке Данице Шупут. Основну школу и гимназију похађао је у родном мјесту и Сенти. У октобру 1944. године ступио је у партизане, а демобилисан је 1945. године. Након полагања матуре, 1946. године слушао је наставу на Филозофској групи, са које је прешао на Историјску групу. Након неколико недеља под водством проф. др Јорја Тадића отишао је у Дубровник и провео десетак дана на ишчитавању архивске грађе, што је пресудно утицало на његов даљњи рад. До дипломирања је радио као књижничар у библиотеци Семинара за националну историју. На Историјској групи био је студент генерације, дипломиравши фебруара 1951. године средњом оцјеном 9,90.

Од фебруара 1951. до децембра 1957. године, био је асистент на Филозофском факултету у Београду. Докторирао је 1957. године са докторском тезом *Дубровачки извоз житарица и варива из Отоманског царства до почетка XVII столећа*. Његова докторска дисертација била је прва дисертација из области историје одбрањена на Филозофском факултету у Сарајеву 1957. године.

Од 1957. године радио је у Војноисторијском и Институту друштвених наука до септембра 1965. године. Предавао је на више високошколских установа. Паралелно од октобра 1958. до новембра 1967. године обављао је дужност секретара хуманистичких друштвених наука у Савезном савјету за научни рад (Милентије Поповић). За свој рад у Савјету и Институту, гдје је био на дужности управника одјељења (1962–1965) одликован је Орденом рада са златним вијенцем.

На Филозофском факултету у Приштини, био је оснивач и шеф одсјека за Историју. Од краја 1968. године морао је да се прихвати дужности консултанта за питање универзитета и научног рада при покрајинској скуштини. У периоду 1976/77. био је хонорарни директор Института за историју радничког покрета.

Године 1978. изабран је за редовног члана „Академије наука и уметности Косова“, која је укинута 1990. године. Сљедеће, 1979. године напустио је стални радни однос у Приштини и од новембра мјесеца прешао на Филозофски факултет у Новом Саду, гдје је радио до пензионисања, фебруара 1993. године.

Од 1995. до 1999. године хонорарно је изводио наставу на катедри за историју у Никшићу. Био је један од утемељивача историјске групе на Филозофском факултету у Бања Луци где је радио од 1994. до 2001. године. У Приштини је са мањим прекидима изводио наставу на магистарским студијама од 1985. до 1998. године. Након 1999. године, катедра за Историју Приштинског Универзитета привремено је премјештена у Блаце, а потом у Косовску Митровицу. И у таквим околностима професор Храбак долазио је и изводио наставу и обучавао кадрове на III степену, који су пред њим бранили магистарске и докторске радове.

Од самог почетка научног истраживања па до последњег дана, Б. Храбак се определио за архивско истраживање, у свакој прилици оштро критикујући истраживања базирана на литератури и објављеним изворима. Проводио је дане и мјесеце читајући и исписујући грађу у архивима Дубровника, Задра, Сплита, Ријеке Котора, Херцег Новог, Рима, Венције, Анконе, Париза, Будимпеште, Истанбула, Беча и др., настојећи да анализом докумената, дакле фактографијом, обогати и увећа историјска научна сазнања. Готово сваки његов прилог утемељен је на импозантном броју архивских података. Уосталом, то је основна карактеристика којом се издвајао од многих истраживача, а можемо рећи и знак распознавања историографских штива проф. Храбака.

Област његовог истраживања првенствено је била балканска трговина. Значајан број радова посветио је економским али и другим везама између Балканског, Апенинског и Пиринејског полуострва, али и Африке. У бројним радовима истраживао је Млечане, Фирентинце, Каталонце, Манфредоњане, као и везе између Дубровника и Португалије, затим Апулије, Марке, Ромање, Сенегалије, Реканатија, Риминија, Пезара и др. Бројне и значајне радове објавио је и из историје Русије. Обимне студије написао је о Јеврејима, али и Јерменима у балканским земљама и Београду. Бавио се и улогом масона у стварању Југославије. Иако је све

посматрао кроз призму европских догађања, није запостављао локалну односно регионалну историју, већ је истраживао прошлост: Ваљева, Краљева, Чачка, Ужица, Пријепоља, Пљеваља, Новог Пазара, Тутина, Рашке, Звечана, Косовске Митровице, Пећи, Врања, Битоља, Прилепа, Ниша, Лесковца, Прокупља, Бара, Грбља, Херцег - Новог, Сења, Раба, Обровца, Горажда, Мостара, Сарајева, Требиња, и др.

Од студија монографског карактера издвојили би: *Смиљанићи од Задра соколи*; *Бој на Карановцу*; *Извоз житарица из Османлијског царства у XIV, XV и XVI столећу*; *Југословенски заробљеници у Италији и њихов добровољачки покрет 1915–1918*; *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*; *Силе Антанте и Сједињене Америчке Државе према Бугарској 1915–1918*; *Дезертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1915–1918*; *Никишић до почетка XIX. века*; *Призренска арбанашка лига 1878–1881*; *Фоча до крај XVIII века*; *Подгорица до почетка XIX вијека*; *Џемијат*; *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*; *Дубровачка осигурања робе и бродова балканских и анадолских Јевреја 1539–1654*; *Јевреји у Београду до стицања равноправности (1878)* итд.

Поред наведеног, објавио је и пет књига, под насловом: *„Арбанашке студије“*, гдје је сублимирао своја ранија истраживања допунивши их новијим открићима. По истом принципу објавио је седам књига које носе наслов: *„Из старије прошлости Босне и Херцеговине“*.

У хладном и снијегом завијаном Београду, 11. децембра 2010. године заувјек је очи склопио, посљедњи српски полихистор, професор Богумил Храбак. На гробљу у Новом Бечеју, поред својих родитеља 14. децембра 2010. године сахрањен је научни великан, један од последњих припадника „старе гарде“ како је волио да каже за себе и своје колеге „исписнике“ професор Богумил Храбак. Остао је упамћен као професор који је пуно тражио од студената и кандидата. Својим грандиозним научним радом осигурао је себи одлазак у легенду и незаборав, а сигуран сам да ће му његова највећа љубав – историја обезбиједити почасно мјесто.

На крају, у име свих његових захвалних ученика могу да кажем: драги професоре, хвала Вам.

Радмило Пекић

Даница Милић
(1927–2010)

Даницу Милић сам упознала пре више од 40 година. Била је тада једна од три грације ондашње југословенске историографије из славног женског триа који су, осим ње, чиниле Мирјана Грос и Љиљана Алексић, а које су, свака са својим вредним учинком у различитим пољима истраживања, биле тада присутне на најважнијим југословенским, српским и светским скуповима историчара. Висока, лепа, елегантна и увек насмејана црнка околину је пленила својом шармом, млађе својим знањима, странце љубазношћу, стручношћу и врсним знањем језика, а све њих спремношћу да помогне, опрости, потрчи када треба... И много пута касније када сам по свету сретала њене и наше колеге, скоро нико није пропустио да упита и поздрави др Даницу Милић. Као да је она била симбол београдске историјске школе. Сви су је знали и памтили по студијама али још више по вредноћи, људскости, пријатељству и оданости.

У Историјски институт, у коме смо заједно радиле, дошла је одмах по дипломирању на Економском факултету 1949. године и у њему остала до краја свог радног века. Природно је било да је поље њеног истраживања била привредна историја, коју је она видела као спој политичке, друштвене али и дипломатске историје. Већ својим првим радовима, а посебно докторском тезом одбрањеном 1956. године о трговини Србије од 1815. до 1839. године је показала несумљиво умеће коришћења докумената различитог порекла у грађење занимљиве слике прошлости, где је привреда била само материјални одраз датог друштва и економије. И каснијим радовима је показала изузетну спремност исцрпног и детаљног архивског истраживања, те су њене књиге обиловале подацима из архива Аустрије, Немачке, Француске и, наравно, Србије и Југославије. Временом је израсла у водећег, чак деценијама у скоро јединог економског историчара Кнежевине и Краљевине Србије, без чијих истраживања није могао, па још увек не може, ниједан домаћи ни страни историчар тога

доба. Ако нас сећање добро служи, последњи рад је штампала 2006. године, а за собом је оставила више од 150 објављених студија у домаћим и страним часописима и књига на теме о банкама, страном капиталу, рударству и другим привредним делатностима, истакнутим економистима, трговцима и привредницима, као и текстове у историјама Београда, Ниша, Шабца, Ужица, и др.

Свакако је врхунац њене каријере било вођење Историјског института САНУ између 1973. и 1987. године, пуних 14 година. Оно што је обележило то време је било, најпре, велико и значајно подмлађивање те установе, потом развијена издавачка делатност и међународна сарадња. А нама, који смо тада са њом радили, остала је у сећању и њена брижност за сваког члана колектива и изузетна посвећеност установи, од домаћинске пажње да ли је све уредно до стрепње за успех сваког доктората или магистратуре.

Учени научни квалитети, организационе способности и комуникативност су Даницу Милић увели у сам врх југословенских историчара и више од две деценије била је руководица у челним органима Савеза историчара Југославије, Друштву историчара Србије, Националном комитету, као и међународним телима економских историчара. Учествовала је на бројним конгресима и скуповима историчара широм света а већ поменуто уважавање странаца, и ње лично, као и историографије земље из које долази, било је истински респект њеног научног учинка о чему сведоче и бројни радови објављени у иностранству. А да је увек била спремна и на одрицања у корист општег добра сведочи и њен дугогодишњи рад на реституцији српске грађе из аустријских архива покрадених током Првог и Другог светског рата.

У овом болном тренутку тешко је поменути све учинке наше драге Данице Милић. Осим дела која нам остају као трајно наслеђе наше науке, сигурна сам да ће је памтити архивисти како сатима седи задубљена у архивске документе, библиотекари како скида прашину са затурених књига, млађе колеге како им предусретљиво и несебично помаже у првим корацима у науци, сарадници Института као истовремено одговорног руководиоца и неке врсте брижне мајке спремне да са њима подели и савлада све животне и стручне проблеме, странци као елокетног и шармантог тумача наше прошлости, и наравно, њена породица и пријатељи по несебичној љубави коју им је даривала.

Тако ћемо је памтити – лепу, веселу, умну, шарматну, пожртвовану и добронамерну нашу Даницу.

*Опроштај на гробљу са др Даницом Милић
Љубинка Трговчевић*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@hi.sanu.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки). Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење опитежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ћ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–I, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra* III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и рр.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 1. маја за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@hi.sanu.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илirског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бели*, ИЧ 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа* 6–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra III*, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is May 1st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LX

(2011)

Издавач

Историјски институт Београд

За издавача

др Срђан Рудић, директор

Лектура

Мелита Живковић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Компјутерска припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Чигоја штампа

Студентски трг 13, Београд

e-mail: office@chigoja.com

Тираж

500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. – 1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис

COBISS.SR-ID 3687170

